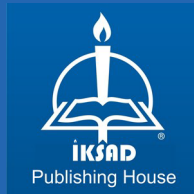

PROF. DR. ABDULHALUK MEHMET ÇAY
35. YIL ARMAĞAN KİTABI

Editör Dr. Öğr. Üyesi Alev DURAN

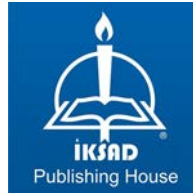

PROF. DR. ABDULHALÛK MEHMET ÇAY
35. YIL ARMAĞAN KİTABI

Editör

Dr. Öğr. Üyesi Alev DURAN

İstanbul/ 2020

Copyright © 2020 by iksad publishing house
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced,
distributed or transmitted in any form or by
any means, including photocopying, recording or other electronic or
mechanical methods, without the prior written permission of the publisher,
except in the case of
brief quotations embodied in critical reviews and certain other
noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of Economic
Development and Social
Researches Publications®
(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)
TURKEY TR: +90 342 606 06 75
USA: +1 631 685 0 853
E mail: iksadyayinevi@gmail.com
www.iksad.net

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.
Iksad Publications – 2020©

ISBN: 978-625-7954-81-5
Cover Design: İbrahim KAYA
January / 2020
Ankara / Turkey
Size = 16 x 24 cm

Yayın/ Bilim Kurulu

Prof. Dr. Mehmet Münir ATALAR

Prof. Dr. Metin AKAR

Prof. Dr. İsmail ÖZÇELİK

Doç. Dr. Ahmet OĞUZ

Dr. Öğr. Üyesi Alev DURAN

Dr. Öğr. Üyesi Burak KOCAOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÇELİK

Dr. Öğr. Üyesi Ferdi AKBAŞ

Dr. Öğr. Üyesi N. Selcen KORKMAZCAN

Dr. Öğr. Üyesi M. Hakan ÖZÇELİK

Dr. Fatma ÇALIK ORHUN

Öğr. Gör. Özge YÜCESOY ATBAKAN

Yazarlar

- Prof. Dr. Ali SARIKOYUNCU*
Prof. Dr. Ayten SEZER ARIĞ
Prof. Dr. Esra SARIKOYUNCU DEĞERLİ
Prof. Dr. İlhami DURMUŞ
Prof. Dr. İsmail ÖZÇELİK
Prof. Dr. Mehmet ÇANLI
Prof. Dr. Muhammet Beşir AŞAN
Prof. Dr. Münir ATALAR
Prof. Dr. Necmi UYANIK
Doç. Dr. Ali DENİZLİ
Doç. Dr. Cengiz KARTIN
Doç. Dr. Turan AKKOYUN
Dr. Öğr. Üyesi Alev DURAN
Dr. Öğr. Üyesi Burak KOCAOĞLU
Dr. Öğr. Üyesi Ferdi AKBAŞ
Dr. Öğr. Üyesi Gökçen ÇATLI ÖZEN
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÇELİK
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet BİLGİN
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Hakan ÖZÇELİK
Dr. Öğr. Üyesi Nezihe Selcen KORKMAZCAN
Dr. Öğr. Üyesi Ramazan SONAT
Dr. Kur. Alb. Mehmet ÇANLI
Dr. Fatma ÇALIK ORHUN
Dr. Yaşar KALAFAT
Uzm. Mehmet DERİ

İÇİNDEKİLER

EDİTÖR'DEN.....1

Prof. Dr. Abdulhalûk Mehmet ÇAY'ın ÖZGEÇMİŞİ.....3

1. BÖLÜM:

MİLLİ MÜCADELE'DE KÜTAHYA SANCAĞI DİN ADAMLARI

Prof. Dr. Ali SARIKOYUNCU - Prof. Dr. Esra SARIKOYUNCU DEĞERLİ.....17

2. BÖLÜM:

BALKANLARDAKİ 150'LİKLERİN SÜRGÜN YILLARI

Prof. Dr. Ayten SEZER ARIĞ.....59

3. BÖLÜM:

BİNBAŞI NOEL'İN ANADOLU MİSYONU ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Doç. Dr. Cengiz KARTIN.....75

4. BÖLÜM:

BERLİN KONFERANSI VE ERMENİ MESELESİNİN BİR DEĞERLENDİRMESİ: KÂTİP MİNAS ÇERAZ'IN NOTLARI

Dr. Öğr. Üyesi Alev DURAN.....107

5. BÖLÜM:

KIBRIS'TA KANLI NOEL-1963 YUNAN VE RUM İKİLİSİNCE TÜRK HALKININ YOK EDİLMEMEYE ÇALIŞILMASI

Doç. Dr. Ali DENİZLİ.....127

6. BÖLÜM:**TÜRK MECLİS GELENEĞİNİN OLUŞMASINDA 1913
TARİHLİ İDARE-İ UMUMİYE-İ VİLAYAT KANUN-U
MUVAKKATININ YERİ VE ÖNEMİ**

Dr. Öğr. Üyesi Burak KOCAOĞLU.....173

7. BÖLÜM:**KUZEY KIBRIS TÜRK CUMHURİYETİ'NİN İLANINI
HAZIRLAYAN SİYASİ NEDENLER**

Dr. Fatma ÇALIK ORHUN.....185

8. BÖLÜM:**AYDIN İLİNDE İÇ GÖÇ HAREKETİNİN TARİHİ GELİŞİMİ
(2008-2018)**

Dr. Öğr. Üyesi Ferdi AKBAŞ.....201

9. BÖLÜM:**KÜLTÜR ÜZERİNE TOPLUMBİLİMSEL BİR DERLEME**

Dr. Öğr. Üyesi Gökçen ÇATLI ÖZEN.....223

10. BÖLÜM:**İSKİTLERİN KÖKENİ ÜZERİNE**

Prof. Dr. İlhami DURMUŞ.....235

11. BÖLÜM:**İBNİ HALDUN'UN İKTİDAR GÜCÜNÜN YOZLAŞMASI
FİKRİNE KARŞI BAZI OSMANLI DÜŞÜNÜRLERİNCE ÖNE
SÜRÜLEN TEDBİR VE UYGULAMALAR**

Prof. Dr. İsmail ÖZÇELİK.....263

12. BÖLÜM:**KÛTÜ'L-AMARE ZAFERİ'NİN ASKERİ YÖNDEN
DEĞERLENDİRİLMESİ**

Dr. Öğr. Üyesi M. Hakan ÖZÇELİK.....287

13. BÖLÜM:**TÜRK MİTOLOJİSİNDE VE OĞUZNAMELERDE KUŞLAR**

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet BİLGİN.....313

14. BÖLÜM:**MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ TÜRK-YUNAN ASKERİ VE SİVİL ESİRLERİNE GENEL BİR BAKIŞ**

Prof. Dr. Mehmet ÇANLI - Dr. Kur. Alb. Mehmet ÇANLI.....331

15. BÖLÜM:**BÜYÜK SURİYE PLANI VE ARAP DÜNYASI**

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÇELİK.....357

16. BÖLÜM:**NUTUK'UN YAZILMASI VE SÖYLENMESİNDE UYGULANAN STRATEJİ**

Dr. Kur. Alb. Mehmet ÇANLI.....375

17. BÖLÜM:**DOĞU AVRUPA TÜRLÜK ARAŞTIRMALARI ARKEOLOJİK KAYNAKLAR VE İSKİT KURGANLARI**

Prof. Dr. Muhammet Beşir AŞAN.....409

18. BÖLÜM:**YUNANİSTAN'IN ÜLKEMİZE YÖNELİK EMELLERİ: PONTUSÇULUK VE PATRİKLİK SİYASETİ**

Prof. Dr. Münir ATALAR – Uzm. Mehmet DERİ.....429

19. BÖLÜM:**SAVAŞIN VE ÇAĞDAŞLAŞMANIN İÇİNDE BATICI BİR AYDINDA ALMANYA ALGISI**

Prof. Dr. Necmi UYANIK.....451

20. BÖLÜM:

SOĞUK SAVAŞ HAZIRLIKLARINDA TÜRKİYE’NİN YERİ

Dr. Öğr. Üyesi N. Selcen KORKMAZCAN.....473

21. BÖLÜM:

**İRAN ORDU MODERNLEŞMESİNİ OSMANLIDAN
(KOMŞUDAN) OKUMAK: XX. YÜZYILIN İLK ÇEYREĞİNDE
İSVEÇ SUBAY TEŞKİLATININ İRAN’DAKİ FAALİYETLERİ
VE BUNUN İSTANBUL-TAHRAN HATTINA YANSIMASI**

Dr. Öğr. Üyesi Ramazan SONAT.....501

22. BÖLÜM:

**FETİHTEN-BATININ ÜSTÜNLÜĞÜNE DEVLET YÖNETİMİ
ÜZERİNE DÜŞÜNCELER**

Doç. Dr. Turan AKKOYUN.....519

23. BÖLÜM:

**BİR DEVRİN PERDE ARALIKLARI İLE BİRLİKTE MİLLÎ
KİMLİK KONULU STRATEJİLER**

Dr. Yaşar KALAFAT.....541

EDİTÖR'DEN

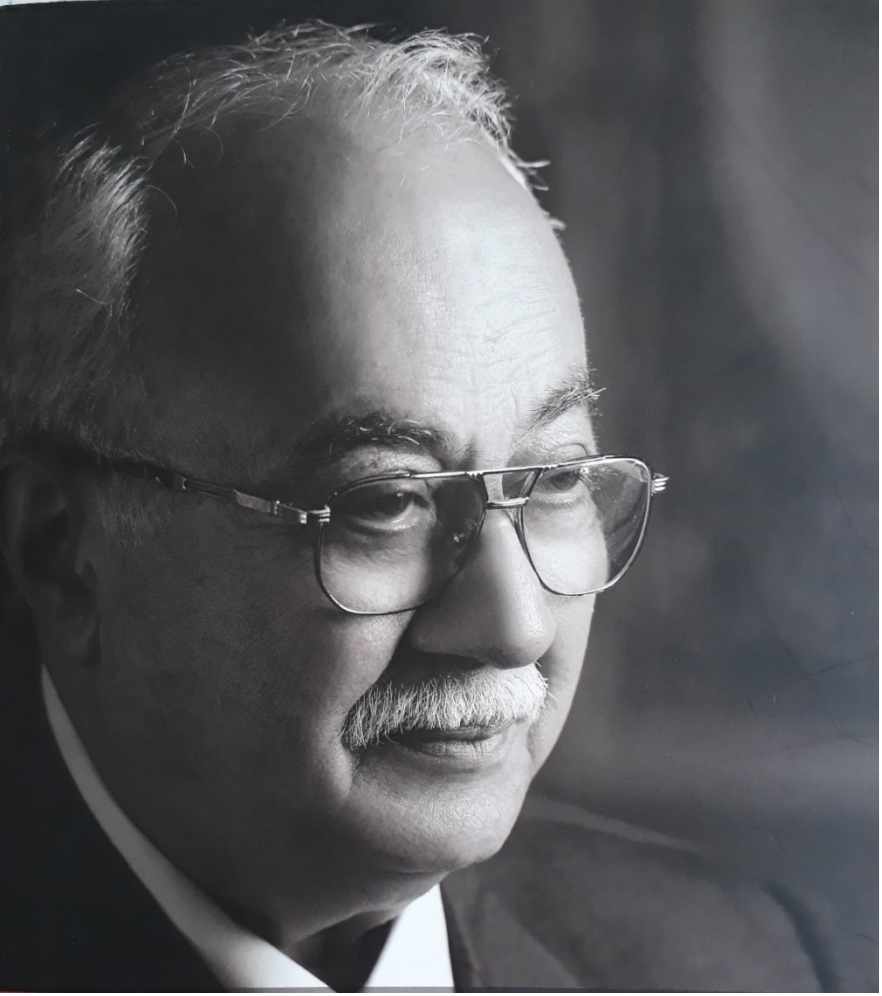
Sayın Hocamız Abdulhalûk Mehmet Çay, 1972 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Umumi Türk Tarihi Kürsüsü'nde, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu danışmanlığında lisansüstü eğitime başlayarak 1978'de Doktor unvanını elde etmiştir. Uzun yıllar lise, iki ve üç yıllık eğitim enstitülerinde öğretmenlik ve idarecilik görevlerini yürütmüştür. 1980 yılında Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde Öğretim Üyeliği görevine başlamış ve 19 yıl emek verdiği Hacettepe Üniversitesi'nde 1984 yılında Doçent, 1989'da ise Profesör olmuştur. Akademik unvanının yanında, siyasi yönü de bulunan hocamız, Milletvekilliği, Devlet Bakanlığı, Türk Tarih Kurumu Üyeliği, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü üye ve idareciliği, TÜDEV (Türk Devlet ve Topulukları Vakfı) Genel Sekreterlik görevlerini de üstlenmiştir. Halen İstanbul Aydın Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Başkanlığı görevini sürdürmektedir.

Akademik hayatında 35 yılı; siyasi ve kültürel alanda 57 yılı aşan hizmet süresi bulunan Hocamızın şu ana kadar tamamlanmış 49 yüksek lisans, 9 doktora tez danışmanlığı bulunmaktadır. Hocamız, bu hizmetlerinin yanında üniversitelerde çalışan pek çok akademisyeni de yetiştirmiş ve yaptığı ilmi çalışmalarla farklı üniversitelerde halen görev yapan onlarca Dr. Öğretim Üyesi, Doçent ve Profesörün yetişmesine emek harcamıştır. Hocamız, halen 6 yüksek lisans tezinin danışmanlığını yürütmektedir.

Yetiştirdiği öğrenciler ve yaptığı çalışmalarla Türk tarihinin meselelerini aydınlatan ilmi eser ve makaleler kaleme alan, sayısız bilgi şöleni ve konferansta konuşmacı olarak yer alan Hocamız Prof. Dr. Abdulhalûk M. Çay için akademik hayatının 35. yılı vesilesiyle bir armağan kitabı hazırlama amacıyla yola çıkarak değerli yazarlarımızın katkılarıyla bu eser meydana getirilmiştir.

Bu eserin hazırlanmasında emeği geçen kıymetli yazarlarımıza, düzenlemede yardımcı olan öğrencilerimize ve İksad Yayınevine teşekkür ederim. Kıymetli hocamız, Prof. Dr. Abdulhalûk Mehmet Çay'a ilminden faydalanma fırsatını verdiği için minnettarlığımı sunar, daha nice yıllar bilim dünyasına katkı yapmasını temenni ederim.

Editör: Dr. Öğr. Üyesi Alev DURAN
İstanbul /2020

Prof. Dr. Abdulhaluk Mehmet ÇAY

**PROF. DR. ABDULHALUK MEHMET ÇAY'IN
ÖZGEÇMİŞİ**

23 Aralık 1945 tarihinde Çorum ili İskilip ilçesinde doğdu. İlkokulu İskilip Misâk-1 Milli, Ortaokulu İskilip Ortaokulu, liseyi Amasya Lisesi'nde bitirdi.

Yüksek tahsilini ise 1970 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde tamamladı. Mezuniyetten sonra üç yıl serbest olarak çalıştı. 1973 yılında İskilip Lisesi'nde Tarih

Öğretmenliği ile meslek hayatına intisab etti. 1975 yılı Haziran- Ekim döneminde Polatlı Top ve Füze Yedek subay Taburunda kısa devre askerlik görevini yaptı. 1976 Şubat ayında İstanbul Ortaköy Eğitim Enstitüsü Sosyal Bilimler grubuna tarih öğretmeni olarak atandı. Aynı yıl Müdür Yardımcılığı görevine getirildi. Bu görevde 1978 Haziran ayına kadar kaldı.

Bu görevi sırasında 1992 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde Umumi Türk Tarihi Kürsüsünde başladığı doktora çalışmasını pekiyi derece şle tamamladı. Rahmetli Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun yönetiminde hazırladığı “ **17 Eylül 1176 Myriokephalon/ Karamıkbeli Zaferi** ” konulu tezi ile 29 Haziran 1978 tarihinde Ph. Dr. Unvanını aldı.

1978 Eylül-1980 Ocağı tarihleri arasında İstanbul Eyüp Lisesi'nde, Ocak-Mart 1980 tarihleri arasında Üsküdar Kız Lisesi Müdür Yardımcılığı ve tarih öğretmenliği görevinde bulundu. 1980 yılı Mart-Haziran aylarında İstanbul Atatürk Eğitim Enstitüsü Sosyal Bilimler grubu öğretim üyeliği ve Müdür yardımcılığı görevine getirildi. 29 Haziran 1980 tarihinde Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü öğretim görevliğine getirilen Dr. Haluk Çay, YÖK Yasası'nın çıkmasından sonra adı Edebiyat Fakültesi olarak değişen aynı fakültenin Tarih Bölümünde yardımcı doçentliğe yükseltildi. 1984 tarihinde “Sultan II. Kılıç Arslan ve Zamanı” adlı tezi ile doçent oldu. Aynı yıl YÖK Yasası ile kurulan Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü doçent kadrosuna atandı.

1985 Haziranında YÖK Yasası'nın 38. Maddesine istinaden Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Toplumla İlişkiler Başkanlığı'nda uzman ve daha sonra müşavir olarak görev yaptı. 993 Haziranına kadar bu görevi sürdürdü. Bu sırada 1989 tarihinde Profesörlüğe yükseltildi. 1994-1995 yıllarında Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürlüğün görevine getirildi. 24 Aralık 1995 tarihinde yapılan Milletvekili Genel Seçiminde MHP'den Gaziantep birinci sıra milletvekili adayı oldu. MHP'nin ülke barajını aşamaması sebebiyle seçilmiş milletvekili olmasına rağmen TBMM'ye giremedi.

1983 tarihinde üyeliğe kabul edildiği **Türk Kültür Araştırma Enstitüsü**'nün yönetiminde görev aldı. Halen TKAE Başkan yardımcılığı görevini yürütmektedir. 1991-1995 tarihleri arasında Türk Tarih Kurumu Asli üyesi olarak seçildi. 1993 yılında kurulan ve 1995'te kuruluşu tamamlanan Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Vakfı Genel Sekreterliğine getirildi. 1993'de Antalya,

1994’de İzmir, 1995’de Çeşme/İzmir, 1996’da Ankara, 1997’de İstanbul’da gerçekleştirilen Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultaylarının beşinci sekreteryasını yürüttü. Halen Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü öğretim üyesi ve Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Vakfı (TÜDEV) Yönetim Kurulu Başkanı’dır.

Yayın Hayatı

Yayın hayatına Üniversite yıllarında başlayan Dr. Çay, **Millet, Bizim Anadolu, Hergün Tercüman, Son Havadis, Türkiye, Ortadoğu, Mittiyetçi, Çizgi, Türkeli** ve **Büyük Kurultay gazetelerinde** fıkra ve seri yazılar yazmıştır. Ayrıca **Ötüken, Adsız, Son Kale, Türk’e Çağrı, Çığ, Yeni Çığ, Türk Kültürü, Türk Dünyası, Azerbaycan, Fuzuli** gibi dergilerde makaleler neşretmiştir. Bu yazılarında kendi adının yanında “**Ertuğrul Afşin, Yazıcıoğlu, Korkut Ata, Pars- Buga, Ertuğrul Çengiz, İrkıl Ata**” gibi mahlâslar da kullanmıştır.

PROF. DR. ABDULHALÛK M. ÇAY’ın YAYIN LİSTESİ

KİTAPLAR

1. **Ali Suavi’nin Hive Hanlığı Ve Türkistan’da Rus Yayılması**, İstanbul 1977.
2. “**Uluğ Türkistan**” **Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi**, İstanbul 1980, s.1-90 (Dr. M. Reşat Uzmen ile birlikte).
3. **Makaleler VII.** (Ziya Gökalp’ın Küçük Mecmuada Yayınlanan Makaleleri). Ankara 1982, (Kültür Bakanlığı yayınları)
4. **Cumhuriyet Tarihi**, İstanbul 1982.
5. **Anadolu’da Türk Damgası:Koç Heykel/ Mezar Taşları ve Türkler’de Koç/ Koyun Meselesi**, Ankara 1983, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınlarından.
6. **Anadolu’nun Türkleşmesinde Dönüm Noktası, Sultan II. Kılıç Arslan Ve Karamıkbeli (Myriokefalon) Zaferi**, İstanbul 1984.
7. **Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun Kültürel Yapısı**, Ankara 1986, İstanbul 1994.
8. **Hıdırellez “ Kültür- Bahar Bayramı”** Ankara 1990.
9. **Türk Ergenekon Bayramı Nevruz**, Ankara 1984, 1989, 1991, 1993, 1995.
10. **Nevruz**, Ankara 1988.

11. **Türkish Ergenekon Holiday Nevruz**, Ankara 1995, 1996.
12. **Türkishes Ergenekonfest Nevruz**, Ankara 1995.
13. **Nevruz, Fete d'Ergenekon Turque**, Ankara 1995.
14. **Türk Milli Kültüründe Hayvan Motifleri I (Koyun ve Keçi etrafında oluşan gelenekler)**, Ankara 1990.
15. **Her Yönüyle Kürt Dosyası**, Ankara 1993, İstanbul 1994, Ankara 1994, Ankara 1996.
16. **II: Kılıç Arslan**, Ankara 1987.
17. **Kıbrıs'ta Kanlı Noel-1963**, Ankara 1989.
18. **Dağlık Karabağ, Hayaller ve Gerçekler**, Ankara 1989.
19. **Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kuvay-ı Milliye Hareketi**, Ankara 1990 (Dr. Yaşar Kalafat ile birlikte).
20. **Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu**, Ankara 1985, 1986, 1989, İstanbul 1992, (Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, Prof. Dr. Mehmet Eröz, Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız, Prof. Dr. Fahrettin Kırzıoğlu, Prof. Dr. Bayram Kodaman ile birlikte).

MAKALELER

1. “*Ortadoğu'da Yaratılmak İstenen Sun'i Millet*” **Türk Kültürü**, Sayı 220 (Mayıs- Haziran 1981), s. 303-311.
2. “*II. Meşrutiyet Sonrası İhanet Şebekleri (I)*” **Türk Kültürü**, Sayı 223-224(), s. 84-88.
3. “*II. Meşrutiyet Sonrası İhanet Şebekleri (II)*” **Türk Kültürü**, Sayı 225 (), s. 139-145.
4. “*II. Meşrutiyet Sonrası İhanet Şebekleri (III)*” **Türk Kültürü**, Sayı 227, s. 311-316.
5. “*Azerbaycan'da Milli Edebiyatın Doğuşu ve Gelişmesi*” **H.Ü Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 1, Ankara 1983,s. 67-72.
6. *Andaolu Selçukluları'nda Medreseler*” **H.Ü Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt= 2, Sayı=1, (1984), s. 101-109.
7. “*1905 Meşrutiyetinde Rusya Türkleri*”, **Türk Kültürü Araştırmaları(Prof. Dr. Faruk Kadri Timurtaş'ın Hatırasına Armağan Özel Sayısı)**, Yıl XVII_XXI/-2, (Ankara 1979-1983), Ankara 1983, s. 59-70.
8. “*Anadolu'nun Türkleşmesi, I (Selçuklu Öncesi)*” **Türk Kültürü**, Sayı: 239 (Mart 1983), s. 270-279.
9. “*Anadolu'nun Türkleşmesi, II (Selçuklu Öncesi)*” **Türk Kültürü**, Sayı: 241 (Mayıs 1983), s.270-279.

10. “*Karamıkbeli (Myriokefalon) Savaşının Yeri*”, **Şükrü Elçin Armağanı**, Ankara 1983, s.303-313.
11. “*Tunceli Mezar Taşları ve Türk Kültüründeki Yeri, Doğu Anadolu’nun(Sosyal, Kültürel ve İktisadi) Meseleleri Sempozyumu Tebliğleri(13-15 Mayıs 1985 Tunceli)*, Ankara 1985, s.383-395; Aynı Makale, **Türk Kültürü Araştırmaları(Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu’nun Hatırasına)**, Yıl: XVIII/ 1-2, (Ankara 1985), s. 153,169.
12. “*Bulgaristan Olayları*”, **Türk Kültürü**, Sayı=262 (Şubat 1985), s.65-69.
13. “*Bulgaristan Olayları ve Türk Meselesi*”, **Türk Kültürü**, Sayı= 263 (Mart 1985), s.153-155.
14. “*Azerbaycan’ın, Dünü, Bugünü, Yarını*” **Türk Ocağı, Milliyetçilik ve Milliyetçilik Tarihi II. İلمي Kongresi (Ankara 8-9 Nisan 1989)**, Ankara 1989, s. 111-123.
15. “*The March 31, 1918 baku Massacre*”, **The Eastern Question: İmperialism and the Armenian Community**, Ankara 1987, s. 121-132.
16. “*Irak Türkleri’nin Tarihlerine Genel Bir Bakış*”, **Gazi Üniversitesi Irak Türkleri Sempozyumu Tebliğleri** (Ankara 1987), s. 21-30.
17. “*1876 Meşrutiyet Meclisi*”, **Türk Kültürü**, Sayı=282 (Ekim 1986), s. 610- 618.
18. “*Atatürk Gerçeği Ve Atatürk İlkeleri*”, **H.Ü Atatürk İlkeleri Ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi**, C .I, Sayı=1 (Ekim 1987), s. 25-29.
19. “*Türk Milli Bütünlüğü İçinde Doğu Anadolu Aşiretlerinin Sosyo Ekonomik ve Kültürel yapıları ve Bölücülük Meselesi*”, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu Üzerine Araştırmalar III**, Ankara 1992, s. 1-40; “*Türk Milli Bütünlüğü İçinde Doğu Anadolu Aşiretlerinin Sosyo Ekonomik ve Kültürel yapıları ve Bölücülük Meselesi*” **H.Ü Atatürk İlkeleri Ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye’nin Sorunları Sempozyumu (Dün, Bugün, Yarın)**,(Ankara 8-9 Mart 1990), Ankara 1992,s. 133-161.
20. “*Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun Kültürel Yapısı*”, **100. Yıl Üniv. Atatürk Atatürk Milliyetçiliği Sempozyumu (Van-Hakkâri, 11-12 Ocak 1985)**, Van 1985, s. 91-101.

21. “*Milli Mücadele’de Gaziantep*” **ODTÜ Gaziantep Mühendislik Fakültesi Şahinbey Semineri Bildiri Kitabı (23 Aralık 1985, Gaziantep)**, Ankara 1988, s.19-24.
22. “*Türkiye Üzerinde Oynanan Oyunlar Ve Terör*” **Milliyetçiler IV. İlmî Büyük Kurultayı (24-25-26 Nisan 1989, İstanbul)**, Tebliğler, C. III., İstanbul 1989, s. 191-196.
23. “*Ermenilerin Bakü’de Yaptığı 31 Mart 1918 Katliamı*” **Atatürk Üniversitesi Tarih Boyunca Türkler’in Ermeni Toplumunu İle İlişkileri Sempozyumu (-12 Ekim 1984 Erzurum)**, Ankara 1985, s.243-252.
24. “*Akkoyunlu Ve Karakoyunlular*”, **Tarihte Türk Devletleri**, II., Ankara 1987, s. 455-456.
25. “*Safeviler- Afşarlar-Kaçarlar*” **Tarihte Türk Devletleri**, II., Ankara 1987, s. 565-566.
26. “*Doğu Türkistan Türk Cumhuriyeti (12 Kasım 1933-1934)*” **Tarihte Türk Devletleri**, II., Ankara 1987, s. 783-786.
27. “*Bölücülük Faaliyetleri ve Türkiye*” **İstanbul Aydınlar Ocağı, Güneydoğu Anadolu'nun Dil ve Folklor Özellikleri Açık Oturumlar Dizisi**, İstanbul 1990, s. 7-35.
28. “*Şark Meselesi Ve Emperyalistlerin Türk Politikası*”, **Türk Kültürü**, Sayı= 350 (Haziran 1992), s. 324-334.
29. “*Yeni Dünya Düzeni Ve Türkiye*”, **Türk Kültürü**, Sayı= 354 (Ağustos 1993), s. 449-462.
30. “*Ergenekon Bayramı Ve Nevruz Bayramı*”, **Millî Folklor**, Sayı= 25 (Bahar 1995), s. 2-7.
31. “*Ergenekon Bayramı Nevruz ve Kava Gerçeği*” **Prof. Dr. Abdurrahman Çaycı’ya Armağan**, Ankara 1995, s. 87 - 99.
32. “*Doğu ve Güneydoğu Aşiretlerinin Kültürel Yapısı*” **Erciyes Üniv. Türk Milli Bütünlüğü içinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Sempozyumu Bildirileri (23 Mart 1990, Kayseri)** Kayseri 1990, s. 151-180.
33. “*Ahlatşahları Atabekliği (1100-1227)*” **Anadolu’da Türk Mührü Ahlat**, Ankara 1993, s. 7-12.
34. “*Ertuğrul Gazi, Karakeçililer ve Söğüt Yörük Bayramı*” **III. Osmanlı Sempozyumu**, (Söğüt 1988), Ankara 1989, s. 5-9.
35. “*Şark Meselesi*”, **VI. Osmanlı Sempozyumu**, (Söğüt, Eylül 1991), Ankara 1992, s. 107-124.
36. “*Türk Kültürü Ve Kaynakları*”, **Ondokuz Mayıs Üni. Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı= 1, (Samsun 1986), s. 49-66; “*Türk*

Kültürü ve Kaynakları” VII. Osmanlı Sempozyumu, (Söğüt Eylül 1992), Ankara 1993, s. 89- 111.

37. “1876 Meşrutiyet Meclisi” H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi (Türkiye’de Demokrasi Hareketleri Konferansı, 6-8 Kasım 1985 Ankara), Ankara 1985, Sayı: I, s. 75 - 85.

38. “1905 - 1917 yıllarında Azerbaycan’daki Milli Siyasi Kuruluşlar” Türk Kültürü Araştırmaları (Prof. Dr. İsmail Ercüment Kuran’a Armağan), Yıl XXVII. / 1-2 (Ankara 1989), s. 41-55.

39. “Eğitim Açısından Alınması Gereken Tedbirler”, Harp Akademileri Komutanlığı, Doğu Ve Güneydoğu Anadolu’da Terör Sorununun Millî Güç Unsurları Açısından İncelenmesi Ve Alınması Gereken Tedbirler Sempozyumu (14-16 Mayıs 1997, Ankara) Bildiriler, İstanbul 1997, s. 191-199.

40. “Kafkasya ’daki Gelişmeler Ve Türkiye” Değişen Dünyada Türkiye Ve Türk Dünyası Sempozyumu (Bildiriler), H.Ü. Atatürk İlkeleri Ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Ankara 13 Nisan 1992), Ankara 1993, s. 147-153; “Kafkasya’daki Gelişmeler Ve Türkiye”, Azerbaycan, Sayı= 315 (Mayıs - Haziran 1997), s. 44-47, “Kafkasya’daki Gelişmeler Ve Türkiye”, Yeni Türkiye, Sayı= 16, (Temmuz-Ağustos 1977), s. 1890-1894.

41. “Azerbaycan Ve Türkler”, Kara Harp Okulu Dergisi, C. 4, Sayı=2 (1994), s. 63-83

42. “Etnik Bölücülüğün Kaynakları” Ankara Aydınlar Ocağı Dergisi, Sayı=2 (Mart-Nisan 1995), s. 25-35.

ADSIZ DERGİ’DE Yayınlanan Yazıları

1. “Türkçülük Ülküsü”, **Adsız**, Sayı= I (1972 Ekimi), s. 13-18 (Ertuğrul Afşin).

2. “Türkiye Selçukluları Devrinde Maarif Hareketleri I” **Adsız**, Sayı= 1 (1972 Ekimi), s. 26-29.

3. “Sağdaki Çatlaklar I”, **Adsız**, Sayı= I (1972 Ekimi), s. 38-41 (Yazıcıoğlu).

4. “Türk Ad’ları”, **Adsız**, Sayı= I (1972 Ekimi), s. 42-46 (Korkut Ata).

5. “Bozkurt Atatürk”, **Adsız**, Sayı= 2 (1972 Kasımı), s. 5-12 (Ertuğrul Afşin).

6. “*Türkiye Selçukluları Devrinde Maarif Hareketleri (II)*”, **Adsız**, Sayı=2 (1972 Kasımı), s. 27-30
7. “*Türk Adları (2)*”, **Adsız**, Sayı= 2 (1972 Kasımı), s. 37-40 (Korkut Ata).
8. “*Sağdaki Çatlaklar (2)*”, **Adsız**, Sayı= 2 (1972 Kasımı), s. 41-43 (Yazıcıoğlu).
9. “*Türkçü - Toplumcu Ülküde Millet Anlayışı, Türk Milletinin Vasıfları*”, **Adsız**, Sayı=34 (1973 Ocağı), s. 23-26 (Ertuğrul Afşin)
10. “*Türkiye Selçukluları Devrinde Maarif Hareketleri, Konya Medreseleri (I)*”, **Adsız**, Sayı=3-4 (1973 Ocağı), s. 31-34.
11. “*Türk Adları (III)*”, **Adsız**, Sayı=3-4 (1973 Ocağı), s. 53-56. (Korkut Ata)
12. “*Selçuklular Çağı Konya Medreseleri (2)*” **Adsız**, Sayı=5 (1973 Şubatı), s. 38-40.
13. “*Türk Adları (VI)*”, **Adsız**, sayı- 5 (1973 Şubatı), s. 55-59 (Korkut Ata).
14. “*Atatürkçülük Size mi Kaldı?*”, **Adsız**, Sayı= 6-7 (1973 Mart-Nisanı), s. 12-14 (Ertuğrul Afşin).
15. “*18 Mart Çanakkale Zaferi*” **Adsız**, Sayı= 6-7 (1973 Mart - Nisanı), s. 27-29 (Pars Buga).
16. “*Selçuklular Çağı Konya Medreseleri*”, **Adsız**, Sayı=6-7 (1973 Mart-Nisan), s. 45-48.
17. “*Türk Adları*” , **Adsız**, Sayı=6-7 (1973 Mart-Nisanı), s. 49-52 (Korkut Ata).
18. “*Basri Gocul'un Oğuzlama Adlı Eseri Üzerine*”, **Adsız**, Sayı= 67 (1973 Mart-Nisanı), s. 55-61 (Yazıcıoğlu).

TURAN Derisinde Yayınlanan Yazıları

1. “*Türkçülük Ve Bazı Meseleler, I*”, **Turan**, Sayı= 2 (Eylül 1976), s.11-13.
2. “*Türkçülük Ve Bazı Meseleler, II*”, **Turan**, Sayı=3 (Ekim 1976),s.4-6.
3. “*Süleyman Hüsnü Paşa*” **Turan**, Sayı=6 (Ocak 1976),s.22-24.
4. “*Ahmet Vefik Paşa*”, **Turan**, Sayı= 7 (Şubat 1977), s. 15-16.
5. “*Türk Milletinin Kurtuluşu Türkçülük Ülküsü İle Gerçekleşecektir*”, sayı- 8 (Mart 1977), s. 8-10.
6. “*Ömer Seyfettin*”, **Turan**, Sayı= 9 (Nisan 1977), s. 21-22.

7. “*Türkçülük Ve Bazı Meseleler III*”, **Turan**, Sayı=10 (Mayıs 1977),s. 11-16.
8. “*Türkçülük Ve Bazı Meseleler IV*”, **Turan**, Sayı=11 (Haziran 1977),s. 16-18.
9. “*Kerkük Türklüğü*”, **Kavgamız** (Turan Dergisi Eki),Sayı=2 (Temmuz 1977), s.1-6.

TÜRK’E ÇAĞRI Dergisinde Yayımlanan Yazıları

1. “*3 Mayıs Türkçülük Kavgası 1*”, **Türk’e Çağrı**, Sayı= 1 (1979 Mayıs), s. 11-27.
2. “*3 Mayıs Türkçülük Kavgası 2*”, **Türk’e Çağrı**, Sayı=2 (1979 Haziran), s. 7-14.
3. “*Atatürk Türk Milliyetçisidir, İnkılâpçudur, Laiktir, Toplumcudur*”, **Türk’e Çağrı**, Sayı=2 (1979 Haziran), s. 16-19 (Ertuğrul Çengiz).
4. “*Tutsak Türkler’e Hürriyet*”, **Türk’e Çağrı**, Sayı= 3 (1979 Temmuz), s. 4-7.
5. “*Kızılçakçak Faciası*”, **Türk’e Çağrı**, Sayı= 4 (1979 Ağustos), s. 11-13 (Ertuğrul Çengiz).
6. “*20/22 Temmuz 1974, I. Kıbrıs Harekâtı*”, **Türk’e Çağrı**, Sayı= 4 (1978 Ağustos), s. 16-19.
7. “*Cenevre Ve Sonrası*”, **Türk’e Çağrı**, Sayı= 5 (1979 Eylül), s. 26-28, 31.
8. “*Atatürk Gerçek Bir Türk Milliyetçisidir*”, **Türk’e Çağrı**, Sayı= 6 (1979 Ekimi), s. 14-15 (Ertuğrul Çengiz)
9. “*Karamıkbeli Zaferi (Myriocephalon, 17 Eylül 1176) Üzerine*”, **Türk’e Çağrı**, Sayı- 6, (1979 Ekimi), s. 19-22.
10. “*Atatürk Ve Cumhuriyet*”, **Türk’e Çağrı**, Sayı= 7 (1979 Kasım),s. 2-5.
11. “*Atsız Ata Ve Hatırladıklarım*”, **Türk’e Çağrı**, Sayı= 8 (1979 Aralığı), s. 7-10.
12. “*Plevne Destanı*”, **Türk’e Çağrı**, Sayı= 8 (1979 Aralığı), s. 54-57 (Ertuğrul Çengiz).
13. “*Türk Destanları, Oğuzlama ve Basri Gocul Hoca*”, **Türk’e Çağrı**, Sayı= 9 (1980 Ocağı), s. 21-26.
14. “*Göç*”, **Türk’e Çağrı**, Sayı=10 (1980 Şubatı), s. 12-16.
15. “*Çanakkale Geçilmez*”, **Türk’e Çağrı**, Sayı= 11 (1980 Martı), s. 25-31.

16. “Azerbaycan Düşerken”, **Türk’e Çağrı**, Sayı= 12 (1980 Nisanı),s. 3-10.
17. “Ali Suâvî”, **Türk’e Çağrı**, Sayı= 1 (13) (1980 Mayısı), s. 20-26 (Ertuğrul Çengiz).
18. “Uluğ Azerbaycan”, **Türk’e Çağrı**, Sayı=1(13) (1980 Mayısı), s. 41-47.
19. “Güney Azerbaycan”, **Türk’e Çağrı**, Sayı=2(14), (1980 Haziranı), s. 12-15.
20. “Şu Bizim Hariciye”, **Türk’e Çağrı**, Sayı= 2(14) (1980 Haziranı),s. 28-32 (Ertuğrul Çengiz).
21. “Kerkük Yarası”, **Türk’e Çağrı**, Sayı= 3(15) (1980 Temmuz), s. 1-2 (Ertuğrul Çengiz).
22. “Türkistan ’in Düşüşü”, **Türk’e Çağrı**, Sayı= 3 (15) (1980 Temmuz), s. 6-13.
23. “Çorum Olayları”, **Türk’e Çağrı**, Sayı= 4-5 (16-17) (1980 Ağustos- Eylül), s. 1-4 (Ertuğrul Çengiz).
24. “Uluğ Türkistan I”, **Türk’e Çağrı**, Sayı= 4-5 (16-17) (1980 Ağustos-Eylül), s. 21-23.
25. “Uluğ Türkistan II. “Cungarya ve Tarım Havzaları”, **Türk’e Çağrı**, Sayı= 6 (18) (1980 Ekimi), s. 15-16.
26. “Uluğ Türkistan III”., *Türkistan Dağları*”, **Türk’e Çağrı**, Sayı=7 (1980 Kasım), s. 32-41.
27. “Uluğ Türkistan IV., *Güney Bozkırları ve Kazak Dalası*”, **Türk’e Çağrı**, Sayı= 8 (20) (1980 Aralığı), s. 12-16.
28. “Uluğ Türkistan V., *Akarsu, Göller ve İklimi*”, **Türk’e Çağrı**, Sayı=9 (21) (1981 Ocağı), s. 20-27.
29. “Uluğ Türkistan ’in Siyasî Durumu I”, **Türk’e Çağrı**, Sayı=10(22) (1981 Şubatı), s. 20-23.
30. “Türkistan’ın Siyasî Durumu, 2””, **Türk’e Çağrı**, Sayı= 11 (23) (1981 Martı), s. 20-25.

ÇİĞ VE YENİ ÇİĞ Derilerinde Yayımlanan Yazılan

1. “Atatürk Ve Türk Milliyetçiliği”, **Çiğ**, Sayı=1 (1981 Temmuz), s. 3-5.
2. “Kerkük Türklüğü”, **Çiğ**, Sayı=1 (1981 Temmuz), s. 19-25 (Ertuğrul Çengiz).
3. “Atatürk Ve Dış Politika”, **Çiğ**, Sayı=2 (1981 Ağustos), s. 5-7.

4. “Azerbaycan Ve Türkler”, **Çığ**, Sayı=2(1981 Ağustos),s. 15-19 (Ertuğrul Çengiz)
5. “Atatürk ve Ekonomi”, **Yeni Çığ**, Sayı=3-4 (1981 Eylül-Ekimi),s.5-6.
6. “Türkler’ de Devlet Siyasetini Öğreten Eser; Kutadgu Bilig”, **Yeni Çığ**, Sayı= 5 (1981 Kasım), s. 18-24.
7. “Plevne Destanı”, **Yeni Çığ**, Sayı=6 (1981 Aralığı), s.8-10 (İrkil Ata).
8. “Türk Adları Bilgisi (1)”, **Yeni Çığ**, Sayı= 6 (1981 Aralığı), s. 17-19.
9. “Türk Adları Bilgisi (2)”, **Yeni Çığ**, Sayı=7 (1981 Ocağı), s. 23-24.
10. “Göç”, **Yeni Çığ**, Sayı=8 (1982 Şubatı),s. 7-8.
11. “Turancılık (Pantürkizm) Ya da Esir Türkler Meselesi”, **Yeni Çığ**, Sayı= 8 (1982 Şubatı), s. 12-13 (Ertuğrul Çengiz).

MİLLİYETÇİ ÇİZGİ Haftalık Gazetesinde Yayımlanan Yazıları

1. “Pan-Turanizm’in Ve Turanlılar’m El Kitabı (1)” Sayı =3 (6 Eylül 1994).
2. “Pan-Turanizm’in Ve Turanlılar’m El Kitabı (2)” Sayı =4 (6 Eylül 1994).
3. “Parçalama-Ayırma Ve Toplama - Birleştirme ”, Sayı= 18 (14 Aralık 1994).
4. “Yükselen Değer Milliyetçilik”, Sayı= 21 (4 Ocak 1995).
5. “Önce Devlet”, Sayı=22 (11 Ocak 1995).
6. “Milli Kültürümüz”,Sayı= 23 (18 ocak 1995).
7. “İnsanlık Üzerine” , Sayı= 24 (25 Ocak 1995).
8. “Etnogenez Üzerine”, Sayı=25 (1Şubat 1995).
9. “TOBB’un Doğu Sorunu Raporu”, Sayı=54 (23 Ağustos1995).

TÜRKELİ Haftalık Gazetesinde Yayımlanan Yazıları

1. “Rus Federasyonu Nereye?”, Sayı=1 (29 Mart 1996).
2. “Kırılan Kaçınıcı Zeytin Dalı”, Sayı= 2 (5 Nisan 1996).
3. “Aydın Üzerine Yeni Oyunlar”, Sayı= 3 (12 Nisan 1996).
4. “Suçlu Aranırken”, Sayı=4 (19 Nisan 1996).
5. “Umudumuz Köy Kentleri”, Sayı= 5 (26 Nisan 1996).

6. “Avrupa İle Flört Dönemi Kapanırken”. Sayı= 6 (3 Mayıs 1996).
7. “Şark Meselesi Veya Emperyalistlerin Türk Politikası ” (10 Mayıs 1996).
8. “Devlet Olmak” Sayı=8 (17 Mayıs 1996).
9. “Sorumluluğumuzu Bilelim” Sayı=9 (24 Mayıs 1996).
10. “En Büyük Tehlike Kültür Tahribatı” Sayı= 10 (31 Mayıs 1996).
11. “Gaflet... Delâlet... İhanet” Sayı=11 (7 Haziran 1996)
12. “Şeriat Devleti Propagandası Altında Yatan Gerçekler”, Sayı= 12 (14 Haziran 1996).
13. “Vehhâbilik Ve Uzantıları”, Sayı= 13(21 Haziran 1996).
14. “Radikal İslamcı (!) Kesimin Kürt Meselesine Bakışları”, Sayı= 14 (28 Haziran 1996).
15. “Ya Köse Vezir, Ya da Kefen Bezi”, Sayı=15 (5 Temmuz 1996)
16. “Tek Ülke”, Sayı=16 (12 Temmuz 1996)
17. “Türk Milleti Gerçeğinde Birleşmeliyiz”, Sayı=17 (19 Temmuz 1996)
18. “Bozguncu Faaliyetler Ve Komünizm”, Sayı=18 (26 Temmuz 1996)
19. “Avrupa Topluluğu Ve Türkiye”, Sayı= 19 (2 Ağustos 1996)
20. “Eğitim Üzerine” Sayı= 20 (9 Ağustos 1996)
21. “Çağdaş Düşünce: Milliyetçilik” Sayı= 21 (16 Ağustos 1996).
22. “Yunanlı” Sayı= 22 (23 Ağustos 1996)
23. “Olmak Ya da Olmamak”, Sayı=23 (30 Ağustos 1996)
24. “Atatürk Ve Türk Milliyetçiliği” Sayı= 24-25 (6-13 Eylül 1996)
25. “Atatürk Ve Dış Politika” sayı=26-27 (20-27 Eylül 1996)
26. “Atatürk Ve Ekonomi”, Sayı= 28 (4 Ekim 1996)
27. “Taliban (!)” Sayı= 30 (18 Ekim 1996)
28. “Türkiye (Türk Ülkesi) Türkomania (Türkmen Ülkesi)”, Sayı=33 (8 Kasım 1996)
29. “Şark Meselesi” Sayı=35-36-37-38-39-40 (22-29 Kasım, 6-13-20-25 Aralık 1996)
30. “Devlet Olmak İçin” Sayı= 42 (8 Ocak 1997)
31. “Cenevre Ve Sonrası”, Sayı=43 (15 Ocak 1997)

32. “*Cumhuriyet Ve Türk Milliyetçiliği*” Sayı=44 (22 Ocak 1997)
33. “*Radikal İslâmcı Kesimin Kürt Meselesine Bakışları*” Sayı=45 (29 Ocak 1997)
34. “*Yeni Tedbirler Üzerine*” Sayı=46 (5 Şubat 1997)
35. “*İpteki Cambazlar*” Sayı= 47 (12 Şubat 1997).

1. BÖLÜM

MİLLİ MÜCADELE'DE KÜTAHYA SANCAĞI DİN ADAMLARI

Ali SARIKOYUNCU*

Esra SARIKOYUNCU DEĞERLİ**

GİRİŞ

Ege bölgesinin iç batısında yer alan ve etrafı Bilecik, Eskişehir, Afyonkarahisar ve Uşak illeriyle çevrili olan Kütahya Anadolu'nun en eski yerleşim yerlerinden birisidir. İlk kuruluşu hakkında kesin bilgiler olmamakla birlikte Arkeolojik çalışmalar ve tarihi kaynaklar Kütahya'nın tarihinin M.Ö. 4000'nci yüzyıla kadar uzandığını ortaya koymaktadır(Altun, 1982:181). Kütahya Türklerden önce sırasıyla Hitit, Frigya, Lidya, Pers, Makedonya, Bitinya ve Bergama Krallıklarının hâkimiyetinde bulunmuş, daha sonra Roma İmparatorluğu ve onun ikiye ayrılmasıyla da Bizans İmparatorluğunun egemenliğine girmiştir. Kentin adı, eski kaynaklarda Kotiaion, Kotiaion, Cotyaeium, Cotyaeum ve Cotyaium şeklinde geçmektedir. Antik Çağ Coğrafyacısı Strabon'a göre Kütahya bir Frigya kenti olup, adının da Kotys'in şehri manasına gelen Kotiaion olduğunu belirtmektedir(Yıldız,1982:25).

Malazgirt Zaferi'ne müteakip Kütahya ve çevresi 1075-1078 yıllarında Türklerin eline geçmiştir(Turan, 1993:55). Ancak Haçlı ordularının Anadolu'ya girmesiyle bu topraklardaki Türk hâkimiyeti sona ermiştir(Yıldız,1982:26). 17 Eylül 1176 tarihinde kazanılan Myriaephalon (Miryakefalon) zaferi sonrası harekete geçen II. Kılıç Arslan, 1182'de Kütahya'yı tekrar Türk topraklarına katmıştır(Cahen, 1979:117). Sultan II. Kılınc Arslan'ın, ülkesini on bir oğlu arasında paylaştırınca Kütahya Gıyasettin Keyhüsrev'e düşmüş, çıkan karışıklık

* Prof. Dr, Dumlupınar Üniversitesi Öğr. Üye. ali.sarikoyuncu@dpu.edu.tr

**Prof. Dr. Dumlupınar Üniversitesi Öğr. Üye. esra.sdegerli@dpu.edu.tr

ve kavgaları sırasında 1196'da Kütahya tekrar Bizansın eline geçmiştir. Bu durum 1230 tarihine kadar sürmüştür. Bu tarihte Kütahya Sultan Alaaddin Keykubat zamanında Anadolu Selçuklularına yeniden kazandırılmıştır. Böylece bu tarihi kent bir daha çıkmamak üzere Türk egemenliğine girmiş oluyordu(Turan, 1993:525).

1277'de Anadolu Selçuklu Devleti'nin dağılmasıyla Kütahya ve çevresi Germiyanogullarının yönetimine bırakılmıştır(Kütahya, 2002:46). Hızla gelişen Germiyanogulları, 1300'de Alişiroğlu I. Yakup önderliğinde bağımsızlıklarını ilan ederek, Kütahya'yı başkent yapmışlardır. I. Yakup'tan sonra sırasıyla oğlu Mehmet Bey (1340), Süleyman Şah (1361), ve II. Yakup (1387) yönetmişlerdir. Süleyman Şah kızı Devlet Hatun'u, Osmanlı Sultanı I. Murat'ın (1361-1389) oğlu Yıldırım Bayazid'e gelin vererek, Osmanlılarla akraba olmuştur. Bu arada Kütahya, Simav, Emet ve Tavşanlıda Devlet Hatun'un çeyizi olarak Osmanlılara verilmiş, Yıldırım Beyazid, 1389'a kadar Kütahya'da sancak beyi olarak bulunmuştur(Altun, 1982:183). Yıldırım Beyazid ile Timurlenk arasında 1402'de yapılan Ankara Savaşı'ndan sonra tekrar Germiyanoglu II. Yakup Bey, Kütahya'ya sahip olmuştur. Çünkü Kütahya'ya kadar gelip, burada bir ay kadar oturan Timurlenk, Germiyan topraklarını II. Yakup'a iade etmiştir. Timurlenk, kaldığı süre içerisinde Kütahya halkına dokunmamış, ancak onlardan fidye-i necat (kurtuluş parası) ile birlikte 1389'dan beri Kütahya valisi olan Sarı Timurtaş (Demirtaş) Paşa'nın Kütahya Kalesi'nde bulundurduğu hazinesini almıştır(Aslanapa, 1982:XV).

Çelebi Mehmet'in doğduğu yer olan Kütahya, 1429'da Osmanlıların eline geçince 1441'e kadar II. Murad'ın oğlu Şehzade Alaaddin tarafından yönetilmiştir(Yıldız, 1982:44). Ayrıca bir sancak merkezi olan Kütahya 1451'de Anadolu Beylerbeyliğinin merkezi olmuştur ve görevi 1832 yılına kadar sürdürmüştür. Bu merkeze Afyonkarahisar, Ankara, Antalya, Aydın, Balıkesir, Bolu, Bursa, Çankırı, Eskişehir, Isparta, Kastamonu, Kütahya, Manisa ve Muğla olmak üzere 14 Sancak bağlı olup eyalet merkezi olan Kütahya'ya Paşa Sancağı denirdi(Uzunçarşılı, 1932:89-103).

1511'de Safavilerin Anadolu'da yaptıkları bölücülük sonucunda çıkan Şahkulu ayaklanması Kütahya'ya yayılmıştır. Kütahya'nın asilerden korunmasında II. Beyazid'in (1481-1512) şehzadelerinden Ahmet ve Korkut da vuruşmalara katılmışlardır(Yıldız, 1982:44). Kütahya Anadolu eyaletinin merkezi olması nedeniyle, Yavuz Sultan Selim (1512-1520) ve Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) dönemlerinde Anadolu tarafında yapılan seferlerde hem bir toplantı yeri hem de önemli bir yol kavşağı idi. Kanuni Sultan Süleyman, Rodos seferine giderken, 1 Temmuz 1522 tarihinde Kütahya'ya uğramış ve burada 3 gün konakladıktan sonra 4 Temmuz 1522'de ayrılmıştır. Bu arada Kanuni'nin oğullarından Şehzade Beyazid 1542-1558 yılları arasında 16 yıl, Şehzade Selim ise 1158-1566 yılları arasında 8 yıl süreyle burada valilik yapmışlardır. II. Selim (1566-1574) babasının ölüm haberini Kütahya'da almış, buradan hareketle Belgrat'a gelerek Osmanlı tahtına geçmiştir(Güner, 1965:8).

Daha sonraki yıllarda da, Kütahya gündemde kalmıştır.17. yüzyılda baş gösteren Celali İsyanı sonucu yağmalanan Kütahya, 1833 de Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa tarafından işgal edilmiştir. İki buçuk ay kadar burada kalan İbrahim Paşa, 14 Mayıs 1833 tarihinde anlaşması üzerine Kütahya'dan ayrılmıştır(Uzunçarşılı, 1932:102).

Kütahya, 19 yüzyıl ortalarında bir daha gündeme geldi. 1849'da Osmanlı Devleti'ne sığınan Macar bağımsızlık hareketinin önderi Layos Kossuth ve beraberindeki 56 mülteci, 1850-1851 yıllarında Kütahya'da konuk edilmişlerdir(Nazır, 2006:27). Bu arada dünyada devlet gözetimi altında ilk toplu sözleşmesi, Fincancılar Esnafı Anlaşması adıyla Kütahya'da imzalanmıştır(Kütahya, 2002:48).

1841'de yapılan düzenlemeyle merkez aynı kalmak üzere Hüdavendigar (Bursa) vilayetine bağlı kalmak üzere altı sancaktan (Bursa, Kütahya, Bilecik, Balıkesir, Afyonkarahisar, ve Eskişehir) biri olan Kütahya, 1915'te bağımsız bir mutasarrıflık haline getirilmiştir. Uşak, Gediz ve Simav ilçeleriydi. 8 Ekim 1923 tarihinde Gediz, Emet, Simav, Tavşanlı ve Uşak ilçelerinin bağlanmasıyla Kütahya vilayet olmuştur. Uşak 1953'te il olmasıyla Kütahya'dan ayrılmıştır. Buna

karşın 1947’de Altıntaş, 1960’da Domaniç, 1993’te Aslanapa, Dumlupınar, Pazarlar ve Şaphane’nin de ilçe merkezi olmasıyla Kütahya’ya bağlı ilçe sayısı 10’a yükselmiştir.

Milli Mücadele’nin en kanlı vuruşmaları Kütahya Sancağı topraklarında cereyan etmiş olup, bu zorlu mücadelede din adamlarının da üstün hizmetleri olmuştur.

I. HAYATLARI

A. MÜFTÜ FEVZİ EFENDİ (AKÇA)(?--1922)

“Sarı Hacı Efendizade” diye tanınan Fevzi Efendi, 1910 yılında Kütahya Müftüsü oldu(İMEŞ Arş.(İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi), Müftüler Defteri, C.2, s. 661).

Fevzi Efendi, Milli Mücadele’nin başlamasıyla, milli hareketin yanında yer almış ve Müdafaa-i Hukuk çalışmalarında bulunmuştur. Bu arada Ankara Fetvasını Kütahya Müftüsü olarak tasdik edilmiştir(Hakimiyet-i Milliye, 5 Mayıs 1336, No:27).

Hayatı hakkında bilgi edinemediğimiz Fevzi Efendi, Kütahya Müftüsü iken, 1922 yılında vefat etmiştir(Albayrak, 1981:326-327).

B. HALİL ZEKİ EFENDİ (ZEYREK) (1863-1936)

1863 yılında Tavşanlı’da doğdu. Şöhret ve lakabı Müderrisoğullarından Hocazade’dır. Babası Molla Bekirzade Hoca Abdullah Rüştü Efendi’dır. İlköğrenimini Tavşanlı merkezinde bulunan Sıbyan Mektebinde tamamladıktan sonra, babası Abdullah Rüştü Efendi’nin müderrislik yapmakta olduğu Hayrizade Medresesine devam etmiştir. Bu medresedeki öğrenimini babası Abdullah Rüştü Efendiden 1887 yılında aldığı icazetname ile tamamlamıştır. Öğrenimi sonrasında aynı medresede Tavşanlı Müftülüğüne tayin edildiği 1921 yılına kadar müderris olarak görev yapmıştır. Bu arada adı geçen, Müdafaa-i Milliye, Maarif ve Yardım Toplama gibi çeşitli komisyonlarda ve Belediye Azalığı görevlerinde de bulunmuştur. Ayrıca Halil Zeki Efendi, Tavşanlı Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin kuruluşunda görev almış, bir ara bu cemiyetin başkanlığını da yapmıştır.

ZEYREK soyadını alan Halil Zeki Efendi, Tavşanlı Müftüsü iken, 24.07.1936 tarihinde vefat etmiştir(DİB Arş.,(Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi) D:1923-1475).

C. SÜLEYMAN ŞAKİR EFENDİ (KARAMETE) (1863-1920)

1863 yılında Gediz'in Sofular Mahallesi'nde doğdu. Kara Müftüzade Mehmet Salih Efendi'nin oğludur. Moralıoğlu Hüseyin Efendi Mektebi'nde ilköğrenimini tamamlayarak Rüştüye'ye girdi, üç yıl devam etti. Ancak babasının derslerine devam etmesi üzerine mezun olmadan ayrıldı. Manisa'ya gidip Hacı Hüseyin Efendi Tekkesi Medresesi'nde Hacı Davut Efendi'nin derslerine katıldı. Gediz'e dönerek 1903 yılında Bodurzade Hacı Ahmet Efendi'den icazetname aldı. Öğrenimi sonrasında babasının medresesinde müderris olarak göreve başladı. Bu görevde iken 1906'da Gediz Müftülüğüne atandı(İMEŞ Arş., D:2282).

Müftü Süleyman Şakir Efendi, Milli Mücadele'nin ilk günlerinde milli harekâta katılmıştır. Gediz Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kuruluş ve faaliyetlerinde görev aldı. Mustafa Kemal Paşa'nın 4 Mart 1920 tarihli bildirisini üzerine, yeni hükümetin milli isteklere uygun nitelikte kurulması için, Meclis-i Meb'usan'a telgraf çekti(Goloğlu, 1970:309). Ayrıca Gediz Müftüsü olarak Ankara Fetvasını tasdik etmiştir(Sarıkoyuncu, 1997:232).

Müftü Süleyman Şakir Efendi 1920 yılının son aylarında 57 yaşındayken vefat etmiştir. Ailesi Karatepe soyadını almıştır(Pınar, 2012:390).

D. HALİL KEMAL EFENDİ (1882-1933)

22 Şubat 1882'de Gediz'in Cami-i Kebir Mahallesinde doğdu. Babası 1860'lı yılların sonunda Gediz'e yerleşen Burdurlu Müderris Çolak Kadızade Hacı Raşit Efendi'dir. İlköğrenimini Gediz Sems-i Maarif Mektebinde tamamladıktan sonra Karamüftü Medresesine devam etmiştir. Bu medrese müderrislerinden Hacı Hüseyin Efendi'den 22 Ağustos 1910'da icazetnamesini almıştır. Öğrenimi

sonrasında babasının da müderrislik yaptığı Karakadı Medresesinde müderris olarak göreve başlamıştır. Bu arada Milli Eğitim Bakanlığı'na çeşitli tarihlerde açılan öğretmenlik sınavlarında başarılı olmuştur. Karakadı Medresesinde görevini sürdürürken, Gediz Müftüsü Süleyman Şakir Efendi'nin vefatı üzerine 1920 yılı Ağustosunda Gediz Müftüsü olarak atanmıştır(DİB Arş., D: 1923-1471).

O günde Gediz, Yunan işgali altındaydı... İşgalciler, Gediz Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti bünyesinde toplanarak işgale direnen yurtseverleri tutukluyor ve sözde bir yargılamanın ardından Yunanistan'daki esir kamplarına götürüyordu. Hatta Belediye Başkanı Alaiyelizade Mehmet Efendi bile tutuklanmış, birkaç gün sonra da salıverilmişti.

Yunan işgal kuvvetleri komutanı kasabada sürüp giden gerginliği yumuşatabilmek için Müftü Halil Kemal Efendi'den, halkı sakinleştiren bir hutbe okumasını istemişti.

O Cuma günü Gazanferâğa Camii'nde minbere çıkan Halil Kemal Efendi, cemaate şöyle seslendi:

Ey cemaat-ı Müslimin,

Yunan komutanı, benim size, işgali tanıyın ve konan kurallara harfiyen uyun dememi istedi.

Yunanlılar adına hutbe okumaktansa ölmeyi tercih ederim. Allah ve resulünün isminin yanında bu zalimlerin ismi asla geçemez. Onlara itaat etmek, Allah ve onun resulüne isyan demektir.

İsyan geçicidir ve Allah'ın yardımı ile zafer yine bize nasip olacaktır.

Bu konuşma, Müftü Kemal Efendi'nin Yunan Divan-ı Harbi'nde yargılanarak 101 yıl gibi ağır bir ceza almasına neden oldu.

Halil Kemal Efendi önce Uşak'a, oradan da Atina yakınlarındaki esir kampına götürülmek üzere İzmir'den deniz yolu ile Pire Limanı'na gönderildi.

Atina Esir Kampı'nda kendisi gibi 5 Gedizli yurtsever daha vardı. Çileli esir hayatı 1923 yılında Yunanistan ile Türkiye arasında imzalanan Esir Mübadelesi Anlaşması'na değin sürüp gitti.

Gediz'e döndüğünde hasta ve yorgundu. 1933 yılında genç denebilecek yaşta iken vefat etti(Pınar,2012:208).

E. MEHMET ARİF EFENDİ (EREN) (1855-1941)

1855 (1271)'de Simav Cuma Mahallesi'nde doğdu. Simav Müftüsü ve Kadısı Müftü Hacı İbrahim Efendi'nin oğludur. İlköğrenimini tamamladıktan sonra Camii Kebir (Ulu Cami) Medresesi'ne devam etti. Bu medresede dokuz yıl öğrenim gördükten sonra Bursa'ya gitti. Burada Ivaz Paşa Medresesi'ne kaydoldu. Tanınmış bilginlerden İmamzade Mehmet Sabit Efendi'nin derslerine devam ederek müderrislik icazeti aldı.

Öğrenimi sonrasında Simav'a dönerek Cami-i Kebir Medresesi'nde hocalığa başladı. Müftü Mehmet Vefat Efendi'nin vefatı üzerine, Simav Müftülüğüne tayin edildi(4 Ekim 1885)(DİB Arş., D:1923-1473). Ekim 1902'de Bursa'dan İbtiday-i Hariç Müderrisi unvanı aldı(Pakalın, 1971:14).

Milli harekâta ilk günlerinde katıldı. Simav Müdafaa-i Hukuk çalışmalarında bulundu. Ankara Fetvasını onaylayarak Milli Mücadele'nin meşru olduğunu fetva ile halka duyurdu (Hakimiyet-i Milliye, 5 Mayıs 1336, No: 27).

65 yaşını doldurduğundan 2 Aralık 1336'da emekliye sevk edilmiştir. Adı geçen "EREN" soyadını almış, 11.01.1941 tarihinde de vefat etmiştir(DİB Arş., D:1923-1473).

F. İBRAHİM EFENDİ (TAHTAKILIÇ) (1872-1937)

İbrahim Bey, 1872'de Uşak Bozkuş Köyü'nde doğmuştur. Babası Paşaoğulları'ndan Hüseyin Ağa'dır. Ailesi, Fatih Sultan Mehmet döneminde Karaman'dan Uşak yöresine göç ederek yerleşmiştir. İlköğrenimine köyünde bir özel hocayla başlayan İbrahim Bey, medrese eğitimi görmek üzere ilk önce Uşak'a daha sonra da İstanbul'a gönderilmiştir. Fakat hastalanması üzerine İstanbul'da bir yıl kaldıktan sonra Bozkuş Köyü'ne geri dönmek zorunda kalmıştır. Sağlığının kısmen düzelmesinden sonra, İstanbul'daki eğitimini -hastalığından dolayı endişe duyan babasının karşı koymasına rağmen- devam ettirmiştir. O, İstanbul'da medrese öğrenimi yanında, Namık Kemal, Ziya Paşa ve Şinasi gibi şair ve fikir adamlarının görüşlerini tanıma olanağı bulmuştur. Özellikle Namık Kemal'in etkisinde kalmıştır. Bu

arada İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmiştir(Tekeli-İlkin,1989:365-366).

İbrahim Bey, medrese öğrenimi sonrası 15 Ekim 1902'de Uşak'a müderris olarak tayin edilmiştir. Bu görevde iken, terfiyen 17 Ağustos 1908 tarihinde de Uşak Müftüsü olarak atanmış ve bu görevi 11 Eylül 1910 tarihine kadar devam etmiştir. 8 Ekim 1910 tarihinde Kütahya livası Tedrisat-ı İptidaiye (İlköğretim) Müfettişliğine tayin edilmiştir. Bir yıl kadar bu görevi sürdürdükten sonra istifa etmiştir(DİB Arş., D: 1923-2185).

1912 yılında bir buçuk ay kadar Uşak Kaymakamlığına vekalet eden İbrahim Bey, yapılan çağrıya uyararak, karısı ve iki çocuğunu bırakarak üç yüz kişilik gönüllü kuvvetinin başında Balkan Savaşı'na katılmıştır. O'nun birliği, Edirne'nin kurtarılmasında öncü rolü olan birliklerin arasında yer almıştır(Tekeli-İlkin, 1989:367).

İbrahim Bey, 1918'de yapılan Meclis-i Meb'usan seçimlerinde Kütahya Meb'usluğuna seçilmiştir. O, Meb'usluğu sırasında ayrıca İttihat ve Terakki'nin en önemli merkezlerinden biri olan Fatih Merkezi'nin Katib-i Mesul'üne getirilmiştir. Bu arada İstanbul Türk Ocağı'nda da Türkçülük üzerine konferanslar vermiştir(Tekeli-İlkin, 1989:367).

Milli Mücadele'nin başlamasıyla ulusal harekât yanında yer alan ve önemli hizmetleri olan İbrahim Bey, 16 Ocak 1921 tarihinde Niğde Mutasarrıfı olarak atanmıştır. “Memuriyetlerin mesleki vaziyet alması...” üzerine İbrahim Bey, bu görevinden 11 Mayıs 1921 tarihinde ayrılmıştır. Düşmanın yurttan atılmasından sonra, 1 Mart 1923 tarihinde Uşak Vaizliğine tayin edilmiştir. Vaizlik görevini Kütahya Milletvekili (Bu tarihte Uşak idari olarak bu ile bağlıydı) seçildiği 1 Aralık 1927 tarihine kadar sürdürmüştür. 1927-1937 tarihleri arasında milletvekili olarak TBMM'de görev yapmıştır. Ancak 1937 yılında İbrahim Bey milletvekili iken, ani bir bunalım sonucu intihar etmiştir(DİB Arş., D:1923-2185).

Soyadı kanunundan sonra İbrahim Bey aile lakapları olan “Paşaoğlu” yerine “Tahtakılıç” soyadını almak istemiştir. Fakat oğullarının isteği ile bu isimden vazgeçerek “Dalkılıç” soyadını

seçmiştir. Ancak ölümünden sonra çocukları soyadlarını İbrahim Bey'in ilk tercihi gibi Tahtakılıç'a çevirmişlerdir(Tekeli-İlkin, 1989:365-381).

G. ALİ RIZA EFENDİ (BODUR) (1868-1929)

1874'de Uşak-Cuma mahallesinde doğmuştur. Helvacı esnafından Hacı İmamzade Yusuf Efendi'nin oğludur. İlköğrenimini mahalle mektebinde ve bu arada hıfzını (Kur'an-ı Kerim'i ezberlemek) tamamladıktan sonra, 1884'de ecdadı tarafından kurulan Uşak Boduroğlu Medresesi'ne kaydolmuştur. Bu medresede Uşak'ın tanınmış ulemasından Manzurzade Ali Efendi'nin derslerine devam ederek, 1898'de müderrislik icazetnamesini(diplomasını) almıştır. Aynı yıl öğrenim gördüğü medresede öğrenci okutmaya başlamıştır. Kendi ifadesine göre, iki defa icazetname vermeye muvaffak olmuştur. 13 Mart 1910'da da Uşak Bidayet Mahkemesi Üyeliği'ne atanmıştır. İl İdare Meclisi Üyeliği'ne seçilmesi sebebiyle, 7 Ekim 1910 tarihinde mahkeme üyeliğinden istifa etmiştir. Ancak sekiz gün sonra 15 Ekim 1910 tarihinde Uşak Müftüsü olarak tayin edilmiştir. Uşak'ta ulusal harekâtın önde gelen isimlerinden biri olması gerekçesiyle(DİB Arş., D: 1923-1474), Kütahya Mutasarrıflığının 30 Mart 1919 tarih ve 8434/126 sayılı emirleri uyarınca kaymakamlıkça görevinden alınmıştır (DİB Arş., D: 1923-1474).

Halkın kendisini istemesi üzerine Ali Rıza Efendi, 6 Mayıs 1920 tarihinde yeniden vekâleten Uşak Müftülüğüne atanmıştır(DİB Arş., D: 1923-1474). Bu esnada Uşak Müftü Vekili olarak Ankara Fetvasını tasdik etmiştir (Hakimiyet-i Milliye, 5 Mayıs 1336, No: 27). 29 Ağustos 1920'de Yunanlıların Uşak'ı işgal etmeleri üzerine işgal dışında kalan ve kaza merkezi yapılan Burgaz Köyü'nde yedi-sekiz ay kadar müftülük görevini yürütmüştür. Burgaz Köyü'nün de işgali üzerine Afyon-Sandıklı'ya gitmiştir. 19 Mayıs 1921 tarihinde vekâleten Afyon Müftülüğüne getirilmiştir (Sarıkoşuncu, 1997:247-248).

1 Eylül 1922'de Uşak'ın düşman işgalinden kurtuluşunu müteakip 2 Ekim 1922'de Ankara Hükümetince tekrar Uşak Müftülüğüne atanmıştır. Bu arada ilave memuriyet olarak, Uşak Darü'l-

Hilafetü'l-Aliyye Medresesi'nde Fıkıh dersleri okutmuştur. Medresedeki görevi, medreselerin kapatıldığı 3 Mart 1924 tarihine kadar devam etmiştir. 1 Haziran 1924-31 Ağustos 1925 tarihleri arasında da Uşak İmam-Hatip Mektebi'nde Tefsir dersleri vermiştir(Sarıkoyuncu, 1997:248).

Ali Rıza Efendi Uşak Müftüsü iken 4 Şubat 1929'da vefat etmiştir. Evli olup, dört çocuk babasıydı. Ailesi, BODUR soyadını almıştır(Uşak Nüfus Müdürlüğünden alınan bilgi).

E. ŞEYH SEYFİ EFENDİ (1874-1925)

1874'de Kütahya'da doğdu. Germiyanzade Dergahı Şeyhi Ahmet Fazıl Efendi'nin oğludur. İlk ve orta öğrenimini Kütahya'da yaptıktan sonra eğitimini İstanbul'da sürdürdü. İstanbul'da Kara Mustafa Paşa Medresesi'ne devam ederek icazetnamesini aldı. Bu arada adı geçen Hukuk Fakültesi'ne de kayıt oldu. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine Hukuk öğrenimini bırakarak Kütahya'ya dönmek zorunda kaldı(Kalyon, 2017:6).

Mondros Mütarekesi ile İngilizlere teslim edilmek üzere olan silah ve cephaneye el koyarak Kuvayı Milliye'ye intikal ettirmiştir. Ayrıca Kütahya halkının Milli Mücadele lehinde bilinçlenmesinde de önemli hizmetleri olan Şeyh Seyfi Efendi, I. Ve II. Dönem TBMM'de milletvekili olarak doğduğu yer halkını temsil etti. Mecliste Şer'iyeye ve Evkaf komisyonunun yanı sıra, Dilekçe, Sağlık ve Sosyal Yardım Komisyonlarında da görev aldı. Ancak Şeyh Seyfi Efendi, Meclisin ikinci döneminde hastalanarak Kütahya'ya döndüğü 1 Nisan 1925'te vefat etti(Çoker:706).

Milletvekili olmadan önce Kütahya Belediye Başkanlığı görevini de yürüten Şeyh Seyfi Efendi evli olup, 1 kız (Fethiye) ve 1 oğlan (Şemsettin) olmak üzere iki çocuk babasıydı. Oğlu "AYDIN" soyadını almıştır. Kütahyalılar merhumun dedesi, Şeyh Bedrettin Efendi olması dolayısıyla bu aileyi "BEDREDDİNLER" olarak bilirler. Şeyh Seyfi Efendi'nin kabri, Kütahya- Sultanbağı mezarlığındadır. Adı geçeninin evi günümüzde "Macar Evi" olarak hizmet vermektedir(Kalyon,2017:7).

F. ŞEYH İSMAİL HAKKI EFENDİ (BAHŞİ)

Kütahya Balıklı Hamamı arkasında bulunan balıklı Tekkesi'nin son şeyhidir. Babası Halil Safi Efendi'nin vefatı üzerine 1901 yılında şeyhlik ve irşad görevine başlamıştır. Adı geçen bu görevini tekkelerin kapatıldığı 1925 yılına kadar sürdürmüştür. Balıklı Tekkesi'nde görev yapan şeyhler arasında "Bahşi Efendi'nin" bulunması dolayısıyla bu aile "BAHŞİZADELER" diye halk tarafından ünlenmiş ve soyadı kanunu çıkınca da bu ismi soyadı olarak almışlardır(Kalyon, 2017:99).

Hakkında daha fazla bilgi edinemediğimiz Şeyh İsmail Hakkı Efendi Milli Mücadelenin ilk günlerinde Kütahya halkının Kuvayı Milliye yanında yer almasında üstün hizmeti olmuştur. Tekkelerin kapatılması sonrasında da kendisine gösterilen "sevgi ve saygı dolayısıyla halk ve resmi daireler arasındaki ihtilaflarda arabulucu ve hakkın yerine getirilmesi gibi işlerde çok faydalı hizmetlerde bulunmuştur" (Kalyon, 2017:99)

I-ŞEYH YUNUS EFENDİ (?, 1930)

Kütahya mutasarrıflarından Bekir Sıtkı Paşa tarafından Kütahya-Kazancılar Çarşısı'nda kurulan Tekke ve Medrese'nin son şeyhidir. Babası Şeyh Hüseyin Selami'nin 1921 yılında vefatı üzerine anılan tekkenin şeyhlik görevini üstlenmiştir ve Tekke ve Zaviyelerin kapatıldığı 1925 yılına kadar sürdürmüştür.

Kütahya halkının Milli Mücadele lehinde aydınlatılmasında üstün hizmetleri olan Şeyh Yunus Efendi, 1930 yılında vefat etmiştir(Kalyon, 2017:99).

Adıgeçen evli olup iki çocuk babasıydı. Oğlu Selami Balkan Savaşları esnasında şehit olmuştur. Şeyh Yunus Efendi'nin kızından İbrahim ve Ali adlarında iki torunu vardır. Torunları "KONUK" soyadını almışlardır(Kalyon, 2017:107).

İ. MUSTAFA NURİ CAN (1891-1971)

1891'de Kütahya'da doğdu. Babası Şeyh Hasan Efendi'dir. Dedesi ise Kütahya'nın ünlü din bilginlerinden Şeyh Haydar efendidir(Kutay, 1973:341).

Adı geçen ilköğrenimi sonrası “hıfsını” (Kur'an-ı Kerim'i ezberlemek) tamamladıktan sonra, öğrenimini medresede sürdürdü ve öğrenimi sonrası öğretmenlik görevi ile memuriyete başladı. 30 yılı geçen öğretmenlikten sonra 1944 yılında emekli oldu(Kalyoncu, 2017:34).

Hafız Mustafa Nuri Efendi Birinci Dünya Savaşı'nda yani seferberlikte yedek subay olarak birçok cephelerde çarpışarak vazife gördükten sonra Milli Mücadele'ye katıldı. Milli Mücadele'deki hizmetlerinden dolayı “*İstiklal Madalyası*” ile taltif edilmiştir İkinci Dünya Savaşı esnasında 1942 yılında Kütahya'nın Porsuk, Alayunt ve Çayça köyleri civarındaki 10 köye kontrol, tespit ve el koyma memuru olarak da görevlendirilen Hafız Mustafa Nuri Efendi, emekli olduktan sonra Kütahya İshak Fakih Camii yanındaki küçük dükkânda saatçilik yaptığından “*Saatçi Nuri Efendi*” diye ünlenmiştir. Adı geçen ayrıca “*Rufai Şeyhi*” idi(Kalyon, 2017:34-35).

Fevzi Can Bey'in de babası olan Hafız Mustafa Nuri Efendi “CAN” soyadını almış ve 1971 yılında vefat etmiştir(Kalyon, 2017:35).

J. İBRAHİM AKGÜN (1884- 1966)

Börekçi Mehmet Ali hocanın oğlu olan İbrahim Efendi 1884'te Kütahya'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini ve hıfzını Kütahya'da tamamladı. Daha sonra yükseköğrenimi için İstanbul'a gelerek Fatih Dersiamlarından Kütahyalı Osman Efendi'nin derslerini devam etti ve 1914 yılını icazetname (diploma) almayı başardı. Adı geçen bu diploması Milli Eğitim Bakanlığınca dört yıllık yükseköğrenim diplomasına eşdeğer sayılmıştır.

İbrahim Efendi medrese öğrenimini sürdürürken Medresetü'l Kuzat (Hukuk Fakültesi)'a da kayıt olmuştur. Ancak bu fakültenin 2. sınıfında iken, Birinci Dünya Savaşı nedeniyle 1915'te askere çağrıldı. Bir sürü Harp Okulu'nda eğitim gördükten sonra cepheye sevk edildi. Çeşitli cephelerde asteğmen rütbesi ile 19 Şubat 1919 tarihine kadar görev yaptı. Milli Mücadele'nin başlaması ile birlikte 20 Temmuz 1920'de Kütahya Milli Alayı'na katıldı. Bu alayın lağvı üzerine 1. Ordu Dinar Menzil Komutanlığı'nda görev aldı. Zafere kadar cephede

düşmanla çarpıştı. “Kırmızı Şeritli İstiklal Madalyası” ile taltif edildi(DİB. Arş. D:1944-0109).

İbrahim Hoca emekli olduğu 1956 yılına kadar; Kütahya Darü'l Hilafe Medresesi Müdürlüğü (1923-1924), İmam-Hatip Mektebi öğretmenliği (1924-1930), Kütahya Merkez Vaizliği (1942- 1944) görevlerinde bulunduktan sonra 1944 yılında Kütahya Müftüsü oldu. Adı geçen müftülük görevi ile birlikte Takyeciler Cami İmam-Hatipliği görevini de yürütmüştür(DİB. Arş. D:1944-0109).

Müftü İbrahim Efendi, evli olup üç çocuk babasıydı. Soyadı kanunu ile birlikte “AKGÜN” soyadını almış ve 17 Nisan 1966 tarihinde vefat etmiştir(DİB. Arş. D:1944-0109).

K. İBRAHİM BEYAZIT(1892-1969)

1892'de Kütahya'da doğdu. İlköğrenimini sonrası Medresede öğrenim görmüş Birinci Dünya Savaşı'na ve Milli Mücadele'ye katıldı. İç isyanların bastırılmasında görev aldı. Büyük Taarruza katıldı. Askerlerin morallerini yükseltmek için vaazlar verdi. Kırmızı şeritli İstiklal Madalyası sahibi İbrahim Hoca, zaferden sonra Kütahya-Gümüşeşik Camii İmam- Hatibi olarak göreve başladı. 1931- 1969 yıllarında da da Özbekler Camii'nde görev yaptı. Emekli iken vefat etti(Kutay, 1973:64).

L. MEHMET FAHRİ AKSOY (1891-1967)

1891'de Gediz'de doğdu. İlkokul ve Rüştüye'yi Gediz'de bitirdi. Daha sonra medreseye devam ederek Gediz Müftüsü Ali Kemal Efendi'den Arapça, Kur'an-ı Kerim, Fıkıh ve Kelam dersleri görerek icazetnamesi aldı. Ayrıca idadiyi (liseyi) de bitirdi. Öğretmen olarak çalışırken, Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine askere alındı. Kısa bir eğitimden sonra Çanakkale Muharebelerine katıldı. Mondros mütarekesi ile Gediz'e döndü ve tekrar Milli Eğitim'de çalışmaya başladı. Ancak Milli Mücadelenin başlamasıyla tekrar askere çağrıldı. Sakarya ve Dumlupınar Meydan muharebelerine katıldı. İzmir'e ilk giren birliklerin içinde yer aldı. Mehmet Fahri Aksoy hizmetlerinden dolayı “İstiklal Madalyası” ile taltif edilmiştir(Kalyon, 2017:71-72).

Adı geçen 35 yıl Gediz Maarifine hizmet etmiş, Milli Eğitim Müdürü iken 1945 yılında emekli olmuştur. Daha sonra çocuklarını okutmak için Diyanet İşleri Başkanlığının açtığı müftülük sınavına katılmış ve başarılı olmuştur. Önce Manyas'ta sonra Kütahya İl Müftüsü olarak atanmıştır. 1967 yılında da vefat etmiştir(Kalyon, 2017:72).

Adı geçen evli olup 2 kız 3 erkek çocuk sahibiydi. Soyadı kanunuyla “AKSOY” soyadını almıştır(DİB. Arş. D:1965-0223).

N. BEYTİ HOCA (1889-1929)

1889'da Emet'te doğmuştur. Hacı Mehmet Ali Efendi'nin oğludur. Öğrenimini tamamladıktan sonra, Emet İlkokulu'na önce öğretmen sonra da Başöğretmen oldu.

Öğrencilerini yetiştirmek için üstün gayret sarfetmiş, başarılı hizmet vermiştir. Temmuz 1921'de Ankara'da toplanan “Maarif Kongresi'ne” Kütahya delegesi olarak katılmıştır.

Milli Mücadele'de Kuva-yı Milliye teşkilatına büyük hizmetleri geçtiğinden “*İstiklal Madalyası*” ile taltif edilmiştir.

Emet çevresinde de sevilen Beyti Hoca henüz geç yaşta 1929 yılı Ağustos ayında vefat etmiştir(Kalyon, 2017:80).

O. MEHMET EDİP PERKİT (1886-1949)

Mehmet Edip, 1886'da Emet'te doğdu. İlköğrenimini sonrası medrese öğrenimi gördükten sonra Mektebi Kuzat (Hukuk Fakültesi) tan mezun oldu.

İlk olarak Ankara kadastro hakimi olmuş, daha sonra Kalecik, Eskişehir ve Emet hakimliklerine atanmıştır. Emet'i çok sevdiğinden Emet'e yerleşmiştir.

Trablus, Balkan, Çanakkale savaşlarına katılmış, Milli Mücadele'de de İstiklal Harbine katılmıştır. Yurt savunmasındaki hizmetleri dolayısıyla madalyalarla taltif edilmiştir.

Mehmet Edip evli olup bir kız ve bir erkek olmak üzere iki çocuk babasıydı. “PERKİT” soyadını alan Mehmet Edip 1949 yılında vefat etmiştir(Kalyon, 2017:81).

Ö. ASIM ÖĞÜTÇÜ (1884-1957)

1884 yılında Kütahya'da doğdu. Muhtelif hocalardan ders alarak icazetname aldı. İcazetnamesini Milli Eğitim Bakanlığınca dört yıllık öğrenime eşit sayılmıştır. Ayrıca adı geçen Darülfünun İlahiyat Fakültesini de bitirmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nda asteğmen olarak 11.10.1914 - 11.11.1918 tarihlerinde de çeşitli cephelerde görev yaptı. Milli Mücadele'de de görev alan Asım Efendi Fatih Dersiamlığı, Polatlı Müftülüğü, Gezici vaizlik ve Kütahya Vaizliği görevlerinde bulundu. 28.01.1946 yılında tayin edildiği Eskişehir Müftülüğü görevini 28.01.1946 tarihine kadar yürüttü. 27.04.1957 tarihinde de Kütahya Vaizi iken emekli olmuştur. "ÖĞÜTÇÜ" soyadını almıştır(DİB. Arş. D:1941-0112).

P. BEKİR SITKI ÖZBEK (1870-1933)

1870 yılında Kütahya'da doğdu. Doğularlı Hoca'dan ders alıp Arapça, Farsça ve Fransızca öğrendi. Daha sonra İstanbul Fatih Medresesini bitirdi.

1905 yılında Kütahya İl Müftülüğüne atandı. Aynı zamanda Doğularlı Hoca medresesinde Arapça dersleri verdi. Yunan işgali sırasında Milli Mücadele'ye katıldı. Savaştan sonra 03.04.1921 tarihinde Kütahya dönerek Müftülük görevine devam etti. Dava vekilliği ve Meclis-i Umumi azaldığı yaptı. Çok zengin bir kütüphaneye sahipti. Kütahya İl Müftüsü iken 01.04. 1933 tarihinde vefat etti(DİB. Arş. D:1923-1468).

R. MEHMET RASİH EFENDİ (1874-1951)

1874'te Simav'da doğdu. Babası İsmailzade Müderris Ali Efendi'dir. İlkokul ve Rüştîye'yi bitirdikten sonra öğrenimini babasının da müderris olduğu Hacı Hafizzade Hacı Mustafa Ağa Medresesi'ne kayıt olmuştur. Bir süre bu medresede öğrenim gördükten sonra İstanbul'a gitmiştir. 1900 yılında İstanbul'a gelen Mehmet Rasih Efendi öğrenimini Bahr-i Sefid Çiftebaş Kurşunlu Medresesi'nde sürdürmüştür. Bu Medrese'nin müderrislerinden Dersiam Muğlalı Ali

Rıza Efendi'nin derslerine devam ederek 1908 yılında icazetnamesini (diplomasını) almıştır(DİB. Arş. D:1923-2411).

Adı geçenin bu diploması Milli Eğitim Bakanlığınca 4 yıllık yükseköğrenime eşdeğer sayılmıştır.

Mehmet Rasih Efendi öğrenimi sonrası Ocak 1909'da kayınpederi Manisalizade Hacı Emin Efendi'nin Medresesi'nde Müderris olarak göreve başlamıştır. Haziran 1911'de Simav kazası Şer'iyeye Mahkemesi Başkatipliği'ne atanmıştır. Ayrıca kayınpederinin vefatı üzerine 3 Temmuz 1911 tarihinde de Simav Müderrisliği'ne atanmıştır(DİB. Arş. D:1923-2411).

Aşağıda belirtildiği üzere, Milli Mücadele'de Simav Vaizliği görevini de yürütmekte olan Mehmet Rasih Efendi, Simav Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kuruluş ve faaliyetlerinde önemli hizmetleri olmuştur. Adı geçen "ATALAY" soyadını almış ve 25.03.1951 tarihinde de vefat etmiştir(Mezar taşında verilen bilgi).

II. MİLLİ MÜCADELE FİKRİNİN DOĞUŞUNDAKİ HİZMETLERİ

Birinci Dünya Savaşı sonunda İttihat ve Terakki Fırkası kendisini fesih etmesi üzerine Teceddüt Fırkası kurulmuştur. Ancak bu fırka İttihat ve Terakki'nin yerini alamadığı gibi, ülke siyasetinde de aktif bir rol edinememişti. Fırkaları fesih olmasına rağmen, memleketin en güzide gücünü İttihatçılar oluşturuyordu. Ancak muhalefet, 1919 yılı Ocak ayında ittihatçıların baskısından kurtulabilmiş ve Hürriyet ve İtilaf Fırkasını yeniden kurmuşlardı (Tunaya, 1952:447).

Ülkenin ileri gelen asker ve sivil yöneticileri ile eşraf bu iki parti (İttihat ve Terakki-Hürriyet ve İtilaf) arasında bölünmüştü. Bu durum, hiç kuşkusuz Kütahya Sancağını da etkilemiştir. Şöyle ki, Milli Mücadele'nin ilk günlerinde giriş kısmında da değinildiği gibi Kütahya Mutasarrıflığı Hüdavendigâr (Bursa) Vilayetine bağlıydı. Bursa Valisi ise, Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensubu Gümülcineli İsmail Bey idi. 13 Mart 1919 tarihinde Valilik Makamına oturan İsmail Bey'in ilk icraatı, Milli Mücadele'ye ve bu amaçla yapılan hazırlıklara karşı çıkmak oldu. Bu cümleden olarak gizlice yaptırdığı soruşturmalarla Milli Mücadele

yanlılarını, bu arada örgütlenmeye çalışan genç subay ve aydınları saptıyor, bunları çeşitli bahanelerle kent dışına sürüyordu.

Bursa halkının tepkisi yüzünden, İsmail Bey, 29 Temmuz 1919 tarihinde Valilikten çekilmek zorunda kaldı. Fakat Bursa vilayeti halkı yağmurdan kaçalım derken doluya tutuldu. Zira, İsmail Bey'in yerine **Nemrut** takma adıyla tanınan Mustafa Paşa atandı. Yeni Vali Bursa'ya gelir gelmez, Kuva-yı Milliye karşıtı faaliyete geçti. Hatta İsmail Bey'den daha sert davranışlar sergiledi.

“Mustafa Paşa, Mütareke'den sonra İstanbul'da Mustafa Nazım Paşa başkanlığında kurulan *Divan-ı Harb-i Örfi'de* üye olarak görev aldı. Boğazlayan Kaymakamı Şehit Mehmet Kemal Bey'in idamına bu mahkeme karar vermiştir (8 Nisan 1919). Kamuoyunun baskısı sonucu bu mahkemelerin üyeleri Ağustos 1919 tarihinde değiştirilince mahkemenin gayretli ve vicdansız üyesi... Mustafa Paşa, ödüllendirilerek Hüdavendigâr Valiliğine atandı”(Erdaha, 1975:332-342).

Valilerin bu durum ve davranışlarında, İtilaf güçlerinin (İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan) baskısıyla Anadolu'daki milli teşkilatlanmayı engellemeye çalışan İstanbul Hükümetlerinin özellikle Damat Ferit Hükümetlerinin- etkisi de olmuştur. Nitekim Damat Ferit Hükümeti, Haziran 1919'da Vali ve Mutasarrıflara gönderdiği genelgede; Milli faaliyetlerin yani işgalci güçlere karşı girişimlerin yasaklandığını bildirerek, buna uymayanlara pek insafsız davranılmasını, gerekirse İstanbul Divan-ı Örfi (1 Nolu Sıkıyönetim) Mahkemesine gönderilmesini emretti (ATASE Arş.(Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi), KI:243, D:16, Fh:84).

İç işleri Bakanı Ali Kemal Bey de, 26 Haziran 1919 tarihleri telgrafında silah ve cephanenin sınırlı olduğunu, ayrıca Mondros Mütakeresi hükümlerinin ellerini ayaklarını bağladığını belirterek aslında Türkiye'nin Yunan veya İtalyan herhangi bir devletle savaşa gireceğimizi, girersek hem Türk halkının ezileceğini davanın siyasetten kaybedileceğinin açıklamıştır(Tansel, 1978:21).

Öte yandan Kütahya Mutasarrıfı Fevzi Bey de Damat Ferit taraftarı olup, İngiliz yanlısı bir tutum içindeydi. Hatta Mutasarrıf Fevzi

Bey'in bu tutumu sebebiyle, Kütahya'ya Çanakkale'den nakledilen silah ve cephanenin büyük bir kısmı İngilizlerin eline geçmiştir (Uzunçarşılı, 1932:181).

Yöneticilerin ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensuplarının menfi tutum ve davranışlarına rağmen, yörede mücadele fikrinin doğuşu gecikmemiştir. Başında Ali Fuat Paşa (Cebesoy)'nın bulunduğu 20 Kolordu Komutanlığı öncülüğünde başlayan milli faaliyetlerin, din adamlarının katılım ve desteğiyle güç kazandığını görüyoruz. Başta müftüler olmak üzere; imam-hatipler, şeyhler Kütahya Sancağı halkına milli harekât lehinde bilinçlendirmek için üstün gayret göstermiştir. Bu cümleden olarak Şeyh Seyfi Efendi, Müftü Fevzi, Şeyh Yunus, Şeyh Hakkı Efendilerle birlikte Kütahya halkının bilinçlendirilmesi hususunda göreve koşmuşlardır. Halkın aydınlatılması konusunda Mazlumzade Hafız Hasan ve Hacı Musazade Hafız Mehmet Efendilerin de önemli katkıları olmuştur (Sarıkoyuncu,1995:25). Özellikle Şeyh Seyfi Efendi'nin gayreti ile Birinci Dünya Savaşı sırasında Kütahya'da depo edilen silah ve malzemenin tamamının İngilizlerin eline geçmesi engellenmiş, elde edilen silahlar Milli kuvvetlere dağıtılmıştır (Uzunçarşılı, 1932:265).

Ayrıca aşağıda belirtildiği üzere, Müftü Fevzi Efendi'nin Şeyhülislam Dürriyade Abdullah'ın yıkıcı fetvalarına karşı Ankara Müftüsü M. Rıfat Efendi (BÖREKÇİ) önderliğinde hazırlanan Ankara Fetvasını Kütahya Müftüsü olarak Nisan 1920'de imzalayıp tasdik etmesi, yöre insanı üzerinde çok etkili olmuştur. Bu arada Milli Mücadele'nin meşru olduğuna dair Ankara ulemasınca hazırlanan fetvayı, Gediz Müftüsü Süleyman ve Simav Müftüsü Mehmet Arif Efendilerin de imza koymaları, milli harekâtın Kütahya ve çevresinde benimsenmesini sağlamıştır.

B. KÜTAHYA SANCAĞI MÜDAFAA-İ HUKUK CEMİYETLERİ VE FAALİYETLERİ

1. KÜTAHYA MERKEZ MÜDAFAA-İ HUKUK CEMİYETİ

Müdafaa-i Hukuk, Türk Milletinin yaşama hakkının mücadelesini simgeler. *Müdafaa-i Hukuk*, “Ben varım, binlerce yıllık bir tarihin ve Anadolu topraklarının sahibiyim” diyen sesin bütün dünyaya haykırılmasıdır. Müdafaa-i Hukuk, hakları, bağımsızlıkları, namusları ve tarihleri ellerinden alınmak istenen bir toplumun mücadele azmi ve kararlılığıdır. Müdafaa-i Hukuk, hak ve özgürlükleri için bir araya gelenlerin, sırasında canlarını ortaya koydukları mücadele şuurudur. Nihayet Müdafaa-i Hukuk, yeni bir Türk devletinin doğuşunun kaynağıdır, güçtür, imandır.

Müdafaa-i Hukuk teşkilatları başlangıçta sadece Yunan işgaline, Ermeni saldırılarına, Fransız, İngiliz ve İtalyanlara karşı çıkmak olduğundan yereldir. Sivas Kongresi’nde (07-11 Eylül 1919) bu kuruluşların “**Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti**” adı altında toplanmalarıyla bütün Anadolu’nun kurtuluşu ve milli bir devletin kuruluşu amaçlanmıştır(Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 1986:8).

Bilindiği üzere Milli Mücadele’de Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin önemli rolü olmuştur. Ayrıca “Türkiye Büyük Millet Meclisi de, bu teşkilatların üzerine bina edilmiştir”. Bu cemiyetlerden birisi de Kütahya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’dir.

Kütahya’da Milli Mücadele doğrultusundaki çalışmalar, 20. kolordu Komutanlığının Haziran 1919 ortalarında Kütahya Mutasarrıflığına gönderdiği bir yazı ile başlamıştır. Sözkonusu yazıda; derhal bir milli teşkilat kurulması istenmesi hatta böyle bir teşkilatın oluşturulmasına engel olacak kimselerin şiddetle cezalandırılacaklarının belirtilmesine rağmen, Mutasarrıf Fevzi Bey, İstanbul Hükümeti Dahiliye Nezareti’nin ikazıyla Cemiyetle ilgili çalışmalarını durdurmuştur. Mutasarrıf Fevzi Bey, Ege bölgesinde 16-25 Ağustos 1919 tarihleri arasında yapılan Alaşehir Kongresi’ne ilgisiz kalmıştır(Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, 1952:Vesika No: 31-34). Bu

arada Sivas Kongresi'ne (4-11 Eylül 1919) de Kütahya'dan delege gönderilmemiştir.

Ancak, Sivas Kongresi'nde 9 Eylül 1919'da alınan kararlar, "Garbi Anadolu Umum Kuva-yı Milliye Kumandalığı" na atanan Ali Fuat Paşa (Cebesoy)'nın 13 Eylül 1919'da önce Sivrihisar'a, daha sonra da Mahmudiye'ye gelerek karargâhını bölgede kurması(Sarıkoyuncu, 2002:15-27) ve Kütahya'ya yönelerek 21 Eylül 1919'da şehri İngilizler'den kurtarması üzerine Kütahya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti gecikmeli olarak kurulabilmiştir. Cemiyetin kurucu üyelerinden bazıları şunlardır:

Başkan Nüzhet Bey, Belediye Başkanı Hasan, üyelerden Uşşakîzâde Hasan, eşraftan Dülgerzâde Süleyman, Tuzcu Mehmet, Hacı Salih, Karağazâde Mehmet, Şeyh Bedreddinzâde Seyfî, Şeyh Yunus, Şeyh Hakkı, Hacı İsmail, Sırrızâde Rifat, Yamalızâde Hüsnü, Kuyumcuzâde Fevzi, Germiyanzâde Yakup, Hocazâde Ümran, Safizâde Ahmet, Ispartalızâde Gıyas, Belediye azası Salih Efendiler (Sarıkoyuncu-Sarıkoyuncu Değerli, 2017:12).

Kütahya'nın Yunanlılarca işgaline (17 Temmuz 1921) kadar çalışmalarını sürdüren Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Kuva-yı Milliye'nin ikmalinde önemli hizmetleri olmuştur. Cemiyet mensuplarından bir kısmı, İsmail Hakkı Bey komutasında kurulan Kütahya Milli Alayı'nda görev almışlardır(Uzunçarşılı, 1932:180-207).

2. KÜTAHYA İLÇELERİ MÜDAFAA-İ HUKUK CEMİYETLERİ

a) Gediz Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti

Uşak Redd-i İlhak Cemiyetini kuran Alaşehir Heyet-i Merkeziyesi Başkanı Uşak eski Müftüsü İbrahim Bey'in (Tahtakılıç), 1919 Ağustos sonlarında 50 kişilik atlı müfrezesiyle Gediz'e gelmesi üzerine, jandarma komutanı Zühtü Zahit, yardımcısı Ali Haydar (Yeşil İmam), Belediye Başkanı Hacı Mehmet (Alanyalı), Müftü Süleyman Şakir (Karamete) ve eşrafın girişiyile Gediz'de de örgütlenmeye gidilmiştir. Başlangıçta Gediz Redd-i İlhak Cemiyeti olan bu milli kuruluş, Sivas Kongresi'nde alınan kararlar uyarınca, Anadolu Rumeli

Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ismini almıştır. Bu cemiyetin kuruluşu esnasında Gediz halkından yukarıda isimleri geçenlerden başka şu kişiler de görev almıştır(Pınar, 2012:98):

Ali Bey (Özden)
H. Ali Bey (Saraoğlu)
Sadık Bey (Atay)
Emin Bey (Beşli)
Hasan Bey (Dalyanoğlu)

b. Simav Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti

Simav Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin kurulmasında başrolü oynayan kişi yine Bnb. İsmail Hakkı Bey'dir (Pala-Erdoğan, 2007:254). Memleketin önde gelenleri belediyeye çağrıldı. Seksen bir atlıya kumanda eden İsmail Hakkı Bey, belediye salonuna toplanmış 65 kişiye maksadını anlatarak, " Vatan savunması için 8000 lira, 200 atlı isterim," dedi. Ayrıca bir de heyet seçilmesini önerdi. Bunun üzerine yapılan seçim sonunda;

Vaiz Mehmet Rasih (Atalay) Efendi birinci reisliğe, Eytam müdürü Mehmet Nuri (Uz) Efendi, ikinci reisliğe, Banka memuru Hüseyin veznedarlığa, Nasuh oğullarından Şevket Bey, Alaiyeli Abdullah, Yağcı oğlu Abbas, Hacı Hamza oğlu Ahmed, Şahbaz oğlu Mustafa, Nasuh oğullarından Hafız Hulusi, Edev oğlu Hüseyin, Belediye reisi Ahmed üyeliklere seçildiler(Açıkgöz, 2018:50-51).

c. Tavşanlı Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti

İzmir'in işgali üzerine Tavşanlı'da Dr. Reşid Galip'in başkanlığında Dr. Hasan Ferit Canser, Müftü Halil İbrahim Zeyrek, Belediye Başkanı Boyacıoğlu Mehmet Efendi'nin katılımıyla Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmuştur(Coşkun, 1997:64). Dr. Reşat Galip ve Dr. Hasan Ferid'in başka yerlerde de halkı Milli Mücadele lehinde bilinçlendirmek için Tavşanlı'dan ayrılmaları üzerine Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti başkanlığına Müftü Halil İbrahim Efendi (ZEYREK) üstlenmiştir. Tavşanlı Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinde Arif Kaptan ve Halil Benli ve daha pek çok kişi görev almıştır(Efe, 2010:323).

d. Uşak Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti

İzmir'in işgal edilmesi ve ardından Yunan işgalinin Ege'nin içlerine doğru yayılmaya başlaması Uşak'ta da bazı gelişmelerin oluşmasına neden olmuştur. Uşak'ın eski müftüsü İbrahim (Tahtakılıç) Bey, Müftü Hafız Ali Rıza Efendi ve Uşak'ın Küçük bir aydın grubu Türk Ocağı'nda toplanarak genişlemekte olan Yunan işgali karşısında ne yapılması gerektiğini görüşmüşler ve öncelikle bir örgüt kurulması kararını almışlardır (Tutsak,1995:289-311). Redd-i İlhak adı ile kurulan cemiyetin diğer üyeleri, Bacakoğlu Mustafa, Hamzaoğlu Ali, Kaymakam Vehbi Bey'in oğlu Kemal, Menzil Ambar Müdürü Kolağası Şükrü, Uşak Jandarma Kumandanı Yüzbaşı İsmet, Sökeli Hilmi Bey'dir (Açıkgöz, 2018:54).

C. Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin Faaliyetleri

Ali Fuat Paşa'nın başlattığı hareketle kurulan Kütahya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ilk faaliyetlerine Bnb. İsmail Hakkı Bey, Şeyh Bedreddinzâde Seyfi Efendi, Tahrirat Müdürü Hasan Sami Bey ve Komiser Fevzi Bey'in yardımıyla cephaneliği boşaltarak köylere nakletmekle başlamıştır. Ayrıca Uşak Heyet-i Merkeziyesince 29 Eylül 1919'da Alaşehir'de alınan karar gereği altı aylık bir bütçe yapılmıştı. Bu bütçede Kütahya'nın payına düşen % 12'lik kısım Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin öncülüğünde karşılandığı gibi, askerlere iâşe, giyecek ve para yardımlarında da bulunulmuştur(Tekeli-İlkin, 1989:421-422).

T.B.M.M. Başkanı Mustafa Kemal Paşa, 6 Ağustos 1920 Cumartesi günü Afyon'dan Kütahya'ya gelerek Kütahya halkının yardımlarıyla teşkil edilen Kütahya Milli Alayını denetlemiş ve Kütahya'dan ayrılırken Mutasarrıf Sait Bey'e kendi el yazısıyla bir takdirname vererek duyduğu memnuniyeti belirtmiştir(Kütahya, 2002:55).

Ayrıca Kütahya Sancağı Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri işgallere tepki gösterip, mitingler düzenlemişler ve ilgili makamlara protesto telgrafları göndermişlerdir. Bu arada Ali Rıza Paşa Hükümetinin istifa ettirilmesine de tepki göstermişlerdir.

1. İzmir'in İşgaline Kütahya Sancağı'nın Tepkileri

İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edildiği haberinin Kütahya'ya ulaşması halkı üzüntüye sevk etmiştir. Olaydan fazlasıyla üzüntü duyan Kütahya'nın yurtsever halkı, 16-17-18 ve 19 Mayıs 1335 (1919) tarihlerinde Sadrazamlığa ve Dahiliye Nezaretine protesto telgrafları göndermişlerdir.

Belediye Başkanı Ali, Hürriyet ve İtilaf Fırkası Başkanı Rasih ve Müftü Fevzi imzasıyla sadrazamlık makamına gönderilen ilk telgrafta günümüz Türkçesiyle şöyle denilmektedir(Selvi, 2007:378):

İzmir hakkında alınan haberler Kütahya ahalisi arasında pek derin bir üzüntü uyandırdı. Çoğunluğu İslam olan İzmir'in ancak küçük bir azınlığın isteği üzerine Yunanistan'a ilhakı, dünyanın gelecekteki ilişkilerine esas olan Wilson Prensiplerine karşı pek açık bir ihlal teşkil ettiği, bütün Anadolu'yu ve özellikle Kütahya Sancağını yegâne mühim bir limandan mahrum bırakacak ve ruhsuz bir ceset haline koyacaktır. Milyonlarca insanı yaşama hakkından mahrum bırakacak olan bu haksız muamelenin giderilmesini, Kütahya halkı hürriyet ve adaletin, her millete ait bağımsızlık hakkını savunucusu sıfatıyla savaşmış olan İtilaf Devletlerinden bekleriz.

Bu telgrafa arzu edilen cevabın gelmemesi ve olaydan dolayı devam etmekte olan galeyanın durmaması üzerine 17 Mayıs 1335 (1919) tarihinde Kütahya Mutasarrıfı Fevzi imzasıyla Dahiliye Nezaretine bir protesto telgrafi daha gönderilmiştir. Bu telgrafta da İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalinden halkın duyduğu üzüntü dile getirilmiştir(Selvi, 2007:378-379).

Kütahya Merkez Halil İbrahim Mahallesinden Hacı Şemseddin imzasıyla Sadrazamlık Makamına bir telgraf daha gönderilmiştir(Selvi, 2007:379).

İzmir'in işgali üzerine Kütahya'dan İstanbul'a Sadrazamlık Makamına gönderilen dördüncü protesto telgrafi 19 Mayıs 1335 (1919) tarihlidir. Mustafa Kemal Paşa'nın milli hareketi başlatmak üzere

Samsun'a çıktığı 19 Mayıs 1919 günü, Azınlıkların da katılımıyla halkın ileri gelenlerinin öncülüğünde Kütahya'da kalabalık bir miting düzenlenmiştir. Ayrıca bu miting sonrası Sadrazamlık Makamına; Hürriyet ve İtilaf Şubesi Başkanı Rasih, Kütahya Müftüsü Fevzi, Belediye Başkanı Ali, Hacı Alizade Ra'if, Dava Vekili Vasfi, Dizdarzade Mehmed Kamil, Papazoğlu Niyaku, Karamanoğlu Adnani Meldonyan Agob Daksiyon, Siconadis Anetas imzalarıyla bir protesto telgrafı çekilmiştir (Selvi, 2007:379-380).

Öte yandan İzmir'in işgali üzerine Sadrazamlık Makamına Kütahya Sancağı kazalarından Simav ve Uşak'tan da protesto telgrafları çekilmiştir. 19 Mayıs 1335 (1919) günü Simav'da da Belediye Başkanı Ahmet Hamdi, kırk beş bin nüfuslu Simav halkı adına Müftü Arif, Hürriyet ve İtilaf Şubesi Başkanı İsmail, Ala'iyelizade Abdullah Halilağazade Süleyman, Müderris ve Vaiz Mehmer Rasih, Yağcızade Abbas, Durukzade İbrahim, Şehriyazade Mustafa, Nasuhoğullarından Halil İbrahim, Hafız Hacı Mustafa Sıdkı, İsmail, Hüseyin öncülüğünde bir protesto mitingi düzenlenmiştir. Ayrıca bu kişilerin imzaları ile Sadrazamlık Makamına da bir protesto telgrafı da gönderilmiştir (Selvi, 2007:380-381).

21 Mayıs 1335 (1919) tarihinde de on beş bin kişinin katılımı ile Uşat'ta bir miting düzenlenmiştir. Miting sonrası Hürriyet ve İtilaf Fırkası Başkanı Mustafa Asım, Belediye Başkanı Ahmet, Eşraftan Hacı Ömer, Fabrikatör İsmail, Esnaftan Başkan Fevzi imzasıyla, Sadrazamlık Makamına İzmir ve çevresinin işgalinden duyulan üzüntüyü dile getiren bir de telgraf gönderilmiştir. 21 Mayıs 1335 (1919) tarihli bu telgrafta Uşaklıların isteği dört madde halinde Sadrazamlık Makamına bildirilmiştir (Selvi, 2007:381-382).

1. Ali Rıza Paşanın İstifasına Kütahyalıların Tepkisi

Milli Mücadele'de İstanbul Hükümetleri özellikle Damat Ferit Hükümetleri ulusal harekâtın gelişmesini önlemek için çeşitli yolları denemekten kaçınmamıştır. Öyle ki, Damat Ferit Paşa Hükümeti daha Sivas Kongresi'nden önce böyle bir mücadeleye girişmişti. Ferit Paşa, Haziran 1919'da vali ve mutasarrıflara gönderdiği telgrafta Milli Ordu

teşkilinin yasaklandığını bildirmiştir. Ayrıca buna uymayanların ise cezalandırılmasını, gerekirse İstanbul Divan-ı Örfi'ye gönderilmesini emretmiştir (Sarıkoyuncu-Sarıkoyuncu Değerli, 2017:13).

Ayrıca, Damat Ferit Paşa Hükümeti, her ne suretle olursa olsun Sivas Kongresi'nin toplanmasına engel olmak istemişti. Bunun için Ali Galip adında birisi Harput Valiliğine tayin edilerek Sivas Kongresi'ni basmaya ve üyelerini tevkif etmeye memur edilmişti (Sarıkoyuncu-Sarıkoyuncu Değerli, 2019:55).

Öte yandan Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa önderliğinde gelişen ulusal harekât sebebiyle çaresizliğe düşen İstanbul Hükümeti, bazı şehzadeler başkanlığında taşraya “Heyet-i Nasihalar” göndermişti. Hükümet Başkanı Damat Ferit'e göre bu heyetler, halka padişahın selamlarım ve onun kendilerini düşünmekte olduğunu bildireceklerdi. Böylece Hükümet, kendi otoritesini Anadolu'da arttırmak istiyordu. Hükümet aleyhine doğabilecek milli cereyanları köreltmek niyetinde idi. Halkın hükümetten ziyade padişah otoritesine olan saygısından dolayı, nasihat heyetlerinin başına özellikle şehzadeler verilmiştir (Sarıkoyuncu-Sarıkoyuncu Değerli, 2019:57).

Bunlardan başka İstanbul Hükümeti, Anadolu'da teşekkül eden milli birlik ve azmi yer yer hazırladığı ayaklanmalarla baltalamaya çalışmıştır. Damat Ferit Paşa hükümetlerinin aksine, Ali Rıza Paşa ve Salih Paşa hükümetleri kısmen de olsa zaman zaman Milli Mücadele'yi destekleyici davranışlarda bulunmuşlardır. Örneğin Salih Paşa, İtilaf güçlerinin özellikle İngilizlerin Kuva-yı Milliye'yi kınama isteklerine karşı çıkmıştır. Yine aynı şekilde Ali Rıza Paşa da milliyetçi bir hüviyet taşıyan davranışlarda bulunmuştur.

Bundan dolayı bu hükümetler, ne İtilaf Devletlerince ve ne de onların sesi olan muhalefetçe kabullenilemedi. Siyasi oyunlar ve padişah nezdinde yapılan baskılarla anılan hükümetlerin iktidarına son verdirilmiştir. Örneğin Salih Paşa Hükümeti, sadece yirmi sekiz gün iktidarda kalırken, Ali Rıza Paşa Hükümeti 2 Ekim 1919'dan 3 Mart 1920'ye kadar hükümet edebilmiştir (Sarıkoyuncu-Sarıkoyuncu Değerli, 2019:56).

İtilaf Devletlerinin, Osmanlıların iç işlerine gün geçtikçe daha çok karışmaları, İstanbul ile Ankara arasındaki ilişkilerini tekrar bozulması, 3 Mart 1920’de Yunanlıların taarruza geçerek, Gölcük Yaylası ile Bozdağı’nı işgal etmesi, Ali Rıza Paşa’yı 3 Mart’ta istifaya götürdü. Ancak herkesi, bu istifadan daha çok, iktidara kimin geleceği ilgilendirdi. Çünkü Damat Ferit Paşa’nın yeniden sadrazam olacağı söylentileri her tarafa yayılmıştı (Sarıkoyuncu-Sarıkoyuncu Değerli, 2019:56).

Bu durum karşısında yani Damat Ferit Paşa’nın tekrar iş başına getirilmemesi konusunda başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere vatanseverler büyük çaba sarf etmişlerdir. “Mustafa Kemal Paşa, padişaha 4 Mart 1920 günlü bir telgraf çekerek, iç ve dış bin türlü kötü niyetlerin taşkınlığı ile huzuru tehlike içinde bulunan memleketin, milli vicdana cevap veremeyecek bir hükümet başkanına bir dakika bile tahammül edemeyeceğini, aksi halde devletin tarihinde görülmemiş derecede üzücü olayların çıkabileceğini bildirdi. Aynı gün bir telgraf da Meclis Başkanına çekerek, bağımsızlığı uğruna her türlü fedakârlığa hazır olan milletin ancak ulusal güvenliği kazanmış bir hükümetin işbaşına getirilmesiyle tatmin edilebileceğini, bu konuda milletvekillerinin varacakları kararın heyecanla beklendiğini anlattı. Hemen yayınladığı bir bildiri ile de milli kuruluşlara durumu açıkladı ve milli isteklere uygun bir hükümetin kurulmasını sağlamak için derhal ve hep birden Meclis-i Mebusan Başkanlığı’na telgraflar çekilmesini istedi”.

Mustafa Kemal Paşa’nın bildirisi üzerine, Anadolu’nun her yanından İstanbul’a, Ali Rıza Paşa kabinesinin istifa sebeplerini protesto eden ve Damat Ferit Paşa’nın işbaşına getirilmemesini isteyen telgraf yağmıştır. Bunlar arasında Kütahya Sancağı halkının ileri gelenlerince çekilmiş telgraflarda vardır.

Kütahya halkı Kütahya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Merkeziyesi Reisi Nüzhet’in 5 Mart 1920 tarihinde Heyeti Temsiliye’ye verdiği bilgiye göre, “ictimia eden eşraf va muteberani belde” Meclisi Mebusan ve Saltanat Makamına telgraflar göndererek Ali Rıza Paşa Hükümeti’nin istifa ettirilmesini protesto etmişlerdir.

Kütahya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Nuzhet, Belediye başkanı Hasan, Azadan, Uşakzade Rıfat, Eşraftan Dülgerzade Süleyman, Kösezade Ahmet, Tuzcu Mehmet, Hacı Salih, Karaağazade Mehmet, Şeyh Bedreddinzade Seyfi, Şeyh Yunus, Şeyh Hakkı, kardeşi Hacı İsmail, Sırrızade Rıfat, Yamalızade Hüsnü, Kuyumcuzade Fevzi, Germeyenzade Yakup, Hocazade Ümrani, Şafızade Ahmet, İspartalızade Gıyas ve Belediye azasından Salih imzalarını taşıyan telgrafta (Şahingöz, 1996:126);

Hükümetin istifaya mecbur kaldığı ve Meclisi Mebusan'ın feshi mevzu bahs olmakta olduğunu haber aldık. Millet büyük azim ve kudretle meclisin yeniden toplanmasını başardığından vatanımıza karşı olan görevimizi sınırsız yapmaya devam edeceğimizi ve milli emellerimizi mukabeleye amade bulunduğumuzu arz ve ilan eyleriz.

denilmektedir.

Diğer taraftan Uşak, Gediz, Eşme, Demirci ve Salihli “Müdafaa-i Umumiye Cemiyeti” ortak imzalarıyla 4 Mart 1920 tarihinde Meclisi Mebusan Heyet-i Temsiliye'ye telgraf göndermiştir. Günümüz Türkçesiyle kısmen sadeleştirilen bu telgrafta milletin halen çarpışmakta olduğu ve milli emellerine aykırı icraatta bulunacak bir hükümete tahammül edemeyeceklerini belirterek şöyle denilmektedir(Sarıkoyuncu-Sarıkoyuncu Değerli, 2017:15):

Daha on beş gün evvel Milli Meclis'te güvenoyu alan bir hükümetin istifasını öğrendik. Milli emellerimizi hâkimiyet ve var olmamızın teminatıdır. Bu uğurda her fedakârlığı göze alan ve şimdi de mübarek ve mukaddes yurtlarında, ayak basan düşmanla çarpışmakta olan ve bu suretle azim ve metanetini mevcut kuvvet ve gayretini bütün dünyaya ilan eden milletimiz, emellerine aykırı iş yapacak bir hükümetin başta bulunmasına tahammül edemeyecektir.

Mukaddes emeli bütün uygar dünyada bir mâkes bulunacağına kanaat eden ve bir mâkes hasıl edesiye kadar karalı sabrını hiçbir surette sarmayacak olan milletimizin emellerini tatmin etmek bütün Heyet-i Milliyemiz'in borcudur. Bu durum göz önünde alınarak beka ve bağımsızlığımızı tatmin edecek bir hükümete güven buyrulmasını ve herhalde milleti arkanızda görmenizi istirham eyleriz

Gerek Kütahya ve ilçeleri halkının ve gerekse Anadolu'nun diğer halkının tepkileri sayesinde ulusal harekâta düşmanca davranışlarda bulunan Damat Ferit Paşa'nın iktidara gelmesi engellenmiştir. Başka bir ifadeyle gösterilen söz konusu tepkiler sayesinde kısmen de olsa milliyetçi bir hüviyet taşıyan Salih Paşa Hükümeti, 8 Mart 1920 tarihinde iş başına getirilmiştir (Sarıkoyuncu-Sarıkoyuncu Değerli, 2017:15).

2. Maraş ve İstanbul'un İşgaline Karşı Kütahyalıların Tepkisi

Kütahya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin, Yunan ve İtalyan işgallerinin yanı sıra, Maraş ve İstanbul'un Fransız ve İngilizler tarafından işgal edilmelerine karşı duyarlı davranarak gerekli tepkiyi vermekte gecikmediğini görüyoruz. Bilindiği üzere Maraş, 22 Şubat 1919'da İngilizler, onların çekilmesiyle 30 Ekim 1919'da da Fransızlar tarafından işgal edilmiştir. İşgalin ikinci günü 31 Ekim 1919'da Ermeniler Maraş-Uzunoluk'taki meydan da; "Burası artık Türklerin değildir. Fransız memleketinde peçe ile gezilmez" diyerek bir kadının peçesini yırtmaları üzerine gören halk yardıma koştu. Ermenilerin attıkları kurşunlarla iki Türk yaralandı. Bu arada Sütçü İmam da elindeki silahla Türkleri yaralayan Ermenilerden birini yere serdi. Daha sonrada kaçtı. Bu Maraş olaylarının başlangıcını teşkil etti, halkta direnme ve savunma bilincini uyandırdı(Sarıkoyuncu-Sarıkoyuncu Değerli, 2017:15).

Halkı galeyana getiren olaylardan biri de bayrak olayıdır. 27 Kasım 1919'da Fransız askeri Valisi bir Ermeni ziyaretinde, bir Ermeni kıza "Fransız ve Ermeni bayraklarının dalgalanmadığı yerde dans edemem" diyerek, Fransız yetkilisinin isteğini geri çevirir. Sonuçta 28 Kasım Cuma günü, sabah yataktan kalkanlar, kalede Türk Bayrağı yerine, Fransız bayrağını görürler. Avukat Mehmet Ali Beyin, halka heyecanlı bir yazı yazarak halka duyurması ve özellikle Ulu Camii İmam Hatibi Rıdvan Hoca'nın "Türk ve İslam hâkimiyetinin bulunmadığı yerde Cuma Namazı kılınmaz" fetvası halkı daha da galeyana getirmiştir(Sarıkoyuncu-Sarıkoyuncu Değerli, 2017:15).

Heyet-i Temsiliye Başkanı Mustafa Kemal Paşa, Maraş'taki zulüm ve vahşeti öğrenir öğrenmez İstanbul Hükümeti'ne ve işgal güçleri yetkileri nezdinde olayı Protesto etmiştir. 25 Ocak 1920 tarihli ve "Heyet-i Temsiliye Namına Mustafa Kemal" imzasıyla gönderdiği telefon da o, şöyle diyordu(Şahingöz, 1989:341):

Maraş'da Fransızlar ve Ermeniler Müslümanları katliam etmektedirler. Her yerde ahalinin derhal mitingler yaparak makam-ı sadarete ve mümessillere telgrafla protesto etmeleri ve alem-i insaniyetten bir katliama nihayet verilmesini talep eylemeleri tamim olunur.

Ayrıca Mustafa Kemal Paşa, 29 Ocak 1920 günü 25.01.1920 tarihli tamimine ek olarak şu genelgeyi de ilgili makamlar gönderir(Şahingözi 1989:342).

Maraş'ta Fransız ve Ermeniler tarafından Müslümanların katliamı insanlığı tedhiş edecek surette devam ediyor. Her tarafta derhal (mitingler yapılarak hükümet-i merkeziye ye ecnebi verilmesi için müracaat olunması bilfiil müdafaa ile meşgul olan felaket zade Marşlı dindaşlarımızın yapılan teşebbüsattan (girişimlerden) doğrudan doğruya haberdar edilmesi ehemmiyetle rica olunur.

Maraş'ta olup bitenleri Mustafa Kemal Paşa'nın telgraflarından öğrenen Kütahya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, 6 Şubat 1920 tarihinde Ulu Camii önünde binlerce Kütahyalının katıldığı bir miting düzenlemiştir. 10 Şubat 920 tarihli Kütahya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti başkanı Nüzhet imzasıyla Heyet-i Temsiliye'ye gönderilen telgraftan anlaşıldığına göre, miting de alınan kararlar Sadarete, İstanbul'daki Amerika, İngiltere, Fransa, İtalya "Düvel-i Müttefikesi" temsilcilerine birer suret gönderilmiştir. 7 Şubat 1920 tarihli miting kararlarıyla Ermeni çeteleriyle Fransız askerlerinin Maraş'ta yaptıkları zulüm ve vahşet protesto etmiştir. Bu miting kararlarında Kütahya halkından Miting Heyet-i Temsiliyesi Kütahya Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Merkeziyesi Reisi Nüzhet, Belediye Reisi Hafız Hasan, Aza Mehmet, Aza Ömer Lütfi Aza, Cemal Gültekin imzalarının bulunduğu telgrafta şöyle denilmektedir(Sarıkoyuncu-Sarıkoyuncu Değerli, 2017:16):

20. Asır medeniyetine ve özellikle Fransız terbiye ve milliyetine asla yakıştıramadığımız şu fecaiyi biz Kütahya Müslümanları Samandaniyet-i İlâhiyeye sığınarak olanca mevcudiyetimizle protesto eder ve bu olaylara benzer katliamlara artık nihayet verilmesini zat-ı asilâne ve fehîmânelerinden katî bir lisan ile istirham eyleriz.

Düzenlenen bu mitinglerin, Kütahya Sancağı din görevlilerin özellikle müftülerin Ankara fetvasını onaylamaları Kütahya halkının Milli Mücadele lehinde bilinçlenmesinde etkili olmuştur.

3. Ankara Fetvası ve Kütahya Sancağı Din Adamları

Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa önderliğinde başlayan ve her geçen gün daha da güçlenen ulusal hareket, işgalcileri rahatsız ediyordu. Başta İngilizler olmak üzere İtilaf Devletleri yapılanları yeterli görmemişler, ellerindeki bütün olanakları harekete geçirmek suretiyle İstanbul Hükümeti üzerindeki baskılarını artırmışlardır. Ta ki en büyük dini makam olan Şeyhülislam'dan Ankara'dakileri kötüleyen bir fetva Anadolu'ya dağıtsınlar ve böylece halkın onlara olan güvenini sarssınlar. Çünkü düşman geçen süre içerisinde Anadolu halkının dini hislerine nasıl yürekten bağlı olduğunu anlamıştı. Bu arada Türk Milleti'nin ruhunda ve benliğinde mevcut olan direnme gücünü ateşleyen hocalar, müftüler milli mücadele fikrinin doğuşunda etkili olmuşlardı. Kısaca Türk Milleti Mustafa Kemal Paşa'nın "Ya İstiklal, Ya Ölüm" parolası etrafında birleşmiştir.

İşte bu birlik ve beraberliği parçalamak isteyen düşman kuvvetleri halkın dini duygularına hitap eden bir vesika elde etme arzusuna kapıldılar. Sonunda Şeyhülislam Dürrizade Abdullah Efendi'den "Anadolu hareketine girenlerin katlinin vacip olduğuna" dair bir fetva aldılar (Sarıkoynucu, 1997:30-31).

İstanbul Fetvasının Anadolu'da yayılmasını ve zararlarını önlemek için sıkı önlemler alınmış ise de bunda pek başarılı olunduğu söylenemez. Zira TBMM'nin açılışı arifesinde, ülkenin işgalinden kurtulabilmiş köşeleri ayrı görüşlerin kavga sahnesi haline gelmiştir. Bu yıkıcı fetvalar ve Bab-ı Ali'nin beyannameleriyle aldatılan halk yer yer vatan kurtarıcılarının önüne dikilmiştir. Dini duyguları istismar edilen halkın da katılımı ile, Anadolu'nun muhtelif yerlerinde

ayaklanmalar baş göstermiştir. Bu tehlikeli isyan hareketleri Ankara'nın yakınlarına kadar ulaşmıştır. Öyle ki, "Ankara'nın burnu dibinde Beypazarı isyanı patladı. İsyancılar Ayaş belinde Ankara'yı seyreder hale geldiler" (Aydemir, 1990: 285). Türk Milli Mücadelesi için zor günler yaşanıyordu. İç ve dış ihanet odakları el ele vererek, Anadolu'da bir kardeş kavgası çıkarmak suretiyle, Türk halkını birbirine kırdırmak istiyorlardı.

Bu üzücü ve tehlikeli durumun mukabil fetvaların yayınlanmasıyla önlenebileceğini görmekte gecikmeyen yurtsever din adamları, hemen harekete geçtiler. "*Padişah ve halife dahi esirdir. Makam-ı Hilafet ve Saltanatın kurtarılması lazımdır.*" Noktayı nazarından hareketle, düşmanın elinde esir olan halifenin zor ve baskı kullanarak böyle bir fetvanın yayınlattığı, bu ana fikirden hareketle fetva yayınlanması çalışmalarına başlanmıştır. Neticede, Ankara Müftüsü ve aynı zamanda Ankara Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı M. Rıfat Efendi (Börekçi) öncülüğünde Milli Mücadele'nin meşru olduğuna dair karşı fetva yayınlamıştır. Bu fetva ayrıca Anadolu'nun çeşitli yerlerindeki yine bu konuda söz sahibi 155 üzerinde ulema tarafından incelendikten sonra samimiyetle kabul edilmiş ve imzalanmıştır. Bu 155 ulema arasında Kütahya Müftüsü Fevzi Efendi, Gediz Müftüsü Süleyman Şakir, Simav Müftüsü Mehmet Arif Efendi (EREN), Uşak Müftüsü Ali Rıza Efendilerin (BODUR) imzaları ön sıralarda yer almıştır (Sarıkoyuncu, 1997:245-249).

Ayrıca yukarıda ismi geçenlerle birlikte, Tavşanlı Müftüsü Halil Zeki Efendi (ZEYREK), Süleyman Şakir Efendi'nin 1920'de vefatı sonrasında Gediz Müftüsü olan Halil Kemal Efendi, Uşak Sabık Müftüsü İbrahim Efendi (TAHTAKILIÇ) ve diğer din adamları cami kürsülerinde ve meydanlarda yaptıkları konuşmalarında Milli Mücadele'nin meşru olduğunu haykırmışlardır. Onların hepsi, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kuruluşu ve faaliyetlerinde yer almışlardır. Bu arada yukarıda da değinildiği üzere, İbrahim Efendi (TAHTAKILIÇ), uzun süre Alaşehir Kongresinin Başkan Vekilliği görevini sürdürmüştür. Bu arada İbrahim TAHTAKILIÇ 30 Temmuz 1919'da Gediz'den Mehmet Rıza, Demirciden Mazhar Nurullah,

Kula'dan Raşit, Alaşehir'den Nazmi, Salihli'den Abdullah Salim Beylerden oluşan “*Redd-i İlhak Cemiyeti'ni*” kurmuştur. Ayrıca adı geçen Uşak hücum taburu adıyla anılan bir kuruluşu 1919 yılı Ağustos ayı sonlarında faaliyete geçirmiştir (Tutsak, 2015:32).

Böylece İstanbul Fetvasının ulusal harekât için arz ettiği büyük tehlike önemli ölçüde bertaraf edilmiş ve isyanlar bastırılmıştır. Müftü ve ulemanın “*Ber veçhi bala (yukarıdaki) fetva-yı şerife, şer'i şerife muvafıktır.*” sözleri, Şeyhülislamın fetvasını hükümsüz kılmış ve Anadolu'daki ulusal birlik ve beraberliği pekiştirmiştir. Halkın bu birlik ve beraberliği sayesinde düşman 9 Eylül 1922'de İzmir'den denize dökülmüştür.

D. Cephelerde Kütahyalı Din Adamları

Kütahya sancağı din adamlarının Milli Mücadele'deki bir diğer hizmetleri de cephelere koşmalarıdır. Onların pek çoğu Batı Cephesi'nde, Sakarya'da, Dumlupınar'da vuruşmalara katılmışlardır. Bunlardan tesbit edebildiklerimizden birisi daha önce kendisinden söz ettiğimiz ve 1959-1965 yılları arasında Kütahya İl Müftülüğü görevini de yürüten Muhammed Fahri AKSOY 'dur. O, birinci Dünya Savaşı'nın yanı sıra Sakarya, Dumlupınar Meydan muharebelerine katılmış İzmir'in kurtuluşuna ilk tanık olanlardandır (Kalyon, 2017:72).

Bir diğer din adamı Kütahyalıların Mehmet Şükrü Uygun hocalarıdır. O 17 yaşında yurt savunmasına koşmuş, Birinci Dünya Savaşı'nda çeşitli cephelerde düşmanla çarpıştıktan sonra Mondros Mütarekesi sonrası Kütahya'ya dönebilmıştır. Ancak Mehmet Şükrü Hoca bu kez de Yunan işgali ile karşılaşmış, Kütahya Askerlik Şubesi yandığından kayıtların yenilenmesinde de görev almıştır Bu arada Çerkez Ethem kuvvetleriyle isyanları bastırma da görev yapan Mehmet Şükrü düzenli ordunun kurulmasıyla birlikte şehit Albay Nazım Bey Tümeni için de yer alarak zafere kadar vuruşmalara katılmıştır (Kutay,1973:371).

Kütahyalıların Milli Mücadele'de görev almış bir başka din adamı Hafız Hacı Mustafa Nuri Can'dır. O da Birinci Dünya Savaşı'nda yedek subay olarak birçok cephelerde çarpışmalara katılmış, Milli

Mücadele’de de ölüm kalım mücadelesinin ilk gününden zafere kadar hizmet eden bir din adamıdır. Daha önce de belirtildiği üzere yurt savunmasındaki üstün hizmetlerinden dolayı “*İstiklal Madalyası*” ile taltif edilmiştir (Kutay, 1973:371).

Kütahya Merkez Özbekler Camii İmam Hatipliğinden emekli İbrahim Beyazıt Hoca’nın da Milli Mücadele’de önemli hizmetleri olmuştur. O da önce Birinci Dünya Savaşı’na katılmış, Milli Mücadele’de de Milis kuvvetleri içinde Parti Pehlivan, Çerkez Ethem kuvvetleri arasında Yunan’a karşı ilk çarpışmalarda bulunmuş, Büyük Taarruz’a katılmış, iç ayaklanmaların bastırılmasında da görev almıştır. İbrahim Beyazıt Hoca o günleri şöyle anlatmaktadır(Kutay, 1973:370):

Bir an belirli bir cephede duramıyorduk. Birinci fırka üçüncü alay ikinci tabura verilmiştim. Tabur kumandanımız Memduh Bey içinde cesur, iman sahibi bir Binbaşı idi. Bilecik Cephesi’nde idik. Kömür satıcısı kıyafetine girerek düşman içine sızdım ve kuvvetini tespit ettim. Ahırdağı Gündüz Bey istikametindeki cepheye yerleştik. Düşman bizden çok kuvvetli idi. Bizde ise 3-5 kişiye bir silah düşüyordu. Derhal düşmana saldırdık. Sekiz gün kıyasıya çarpıştık. Solumuzdaki ikinci fırkamız geri çekileceğini bildirdi. Bizim Tabur kumandanı bu karara katılmadı savaşmaya devam edeceğim cevabını verdi. O gece düşmanı bozduk, Kazancı dağlarına kadar kovaladık.

Uzun bir hazırlıktan sonra Büyük Taarruz başladı. Bizim asıl vazifemiz askerlerimizin yükseltmekti. İşte bu zafere inanma ve güvenme havası içinde altı ayda aşılamaz denilen tahkimatı altı saatte açtık, düşmanı kovalaya kovalaya denize döktük.

Cepheelerde savaşmış bir diğer din adamı da Abdullah Ağarlı’dır. 1889-1967 yılları arasında yaşayan Abdullah Efendi, Birinci Dünya ve İstiklal savaşlarına katılmış, üstün hizmetlerinden dolayı “*Harp ve İstiklal*” madalyalarıyla taltif edilmiştir(DİB Arş., D: 1923-1053). Kütahya Vahit Paşa Kütüphanesi’nde memuriyet hayatına başlayan ve daha sonra da uzun yıllar Kütahya Müftü yardımcılığında bulunan Abdullah Ağarlı Milli Mücadele anlarını şöyle anlatır(DİB Arş., D:1923-1053):

Kuva-yi Milliye ve Teşkilat Kumandanı İsmail Hakkı Bey'in Milli Alayını teşkili sırasında askere çağrıldım. Ben de nakdi yerine bir silah yatırımın bu içtimadan afvı ilan edilmesi üzerine silah yatırmak suretiyle Milli Mücadele'ye iştirak ettim.

Bilahare Kütahya Askerlik Şubesinde 3 Mayıs 1337 (1921)'de silah altına çağrıldım ve aynı gün şubeye celbedilerek Garp Cephesi'ne ve oradan da Boyra köyünde bulunan birinci grup Muharebe Bölüğüne 3-15 Mayıs 1337 (1921) tarihleri arasında dahil edildim. Bölüğümle İnönü, Eskişehir Mutalip harplerinden sonra Polatlı ve Basrı Köyünde ikamet ederek 20 gün Haymana harbinden sonra Bolvadin- Çay istikametinden Akharım (Sandıklı) köyüne geçtik.

“Ordularımızın taarruza geçtiği 26 Ağustos 1338(1922) sabahı Şuhut'tan Kocatepe- Kömür Tepe harpleri zaferinde Kerce Arslan köyünü terk ederek 30 Ağustos Başkumandanlık Dumlupınar Çalköy Meydan Muharebesi ve Kaplangı Tekke Tepe zaferinden sonra Oturak- İslam Köy, Sinan Paşa istikametinden Uşak kazasını istirdat ederek Alaşehir Salihli Menemen üzerinden düşmanı takip ederek 9 Eylül 1338 (1922)'de güzel İzmirimize girdik.

Daha pek çok Kütahya sancağı din adamı düşmana karşı yurt savunmasına katılmıştır. Örneğin; Kütahya merkezinden Hafız Hakkı Özmumcu, Ömer Lütfi Dumlu, ve Mevlevi Akif Dede'nin de Milli Mücadele'ye önemli katkıları olmuştur. Kütahya'nın ilçelerinden de pek çok din adamı yurt savunmasına katılmıştır. Bir kısmı Yunan güçlerince esir alınarak Atina'ya götürülmüştür. Gediz Müftüsü Halil Kemal Efendi esir alınarak Yunanistan'a götürülürken yine Gedizli İmam-Hatip Yunus Hoca da şehit edilmiştir(Kahraman, 2019:70-73).

SONUÇ

1071’de Anadolu’nun kapısının milletimize açılmasından, son Kurtuluş Savaşımıza kadar, millet hayatımızın her safhasında manevi mimarların alın teri, gönül harcı, emeği vardır. Anadolu, bu harç, bu emek, bu dua ile Türk ve Müslüman yurdu olmuştur.

Anadolu’nun Türk ve Müslüman yurdu olması için Sarıca Hocalar, Şeyh Edebaliler, Dursun Fakiler, Mevlanalar, Yunus Emreler, Hacı Bektaş ve Hacı Bayram Veliler, Akşemseddinler ve daha nice mana er ve erenlerinin emekleri olmuştur. Onların bu toprakların Türk ve Müslüman yurdu yapılması ve öyle kalması için verdikleri mücadeleyi, Milli Mücadelede de Kütahya ve çevresinde de onların oğulları, torunları olan Kütahya Müftüleri Fevzi AKÇA, Bekir Sıtkı ÖZBEK, İbrahim AKGÜN, Mehmet Fahri AKSOY, Gediz Müftüleri Süleyman Şakir KARAMETE ve Halil Kemal EFENDİ, Simav Müftüsü Mehmet Arif EREN ve Vaiz Mehmet Rasih ATALAY, Tavşanlı Müftüsü Halil ZEYREK, Uşak Müftüleri İbrahim TAHTAKILIÇ, Ali Rıza BODUR ile Şeyh Seyfi Efendi ve diğer din adamları sürdürmüştür.

Metinde de belirtildiği üzere, pek çok din adamı gibi, onlar da ülkenin işgallerden kurtarılması ve Türk milletinin bağımsızlığı için önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Merhum Orgeneral Kazım Özalp’ın ifadesi ile, “... (Onlar) o gayri müsait ahval ve şerait içinde ... öne geçmişler...”(Kutay, 1973:383) Canla başla çalışmışlardır. Yine metinde belirtildiği üzere, Kütahya Sancağı yöneticileri, mutasarrıf ve kaymakamlar, Milli hareketi desteklemede ihtiyatlı davranmayı tercih etmişlerdir. Kütahya Sancağı Mutasarrıfı Fevzi Efendi ve diğer yöneticilerinin Kuva-yı Milliye karşıtı tutum ve davranışlarına, Yunan zulüm ve vahşetine rağmen, hiç çekinmeden Kütahya Sancağı din adamları göreve koşmuşlardır. Vatan müdafaasında Gedizli Yunus Hoca şehit edilmiş, Müftü Halil Kemali Efendi de Yunanistan’a sürgün edilmiştir.

Kütahya ve çevresi halkının Milli Mücadele lehinde bilinçlendirilmesinde büyük bir gayret sarf eden Kütahya Sancağı din adamlarının, Kuva-yı Milliye’nin ikmalinden de önemli hizmetleri

olmuştur. Kütahya Müftüsü Fevzi Efendi yöre yerleşim yerlerini dolaşarak, halkı Milli hareket lehinde kazanmak isterken, diğer ismi zikredilen müftüler de kendi yerleşim yerlerinde çalışmalar yapıyorlardı. Kütahya Müftüsü Fevzi Efendi'nin yanı sıra, Gediz Müftüsü Süleyman Şakir Efendi, Simav Müftüsü Mehmet Arif Efendi, Uşak Müftüsü Ali Rıza Efendi ayrıca Dürrizade Abdullah'ın yıkıcı fetvalarına karşı Ankara Müftüsü Mehmet Rifat Börekçi tarafından hazırlanan Fetva-yı Şerife'yi imzalayarak, Milli Mücadele'nin meşru olduğunu ilan etmişlerdir.

İsmi geçen din adamlarının çalışmaları Kütahya ve çevresinde Milli Mücadele fikrinin oluşmasında etkili olmuştur. Ancak, bu fikrin fiiliyata geçmesi de Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin çalışmalarıyla gerçekleşmiştir. Yine metinde de belirtildiği üzere, bu cemiyetlerin kuruluşunda ve hizmetlerinde isimleri zikredilen din adamlarının önemli katkıları olmuştur. Onlar, bu cemiyetlerde görev almışlar, Kuva-yı Milliye'nin ikmalinde de önemli hizmetleri olmuştur.

Bu Milli Mücadele kahramanlarını minnet, şükran ve rahmetle anarken, onların isimlerinin cadde, sokak ve hizmet binalarına verilmesi ile bir nebze olsun onlara karşı olan borcumuzu ödemiş olacağız. Ayrıca, bu din adamlarımızın diğer Milli Mücadele kahramanları ile birlikte genç nesillerimiz tarafından tanınması, Türk Milletinin verdiği mücadelenin büyüklüğünü anlamalarını sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

I. Arşiv Belgeleri

- ATASE Arş.(Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi), KI:243, D:16, Fh:84
ATASE Arş., KI:243, D:16, Fh:84
DİB Arş.,(Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi) D:1923-1475.
DİB Arş., D:1923-1473.
DİB Arş., D: 1923-2185.
DİB Arş., D: 1923-1222.
DİB Arş., D: 1923-1471.
DİB Arş., D: 1923-2185.
DİB Arş., D: 1923-1474.
DİB. Arş. D:1944-0109
DİB. Arş. D:1965-0223.
DİB. Arş. D:1941-0112.
DİB. Arş. D:1923-1468
DİB. Arş. D:1923-2411.
DİB Arş., D: 1923-1053.
İMEŞ Arş. (İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi), Müftüler Defteri, C.2.
İMEŞ Arş., D:2282.

II. Kitap ve Makaleler

- Açıkgöz, Erkan (2018) Milli Mücadele’de Simav ve Çevresi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi): Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
Albayrak, Sadık (1981). Son Devir Osmanlı Uleması. C. 3-4, İstanbul.
Altun, Ara (1982) “Kütahya’nın Türk Devri Mimarisi,” Kütahya, İstanbul.
Aslanapa, Oktay (1982) “Giriş”, Kütahya, İstanbul.
Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri (1989) Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.
Aydemir, Şeyket Süreyya (1990) Tek Adam Mustafa Kemal (1919-1922), İstanbul.
Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (Eylül 1986) Sayı: 19.

- Cahen, H. Claude (1979) Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, Çev. Yıldız Moren, İstanbul.
- Coşkun, Fevzi (1997) Tavşanlı'da Zaman, Tavşanlı.
- Çarıklı, Hacim Muhittin (1967) Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yi Milliye Hatıraları, Ankara.
- Çay, Abdülhaluk M. (Haziran 1992) "Şark Meselesi veya Emperyalistlerin Türk Politikası" Türk Kültürü, Sayı: 350.
- Çelik, Çelik (1999) Milli Mücadele'de Din Adamları I, İstanbul: Emre Yayınları.
- Çoker, Fahri (Basım tarihi yok) Türk Parlamento Tarihi, Cilt III, TBMM Yay.
- Dujuvara, T.G. (1914)Cent projets de la Turquie (1281-1913), Paris.
- Dumlu, Hoca Hafız Mehmet(2001) Batmayan Güneş-Devam eden Gölgeler, Haz; Ayşe Nur Sır, İstanbul: Alper Matbaacılık, İstanbul.
- Efe, Hasan (2010) Tavşanlı Tarihi I, Ankara.
- Erdeha, Kamil (1975) Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler, İstanbul.
- Goloğlu, Mahmut (1970) Üçüncü Meşrutiyet (1920), Ankara.
- Güner, Hamza (1965) "Kanuni Sultan Süleyman Kütahya'da" Aksu Dergisi C.1, Sayı 11.
- Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı: 2 (Ankara,1952), Vesika No: 31-34.
- Kahraman, Fahri (2019) Milli Mücadele Döneminde Gediz, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Kütahya.
- Kalyon, M. Mustafa (2017) Kütahya'da Son Osmanlılar, Kütahya Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara.
- Karal, Enver Ziya (1947) Osmanlı Tarihi, C.V, Ankara.
-(1942) Namık Kemal ve Şark Meselesi", Namık Kemal Hakkında, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayını, İstanbul.
- Kodaman, Bayram (1983) Şark Meselesi Işığında II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası, İstanbul.

- Kutay, Cemal (1973) Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını.
- Küçük, Cevdet, Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika”Tarih Dergisi, Sayı:32 (Mart 1979).
- Kütahya (2002) Kütahya Valiliği İl Özel İdaresi Yay.
- Mısıroğlu, Kadir (1969) Kurtuluş Savaşında Sarıklı Mücahitler, 2. Baskı.,İstanbul.
- Nazır, Bayram (2006) Macar ve Polonyalı Mülteciler-Osmanlıya Sığınanlar, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Pakalın, M. Zeki (1971) Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul.
- Pala, Cihat-Erdoğdu, Ertuğrul(2007) Simav, İzmir.
- Pınar, Mehmet(2012) Gediz Ansiklopedisi, Gediz Belediyesi Kültür Yay., Basım yeri yok.
- Pınar, Mehmet(2012) Gediz Ansiklopedisi, Gediz Belediyesi Kültür Yay., Basım yeri yok.
- Sarıkoyuncu, Ali- Sarıkoyuncu Değerli, Esra(2019) Milli Mücadele’de Din Adamları III, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Sarıkoyuncu, Ali (1995) Milli Mücadele’de Din Adamları I, Ankara: Diyanet İşleri Bakanlığı Yayını.
- Sarıkoyuncu, Ali (1994) “Milli Mücadele’de Afyon Müftüsü Hüseyin (Bayık) Efendi” 3.Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu, Afyon
- Sarıkoyuncu, Ali (1992) “Milli Mücadele’de Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi” *Diyanet İlmi Dergi*, C.II,27, Sayı:4.
- Sarıkoyuncu, Ali (1995) ”Mehmet Rifat Efendi (Börekçi)’nin Milli Mücadeledeki Hizmetleri” *Diyanet İlmi Dergi*, Cilt:31,Sayı:1
- Sarıkoyuncu, Ali (2002) *Atatürk, Din ve Din Adamları*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Sarıkoyuncu, Ali (1997) Milli Mücadele’de Din Adamları II, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara.
- Sarıkoyuncu, Ali (1994) Şark Meselesi ve Tarihsel Gelişimi” *Askeri Tarih Bülteni*, Sayı: 36.

- Sarıkoşuncu, Ali-Önder, Salahattin ve Erşan, Mesut (2002) Milli Mücadele’de Eskişehir, Eskişehir, Osmangazi Üniversitesi Yayını.
- Sarıkoşuncu, Ali-Sarıkoşuncu Değerli, Esra (2017) “Milli Mücadele’de Kütahya Sancağı Müftüleri”, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı: 59.
- Sarıkoşuncu, Ali; Sarıkoşuncu Değerli, Esra (2013) “Burdurlu Hatibzade Hacı Mehmet Efendi ve Milli Mücadeledeki Hizmetleri”, Burdur’un Manevi Değerleri ve Milli Mücadele (Ed. Mehmet Tanır), Burdur: Burdur Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını.
- Selvi, Haluk (2007) İşgal ve Protesto İzmir’in İşgali İle İlgili Protesto Telgrafları (15 Mayıs 1919-30 Temmuz 1919), İstanbul: Değişim Yay.
- Şahingöz, Mehmet (1996) Ali Rıza Paşa Hükümetinin İstifası ve Tepkileri, Ankara.
- Şahingöz, Mehmet (1989) İzmir, Maraş ve İstanbul’un İşgali Üzerine Yapılan Protesto ve Mitingler, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Tansel, Salahattin (1978) Mondrostan Mudanya’ya Kadar, CI, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay
- Tekeli, İlhan-İlkin, Selim (1989) Ege’deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı’na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey, Ankara: AKDİTYK Yay.
- Tekeli, İlhan; İlkin, Selin (1989) Ege’deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı’na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey, Ankara: AKDİTYK Yay.
- Tevetoğlu, Fethi (1971) Atatürk’le Samsun’a Çıkanlar, Ankara.
- Tunaya, Tarık Z.(1952) Türkiye’de Siyasi Partiler, İstanbul.
- Turan, Osman (1993) Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Tutsak, Sadiye, (1995) “Milli Mücadele’de Uşak”, Tarih İncelemeleri Dergisi, C.10, S.1, İzmir.

- Tutsak, Sadiye (2015) Yunanlıların Uşak'ı İşgali ve Esaret Sancısı – Uşaklı Yılcızcade Hasan Bey'in Esaret Günlüğü-, İstanbul: Yeditepe Yay.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1932) Bizans ve Selçukiyelerle Germiyan ve Osmanoğulları Zamanında Kütahya Şehri, İstanbul: Devlet Matbaası.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1932) Kütahya Şehri, İstanbul: Devlet Matbaası, İstanbul.
- Üstün, Yakup (1993) Türkiye'yi Parçalama Planları:100 Plan-Haçlı Taassubu-Türkiye Düşmanlığı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yıldız, Hakkı Dursun (1982) “Kütahya'nın Tarihçesi”, Kütahya, İstanbul.

III. Gazeteler

Hakimiyet-i Milliye, 5 Mayıs 1336, No:27

2. BÖLÜM

BALKANLARDAKİ 150'LİKLERİN SÜRGÜN YILLARI

Ayten SEZER ARIĞ*

GİRİŞ

Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918 tarihinde imzaladığı Mondros Mütarekesi ile Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik olarak çıkmıştır. Mütareke sonrası ülke topraklarının önemli kısımları İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmiştir. Bunun üzerine Anadolu'nun çeşitli kesimlerinde tepki ve direniş hareketleri meydana gelmiş ve Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde yürütülen Milli Mücadele hareketi başarıyla sonuçlanmıştır. 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşmasına ile yeni Türkiye Devleti İtilaf Devletleri tarafından hukuken ve siyaseten tanınmıştır. Antlaşmaya bağlı olarak siyasi ve askeri suçları kapsayan bir genel affın çıkarılması kararlaştırılmıştır. Buna dayalı olarak yayınlanan Beyannameye göre de, affın kapsamına 1 Ağustos 1914 ile 20 Kasım 1922 tarihleri arasında askeri veya siyasi nitelikte suç işleyenler ile Lozan Barış Antlaşmasına imza koyan devletlere (İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Romanya, Yunanistan, Türkiye) veya onların uyruklarına yardım edenler girecekti. Bu suç işleyenlerin Türkiye veya Yunanistan'da ikamet eden veya etmiş kişilerden olması gerekiyordu. Antlaşma'ya göre Türk Hükümeti ve Yunan Hükümeti karşılıklı olarak tam ve eksiksiz bir af ilan edeceklerdi¹.

Milli Mücadeleye karşı çıkan, engelleyen ve işgalci güçlerle işbirliği yapan 150 kişi Lozan Antlaşması gereğince çıkacak olan genel

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, E-mail: sezer.ayten@gmail.com

¹ Seha L.Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar, Belgeler** (Çeviri), Cilt:4, İstanbul 2001 YKY, s.210-213.

aftan muaf tutulmuştur. Bu kişiler arasında hanedan ve emniyet mensupları, gazeteciler, Çerkez Ethem ve yandaşları, mülkiye ve askeriyeden olan kişiler vardır. Yakın tarihimizde 150'likler olarak bilinen bu kişilerin Fransa ve İsviçre gibi Avrupa ülkeleri hariç genelde daha önce Osmanlı egemenliğinde bulunan Balkanlar ile Mısır ve Ortadoğu ülkelerinde sürgün yıllarını geçirdikleri görülmüştür. Ülke içinde olduğu gibi dışarda da olumsuz faaliyetlerini devam ettiren 150'liklerin Türkiye'ye girişleri yasaklanmış ve 1927 yılında vatandaşlıktan çıkarılmışlardır. 1923 yılından itibaren 15 yıl Türkiye Cumhuriyeti Hariciyesi ve Emniyeti tarafından takip edilen 150'liklerin bir kısmı sürgünde vefat etmiş, bir kısmı 1938 yılında çıkarılan Af Kanunu ile yurda dönmüş, bir kısmı da affa rağmen sürgünde kalmayı tercih etmiştir.

Türkiye 16 Nisan 1924 tarihli ve 487 sayılı Genel Af Yasası ile bu yükümlülüğünü yerine getirmiş, ancak bu yasanın 3.maddesine konulan hükümlerle Milli Mücadele hareketini engelleyen, karşı çıkan ve işgalci güçlerle işbirliği yapan 150 kişiyi genel affın dışında bırakmıştır². Af dışında tutulan ve on grup olarak hazırlanan 150 kişilik listede, Vahdettin'in Beraberindekiler (8 kişi), Sevr Antlaşması'nı imzalayan ve Kuvay-ı İnzibatiye'ye dahil olan Kabine üyeleri (6 kişi), Sevr Antlaşması'nı Paris'te imzalayanlar (3 kişi), Kuvay-ı İnzibatiye'ye dahil olanlar (7 kişi), Mülkiye ve Askeriyeden olanlar (32 kişi), Ethem ve yandaşları (9 kişi), Çerkes Kongresi'ne temsilci olarak katılanlar (18 kişi), Polisler (13 kişi), Gazeteciler (13 kişi) ve diğer kişiler (41 kişi) yer almıştır.

Bu kişilerden bir kısmı daha önce, bir kısmı Milli Mücadelenin başarıyla sonuçlanması üzerine, bir kısmı da listeye dahil olduktan sonra yurt dışına çıkmıştır. Belgelerden anlaşıldığına göre 1923 yılından affedildikleri 1938 yılına kadar ve hatta daha sonraki yıllarda bu kişiler Türk Hükümeti tarafından takip edilmiştir. Emniyet Genel Müdürlüğü'nün hazırladığı 150'liklerin albümü sınır kapılarına ve

² Kamil Erdeha, **Yüzellilikler yahut Milli Mücadelenin Muhasebesi**, Tekin yayınevi, İstanbul 1998, s.17; İlhami Soysal, **150'likler** 1988, s.47.

başkonsolosluklara gönderilmiş ve böylece onların yurda girişlerinin engellenmesi istenmiştir.³ Ayrıca mal varlıklarının tasfiyesi ve yakınlarının da takibi yapılmıştır.⁴ Sürekli takip edilen 150'likler hakkında değişik tarihlerde yapılan yazışmalardan anlaşıldığına göre, büyük çoğunluğu Yunanistan, Romanya, Bulgaristan ve Arnavutluk ile Suriye, Irak, Mısır'a ve Fransa ve diğer ülkelere gittikleri dikkati çekmektedir.

Bu yazıda Balkan ülkelerine giden 150'liklerin buradaki yaşantıları, faaliyetleri ve birbirleri ile olan ilişkileri üzerinde durulacaktır. Konu daha çok Türk Emniyetine yansıyan bilgiler ışığında ortaya konulmaya çalışılmıştır.

BALKAN ÜLKELERİNDEKİ 150'LİKLER

Bilindiği gibi Balkanlar 14.yüzyılın ortalarından 19.yüzyıla kadar Osmanlı hakimiyetinde kalmıştır. 1812 Sırp ve 1821 Yunan ayaklanmaları ile başlayan Osmanlı'dan kopuş süreci 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ile hız kazanmış ve bölge 1912-13 Balkan savaşları ile tamamen kaybedilmiştir. Osmanlı'dan kopan bu bölge Yeni Türkiye Devletine karşı olan ve 150'likler olarak bilinen muhalefetin sığındığı önemli yerlerden biri olmuştur.

Romanya'daki 150'likler

Romanya 150'liklerin gittiği yerlerden biridir. Özellikle Köstence şehrinde yaşayan 150'liklerin buradaki yaşantıları hakkında belli dönemlerde Büyükelçilik ve Konsoloslukların gönderdiği raporlarda yer alan bilgilerden fikir edinmekteyiz. Raporlardan edinilen bilgilere göre gerek bölgede yaşayanlar gerekse bölgeye gelip gidenler düzenli olarak belli tarihlerde takip edilmiş ve yaşantıları hakkında bilgiler verilmiştir.

³ Sedat Bingöl, *Yüzellikler Meselesi*, Hacettepe Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1994, s.122.

⁴ **EGM Arşivi**, Dosya No: 12221-1 Umumi Dosya (Yüzellikler Dosyası).

Sürgündeki yıllarını Romanya’da geçiren kişilerden biri 150’lik listede 1 numarada yer alan Vahdettin’in yanında bulunan kişilerden olan Yaveri Has Kiraz Hamdi Paşa’dır. Bu kişi Milli Mücadele aleyhinde bulunmuş ve Saltanatın kaldırılmasını müteakip İngilizlere sığınarak Romanya’ya kaçmıştır. Sürgündeki yıllarını Köstence’de geçiren Kiraz Hamdi Paşa’nın buradaki 150’liklerden Gümülcineli İsmail, Sait Molla ve Çerkes Reşit gibi kişilerle görüştüğü ve yazıştığı raporlara yansımıştır.⁵ Hem Türkiye’ye bilgi aktarmış, hem de aleyhteki tutumunu sürdüren Kiraz Hamdi⁶ 1922’de ülkeden ayrılmış 25 Ocak 1935’te Köstence’de ölmüştür.⁷

Romanya’daki diğer bir 150’lik eski Şeyhülislam Mustafa Sabri’dir.⁸ Listede 9.sırada yer almıştır. Milli Mücadelenin başarıyla sonuçlanması üzerine İngiliz Yüksek Komiserliğine sığınarak Gümülcine’ye gitmiştir.⁹ Yayınladığı gazete ve kitaplar yoluyla muhalefetini sürdürmüştür. Özellikle Şapka inkılabına karşı çıkmış ve “Türkün Başına Gelen: şapka meselesi” adlı kitapçıkta Mustafa Kemal ve inkılâplarını eleştirmiştir.¹⁰ Yarın’ın yerine Yunan Hükümeti’nin desteği ile beş nüsha olarak Peyam-ı İslam’ı çıkarmış, Padişah lehinde propaganda yapmış, Mısır’a gitmesi engellenince Atina’da yerleşmiştir. Buradan çıkarılması üzerine Yugoslavya’ya gitmiştir. Burada da kabul edilmeyince Mısır’a gitmeyi başarmıştır.¹¹ Sevr antlaşmasının imzalanmasını Ermeni ve Kürtlerle işbirliği yaptığı belirlenen Mustafa Sabri Mısır vatandaşlığını almış ve hayatını burada sürdürmüştür. Sürgündeki yıllarını Romanya, Yunanistan, Yugoslavya ve Mısır’da

⁵ EGM Arşivi Dosya No: 12222-1.

⁶ EGM Arşivi Dosya No: 12222-1, 26 Şubat 1933 tarihli Hariciye Vekaleti’nin Dahiliye Vekaletine gönderdiği 428 nolu yazı.

⁷ EGM Arşivi Dosya No: 12222-1.Umumi Dosya I, Bingöl, *a.g.t.*, s.129.

⁸ Mustafa Sabri, II.Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki’den Tokat milletvekili olmuş, 31 Mart’tan sonra Ahali Fırkasını kurmuş, Parti sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkası’na katılmıştır. Damat Ferit Hükümetinde Şeyhülislamlık yapmıştır.

⁹ Soysal, *a.g.e.*, s.283.

¹⁰ EGM Arşivi, Dosya No:12222-9.

¹¹Kayıtlarda Mustafa Sabri’nin 1935 yılında Mısır’da olduğu yer almaktadır. Bkz. EGM Arşivi Dosya No:12221-1, 150’likler II.Umumi Dosya.

geçiren Mustafa Sabri ülkeye dönmemiş ve 1954 yılında Kahire’de sürgünde vefat etmiştir.

İngiliz Muhipler Cemiyeti kurucularından olan ve listede 11.sırada yer alan Eski Ziraat ve Ticaret Nazırı Cemal (Artin) Bey, Ermeniler lehinde İttihatçılar aleyhinde bulunmuştur. 800 bin Ermeni kestim diyen Artin¹², Milli Mücadele hareketinin başarıyla sonuçlanması üzerine 7 Ağustos 1923’te Romanya’ya gitmiş ve Köstence şehrinde yaşamıştır. Geçimini Türkiye’de yaşayan iki oğlu sağlamış, siyasetle uğraşmamış ve oğlunun ölümü üzerine Türkiye’den af dilemiştir. Bu amaçla Cumhuriyetin 10.yılında çıkacak aftan yararlanmak için 11 Ağustos 1933’te Atatürk’e bir mektup yazmışsa da¹³, aftan sonra Türkiye’ye döndüğü ve 1949 yılında İstanbul’da vefat ettiği bilinmektedir.

Romanya’da bulunan ve listenin 20.sırasında yer alan kişi Kuvayı İnzibatiye Erkan-ı Harbiye Reisi Miralay Ahmet Refik’tir. Refik Milli Mücadelenin sonunda İngilizlere sığınmış ve Romanya’ya gitmiştir. Burada diğer 150’liklerle görüşen Refik, Romanya demiryollarında harita çizerek geçimini sağlamıştır. Akıl sağlığını yitiren Refik 1931’de ölmüş ve Hıristiyan mezarlığına gömülmüştür.¹⁴ Bir süre Yunanistan’da kalan 25.sıradaki Eski Bursa Valisi Gümülcineli İsmail hayatının büyük kısmını Romanya’nın Köstence şehrinde geçirmiştir. 1927’de Ermeni Taşnak Fırkası genel merkezi ile ilişkiye girmiş, dolandırıcılık yaptığı ve aftan sonra dönmediği muhalif olarak kaldığı kayıtlarda yer almaktadır.¹⁵

Hürriyet ve İtilaf Lideri Miralay Sadık da sürgün yıllarını Romanya Köstence’de geçirmiştir. 1935 yılının Eylül ayında Romanya

¹² **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Cilt:4, 2.baskı, Türkiye İş Bankası yayını, Ankara 1985, s.244.

¹³ **EGM Arşivi** Dosya No:12222-11.

¹⁴ Şaduman Halıcı, **Yüzellilikler**, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1998, s.91-92.

¹⁵ **EGM Arşivi** Dosya No:12221-1 Umumi Dosya I.

Hırşova'dadır.¹⁶ Geçimini oğlu sağlamış¹⁷ Meşrutiyeti savunmuş, Abdülmecid Efendinin Hilafet ve saltanatın başına geçmesini istemiştir. Ekonomik sıkıntı yaşayan Sadık 1938 affından üç yıl sonra 1941'de Türkiye'ye dönmüştür. Eski Evkaf Nazırı Vasfi Hoca 1932 tarihli belgeye göre Romanya'ya yerleşmiş ve 1925'te Silistre'de ölmüştür.¹⁸ Listede 39.sırada bulunan Harput Eski Valisi Ali Galip ile gazeteciler listesinde 98.sırada yer alan Sait Molla da sürgün yıllarını Romanya'da geçiren kişiler arasındadır. Ali Galip Romanya Köstence'de bulunmuş, Köstence İstanbul arasında hayvancılık işi ile uğraşmış ve 1932'de Köstence'de ölmüştür.¹⁹

Mudanya Mütarekesi öncesi İngilizlere sığınarak yurtdışına çıkan Sait Molla İttihat ve Terakki karşıtı olup, Hürriyet ve İtilaf Fırkasında yer almış, işgalci güçlerle işbirliği yapan Türkçe İstanbul Gazetesi'ni yayınlamıştır.²⁰ Gittiği ülkeler arasında Romanya da vardır.²¹ Gönen'li Lampat Yakup da Romanya'da yaşayanlardan olup hocalık ve imamlık yaparak geçimini sağlamıştır.²² 123.sıradaki Gönenli Hacı Kasımoğlu Zühtü Köstence'de yaşamış, 1925'te ölmüş ve Müslüman mezarlığına gömülmüştür. 124.sıradaki Şakir Karagözün Osmanoğlu ile 126.sıradaki Aziz Mehmetoğlu Köstence'de yaşamıştır. Mehmetoğlu köy bekçiliği ile geçimini sağlamıştır. 130.sıradaki Mahmut Arap Bekiroğlu da Köstence'de Frango Pola çiftliğinde bekçilik yapmıştır. 145.sırada yer alan İsmail ise Bükreş'tedir. Hanedanla ilişkileri iyi olan Eski Hazine-i Hassa Müdürü Refik Bey 1932'de Köstence'dedir. Oradan Sofya'ya gitmiştir.²³

¹⁶ EGM Arşivi Dosya No:12221-1. Listede 28.sıradadır.

¹⁷ EGM Arşivi Dosya No:12222-28.

¹⁸ EGM Arşivi Dosya No:12222-38, Halıcı, a.g.t., s.125. Listede 38.sıradadır.

¹⁹ EGM Arşivi Dosya No:12221-1.

²⁰ Halıcı, a.g.t., s.214.

²¹ Sait Molla'nın sürgün yılları Romanya'dan başka Fransa, İtalya, Mısır, Kıbrıs ve Yunanistan'da geçmiş ve 1930'da Yunanistan'da ölümüyle son bulmuştur.

²² EGM Arşivi Dosya No:1222-79, Halıcı, a.g.t. s.201. Listede 79.sıradadır.

²³ EGM Arşivi Dosya No:12222-8 Köstence Konsoloslugu'nun Hariciye Vekaletine yazısı.

Görüldüğü gibi Hanedana yakın olanlardan, Kuvayı İnzibatiye'den, Mülkiyeden pek çok kişinin sürgün yıllarını Romanya'da geçirdikleri dikkati çekmektedir.

Yunanistan'daki 150'likler

Romanya'dan başka 150'liklerin sığındığı diğer bir ülke Yunanistan olmuştur. Buraya giden 150'likler arasında Çerkes Ethem ve yandaşları ile Mülkiyeden ve gazetecilerin yer aldığı görülmektedir. Listede 24.sırada yer alan ve Kuvayı İnzibatiye'den olan Çopur Hakkı sürgün yıllarını Yunanistan'da geçirmiş ve Yunan vatandaşlığına geçmiştir. Gümölcine'de yaşayan Hakkı Yunan istihbaratına çalışmış, İtila adında gazete çıkarmıştır. İskeçe'deki Türk okullarında öğretmenlik yapan Hakkı, Batı Trakya'daki Türkler arasında ikilik çıkarmış ve Türkiye'ye karşı aleyhtarlığını sürdürmüştür. Aftan sonra dönmemiştir.²⁴ Mülkiye ve Askeriyeden olan Eski Manisa Mutasarrıfı Giritli Hüsnü Atina civarında oturmuş, Yunan vatandaşlığına geçmiş ve Yunan Milli Bankasında çalışmıştır. 1942'de Atina'da ölmüştür.²⁵ Listede 32.sıradaki Uşak Belediye eski Reisi Hulusi de sürgün yıllarını Yunanistan'da geçirmiştir. Aleyhte faaliyetine rastlanmayan Hulusi 1930'da Selanik'te ölmüştür. 33.sıradaki Adapazarı eski Kaymakamı Maan Mustafa Selanik'te yaşamıştır. Yunanistan'a hizmetinden dolayı Binbaşı rütbesi ile ödüllendirilmiş ve Yunan vatandaşlığına geçirilmiştir. Din değiştirerek ortodoksluğu seçmiştir. Çerkes Cemiyeti üyesi olan Mustafa'nın Yunanistan'a casusluk yaptığı tespit edilmiştir. Yurda dönmemiş ve 1943'te Selanik'te ölmüştür 34.sıradaki Tekirdağ Eski Müftüsü Hafız Ahmet de Selanik'e gitmiş ve burada 1931'de ölmüştür. 35.sıradaki Afyonkarahisar eski Mutasarrıfı Sabit de Yunanistan'a yerleşmiş ve 1926'da Atina'da ölmüştür. 47.sırada yer alan Kütahya'da Yunanlılara Mutasarrıflık eden Hoca Rasihzade İbrahim de Midilli'de sıkıntı ve borç içinde yaşamıştır.

²⁴ EGM Arşivi, Dosya No: 12222-22/A C.12'den aktaran Bingöl, a.g.t, s.142;EGM Arşivi Dosya No: 12222-12 Bn C 1'ten aktaran, Halıcı a.g.t, s.100.

²⁵ Bingöl, a.g.t., s.149, Halıcı, a.g.t, s.114-115. Listede 30.sıradadır.

Çerkez Ethem 1924 yılı başında Atina'dadır ve Türkiye Cumhuriyeti karşıtı olarak çalışmıştır. Bu süre içinde Ethem ve kardeşlerinin Kürt ayrılıkçı hareketleri ile bağlantısı olduğu bilinen Çerkes Ethem gibi ağabeyleri 58 ve 59. sıradaki Reşit ve Tevfik kardeşler de Yunanistan'a gitmişler ve Türkiye karşıtı olarak çalışmışlardır.²⁶ Ayrılıkçı Kürt hareketiyle bağlantıları olduğu olmuştur. Atina'daki Çerkes Reşit tarafından Atina ve Batı Trakya'daki 150'liklere gönderilen mektup ve beyannamelerde; dünyadaki durumun karışık olduğu, savaş çıkacağı, bunun için hükümetin 150'likleri yurtdışında bırakmak istemediği ve bunları Türkiye'ye celbederek dışardaki faaliyetlerini önlemek amacıyla af ilan ettiğini Türkiye'ye dönerlerse öleceklerini bildirerek kesinlikle dönmemelerini tavsiye ettiği yolunda propaganda yaptığı, Reşid'in bu beyanname ve mektupları Çerkes Davut eliyle gönderdiği belirtilmiştir.²⁷

Kuşçubaşı Eşref'in 21 Eylül 1935 tarihli rapora göre, ülkeden ayrıldıktan sonra Atina'ya gelip gittiği ve Girit'te yaşadığı, buradaki 150'liklerle görüştüğü belirtilmiştir.²⁸ Yazıda Girit'te yaşadığı vurgulanan Kuşçubaşı Eşref'in Söke'de bulunan ailesinin gönderdiği para ile geçindiği bazan Atina'ya gidip tanıdığı Rumlar ve 150'likler ile firari Türklerle görüştüğü çevresine kendisinin takip edildiğini ifade ettiği belirtilmektedir. Atina Elçiliğinin Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği XI.1935 tarihli yazıda ise yarı deli halde olduğu belirtilen Kuşçubaşı Eşref,²⁹ aftan uzun süre sonra Türkiye'ye dönmüştür

Yukarıda zikrettiğimiz Gümülcineli İsmail Köstence'de kalmış, oradan Yunanistan'a geçmiştir. Vahdeddin'i dolandırmış, Ermenilere vaatlerde bulunmuş, Taşnaklardan 250 bin frank almıştır. Batı

²⁶ 26 Şubat 1933 tarihli belgeye göre Çerkes Ethem ve Amman'dadır ve işi olmayıp Çerkes beylerinin yardımıyla geçimini sağlamaktadır. Çerkes Reşit de Amman'dadır. Tevfik'in ise Hayf'da olup bir tütün fabrikasında çalışmaktadır. Kuşçubaşı Eşref'in de Girit Kandiy'e de bulunduğu onun da işinin olmadığı belirtilmektedir. Bk. **EGM Arşivi** Dosya No:12221-1. Listede 57.sıradadır.

²⁷ **EGM Arşivi** Dosya No:1222-1.

²⁸ **EGM Arşivi** Dosya No:1222-1. Listede 60.sıradadır.

²⁹ **EGM Arşivi** Dosya No:1222-1.

Trakya'da ikilik yaratan İsmail Türk Hükümeti'nin müdahalesiyle Yunan Hükümeti tarafından buradan çıkarılmıştır ve 1945'te Paris'te ölmüştür.³⁰ 1 Ekim 1935 tarihli yazıya göre; Edirne'de Temin ve Elyevm, Selanik'de Hakikat Gazetelerinin sahibi Neyyir Mustafa'nın Atina'da olduğu,³¹ Edirne'de çıkardığı Temin ile Milli Mücadeleye karşı çıkmış, Yunan parlamentosuna Edirne Milletvekili olmuştur. (Trakya'nın Yunanlılar tarafından işgalinden sonra) Edirne'nin Türk kuvvetlerine geçmesi üzerine Yunanlılarla kaçarak Selanik'e gelmiştir. Burada Hakikat Gazetesini çıkarmış³² ve aleyhtar tutumunu sürdürmüştür. Köylü Gazetesi Sahibi ve Müdürü İzmirli Refet,³³ 62.sıradaki Küçük Ethem, 109.sıradaki Köylü Gazetesi sahibi İzmir'li Refet ve 103.sıradaki Eski Köylü Gazetesi Başyazarı Ferid Atina'da, 33.sıradaki Eski Adapazarı kaymakamı, 71.sıradaki Çerkes Kogresine katıldığı için listeye dahil edilen Söke'den Koca Ömer oğlu Hüseyin Selanik'tedir. Hüseyin 1928'de Atina'da ölmüştür. 72.sıradaki Bağ Kamil Selanik'te ölmüş, 73.sıradaki Hamte Ahmet Yunanistan'a yerleşmiş ve 1933'te orada ölmüştür. Maan Ali de 1931'de Selanik'te ölmüştür.³⁴ 62.sıradaki Eski Akhisar Kumandanı Yüzbaşı Küçük Ethem Yunan vatandaşlığına geçmiş ve Atina Belediyesinde bir süre çalıştıktan sonra işsiz kalmıştır. Buradaki Çerkesler ve 150'liklerden Çopur Hakkı, Bahriyeli Ali Sami ve bazı Ermenilerle görüşmüştür. 1938 affından sonra ülkeye dönmüştür³⁵. 76.sıradaki Eskişehirli Sefer Hoca Yunanistan'a gitmiş ve 1932'de Yunan vatandaşlığına geçmiştir. Geçimini üfürükçülük ve ölü yıkayıcılığı ile geçirmiştir.³⁶ 77.sıradaki

³⁰ Halıcı, a.g.t, s.100-105.

³¹ **EGM Arşivi**, Dosya No: 12221-1. II.Umumi Dosya. Listede 102.sıradadır.

³² Erdeha, a.g.e, s.104.

³³ **EGM Arşivi** Dosya No:12221-1/4. 26.8.1938 tarihli yazıda İzmir'e döndüğü belirtilmiştir. Listede 109.sıradadır.

³⁴ **EGM Arşivi** Dosya No: 12221-1. 74.sıradadır.

³⁵ Bingöl, a.g.t., s.167.

³⁶ **EGM Arşivi**, Dosya No:12222-76, Belge tarihi 26 Şubat 1933, Şaduman Halıcı, a.g.t, s.199.

Bigalı Nuri Beyoğlu İsa Atina'da yaşamış ve 1941'de Türkiye'ye dönmüştür.

Dahiliye Vekaleti'nin 31.10 1936 tarihli yazısında şu bilgilere yer verilmiştir. 101.sıradaki fotoğrafçı Ali Sami de ailesi ile birlikte tanassur etmiş suflî işlerle uğraşmıştır. 103.sıradaki Eski Köylü Gazetesi Başyazarı Giritli Ferit, Atina'da yaşamış din değiştirerek Mihal Mihalidis, Ermeni asıllı karısı ise Marya adını almıştır. 119.sıradaki Bursalı Necip Yunanistan'a gitmiş Atina'ya yerleşmiştir. Din değiştiren ve Yorgiyos İstavropulos adını alan Necip vaftiz olmuş ve Yunanlı bir kızla evlenmiştir. Geçimini memuriyetle sağlamıştır.³⁷

Eski Başmemurlarından Namık Atina'da bahçe bekçiliği yapmış, 150'liliklerle temasını sürdürmüş ve 1937'de ölmüştür. Şişli Komiseri Nedim İngilizler için çalışmış ve Milli Mücadelede Yunanlılara sığınmıştır. Tuvalet ve park bekçiliği yapan Nedim aftan sonra dönmüştür. 6.8.1938 tarihinde Komiser Nedim ile Bağ Osman ve eski Adapazarı Kaymakamı Hain Mustafa ayrı ayrı Selanik Konsoloslu'na gelerek af kanunundan yararlanmak istediklerini ve Türkiye'ye döneceklerini belirtmişlerdir.³⁸ Fabrikatör Bursalı Cemil Yunan ordusuna yaptığı hizmete karşılık yüzbaşı rütbesi ile emekliye sevk edilmiştir. Atina'ya yerleşen Cemil 1934'te ölmüş cenazesini Yunanistan kaldırmıştır.³⁹ Çerkes Davut (Eşkîya Davut da denilmektedir) Atina'da Yunan Bahriye Müsteşarının odacılığını yapmıştır. İzzet Molla Süleymanoğlu İskeçe'nin Musalı köyünde yaşamıştır.

Atina'dan Hariciye Vekaletine yazılan yazıda af konusunda, Kuşçubaşı Eşref'in Türkiye'ye dönmek istemediği, Davud'un; "Ben 600 kişi öldürdüm. Türkiye'ye nasıl giderim. Hükümet bir şey yapmasa bile halktan korkarım" dediği ifade edilmiştir.⁴⁰

³⁷EGM Arşivi, Dosya No:12221-1, II.Umumi Dosya.

³⁸ EGM Arşivi Dosya No:12221-1/4. 6.8.1938 tarih ve 515-176 sayılı Selanik Konsolosluğu'nun yazısı.

³⁹ Halıcı, a.g.t., s.238.

⁴⁰ EGM Arşivi, Dosya No:12221-1/4.

Yunanistan'daki 150'liklerin Batı Trakya'daki Türkler arasındaki faaliyetlerinden rahatsız olan Türkiye, 1930 yılında Ahali Mübadelesini imzalamak için Türkiye'ye gelen Venezilos'a bu durum bildirilmiş ve Batı Trakya'daki 150'likler Yunan tabiiyetine geçenler hariç buradan çıkarılmıştır. Çıkarılanlar arasında Mustafa Sabri, Gümülcineli İsmail (Hakkı), Aziz Nuri, Eskişehirli Safer Hoca, İbrahim Sabri, 124.sıradaki Remzi, 135.sıradaki İdris, 146.sıradaki Kasım vardır.⁴¹ 15.3.1931 tarih ve 56242 sayılı Dahiliye Vekaleti'nin yazısında da listede 121.sırada yer alan Madanoğlu Mustafa'nın Atina'da Vehip(Paşa) ile görüştüğü Beyrut'ta tedavi olan Çerkez Ethem'in Hoybun Cemiyeti ile işbirliği yaparak Suriye'de bulunan firari Kürt, Çerkez, Ermeni ve bazı Türklere oluşan Hilafet ve Saltanat çeteleri oluşturmaya çalıştıkları ve ilk baharda Suriye hududundan akın edeceklerini kararlaştırdıklarına dair bilgilere ulaşıldığı ifade edilmiştir.⁴²

Bulgaristan'daki 150'likler

Balkanlardaki muhaliflerin önde gelenlerinden olan 56.sıradaki eski Bolu Mutasarrıfı Osman Nuri Sofya'dadır. Taşnaklarla ve Başmüftü ile temas halinde olmuştur. Bölgede yayınlanan İntibah, Açık Söz ve Dostluk gazetelerinde Türkiye aleyhinde yazılar yayınlamıştır.⁴³ Yunanlıların Eşme kaymakamı olan Madanoğlu Mustafa Bey önce Yunanistan'a gitmiş ve oranın vatandaşlığına geçmiştir. Daha sonra Bulgaristan'a geçmiş aftan dönene kadar Varna şehrinde yaşamıştır.⁴⁴ 1924'de Bulgaristan'a gitmiştir. Bulgaristan'ın Varna şehrinde 131.sıradaki Gönen'li Gardiyan Yusuf Bulgaristan'a gitmiş Hasköy'de köy öğretmenliği yapmış, aleyhte bir faaliyeti olmamış ve aftan sonra Türkiye'ye dönmüştür.

1933 yılında 139.sıradaki Sabit Alibeyoğlu ile 142.sıradaki Kamil Kadiroğlu Varna'dadır. Kadiroğlu geçimini arabacılık yaparak

⁴¹ Bingöl , a.g.t, s.143.

⁴² EGM Arşivi Dosya No: 12221-1

⁴³ EGM Arşivi, Dosya No:12222-56, Belge tarihi 24 Kanunusani 1933'den aktaran Halıcı, a.g.t, s.162-166.

⁴⁴ Halıcı, a.g.t, s.241, Bingöl, a.g.t., s.177. Listede 121.sıradadır.

sağlamaktadır. 144.sıradaki Salih Çerkes Saitoğlu Hasköy’de arabacılık yapmıştır. 146.sıradaki eski Edirne Valisi Salim Varna’da bir keresteci yanında katiplik yapmaktadır. 16.10 1932 tarihli bir belgeye göre Bulgaristan’da bulunan 150’liklerin Taşnak Komitesine mensup Ermenilerle Türkiye aleyhindeki faaliyetlerini arttırdıkları ifade edilmektedir.⁴⁵ Sofya Elçiliğinin 30 Eylül 1932 tarih ve 3585 numaralı yazısına göre ise eski Hazine-i Hassa Müdürü Refik’in Bulgaristan’daki Taşnak Ermenileriyle temas halinde olduğu bunlara önemli miktarda paralar verdiği ve Taşnak Komitesinin Cumhurbaşkanı suikast hazırladığı ifade edilerek, Bulgaristan’daki düşmanların Türkiye aleyhine harekete geçtikleri⁴⁶ yorumu yapılmaktadır

Arnavutluk’taki 150’likler

İstanbul’un kurtuluşundan önce Yunanistan’a kaçan⁴⁷ listede 12. sırada yer alan ve Kuvay-ı İnzibatiyeye dahil kabine üyelerinden olan Eski Bahriye Nazırı Hamdi (Cakacı) Paşa buradan Arnavutluk’a Tiran’a gitmiştir⁴⁸. Cakacı’nın Yunan casusu olduğu, bu durumun Türkiye tarafından araştırıldığı ve bu araştırma sonucunda Hamdi’nin 1929 yılında Yunanistan Hükümetinin verdiği geçici pasaportla Arnavutluk’a geldiği, Tiran’da ikamet ettiği ve Türkiye aleyhine bir faaliyetinin olmadığı bilgisine ulaşılmıştır.⁴⁹

Türkiye’nin Tiran Ortaelçisi Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) Beyin, 29 Ocak 1935’te yazdığı rapora göre; Hamdi’den başka Arnavutluk’ta kimsenin olmadığı onun da daha önce tercüme işleri ile uğraştığı ama halen işsiz olduğu eşinin ölümüyle manevi sıkıntıya düştüğü görülmüştür. Yurda dönmek istemiş, ancak sıkıntılı bir sürgün hayatı yaşadığı için aftan sonra dönememiştir. Arnavutluk Tiran’da

⁴⁵ EGM Arşivi Dosya No:12221-1

⁴⁶ Aynı dosya.

⁴⁷ EGM Arşivi, Dosya No:12222-12/B 8’den aktaran Bingöl, a.g.t. s.137.

⁴⁸ EGM Arşivi, Dosya No: 12222-12 /B 4, Bingöl aynı yer.

⁴⁹ EGM Arşivi, Dosya No: 12222-12/B13, Bingöl, aynı yer.

Askeri Tekaüt Sandığı Müdürlüğünde bulunmuş, eşi, iki oğlu ve bir kızı ile yaşantısını sürdürmüştür.⁵⁰

Sevr Antlaşmasını imzalayan temsilciler heyetinden listede 15.sıradaki Eski Maarif Nazırı Hadi de Arnavutluk'a gitmiş ve Berat şehrinde ölmüştür. Çanakkale eski Mutasarrıfı listede 53.sırada bulunan Mehmet Mahir Bey de Arnavutluk'a gidenlerdendir.

Yugoslavya'daki 150'likler

İncelemelerimiz sonucunda Yugoslavya'ya giden 150'lik sayısının diğer Balkan ülkelerine göre çok az olduğu görülmüştür. 31 Temmuz 1937 tarihli belgeye göre, listede 85.sırada olan Eski İstanbul Polis Müdür Muavini Kemal Yugoslavya'ya gelmiş, Üsküp'ten Priştine'ye giderek orada yerleşmiştir.⁵¹ Diğer bölgelerdeki 150'liklerden 79.sıradaki Yakup Lampat Pazarcıkta köy hocasıdır. Memet Ali ve Çerkes Ethem ile görüşmüştür. 10.sıradaki Eski Adliye Nazırı Ali Rüştü, Saray-Bosna'da olup şer'i Hakim mektebinde muallimlik yapmış, 25 Nisan 1935'te Bosna'da ölmüştür.⁵²

⁵⁰ EGM Arşivi, Dosya No:12221-1 150'likler Umumi Dosya.

⁵¹ EGM Arşivi, Dosya No:12221-1 150'likler Umumi Dosya.

⁵² EGM Arşivi Dosya No:12222-10, Halıcı, a.g.t, s.63.

SONUÇ

Balkanlar Milli Mücadele hareketine inanmayan, bu hareketi engelleyen hatta işgalci güçlerle işbirliği yapan pek çok kişinin sığındığı en önemli bölgelerden biri olmuştur. Arşivde bulunan raporlara göre, daha eskiden Osmanlı hakimiyetinde olan bu bölgede bulunan 150'liklerin çoğunun gittikleri yerlerde de aynı şekilde muhalefeti devam ettirdikleri ve hatta Türkiye düşmanları ile işbirliği yaptıkları görülmektedir.

Genellikle Yunanistan'ın Atina ve Selanik şehirleri ile Romanya'nın Köstence şehrinde yaşayan 150'liklerin kimi din değiştirerek Hıristiyan olmuş, Ortodoks Mezhebini seçmiş, kimi de Yunan vatandaşlığına geçmiş ve Türkiye aleyhinde casusluk yapmıştır. Dikkati çeken önemli hususlardan biri de 150'liklerin çoğunun sürgün yıllarının ekonomik sıkıntı içinde geçmesidir. Çok azı Türkiye aleyhinde bulunmamış, 1933 yılında Cumhuriyet'in 10.Yılı dolayısıyla çıkarılmasını bekledikleri af ile yurda dönmek istemiştir. Raporlara göre hemen hepsi gerek Balkanlarda yaşayanlar, gerekse diğer ülkelere sığınanlarla irtibat halinde olmuşlardır. Basın yayın yoluyla olumsuz propagandalarını sürdürmüş, cemiyetler kurmuş ve çeşitli toplantılar tertip etmişlerdir.

Ne yazık ki, bazısının Türkiye aleyhtarı bazı Ermeni (Taşnak) ve Kürt grupları ile Türkiye'ye karşı işbirliği yaptıkları bilgileri sözkonusudur. Türkiye'nin dış ve iç politikalarına karşı olumsuz tavır takınanlar, Atatürk ve arkadaşları aleyhinde bulunanlar, saltanatın ve halifeliğin tekrar gelmesi için çalışanlar ve Türk inkılâbını eleştirenler olmuştur.

İçlerinde dönmek isteyenler kadar sıkıntı içinde yaşasalar da af ile Türkiye'ye geri dönmeyi düşünmeyenler de vardır. Ne var ki, genelde Türkiye'ye ihanet edenlerin sonunun kötü olduğu, layık olmadıkları işlerde çalıştıkları ve içlerinde hep vatan hasreti ile özleminin bulunduğu dikkati çekmiştir.

KAYNAKLAR

1-Arşiv Belgeleri

EGM Arşivi Yüzellikler Dosyası.

2-Kitaplar

BİNGÖL, Sedat, Yüzellilikler Meselesi, H.Ü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1994.

ERDEHA, Kamil, Yüzellilikler yahut Milli Mücadelenin Muhasebesi, Tekin yayınevi, İstanbul 1998.

HALICI, Şaduman, Yüzellilikler, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1998.

MERAY Seha L.(2001) Lozan Barış Konferansı Tutanaklar, Belgeler (Çeviri), Cilt:4, İstanbul YKY.

SOYSAL, İlhami, 150'likler, Kimdiler, Ne Yaptılar, Ne Oldular, İstanbul 1988.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt:4, 2.baskı, Türkiye İş Bankası yayını, Ankara 1985.

EK:

150'likler Albümü

تورکيه جمهوریتی
داخلیه وکالتی
امنیت عمومیہ مدیریت

Türkiye Cumhuriyeti
Dahiliye Vekâleti
Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti

3. BÖLÜM

BİNBAŞI NOEL'İN ANADOLU MİSYONU ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Cengiz KARTIN*

GİRİŞ¹

Orta zamanlar ile günümüz şartlarının karşılaştırılması tarihin akışına ve insan doğasına aykırı bir durum teşkil eder. Bu nedenle günümüzden geçmişe doğru yapılan incelemelerde de tarihçilerin en hassas oldukları nokta anokranizme düşmemek olmuştur. Konunun Osmanlı Devleti özelinde değerlendirilmesi halinde dünyanın en güçlü imparatorluklarından biri olarak İngiltere ile münasebeti İngilizlerin teşebbüsü ile gerçekleşmiştir. Söz konusu bu teşebbüste İngiltere'nin değişen dünya şartlarını çok iyi okuması yatmıştır.

Coğrafi Keşiflerle dünyayı tanımak noktasında çok güçlü adımlar atan İngiltere'nin Sanayi İnkılabı ile bunu tüm dünyanın tek söz sahibi olduğu bir sisteme evirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu süreç içerisinde Osmanlı Devleti edilgen bir konumda yer almıştır. Bu söz konusu süreç içerisinde Antony Jenkinson'ın Kanuni döneminde ticari imtiyaz elde etmesinin akabinde Turkey Company'nin bir ticari temsilci ile münasebetleri geliştirme isteği William Harborne'un 1582'de İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth'ten icazet almak suretiyle 1583'te İstanbul'da büyükelçi olarak atanmasını beraberinde getirmiştir.

1583 sonrasında İspanya ve Hollanda ile girmiş olduğu rekabette Akdeniz'de ticari bir açılım gerçekleştiren İngiltere, Osmanlı Devleti'nin zamanla duraklama ve gerileme sürecine girmesinde toprak

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ckartin@erciyes.edu.tr / cengizkartin@gmail.com

¹ Çalışma, Erciyes Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından SYL-2014-5582 kodu ile desteklenmiştir.

bütünlüğünün korunmasından yana bir siyasetin takipçisi olmuştur. Bu siyasetin devletlerarası arenada yansımaları ile 1786 tarihinde başlayan Osmanlı-Rus Savaşında gerçekleşmiştir². İngiltere'nin 24 yaşında başbakanlık koltuğuna oturmuş olan yöneticisi William Pitt, ticari olarak Rusya karşısında Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünden yana bir siyasetin temellerini atmış; bu temeller William Edward Gladstone'a kadar da devam etmiştir³.

Glodstone ile başlayan süreçte İngiltere, öteki olarak tanımladığı doğu toplumlarının sahip olduğu emtianın ele geçirilmesi, siyasetlerinin istenilen yönde seyretmesi için pek çok girişimde bulunmuştur. Bu girişimlerinden en tesirli olanı arkeolog, bankacı, doktor... vs. kimlikli istihbarat elemanlarının sahada yürüttüğü çalışmalar olmuştur. Söz konusu çalışmaların toplanması ise 20. yüzyılda The National Archives'ın kurulması ile mümkün olmuştur. Başkent Londra'da Kew Gardens'ta 3 katlı kompleks olarak hizmet veren arşivde: Dışişleri Bakanlığı'ndan Savaş Bakanlığı'na, Hava Bakanlığı'ndan Harita Dairesine kadar pek çok kayıt muhafaza altına alınmıştır. Binbaşı Noel'in kayıtları da buradadır. Bunun yanı sıra özellikle Hindistan Bakanlığı'nın kayıtları ise ağırlıklı olarak British Library'de tutulmaktadır.

Kısa Türk-İngiliz Münasebetleri ve İngiliz Arşivleri

Türklerle İngilizlerin ilk münasebetlerinin Haçlı Seferleri esnasında gerçekleştiği bilinmekle birlikte, aslında ikili resmi münasebetlerin 1583'de William Harborne'un İstanbul'da göreve başlaması ile kurulduğu anlaşılmaktadır⁴. Aslında Harborne'un İstanbul'a elçi olarak atanması 1581'de kurulan Levant Company

² Yahya Bağçeci, "İngiltere Başbakanı Genç William Pitt ve Özi Krizi", **Tarihin Peşinde**, Y. 2014, S. 12, s. 361.

³ Gladstone'ın Osmanlı Devleti düşmanlığı ve izlediği siyasetin ayrıntıları için bk. Taha Niyazi Karaca, **Büyük Oyun: İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlıyı Yıkma Planı**, Timaş Yay., 4. Baskı, İstanbul 2018.

⁴ Akdes Nimet Kurat, "İngiliz Devlet Arşivinde ve Kütüphanelerinde Türkiye Tarihine Ait Bazı Malzemeye Dair", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. VII, S. 1, Mart 1949, s. 1.

şirketinin Kraliçe I. Elizabeth'e ısrarı ile gerçekleşmiş bir tayindi. Harborne'dan sonra Edward Balton'ın tayini ikili münasebetlerin kalıcılığını sağlama noktasında önemli katkılar sunmuştur. Bunda kendisinin mükemmel derecede Türkçe bilgisi ve bazı seferlere Türk ordusu ile birlikte iştiraki de önemli katkılar sağlamıştır. Bu tarihlerde Türklerin de İngiltere'ye olan ilgilerinin uyanmaya başladığı anlaşılmaktadır. Bazı Osmanlı tebası tüccarların İngiltere'ye gitmeleri ve burada ticaret yapmaları çok da bilinen ve araştırması yapılan bir husus olmaktan uzaktır⁵. 1686 tarihinde başlayan Osmanlı-Rus Harbi esnasında İngiltere Başbakanlığını yürüten William Pitt'in Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünden yana olan siyaseti Gladstone'a kadar devam edecek bir sürecin de başlangıcını ifade etmiştir.

Türk-İngiliz münasebetlerinin 19. yüzyıl içerisindeki seyrinde iki önemli figür ilişkilerin gelişmesinde katkı sunmuştur. Bunlardan biri Stratford Canning, diğeri ise Austen Henry Layard'tır. Hem Canning hem de Layard hakkında 1'er yüksek lisans ve 1'er doktora çalışmasının varlığı aslında Türk araştırmacılarının meseleye nasıl sığ baktıklarını kanıtlar niteliktedir⁶. Her ikisinin de İngiltere'nin İstanbul Büyükelçiliği görevlerini yürütmeleri hasebiyle konuya bu denli duyarsızlığa mukabil sadece Layard'ın İstanbul büyükelçiliği yıllarına ait (1877-1880) on binlerce sayfalık el yazması raporlar The National Archives bünyesinde araştırmacıları beklemektedir⁷. Başta bu iki elçi

⁵ Kurat, "İngiliz Devlet...", s. 9-10.

⁶ Canning ve Layard hakkında yapılmış olan çalışmalar için bk. Kübra Yanıkoğlu, **Lord Stratford Canning Döneminde Osmanlı Devleti ve İngiltere Arasındaki İlişkiler**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2011; İrşat Sarıalioğlu, **Stratford Canning'in İstanbul Büyükelçiliği (1841-1847)**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Doktora Tezi, Ankara 2017; Aisyah Binte Arshad, **Layard of Nineveh as British Ambassador in Istanbul (1887-1880)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018; Tuğba Karagözoğlu, **1877-1880 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'nde Görev Yapan İngiliz Büyükelçi Sir Henry Austen Layard'ın Osmanlı-Rus Savaşı'na Bakışı**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2019.

⁷ Layard'ın yazışmalarından birkaç seçme arşiv belgesi için bk. **PRO (Public Record Office: İngiliz ulusal Arşivi) , FO 918; PRO, MPK 1/492; PRO, MPK 1/482/15;**

olmak üzere Osmanlı ülkesinde faaliyet yürüten İngiliz görevliler pek çok çalışmaya imza atmışlardır. Söz konusu bu çalışmalar içerisinde en dikkate değer olanları Osmanlı Devleti'nin sosyal yapıları üzerindeki çözümler ve kaynakların mahiyeti üzerine gerçekleştirilmiştir. Arkeolog, tüccar, konsolos... vs. unvanlarını taşıyan bu kişilerin temel amacı İngiliz menfaatlerinin uzun vadeli teminini sağlamak olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı'na giden süreç içerisinde Boğazlar Meselesindeki İngiltere'nin tutumu⁸, Mısır'ın işgali⁹, Basra Körfezinde gerçekleştirilen ticari faaliyetler¹⁰ aslında İngiltere'ye hem Osmanlı topraklarında hem de dünya ticaretinde oldukça etkin bir konum sağlamıştır¹¹. Bu konumu sahada sürdürebilmek için hem resmi hem de gayri resmi kanallardan faaliyetlerini genişleten İngiltere, bölgeye pek çok isim görevlendirmiştir. Söz konusu görevlilerin bir kısmı gerçekleştirmiş oldukları çalışmaları kitap, makale vs. yollarıyla basmışlar, diğer bir kısmı ise basım yolunu tutmayıp bunları ilgili bakanlık düzeyinde kayıt altına almayı tercih etmiştir. Bu tercih neticesinde dünyanın en büyük arşivlerinden birisi başkent Londra'nın kuzeyinde Kew Gardens'ta bütün bakanlıkların yazışmalarını topladığı bir kompleks (The National Archives: İngiliz Ulusal Arşivi) hüviyetinde hizmet vermeye başlamıştır. Bu arşiv haricinde British

PRO, MPK 1/482/8; PRO, MPK 1/491/2; PRO, FO 781/16; PRO, FO 782/5; PRO, FO 781/15; PRO, FO 78/3020; PRO, FO 780/384; PRO, FO 78/3071; PRO, FO 78/3160.

⁸ 1841 tarihli Boğazlar Sözleşmesi için bk. Richard N., Schofield, "Old Boundaries for a New State: The Creation of Iraq's Eastern Question", **SAIS Review**, C. 26, No. 1, Kış-İlkbahar 2006, s. 28.

⁹ Marguerite Skilling, "Egypt And World War I", *Historian*, C. 11, No. 2, İlkbahar 1949, s. 211; Frederick Maurice, "British Policy in the Mediterranean", **Foreign Affairs; An American Quarterly Review**, C. 5, No:1/4, 1926/1927, s. 112.

¹⁰ Özellikle İngiltere'nin Basra bölgesindeki ticari faaliyetlerinin ayrıntıları için bk. Stuart A. Cohen, **British Policy in Mesopotamia 1903-1914**, Ithaca Yayınları, Londra 1976; Zekeriya Kurşun, **Basra Körfezinde Osmanlı-İngiliz Çekişmesi, Katar'da Osmanlılar (1871-1916)**, TTK Yay., Ankara 2004.

¹¹ Paul M. Kennedy, "The First World War And the International Power System", **International Security**, C. 9, No. 1, Yaz 1984, s. 9.

Library (Milli kütüphane) ve Royal Geographical Society'de (Kraliyet Coğrafya Topluluğu) de önemli kayıtlar mevcuttur.

Birinci Dünya Savaşı Akabinde Osmanlı Devleti, İngilizler ve Kürtler

Bernard Lewis'in ifade ettiği gibi dünyanın görmüş olduğu en büyük imparatorluklardan biri olan Osmanlı Devleti (diğerleri Roma ve İngiliz devletidir) Birinci Dünya Savaşı'na aslında hazırlıksız ve plansız yakalanmıştır. Savaşın başlarında Arabistan coğrafyası, Ortadoğu'nun büyük bir bölümü, Anadolu'nun tamamı ve Balkan topraklarının bir kısmını elinde tutan bir konumda yer alan devlet Goben ve Breslav gemilerinin satın alındığının ilan edilmesi sonrasında kendisini savaşın içine sürükleyen bir dizi olayın içerisinde bulmuştur.

Sarıkamış, Çanakkale, Filistin ve Irak cephelerinde savaşan Osmanlı Devleti; müttefiki Avusturya-Macaristan için de Galiçya'ya asker göndermekten geri durmamıştır. Ancak savaşın seyri Osmanlı Devleti'nin lehine değil; aleyhine gelişme göstermiş ve Osmanlı Devleti barış yapmak yolunu tutmuştur. Yalnız bu yol, pek de kolay bir yol olmamıştır. Konuyla ilgili Karabekir Paşa olayların seyrini şu şekilde aktarmıştır:

“Mağlup sulh isterse, galip onu önce kabul ettireceği bir mütareke ile boyun eğdirir. Sonra da milletlerarası siyasetin elverdiği ölçüde, o devleti barış şartları ile her bakımdan güçsüz bırakmaya çalışır. İşte bizim de başımıza gelen felâketler böyle başladı¹².”

Osmanlı Devleti'nin 26-30 Ekim 1918 tarihleri arasında yürüttüğü Mondros Mütarekesi görüşmelerinin akabinde savaştan çekilmesi¹³, İngiltere için yeni işgal planlarının devreye sokulacağı bir sürecin de başlangıcını ifade etmiştir. Bu cümleden olmak üzere İngilizler sahadaki politika yürütücülere 1 Kasım 1918'de Musul'un

¹² Kazım Karabekir, **Paşaların Hesaplaşması**, Emre Yay. , İstanbul 1995, s.32.

¹³ Yürütülen mütareke görüşmelerinin seyri için bk. **Türk İstiklal Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, ATASE Yay., Ankara 1999; Mahmud Akkor, **İngiliz Tutanaklarında Mondros ve Mudanya; Mağlubiyetten Zafere İki Mütareke**, Kriter Basın Yayın, İstanbul 2019.

işgal emrini vermiştir¹⁴. Bu emir çok kısa bir süre içerisinde bölgede bulunan Osmanlı kuvvetlerinin komutanı Ali İhsan Sabis Paşa'nın İstanbul'dan gelen emre uyması ile gerçekleştirilmiştir¹⁵.

İngiltere Kasım 1918'de Musul'u işgal etmekle Kürtlerle doğrudan temas kurmuştur. Bu temasın nasıl bir seyir takip edeceğine dönük olarak Londra'da politika kurucular arasında çeşitli tartışmalar yaşanmıştır. Llyod George, Winston Churchill ve Lord Curzon'ın Londra'da yer aldığı bu tabloda sahada: Arnold Talbot Wilson, Percy Cox ve Gertrude Bell bulunmuştur. Yine sahada çalışan politika yürütücüler arasında önce İran'da, akabinde de Irak bölgesinde faaliyet yürüten Binbaşı Noel de yerini almıştır.

¹⁴ Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C.I, M.E.B. Yay. , İstanbul 1991, s.32.

¹⁵ Selçuk Ural, "Arşiv Belgelerine Göre Binbaşı Noel'in Faaliyetleri", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, Güz 2004, S. 11, s. 54.

Binbaşı Edward William Charles Noel'in (1886-1974) Yaşamı¹⁶

Asıl ismi Edward William Charles Noel olan Binbaşı, Nisan 1886 tarihinde İngiltere'nin Gainsborough kasabasında Edward Noel'in en büyük oğlu olarak dünyaya gelmiş ve Birinci Dünya Savaşı öncesinde

¹⁶ Resim 1918'de Süleymaniye'de çekilmiştir. Bk.. Rafiq Hilmi, **Kurdistan At The Dawn Of The Century**, A New Hope Yayınları, Londra 1998, s. 51.

Kafkaslarda görev yapmıştır¹⁷. Eğitimi ve Birinci Dünya Savaşı'na değin askeri görevleri hakkında herhangi bir bilginin tespit edilemediği Noel¹⁸, savaş esnasında Ahvaz¹⁹ ve Süleymaniye'de²⁰ görev yapmıştır. İngilizce haricinde Rusça, Farsça, Fransızca ve Kürtçe bildiği anlaşılan Binbaşı²¹, 27 Eylül 1919'da Mısır Seferi Kuvvetler Komutanlığı'na politik subay olarak atanmasına rağmen, Bağdat Sivil Yönetimi'nin²²

¹⁷ Murat Güztoklusu, **Kurtuluş Savaşımızın Kapanmayan Cephesi: Musul Özdemir Harekatı**, Pozitif Yayınları, İstanbul 2008, s. 46.

¹⁸ Noel'in Hindistan ve akabinde İran görevinde bulunduğu bilgisi için bk. **The Times**, "Lieutenant-Colonel E. W. C. Noel", 19 Aralık 1974, s. 16.

¹⁹ Bilal Şimşir, **Kürtçülük (1787-1923)**, Dördüncü Baskı, Bilgi Yayınları, Ankara 2010, s. 323; Cecil John Edmonds, **Kürtler, Türkler ve Araplar: Kuzeydoğu Irak'ta Siyaset, Seyahat ve İnceleme (1919-1925)**, Çeviri: Serdar Şengül ve Serap Rüken Şengül, Avesta Yayınları, İstanbul 2003, s. 57.

²⁰ Türkmen; Noel'in çalışma sahasını Güney Batı İran'ın akabinde Süleymaniye olarak vermiştir. Bk. Zekeriya Türkmen, **Musul Meselesi, Askeri Çözüm Arayışları (1922-1925)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2011, s. 21.

²¹ **PRO, FO 371/4148**, "Monthly Return of Gazetted Officers Serving Under The Civil Commissioner, M.E.F., Showing Appointmens And Stations on The 1st December 1918 And Probable Moves During The Month", Tarih: 13 Aralık 1918, s. 113; Mim Kemal Öke, **Musul Komplosu 1918-1926**, Genişletilmiş Altıncı Baskı, İrfan Yayınları, İstanbul 2012, s. 100; Hilmi, **Kurdistan ...**, s. 51.

²² Bağdat Sivil Yönetimi'nin Irak ve Anadolu üzerindeki faaliyetlerinin ayrıntılı bir analizi için bk. **PRO, T 1/12536**, "From Lt.-Col. A. T. Wilson, C.S.I., C.M.G., C.I.E., D.S.O. To The Secretary Of State For India And London", Tarih: 24 Eylül 1919, No: Treasury 50201, s. 25; **PRO, T 1/12536**, "Index I, Alphabetical List Gazetted Officers of Civil Administration Showing Pay Drawn by Each, So Far as Fixed", Tarih: Şubat 1919, s. 6-8; Gertrude Bell, **Review of The Civil Administration of Mesopotamia**, İngiliz Hükümet Yayınları, Londra 1920; Percival Phillips ve K. B.E., **Mesopotamia: The "Daily Mail" Inquiry At Baghdad**, Carmelite House Yayınları, Londra 1922; Arnold Talbot Wilson, **Mesopotamia 1917-1920, A Clash of Loyalties**, Oxford Üniversitesi Yayınları, Londra 1931; Arnold Talbot Wilson, **Mesopotamia: Loyalties 1914-1917**, İkinci Baskı, Oxford Üniversitesi Yayınları, C.1, Londra 1931; Arnold Talbot Wilson, "Mesopotamia 1914-1921", **Journal of The Royal Central Asian Society**, C. 8, No. 3, 1921; A. L. MacFie, "British Intelligence and the Causes of Unrest in Mesopotamia, 1919-21", **Middle Eastern Studies**, C. 35, No. 1, Haziran 1999; **The Lethbridge Daily Herald**, "Create New State For Mesopotamia", 15 Haziran 1921, s. 10; **The Irish Times (1874-1920)**, "Mesopotamia", 24 Haziran 1920.

kadrosunda görev yapmaya devam etmiştir²³ (Ek 1: Binbaşı Noel'in Görevlendirme Kaydı) .

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Anadolu'da başlayan Milli Mücadele döneminde de faaliyetlerini sürdüren Binbaşı Noel, Sivas Kongresi'nin basılması girişimine ismi karışmak suretiyle ifşa olmuştur. Aslında İngiliz belgelerinden takip edilebildiği kadarıyla üst düzey bir istihbarat uzmanı olan Noel'in bu faaliyetinin nasıl tespit edildiği 2 yıllık bir araştırmanın da konusunu teşkil etmiştir²⁴. Kendisinin Bu girişim sonrasında neler yapmış olduğu, hangi faaliyetlerin içerisinde bulunduğu gibi hususlar tespit edilebildiği kadarıyla ne Türkçe ne de İngilizce kaynaklarda mevcuttur. Sadece ölüm tarihi olan 19 Aralık 1974'te The Times gazetesinde çıkmış olan bir yazıda²⁵ kendisinin Birinci Dünya Savaşının akabinde bisikletle Bağdat'tan Londra'ya seyahat ettiği, İran'da zaman zaman çeşitli yolculuklar gerçekleştirdiği ve askeri olarak yarbay rütbesine kadar yükseldiği bilgisi mevcuttur²⁶. Söz konusu yazının kaynak belirtilmeksizin kaleme alınmış olması, tarih bilgisine Birinci Dünya Savaşı haricinde neredeyse yer vermemiş olması aslında Noel'in ne denli istihbari olarak yüksek rütbeli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Yine bu veriyi desteklemesi adına İngilizce kaynaklarda da hakkında yeteri kadar malumata erişilememesi, 3 kare fotoğrafının tespiti de önemli hususlardır.

Binbaşı Noel'in Anadolu'daki Faaliyetleri

Önce Kafkaslar akabinde İran'da görev yapan Binbaşı Noel'in 1 Kasım 1918'de Süleymaniye bölgesinde görevlendirilmesi ile birlikte

²³ **PRO, FO 371/4193**, "From Foreign Office", Tarih: 13 Ekim 1919, No: 138987.

²⁴ **PRO, FO 371/6346**, "Reported Acquisition By Nationalist Agents Of Papers Given By General Staff Intelligence To Sureyya Bedr Khan, From G.H.Q. Egypt To War Office", 9 Şubat 1921, No: E-1844, s. 23.

²⁵ Gunter de ölüm tarihini kaynak belirtmeksizin 1974 olarak vermiştir. Bk. Michael M. Gunter, **Historical Dictionary Of The Kurds**, The Scarecrow Yayınları, Oxford 2004, s. 149.

²⁶ *The Times*, "Lieutenant-Colonel E. W. C. Noel", 19 Aralık 1974, s. 16.

Kürtlerle temasını artırmak için uygun şartlara sahip olmuştur.²⁷ Kendisinin esas amacı kimi kaynaklarda Türklerle Kürtler arasındaki durumun tespiti²⁸, kimi kaynaklarda bir Kürt devletinin kurulmasını temin²⁹, kimi kaynaklarda da Süleymaniye ve çevresinde halka yardım etmek³⁰ şeklinde gösterilmiştir. Bütün bu varsayımlar esasında meselenin özünü gözden kaçırarak yapılmış olan değerlendirmelerdir. Aslında Binbaşı Noel'in temel misyonu; İngiliz devletinin bölgedeki menfaatlerinin orta ve uzun soluklu korunmasıdır. Bu korumanın nasıl sağlanacağı ile ilgili Noel'in dönemin politika kurucuları ve yürütücülerinden farklı bir yol izlemek suretiyle Kürt devletinin kurulmasını hedef alması, esas gayenin tesisine dönük bir hamle olarak değerlendirilmelidir.

Noel'in Süleymaniye'ye atanmasının akabinde Şeyh Mahmud ile geliştirdiği münasebetler Refik Hilmi tarafından da çok önemli bulunmuştur. Hilmi, kendisi ile aynı hayalin peşinde koştuğunu düşündüğü Noel'in Anadolu'ya büyük önem verdiğini şu sözlerle açıklamıştır:

“Ben, Şeyh Mahmud'un emriyle Binbaşı Noel'e tercüme işlerinde yardım ederdim. Ayrıca ona Kürtçe dersleri verirdim. Kürtçe derslerinden sonra Kürdistan ile ilgili konuları tartışırdık. Binbaşı Noel

²⁷ Noel'in atama tarihlerindeki tartışmalar için bk. M. S. Lazarev, **Emperyalizm ve Kürt Sorunu (1917-1923)**, Çeviri: Mehmet Demir, Özge Yayınları, Ankara 1989, s. 41; Gertrude Bell, **Mezopotamya'da 1915-1920 Sivil Yönetimi**, Çeviri: Vedii İlmen, Yaba Yayınları, İstanbul 2004, s. 119; Wadie Jwaideh, **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi**, Çeviri: İsmail Çekem ve Alper Duman, Yedinci Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 319.

²⁸ Saad Eskander, “Britain's Policy in Southern Kurdistan: The Formation and the Termination of the First Kurdish Government, 1918–1919”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, C. 27, No. 2, 2000, s. 143.

²⁹ Mim Kemal Öke, **Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu (1918-1926)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Seri III, Ankara 1992 s. 12; Yaşar Ertürk, **Büyük Oyunun Eski Perdesi: Doğu, Güneydoğu ve Musul Üçgeni (1918-1923)**, IQ Yayınları, İstanbul 2007, s. 198; Refik Hilmi, **Anılar, Tanığın Dilinden Şeyh Mahmud Berzenci Hareketi**, Peri Yayınları, İstanbul 2010, s. 37.

³⁰ Edmonds, **Kürtler, Türkler...**, s. 113-114.

o sıralar Türkiye Kürdistan'ında bir gezi yapmak istiyordu. Bedirhanlar, Cemilpaşazadeler ve İstanbul Babanları hakkında sorular sorardı³¹. Bana öyle geliyor ki bu konular hakkında benden daha çok bilgi sahibi idi. Beni de Türkiye'ye götürme niyeti vardı. Oradaki tanınmış, yurtsever Kürtlerden, Şeyh Mahmud ve Kürdistan hükümetine destek sağlamak istiyordu³².”

Buradan da anlaşılacağı üzere Kürtlerin yerel aktörleri Noel'in gayesini kendilerinin bir devlet tesisini sağlamak olarak algılamışlardır. Aslında bu algıyı destekler mahiyette Noel de Londra'ya kimi bildirimler yapmaktan geri durmamıştır³³. Yine kendisinin bağlı olduğu Bağdat Sivil Yönetimi de Binbaşının faaliyetlerini takip ederken yazışmalarda kullandığı dile dikkat etmesini kendisine salık verirken bir yandan da resmi boyutta aslında Noel'in esas amacının Türklerle Kürtlerin münasebetlerinin boyutunun araştırılması, bölgenin ekonomik şartlarının ne durumda olduğunun tespiti gibi hususlar olduğunu belirtmiştir³⁴.

Yalnız bütün bunlara rağmen Bağdat Sivil Yönetimi “İstanbul'da bulunan Yüksek Komisere Noel'in bu çalışmalar sırasında sivil bir amaçla geziler yaptığı ifade edilebilir mi? Ayrıca bunun haricinde Noel'in bu gezisi sırasında ona maddi konularda yardım sağlanabilir mi? Noel'in üstlendiği görev bizim sadece alan hâkimiyeti için değil; bölge hakimiyetimiz için de oldukça önemlidir³⁵” demek suretiyle esas gayenin ifşa edilmesini ortaya koymuştur.

³¹ Aslında Binbaşı Süleymaniye'de göreve başlamasının hemen akabinde Bedirhan Bey'in çocukları ile ilgilenmeye başlamış ve bu irtibatı Sivas Kongresi'nin basılması teşebbüsüne değin artırarak devam etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. **ATASE, İSH-3**, Sıra: 2561, Kutu: 105, Gömlek: 61, Tarih: 22.5.1335 (22 Temmuz 1919).

³² Hilmi, **Anılar...**, s. 35.

³³ **PRO, FO 371/4147**, “From Political, Baghdad To Foreign and Tehran”, Tarih: 6 Haziran 1919, s. 440.

³⁴ Binbaşı Noel'in bölgeye gönderiliş amacı ile ilgili farklı bilgiler için bkz. Jwaideh, **Kürt Milliyetçiliğinin ...**, s. 327; Edmonds, **Kürtler, Türkler ...**, s. 113.

³⁵ **PRO, AIR 20/512**, “From Political Baghdad To Eypforce”, Tarih: 11 Mart 1919, s. 126-127; **PRO, AIR 20/714**, “From Political Baghdad To Eypforce”, Tarih: 11 Mart 1919, s. 1-2.

Noel'in Anadolu'da gerçekleştireceği seyahatlerde görevlendirilmesi fikrinin ilk önce Amiral Calthorpe tarafından ortaya atıldığı³⁶, bu nedenle dönemin hassas koşullarının da göz önünde tutulmak suretiyle her hareketin İstanbul'dan onay alınmak suretiyle gerçekleştirilmesi emri kendisine verilmiştir³⁷. Noel, kendisine verilmiş olan bu emirlerle birlikte Nisan-Eylül 1919 tarihleri arasında aşağıda belirtilen yerlerde şu faaliyetlerde bulunmuştur:

- 8-15 Nisan: Nusaybin'de istihbarat çalışmalarının icrası,
- 7 Nisan: Musul'dan Nusaybin'e seyahat (Miran'daki Kürt aşiretleri ile görüşme),
- 19 Nisan: Nusaybin'den Mardin'e seyahat (Dakhori aşireti, Amerikan misyonerleri, Keldaniler ile görüşmeler),
- 25 Nisan: Mardin'den Halep'e seyahat,
- 4 Mayıs: Genel af ilanı talebi,
- 7 Mayıs: Kürtlere sözlü garantiler verme talebi,
- 10 Mayıs: Halep'ten Mardin'e seyahat (V. Kolordu komutanı Miralay Kenan Bey ile görüşme),
- 12 Mayıs: Mardin'den Midyat'a seyahat (Mahalmi aşireti ile görüşme),
- 17 Mayıs: Midyat'tan Sur'a seyahat (Habasbani aşireti ile görüşme),
- 21 Mayıs: Sur'dan Avire'ye seyahat (Sürgici ve Şeykhan aşireti ile görüşme),
- 23 Mayıs: Avire'den Mardin'e seyahat,
- 28 Mayıs: Mardin'den Diyarbakır'a seyahat (Şamar Arapları ile görüşme),
- 29 Mayıs: Dirik'ten Arbete'ya seyahat (Milli aşireti ile görüşme),
- 14 Haziran: Diyarbakır'dan Halep'e seyahat (Albay Talbot Wilson ile görüşme),

³⁶ İhsan Şerif Kaymaz, **Musul Sorunu: Petrol ve Kürt Sorunlarıyla Bağlantılı Tarihsel-Siyasal Bir İnceleme**, Otopsi Yayınları, İstanbul 2003, s. 116.

³⁷ Erol Kurubaş, *Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu ve Türkiye*, Nobel Yayınları, Ankara 2004, C. 1, s. 37.

- 1 Temmuz: Van ve Bitlis valilerinin Seyit Abdülkadir'in taraftarları arasından tayin edilmesi noktasında Osmanlı Devleti'ne baskı yapılması talebi,
23 Temmuz: Halep'ten Bağdat'a ve İstanbul'a seyahat,
Diyarbakır ve Viranşehir'e seyahat³⁸,
19 Ağustos: İstanbul'dan Halep'e geliş (Cemilpaşazade Ekrem Bey ve Bedirhan kardeşlerle buluşma),
21 Ağustos: Halep'ten Antep'e seyahat,
25 Ağustos: Antep'ten Pazarcık'a seyahat (Atmili aşireti ile görüşme),
31 Ağustos: Pazarcık'tan Malatya'ya seyahat (Kürecik aşireti ile görüşme),
10 Eylül: Malatya'dan Türk kuvvetlerinin gelişi sebebi ile Beydağı'na kaçış,
19 Eylül: Samsat'tan Urfa'ya seyahat,
21 Eylül: Urfa'dan Mersin-İstanbul yoluyla Londra'ya seyahat³⁹.

Noel'in yukarıda belirtilen tarihlerde gerçekleştirdiği seyahatlerin ayrıntılarını günlüklerinde verdiği gibi⁴⁰, The National Archives belgelerinde de oldukça önemli sayıda yazışması mevcuttur. Bunlar içerisinde 8 Nisan -15 Nisan 1919 tarihleri arasında Nusaybin ile ilgili bölgede yaşayan Kürt aşiretlerin bir listesini, hane sayılarını, tüfek sayıları ve aşiretlerin etkinlik bölgelerini, ekimi yapılan ürünlerin mahsulat toplamını ve Mardin-Nusaybin arasındaki telgraf hattının

³⁸ Basılı verilerde Noel'in bu tarihte bir seyahati tespit edilememiştir. Ancak ATASE arşivinde bu tarihte Viranşehir seyahati mevcuttur. Bk. **ATASE, İSH-3**, Sıra: 2683, Kutu: 101, Gömlek: 48, Tarih: 3.6.1335 (3 Ağustos 1919).

³⁹ Öke, **Musul Komplosu...**, s. 88-101 ve 136-157.

⁴⁰ Noel'in günlüğü Kürtçü bir çizgide yayın yapan Avesta tarafından tercüme edilmiştir. Bk. E. W. C. Noel, **Kürdistan 1919/Binbaşı Noel'in Günlüğü**, İkinci Baskı, Avesta Yayınları, İstanbul 2010. Günlüğün orijinali metni için bk. **PRO, FO 371/5068**, "Diary of Major E.W.Noel, C.I.E., D.S.O., on Special Duty on Kurdistan From June 14th, To September 21 st, 1919", Superintendent Government Press, Basra 1919, s. 75-141.

uzunluğunu raporlamıştır⁴¹. Sadece bu rapor dahi aslında Noel'in bölgeyle ilgili istihbâri nasıl bir çalışmanın içerisinde olduğunu göstermektedir.

Mardin sonrasında Diyarbakır'a yönelen Binbaşı burada, ağırlıklı olarak etnik köken araştırması içerisine girmiş ve çalışmasında demografik yapıya dönük bilgilere yer vermiştir. Güneydoğu'da yapmış olduğu bu araştırmaları rapor halinde Londra'ya bildiren Noel; Kürtlerle ilgili etnik kökenden dilleri ve yaşamlarına ait pek çok bilgiyi taraflı ve kendi iç dünyasında nasıl yansıtmak istiyorsa o şekilde eğip bükme suretiyle takdim etmiştir⁴². Noel, Türklerle Kürtlerin münasebetlerine değindiği raporlarında din birliğinin çok bağlayıcı olmadığını ancak; İngilizlerin Ermenilerle münasebetlerinin Kürtler için bir devr-i sabık oluşturma potansiyelinden dolayı Kürtlerin bu durumdan korktuklarını, bunun çözümünün ise genel af ilanı ya da sözlü garantiler verilmesi olduğunu belirtmiştir⁴³.

Milli Aşiretinin lideri olan Mahmud Beyle de görüşme gerçekleştiren Binbaşı, aşiretin lideri Mahmud Beyin İngilizlerle birlikte hareket etmek istediğini rapor etse de dönemin kaynakları durumu kuşku ile karşılamaktadır⁴⁴.

⁴¹ **PRO, FO 141/806**, “Diary of Major E. Noel on Special Duty”, Tarih: 1 Temmuz 1919, No: 8166/56, s. 1-3; Binbaşı Noel seyahati süresince pek çok aşiretle görüşmesine rağmen arzu ettiği bir yönlendirmeyi gerçekleştirememiştir. Konunun Türk arşiv belgelerinde takibi için bk. **ATASE, İSH-2**, Sıra: 1402, Kutu: 30, Gömlek: 14, Tarih: 27.4.1335 (27 Haziran 1919);

⁴² Öke, çalışmanın tek objektif yanının Türk sayım sisteminin doğru verilere sahip olduğu bilgisidir demektedir. Bk. Öke, *Musul Komplosu...*, s. 145.

⁴³ **PRO, FO 371/4191**, “Situation in Kurdistan”, Tarih: 7 Mayıs 1919, No: 70061.

⁴⁴ Bazı kaynakların verdiği bilgiye göre aslında Mahmud Bey, Sivas Kongresi'nden itibaren Mustafa Kemal Paşa'nın yanındadır. Bk. **ATASE, İSH-3**, Sıra: 4223, Kutu: 101, Gömlek: 106, Tarih: 20.10.1335 (20 Aralık 1919); David McDowall, **Modern Kürt Tarihi**, Doruk Yayınları, İstanbul 2004, s. 178; Fahri Taş, “Milli Mücadelede Aşiretlerimiz”, **Belgelerle Türk Tarih Dergisi**, Ocak 1989, S. 37, s. 24; Aslında Mahmud Beyle ilgili Noel'in kafası karışıktır. Bir yandan yerelde önemli bir konuma sahip olan Mahmud Beyi İngilizlerin yanında göstermek isterken bir yandan da kuşklarını da sıralamayı ihmal etmemiştir. Bk. **PRO, AIR 20/714**, “From 28th Brigade Cairo to Political Baghdad”, Tarih 6 Haziran 1919, s. 44; *PRO, FO 608/95*,

Binbaşının Diyarbakır ile ilgili vermiş olduğu bilgilerde Türk yargı sistemini acımasızca eleştirdiği, bölgedeki adalet sisteminin tesisi için iki yöntem tavsiye ettiği anlaşılmaktadır. Bunlardan birinci yöntem Diyarbakır adalet sisteminin direkt Avrupa komisyonu tarafından yönlendirilmesi, ikincisi ise bölgede Kürt ulusal hisleri doğrultusunda bir adalet sisteminin inşasıdır⁴⁵. Noel'in burada bir de önerisi vardır ki o da, zamanla Kürtlerin Hristiyanlaştırılması ile Türklerle Arapların ilerde birleşme ihtimalinin tamamen ortadan kalkacağı iddiasıdır⁴⁶. Bu durum hayli ilginçtir. ABD'nin ve Rusya'nın Suriye'de yürüttükleri operasyonlarda PKK'nın Suriye kolu PYD ile münasebetleri, Türklerle Arapların irtibatının kesilmesi bağlamında değerlendirildiği takdirde ortaya hayli ilginç bir tablo çıkmaktadır.

Binbaşı Noel'in önce bölgeyi tanımak, akabinde de çeşitli öneriler getirmek suretiyle bir Kürt devletinin kurulmasını temin etmek yolunu tutmaya çalıştığı belgelerden anlaşılmaktadır. Bir Kürt devletinin kurulması için öncelikle Kürtlerle bölgede yaşam süren Hristiyan halkların barıştırılmasını ve Türklerin bölgedeki etkinliklerinin sona erdirilmesini savunan Noel; Seyit Abdülkadir, Seyit Taha ve Bedirhan ailesi üyelerinden de azami surette yararlanmayı hedefleyen bir strateji önermiştir⁴⁷.

Türk kamuoyunun tanımış olduğu Arapların önemli bir kısmını isyana sürüklemesi ile maruf Lawrence, dönemin politika yürütücüleri

“From Political, Baghdad To Constantinople, Cairo and Tehran”, Tarih: 9 Haziran 1919, No: 13210, s. 585. İngilizler Mahmud Beyin elde edilebilmesi için kendisine pek çok zaman hediyeler de göndermeyi ihmal etmemişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. **ATASE, İSH-2**, Sıra: 1885, Kutu: 48, Gömlek: 60, Tarih: 21.6.1335 (21 Ağustos 1919).

⁴⁵ **PRO, AIR 20/512**, “From Major Noel, Diarbekr to Political Baghdad”, Tarih: 9 Haziran 1919, s. 305.

⁴⁶ Öke, **Musul Komplosu...**, s. 163.

⁴⁷ **PRO, FO 371/4192**, “From Political, Baghdad To India”, Tarih: 12 Temmuz 1919, No: 106878, s. 1; **PRO, AIR 20/714**, “From Major Noel to Political Baghdad Copy to High Commissioner, Constantinople”, Tarih: 10 Temmuz 1919, s. 95; **PRO, FO 608/95**, “From Admiral Calphthorpe, Constantinople”, Tarih: 10 Temmuz 1919, No: 15747, s. 602.

tarafından da tanınmaktadır ki Binbaşı Noel'in gerçekleştirmiş olduğu faaliyetler kendisine atfedilmek suretiyle Londra'ya bildirimler gerçekleştirilmiştir. Kürt Lawrence'ı olarak nitelenen Binbaşı⁴⁸, 9 Ağustos 1919'da Süreyya Bedirhan, Arif Paşa ve bazı Bedirhan kardeşlerle 12 Ağustos'ta Halep'te buluşup Doğu Anadolu'ya seyahat yapmak planını Londra'ya bildirmiştir⁴⁹. Bu bildirim Londra tarafından kabulü neticesinde gerçekleştirilen seyahate Seyit Abdülkadir'in damadı Muin, Emin Ali Bedirhan'ın oğulları Kamuran ile Celadet Bedirhan ve Dersim aşiretlerinden Seyit İbrahim Bey Binbaşı Noel'e eşlik etmiştir⁵⁰.

Aslında söz konusu seyahat hayli önemlidir. Seyahatin önemi Milli Mücadele'nin en önemli safhalarından birisinin yani Sivas

⁴⁸ Viladimir Minorsky ve Thomas Bois, **Kürt Milliyetçiliği**, Çeviri: E. Karahan, H. Akkuş ve N. Uğurlu, Örgün Yayınları, İstanbul 2008, s. 374; Gunter, **Historical Dictionary ...**, s. 149; Madhar Ahmad, **Kurdistan During The First World War**, Sadi Boks Yayınları, Londra 1994, s. 199; Hasan Yıldız, **Fransız Belgeleriyle Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan**, Genişletilmiş Dördüncü Baskı, Doz Yayınları, İstanbul 2005, s. 53; Susan Meiselas, **Kurdistan: In The Shadow of History**, Random House Yayınları, New York 1997, s. 50; Uğur Mumcu, **Kürt-İslam Ayaklanması 1919-1925**, İkinci Baskı, Tekin Yayınları, Ankara 1991, s. 18.

⁴⁹ **PRO, FO 371/4192**, "From Political, Baghdad To Cairo and Constantinople", Tarih: 9 Ağustos 1919, No: 115905.

⁵⁰ Mcdowall, **Modern Kürt...**, s. 185; Minorsky ve Bois, **Kürt...**, s. 374; seyahate katılım sağlayanların isimleri ve maddi durumla ilgili ek bilgiler için Bk. **BOA, DH. ŞFR. Dosya: 103, Gömlek: 138, Tarih: 17 Zilhicce 1337 (13 Eylül 1919)**; Şimşir, **Kürtçülük...**, s. 325; Abdullah Kehale, **Milli Mücadele'de İç İsyanlar ve Cemil Cahit'in (Toydemir) Anıları**, Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği Yayınları, İstanbul 1997, s. 57; Celile Celil, M. Lazarev, O. Tagalina, M. Gasaratyan ve Şakire X. Mihoyan, **Yeni ve Yakınçağda Kürt Siyaset Tarihi**, Üçüncü Baskı, Peri Yayınları, İstanbul 1998, s. 113; **Hergün Gazetesi**, "Sivas Kongresi'nde Mustafa Kemal: Yükselen Millet Sadası", İstanbul 9 Eylül 1967; Selçuk Ural, "Ali Galip Olayı'nın Milli Mücadele Taraftarı Gazetelerdeki (İrade-i Milliye ve Albayrak) Yankıları", **Ankara Üniversitesi Türk inkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 29-30, Mayıs-Kasım 2002, s. 171; **PRO, FO 371/4192**, "Kurdish Mission", Tarih: 25 Temmuz 1919, No: 107408; **PRO, FO 608/95**, "From Admiral Calthorpe", Tarih: 24 Temmuz 1919, No: 16633, s. 620; Kurubaş, **Kürt ...**, C. 1, s. 39; Meiselas, **Kurdistan...**, s. 50.

Kongresi'nin söz konusu seyahat tarihleri döneminde icra ediliyor olmasından ileri gelmektedir. 4-11 Eylül 1919 tarihleri arasında icra edilen Sivas Kongresi'nin basılmasının hedef alındığı, ancak bu durumu erken haber alan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının Noel ve taraftarlarını kaçırdığı bilinen bir hakikattir. Olayı değerlendiren Mustafa Kemal Paşa *“İngiliz subayı Nowill'in, Diyarbakır bölgesinde, Müslüman Kürt halkını kışkırtmak için pek çok çalıştıktan sonra, Malatya'da eski Elâzığ Valisi Galip ve Malatya Mutasarrıfı Halil Bey'lerle Sivas aleyhine yaratmaya çalıştığı olay, sonuç olarak bütün medeniyet dünyasına karşı utanç verici değil miydi?”* demek suretiyle Binbaşı'nın misyonunu sorguya açmıştır.

Türk kaynaklarında olayların akabinde Binbaşı'nın Türk topraklarını terk ettiği ve bir daha dönüş yapmadığı anlaşılmaktadır. Binbaşı'nın 1974 gibi oldukça yakın bir tarihte ölmesi, kişiliğinin ve eylemlerinin ortaya koyduğu gerçekler, kendisinin gizli olarak çalışmalarını sürdürdüğünü düşündürmektedir. Ancak eldeki veriler ışığında bunu kanıtlayıcı bir bilgiye henüz rastlanmamıştır. Yalnız İngilizlerin Mustafa Kemal Paşa'nın erken davranmak suretiyle Binbaşı Noel'i tutuklama girişimini pek hazmedebildiklerini söylemek mümkün değildir. Konuyla ilgili İngiliz arşiv belgelerinden takip edilebildiği kadarıyla bu istihbarat açığı iki yıl süresince araştırılmış ve olayın nasıl seyrettiği bulunmaya çalışılmıştır⁵¹.

Olaylar esnasında Binbaşı Noel de kendisini masum gösterme gayretinden vaz geçmemiş; kendisine verilen derhal Anadolu'yu terk etme talimatını bile gecikmeli olarak yerine getirmiştir⁵². Ancak olaylar

⁵¹ Aslında daha olaylar esnasında Amiral Calthorpe Noel'in durumunu bağlı bulunduğu Bağdat Sivil Yönetiminden talep etmiştir. Bk. **PRO, FO 371/4192**, “From Admiral Sir J. De Robeck, Constantinople To Egypt Force and Baghdad”, Tarih: 16 Eylül 1919, No: 129887; Akabinde gelen cevabi yazıda Noel'in tüm faaliyetlerinin Anadolu'da sonlandırması gerektiğini de ilave etmiştir. Bk. **PRO, FO 371/4192**, “From Admiral Sir J. De Robeck, Constantinople”, Tarih: 19 Eylül 1919, No: 131425; **PRO, FO 371/4192**, “From Admiral Sir J. De Robeck, Constantinople”, Tarih: 21 Eylül 1919, No: 132017.

⁵² Noel'in Anadolu'dan ayrılışı ile ilgili resmi yazışmalar için bk. **PRO, FO 371/4193**, “From Civil Commiisioner, Baghdad”, Tarih: 7 Ekim 1919, No: 142096; **PRO, FO**

burada kalmamış ve İngilizler, Binbaşı'nın görevinin nasıl ifşa olduğunun izini tam iki yıl sürmüşlerdir. Bununla ilgili 9 Şubat 1921 tarihinde şu yazışmalara yer verilmiştir:

“20 Ağustos 1919 tarihinde gerçekleştirilen Ortadoğu üzerine Bakanlıklararası Konferansta ifade edilen Binbaşı Noel'e verilen görev bizim dışımızda kimsenin bilgisi dahilinde olmamasına rağmen bu bilgi bir şekilde Türklere ulaşmıştır. Oldukça üst düzey gizli bir görev tanımının yapıldığı Binbaşı Noel'in görev tanımının nasıl olup da Türklerin eline geçtiği ciddi şekilde sorgulanmıştır.

Süreyya Bedirhan, Halep'ten öteye geçmedi. Genel istihbarat merkezine sorduğumuzda Süreyya Bedirhan'a Binbaşı Noel'in görevi ile ilgili herhangi bir bilgi aktarımının yapılmadığı anlaşılmıştır. Ayrıca Süreyya Bedirhan sorgusu sırasında kendisine herhangi bir bilgi aktarımının veya herhangi bir belge verilmesinin söz konusu olmadığını ifade etti. Binbaşı Bell, böyle bir bilgiyi verebilecek bir konuma sahiptir. Konunun aydınlatılması çok önemli olduğu için Bağdat'tan Hindistan Bakanlığı'na 115 nolu ve 23 Aralık 1920 tarihli telgrafa bakılmasının da yararlı olacağını ifade ettik⁵³.”

Akabinde gerçekleşen yazışma ise şu şekildedir:

“Güvenilir bir kaynaktan edinilen bilgiye göre mart ile mayıs ayı içerisinde iki Türk milliyetçi ajanı İstanbul'daki istihbarat merkezlerimizden bizim Mısır'daki Kürt liderlerine -özellikle Süreyya Bedirhan'a- dönük politikamız ile Mustafa Kemal'e karşı politikamıza dair bilgilere havi bazı evrakların kopyasını almayı başarmıştır. Ele

371/4193, “From Admiral De Robeck, Constantinople”, Tarih: 27 Ekim 1919, No: 146566; **PRO, FO 371/4193**, “From Admiral De Robeck, Constantinople”, Tarih: 13 Kasım 1919, No: 152187.

⁵³ **PRO, FO 371/6346**, “Reported Acquisition By Nationalist Agents Of Papers Given By General Staff Intelligence To Sureyya Bedr Khan, From G.H.Q. Egypt To War Office”, 9 Şubat 1921, No: E-1844, s. 23.

geçirilen evraklar muhtemelen Mustafa Kemal Paşa'ya ulaştırıldı. Konu ile ilgili olarak Mısır istihbaratı sorgulanmaktadır⁵⁴.”

Tespit edilebildiği kadarıyla yazışmalar burada son bulmaktadır. Bu yazışmalardan da anlaşılacağı üzere İngilizler için Noel'in durumu hayli önemli bir konumdadır ve bu konunun günün koşullarında ortaya çıkması İngilizleri oldukça rahatsız etmiştir. Aslında Binbaşı Noel'in de kendisi İngiliz politika kurucular ve yöneticiler arasında tartışılmıştır. İstanbul Yüksek Komiseri Hohler'e göre zaten kendisi bir Kürt fanatığıdır⁵⁵. Amiral De Robeck ise kendisinin başına buyruk bir yapısının olması nedeniyle olayların seyrinden sorumlu olan tek kişidir⁵⁶. Bağdat Sivil Yöneticisi Arnold Talbot Wilson'a göre ise Noel, her zaman ayakları yere basmayan tekliflerin sahibidir⁵⁷.

⁵⁴ **PRO, FO 371/6346**, “Reported Acquisition By Nationalist Agents Of Papers Given By General Staff Intelligence To Sureyya Bedr Khan, From G.H.Q., Constantinople To War Office”, Tarih: 28 Ocak 1921, s. 24.

⁵⁵ **PRO, FO 371/4192**, “H. M. G.'s Policy in Kurdistan”, Tarih: 21 Temmuz 1919, No: 112773; **PRO, WO 32/5226**, “From British High Commission, Constantinople”, Tarih: 21 Temmuz 1919, No: 83267.

⁵⁶ **PRO, FO 371/4193**, “From Secretary of State To Civil Commissioner, Baghdad”, Tarih: 22 Kasım 1919, No: 157955.

⁵⁷ Kurubaş, **Kürt Sorununun...**, C. 1, s. 45.

Sonuç

Haçlı Seferleri ile başlayan Türk-İngiliz münasebetleri 1583 tarihinde Willim Harborne'un İstanbul Büyükelçisi olarak atanması ile resmi kanaldan devam etmiştir. Bu kanalın açılması ile başlayan süreç 17. yüzyılın sonunda Başbakan William Pitt'in ortaya koyduğu Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması ilkesi, yaklaşık 100 yıl devam edecek olan politikayı belirlemiştir. Söz konusu bu politika Gladstone'a kadar sürmüştür. Gerek Galdstone'ın Türk ve Müslüman düşmanı oluşu, gerekse günün koşullarında İngiliz menfaatlerinin değişmesi Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğünden yana olan politikayı değiştirmiştir.

Avusturma-Macaristan veliahdının Saraybosna'da öldürülmesi ile başlayan kıvılcım neredeyse tüm dünyayı ateş içerisinde bırakmıştır. Bu ateşin içerisinde yanan ve neredeyse her şeyini kaybeden devletlerden biri de Osmanlı Devleti olmuştur. Söz konusu bu süreç içerisinde İngilizlerin bu kayıpların yaşanmasındaki payları yadsınamaz noktadadır. Yalnız bir hususun önemle altı çizilmelidir ki o da, bu sürecin yaşanmasında sahada çalışan İngilizlerin hangi bölge ya da neyi çalışıyorlarsa o konuda çok ciddi çalıştıklarıdır.

Gerek Birinci Dünya Savaşı patlak vermeden evvel gerekse savaş devam ederken İngilizler Osmanlı topraklarında pek çok uzman görevlendirmiştir. Görevli olan bu kimseler içerisinde Binbaşı Noel'in yeri Kürtler açısından son derece önemli bir konumda yer almıştır. 1886'da İngiltere'de dünyaya gelen Noel'in ana dili İngilizce haricinde; Rusça, Farsça, Fransızca ve Kürtçe bilgisi kendisinin oldukça iyi bir eğitim aldığı sonucunu çıkartmaktadır. Kendisi daha 1914 öncesinde Kafkaslarda görev yapmış ve Tatarları Ruslara karşı ayaklandırmaya teşebbüs etmiştir. Savaşın başlaması ve İngilizlerin Ruslarla müttefik olması ile 1915'te Süleymaniye'de görevlendirilen Binbaşı Noel'in burada hangi misyonla görevlendirildiği konusu akademi dünyasında tartışılan konular arasındadır. Kimi araştırmacılara göre Binbaşının görevi Süleymaniye bölgesindeki Kürtlere yardımcı olmakken; kimilerine göre bir Kürt devletinin kurulmasını temindir. Ancak her iki tanımlama da aslında eksik bakış açısından kaynaklı yorumlamalardır.

Kendisinin üst düzey bir istihbaratçı olması, eğitimi, askeri görevi de göz önünde tutulmak üzere Binbaşı Noel'in aslında temel misyonu; ağırlıklı olarak Kürt nüfusun yaşadığı bölgelerde İngiliz devletinin menfaatlerinin teminidir.

Söz konusu bu misyonun sağlanması için 1919 yılında nisan-eylül dönemi arasında Nusaybin, Mardin, Midyat, Sur, Diyarbakır, Dirik, İstanbul, Antep, Pazarcık, Malatya, Samsat ve Urfa'ya seyahatler gerçekleştiren Noel, gittiği her yerle ilgili istihbarat içeren bütün bilgilerini günü gününe Londra'ya aktarmıştır. Kendisinin yayınlanmış olan sadece 1 günlüğü olmasına rağmen; İngiliz Ulusal Arşivi'nde oldukça fazla sayıda raporu mevcuttur. Bu raporlarda bahsi geçen yerleşim yerlerinde yaşayan insan guruplarının etnik kökeninden, telgraf hatlarının uzunluğuna, hasat edilen ürünlerin rekoltesine varıncaya kadar pek çok konuya değinen Noel'in aslında saplantı halinde bir Kürt devletinin kurulması için de çaba içerisinde olduğu görülmektedir. Konuyla ilgili İstanbul ve Bağdat yöneticilerinin Binbaşı'nın bu saplantısını doğru tespit etmek suretiyle Londra'ya gerekli bilgilendirmeyi yaptıkları da belgelerden anlaşılmaktadır. Binbaşı'nın faaliyetlerine bir kısıtlama getirmeyen Londra, sadece Noel'den gelen yazılı garantiler vermek noktasındaki talebi uygun bulmamıştır. Söz konusu bu uygun bulmayışın zamanın ruhu ile ilgisi olduğu kadar, Türklerle yapılacak olan anlaşmanın seyrini de göz önüne almakla ilgisi vardır.

Londra: kısa, orta ve uzun vadeli planlamalarda sahada politika kurucular olarak faaliyet yürüten sorumluların raporlarını hayli önemli bulmuştur ancak nihai noktada son kararı mutlaka kendisi vermiştir. Binbaşı Noel'in sahada yürüttüğü faaliyetler; İstanbul büyükelçiliği ve Bağdat Sivil Yönetimi tarafından Kürt Lawrence'ı olmak olarak nitelenmişse de, faaliyetleri engellenmemiştir. Ancak Sivas Kongresi'ni basma girişimi bu durumu değiştirmiştir. Artık Binbaşının görevinin ifşa olduğunu anlayan Londra, eldeki belgelere göre Noel'i sahadan çekmiştir. 1974 tarihi gibi oldukça yakın bir tarihte ölmüş olması göz önünde tutulmak kaydıyla Binbaşı'nın Anadolu'ya ya da

Kürtlerin arasına tekrar gelip gelmediği ileriki zamanlarda ortaya çıkarılacak belgelerle netleştirilecektir.

Günümüzde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin karşılaştığı sorunlarda yabancı istihbarat uzmanlarının sorumluklarının tespiti ancak geçmişte hangi stratejilerin takip edildiğinin ortaya çıkarılması ile mümkündür. PKK terör örgütünün içerisinde faaliyet yürüten istihbarat elemanlarının fonksiyonları da bu bağlamda değerlendirilmelidir. Binbaşı Noel'in Kürtlerin Hıristiyanlaştırılması ile birlikte Türklerle Arapların arasına tampon bir gücün yerleştirilmesi önergesi de yaşanan sürecin çok farklı şekilde yorumlanmasını gerektirmektedir. Noel'e göre bu önerinin hayat bulması ile birlikte Türklerle Arapların asla birlikte olamayacağı bir zemin atılmış olacaktır.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

İngiliz Arşiv Belgeleri

Hava Bakanlığı Arşiv Belgeleri

PRO, AIR 20/512, “From Major Noel, Diarbekr to Political Baghdad”, Tarih: 9 Haziran 1919, s. 305.

PRO, AIR 20/512, “From Political Baghdad To Eypforce”, Tarih: 11 Mart 1919, s. 126-127.

PRO, AIR 20/714, “From 28th Brigade Cairo to Political Baghdad”, Tarih 6 Haziran 1919, s. 44.

PRO, AIR 20/714, “From Major Noel to Political Baghdad Copy to High Commissioner, Constantinople”, Tarih: 10 Temmuz 1919, s. 95.

PRO, AIR 20/714, “From Political Baghdad To Eypforce”, Tarih: 11 Mart 1919, s. 1-2.

Dışişleri Bakanlığı Arşiv Belgeleri

PRO, FO 141/806, “Diary of Major E. Noel on Special Duty”, Tarih: 1 Temmuz 1919, No: 8166/56, s. 1-3.

PRO, FO 371/4147, “From Political, Baghdad To Foreign and Tehran”, Tarih: 6 Haziran 1919, s. 440.

PRO, FO 371/4148, “Monthly Return of Gazetted Officers Serving Under The Civil Commissioner, M.E.F., Showing Appointmens And Stations on The 1st December 1918 And Probable Moves During The Month”, Tarih: 13 Aralık 1918, s. 113.

PRO, FO 371/4191, “Situation in Kurdistan”, Tarih: 7 Mayıs 1919, No: 70061.

PRO, FO 371/4192, “From Admiral Sir J. De Robeck, Constantinople To Egypt Force and Baghdad”, Tarih: 16 Eylül 1919, No: 129887.

PRO, FO 371/4192, “From Admiral Sir J. De Robeck, Constantinople”, Tarih: 19 Eylül 1919, No: 131425.

PRO, FO 371/4192, “From Admiral Sir J. De Robeck, Constantinople”, Tarih: 21 Eylül 1919, No: 132017.

PRO, FO 371/4192, “From Political, Baghdad To Cairo and Constantinople”, Tarih: 9 Ağustos 1919, No: 115905.

- PRO, FO 371/4192**, “From Political, Baghdad To India”, Tarih: 12 Temmuz 1919, No: 106878, s. 1.
- PRO, FO 371/4192**, “H. M. G.’s Policy in Kurdistan”, Tarih: 21 Temmuz 1919, No: 112773.
- PRO, FO 371/4192**, “Kurdish Mission”, Tarih: 25 Temmuz 1919, No: 107408.
- PRO, FO 371/4193**, “From Admiral De Robeck, Constantinople”, Tarih: 27 Ekim 1919, No: 146566.
- PRO, FO 371/4193**, “From Admiral De Robeck, Constantinople”, Tarih: 13 Kasım 1919, No: 152187.
- PRO, FO 371/4193**, “From Civil Commiisioner, Baghdad”, Tarih: 7 Ekim 1919, No: 142096.
- PRO, FO 371/4193**, “From Foreign Office”, Tarih: 13 Ekim 1919, No: 138987.
- PRO, FO 371/4193**, “From Secretary of State To Civil Commissioner, Baghdad”, Tarih: 22 Kasım 1919, No: 157955.
- PRO, FO 371/5068**, “Diary of Major E.W.Noel, C.I.E., D.S.O., on Special Duty on Kurdistan From June 14th, To September 21 st, 1919”, Superintendent Goverment Press, Basra 1919, s. 75-141.
- PRO, FO 371/6346**, “Reported Acquisition By Nationalist Agents Of Papers Given By General Staff İntelligence To Sureyya Bedr Khan, From G.H.Q. Egypt To War Office”, 9 Şubat 1921, No: E-1844, s. 23-24.
- PRO, FO 608/95**, “From Admiral Calpthorpe, Constantinople”, Tarih: 10 Temmuz 1919, No: 15747, s. 602.
- PRO, FO 608/95**, “From Admiral Calthorpe”, Tarih: 24 Temmuz 1919, No: 16633, s. 620.
- PRO, FO 608/95**, “From Political, Baghdad To Constantinople, Cairo and Tehran”, Tarih: 9 Haziran 1919, No: 13210, s. 585.
- PRO, FO 78/3020.**
- PRO, FO 78/3071.**
- PRO, FO 78/3160.**
- PRO, FO 780/384.**
- PRO, FO 781/15.**

PRO, FO 781/16.

PRO, FO 782/5.

PRO, FO 918.

Harita Dairesi Arşiv Belgeleri

PRO, MPK 1/482/15.

PRO, MPK 1/482/8.

PRO, MPK 1/491/2.

PRO, MPK 1/492.

Hazine Dairesi Arşiv Belgeleri

PRO, T 1/12536, “From Lt.-Col. A. T. Wilson, C.S.I., C.M.G., C.I.E., D.S.O. To The Secretary Of State For India And London”, Tarih: 24 Eylül 1919, No: Treasury 50201, s. 25.

PRO, T 1/12536, “Index I, Alphabetical List Gazetted Officers of Civil Administration Showing Pay Drawn by Each, So Far as Fixed”, Tarih: Şubat 1919, s. 6-8.

Savaş Bakanlığı Arşiv Belgeleri

PRO, WO 32/5226, “From British High Commission, Constantinople”, Tarih: 21 Temmuz 1919, No: 83267.

Türk Arşiv Belgeleri

ATASE, İSH-2, Sıra: 1402, Kutu: 30, Gömlek: 14, Tarih: 27.4.1335 (27 Haziran 1919);

ATASE, İSH-2, Sıra: 1885, Kutu: 48, Gömlek: 60, Tarih: 21.6.1335 (21 Ağustos 1919).

ATASE, İSH-3, Sıra: 2561, Kutu: 105, Gömlek: 61, Tarih: 22.5.1335 (22 Temmuz 1919).

ATASE, İSH-3, Sıra: 2683, Kutu: 101, Gömlek: 48, Tarih: 3.6.1335 (3 Ağustos 1919).

ATASE, İSH-3, Sıra: 4223, Kutu: 101, Gömlek: 106, Tarih: 20.10.1335 (20 Aralık 1919).

BOA, DH. ŞFR. Dosya: 103, Gömlek: 138, Tarih: 17 Zilhicce 1337 (13 Eylül 1919).

Kitaplar

- AHMAD, Madhar, **Kurdistan During The First World War**, Sadi Boks Yayınları, Londra 1994.
- AKKOR, Mahmud, **İngiliz Tutanaklarında Mondros ve Mudanya; Mağlubiyetten Zafere İki Mütareke**, Kriter Basın Yayın, İstanbul 2019.
- BELL, Gertrude, **Mezopotamya'da 1915-1920 Sivil Yönetimi**, Çeviri: Vedii İlmen, Yaba Yayınları, İstanbul 2004.
- BELL, Gertrude, **Review of The Civil Administration of Mesopotamia**, İngiliz Hükümet Yayınları, Londra 1920.
- CELİL, Celile, M. Lazarev, O. Tagalina, M. Gasaratyan ve Şakire X. Mihoyan, **Yeni ve Yakınçağda Kürt Siyaset Tarihi**, Üçüncü Baskı, Peri Yayınları, İstanbul 1998.
- COHEN, Stuart A., **British Policy in Mesopotamia 1903-1914**, Ithaca Yayınları, Londra 1976.
- EDMONDS, Cecil John, **Kürtler, Türkler ve Araplar: Kuzeydoğu Irak'ta Siyaset, Seyahat ve İnceleme (1919-1925)**, Çeviri: Serdar Şengül ve Serap Rüken Şengül, Avesta Yayınları, İstanbul 2003.
- ERTÜRK, Yaşar, **Büyük Oyunun Eski Perdesi: Doğu, Güneydoğu ve Musul Üçgeni (1918-1923)**, IQ Yayınları, İstanbul 2007.
- GUNTER, Michael M., **Historical Dictionary Of The Kurds**, The Scarecrow Yayınları, Oxford 2004.
- GÜZTOKLUSU, Murat, **Kurtuluş Savaşımızın Kapanmayan Cephesi: Musul Özdemir Harekatı**, Pozitif Yayınları, İstanbul 2008.
- HİLMİ, Rafiq, **Kurdistan At The Dawn Of The Century**, A New Hope Yayınları, Londra 1998.
- HİLMİ, Refik, **Anılar, Tanığın Dilinden Şeyh Mahmud Berzenci Hareketi**, Peri Yayınları, İstanbul 2010.
- JWAİDEH, Wadie, **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi**, Çeviri: İsmail Çekem ve Alper Duman, Yedinci Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

- KARABEKİR, Kazım, **Paşaların Hesaplaşması**, Emre Yay. , İstanbul 1995.
- KARACA, Taha Niyazi, **Büyük Oyun: İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlıyı Yıkma Planı**, Timaş Yay., 4. Baskı, İstanbul 2018.
- KAYMAZ, İhsan Şerif, **Musul Sorunu: Petrol ve Kürt Sorunlarıyla Bağlantılı Tarihsel-Siyasal Bir İnceleme**, Otopsi Yayınları, İstanbul 2003.
- KEHALE, Abdullah, **Milli Mücadele'de İç İsyancılar ve Cemil Cahit'in (Toydemir) Anıları**, Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği Yayınları, İstanbul 1997.
- KURŞUN, Zekeriya, **Basra Körfezinde Osmanlı-İngiliz Çekişmesi, Katar'da Osmanlılar (1871-1916)**, TTK Yay., Ankara 2004.
- KURUBAŞ, Erol, **Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu ve Türkiye**, Nobel Yayınları, Ankara 2004.
- LAZAREV, S., **Emperyalizm ve Kürt Sorunu (1917-1923)**, Çeviri: Mehmet Demir, Özge Yayınları, Ankara 1989.
- MCDOWALL, David, **Modern Kürt Tarihi**, Doruk Yayınları, İstanbul 2004.
- MEISELAS, Susan, **Kurdistan: In The Shadow of History**, Random House Yayınları, New York 1997.
- MINORSKY, Vilademir ve Thomas Bois, **Kürt Milliyetçiliği**, Çeviri: E. Karahan, H. Akkuş ve N. Uğurlu, Örgün Yayınları, İstanbul 2008.
- MUMCU, Uğur, **Kürt-İslam Ayaklanması 1919-1925**, İkinci Baskı, Tekin Yayınları, Ankara 1991.
- NOEL, E. W. C. , **Kürdistan 1919/Binbaşı Noel'in Günlüğü**, İkinci Baskı, Avesta Yayınları, İstanbul 2010.
- ÖKE, Mim Kemal, **Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu (1918-1926)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Seri III, Ankara 1992.
- ÖKE, Mim Kemal, **Musul Komplosu 1918-1926**, Genişletilmiş Altıncı Baskı, İrfan Yayınları, İstanbul 2012.

- PHILLIPS, Percival ve K. B.E., **Mesopotamia: The “Daily Mail” Inquiry At Baghdad**, Carmelite House Yayınları, Londra 1922.
- ŞİMŞİR, Bilal, **Kürtçülük (1787-1923)**, Dördüncü Baskı, Bilgi Yayınları, Ankara 2010.
- TANSEL, Selahattin, **Mondros’tan Mudanya’ya Kadar**, C.I, M.E.B. Yay. , İstanbul 1991.
- Türk İstiklal Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikati**, ATASE Yay., Ankara 1999.
- TÜRKMEN, Zekeriya, **Musul Meselesi, Askeri Çözüm Arayışları (1922-1925)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2011.
- WILSON, Arnold Talbot, **Mesopotamia 1917-1920, A Clash of Loyalties**, Oxford Üniversitesi Yayınları, Londra 1931.
- WILSON, Arnold Talbot, **Mesopotamia: Loyalties 1914-1917**, İkinci Baskı, Oxford Üniversitesi Yayınları, C.1, Londra 1931.
- YILDIZ, Hasan, **Fransız Belgeleriyle Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan**, Genişletilmiş Dördüncü Baskı, Doz Yayınları, İstanbul 2005.

Makaleler

- BAĞÇECİ, Yahya, “İngiltere Başbakanı Genç William Pitt ve Özi Krizi”, **Tarihin Peşinde**, Y. 2014, S. 12, s. 359-379.
- ESKANDER, Saad, “Britain’s Policy in Southern Kurdistan: The Formation and the Termination of the First Kurdish Government, 1918–1919”, **British Journal of Middle Eastern Studies**, C. 27, No. 2, 2000, s. 139-163.
- KENNEDY, Paul M., “The First World War And the International Power System”, **International Security**, C. 9, No. 1, Yaz 1984, s. 7-40.
- KURAT, Akdes Nimet, “İngiliz Devlet Arşivinde ve Kütüphanelerinde Türkiye Tarihine Ait Bazı Malzemeye Dair”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. VII, S. 1, Mart 1949, s. 1-23.

- MACFIE, A. L., “British Intelligence and the Causes of Unrest in Mesopotamia, 1919-21”, **Middle Eastern Studies**, C. 35, No. 1, Haziran 1999, s. 165-177.
- MAURICE, Frederick, “British Policy in the Mediterranean”, **Foreign Affairs; An American Quarterly Review**, C. 5, No:1/4, 1926/1927, s. 103-113.
- SCHOFIELD, Richard N., “Old Boundaries for a New State: The Creation of Iraq’s Eastern Question”, **SAIS Review**, C. 26, No. 1, Kış-İlkbahar 2006, s. 27-39.
- SKILLING, Marguerite, “Egypt And World War I”, **Historian**, C. 11, No. 2, İlkbahar 1949, s. 204-218.
- TAŞ, Fahri, “Milli Mücadelede Aşiretlerimiz”, **Belgelerle Türk Tarih Dergisi**, Ocak 1989, S. 37, s. 24-26.
- URAL, Selçuk, “Ali Galip Olayı’nın Milli Mücadele Taraftarı Gazetelerdeki (İrade-i Milliye ve Albayrak) Yankıları”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 29-30, Mayıs-Kasım 2002, s. 159-174.
- URAL, Selçuk, “Arşiv Belgelerine Göre Binbaşı Noel’in Faaliyetleri”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, Güz 2004, S. 11, s. 53-72.
- WILSON, Arnold Talbot, “Mesopotamia 1914–1921”, **Journal of The Royal Central Asian Society**, C. 8, No. 3, 1921, s. 144-161.

Gazete Haberleri

- Hergün Gazetesi**, “Sivas Kongresi’nde Mustafa Kemal: Yükselen Millet Sadası”, İstanbul 9 Eylül 1967.
- The Irish Times (1874-1920)**, “Mesopotamia”, 24 Haziran 1920.
- The Lethbridge Daily Herald**, “Create New State For Mesopotamia”, 15 Haziran 1921, s. 10.
- The Times**, “Lieutenant-Colonel E. W. C. Noel”, 19 Aralık 1974, s. 16.

Tezler

- ARSHAD, Aisyah Binte, **Layard of Nineveh as Brisith Ambassador in Istanbul (1887-1880)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.

- KARAGÖZOĞLU, Tuğba, **1877-1880 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'nde Görev Yapan İngiliz Büyükelçi Sir Henry Austen Layard'ın Osmanlı-Rus Savaşı'na Bakışı**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2019.
- SARIALİOĞLU, İrşat, **Stratford Canning'in İstanbul Büyükelçiliği (1841-1847)**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Doktora Tezi, Ankara 2017.
- YANIKOĞLU, Kübra, **Lord Stratford Canning Döneminde Osmanlı Devleti ve İngiltere Arasındaki İlişkiler**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2011.

EKLER

Ek 1: Binbaşı Noel'in Görevlendirme Kaydı

A. POLITICAL - Continued.									
Appointment.	Rank and Name.	Regt. or Department.	Head quarters.	Date of first appointment to post in Civil Administration.	Date of appointment to present Post.	Service whence Returned.	Language Qualifications.	REMARKS.	
A.P.O., Mosul	Capt. H. C. Minchia	52nd Sikhs	Mosul	30.11.18	25.11.18	M.E.F.			
A.P.O., Police Mosul	Capt. R. C. Hill	13th Hussars	"	24.17	9.11.18	"	A. (I)		
A.P.O., Zalko	Majr. L. F. Nalder	Sudan, C.S.	Zalko	5.9.17	9.11.18	Sudan	A. (P)		
A.P.O., Erbil	Capt. S. G. C. Murray, C.I.E.	12th Pioneers	Erbil	18.10.16	9.11.18	M.E.F.	A. (I)		
A.P.O., Shargat	Capt. B. H. Cates	I.A.R.O.	Shargat	22.9.16	9.11.18	"			
15. SULMANIYAH DIVISION									
P.O., Sulmaniyah	Majr. E. W. C. Noel, C.I.E.	Pol. Dep. Govt. of Ind.	Sulmaniyah	30.3.15	1.11.18	I.P.	R. (1st class), P. (H.P.)		
A.P.O. " (Revenue)	Capt. A. L. Gordon Walker	I.C.S.	"	17.11.16	1.12.18	I.C.	H. (H.P.), Dms. (H.S.), A. (P), P. (H.P.)	En route.	
" " " "	Capt. C. T. Beale	4th East Lancs.	"	"	1.12.18	W.O.	A. (I), F. (ast)	En route.	
A.P.O., Kiri	Capt. F. S. Greenhouse	94th Russell's Infy.	"	2.7.17	8.2.16	"	"	En route.	
Ast. to A.P.O., Kiri	Capt. R. F. Jardine	9th R. War. Regt.	Kiri	27.12.17	8.5.18	M.E.F.	P. (I)	En route.	
A.P.O., Kirkuk	Capt. S. A. Wright	R.F.A.	"	16.11.18	9.5.18	"	A. (I)		
A.P.O., Alnan Kespri	Capt. S. H. Longrigg	9th R. War. Regt.	Kirkuk	10.4.18	1.11.18	"	"		
A.P.O., Alnan Kespri	Capt. W. R. Hay	I.A.R.O.	Alnan Kespri	18.12.17	1.11.18	"	A. (I)		
KOWEIT AGENCY.									
Postal Agent	Capt. P. G. Lach	Pol. Dep. Govt. of Ind.	Koweit	15.3.18	15.3.18	I.P.	A. (H.S.), P. (L.S.), F. (P)	On leave.	
A.P.O. " " "	Capt. D. V. MacCollum	I.A.R.O.	"	5.2.17	15.2.18	M.E.F.	A. (I)	Officiating P.A.	
ON SPECIAL DUTY.									
	Lt.-Col. E. G. Gregson, C.M.G., C.I.E.	Ind. Police Dept.	"	24.11.17	25.9.18	I.C.	A. (H.S.), P. (H.S.), U. (H.S.), Pak. (H.S.), Bal. (H.S.), Rom. (H.S.)	And. Bushire Force.	
	Capt. D. de M. S. Fraser	I.A.	"	6.12.17	25.9.18	I.M.	"	And. Bushire Force.	
	Capt. W. E. C. Cowie	R.F.A.	"	26.10.18	"	M.E.F.	P. (P.), A. (H.S.), U. (P)	On special duty to Egypt with refugees.	
	Capt. N. B. Fuller	R.A.F.	"	29.10.18	"	W.O.	"	Ditto.	
	Capt. N. N. E. Bray, M.C.	18th Lancers	"	5.5.18	"	"	"	On special duty at Bahrain.	
B. Revenue Department.									
Revenue Officer	C. C. Garrett, Esq., LL.B., C.I.E.	I.C.S.	Baghdad	30.12.16	22.3.17	I.C.	A. (I)	Sick from 28.11.18.	
Ast. Revenue Officer	R. H. Williamson, Esq.	I.C.S.	Barrah	5.10.18	5.10.18	"	"	Offg. as P.R.O.	
" " " "	Capt. L. N. Brown, I.C.S.	I.A.R.O.	"	25.5.17	1.6.17	I.M.	A. (I)	Taps. Hc Land Acquisition, Magl Education.	
" " " "	L. G. L. Evans, Esq.	I.C.S.	Baghdad	6.4.18	6.4.18	I.C.	A. (I)	Taps.	
" " " "	Capt. C. T. Boyd	4th Dorset Regt.	"	1.3.18	1.3.18	M.E.F.	"	"	
" " " "	Lieut. D. G. Bles, I.C.S.	I.A.R.O.	"	15.18	30.5.18	I.M.	"	"	
" " " "	Capt. R. C. Cooke	5th A. & S. Hldrs.	"	32.5.18	9.5.18	W.O.	"	Ausgl.	
" " " "	J. Shiraz, Esq.	"	"	14.3.17	8.3.18	"	"	Services first temp. for duty with Urmia refugees.	
C. Education Department.									
Director of Education	Capt. H. E. Bosman	Gen. List	Baghdad	22.8.18	22.8.18	W.O.	"	"	
Dy. " " "	Lieut. E. H. Bate	1/4 Dorsets	"	13.11.18	13.11.18	M.E.F.	A. (P)	"	
Ast. Director of Education	Lieut. T. P. Williams	B.S.	"	27.4.18	27.4.18	"	"	"	
" " " "	Lieut. A. M. Gark	I.A.R.O.	"	22.6.18	22.6.18	"	"	"	
D. Postal Department.									
D. D. Postal Services (Civil), Iraq	Maj. E. Clerici, C.I.E., O.B.E.	Ind. Postal Dept.	"	1.6.18	1.6.18	"	"	"	
A.D.P.S. (Civil) Baghdad	Lt. K. C. Sen, M.B.E.	"	"	24.7.18	24.7.18	"	"	"	
" " " "	Lieut. N. Sherard Smith	"	Barrah	1.7.18	1.7.18	"	"	"	
" " " "	"	"	Baghdad	24.11.18	24.11.18	"	"	"	
E. Judicial Department.									
Senior Judicial Officer, Baghdad	E. Bonham Carter, Esq., C.M.G.	Sudan Leg. Dep., Rtd.	"	29.9.17	11.10.17	Sudan	"	"	
Ast. " " "	H. F. Forbes, Esq.	I.C.S.	"	12.1.17	1.1.18	I.C.	"	"	
" " " "	H. H. Iseli, Esq.	Sudan C.S.	"	31.5.18	11.6.18	"	"	"	
" " " "	E. L. Norton, Esq.	"	"	30.9.17	1.5.18	"	"	"	
" " " "	Capt. T. N. Holden, M.C.	I.C.S.	"	22.10.18	22.10.18	I.C.	A. (P)	"	
" " " "	Majr. E. M. Drower	9th Worcester Regt.	"	7.8.18	20.10.18	M.E.F.	A. (I)	"	
" " " "	Majr. H. A. Bros	Gen. List	Hillah	5.8.18	17.5.18	W.O.	A. (P)	"	
" " " "	"	R.A.	Bagbah	"	"	"	"	"	

Kyn. PRO, FO 371/4148, "Monthly Return of Gazetted Officers Serving Under The Civil Commissioner, M.E.F., Showing Appointments And Stations on The 1st December 1918 And Probable Moves During The Month", Tarih: 13 Aralık 1918, s. 113.

4. BÖLÜM

BERLİN KONFERANSI VE ERMENİ MESELESİNİN BİR DEĞERLENDİRMESİ:

KATİP MİNAS ÇERAZ'IN NOTLARI

Alev DURAN*

Giriş

Osmanlı Devleti'nin parçalanma ve dağılma sürecindeki en önemli aşama Berlin Kongresi olmuştur. Öyle ki, bu kongrede Osmanlı Devleti 287.510 kilometrekare toprak kaybetmiştir.¹

19. yüzyılda İngiltere'nin Orta Doğu politikası İstanbul'u ve Türk Boğazlarını Rusya'ya karşı korumaktır.² Ancak Berlin Kongresi ile birlikte Türk-İngiliz münasebetlerinde yeni bir dönem başlamıştır. İngiltere artık, Rusya'nın güneyine inerek İngiliz İmparatorluğu'nu tehdit etmesini, Osmanlı Devleti vasıtasıyla değil, bizzat kendisi somut tedbirler alarak önleme yoluna gitmeye karar vermiştir. Bu suretle, Osmanlı Devleti'nin topraklarının bir kısmının kontrolünü doğrudan doğruya kendi eline almayı ve Rusya ile egemen olacağı topraklar üzerinde tampon devletler kurmayı düşünmüştür.³

*Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Aydın Üniversitesi, Tarih Bölümü,
alevduran@aydin.edu.tr; alvdrn@gmail.com.

¹Seton-Watson, R.W., *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*, The Norton Library Printers, London 1972, s. 460-490. 1815 Viyana Kongresi ile somut biçimler almaya başlayan ve Osmanlı topraklarının paylaşılması isteğinden başka bir şey olmayan *Doğu Sorunu* bu kongre ile bilfiil uygulanmaya başlanmıştır. Taner Akçam, "Sevr ve Lozan'ın Başka Tarihi", **İmparatorluktan Cumhuriyet'e Türkiye'de Etnik Çatışma**, Derleyen: Erik Jan Zürcher, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 55.

²Kemal Melek, **Doğu Sorunu ve Milli Mücadele'nin Dış Politikası**, Der Yayınları, İstanbul 1985, s.14. Üçüncü Selim Dönemi'nde bölge uluslararası güçlerin çatışma alanına dönüşmüştür. Orta Doğu İngiltere açısından sadece güç çatışma alanı değil aynı zamanda sömürgelere giden yol olmasıyla hayati nokta durumuna gelmiştir. Bekir Günay, "Değişen Dünya Denklemine Sorunlu Türk Bölgeleri ve Çözüm Önerileri", **Avrupa'dan Asya'ya Sorunlu Türk Bölgeleri**, Derleyen: Bekir Günay, 1. Baskı, IQ Kültür- Sanat Yayınları, İstanbul 2005, s.68.

³Seton- Watson, *Disraeli...*, s.380-400, 490-500. Kesin bir tarih verilememekle birlikte, 1897'den itibaren Londra'daki karar vericilerin Osmanlı'nın taksimine artık razı oldukları kaydedilmektedir. Mim Kemal Öke, **Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926)**, Türk Dünyası Vakfı Yayınları, İstanbul 1987, s. 10. 19. Yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı hükümetinin siyasi durumundan istifade etmek isteyen devletler,

1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı başlayınca Ermeni Patriği Nerses Varjabedian, Yeşilköy'e kadar ilerleyen Rus ordusunun başkumandanlık karargâhına gitmiş ve Rus Çarı Grandük Nikola'nın himayesinde Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti kurulmasını teklif etmiştir.⁴Bu suretle savaş sonunda imzalanan 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'na Ermenilerle ilgili 16. Madde eklenmiştir.⁵Bu madde ile Rus etkisinin Doğu Anadolu'da arttığını gören İngiltere, Ayastefanos Antlaşması'nın Osmanlı ve Rus Devletleri arasında değil, vaktiyle Paris Konferansı'nda bulunmuş devletler arasında tartışılması gerektiğini ileri sürmüştür.⁶ Çünkü Ermeniler üzerinde Rus nüfuzunun artması ve Rusya'nın doğuda itibar kazanmasının, İngiltere'nin hayati çıkarlarına ters düştüğü değerlendirilmiştir. İngiltere'nin Hindistan İmparatorluğu'na giden birinci yol Süveyş Kanalı'ndan, ikinci yol Doğu Anadolu'dan geçmekteydi. Bu sebeple Doğu Anadolu ve Ermeniler, Asya'da Rus-İngiliz rekabetinin bir düğüm noktası olarak görülmüştür.⁷

1878'de Berlin'de toplanan kongrede İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğünün korunması düşüncesini bırakıp, Osmanlı'nın parçalanmasını hızlandırma gayreti içine girdiği görülmüştür. Böylece parçalanan Osmanlı topraklarının kalıntıları üzerinde bir Ermenistan kurdurarak kendisine bağlı tampon bir devlet oluşturmak siyasetini izlemeye başlamıştır⁸. Zira 13 Temmuz 1878 günü imzalanan Berlin

özellikle Rusya ve İngiltere, Ermenileri siyasi ve iktisadi alet olmak üzere kullanmak emellerini beslemişlerdir. Süleyman Kani İrtem, **Ermeni Meselesinin İçyüzü**, Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2004, s. 6.

⁴Y.Atilla Şehirli, "Osmanlı Devleti'nde İhtilalci Ermeni Cemiyetlerinin Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler", **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Editör: İdris Bal- Mustafa Çufalı, Nobel Yayınları, Ankara 2003, s. 255.

⁵*Madde 16- Ermenistan'da (Doğu Anadolu'da) Rus işgalinde bulunan ve Türkiye'ye geri verilecek olan toprakların Rus askerince boşaltılması, oralarda iki devletin (Türkiye ve Rusya'nın) iyi ilişkilerine zarar verebileceğinden, Babıâli Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde yerel durumun gerektirdiği iyileştirmeleri ve ıslahatları zaman yitirmeden ve Kürtler ve Çerkezlerle karşı Ermenilerin güvenliğini sağlamayı üzerine alır...* Bkz: Bilal N. Şimşir, **Ermeni Meselesi 1774- 2005**, 2. Baskı, Bilgi Yayınları, Ankara 2005, s. 55,56. Bu madde ile Bu madde ile ilk defa Ermeni adı uluslararası bir antlaşmaya girmiştir. Şimşir, **Ermeni Meselesi...**, s.56.

⁶ Davut Kılıç, "XIX. Asırda İngiltere'nin Orta doğu Politikasının Osmanlı Ermenilerine Yansımaları", **Dünden Bugüne TürkErmeni İlişkileri**, Editör: İdris bal, Mustafa Çufalı, Nobel Yayınları, Ankara 2003, s. 235.

⁷ Şimşir, **Ermeni Meselesi...**, s. 56.

⁸ İsmail Özçelik, **Ermeni Sorunu ve Gerçekler**, Gündüz Eğitim Yayınları, Ankara 2005, s. 82.

antlaşmasında Osmanlı Ermenileri ile ilgili olarak 61. Madde dikkat çekmiştir. Buna göre Osmanlı hükümeti, Ermenilerin yaşadığı eyaletlerde yerel ihtiyaçların gerektirdiği ıslahatları geciktirmeden yapmayı, Çerkez ve Kürtlere karşı Ermenilerin huzur ve güvenliğini sağlamayı taahhüt etmiştir. Bu hususta alınacak önlemleri alınacak önlemleri büyük devletlere bildirmeyi ve devletler de alınacak önlemleri gözetlemeyi kabul etmişlerdir.⁹Böylece ermeni, sorunu, uluslararası siyasi sistemin gündemine girmiştir. Bu arada Ermeniler, emellerine İngiltere olmaksızın ulaşamayacaklarını anlamışlardır.¹⁰ Buradadikkati çeken nokta, Ayastefanos ve Berlin antlaşmalarının Ermenilerle ilgili maddelerin arasında pek fark olmayışıdır. Yani İngiltere, Rusya'nın doğu Anadolu'da itibar kazanmasının kendi çıkarları için zarar getireceğine inanarak harekete geçmiştir meseleyi uluslararası platformda gündeme getirmek suretiyle Rusya'yı ikinci plana atarken, kendisi öne çıkmıştır.

Berlin Konferansı'nın Gerçekleşmesi

1878 tarihinde düzenlenecek olan Berlin Kongresi için, İstanbul Ermeni Patrikhanesi tarafından Berlin'e bir heyet yollanması kararlaştırılmıştır. Bu heyet içinde, eski patrik Mıgırdıç Hrimyan¹¹ ile episkopos Horen Narbey, kâtip ve tercüman olarak Minas Çeraz gitmiştir.¹²Mıgırdıç Hrimyan'ın yerine sonrasında Nerses

⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Y:A:HUS:, Belge No: 169/43. Berlin Antlaşması'nın 62. Maddesi ayin ve mezhep serbestliğinin mutlak şekilde devam edeceğini, din ve mezhep değişikliğinin hiç kimse için diğer haklarda bir değişiklik yaratmayacağını, herkesin din ve mezhebe bakılmadan mahkemelerde şahitlik edebileceğini, Osmanlı ülkesindeki konsolosların, dini kuruluşları ve hayratı resmen korumak hakları olacağını hükme bağlamıştır. Kamran Gürün, **Ermeni Dosyası**, 7. Baskı, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005, s. 163.

¹⁰ Mim Kemal Öke, **Ermeni Sorunu 1914- 1923 (Devletin Dış Politika Araç Alternatifleri Üzerine Bir İnceleme)**, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 79, 80.

¹¹ (1820- 1907) Hrimyan (Hırımyan, Kırımyan), 1869 yılında patrik seçildi. 1873'te istifa etti. Yerine NersesVarjabetyan geçti. Hüdavendigar Onur, **Ermeni Olayları Kronolojisi Milleti SadıkadınHaykın Çocuklarına 2**, Burak yayınları, İstanbul 1999, s. 84, 85., 1869-1874 yılları arasında İstanbul Ermeni patrikliği, 1878 Berlin Kongresi'ne Patrikhane tarafından gönderilen heyetin başkanlığı görevlerini yapmıştır. Hayatının tamamını bağımsız Ermenistan fikrine adayan Kırımyan 1892 yılında Eçmiyazin (Açmiyazin) Katogikosu seçilmiş ve 1907 yılında görevinin başındayken hayata gözlerini yummuştur. Fikretin Yavuz, "Ermeni Kimliğinin İnşasında Bir Patrik Portresi: MıgırdıçKırımyan", **Akademik İncelemeler**, C.22, S.1, 2007, s. 32.

¹² Yahya Bağçeci, **İngiltere'de Ermeni Propagandası (1878- 1898)**, Yalın Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 26.

Varjabetyan¹³ geçmiş ve Ermeni meselesi büyük bir ivme kazanmıştır.¹⁴

Ermeni meselesinin uluslararası boyut kazandığı bu kongreye katılan heyette kâtip ve tercüman olan Minas Çeraz, 1879 yılında Berlin konferansından ne istifade eyledik unvanıyla Nerses Varjabetyan namına telif olunan bir risale (broşür) yayınlamıştır. Yayımlanan bu broşürde, Berlin Antlaşması ile ve yapılan faaliyetler hakkında değerlendirmeler yapmıştır. İngiltere yeni sefiri Lord Duffer'in başlıca açıklık getireceği mesele, Anadolu ıslahatı maddesi evrakla bildirilmiş, yol haritası dahi verilmiş ve bu meseleyle alakalı olan bu layihayı takdim ile ubudiyete teşebbüs ederim. Anadolu ıslahatı adı altında gizletilmek istenilen madde Anadolu'da müstakil ermeni hükümeti vücuda getirmeye medar olacak idareyi oluşturmak esaslarını tayin etmekten ibarettir. Bu risalenin ele geçirilmesinde karşılaştığım zorluk kadar tercümelerin özetlenmesinde dahi çeşitli zorlukla karşılaştım. Memuriyeti süresinde olan olaylar ve ermeni mebus heyetinin bütün işlerini milletine arz etmeyi, milletini haberdar etmeyi sıhhati müsait olmamasına rağmen bu risaleyi yazmayı bir görev bilmiştir.¹⁵

Fermiyan ve Çeraz Efendi gemide pasaportları ve ellerindekiler kontrol edilmemiş gibi tekrar kontrol edilmiştir. 7 Mart günü İstanbul limanından hareket üzere Antalya'nın MeditRano vapuruna rakip olan bu iki yolcunun pasaportları muayene edilmiş bu iki kişinin biri Mıgırdıç Efendi diğeri ise Minas Çeraz'dır. Hoca beye azimet edecek olan 35 yaşında Kirkoryan olmayan birisi eski Ermeni patriği Fermiyan diğeri hala patrikhanenin başkâtibi Minas Çeraz olduğu bellidir. Öyle ki doğal olarak bu iki zatın dikkat çekip ellerindeki çanta ve evrakların kontrol edilmesi hatta ceplerindeki kâğıtların gözden geçirilmesi Fermiyan Efendinin sadakatini ortaya çıkartmıştır.

Bu risaleler ermeni milletinin beyan için Avrupa'da kapı kapı dolaşan mebuslar, Nerses efendi tarafından gönderilmiş olduğunu

¹³MıgırdıçHırımıyan'ın istifası üzerine patrik seçildi. Berlin Konferansı'nda Minas Çeraz ve İstapanPapazayan ile beraber bir muhtıra sundular. Bunun neticesi olarak muahedenameye 61. Madde eklenmiştir. Ölümünden sonra yerine 1885'te Erzurum episkoposuHarutyanyanVehabedyan patrik tayin olunmuştur. Hüdavendigar Onur, **Ermeni Olayları Kronolojisi MilletiSadıkadanHaykın Çocuklarına 2**, Burak Yayınları, İstanbul 1999, s. 165-167.

¹⁴ Turgay Uzun, "Osmanlı Devleti'nde Milliyetçilik Hareketleri İçerisinde Ermeniler", **Osmanlı'dan Günümüze ErmeniSorunu**, Editör: Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000, s. 90.

¹⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dosya no:3, Gömlek no: 25, Fon kodu: Y:PRK: A, Belge. 2.

açıkça ispatlıyor. Bu mebusların amacına ve icra edecekleri tebligata dair büyük şehirlerde her cihetteki ermeni milleti duyurarak malumatları alınacakve bunu yapan mebusların Nerses Efendiyi gören birkaç mebus olduğunu meydana çıkarır. Müdahil olan yabancıları tesirsiz bırakmak için bundan iyi müdafaa olamaz. Avrupa kabinatoları bu mebusları siyasi bir kişilik olarak kabul edip, ifadelerini bu yolda yapmışlar bunlar risalelerden anlaşılmaktadır.

Avrupalılar gibi hak ediliş medeni madeni gayreti bilinmeyen bir ermeni mevcudiyetini ispata kalkışan bu gayri teşekküller hükümetince gördükleri yardımdan istifade fırsatını hiçbir zaman kaçırmazlar. Rumları gösterdiği müsaadenin en küçüğü patriklik makamını kazanmış olan Fermiyan Efendi gibi bir zat hükümetin gözü önünde mazlumiyet ve ihtilal ilanı olmak üzere kırmızı mürekkep ile yazılmış layiha... (metinde yarım bırakılmış) Bizzat patrik efendinin ve onun görevini yürüten patrikhane heyetinin seçilmiş ve resmi tayinle avrupaya gönderilmiş oldukları gibi, sefaret heyeti gibi hareket eden bu şahısların Avrupa başkentlerinde ikametlerinin gerektirdiği masraf Ermenilerden servet sahipleri tarafından karşılanmıştır.¹⁶

Takdim etmeye cesaret ettiğim bu risale tercümesinden 3 yarar elde edilmektedir. Birincisi; nam ve refaha sahip olan patrikhane gerisinin hükümete sadakat derecesinin bilinmesi, ikincisi; mebus heyeti tarafından açıklanan şikâyetin ümit edilen derecede hüsnü telakki olamaması, üçüncüsü; ermeni mezhebine mensup bir heyeti Hıristiyanların Avrupa'ca bilinmesi maddeleridir. İşte bu üç maddeden hakkıyla istifade edebilmek için aciz teranemizin arz ve beyanı buyrulur ise ona dair bir layiha daha yazacağım.¹⁷

Serpiskopos ve Ermenilerin eski patriği Fermiyan Efendiyi millet mebusu sıfatıyla gönderildiğinde, beni yanına adı geçen memuriyet ile Avrupa'ya gönderilmiş ve 2 Haziranda Berlin'de bizimle buluşmuş olan Beşiktaş serpiskoposHorinNarbey maiyetlerinekâtip olarak verildim. Bu heyet temmuz başında Berlin'den ayrıldı. 8 Martta 5 aylık memuriyetim müddetinde gerçekleşen olayların ve mebus heyetinin bütün işleri ve hareketini aziz milletime arz etmeye beni teşvik etmektedir. Sıhhatim bu risaleyi yazmaya müsait olmasa da, bazı şahısların milli meseleden talep ve adı geçen meseleden Berlin konferansında elde ettiği istifadeyi soran ifadeyi soran milleti

¹⁶Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dosya no:3, Gömlek no: 25, Fon kodu: Y:PRK: A, Belge. 2.

¹⁷Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dosya no:3, Gömlek no: 25, Fon kodu: Y:PRK: A, Belge. 2.

aldattığını gördüğümden, bu eserimde bunlara cevap vermeye teşebbüs ettim.

Berlin konferansında Ermenilerin ümidi mahvolmuş olsaydı bile Nerses Efendi iltifata mazhar olmalıydı. Fakat Ermeniler kongreden zarar görmüş değil, aksine fayda görmüştür.¹⁸ Patrik efendi Ermenistan'a muhtariyet verilmesini Rusya hükümetinden yardım eylediğinden Ayastefanos antlaşmasında sahip oldukları yerlerde gecikmesiz ıslahat yapılması ve Hıristiyan cemiyetinin emniyet ve asayişini temine mecbur olmuştur.¹⁹ Berlin antlaşması gereğince Bab-ı âli bu kısmı kabul edeceği tedbirleri düvel-i muazzamaya tebliğ mecburdur.²⁰ Ayastefanos ve Berlin antlaşmaları arasında lehimize bir fark vardır. Ayastefanos antlaşmasında 16. Madde hükmünü tasdik ve teyit etti. Buna göre, devlet-i âliye yalnızca Rusya askeri tarafından tahliye olunan mahallerde değil, bütün Ermenistan'da ıslahata mecburdur.²¹

Lord Salisbury Londra'da Ermeni mebusesine dedi ki: kraliçe, Ermenilerin sulh ve asayişe nail olmalarını arz eder. Bu çok doğru değildir. Çünkü İngiltere'nin menfaatiyle birbirine zıttır. Ayastefanos antlaşmasında Ermenistan'a ait olana 16. Madde Rus askerinin Anadolu'ya müdahale etmesini içine alırken Berlin antlaşmasında adı geçen madde milletin hakkı olduğunu tasdik etmektedir. Burası aşikârdır ki, Ermeni meselesi bunca asırdan beri maruz kaldığımız zulümden kaynaklandığından bu meselenin sözde zuhur olması Rus arzularının memleketimizden çekilmesine bağlı değildir. Rusya hükümeti muharebbe esnasında zapt ettiği Osmanlı topraklarını iade etmemiş olsaydı, Berlin antlaşmasında Ermeni maddesinden asla bahis edilmezdi. Berlin antlaşması gereğince hükümet Ermenilerin emniyet ve asayişlerini temin için yapacağı tedbir zamanlarını Avrupa'ya tebliğ mecbur olduğundan, Avrupa bu tedbirleri yeterli görmediği takdirde bunun yanında istedikleri tedbirlerin kabullenilmesini isteyebilir.

¹⁸...Asırlardan beri Ermeniler eski bir mezhebi teşkil ederken siz onları siz onları Avrupa huzurunda cesaretle hukukunu muhafaza eden bir millet haline getirmeniz sizi tehdit etti, fakat ulusu tehdit eden bir kahraman olduğunuzu gösterdiniz. Bu eser size layık seviyede olamaz. Gelecekte nail olduğumuz şan ve şöhrete bu eserinde bir dereceye kadar sebep olmaya muhtemeldir" 21 Eylül 1878 tarihinde Nerses Efendiye Minas Çeraz tarafından gönderilen mektuptur. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dosya no:3, Gömlek no: 25, Fon kodu: Y:PRK: A, Belge. 2.

¹⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dosya no:3, Gömlek no: 25, Fon kodu: Y:PRK: A, Belge. 2.

²⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dosya no:3, Gömlek no: 25, Fon kodu: Y:PRK: A, Belge. 2.

²¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dosya no:3, Gömlek no: 25, Fon kodu: Y:PRK: A, Belge. 2.

Hükümet, ıslahatı durumu gayesinde yalnız bir kere yeterli tedbir vazifesini yapmış olmayıp., daima yeni ve çeşitli ıslahatlara mecburdur. Zira bir kere için yapılan icraat haber verilmez, büyük devletler ıslahatların yapılmasını korumakla Ermenistan üzerindeki muhafaza etmeyi istemektedirler.

Şimdi bu Berlin antlaşması, ayastefanos antlaşmasının lehimize olan hükmünü fesh etmeyip aksine uygulandığından patrik efendi ile murahhaslarımızın müzakerelerinin neticesiz kalmadığını tereddütsüz beyan ediyoruz. Hükümet Hıristiyanların ıslah durumu hakkında 6 devlete karşı müteahhit olması dışında Kıbrıs antlaşması gereğince yalnız İngiltere'ye karşı müteahhit olmuştur.²²

Rusya hükümeti Kıbrıs antlaşmasını fesh ve hükümsüz eylemek için, Berlin antlaşmasının 61. Maddesine istinaden Ermenistan'a müdahale ve Ermenilerin zulme uğramamış olmasını talep edecektir. İngiltere hükümeti bu müdahaleyi durdurmak üzere Ermenilere şikâyet mahal verilmemesine dikkat edecektir. Diğer taraftan Rusya, Osmanlı Ermenilerine kendi tarafına çekmek için memleket dâhilinde bulunana Ermenilerin durumunu ve buna karşılık İngiltere Türktabiiyetini arzu ettirmemek için bunların ıslah ve durumuna gayret eve dikkat edecektir. Ermeniler her yönden bundan istifade edecektir. Özellikle rekabetin sebebi Dicle ve Fırat menbağlarına malik olan Ermenistan-ı Osmaniye'nin Rusya'nın tasarrufunda bulunması bu hükümet için faydalı ve İngilizler için zararlı olmasından kaynaklanmaktadır. Londra'da bulunan Almanya sefiri bize, nehrin menbâna hâkimolan, nehre de hâkim olur dedi. Fırat nehrinden hinde kadar Basra körfezine mansıb olur. Bu sebeple Lord Salisbury 18 Mayıs antlaşmasından Rusya'nın Ermenistan'daki memleketini boşaltmayacağına dair söz almıştır. Bu kadar fayda elde edildikten sonra, milletin müteessir olmasında ne fayda vardır? Patrik Efendi Ermenistan için muhtariyet talep ettiyse de Avrupa hükümetleri bunu kabul etmedi. Hangi millet Berlin konferansından tamamen memnun ayrılmıştır ki? Ayastefanos anlaşması gereğince Bayezzi'di Rusya'ya kendi kendine intikal etmesi gerekirken İngiltere buna mani oldu. Rusya'ya muhalefet edildikten sonra Ermeniler mesullerinin üzülmelerini ümit ediliyordu.

Acaba Ermeniler muhtariyet verildiğinde kendi kendine geçinebilecek halde miydiler? Şunu açıkça beyan edebilirim ki;

²²Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dosya no:3, Gömlek no: 25, Fon kodu: Y:PRK: A, Belge. 6.

Avrupalılar muhtariyet vermemekle birlikte bunu azar azar yapabileceğimiz bir madde eklediler. Berlin’de cesaretle bize yardım eden İsfehan Papazyan pek zayıf ve Minas Çeraz hasta olarak İstanbul’a döndüler. Ermeniler maksatlarına nail olmak için bundan sonra daha fazla çalışmalılar. Avrupa bize bahsettiği imtiyazı müdafaa etmezse bundan asla istifade edemeyiz.

Berlin antlaşması gereğince Osmanlı devleti, ıslahat yapamaya mecburdur. Bu konuda gerekli tedbirleri almalıyız. Osmanlı Ermenistan’da gerekli icraatı yapacağını söylemiştir, biz de bunu sağlamak için gayret etmeliyiz. Osmanlı Devleti gerekli faaliyetleri yapmaya mecburdur. Eğer aksi olursa bunu tatbik ettirmeye çalışmalıyız. Eğer meskûn şehirlerden birini ıslahattan hariç bırakırsa bunun icrası için de gayret etmeliyiz.²³

Osmanlı, Ermeniler, Kürt ve Çerkezlerden korumayı taahhüt etmiştir. Osmanlı yaptığı ıslahatı Avrupa’ya bildirmeye mecburdur. Avrupa bunu kontrol edecektir. Eğer gerekli seviyede nezaret edilmemişse şikâyet etmeliyiz. Kont Şolof Ermenistan için bir Avrupa komisyonunun teşekkülünü teklif etmişse de kongre azası bir cevap vermemiştir. İngiltere ermeni memleketinin oluşturulmasını destekler ise meseleye nail olmak için fazla mesai sarf etmeliyiz. Kıbrıs anlaşması gereğince Asya’daki Osmanlı Hıristiyanları İngiltere kabinesinden iyi yönettim ve himaye vaadi elde ettiler. Ermenistan, özellikle iyi idare ve himayeden mahrum ediliyor ise bu husustaki hukukumuzu ispatlamalıyız. Avrupa ve İngiltere dahi tek başına Fırat vadisiyle meşgul olmaktadır. Ermeniler bu rekabetten çok fazla fayda elde etmelidir.

Şimdi ermeni meselesini resmen tasdik eden ve asırlardan beri unutulmuş olan ermeni ismini resmi olarak da devam ettiren devletlerden hukukumuzu talep etmek için Avrupa’yla birlikte tedbirler almalıyız. İstanbul Ermenilerinin sağ ve sol tarafları bir metin üzerine ittifak ederek bir taraftan Ermenistan’ın mülkiyetini elde etmek ve diğer taraftan Ermenistan üzerinde lehimize olarak Avrupa’nın dikkatini mümkün olduğunca çekmelidir. Şimdi ahali 61. Maddenin semeresi nedir diye sual eder fakat öncesinde 60 madde yer almıştır. Bunlar noksansız icra edilmiş midir? Önce büyük devletler kendilerine ait olanı gerçekleştirmelidir. Bu dünyanın kanunu ve nizamı böyledir. 61. Maddeyi icra ettirmek için herkes fedakârlık etmelidir. Bunu yapan

²³Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dosya no:3, Gömlek no: 25, Fon kodu: Y:PRK: A, Belge. 5.

kişiler arkasından şikâyet etmeyip herkes kendinden sorumlu olmalıdır.²⁴ Kongre bize bir altın madeni verdi. Ermeniler, bu altın madenini meydana çıkarmaya çalışmalıdır. Patrik efendi Avrupa'ya bir mebus heyeti göndermekle milletin gerekli olan maddi ve manevi ihtiyaçlarınca bir harekette bulundu.²⁵ Berlin konferansından ne istifade ettik unvanıyla bundan önce neşrelediğim eser şöyle son bulmuştur: patrik efendi Avrupa'ya bir mebus heyeti göndermekle milletin maddi ve manevi faydasını sual etmiştir. Hakikaten pek büyük olan manevi faydamız ikinci eserimde bahis olunacaktır.

Ermeni Seyyahı Sıfatıyla Yazılan Eser...

Bu eserim beş kısma taksim ve birinci kısmını icra ediyorum.

Ermenilerin birinci mebus heyeti milletimizin tarih sürecinde garip ve tuhaf şekilde seyredecektir. HorinNarbey Efendi Petersburg ve o bölgede yalnız bulunduğu vakitler neler yaptığını söyleyecektir. Bana gelince MıgırdıçFremiyan efendinin yaptığı faaliyetleri aynen yazacağımı teyid ederim. Nerses efendi dahi mebus heyetinin avrupada iken memlekette olan olayları dâhil edeceğim. Bu milli davaya dair başka şahitler de vardır.

Özellikle bu eserimden sonra neşr edeceğim vazifeli mebus heyetinin kâtibi bulunmam hasebiyle yazma mecburiyetimden değil ermeni seyyahı olmama hasebiyle yazdığımı anlayacaklardır. Seyahatımı yurt tutmak amaçlı değil, millete hizmet nazarıyla hikâye ediyorum. Diploması memuriyetinde olan bir adam için kusur sayılacak olduğunu bildiğim halde özellikle bu risaleyi izah olarak yazdım. Zira milletimiz meseleye aşına olmadığından en önemsiz ayrıntıyı bile bilmek isterler. Gerekirse hakikatten şüphe bile ederler.

Patrik efendi beni Avrupa'ya gönderdiği vakit milletin istifadesini mucip ve benim tarafımdan harfiyen icra olunan bazı vazifeleri gerçekleştirdiğimden bu harekete mecbur idim. Ermeni mebus heyeti Avrupa'da bulunduğu esnada burada zikri lazım olmayan yanlışlar bulduysa da milletin bazı fıkraları buna sebep olmuştur.²⁶

Ermeni milletin özellikle mebus heyetinden manen ne suretle istifade ettiklerini tekrar arz edeceğim. Avrupa'ya gittiğimizde Ermenilerin namının meçhul olduğunu hemen gördük. Avrupa

²⁴Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dosya no:3, Gömlek no: 25, Fon kodu: Y:PRK: A, Belge. 7.

²⁵Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dosya no:3, Gömlek no: 25, Fon kodu: Y:PRK: A, Belge. 16.

²⁶Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dosya no:3, Gömlek no: 25, Fon kodu: Y:PRK: A, Belge. 3.

tarikhçileri milletimizin tarihlerini yazmadıklarından yunanlılar gibi bir bilgiye sahip olmayıp, en azından Ararat Dağı hasebiyle bir malumata sahip olduklarını ümit etmiştik. Ermeni kelimesini zikir ettiğimizde Avrupalıların bize böyle bakacağını hiç düşünmemiştik. Avrupalılar varlığından haberdar olmadıkları bir millete karşı kayıtsız görünmüşlerdir.

Paris'te ermeni milletinden ve mektepten Mösyö Edvar Dölaryan'ı görmeye üç defa koleje gittim fakat yerinde bulamadığımdan Serpiskopos Fermiyan ile kartvizitlerimizi kendisine verilmek üzere orada bıraktım. Mösyö Dölaryan'ın iki talebesi vardır ki bunlardan biri, Erzurum konsolosluğuna hâsıl olmak isteyen bir genç ve derslerini yapmayacağı muhtemel olan bir ihtiyardır.

Avrupalı seyyahlar vatanımızı bilmezler. Çünkü bunlardan pek azı Ermenistan'a seyahat ettiler. Avrupalılar şarkta seyahate çıktıklarında ancak İstanbul'u ve bazı şahane memleketleri gezerler. Ermenistan'ı görmeyen seyyahlar için gezdikleri bu yerlerden ayırt etmeleri mümkün değildir. Avrupa'ya giden Ermenilere gelince bunlar genelde zevk-ü sefaları için giderler. Avrupa'ya seyahat eden Ermeniler burada alacakları tepki hatta polise söyleneceğinden milliyetlerini gizli tutup Avrupalı gibi davranmaktadırlar. Manchester, Viyana ve Londra'da gördüğüm birçok ermeni papazı sivil elbiseli oldukları halde Rum papazları ruhani kıyafetlerini giyebilmektedirler.

Viyana'da maarifte karşılaştığım bir muhabire ermeni meseli hakkında bir yazı yazmasını rica etmiştim. Manchester'da bir gazete muhabiri Müslüman mı yoksa Rum Ermenisi mi olduğumu sordu. Öyle ki Müslüman ve Musevi'nin ermeni olduğunu zannediyordu. Berlin'de serpiskopos Fermiyan ile Haorin Narbey gibi ben de dâhil diplomasi ziyafetine davet edildik. Daima beni Müslüman zannettiklerinden ne kadar varlıklarınız var diye sual ettiler. Londra'da bulunduğumuz esnada Bağdat İngiliz Konsolosu eski Mösyö lyoness'in ziyafetine davet edildik.²⁷ Benim ermeni olduğumu bilseler de Hıristiyan olduğumu bilmiyorlardı. Cebimde bulunan bir ermeni gazetesini gördüler ve ne lisan üzerine yazıldığına baktılar. Kimi Rumca kimi İbranice ve bazıları da Çince dedi. Roma'da hariciye nazırı Kont Forty Ermenilerin talep ettiği muhtariyet Rumeli'de midir Anadolu'da mıdır diye sual etti. Bu sual bana İstanbul'da sefir bulunmuş olan bir zat tarafından sual olunmuştur. Ayrılırken de Lord Salisbury ne lisan

²⁷Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dosya no:3, Gömlek no: 25, Fon kodu: Y:PRK: A, Belge. 9.

kullandığımızı benden sual eyledi. İşte bu iki diplomat nezdinde bakılınca ne Ermenilerin vatani ne de lisanı hakkında kesin bir malumatları yoktur. Bununla birlikte Avrupa hükümetleri kendilerine müracaat eden ermeni heyetini hürmetle ve iyi şekilde karşılamışlar malumat edinmişlerdir. Heyetimiz, Avrupa'da büyük yadigârlar bırakmıştır. Bu bırakılan intibainın bir gün şarkta tecelli edeceği şüphesizdir. Biz ermeniyiz ve daima ermeni kalmalıyız. Ermeniler müttefikten hareket ederlerse, esaretten kurtulacaklardır.

8 Mart 1879

6 Mart 1879'da patrik efendi, serpiskoposFermiyanefendi'nin millet murahhası sıfatıyla yarın avrupaya seyahat edeceğini ve ona bu sırada kâtip sıfatıyla arkadaşlık etmemi tavsiye etti. Özellikle memuriyet Başkaları tarafından ücretsiz güç ve tehlikeli olduğundan kabul edilmemiş ise de ben kabul ettim.28 Bugün İtalya kumpanyasının Medit Rano vapuruna rakiben dersaadetten hareket eyledik. Gerek çantamda ve gerek üzerimde resmi evrak bulunduğu halde şahsım tanınmadan vapura binmeyi başardım. Bizim pasaportlarımız 35 yaşındaki kirkoryan namına verilmiştir. İlk defa milletim için İstanbul'dan ayrıldım.

9 Mart

Rakibi olduğumuz vapur Sultan Kalesi'nden uzakta değildi. Hareketimizin haberi İstanbul'a ulaşmış ve telgraf ile orada alıkonulabileceğimiz hakkında uyarıldık. Fakat hiçbir kaza ortaya çıkmadığı için korkumuz sona ermiştir.9 Mart tarihi doğuda uğursuz kabul edildiğinden bizi bile korkuttu. Korkumuz boş çıkmadı çünkü bir gün şiddetli bir fırtınaya yakalandık.

10 Mart

Şire önlerine geldik vapurumuz yoluna devam ediyor. BaşpiskoposFermiyan'ın Avrupa... Bildirmek için görevlendirildiği belgeyi tercüme ediyorum.

11 Mart

Fırtına şiddetini yitirdi ve ben işime devam edip,işimibitirdim.Vapurda bulunan bir genç ile milletimizin(Alman) üzücü durumu hakkında sohbet ettik ve seyahatimizin maksadından şüphe bile etmediği halde bana, Prens Bismarck'a müracaat etmeme ve himayesini istemem gerektiğini söyledi.

²⁸Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dosya no:3, Gömlek no: 25, Fon kodu: Y:PRK: A, Belge. 4.

12 Mart

Birendizi'ye geldik. Roma'ya gitmek için trene binmemiz gerekirken tren gittiği için geceyi burada geçirmek zorunda kaldık ve otele ulaştık.

13 Mart

Sabah kahvaltısında bize hizmet eden İtalyan genç Başpiskopos Fermiyan'a dikkatle bakmaktaydı. Bu genç dünyanın her bir tarafından gelen yabancı insanlar gördüğü halde ilk defa rahip kıyafetleri içinde bir Ermeni rahibine şahit olduğu için kibar bir şekilde arkadaşım hakkında bilgi istedi. Ben İtalyanca, arkadaşım Başpiskopos ve Asyalıdır dediğim zaman bana, arkadaşınız Kardinal veya Papa olmasını dilerim dedi. Hizmetçinin bu duasını Başpiskopos Efendi'ye tercüme ettiğimde Başpiskopos, Ermenistan'ın Papalık görevinin bende olduğunu söylememi istedi. Bunun üzerine İtalyan genç ile karşılıklı gülüştük. Tren ile Birendizi'den ayrıldık. Apenin buzlarla kaplıydı. Kar aralıksız devam ettiğinden vagona çok üşüdük.²⁹

14 Mart

Uykusuz, güç bir seyahatin ardından Roma'ya ulaştık ve Londra oteline yerleştik. Vapur ve demiryolu yolculuğu sonrası yorgun düşmüş olmama rağmen işe başlamaya karar verdim. Referanslarımız Mösyö Pertis's yazılmış olmasına rağmen, Mösyö Pertis'in görevinden alınıp yerine, İstanbul'dan gelen Mösyö Kornî'nin atandığı haberini Roma'da aldım. Roma'da kendimize kartvizit bastırdık. Ferimyan Efendi'nin kartvizitinde Daron Başpiskoposu şahane memleket (memalikişahane) Ermenilerin önce ki patriği Mıgırdıç Fermiyan ve bizimkinde ermeni meclisi kâtibi Minas Çeras ifadesi yazılmıştı. Berlin'e gittiğimizde Fermiyan Efendi'nin kartvizitlerini şu şekilde bastırdım. "Memaliki şahane Ermenilerinin diplomatu (murahhas?) Mıgırdıç Fermiyan. "Murahhası sıfatı Beşiktaş Başpiskoposu Horen Narbeyin kartvizitlerine bile basılmıştı.

Resmi elbisemi giydikten sonra dışişleri bakanlığı müsteşarını görmeye çıktım. Vakit geç olduğundan otel sahibi biraz rahat etmemi tavsiye etti ise de ben vakit kaybetmeyip bir arabayla dışişleri bakanlığı dairesine gittim. Beni bir salona götürmüş olan odacıya dışişleri müsteşarı Kont Korinelli'nin karşısına çıkmak istediğimi söyledim ve kartvizitimi kendisine verdim. Kartvizitime bunu yazdım. Doğudan bir hristiyan milletvekili heyeti gelmişlerdi. Dışişleri bakanına rica ettim.

²⁹Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dosya no:3, Gömlek no: 25, Fon kodu: Y:PRK: A, Belge. 10.

Sahibi olduğu referansları bu heyetin adına olmak üzere, takdim etmek için buraya geldim. Bir kaç dakika gözlemedikten sonra Kont Korinellinin odacı ile beraber geldiğine şahit oldum. Kont yanıma yaklaşarak elimi tuttu. “ ve affediniz efendim dışişleri bakanı tarafından davet edildiğim için gitmeye mecburum, sizinle iki saat sonra veya yarın görüşebiliriz dedi. Ben ise bu gece onunla görüşmek istediğim için bekledim. Müsteşar geri gelmekte geç kaldığından dolayı affını talep ettikten sonra beni odasına götürüp bir sandalyeye oturttu ve onunla ne görüşmek istediğimi sordu. Dilekçe kabul edilmez korkusuyla önceki emirde başpiskopos Fermiyan için dışişleri bakanıyla bir görüşme talep ettiğimi açık bir şekilde anlattım. Müsteşara iki mektup ve ile bir parça belge sundum. Nerses Varja Abedyan tarafından imzalanan bu mektupların Berlin’de, belgenin ermeni milletinin arzularının ve dayanaklarının? Resmi belgede geçtiğini ve diğesinde Başpiskopos Fermiyan milletvekili sıfatıyla tavsiye olunduğunu söyledim. Mektuplar usulünce belge ise kırmızı mürekkep ile yazılmış olduğundan belgeyi eklemekten vazgeçtim.³⁰

Şimdi ben konuşmaya başlarken dedim ki: “ şarkta beş milyon ahalisinin reisi bulunan Ermenistan’ın eski patriği” tarafından yerine getirilen tavsiyename ile Paris antlaşmasına imza eden devletlere verilmek üzere Roma’ya vardık. Bu mektup, martın üçünde yazılmıştır. Eski patrik memuriyetini ifa etmek için Avrupa’nın diğerkabinetolarına eksiksiz ve mümkün olan en kısa vakitte kendisi namına heyetin kabul edilmesini rica eder.

Müsteşar için ehemmiyetini anladığından bana Ermenistan patriği romada mıdır şimdi nereye nazil oldu diye sordu. 39 numaralı otel misafirhanesinde dir diye yanıtladım. Bir saat evvel hariciye nazırıyla görüşmenizi sağlamaya çalışacağım. Dört saat sonra üzerinde adımın yazılı olduğu acele yapılması gereken yazan bir zarf aldım içeriği şudur:

15 Mart

Bugün saat 2’de hariciye nazırının huzuruna çıkma şerefine nail olduk. Serpiskopos Fermiyan Efendi resmi giyinmiş idi. Benim başımda kırmızı fes vardı. Ahali bizi götüren arabaya hayretle bakmakta ve bize selam vermekteydiler. Odacılar bizi nazırın odasına götürdüler. Kont, bizi ayakta karşıladı. Serpiskopos, şarkta beş milyon ermeni bulunduğunu ve Osmanlı ermenistanının patriği olduğunun yalan olduğu aşıkârdır. Dünya üzerinde yaklaşık iki milyon ermeni

³⁰Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dosya no:3, Gömlek no: 25, Fon kodu: Y:PRK: A, Belge. 8.

vardır. Bunların ruhai reisi Rusya'da Ermenistan-ı atik denilen Nahçıvan'da bulunan eçmiyazın patriğidir. Piskopos olmak isteyen Rusya'ya gitmek zorundadır. Bütün memleketlerde ancak bir milyon ermeni vardır. 31

Efendiniz Avrupa lisanlarına aşına değil midir diye sordular. Hayır diye yanıtladım. Bendeniz tercüman sıfatıyla buurdayımm. Hariciye nezaretindeki memuriyetinizi tebrik eder ve gerek İtalya ahalisinin gerekse şark Hıristiyanlarının memnuniyetlerini ümit ediyorum dedi. Kont ise memnun olduğunu gösterdi. Ermeni mebusasının istidadının ne olduğunu öğrenmek istedi. Ermeniler muhtariyet talep ediyorlar. Buna karşılık Rumeli de mi asya-i Osmani de mi diye sordular. Serpiskoposrumelide de vardır fakat ekseriyetle Ermenistan-ı Osmani de bulunduğunu söyledi. Kont, şimdi sizi dinlemeye hazırım dedi. Serpiskopos ve ben layihayı kont'a tercüme ettik.

³¹Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dosya no:3, Gömlek no: 25, Fon kodu: Y:PRK: A, Belge. 11.

SONUÇ

19. Yüzyılda diğer sömürgeci devletler gibi İngiltere de emperyalist emeller uğrunda Osmanlı topraklarındaki azınlıkları böl-parçala- yönet siyaseti ve kendi dış politika hedefleri doğrultusunda kullanmıştır. Berlin antlaşmasından sonra İngiltere, Ermeni Meselesini kendi inisiyatifine almış ve Osmanlı Devleti'ni sıkıştırılmaya başlamıştır. Doğu İllerinde bulunan Ermenilerin durumlarını her fırsatta gözetlemiş ve çıkarları doğrultusunda kullanmaya devam etmiştir. Nitekim İngiltere'nin çıkarları arasında Ermenilere bağımsızlık verilmesi söz konusu olmamıştır.

MıgırdıçKırımyan "93 Harbi" diye tabir edilen 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'nın ardından imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nda Ermeni isteklerini Ruslara ileten delegelerin arasında yer almıştır. Ardından Berlin'de yapılacak olan kongrede Ermeni isteklerini büyük devletlere sunmak üzere oluşturulan heyetin başkanlığını yapmıştır. Berlin'e gitmeden önce muhtar bir Ermenistan hayalinin gerçekleşmesi için Avrupa başkentlerinde çeşitli faaliyetlerde bulunmuş, İtalya, Fransa ve İngiltere'de önemli devlet adamlarıyla görüşmüştür. Bu suretle Berlin Kongresi'nde büyük devletlerin Ermenilere destek vermelerini temine çalışmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dosya no:3, Gömlek no: 25, Fon kodu:
Y:PRK: A, Belge. 1, 15, 2, 6, 5, 7, 16, 3, 9, 4, 10, 8, 11, 14, 12,
13.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Y:A:HUS:., Belge No: 169/43.

Diğer Kaynaklar

Akçam, Taner; "Sevr ve Lozan'ın Başka Tarifi", **İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma**, Derleyen: Erik Jan Zürcher, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

Akyol, Taha; **Ortak Acı 1915 Türkler ve Ermeniler**, Doğan Kitap, İstanbul Nisan 2009.

Attar, Aygün; **Ermeni Ulusalçılığının Siyasal Oluşumu**, Ermeni Araştırmaları II. Büyük Kongresi, Ankara 29-30 Mayıs 2004.

Altınok, Salih; **Belgeleriyle 19. Ve 20. Yüzyıl Başlarında Ermeni Sorunu**, Kozan Matbaacılık, Ankara Nisan 2007.

Bağçeci, Yahya; **İngiltere'de Ermeni Propagandası (1878- 1898)**, Yalın Yayıncılık, İstanbul 2013.

_____ ; "Osmanlı Belgelerine Göre Berlin Antlaşması'ndan I. Dünya Savaşı'na Kadar Fransa'nın Ermeni Politikası", **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic** Volume 5/4 Fall 2010, s. 1-25.

_____ ; "İngiltere Başbakanı Lord Salisbury ve Ermeni Meselesi", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Kayseri 2010, s.190-208.

Bektaş, Hamza; **Ermeni Soykırım iddiaları ve Gerçekler**, Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, S.5, Bursa 2001.

Bilgi, Nejdet; **Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmet Kemal Bey'in Yargılanması**, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmaları Serisi, S.16, Ankara 1999.

Boray, Ferit Erden; **Beyaz Ölüm Türkler ve Ermeniler**, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2004.

Çalık, Ramazan; **Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamit Dönemi'nde Ermeni Olayları**, Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, Ankara 2000.

- Ermetin, S. Kemal; **Ermeni Sorununun Ermeniler Tarafından Dikkatle Saklanan Yüzü Türk Soykırımı**, Kaya Matbaası, İstanbul Ocak 2001.
- Göyünç, Nejat; **Türkler ve Ermeniler**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara Şubat 2005.
- Günay, Bekir; “Değişen Dünya Denkleminde Sorunlu Türk Bölgeleri ve Çözüm Önerileri”, **Avrupa’dan Asya’ya Sorunlu Türk Bölgeleri**, Derleyen: Bekir Günay, 1. Baskı, IQ Kültür ve Sanat Yayınları, İstanbul 2005.
- Gürün, Kamran, **Ermeni Dosyası**, 7. Baskı, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005.
- Halaçoğlu, Yusuf; **Sürgünden Soykırımı Ermeni İddiaları**, Babîâli Kültür Yayınları, İstanbul Şubat 2006.
- İlter, Erdal; **Ermeni Kilisesi ve Terör**, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, S. 11, Ankara 1999.
- İrtem, Süleyman Kani, **Ermeni Meselesinin İç Yüzü**, Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2004.
- Karacakaya, Recep; **Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı Yayınları, S. 52, İstanbul 2001.
- Kartın, Cengiz; “**Born of Ermenian Nationalism in The Frame of Armenian Committees’ Activities**”, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.29, 2010/2, s. 127-135.
- Kılıç, Davut; **Osmanlı İdaresindeki Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler**, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınlar, Ankara 2000.
- _____; “XIX. Asırda İngiltere’nin Ortadoğu Politikasının Osmanlı Ermenilerine Yansıması”, **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Edit: İdris Bal- Mustafa Çufalı, Nobel Yayınları, Ankara 2003.
- Kodaman, Bayram; **Ermeni Macerası (Tarihi ve Siyasi Bir Değerlendirme)**, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, S. 12, Isparta 2001.
- _____; **Türkler-Ermeniler ve Avrupa**, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, S. 31, Isparta 2003.
- Kocabaş, Süleyman, “1878 Berlin Antlaşması’ndan Sonra İngiltere’nin Politikası”, **Hoşgörü Toplumundan Yol Ayrımına Ermeniler**, C. IV, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2007, s.144-167.

- Küçük, Cevdet; **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1986.
- Külekcı, Cahit; “Ermeni Kimliğinin Dönüşüm Süreci ve Amira Sınıfının Oluşumu”, **HikmetYurdu Dergisi**, C.6, S. 12, 2007.s. 101-117.
- Mazıcı, Nurşen; **Uluslar Arası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni (1878-1920)**, Pozitif Yayınları, İstanbul Nisan 2005.
- Melek, Kemal; **Doğu Sorunu ve Milli Mücadelenin Dış Politikası**, Der Yayınları, İstanbul 1985.
- Metin, Halil; **Türkiye’nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**, MEB, Ankara 2001.
- Onur, Hüdavendigar; **Ermeni Olayları Kronolojisi Milleti SadıkadanHaykın Çocuklarına 2**, Burak yayınları, İstanbul 1999.
- _____; **Ermeni Olayları Kronolojisi Milleti SadıkadanHaykın Çocuklarına 3**, Bilge Oğuz Yayınları, İstanbul Haziran 2006.
- Öke, Mim Kemal; **Ermeni Sorunu 1914- 1923 (Devletin dış Politika Alternatifleri ÜzerineBir İnceleme)**, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- Özçelik, İsmail; **Ermeni Sorunu ve Gerçekler**, Gündüz Eğitim Yayınları, Ankara 2005.
- Saray, Mehmet; **Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2005
- Sert, Selahattin; **Haçlıların Son Kurbanı Ermeniler**, C. I, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2005.
- Seton- Watson, R. W, **Disraeli, Gladstone, andtheEasternQuestions**, The Norton Library Printers, London 1972.
- Şahin, Eyüp; **Yabancı Gözüyle Ermeni Meselesi**, Askerlik Dairesi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- Şehirli, Y. Atilla; “ Osmanlı Devleti’nde İhtilalcı Ermeni Cemiyetlerinin Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti’nin Aldığı Tedbirler”, **Dünden Bugüne Türk- Ermeni İlişkileri**, Edit: İdris Bal- Mustafa Çufalı, Nobel Yayınları, Ankara 2003.
- Şimşir, Bilal N, **Ermeni Meselesi 1774- 2005**, 2. Baskı, bilgi Yayınları, Ankara 2005.
- Uras, Esat; **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, İstanbul 1987.

Yavuz, Fikrettin; “**Ermeni Kimliğinin İnşasında Bir Patrik Portresi: Mıgırdıç Kırımyan**”, Akademik İncelemeler, C.22, S.1, 2007, s. 1-33.

5. BÖLÜM

KIBRIS'TA KANLI NOEL-1963 YUNAN VE RUM İKİLİSİNCE TÜRK HALKININ YOKEDİLMEĞE ÇALIŞILMASI

Ali DENİZLİ*

GİRİŞ

1878'den 1974 yılına kadar İngiliz baskısı altında ve Rumlar'ın Enosis hayalleri karşısında mücadelesini sürdüren Kıbrıs Türk'ü Anavatanın desteği ile 20 Temmuz 1974'de Mutlu Barış Harekatı ile hürriyetine kavuşmuştur.

Rum Yunan İkilisinin canice katliamlarının en önemlisi Kanlı Noel³²'dir Yıl 1963!.. 24 Aralık'ı 25 Aralık'a bağlayan gece. Hıristiyan inancına göre Hz. İsa'nın doğum günü, yani Noel. Hıristiyanlar o gece, bu Noel'i kutlayacaklar; ama nasıl? Noeller en iyi şekilde nasıl kutlanır? Türkleri katletmekle, Kadın, çocuk, genç, yaşlı demeden masum insanları kurşuna dizmekle, İşte o gün dünya durdukça hiçbir tarihin bu kadar onursuzca, bu kadar canavarca işlenmiş bir katliamı yazamayacağı bir katliam yapılıyor. Hiçbir insanın, hatta hatta hiçbir hayvanın yapamayacağı insani ve merhamet duygularından uzak, hayâsızca ve alçakça bir katliam yapılıyor.

24 aralık 1963 günü insan hafızasının dahi kabul edemeyeceği hunharca bir saldırıyı Rum resmi ordu ve çeteleriyle Lefkoşa'nın Kumsal bölgesindeki masum halka yapan Rumlar, Kıbrıs'taki Türk Alayı'nda doktor olarak görev yapmakta olan Binbaşı Nihat İlhan'ın eşi ile üç çocuğunu vahşice katlettiler. 1963 yılında başlayıp 1964'te de devam eden olaylarda 364 Türk şehit olmuştur .Uzun yıllar gizlice

*Doç. Dr, Rumeli Üniversitesi, alidenizlim@yahoo.com.tr.

³² Kanlı Noel-1963 Olayları hakkında Abdulhaluk Mehmet Çay tarafından hazırlanmış, Kıbrıs'ta Kanlı Noel-1963 *adlı eserde bulunan ve arşiv kaynaklarından derlenen, Türk ve Yabancı resmi belgeler, o dönemde, Rumlar'ın, Yunanistan'ın ve Avrupa büyük devletlerinin Kıbrıs politikalarına epeyce ışık tutabilecek oldukça geniş bilgi ve belge bulmak mümkündür. Sayın hocamız benim de danışmanım olup tarihçi olarak yetişmemde üzerimde büyük emeği vardır.*

hazırlık yapan, Grivas³³ ve Makaryos³⁴ tarafından kurulan EOKA³⁵ adındaki Rum yeraltı tedhiş ve terör örgütü 1 nisan 1955'de açıkça ortaya çıkmıştı.EOKA dağıttığı ilk beyannamelerde şöyle diyordu :"*İki düşmanımız vardır.Birincisi İngilizler, ikincisi Türkler,İngilizler'i*

³³ Grivas kendisini şöyle anlatır :” 23 Mayıs 1898’de Mağusa bölgesinde denizden bir mil uzaklıktaki iyi tarım topraklarında bulunan Trikomo köyünde doğdum.. En eski hatırladıklarım ebeveynlerim tarafından toplanmış Elen resim ve süsleri ve duvarlardaki harika Bizans aziz ve günahkâr resimlerinin ibadet eden köylülerin yüz ve tavırlarını yansıttığı Kutsal Bakire Meryem’e adanmış bir , on ikinci yüzyıl köy kilisesiydi.Bunlar Kıbrıslıların sabırla acı çekmelerini bütün sözcüklerden daha iyi anlatmaktaydı.

Dördü kız olan altı çocuklu bir ailenin dördüncü çocuğuydum. Köy okulu sıkı disiplinliydi ve ihlâl edenler kızılık sopasıyla dayak yemeyi göze almalıydılar, ama Elen tarihinin ihtişamının daima birinci sırada olduğu derslerimi seviyordum. Özellikle İskender’in imparatorluk sınırlarının yarı mitolojik muhafızı Dighenis Akritas’ın efsanelerine kendimi kaptırmıştım. Trikomo’nun fazla uzağında olmayan bir yerde, köyün ihtiyarlarının oraya Dighenis tarafından fırlatıldığını bana temin ettikleri dev bir kaya vardı ve annem sık sık onun kahramanlıklarını anlatan halk şarkıları söylerdi.Benimki mutlu bir çocukluktu ve en mutlu olanı, milli bir günde mavi beyaz bayrakların arkasında yürüdüğüm ve hepimizin içinde yanan Elen hürriyet tutkusunu hissettiğim zamandı.”Bkz. Charles Foley ,**General Grivas Hayatım** ,çev.Cumhur Atay ,Kalkedon Yayınları ,İstanbul,2012,s.21.

³⁴ Kıbrıslı Rum Önderi, Başpiskopos III. Makarios (1913-1977) idi. Trodos Dağlarının eteklerindeki Panayia Köyünde, fakir koşullarda doğmuş, on üç yaşındayken meşhur Kykko Manastırı'na alınmıştı. İkinci Dünya Harbi'nden hemen önce, Atina Üniversitesi İlahiyat Fakültesine gönderilmişti. 1943'te kısa bir süre Kıbrıs'a dönüp Kykko Manastırı'nda hocalık yapmıştı.1946'da, Dünya Kiliseler Konseyinin himayesi altında, Boston Üniversitesi ilahiyat Okulu'nda öğrenimini derinleştirmek üzere, ABD'ye gitti. 1945'de, otuzbeş yaşında Kition Piskoposu seçildi ye böylece bir kere daha vatanına dönmüş oldu.Makarios Kıbrıs'a döner dönmez siyasal bir önder ve enosis propagandacısı olarak etkin bir rol üstlendi. 1948 anayasa önerisinin reddedilmesinde kısmen de olsa pay sahibiydi. 1950'de Kıbrıs Başpiskoposu ve Kıbrıs Rum cemaati lideri seçilerek ödüllendirildi. Başpiskopos olarak Makarios, Yunan Hükümetinin enosis destek vermesi için gösterdiği çabaları iki katına çıkardı.Bkz. Piere Oberling, **Bellapais'e Giden Yol**, trc. Mehmet Erdoğan, Ankara, 1987,s.2.

³⁵ EOKA- Ethniki Organosis Kypriakon Agoniston (Kıbrıs Mücahitleri Ulusal Örgütü) Grivas’ın kurduğu ihtilalci yeraltı ordusu .Denктаş EOKA’yı şöyle anlatır:”... *Kıbrıs'ta Rum terör örgütü EOKA'nın saldırıları karşısında silahsız bir halk. Av tüfeklerini bile bir çağrı üzerine İngiliz idaresine teslim etmiş bir halk. EOKA Yunanistan Genelkurmayına bağlı. Yunanistan'ın dışişleri bakanı tarafından yol gösterilen hem siyasi hem vurucu bir örgütle üzerimize yollanmış bir hareket.*”bkz. Dilek Yiğit Yüksel , “*Kıbrıs Türk Milli Mücadelesi (1914-1958)*” **Çağdaş Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi** ,cilt 3, sayı.18-19, 2009,s. 174.

adadan kovacağız sonra da Türkleri imha edeceğiz. Gayemiz Enosis'tir."Başpiskopos Makarios'un 1964 Ağustos'unda söylediği sözler bu gerçeği ispatlamaktadır:"*Eğer Türkiye, Kıbrıslı Türkleri kurtarmak için adaya gelecek olursa, Kıbrıs'ta kurtaracak Türk bulamayacaktır.*" demektedir.Kıbrıs davası, bir Türk-Yunan davasıdır. Yunanlıların milli hedeflerinde, " Megali İdea-(Büyük Ülkü)³⁶ " Akıllarında ilk günlerden beri hiç değişmeyen "Enosis (Kıbrıs'ı ilhak) ve yalnız Enosis³⁷ hedefleri vardır.Sözde din adamı aslında cani ve katil Başpiskopos Makarios'un Yunan megali ideasını gerçekleştirmek için enosis davasında Kıbrıs Türk toplumuna karşı yaptığı hunharca katliam ve soykırım vardır. Kıbrıs Türk'ünü tamamen ortadan kaldırarak adayı Yunanistan'a bağlamak için planlı ve örgütlü bir şekilde Kıbrıs Türklerine saldıran Rum canilerinin katliam sonucu olarak Kıbrıs, yakın bir tarihte eşine hiç bir defa rastlanmamış büyük bir felakete sürüklenmiştir.

³⁶ Yeni Yunanistan daha ilk kurulduğu günlerde, büyük yayılma emelleri besliyordu. Çevresindeki bütün topraklarda, denizlerde, adalarda gözü vardı. Böyle bir genişleme politikasının günün birinde "utançla sonuçlanmağa mahkûm" olduğu pek düşünülmüyordu. Eski Osmanlı toprakları üzerinde kurulan öteki ulusal devletlerin hiçbirinde Yunanlılarınki kadar aşırı, sürekli ve inatçı bir yayılma emeli görülmemiştir. Yunanistan, ulusal devletler çağında İmparatorluk olmağa ciddiyetle özenmiş ve bu büyük yayılma emelini devlet politikası yapmış bir ülkedir. Yunanistan'ın bu yayılma politikasına genel olarak *Megali İdea* (Büyük Fikir) deniyor.Bkz. , Şimşir , Bilal N., *Ege Sorunu-Belgeler (1912-1913)*, c. I, Ankara, 1976,s.xxix.

³⁷ Geçmiş eski Bizans uygarlığına bağlanınca ve buna tek mil Avrupa milletleri inandırılınca Grek'lerin hemen Enosis politikasına başlamaları pek zor olmamıştı. Enosis deyince, biz, Yunanistan'ın eski Bizans topraklarına konmak istediklerini anlıyorduk. Lâkin böyle bir uzak hedefe yönelmek için onların plânladıkları kurallar olmalı idi.Bu planın bizim bildiğimiz belgesi yoktu ama; Yunan istiklâlinden beri gördüğümüz Yunan tutumu bize bunları anlatıyordu.Ayrıntılı bilgi için bkz. Amiral Afif Büyüktuğrul, "Osmanlı (Türk)-Yunan Deniz Silahlanma Yarışı", *Bellekten*, Cilt: XXXIX, Ekim 1975, No: 156, s. 728.

1. KIBRIS ADASI'NIN COĞRAFİ KONUMU, JEOPOLİTİK VE STRATEJİK ÖNEMİ İLE NÜFUSU

Doğu Akdeniz'de 34°33'- 35°41' kuzey paralelleri ile 32°17'- 34°35' doğu meridyenleri arasında yer alan Kıbrıs³⁸, Sicilya (25.710 km), Sardunya (24.090 km²) adalarından sonra Akdeniz'in üçüncü büyük adasıdır³⁹. Ada'nın yüzölçümü 9251 km²'dir. Kıbrıs adası Anadolu'dan kopmuş olup, toprak yapısı, iklimi, bitki örtüsü ve hayvan türleri bakımından tamamen Anadolu'nun bir parçasıdır⁴⁰. Kıyılarının toplam uzunluğu yaklaşık 780 km'dir⁴¹. Jeolojik devirlerde bir çöküntü neticesinde Hatay bölgesinden ayrılıp bir ada haline gelen Kıbrıs'ın ilk sakinleri Anadolu'dan gelmişlerdir⁴². Kıbrıs adasıyla Anadolu arasında en yakın mesafe adanın kuzeyindeki Kormacit burnu ile Anadolu'nun Anamur burnu arası olup 71 km. (44 mil)dir⁴³. Kıbrıs kıyılarının uzunluğu 782 km. kadardır. Kıbrıs'ın büyüklüğü; 9280 Km. olup takriben Trakya'nın 1/3'ü ve bütün Türkiye'nin 1/83'ü kadardır⁴⁴.

1960 Kıbrıs Antlaşmaları'na göre de İngilizlerin elinde 158,4 km²lik (99 mil²) iki üs bölgesi vardır. (Dikelya ve Ağrotur Üsleri) Bu üsler anlaşmalar gereği İngiliz toprağı sayılır. Türkiye ile Kıbrıs arasında en kısa uzaklık 70 km (40 mil) olması nedeniyle açık havalarda Beşparmak Dağları'ndan Türkiye'nin güney kıyılarını görmek

³⁸ Türkçe'de Kıbrıs, Arapça'da "Kubrus"Batı dillerinde"Cyprus", "Cypre", "Chypre", "Gipros" ve "Cypren" olarak adlandırılan ada; İbrani'lerde "Kittim" denilen Kıbrıs;"Kypros"olarak ilk defa Homeros'ta zikredilmektedir. Adının, Ana Tanrıça Kibele'ye bu adada verilen isim olan adayı ilk işgal eden Yasef'in oğlunun adına izafeten "Kittim" veya "Chetini", M.Ö. 600 yılında bugünkü Lefke yakınlarında bulunan Depa (Soli) şehrinin Kralı olan Philocyprus'un adına izafeten "Cyprus" ve bir şehir adı olarak da "Pafos" denilmiştir.Ayrıntılı bilgi için bkz., **Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi dağılımı ve Türk Vakıfları)**T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın no.43,Ankara, 2000.,ss.4-5.

³⁹Aynı yer.,s.3.

⁴⁰ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, III. Cilt, 3. Kısım Eki, Kıbrıs Seferi (1570-1571)**, Ankara 1971, s. 32, Ayrıca bkz. A b d u l h a l u k Mehmet Çay, **Kıbrıs'ta Kanlı Noel-1963**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1989, s.1.

⁴¹ Anabrittanica Ansiklopedisi, "**Kıbrıs**", c. XVIII, s. 432.

⁴² Osmanlı İdaresinde Kıbrıs, **a.g.e.**,s.8.

⁴³ **Kıbrıs'ın Fethi (1570-1571)** , Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları No: 689,.Ankara ,1986,s.26.

⁴⁴ **Kıbrıs Broşürü No:1**,Genelkurmay İstihbarat Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1964,s.4.

mümkündür⁴⁵.

Coğrafi konumu ile Kıbrıs, Türkiye için jeopolitik ve jeostratejik açıdan hayati bir önem taşımakta; Anadolu'nun savunulmasında hayati rol oynamaktadır. Ayrıca Kıbrıs adası, Avrupa ile Afrika kıtaları arasında bir atlama taşıdır⁴⁶. Herhangi bir devlet tarafından Doğu Akdeniz'de Anadolu ve Suriye kıyılarına yapılacak bir harekâta Kıbrıs Adası, bir ileri karakol veya bir ileri mevzii olarak kullanılabilir⁴⁷.

Kıbrıs'ın Türkiye için jeostratejik önemini Yüce Atatürk şöyle vurgulamıştır: Güneyde askeri bir tatbikatı izleyen Atatürk etrafında bulunan subaylara: *"Türkiye'nin yeniden işgal edildiğini ve Türk kuvvetlerinin sadece bu bölgede mukavemet ettiğini farzedelim. İkmal yollarımız ve imkanlarımız nelerdir?"* sorusunu sorar. Subaylar birçok görüş ve düşünceleri ileri sürerler. Atatürk hepsini sabırla dinler. Sonra elini haritaya uzatır ve Kıbrıs'ı işaret ederek : *"Efendiler, Kıbrıs düşman elinde bulunduğu sürece bu bölgenin ikmal yolları tıkanmıştır. Kıbrıs'a dikkat ediniz. Bu ada bizim için çok önemlidir"*⁴⁸. " der.

Kıbrıs'ın jeostratejik önemi çok iyi bilinmelidir ki Ada'da 1931'den beri devam eden Kıbrıs davası, Kıbrıs'taki bir avuç Türkün davası olmaktan çıkmış ve 80.000.000'lük Türkiye Cumhuriyeti'nin en önemli davası olmuştur⁴⁹. Kıbrıs, Türkiye için tarihî yönden de çok önemlidir. Atalarımız Kıbrıs'ı, 1571 yılında 80.000 şehit pahasına almışlardır⁵⁰. Kıbrıs adası, uygun deniz ve hava üssü imkânlarına da sahiptir. Bu nedenle Doğu Akdeniz'de deniz ve hava üstünlüğü kurmak isteyen güçler için Kıbrıs, bulunmaz bir yerdir.

Türk egemenliği zamanında (1571-1878) Kıbrıs'ta Türklerin nüfusu Rumlardan çok idi. Rahip Kyprianos'a göre 1777 senesinde 47.000 Türk ve 37.000 Rum olmak üzere toplam nüfus 84.000'dir⁵¹.

⁴⁵ Vehbi Zeki Serter, **Kıbrıs'ta Rum-Yunan Saldırıları ve Soykırım**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Merkezi Yayınları, Ankara, 2008, s.1

⁴⁶ Ali Fikret Atun, **İkinci Kıbrıs Seferi**, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1999, s.12.

⁴⁷ Kıbrıs'ın Fethi (1570-1571), a.g.e.s, 27.

⁴⁸ Serter, a.g.e., s.5.

⁴⁹ **Sebepler ve Sonuçlarıyla 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı**, Kıbrıs Türk Barış Kuvvetleri Komutanlığı Yayını, Girne, 1996, s.3.

⁵⁰ Serter, a.g.e., s.5.

⁵¹ Ada nüfusu hakkında Venedikliler dönemine kadar elde yeterli ve sağlıklı bilgiler yoktur. Venedikliler zamanında (1489-1570) 100.000 ile 200.000 arasında değişen ada nüfusu, bu dönemde şöyle bir seyir takip etmiştir; Osmanlılar tarafından 1571

Kıbrıs, 1960'ta bağımsızlığını ilan ettiğinde, Ada'da 412.521 Rum, 104.350 Türk,3.628 Ermeni, 2.705 Manini, 502 Çingene vardı. 2.951 kişi de çeşitli etnik kökenli idi. Görülüyor ki nüfusun ancak % 18,07'si Türk'tür. Bunlar da çoğunlukla, küçük ve bir tehlike karşısında hassas yerleşim noktalarına dağılmışlardır.⁵²Bugün Kıbrıs'ta çeşitli milletlere mensup insanlar bulunmaktadır. Kıbrıs'ta İngiliz egemenliğinin başlamasından sonra, Kıbrıs Türklerinin ana vatan Türkiye'ye göçleri 1939 yılına kadar yoğun bir şekilde sürecektir. 1963 olaylarına rastlayan ilk Cumhuriyet yıllarında ise 600.000 civarında olan nüfusun 1/5'i Türklerden ve 4/5'ü Rumlardan oluşuyordu. Bu orantının Türklerin lehine olduğu dönemler de yaşanmıştır. Hâlen ana vatan Türkiye'de bir milyona yakın, İngiltere'de 300.000 ve Avustralya'da da 100.000'den fazla Kıbrıslı Türk yaşamaktadır⁵³.

2. KIBRIS TARİHİ

Kıbrıs adası, tarihin hiçbir döneminde Yunanlılara ait olmamıştır.Bugün Kıbrıs'ta bulunan Rumlar, Yunanlı değildirler. Bunlar, pek çok yabancı tarihçinin ve de siyasetçinin de kabul ettikleri gibi, Kıbrıs'ı tarih boyunca işgal etmiş bulunan ulusların kalıntılarıdır. Bunlara, soyu sopu belli olmadığı için levanten de denilmektedir⁵⁴.

Kıbrıs adası ada Orta çağlar başından beri Bizans, Arap, Fransız (Haçlı), İtalyan (Venedik) ve nihayet Osmanlı hâkimiyetini

yılında fethinden önce ada nüfusu toplam 197.586 kişidir. Fethi müteakip ilk Vali Muzaffer Paşa'nın yaptırdığı sayıma göre erkek nüfusunun 120.000 olarak belirlendiği Kıbrıs'ta, bazı kaynaklarda istilalar, kuraklıklar, veba, çekirge sürülere nedeniyle 18. yy.'ın sonlarında toplam nüfusun 80.000'e kadar düştüğü de belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Osmanlı İdaresinde Kıbrıs ,a.g.e.,s.5-6.

⁵² Oberling,a.g.e.,s.6.

⁵³ Serter,a.g.e.,s.4.

⁵⁴ İngiliz devlet adamlarından Sir VVinston Churchill, 1907 yılında verdiği demeçte: Kıbrıs Rumlarının Yunan olmadıklarını açıkça söylemiş ve “*Adanın Yunanistan'la tarihi ve coğrafi münasebetleri olduğu iddiası hayal mahsulüdür.*” demiştir. Serter,a.g.e.,s.6.Ancak Grivas ise ada halkının Elen olduğu iddia ederek şöyle demektedir :” *Binlerce yıldır yabancı egemenliği altında yaşamışlardı; Fenikeliler, Mısırlılar, Persler, Romalılar, Araplar, Lüsinyanlar, Venedikliler, Türkler ve İngilizler, Kıbrıs'ın hâkimleri olarak birbirlerini izlemişler ve Kıbrıslılar kendi işlerini yürütmek için ender olarak sorumluluk almışlardı. İşgalcilere ve onların yabancı kültürlerine pasif şekilde direnmişlerdi. Milli karakterleri tamamen Elendi.*” Bkz, Foley ,a.g.e.,s.36.

tanımıştır⁵⁵. Kıbrıs'ın ilk sakinleri AKA'larla Suriye ve Anadolu'dan gelen unsurların karışımıdır⁵⁶. Kıbrıs'ta insan yerleşimi ile ilgili ilk kesin bilgiler, yaklaşık M.Ö. 7000 yılında Güney Türkiye, Suriye ve Filistin'den gelenlere aittir⁵⁷.

Roma İmparatorluğu'nun M.S. 395 tarihinde ikiye ayrılmasından sonra Kıbrıs Adası, Doğu Roma İmparatorluğu'nun yâni Bizans'ın hissesine düşmüştür⁵⁸. Bizans döneminin diğer önemli bir sonucu Yunanlılıkla ilgisi olmayan Kıbrıs hıristiyan halkının, Rumca'nın Bizans'ın resmî dili olmasından sonra bu yeni dili benimseyerek Rumlaşmış olmalarıdır⁵⁹.

Hıristiyanlığın doğuşunda bu dini ilk kabul eden Roma vilâyetlerinden biri olmuş ve Ortodoks Kilisesi kurulmuştur. Ancak Katolik-Ortodoks mücadelesi Osmanlı fethine kadar devam etmiştir⁶⁰.

Müslümanlar az bir zaman zarfında, mucizevî bir kudretle, Yakın Şark'ın Sasanî ve Bizans İmparatorluklarını yere serdikten sonra da hayrete şayan bir süratle denizlere açılmışlar, Halife Osman zamanında Şam vâlisi bulunan Mu'âviye, vücuda getirdiği bir donanma ile, M. 650 yılında, Kıbrıs'a bir sefer yaptı ve Ada'yı yıllık 7200 dinar (altın) vergi ile İslâm devletine bağlamıştır⁶¹.

1191'de III. Haçlı Seferleri'nde İngiltere Kralı I. Richard (Arslan Yürekli Richard) tarafından alınan Kıbrıs'ın krallığına Richard tarafından, Kudüs Kralı Guy de Lusignan getirildi. Ortodoks Başpiskoposu Germanos'un başpiskoposluğu iptal edilerek, Ortodoks Kilisesinin legal varlığına son verildi⁶². Luzinyan'lar üçyüz yıl ülkeyi yönettiler. Bu Kıbrıs tarihinin en parlak dönemidir. Yönetimleri altında Ada, ipek, deri, baharat ticareti ile müthiş zenginliği, edebiyatçıları ve mimari eserlerinin güzelliği ile şöhret sahibi oldu⁶³.

⁵⁵ Osman Turan, "Orta Çağlarda Türkiye - Kıbrıs Münasebetleri", **Bellekten**, C. XXV III, sayı .110 (Nisan 1964), s. 209.

⁵⁶ Kıbrıs Broşürü No:1, **a.g.e.**, 32.

⁵⁷ Harry Scott Gibbons, **Kıbrıs'ta Soykırım (The Genocide Files)**, Özyurt Matbaası, Ankara, 2003, s.19.

⁵⁸ Çay, **a.g.e.**, s.3.

⁵⁹ Aynı yer, s.4.

⁶⁰ Osmanlı İdaresinde Kıbrıs, **a.g.e.**, s.9.

⁶¹ Turan, **a.g.m.**, s.209.

⁶² Çay, **a.g.e.**, s.5.

⁶³ Gibbons, **a.g.e.**, s.20, Kıbrıs kral ailesinin son ferdi olarak 17 Haziran 1964 tarihinde ,Başbakan İsmet İnönü'ye mektup yazan Mustafa Shevki Lusignan ,büyük ninesi Prenses Helene Rouse Lusignan'ın Müslüman olup Meryem adını aldığı 1878 den

1489'da Venedik Cumhuriyeti adayı dolanbaçlı yollardan ilhak etmiş ve İdare Venedikliler tarafından ele geçirildikten sonra Kıbrıs, Venedik soylularından seçilen bir askerî valiyle yönetildi⁶⁴. Bu hal Osmanlı'ların işgaline kadar devam etmiştir⁶⁵. Ancak Osmanlı fethine kadar sürecek olan Venedik idaresi Kıbrıslılar için tam bir felâket olmuştu⁶⁶. Venedikliler, yerli halka ezici bir yönetim uyguluyorlardı. Halk, kalelerin hendek kazma ve tahkim ve savaş hizmetleri altında eziliyordu. Her yıl vermekte oldukları 350.000 duka altınlık vergi sebebiyle perişan durumda idiler⁶⁷.

2.1 Kıbrıs'ın Osmanlı'larca Fethi (1570-1878)

1521'de Rodos Adası'nın Osmanlılar tarafından fethedilmesiyle telaşa düşen Venedikliler, savunma hazırlıkları yapmağa başladılar. Ağır vergiler ve zulüm altında ezilen halk, zalim Venedik yerine âdil Türk yönetiminin olmasını tercih etmekteydi. Doğu Akdeniz, Karadeniz, Kızıldeniz, Türk toprakları ortasında birer göl durumundaydı. Türk donanması, bu denizlere egemen olmakla birlikte varlığını Batı Akdeniz'de Cebelitarık'a, Hint Denizi'nde Sumatra Adası'na kadar duyuruyordu⁶⁸.

Ortadoğu'nun bu ülkelerini ele geçirmeyi başarmış bir imparatorluğun Kıbrıs'ı ele geçirmeyi ihmal etmesi mümkün değildi. Özellikle Venedik Cumhuriyeti'nin Doğu Akdeniz'de önemli bir üssü olan Kıbrıs'ta yuvalanmış olan korsanlar, Mısır'a giden Türk hacı ve tüccar gemilerine saldırmak suretiyle maddi ve manevi zararlar veriyorlardı⁶⁹. Osmanlı Devleti, Kıbrıs'ı ele geçirmeyi hayati bir zorunluk olarak görmüştür⁷⁰. Çünkü Ada'nın fethiyle ancak Akdeniz'in doğusunda Osmanlı egemenliğinin tamamlanması ve bütünleşmesi mümkün olabilecekti. Kıbrıs seferine Serasker olarak Lala Mustafa Paşa tayin olunmuştu. Üç aylık bir kuşatma sonunda 1 Ağustos 1571

itibaren Lusignan'ların Türk ve Müslüman olduklarını belirtmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: BCA 030-01-8-46-6, ss3-4.

⁶⁴ Osmanlı İdaresinde Kıbrıs, **a.g.e.**, s.11.

⁶⁵ Kıbrıs Broşürü No:1, **a.g.e.**, s.32.

⁶⁶ Çay, **a.g.e.**, s.6.

⁶⁷ Kıbrıs'ın Fethi (1570-1571), **a.g.e.**, s.22.

⁶⁸ Aynı yer, s.10.

⁶⁹ Aynı yer, s.14.

⁷⁰ Kıbrıs'ın Fethi (1570-1571), **a.g.e.**, s.15.

tarihinde Magosa kalesi de alınarak Kıbrıs'ın fethi tamamlandı⁷¹. Fetihten sonra Lefkoşe merkez olmak üzere Kıbrıs idârî yönden bir "Beylerbeylik" statüsüne alınarak tahrir olunup, Avlonya Sancakbeyi Muzaffer Paşa Beylerbeyi tayin edildi⁷².

Adada yaşayan Rum ahaliye gelince, bunlar Türkler'i bir kurtarıcı olarak karşıladılar, Osmanlılar Rumlar'a saygıyla davranıldı. Osmanlılar köleliği kaldırdılar ve Kıbrıslılara ev ve toprak sahibi olma hakkı tanıdılar. Ortodoks cemaati bütün diğer Hıristiyan mezheplerden üstün kabul ettiler ve Ortodoks Başpiskoposluğunu yeniden ihdas ettiler. Her şeyin ötesinde, Kıbrıslılar, "millet sistemi"⁷³ olarak bilinen azınlıklara geniş özürlük veren o mükemmel düzenin bir parçası haline getirildiler. Bu düzen ise, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki dini azınlıklara yüzyıllar boyu Türkler gelmeden önce Avrupa'da sahip olduklarından çok daha fazla özgürlük sağlamıştır. Ada'nın askerî bakımdan kuvvetlendirilmesi yanında nüfus olarak da Türk iskânına ihtiyaç duyuluyordu. Bunu sağlamak amacıyla; çeşitli Türkmen topluluklar mecburî iskâna tabi tutularak Kıbrıs'a yerleştirildiler⁷⁴. Venedikliler döneminde halkın elinden alınan dinî hürriyet geri verilerek sürgünde olan Ortodoks başpiskoposunun adaya dönmesine müsâade edildi⁷⁵.

Bu devirde Latinlerin Katolik Kilisesi yasaklandı ve Rum Ortodokslar teşvik edildi. Ada Rumları 308 yıllık Türk idaresinde (1570-1878) varlıklarını korudukları gibi ekonomik, kültürel ve hatta siyasî bakımdan da gelişme imkanını bulmuşlardır⁷⁶. Kıbrıs'a yerleştirilmiş olan Anadolu Türkleri ile adadaki Rumlar, dinleri ve dillerinin ayrı olmalarına rağmen, uzun zaman barış içinde yan yana yaşadılar⁷⁷.

Genellikle sanılır ki, Türkler 1571'de Kıbrıs'ı fethetmekle, onu Yunanlılardan "çalmışlardır". Halbuki bu tarihte, Bizans Rum

⁷¹ Çay,a.g.e.,s.8-9.

⁷² Osmanlı İdaresinde Kıbrıs,a.g.e.,s.17.

⁷³Osmanlı nüfusu mensup olduğu dinlere göre milletlere bölünmüştür.Yani, bütün Müslümanlar Müslüman Milletine, bütün Museviler Musevi Milletine vb. mensuptu. Her millet, Osmanlı İmparatorluğu'nun yarı bağımsız bir unsurunu teşkil etmekteydi. Milletler kendi kurallarını uygulamakta,kendi mezarlıklarını, okul ve kiliselerini yönetmekte ve evlenme, çeyiz durumu,boşanma, nafaka ve diğer medeni hukuk konularında da yetkiye sahiptiler.,Ayrıntılı bilgi için bkz. Oberling,a.g.e.,s.4

⁷⁴ Çay,a.g.e.,s.10.

⁷⁵ Osmanlı İdaresinde Kıbrıs,a.g.e.,s.18.

⁷⁶ Aynı yer,s.19.

⁷⁷ Türk Yunan İlişkileri ve Megali İdea ,a.g.e.,s.27.

İmparatorluğu sona ereli bir yüzyıldan fazla olmuş ve Kıbrıs da yaklaşık üç yüz yıldanberi Batı Avrupa'nın egemenliği altında yaşamakta idi (Önce Lusignan şövalyeleri ve sonra da Venedikliler).Kıbrıs Türklerinin ataları, ilk İngiliz göçmenlerinin Kuzey Amerika'ya gelmelerinden çok önce, 1570'lerde yeni vatanlarına gelmişler ve dört yüz yıldan fazla bir süre adada yaşamışlardır⁷⁸. 1571'de Osmanlılar Kıbrıs'ı fethetti Türklerin, dört yüz yıldan fazla zamandır Kıbrıs'ta oldukları ortadadır⁷⁹.

Esas Kıbrıs sorununun özü Sokollu Mehmet Paşa'nın 1572'de Venedik elçisine söylediği sözlerde yatmaktadır: " . . .siz bizim donanmamızı yakmakla sakalımızı traş ettiniz. Biz Kıbrıs adasını almakla kolunuzu kestik, kesilen sakal daha gür yerine çıkar, ancak kesilen kol yerine gelmez. . ." İşte Kıbrıs sorununun özü, Batı dünyasına karşı, Hristiyan zihniyetine karşı bu kesik kolun mücadelesidir. Kıbrıs'taki Türk-Rum anlaşmazlığı bu mücadelenin sadece görünürdeki bir bölümüdür⁸⁰.

1570-1571 yıllarında Kıbrıs'ı fethederek yerli Ortodoks Rumlara refah, özgürlük ve adalet getiren Türk yönetimine karşı Rumlar, Osmanlı döneminde "Besle kargayı oysun gözünü" atasözünü doğrularcasına misali, 1821 Yunan isyanı ile birlikte enosis (ilhak) faaliyetlerine başlamışlardı⁸¹.

2.2.Kıbrıs'ın İngilizlere Devri ve İngiliz Sömürge Dönemi (1878-Lozan 1924)

Çarlık Rusyası 24 Nisan 1877 tarihinde Osmanlı Devleti'ne savaş ilân etti. Rumeli'den süratle ilerleyen Rus orduları Ayastefanos (Yeşilköy) önlerine kadar geldiler. Bunun üzerine Osmanlı Devleti 3 Mart 1878 tarihinde Rumeli ve Doğu Anadolu'da büyük toprak kaybına sebep olan Ayastefanos Antlaşması'nı imzalamak zorunda kaldı.3 Mart 1878 tarihinde imzalanan bu anlaşma ile Rusya'nın Slavcılık politikası büyük bir zafer kazanmış, Osmanlı Devleti'nden önemli bir toprak kütlesi kopararak Balkanlar'da nüfuzunu arttırmıştı⁸².

⁷⁸ Pierre Oberling, Fahir Armaoğlu, Kıbrıs **Faciası**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990, s.3.

⁷⁹ Aynı yer, s.1.

⁸⁰ Sebep ve Sonuçlarıyla 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı, a.g.e.s.

⁸¹ Serter,a.g.e.,s.27.

⁸² Osmanlı İdaresinde Kıbrıs,a.g.e.,s.21.

Rusya'nın güneye sarkması İngiltere'nin başta Hindistan olmak üzere Asya'daki sömürgelerindeki İngiliz varlığını tehlikeye atacaktı⁸³. Bu nedenle Kıbrıs üzerinde de hesapları olan İngiltere, harekete geçmek ihtiyacı duydu⁸⁴.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı, sömürgelerini korumak, Akdeniz'de önemli, bir stratejik mevki olan Kıbrıs'ı ele geçirmek amacıyla Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu bunalımdan da faydalanarak Osmanlı'yı kurtarmak numarasıyla Ayastefanos Anlaşması'nın ağır olan şartlarının tadili veya Rus emellerinin durdurulması gibi vaatlerle Bab-ı Ali'ye ittifak teklif etmiş ve zor şartlar altında bulunan Sultan da bunu kabul etmek zorunda kalmıştır⁸⁵. Böylece İngiltere'nin, Osmanlı'ya nüfuz imkanı doğmuştu. Osmanlı İmparatorluğu Rusya ile savaşta iken, stratejik önemi nedeniyle Kıbrıs'ı isteyen İngiltere, büyükelçi Henry Layard aracılığıyla Mayıs 1878'de Osmanlı Devleti'ne Ruslara karşı bir ittifak teklif etmiştir⁸⁶.

Britanya ve İrlanda Birleşik Krallığı adına Elçi Layard iki maddelik anlaşmayı 4 Haziran 1878'de imzaladılar. Anlaşma metni şöyledir:”*Anlaşmayla Kıbrıs idaresi İngiltere'ye bırakılmakla beraber Osmanlı Devleti'nin ada üzerindeki mülkiyet hakkı ortadan kalkmıyordu*”⁸⁷. Ayrıca 1 Temmuz 1878 tarihinde yapılan önceki antlaşmaya ek bir antlaşma daha yapıldı. Ek antlaşmanın altıncı maddesinde Rusya'nın Batum, Kars ve Ardahan'ı terketmesi halinde İngiltere'nin de Kıbrıs'ı tahliye edeceği hususu yer almakta idi⁸⁸. İmzalanan Ek-1 sözleşme ile de Kıbrıs'ın idaresi geçici olarak İngiltere'ye bırakıldığı gün hukuken de Osmanlı Devletine bağlı olduğu

⁸³ Çay,a.g.e.,s.13.

⁸⁴ Osmanlı İdaresinde Kıbrıs,a.g.e.,s.21.

⁸⁵ Çay,a.g.e.,s.12.

⁸⁶ Layard, Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya'daki vilayetlerinin güvenliği İngiltere tarafından sağlanınca, İngiliz sermayesinin de bu bölgelere yatırım yapacağını ve Doğu Anadolu'nun tabii kaynaklarının geliştirileceğini ileri sürüyordu. Ona göre Kıbrıs'ın İngiliz idaresine geçmesi Babıali için bir çok ekonomik faydalar sağlayacaktı. Yuluğ Tekin Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği (1877 -1880)*, A.Ü.D.T.C.F.Yay., Ankara, 1968, s.84'den aktaran, ÇTTAD, VIII/18-19, (2009/Bahar-Güz), s.s.161-184 Dilek Yiğit Yüksel , “Kıbrıs Türk Milli Mücadelesi (1914-1958)” *Çağdaş Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* ,cilt 3, sayı18-19, 2009,s. 162.

⁸⁷ Osmanlı İdaresinde Kıbrıs,a.g.e.,s.26.

⁸⁸ Çay,a.g.e.,s.14.

açıkça Andlaşma'da belirtilmiştir⁸⁹.

12 Temmuz 1878 günü Kıbrıs'ın idaresinin İngiltere'ye bırakıldığını bildiren ferman İngiliz amiralinin huzurunda okundu. Böylece 308 yıllık Osmanlı idaresi fiilen sona ermiş oldu. Kâğıt üzerinde de olsa Osmanlı idaresi hukuken devam ediyordu⁹⁰. Son son Osmanlı yöneticisi Besim Paşa, makamını İngiliz amirale devretti⁹¹. Sonuçta 1878'de geçici statüsünde sessiz sedasız Kıbrıs'a, 1882'de de bir oldu bitti ile Mısır'a yerleşti⁹².

Osmanlı Devleti'nde kalmak şartıyla yönetimi geçici olarak İngiltere'ye verilmişse de, bu husus kağıt üzerinde kaldı ve İngiltere, bir anlaşmayla şartlı olarak girdiği adayı 15-16 Ağustos 1959'da Kıbrıs Cumhuriyeti ilân edilinceye kadar elinde tuttu⁹³. Böylece Kıbrıs, 85 yıl İngiltere idaresinde kaldı⁹⁴.

Kıbrıs Türklerine karşı ilk saldırılar, Kıbrıs'ın İngiltere'ye geçici olarak devredilmesinden (1878) kısa bir süre sonra başlamış ve gelişmiştir. 23 Temmuz 1878'de, ilk İngiliz Yüksek Komiseri Sir Garnet Wolseley'i karşılayan Kition Piskoposu Kyprianos konuşmasında: " *İyonya Adaları için yaptığı gibi Kıbrıs'ın da doğal olarak bağlı olduğu Anavatan Yunanistan ile birleşmesine yardım edeceği hususunda Büyük Britanya'ya güvendiğimiz içindir ki, bu önetim değişikliğini kabul ediyoruz*"⁹⁵. 1. Dünya Savaşının

⁸⁹ Eroğlu, **a.g.e.** ,s.739, Ayrıca bkz. Rifat Uçarol, *1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı-İngiliz Anlaşması Adanın İngiltere'ye Devri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1978,s.65.vd.

⁹⁰ Çay,**a.g.e.**,s.15.

⁹¹ Derya Sevinç, "Türk-Yunan İlişkileri Çerçevesinde Kıbrıs Sorununda Yeni Bir Aşama

(1954-1960)", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi** ,Sayı 60, Bahar 2017, s. 174.

⁹² Evcil,**a.g.e.**,s.29.

⁹³ Osmanlı İdaresinde Kıbrıs,**a.g.e.**,s.26.

⁹⁴ Türk Yunan İlişkileri ve Megali İdea ,**a.g.e.**,s.27.

⁹⁵ Oberling,**a.g.e.**,s.11-12.,ayrıca bkz., Serter,**a.g.e.**,s.28. , Osmanlı İdaresinde Kıbrıs,**a.g.e.**,s.28, Ancak Grivas İngilizlerin adayı Rumlar'a vereceğine inandıklarını belirterek şöyle demektedir :” *Türkiye'nin onu birkaç bin liraya İngiltere'ye sattığı 1878'deki o güne kadar asırlarca uzun bir dizi düşman işgaline uğramıştı. Kıbrıslılar birkaç on yıl önce İngiltere'nin İyon adalarını serbestçe Yunanistan'a geri vermiş olduğunu hatırladıkları için İngilizleri buyur etmişlerdi ve adanın, ilk İngiltere Valisi'ne, Mağusa'da karaya çıkarken yaptığı Enosis ricasına herkes inanıyordu.Bu umutlar hiç gerçekleşmedi.*” demektedir.Foley,**a.g.e.**,s.19.

başlaması ve kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti'nin 29 Ekim 1914'te Almanya'nın yanında savaşa katılmasını, İngilizler adeta Kıbrıs'ı işgal etmek için bir fırsat saydılar⁹⁶. İngiltere 5 Kasım 1914 tarihinde Kıbrıs'ı tek taraflı olarak ilhâk etti. Kıbrıs'ın İngiltere'ye katılması, 5 Kasım 1914 tarihli bir beyanname ile ilânına sebep olmuştur. Aynı beyanname Kıbrıs'ın İngiliz İmparatorluğunun bir parçası olduğunu ve 1878 Andlaşması'nın hükümsüz olduğunu da ilân etmekte idi⁹⁷. Osmanlı Devleti ise bu ilhâkı sadece protesto etmekle yetindi⁹⁸. Kıbrıs'ın işgali dolayısıyla Ada'da yeni bir statü ortaya çıktı. Türkiye, Lozan Konferansına kadar bu tek taraflı işgali tanımadı⁹⁹. Bu durum karşısında İngiliz tâbiyetine girmek istemeyen 8.000 kadar Türk ailesi Anadolu'ya göç etti. İngiltere Yunanistan'ın, kendi safında 1 nci Dünya Savaşına girmesini istiyordu¹⁰⁰. Hatta İngiltere savaşa girmek istemeyen Yunanistan'ı baskı altına almak için Kıbrıs'ta Enosis akımını körüklemekten çekinmedi ama, Yunanistan'ı savaşa ikna edemedi¹⁰¹.

Birinci Dünya Savaşı sıralarında Yunanistan'ın yönetimini ele geçiren Venizelos, İngiltere ve Fransa'nın destekleriyle, Türkleri Anadolu'dan atma ve megalı ideayı gerçekleştirme çabalarına hız verdi. İngilizlerce zamanın en modern silahlarıyla donatılmış Yunan orduları,

⁹⁶ Çay, a.g.e., s.18.

⁹⁷ Eroğlu, a.g.m., s.739.

⁹⁸ Kıbrıs Broşürü No:1, a.g.e., s.28.

⁹⁹ Çay, a.g.e., s.19.

¹⁰⁰ Ancak Grivas ise şöyle iddia eder :”*Aslında Birinci Dünya Savaşı sırasında ada, müttefik devletler yanında savaşa katılması karşılığında Yunanistan'a önerilmişti; fakat zamanın Atina'sının karışık siyaseti yüzünden öneri ele alınmamıştı.*” Foley, a.g.e., s.20.

¹⁰¹ Zira Alman İmparatoru 2 nci Wilhelm'in eniştesi olan Yunan Kralı Kostantin, Almanya sempaticesini idi ve savaşa girme konusunda ihtiyatlı bir politika izliyordu. Buna karşılık Başbakan Venizelos ise hararetli bir şekilde Yunanistan'ın İngiltere safında savaşa katılmasından yana idi. Daha sonra krala karşı bir ayaklanma başlatan Venizelos, İngilizlerin yardımı ile 1917 yılında kralın tahttan çekilmesini sağladı ve 26 Haziran 1917'de Yunanistan, İngiltere yanında savaşa katıldı. Böylece İngiltere'ye sırtını dayayan Yunanistan'ın savaş sonunda da Anadolu macerası başladı¹⁰¹.

Yunanistan, eline geçen fırsatlardan yararlanmak için olağanüstü bir çaba harcadı. 1821 Yunan isyanından itibaren sınırlarını Türkiye'nin zararına olarak geçen gün biraz daha büyüttü. Büyük Avrupa ülkelerinin geniş yardım ve destekleriyle temelleri sarsılmış bir Osmanlı Devleti'ne karşı kazanılan bu kolay başarılar, Yunanlarda yeni hayallerin doğmasına sebep oldu, işte bu hayallerdir ki, Yunanistan'ı 1922 felaketine sürükledi. Bkz., Evcil, a.g.e., s.30.

Büyük İskender'in imparatorluğunu yeniden canlandırdıklarını sandıkları bir anda, Büyük Önder Mustafa Kemal'in yönetimindeki Türk ordusunun kahredici tokadını yedi ve Anadolu'nun bağrında yok olup gitti. Böylelikle Elefterios Venizelos'un Yunanların beyninde dirilttiği enosis hayalleri de temelinden sarsıldı. Yeni bir fırsat doğuncaya kadar tarihin karanlıklarına çekildi.

Grivas Anadolu seferine¹⁰² katıldığını anlatarak , yüce Atatürk'ten şöyle bahseder :” *Savaşın, Türkiye'nin kendisine Atatürk adını veren yeni önderi Mustafa Kemal'in zekâsı ve kararlılığı sayesinde gelen mutsuz son.(Yunan için)*¹⁰³”

Yunanların bu tarihten sonra uzun bir süre sesleri çıkmadı. Kendi iç kavgalarının etkisiyle perişan olan Yunan halkı 20 yıldan fazla bir süre enosis lafını bile etmedi. Megali ideanın gerçekleşmesi için 2 nci Dünya Savaşı sonrası zemininin elverişli olduğu hayaline kapılan Atina yöneticileri, unutulmuş gibi görünen enosis hayallerini bir kez daha canlandırdılar ve gözlerini, planlarının birinci aşaması olan Kıbrıs'a diktiler¹⁰⁴.”

2.3. Lozan Antlaşması İle Kıbrıs'ın İngiltere'ye Verilmesi (24 Temmuz 1923)

Türk İstiklâl Savaşı kazanıldıktan sonra 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması ile yeni Türk devleti İtilâf Devletleri tarafından resmen tanınmıştı. Kıbrıs, Batı Trakya, Musul gibi millî sınırlarımız dışında kalan vatan toprakları için fazla birşey yapılamadı. Neticede Kıbrıs'ın İngiliz mülkü olmasını Lozan Antlaşmasının 20. maddesi ile tanımak zorunda kaldık.Lozan Antlaşması'nda Kıbrıs'la ilgili 3 madde vardır. Bunlar 16, 20 ve 21. maddelerdir."Madde 20: "*Türkiye hükümeti Kıbrıs'ın Britanya hükümeti tarafından 5 Kasım 1914'te ilân olunan ilhakını tanıdığını beyan eyler.*,"Lozan Anlaşması ile Türkiye Cumhuriyeti

¹⁰² Grivas subay olarak Anadolu işgaline katılımını, Türk efelerinin gerilla savaşını ve Yüce Atatürk'ü şöyle anlatır :”... *Yunan ordusu Türkiye içlerinde ilerliyordu ve tümenime İzmir'in arkasındaki dağlarda bulunan Mustafa Kemal'in önderliğindeki gerillaları temizleme emri verilmişti. İlk gerilla savaşını yaşamam ve bunun olanaklarını anlamam bu engebeli bölgede oldu. Yalnızca tüfeklerle silâhlanmış gayri nizami bir çetenin, Nikomidia (İzmit) yakınlarında mevkilerini dövmek için topçu getirildiği hâlde tümenimizi bütün bir gün başarıyla geciktirmesinin kolaylığından çok etkilenmiştim.* ” Bkz.Foley,**a.g.e.**,s.22.

¹⁰³ Foley,**a.g.e.**,s.22.

¹⁰⁴ Serter,**a.g.e.**,s.16.

vatandaşlığına geçmek isteyen Kıbrıslı Türklere iki yıllık bir süre tanınması üzerine, İngiliz idaresinden memnun olmayan çok sayıda Türk anavatan Türkiye'ye göç etti¹⁰⁵.

Lozan Antlaşması ile Kıbrıs Adası'nın egemenliği resmen İngiltere'ye verilince, Kıbrıs'taki Türk Toplumunu sahipsiz bir azınlık durumuna düşmüştür¹⁰⁶. 1921 - 22 yıllarından başlayarak İngiliz idaresinin, Kıbrıs Türkleri arasında gittikçe kuvvetlenen Türk Milliyetçiliği'ne karşı birtakım tedbirler almaya başladığı görülmektedir.

1921'den itibaren okul kitaplarına sansür uygulanmaya başlandı. Türk toplumu, İngiliz yönetiminden posta, elektrik, yol ve belediye hizmetlerinde memur alımında Rum toplumunu kayırdığından; devlet hizmetine daha çok Rumlar'ın alındığından; camilere imam atanmadığı için camilerin, okullara öğretmen atanmadığı için okulların kapanmakta olduğundan şikayet etmeye başlamıştı¹⁰⁷.

Lozan Antlaşması'yla Misakı Millî dışında kalan coğrafyalarla ilgisini kesen Türkiye¹⁰⁸, 1950'li yıllara kadar Misak-ı Millî sınırları dışında yaşayan Türklere yönelik politikalar geliştiremediği gibi, Kıbrıs'taki Türk cemaati için de herhangi bir resmî politika yürütememiştir. Türkiye'nin ilgisini çekme çabaları, daha doğrusu Kıbrıs'taki "ulusal davayı" Türkiye'ye mal etme uğraşları, 1940'ların başlarına kadar şahıslarla sınırlı kalmıştı¹⁰⁹.

2.4. 1931 Yılındaki Kıbrıs'taki Rum İşyanı

Yunan Helenizminin duygusal yönünden aşırı etkisinde olan

¹⁰⁵Ayrıntılı bilgi için bkz.,Seha L. Meray, Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler, İkinci Takım, Cilt II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 7., Osmanlı İdaresinde Kıbrıs,**a.g.e.**,s.30.

¹⁰⁶ Emruhan Yalçın, "Kıbrıs'ta Türk Mukavemet Teşkilatı Ve Rauf Denktaş" **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, sayı 58, Bahar 2016, s. 279.

¹⁰⁷ Çay,**a.g.e.**,s.24.

¹⁰⁸ Türkiye'nin Kıbrıs'taki Türkler'e ilgisizliğini, İngiltere'deki Türk Büyükelçisi Faruk Berkol İngiliz Dışişleri Bakanına şöyle anlatmaktadır:"...Türkiye Kıbrıs Türklerinin Türkiye'ye iltihak politikasını daima önlemek politikasını takip etmiş ve orada yaşayan Türklere haralarını muhafaza etmek hususunu yardım etmekle beraber onlara daima sadık birer İngiliz tebası olmaları hususunda öğüt vermiştir..." bkz.BCA,010-09-109-34-4.

¹⁰⁹ Yalçın,**a.g.m.**,s.280.

Rum Ortodoks Kilisesi, enosisin ilk kez istenmesinin 103'üncü yıl dönümünde 18 Ekim 1931 günü Kitium Papazı Nikolhimos Mylonas, Kıbrıs Valisine gönderdiği bir mektupta: "Kıbrıs'ın Yunanistan'la birleştiğini ilan edip bunu kan dökmek pahasına da olsa gerçekleştirmek için her şeyi yapacağını bildirmiştir"¹¹⁰. Limasol'da, İngiliz Bölge Komiseri'nin evinin tamamen yakıldığı bir isyan çıktı. Bir sonraki gün, gösteriler Ada'nın hemen her tarafına yayılmıştı. Ayaklanma diğer bölgelere de sıçradı ise de Mısır'dan takviye kuvvetlerin getirilmesi ve 5 İngiliz savaş gemisinin Kıbrıs limanlarına ulaşmasıyla durum kontrol altına alındı. 1931 isyanında 7 kişi ölmüş, 67 kişi yaralanmış ve 400 kişi tutuklanmıştı¹¹¹.

Enosis için ilk silahlı eylem olması yanında, 1931 isyanında diğer önemli bir nokta da, yine ilk defa Yunanistan'ın Kıbrıs Konsolosu Alexis Kyrou'nun bu isyandaki rolünün tesbitidir. Bunu ortaya çıkaran İngiliz idaresi, Alexis Kyrou'nun adayı terketmesini istemişti. Böylece Yunanistan'ın Kıbrıs'taki 1931 ayaklanmasındaki rolü fiilen ortaya çıkmıştı. Rumlar ,sanki Kıbrıs'ta Türkler yaşamıyormuş ve sanki Kıbrıs'ta Türklerin hiçbir hak ve hukuku yokmuş gibi, açıktan açığa Enosis mücadelesi başlatılmış; adayı Yunanistan'a ilhak etmenin cüretkar eylemlerine girişilmişti¹¹².

Kıbrıs Türkleri mümessili M.Necati Özkan, 1939 yılında CHP Umumi Katipliğine yazdığı yazıda 1931 yılındaki Rum isyanı nedeniyle Türk Meclisinin lağvedilmesinin Türklük mücadelesini akamete uğrattığını ve gazeteye ihtiyaçları olduğunu ve yardım edilmesini Türkiye'den istemiştir¹¹³.

Grivas ikinci Dünya harbi sonrasında İngilizler'in yanlarında Almanlar'a karşı döğüşen Kıbrıslılara adayı vereceğini iddia ederek, verilmeyince adayı döğüşerek ele geçirmeye karar verdiğini anlatır¹¹⁴.

¹¹⁰ Serter, a.g.e., s.18.

¹¹¹ Çay, a.g.e., s.26.

¹¹² Tolgay, a.g.e., s.18.

¹¹³ Bkz.: BCA 030-01-36-218-1, ss.2-3. Yine aynı yazı ile , Kıbrıs'ta azınlıkta kalındığı, millî harsı ve kültürü idame ettirmek için İngiliz dostluğundan istifade amacıyla bir gazeteyle ihtiyaç olduğu belirtilmektedir.

¹¹⁴ Katil Grivas şöyle anlatır: "İkinci Dünya Savaşı'nda Gamalı Haç (Almanlar) Atina'daki Akropolis'in üzerinde dalgalandığında umutlarımız İngiltere ve Amerika'nın vaatleriyle aydınlandı; 30,000 Kıbrıslı "Yunanistan ve özgürlük için" çarpıştıkları güvencesiyle İngiltere ordusuna katılmaya ikna edildiler. Diğer her

8 Nisan 1948'de genç arhimandrit (piskopoz alt papaz derecesi) Makarios Dünya Kiliseler Konseyi'nden burslu olarak eğitim için Amerika'nın Boston kentinde iken Kitium metropoliti (Kitium bölgesi din sorumlusu piskopos) seçildiğinde, bir din adamıyla ilgili bu rutin seçimin, Kıbrıs tarihine öyle büyük damga vuracak bir dönüm noktasının başlangıcı olacağını kim bilebilirdi¹¹⁵.

2.5.Makaryos-Grivas ikilisi İle EOKA Terörü ve 1950-1960 Yılları Arasındaki Kıbrıs'taki Gelişmeler

15 Ocak 1950 tarihinde kilisenin kontrolünde, Rumlar "Yunanistan'la birleşmeyi talep ederim.", "Yunanistan'la birleşmeye karşıyım." şeklinde oylamayı ihtiva eden bir sahte ve kanunsuz bir halk oylaması (plebisit) düzenlemişler ve Kıbrıs Rum halkının %96'sının enosis lehinde oy kullandığını açıklamışlardır. Bu halk oylamasına Türkler katılmamış ve de desteklememişlerdi. Hareket, gayrimeşru idi ve yasal değildi. Nitekim İngiliz Yönetimi'nce de kabul edilmedi. Bu kanunsuz hareket, Türklerin de sert tepkisi ile karşılandı¹¹⁶.

Rumlar ise 15 Ocak 1950 tarihinde Kıbrıs'ta Rum-Yunan cephesi artık enosis uğraşını değişik yollarda aramaya başlayacaktı. Bu da silah yoluydu. Kan dökerek silah zoru ile enosisi gerçekleştirmeye karar vermişlerdi¹¹⁷. 8 Ekim 1950'de Makarios'u¹¹⁸ Kıbrıs Rumları,

Kıbrıslı gibi, Kıbrıs'ın özgürlüğü için de çarpıştığımıza inandım. Fakat savaş bitip demokrasi bir kez daha emniyette olunca vaatler tutulmadı ve uğrunda mücadele ettiğimiz ilkeler çığnendi. Sakin geçen savaş sonrası yılların ardından adanın bu kadar uzun zamandır peşinde olduğu özgürlüğü tek bir yoldan kazanacağını anladım, onun için dövişerek." Bkz.,Foley,**a.g.e.**,s.20.

¹¹⁵ Makarios o zaman sadece 35 yaşındaydı. Boston'da sivil kıyafetle dolaşıyordu ve sakalı yoktu. Ancak metropolit seçildiği zaman, Ortodoksluk kurallarına uyması gerekiyordu. Böylece sakalları büyüsün diye Boston'dan ayrılışını iki ay geciktirdi. Sonunda 13 Haziran 1948'de metropolit koltuğuna oturdu. Bkz.Makarios Drusotis, **Karanlık Yön EOKA**, Galeri Kültür Yayınları, Lekoşa,2005,ss.31-32.

¹¹⁶ Çay,**a.g.e.**,s.29, O tarihte adada yaşayan sömürgecinin nüfusu 488.000 kişiydi. İngiltere'nin 1946 yılında yaptığı nüfus sayımına göre; adada 361.199 Yunan (%80,2), 80.548 Türk (%17,9), 8.367 Ermeni ve Maruniler (%1,9) yaşamaktaydı. 1950 yılında yapılan oylamaya katılan 224.747 Kıbrıslı Rum'dan 215.208'i (yaklaşık %96) adanın Yunanistan'a bağlanması lehine oy kullandı. Geriye kalanlar ise genellikle devlet memuru oldukları için oylamaya katılmaktan korkmuşlardı. Bir diğer önemli olay da Ermenilerin pek çoğu ve sınırlı sayıda Kıbrıs Türkünün, adanın Yunanistan'a bağlanması umudunu taşımasıydı.

¹¹⁷Derya Sevinç,**a.g.m.**,s. 176.

¹¹⁸ Makarios: Asıl adı Mihail Hristodolu Muskos'tur. 13 Ağustos 1913'te Kıbrıs'ta

Başpiskopos olarak seçti. Başpiskoposluk tacını giyerken ölünceye kadar Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhaki için savaşacağına yemin eden Makarios hemen, Enosis faaliyetlerini hızlandırmak için harekete geçti. Makarios, görevine başladıktan sonra daha önceki kilise önderleri gibi enosis mücadelesine önderlik etmiş ve bunun için de kiliseyi kullanmıştır¹¹⁹.

1951 yılına kadar Yunanistan Kıbrıs meselesini resmen benimsemiş olmakla beraber, fiilen hiçbir teşebbüste bulunmamıştı. Ancak 1951 yılında Birleşmiş Milletler'in Paris'te yapılan toplantısında Yunan temsilcisi Loizos, Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhakını isteyecektir. Daha Yunan başbakanı Venizelos 16 Şubat 1951 tarihinde verdiği demeçte, Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhak edilmesi gerektiğini resmen ileri sürmüştü.

Yunan Başbakanı Venizelos, 15 Ekim 1951 günü Yunan Parlamentosunda yaptığı konuşmada: “*Kıbrıs'ın Yunanistan'a bağlanma isteğini ilan etmekten mutluluk duyduğunu*” belirtiyordu. Böylece bu tarihten itibaren Yunanistan, Kıbrıs meselesini devlet politikası haline getirmiştir¹²⁰. 1951 yılı içinde Makarios, bir yandan Enosis faaliyetlerini tırmandırırken diğer yandan da önce İngilizleri adadan kovmak daha sonra Türkleri imha etmek ve Enosis'i gerçekleştirmek için EOKA'yı¹²¹ kurdu.

Pano Panayia-Baf'ta doğdu. 1950'de Başpiskopos olunca Enosis için çalışmaya başladı. Yunanistan'ın desteği ile EOKA terör örgütünü kurdu ve EOKA'nın kanlı eylemlerini perde arkasından yönetti. İngilizler tarafından halkı isyana teşvik suçundan 1956 yılında Seyşel adalarına sürgüne gönderildi. 1960 yılında Kıbrıs Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı oldu. 1963 Kanlı Noel'i ve diğer terör hareketleri ile Türkleri yok etmek için çalıştı. 1967'den sona Yunan Cuntası ve Grivas ile arası açılmaya başladı. 15 Temmuz 1974'te Yunan Cuntası'nın darbesinden İngilizlere sığınarak kurtuldu. 1974 yılında tekrar Kıbrıs'a döndü. 1977'de Lefkoşa'da öldü.

¹¹⁹ Serter, **a.g.e.**, s.45. Makaryos konuşmasında daha da önemli olarak şunları ifade etmişti :” “Bu kutsal kubbe altında, inançla, aziz yeminimizi edelim. Taviz vermeyeceğiz! Taviz vermeyeceğiz! Uzlaşma yok! Zorbalığı ve şiddeti engelleyeceğiz. Artan cesaretimizle, bize göz dikenlere karşı namuslu duruşumuzu sergileyeceğiz; ilhak ve yalnızca ilhak” **Nikos Psirukis**, İstoria Tis Singhronis Elladas 1940-1967 (Modern Yunanistan Tarihi 1940-1967), **Epikerotita, Atina, 1976, s. 260'dan aktaran, Derya Sevinç, a.g.m., s.177.**

¹²⁰ Çay, **a.g.e.**, s.36.

¹²¹ EOKA- Ethniki Organosis Kypriakon Agoniston (Kıbrıs Mücahitleri Ulusal Örgütü) Grivas'ın kurduğu ihtilalci yeraltı ordusu. Denктаş EOKA'yı şöyle anlatır:”... *Kıbrıs'ta Rum terör örgütü EOKA'nın saldırıları karşısında silahsız bir halk. Av tüfeklerini bile bir çağrı üzerine İngiliz idaresine teslim etmiş bir halk. EOKA*

Grivas hatıralarında şöyle anlatır :” *Başpiskopos Makarios’un başkanlığında gizli bir kurtuluş komitesi örgütleyebilmemiz 2 Temmuz 1952’ye kadar gerçekleşmedi. ...Makarios’un gerçekten kuvvet yoluyla bir çözüm isteyip istemediğinden kuşku duyduğunu söyledi; ama şunu ekledi, “Özgürlük kan dökülmeden asla kazanılmaz.”*

*Ada’ya 1952 Ekim başında vardım ve bu kez karşılaşmak zorunda olduğum problemleri tam olarak incelemek için tam beş ayımı verdim....*¹²²” Başpiskopos Makarios ABD ziyaretinden döndüğü 7 Mart 1953’te kurtuluş komitesi yeni bir toplantıya çağırıldı ve mevcut on iki üye şu resmi gizlilik ve itaat yeminini etti¹²³. Bu örgüt Rum Ortodoks Kilisesi önderliğinde bir yeraltı örgütü olup ve enosis için çalışıyordu. Yunanistan tarafından da bu terör örgütünün başına Terör lideri Albay Grivas¹²⁴ Kıbrıs’a gönderilmiş ve kendisinden Rum Gençlik Teşkilâtı PEON ve OXEN’i organize etmesi istenmişti. Ancak 1953 senesinde İngiliz idaresi bu cemiyetlerin faaliyetine son verdi. Bu teşkilâtlar daha sonra EOKA (Ethniki Organosis Kypriakon Agoniston) adı altında şekil değiştirerek Makarios'un

Yunanistan genelkurmayına bağlı. Yunanistan’ın dışişleri bakanı tarafından yol gösterilen hem siyasi hem vurucu bir örgütle üzerimize yollanmış bir hareket.”bkz. Yüksel ,a.g.m.,s. 174.

¹²² Foley ,a.g.e.s.37.,

¹²³Makaryos ve Grivas’ın ettiği yemin” *Kutsal Teslis adına Enosis davasıyla ilgili bütün bildiklerimi ve bileceklerimi işkence altında ya da hayatım pahasına bile olsa gizli tutacağıma yemin ederim. Bana verilen talimatlara her zaman sorgusuz uyacağım.”*Ayrıntılı bilgi için bkz.Foley,a.g.e.,s.41.Bu sayfada yemini imzalayanların ismi vardır.

¹²⁴ Grivas bu dönemde, Kıbrıs’ta bir isyanın önderliğini yapma fikri, benliğine yerleşmişti. Para ve silah toplamak amacıyla, önde gelen Yunanlıların katıldığı bir Kurtuluş komitesi kurdu. Enosise barışçı yollardan ulaşmayı ümit ettiğinden ilk başlarda kendisini dizginlemeye çalışan Makarios ile bir dizi görüşmede bulundu. Nihayet, Kıbrıs’ta iki uzun keşfe çıkarak İngilizlere karşı girişmeyi tasarladığı mücadelenin temellerini attı. Makarios'un desteğini nihayet elde eden Grivas, 1954 Mart’ında Kıbrıs’taki sürekli karargâhını kurdu. Burada, Bizans döneminin efsanevi halk kahramanı Dighnenis'in ismini "Nom de Guerre" olarak alıp, EOKA biçimindeki kısaltılmışıyla daha iyi tanınan, ihtilalci yeraltı ordusunun kuruluşunu tamamladı. Bu Örgütün üyelerinin büyük çoğunluğu, Makarios'un kurduğu iki örgütten, Gençlerin Hıristiyan Ortodoks Birliği (OXEN) ve Birleşik Kıbrıs Enosis Gençlik Örgütü (PEON)'nden geliyordu. Bu aşamadan sonra da Grivas, Ada'yı iç harbin ortasına attı. ihtilalci girişimlerde ve genellikle buna koşut giden insafsızlıkta alışılmamış bir beceri göstererek kısa zamanda İngiliz sömürge yönetimi için büyük bir bela haline geldi.Bkz., Oberling,a.g.e.,s.33.

emrinde gizli bir tedhiş teşkilâtına dönüşecektir. Örgüt teşkilata alacaklarını yemin¹²⁵ ettirdikten sonra kabul etmektedir.

Yine Grivas hatıralarında, güya din adamı Makaryos'un sabotaj istediğini para yolladığını belirterek şöyle anlatır: "... Başpiskopos'un çekingenliğiyle uğraşmak zorundaydım. 7 Haziran 1953'te Makarios, Andreas Azinas yoluyla bir kez daha yalnızca sabotaj istediği haberini yolladı..., 23 Haziran 1953'te ağabeyim Michael'den, "Başpiskopos Makarios kendisine Azinas yoluyla söylediklerinle hemfikir, malzemeyi gönderilmek üzere hazırlayacakmışsın" diye yazan bir mektup aldım. Aynı anda Savvas da silâh satın almak için Makarios'tan para almıştı.¹²⁶" Makarios, mücadelesinin sonuç verdiğine inandı ve 28 Ağustos 1954'de, Lefkoşa'daki Faneromeni Kilisesi'nde büyük bir toplantı düzenleyerek Enosis yemini yaptı¹²⁷. Ancak ana vatan Türkiye'nin Birleşmiş Milletlerde Kıbrıs Türk'ünün haklı davasını savunması üzerine bir sonuca gidemedi¹²⁸. Yunanistan ve Kıbrıslı Rumlar meseleyi bir taraftan Birleşmiş Milletler'e götürürlerken diğer taraftan da Kıbrıs'ta tedhiş eylemlerini başlatmak suretiyle meseleyi Enosis emelleri doğrultusunda sonuçlandırmaya karar vermişlerdi¹²⁹. Grivas şöyle anlatır: "Ekim 1954'te Atina'dan New York'taki Birleşmiş Milletler yoluna koyulmuş yeni bir Makarios geçti. Artık, silâhların Kıbrıs'a sevkinin

¹²⁵ EOKA örgütünün yemini şöyledir: "Kutsal Teslis adına yemin ederim ki, Kıbrıs'ın İngiliz boyunduruğundan kurtarılması için hayatımı bile feda edecek şekilde bütün gücümle çalışacağım. Örgütün bana verebileceği bütün talimatları sorgusuz yerine getireceğim ve bunlar ne kadar zor ve tehlikeli de olsa hiçbir itirazda bulunmayacağım. Örgütün liderinden talimat almadıkça ve amacımız başarılmadıkça mücadeleyi terk etmeyeceğim. Yakalanıp işkence edilsem bile ne örgütün bir sırrını ne de şeflerimin ya da diğer üyelerin isimlerini asla kimseye açıklamayacağım. Bana verilen bir talimatı savaşı arkadaşlarıma bile açıklamayacağım. Bu yemine uymazsam, hain olarak her cezaya lâyığım ve ebedi yüzkarasına bürüneyim." Foley, a.g.e., s.46, Benzer tercümesi için bkz. **Psirukis, Nikos**, İstoria Tis Singhronis Elladas 1940-1967 (Modern Yunanistan Tarihi 1940-1967), **Epikerotita, Atina, 1976.s.294'ten aktaran Sevinç, a.g.m., ss.177-178.**

¹²⁶ Foley, a.g.e. ss.41-42.

¹²⁷ Yeminde şöyle deniliyordu: "Bu kutsal kubbelerden şu yemini yapalım; ulusal talebimize ölüme kadar sadık kalacağız. Gerilemeden, taviz vermeden, uzlaşmada, şiddet ve zorbalığı aşacağız. Moral gücümüzü cesaretle yükseltecek, bir ve tek şey amaçlayacak, bir ve tek şey gözeteceğiz, Enosis ve yalnız Enosis". Bkz. Drusotis, s.52.

¹²⁸ Serter, a.g.e., s.8.

¹²⁹ Çay, a.g.e., s.38-39.

*hızlandırılmasını istiyordu. Bana, tekneye ödeme yapılması için Savvas Loizides'e para verdiğini ve hem onun, hem de Yunan Dışişleri Bakanı Stefanopulos'un hemen gitmem için istekli olduklarını söyledi.*¹³⁰”Hukuki yoldan sonuca yani enosis hedefine gidemeyeceğini anlayan Yunanistan bu kez kan dökerek tedhiş yoluyla emelini gerçekleştirmeyi denedi. Kıbrıs'ta kurdurtmuş olduğu EOKA adlı yeraltı tedhiş örgütünü 1 Nisan 1955 tarihinde harekete geçirdi.Önce İngilizleri hedef alan Rum tedhişi, üç ay gibi kısa bir süre sonra, Türkleri de hedef aldı¹³¹. Yunan Hükümetinin her türlü maddi ve manevi desteğiyle ve Grivas'ın komutasında çalışan EOKA Kıbrıs'ın her tarafında geniş ölçüde teşkilâtlandı. Nihayet 1 Nisan 1955'de Lefkoşa'da genel valilik, müsteşarlık dairesi ve Ortadoğu İngiliz Kara Kuvvetleri genel karargâhında bombalar patladı, radyoevi yakıldı, Magosa, Larnaka ve Limasol'da da buna benzer tedhiş hareketleri yapıldı. Sokaklarda ihtilâl beyannameleri dağıtıldı. Yunan radyosu tedhiş harekâtının başlamasını takiben EOKA çetelerini milli kahramanlar olarak bütün dünyaya ilân etmekten çekinmedi. 1955 yılı Mart ayı itibariyle Kıbrıs'taki terör eylemleri hız kazandı.Katil Grivas artık çocukları ,her türlü terör işinde kullanıyordu¹³². Kıbrıs'ta Yunan

¹³⁰ Foley,**a.g.e.**,s.44.Ayrıca Grivas şöyle anlatır:” *Şimdi, aleyhte bir tutumun Kıbrıs'ta ve böylece Orta Doğu'da sorun başlatacağına Amerikalıları ikna etmek için Birleşmiş Milletler'deki müzakereden önce eylem gerektiği düşünülüyordu, fakat Makarios bu aşamada bile tereddüt ediyordu. Üçüncü kez buluştuğumuzda ne zaman saldırmamızı istediğini Amerika'dan işaret edeceğini söyledi; dördüncü toplantıdaysa varır varmaz saldırmamızı istedi... Önemli olan Kıbrıs'a mümkün olduğunca hızlı varmam gerektiğiydi. ...26 Ekim 1954'te karımdan izin alıp, yalnızca inançla silâhlanmış olarak Kıbrıs yoluna koyduğumda hayatımın en zor işine başlamış olduğumu biliyordum, ama cesur olana bütün yolların açık olduğunu da biliyordum ve günlüğümü, “Tanrım bana rehber ol... inanç ve cesaretle gidiyorum... Başaracağım” şeklinde bir umut notuyla kapattım.”Bkz. Foley,**a.g.e.**,ss.44-45. Grivas cinayetlerine Tanrıyı da ortak ediyordu.*

¹³¹ Serter,**a.g.e.**,s.46.

¹³² Grivas şöyle anlatır:” *Bu sırada ciddi şekilde halkın zihniyeti için savaşmaya başladım; hep sinden çok gençler üzerinde yoğunlaştım. Kıbrıs gençliğini EOKA liderliğine çevirmek niyetindeydim ve Mayıs 1955 başında her iki cinsten öğrencilerin broşür dağıtmak, İngiliz ajan ve polislerini izlemek ve kitlesel gösterilerde yer almak için Örgüt'e katılmaları emrini yayınladım. En canlı ve cesur çocuklar daha sonra savaş gruplarına terfi edeceklerdi. ilk büyük gösterimiz 700 kadar öğrencinin, önlerinde üzerlerine taş yağın polislerin kaçtığı ve ordunun çağırılmasını gerektiren bir kararlılıkla kendilerini mücadeleye attıkları 24 Mayıs 1955'teydi.*

halkını ezen sömürgeci devlet pozisyonundan kurtulmak için İngiltere, Türkiye'yi de Kıbrıs meselesinde taraf haline getirdi. Bu amaçla 1955 yılı Haziran ayında Türkiye ve Yunanistan'ı Kıbrıs sorununu görüşmek için Londra'ya davet etti. Bu davet üzerine Türkiye, Yunanistan ve İngiltere arasındaki görüşmeler, 27 Ağustos 1955'te başladı. Londra Konferansı'ndaki Türk tezi; Kıbrıs Adası'nın Türkler'e verilmesi yönündeydi¹³³. Yunan tezi ise Kıbrıs'ın Yunanistan'a bağlanmasını (Enosis) savunuyordu. Londra Konferansı'nda yapılan görüşmeler uzadıkça, soruna taraf olan toplumların sınırları iyice geriliyor ve basın yoğun bir biçimde bu konuyla meşgul oluyordu. İngiltere, Yunanistan ve Türkiye arasında yapılması planlanan görüşmeler öncesinde Başbakan Menderes, 24 Ağustos 1955 tarihinde Liman Lokantası'ndaki bir yemekte Kıbrıs üzerine bir konuşma yaptı. Başbakan, konuşmasında hükümet olarak o güne kadar Türk-Yunan dostluğuna zarar gelmemesi için sabrettiklerini ve bir açıklama yapmadıklarını belirtti¹³⁴. Ne var ki, Türk tezi inandırıcılıktan uzaktı. Başbakan Adnan Menderes'in 27 Ağustos 1955 yılında „Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu'ya yazdığı telgrafta şöyle demektedir :” ...*Memlekette hakim olan heyecan ve yaptığım beyanatın bütün memleketçe tam bir tasviple karşılanmış olması başka türlü hareket etmek yani asgari şartımızın Kıbrıs'ta statükonun muhafazasıdır şeklindeki mutlak ve kat'i ifadenin gayri mahsus bir şekilde dahi hududu haricine çıkmanın hükümetimiz için asla bahis mevzuu olmayacağı aşikardır...*¹³⁵” Kıbrıslı Türk liderler için başlıca endişe, onların toplumunun selameti idi. Çünkü EOKA'nın amacı, enosisi sağlamaktı ve Kıbrıslı Türkler, bu hedefe ulaşılmasına engel oluyordu. Ayrıca onlar Grivas'ın tedhiş kampanyasının er geç

Bundan sonra hiçbir şey okulları geride tutamazdı. Emirlerime tam bir itaatle hep birlikte hareket etmeyi öğrendiler ve zaferimizin başlıca faktörlerinden biri haline geldiler. İngilizler bomba atan düşmanın on altı yaşında bir okul çocuğu, ya da devrimci broşürleri dağıtanların on yaşında ilkokul çocukları olduğunu görünce şaşırıyorlardı.” Folley, a.g.e.s, 57

¹³³ İngiltere Türk Büyükelçisi Faruk Berkol 28 Ağustos 1955 yılında, İngiliz Dışişleri Bakanı Macmillan'a şöyle diyordu:”...Herşeyin bir hududu vardır İngiltere kendi hukukuna olduğu gibi muhafaza ettiği müddetle, biz bu nazik rolde devam edeceğiz, fakat bu hususta İngiltere'nin yapacağı herhangi bir inhiraf halinde Türkiye'nin de politikasını tadil etmesi ve kendi milli arzusuna uyarak coğrafi, tarihi ve stratejik bakımdan Anadolu'nun bir parçası olan Kıbrıs'ı talep etmesi pek tabii olacaktır dedim...” bkz.BCA,010-09-109-34-4.

¹³⁴.Derya Sevinç, a.g.m., s.181”

¹³⁵ Bkz.: BCA 030-01-1-8-19.

kendilerine yöneltileceğinden emindiler¹³⁶. Kıbrıslı Türkler de EOKA'ya karşı antiterörist bir savunma örgütü olan “Volkan”ı kurmuşlar ve bu örgüt 1957’de Türk Mukavemet Teşkilatına (TMT) dönüşmüştür¹³⁷. Fakat, Volkan adını taşıyan yetersiz şekilde teçhiz edilmiş ve genellikle dağınık kuvvet, profesyonel bir ordu mensubu (Grivas) tarafından yönetilen ve Yunanistan'dan kaçırılmış silahların büyük bir deposunu haiz EOKA'nın asla rakibi değildi¹³⁸. Rum yeraltı tedhiş örgütü EOKA, İngilizlerin yanı sıra, enosis'e karşı direnen yüzlerce masum Türk'ün kanına girmiş, görülmemiş vahşet gösterilerinde bulunmuş, Rum canileri kendilerine su veren Türk kadınlarını dahi arkadan vurarak sokakta oynayan çocukları da kurşunlayarak dünyada eşine ender rastlanan vahşet gösterilerinde bulunmuşlardır. Başpiskopos Makarios, 13 Ocak 1956 günü Kıbrıs'ın çeşitli kasabalarında verdiği demeçlerde: “*EOKA mücadelesinin ve bütün mücadelemizin amacı enosis'tir. Kıbrıs'ın Helenleştirilmesi mücadelesi zafere, enosis'e kadar sürdürülecektir*¹³⁹.” diyordu. Böylece 1956'da Kıbrıs'taki iç savaş, bir kurtuluş savaşı olduğu kadar, toplumlararası bir savaş halini de aldı. Denктаş o yılları şöyle anlatır:” *Size Kıbrıs, 1955-1958 de İngiliz idaresindeyken, EOKA terörünü, İngilizlere karşı mücadeleyi anlatacak değilim. O mücadele eğer diğer kolonilerde olduğu gibi sırf bağımsızlık için olmuş olsaydı ve Rumlarla Türkler arasında 1878'den itibaren başlayan Enosis mi yoksa Türk Adası mı kavgası olmamış olsaydı bağımsız bir Kıbrıs ortaya çıkardı. Herkes mesut. Öyle olmadı, Enosis için yola çıktılar. "Enosis istemeyen düşmandır" dediler. Türk-İngiliz demeden, sivil-asker demeden herkesi öldürmeye başladılar. 1958'de bir ayda 100 Türk öldürülünce, Türkiye arenaya girmeye mecbur oldu. O günden sonra, Türkiye'nin ağırlığı karşısında, Ada ya taksim olacak veyahut bir anlaşma olacak. Yunanistan ve Makarios en sonunda 1959'da anlaşmaya razı oldu*¹⁴⁰.

¹³⁶ Oberling, a.g.e., s.45.

¹³⁷ Serter, a.g.e., s.1.

¹³⁸ Aynı yer, s.46.

¹³⁹ Serter, a.g.e., s.18.

¹⁴⁰ Rauf Raif Denктаş, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Kurucu Başkanı Sayın Rauf Denктаş'ın Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Geleceği Konulu Konferansı, **Harp Akademileri Basımevi, İstanbul**, 2008, s.7

3. KIBRIS CUMHURİYETİ'NİN DOĞUŞU VE BATIŞI (1960)

Yakın gelecekte enosis'e ulaşmak hususunda her ümidin yok olduğunu idrak eden Yunanistan'ın Başbakanı Konstantin Karamanlis ve Başpiskopos Makarios sonunda, o zamana kadar reddettikleri, Türkler ve Kıbrıslı Türklerle ortak görüşmelere başlamaya ve Kıbrıs'taki kuvvet politikasının gerçeklerine uygun olarak taleplerini azaltmaya karar verdiler.

16 Ağustos 1960 tarihinde ilan edilen Bağımsız Kıbrıs Cumhuriyeti ile Türkler, kendilerine yapılan tüm mezalim hareketlerini unutmışlar ve Rumlarla birlikte yaşamayı kabul etmişlerdi. Sonuçta büyük devletlerin de araya girmesi ile Zürih (11 Şubat 1959) ve Londra (19 Şubat 1959) Antlaşmalarının imzalanmasından sonra Kıbrıs Cumhuriyeti doğmuştur (16 Ağustos 1960).Kurulan Cumhuriyet, her iki toplumun ortaklığına dayanmakta idi¹⁴¹.Mütakiben , garanti ve ittifak anlaşmaları imzalanmış ve Kıbrıs Cumhuriyeti'nin temel ilkeleri ilan edilmiştir¹⁴².

16 Ağustos 1960'ta ilgili taraflarca anayasa imzalanarak, Kıbrıs bağımsız bir ülke oldu. Bu düzenleme, Türkiye ve Kıbrıs Türkleri için bir zafer teşkil etti. Zürih-Londra Anlaşması'nı imza eden Makarios, resmen enosis'ten vazgeçmiş oluyor ve 1960 Anayasası'nın imzalanmasıyla Kıbrıslı Türklere, hayatîyetleri için ihtiyaç duydukları yasal kanun da sağlanmış oluyordu.1960 Anayasası'na göre, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin biri Türkçe diğeri Rumca iki resmi dili oluyordu.

Ada'nın statüsü için ek bir garanti de; Kıbrıs, Türkiye ve Yunanistan arasındaki ittifak Antlaşmasıydı. Buna göre, Kıbrıs'ta kurulan üçlü bir karargâh komutasında 950 Yunan ve 650 Türk askeri¹⁴³ bulundurulacaktı. Yeni müşterek Kıbrıs ordusunu da eğitecek olan bu kuvvetin komutanı da, anlaşmayı imzalayan devletler arasında her yıl değiştirilerek üstlenilecekti.

Anayasaya konulmuş bulunan garantilerin kendilerini daha fazla baskıdan koruyacağına inanan Türkler bile, paylarına düşenden oldukça memnundular. Ada'da özgürce dolaşıyor ve çalışıyorlardı; Kıbrıslı Rum komşularının kendilerini taciz edip zarar verdikleri enderdi; ve

¹⁴¹ Serter,a.g.e.,s.8.

¹⁴² Aynı yer ,s.1.

¹⁴³ Türk askerinin adaya gelişi ile ilgili teferruatlı bilgi için bkz., Ali Denizli, **Kıbrıs Barış Harekati** ,Berikan Yayınevi ,Ankara, 2014.

Ada'daki genel ekonomik refahtan da yararlanıyorlardı¹⁴⁴.

Ancak, siyasal ayrılıklar yeni Kıbrıs Cumhuriyeti'ni kısa zamanda temelinden sarstı, ilk cumhurbaşkanı olarak seçilen Başpiskopos Makarios :”... 1960'ta gerçekçi bir biçimde, tasarlanmasında yardımcı olduğu anayasanın bir ulus değil, bir devlet yarattığını belirtti¹⁴⁵.” Bu Cumhuriyet'in yaşayabilmesi, her iki tarafın da iyi niyetine bağlı idi. Ancak Türk tarafının tüm iyi niyetine karşın, Rum-Yunan İkilisi, bu Cumhuriyeti enosis giden yol üstünde bir “durak” olarak kabul ettiklerini ve bu yeni dönemde enosis için mücadele edeceklerini açıkladılar¹⁴⁶.

Ancak Makarios'un hâlâ enosis davasına bağlı olduğu ve cumhuriyetin kuruluşunu bu amacın gerçekleşmesinde taktik bir manevra olarak gördüğü kısa zamanda ortaya çıktı.Lefkoşa'da, 1 Nisan 1960'ta yaptığı ve tartışmalara neden olan bir konuşmasında şunları belirtmişti : “Zürih ve Londra Antlaşmaları umut ve isteklerimizi tam olarak gerçekleştirmemiştir... Bugün ellinci yıldönümünü kutladığımız şanlı özgürlük mücadelemiz; bize bağımsızlığımız için gerekli en ileri kaleleri ve yıkılmaz mevkiileri sağlamıştır. Kesin zaferi kazanmak üzere, bu kalelerden başlayarak mücadeleye devam edeceğiz¹⁴⁷.”

4. KANLI NOEL KATLAMI (1963) AKRİTAS, TÜRKLER'İ İMHA PLÂNI

16 Ağustos 1960'ta bağımsız ve egemen bir devlet olarak kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti, Rumların enosis¹⁴⁸ ülküleri yüzünden fazla

¹⁴⁴ Oberling,a.g.e.,s.53.

¹⁴⁵ Aynı yer,s.53-54.

¹⁴⁶ Serter,a.g.e.,s.8.

¹⁴⁷ Oberling,a.g.e.,s.53-54.,Makarios hainliğini gizleyerek çift taraflı oynuyordu ,Türkiye'ye samimi mesajlar gönderiyordu . İlk cumhurbaşkanı olduğu anda 27 Ağustos 1960 yılında Türk Devlet Başkanı Cemal Gürsel'e yazdığı telgrafta : “...Kıbrıs Cumhuriyetinin istiklalinin münasebetiyle Ekselanslarının bana ve Kıbrıslılar'a gönderdiğiniz çok samimi mesajdan fevkalade mütahassız oldum .Hararetle mukabele ettiğimiz iyi temennilerinizden dolayı size ve Türkiye Hükümeti ile halkına kalbi teşekkürlerimi ıblağ etmekle bahtiyarım. Başpiskopos Makarios Kıbrıs Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı.” Bkz.: BCA 30-01-7-40-18.

¹⁴⁸ İngiliz gazeteci Rayner Rumların Enosis arzularını şöyle anlatır :” Kıbrıs'daki tüm olayların nedeni aşırı Rum askerliği ve Pan-Hellenizm idi. Yirmi yıl süre İle Enosis arzuları içinde, Türk toplumu ezildi, perişan oldu; hem de, bire karşı dört kişi ile... Ada'daki hayat hakları tehdit edildi; ya kaçmak veya karşı topluma dahil olmak gibi iki alternatif ile karşı karşıya kaldılar. Silâh geri teptiğinde elbetteki Rumlar da fazlasıyla ızdırap çektiler. Ancak anlamadıkları şeydu: Gururlu bir toplumu çok fazla

yaşayamamıştır.

Kıbrıs Rumları, "Kıbrıs Anayasası'nı tadil" için yaptıkları müracaatın Türkiye tarafından reddi üzerine "meseleyi silahla halletmek" ve "Ada'daki Türk meselesini bitirmek" için harekete geçtiler.

Bu dönem için Rumlar, Türkleri Kıbrıs'ta yok edip enosisi gerçekleştirmek amacı ile Cumhurbaşkanı Makarios, İçişleri Bakanı Yorgacis¹⁴⁹, Meclis Başkanı Klerides, Çalışma Bakanı Papadopoulos tarafından "Akritas¹⁵⁰ Planı" denilen meşum bir planı hazırladılar. Bu plan takibinde de 21 Aralık 1963 tarihinde Türklere saldırı hareketlerini yeniden başlattılar ve Cumhuriyet'i de yıktılar¹⁵¹. Kutsal sayılan mabetlerimize dahi saldırmaktan çekinmeyen Rumlar, bu dönem içinde Yunanistan'la danışıklı dövüş içindeydiler¹⁵². Rumların yaptığı saldırılar, 30 Aralık 1963'te İngilizlerin adayı bölen yeşil hattı çizmesine neden olmuştur. Bu saldırılar ve tedhiş hareketleri Kıbrıs Barış Harekâtı'na kadar sürmüştür¹⁵³.

Bilindiği gibi Londra ve Züriç andlaşmaları ile kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti'nin iki ortağı vardı; Kıbrıs Türkleri ve Kıbrıs Rumları. Çoğunluğu teşkil eden Kıbrıs Rumları, diğer ortak Kıbrıs Türkleri'nin 21 Aralık 1963'te silâh zoru ile haklarını gaspetmiş ve iki ortaklı Kıbrıs Cumhuriyeti fiilen sona ermişti.

sıkıştırmaya, ezmeye çalışmışlardı."bkz. James Rayner, Ezilmiş Çiçekler (Crushed Flowers), Kıbrıs'ta Yunan-Rum Canavarlığı, Türkçesi, Seva Ülman Derleyen, M. Said Arif Terzioğlu, **Kuzey Kıbrıs Tanıtma Vakfı Yayını: 1**, Lefkoşa, 1982, s.22.

¹⁴⁹ Polikarpos Yorgacis, Kıbrıs'ın en çok tartışılan şahsiyetlerinden biridir. EOKA'nın ilk elemanlarından ve örgüt hiyerarşisinde hızlı bir yükseliş gösterdi. Savaşçı faaliyetinin çok az olmasına rağmen, EOKA kavgasının bitiminden sonra, sayılı mücadelelerden biri kabul ediliyordu. Ünü ikisi gösterişli şekilde gerçekleşen üç firarından kaynaklanıyor. İngilizler Yorgacis'i, en sıkı bağlardan dahi kurtulma yeteneğiyle tarihe geçen ünlü İngiliz hokkabazına benzetip ona Hudini lakabını taktılar. Makarios'tan sonra Kıbrıs'taki en güçlü şahsiyet haline gelen Yorgacis, Makarios'un öldürülmesi komplosuna karıştıktan sonra, Mart 1970'te Yunanlı subaylarca öldürülünce, başından beri karanlık bir rol oynadığı şüpheleri güçlendi. Bkz. Drusotis, a.g.e., s.89.

¹⁵⁰ Kıbrıs Türkleri'ni imha için hazırlanan plân adım IX. yy.'larda geçen bir Bizans destanından almıştı: Akritas. Plânın tatbikata konulmasında ise Eoka liderlerinden İçişleri bakanı Polikarpos Yorgacis en büyük rolü oynamıştır.

¹⁵¹ Serter, a.g.e., s.9.

¹⁵² Aynı yer, s.xvii.

¹⁵³ Serter, a.g.e., s.1.

Neredeyse bütün dünyanın, Kıbrıslı Türklerin vetoyu sorumsuzca kullanarak anayasayı islemez hale getirdiklerine inanmaya niyetli olduğu bu anda; veto hakkını ortadan kaldırmak bahanesini gösterip, gerçekte kanuna uydurup enosisi gerçekleştirmek amacıyla anayasa tek taraflı olarak değiştirilebilirdi¹⁵⁴. Kıbrıs'ta çaresiz olan Türk'ler Anavatan Türkiye'den yardım bekliyordu¹⁵⁵.

"Akritas Planı"nı sadakatle benimseyen Makarios, 30 Kasım 1663'te, "Devletin Rahat işlemlerini Kolaylaştırmak ve Cemaatlerarası Sürtüşmelerin Bazı Nedenlerinin Ortadan Kaldırılması için önerilen Tedbirler" başlığı altında, anayasada on üç maddelik bir değişiklik önerisi ortaya attı. Bu öneriye göre : Aynı zamanda, Türkleri, kentlerde güvenlikleri için dayanacakları tek teşkilât olan ayrı belediyelerden de yoksun bırakıyordu. Nihayet, Kamu Hizmetleri Komisyonu'nun denetimini bütünüyle Kıbrıslı Rumlara veriyordu. Önerilen değişikliklerin ortaya atılması büyük bir anayasa bunalımının patlak vermesini hızlandırdı. Bu da "Akritas Planı"nın Öngördüğü gibi, cemaatlerarası çatışmanın yeniden başlamasına yol açtı. Bu bunalım Kıbrıslı Türkler için çok uygunsuz bir zamanda patlak verdi¹⁵⁶.

21 Nisan 1966 tarihli Patris gazetesi Kıbrıs'ı kana bulayan bu korkunç Rum plânını ana hatlarıyla yayınladığı zaman Makarios'tan Yorgacis'e, Nikos Samson'dan Glafkos Klerides'e kadar katliamların gerçek sorumluların ve Türkler için besledikleri düşünceleri, anılan kişilerin Türk toplumunun gerçek katiller olduklarını su yüzüne çıkarmıştır. Önerilerinin tam bir kararlılıkla reddedildiğini gören ve esasen 4 Eylül 1962 tarihli bir konuşmasında "*Ellenizmin Düşmanı Türk ulusunun Kıbrıs'taki kolu olan Türk azınlığı adadan çıkarılmadıkça, EOKA kahramanlarının ulusal görevleri tamamlanmış sayılmayacaktır*"¹⁵⁷ ." diyerek devletteki ortaklarına karşı

¹⁵⁴ Oberling, a.g.e., 63-64.

¹⁵⁵ Anavatanın desteği amacıyla, 29 Ekim 1963 günü Başbakan İsmet İnönü'ye bir mektup yazan Kıbrıs Müftüsü M. Dana şöyle diyordu: " ...Kıbrıs idaresinin ,hayatımızın korunmasını ve emniyet altında yaşamasını temin yolundaki yüksek himmetinizin tezahürlerini büyük bir ilgi ile takip ediyoruz. Bundan dolayı Ekselanslarımıza karşı duyduğumuz minnet gayet büyüktür. Bu adadaki tarihi varlığımızı muhafaza yolundaki çalışmalarımızda Anavatan devlet ve milletinin bizi desteklemekte olması, muvaffak olacağımıza inanmayı bize telkin ediyor..." Bkz.: BCA 030-01-8-44-36.

¹⁵⁶ Oberling, a.g.e., 66-67., Tolgay ,a.g.e., s.26.

¹⁵⁷ Tolgay, a.g.e., s.27.

beslediği kanlı emelleri bütün dünyaya sergilemiş olan Makarios, bir soykırım eylemini öngören Akritas Planı'nın uygulamaya konmasını emreder. Provokasyon olarak, 4 Aralık 1963 gecesi ölü EOKA'cı Markos Drakos'un Baf Kapısındaki heykeli bombalanır..

1963 yılı Kanlı Noel saldırılarının hedefi Lefkoşa idi. Rumlar, merkeze hakim olmakla bütün Kıbrıs'a hakim olacaklarını sanıyorlardı. Bunun için de kendilerine en büyük engel Lefkoşa'ya bağlı KüçükKaymaklı kasabası idi. 1960 nüfus sayımına göre kasabada 5126 Türk, 1133 Rum yaşamakta idi. Kasaba önemli bir Türk yerleşme merkezi durumundaydı. Kasaba çevresinde 19 Aralık 1963'den itibaren Rum faaliyetleri gözleniyordu. Rum saldırısından şüphelenen Türk Mücahit Teskilâtı'na mensup gençler halkı genç - ihtiyar bir saldırıya karşı hazırlamaya çalıştılar.

Rum saldırısı 22 Aralık 1963 günü başladı. KüçükKaymaklı'nın dış dünya ile irtibatı tamamen kesilmişti. 23 Aralık'tan itibaren yeni takviye kuvvetleri alan Rum saldırganların başına EOKA'cı katil Nikos Sampson¹⁵⁸ geçmişti. Diğer yandan Ada'daki Yunan alayı da

¹⁵⁸Nikos Sampson'un 28 Aralık 1988 tarihinden beri hatıralarını yayımlayan Eleftheria gazetesi 1963 Kanlı Noel'inin gerçek müsebbiplerini tekrar gözler önüne sermektedir. Nikos Sampson, "*Makarios hükümetinin, İçişleri Bakanlığı'nın ve üçlü karargâhın Yunan kanadına mensup subayların emri ile hareket ettiğini*" tekrar açıklamakta ve KüçükKaymaklı savaşlarını Yunanlılar'ın Balkan Savaşları dışında Türkler'e karşı kazanılan yegane Yunan zaferi olduğunu iddia etmektedir. Bkz.Çay, a.g.e.,s.74.,Kanlı Noel esnasında seçimler ve bir hükümet boşluğu vardı .16 Kasım 1963 ara seçimlerini Adalet Partisi(AP) kazandı. Aynı gün yapılan yerel seçimlerde AP % 45.4, CHP ise %36.2 oranında oy aldı. Başbakan İnönü yurtdışında bulunduğu sırada Yeni Türkiye Partisi(YTP) hükümetten çekildi. Hemen ertesi gün de Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) hükümetten çekildiğini açıkladı. II. Koalisyon da çökmüştü. 2 Aralık'ta İnönü istifa etti. AP lideri Ragıp Gümüşpala hükümeti kuramadı, 10. İnönü Hükümeti 25 Aralık'ta kuruldu. Bu defa CHP bağımsızlarla birlikteydi. İşte bu durumu dile getirerek 25 Aralık 1963 günü Başbakan İnönü'ye mektup yazan vatandaş şöyle yazmaktadır: "...harekete geçmek için tertiplenen zaman yani Noel, Türkiye'de hükümetin kurulamadığı bir zamanın seçilmesi çok dikkat çekicidir..." demektedir. Bkz.: BCA 030-01-22-127-17. Başbakan İnönü'ye 29 Aralık 1963 günü mektup yazan Aliye Üsküp hanım şöyle yazmaktadır: "...*Makaryos bir cumhurreisi vasıflarına sahip olmak şöyle dursun ,insanlık vasıflarından mahrum olduğundan ,artık Kıbrıs Cumhur Reisliğinden uzaklaştırılmalıdır. Yunanistan'da kiliselere kapanıp ömrü boyunca günah çıkarsa,silahsız bunca masum Türk'ün kanını döktüğü için Allah onu af etmeyecektir...*" demektedir.. Bkz. BCA 030-01-22-127-17

saldırganlarla birleşmiş ve Rumlar bütün güçlerini bölgeye teksif etmişti.

22 Aralık 1963 günü Makarios, Garanti andlaşmalarını tanımadığını ilân etmiş, bu, Rum saldırganlara daha da cesaret vermişti¹⁵⁹.Bütün dünyaca "Kanlı Noel" diye bilinen 21 Aralık 1963 olaylarının başlaması ile birlikte Kıbrıs Türkleri 103 köyü terketmek zorunda kalmışlardı. Bu Türkler'in sayısı 18667'dir¹⁶⁰.

Başbakan Süleyman Demirel 1967 yılında Kanlı Noel'i değerlendirerek şu açıklamalarda bulunmuştur: "...1963 hadiselerinden bu yana Kıbrıs'da bir taraftan Türk varlığını ve kültürünü imhaya yönelmiş, işkenceyi, kıtali, tecavüzü, sindirme ve yıpratmayı her türlü insanlık ve akıl dışı muameleleri, çığgınca bir rüyanın tahakkuku için denemiş, denemeye amansız bir şekilde devam etmiş kuvvetlerle, bunun karşısında hakların en tabiisi olan, "insan gibi yasama", "insan olarak yaşama" hakkını müdafa eden ve adanın her tarafına yayılmış, birbiri ile irtibatı olmayan, denizle irtibatı olmayan, dış dünya ile irtibatı olmayan kırkı mütecaviz muntıkada yaşayan Türk Cemaati, mücadele içinde olagelmıştır. Türk cemaatinin bu mücadelesi haklı ve meşru bir mücadeledir ..."¹⁶¹

Makarios, EOKA Rum yeraltı tedhiş örgütü ileri gelenlerinden Nikos Sampson'la yaptığı görüşmeden sonra (29 Ağustos 1964'te) yaptığı konuşmada amaçlarının Enosis olduğunu yeniden şu sözlerle açıklıyordu:“Benim tutkum, Kıbrıs'ın Yunanistan ile birleşmesini sağlamaktır. Yalnız bir kısmının değil bütün adanın Yunanistan ile birleşmesini istiyorum. Özveri ile ölüm pahasına da olsa bu siyaseti terk etmeyeceğim. Kıbrıs'ı Yunanistan ile tümüyle birleştireceğim.”

9 Eylül 1964'te Kıbrıs'ta yayımlanan Cyprus Mail gazetesine verdiği bir demeçte Makarios şöyle diyordu:“Hayatta tek tutkum,

Kıbrıs'ta işler karışmış, Türklere karşı saldırılar başlamıştı. Bunun üzerine Türk jetleri 24 Aralık 1963'te Kıbrıs üzerinde ihtar uçuşu yaptılar. 16 Mart'taTBMM hükümete Kıbrıs'a müdahale için yetki verdi ancak Haziran ayında ABD Başkanı Johnson'un adıyla anılan ünlü Johnson mektubu ile bu girişim engellendi, Türkiye Kıbrıs'a müdahale edemedi. Sadece Amerika değil Sovyetler'de Türk çıkarmasına karşıydı, Atina radyosu 15 Mart 1964 yılında yaptığı açıklamada, Sovyet Başbakanı Kruşçef Başpiskopos Makaryos'a bir mesaj göndererek, Kıbrıs'a bir Türk müdahalesi yapıldığı takdirde Sovyetler Birliğinin Kıbrıs Cumhuriyetine maddi ve manevi yardımında bulunacağını bildirmiştir. Bkz. bkz.BCA,030-01-71-453-10.

¹⁵⁹ Çay, a.g.e.,s.73-74.

¹⁶⁰ Aynı yer,s.81.

¹⁶¹ bkz.BCA,030-01-16-89-10.

*Kıbrıs'ın Yunanistan ile birleşmesinde benim adımın geçmesidir. Kıbrıs ile birleşen Yunanistan sınırlarının, Kuzey Afrika kıyılarına kadar genişlemesidir. Bunu gerçekleştirmek uğrunda ölünceye kadar mücadele etmektir*¹⁶².”

5. 1964 YILI OLAYLARI VE ERENKÖY SAVAŞI (26 ARALIK 1963)

İngiliz generalinin komutasındaki üçlü barışı koruma kuvvetinin göreve başlamasından sonra Türkler'le Rumlar arasında sınır olarak 26 Aralık 1963'te "Yeşil Hat" çizildi. Barış çabaları için Londra Konferansı'nın bir netice vermeden dağılmasından iki gün sonra 23 Ocak 1964'de Lefkoşa'da Bayraktar Camii yeniden bombalandı. Türk bölgelerine yönelik Rum saldırılar da tekrar başladı. Limasol¹⁶³, Baf, Magosa, Poli'de yüzlerce Türk öldü, binlercesi yaralandı veya köylerini terketmek zorunda kaldı¹⁶⁴.

Sonuç ne oldu, Enosis hayali ile kıvranan barbar Rumların Kıbrıs'ta silâhsız Türk toplumuna karşı giriştikleri toplu imha plânlarından canını kurtaramayanlar bir papazın korkunç hayallerinin kurbanı olmuşlardır¹⁶⁵.

Katliamlar üzerine Türkiye 13 Şubat 1964'de Güvenlik Konseyi'ne başvurdu. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nde 26 Şubat'ta başlayan görüşmeler, 4 Mart 1964'de sonuçlandı. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyinin 4 Mart 1964 tarihli kararı Rum yönetimini "Kıbrıs Hükümeti" olarak tanımakta idi. 31 Mart 1964 günü Makaryos Yunan Dışişleri Bakanı Kostopulas'a gönderdiği bir mektupta, Kıbrıs'taki Yunan ve Türk askeri birliklerinin çekilmesini istemiştir. Yunan makamları bu talebi olumlu karşılamış, Türkiye'nin de aynı temaülü göstermesini istiyerek, Atina'daki Türk Büyükelçisi ile görüşmüşlerdir¹⁶⁶. Makaryos kurnazca Ada Türk'lerin Türk

¹⁶² Serter, a.g.e., s.19

¹⁶³ Kıbrıs Rum radyosu, Limasolda 6 Türk'ün öldürüldüğünü, Rum polisince muhasara altına alınan 25 kadar Türk'ün kadın ve çocuk olarak Kızılhaç'a teslim edildiğini bildirmiştir. Bkz. BCA.030-01-71-453-10

¹⁶⁴ Çay, a.g.e., s.76.

¹⁶⁵ James Rayner, Ezilmiş Çiçekler (Crushed Flowers), Kıbrıs'ta Yunan-Rum Canavarlığı, Türkçesi, Seva Ülman Derleyen, M. Said Arif Terzioğlu, **Kuzey Kıbrıs Tanıtma Vakfı Yayını: 1**, Lefkoşa, 1982, s.26.

¹⁶⁶ BCA.030-01-71-453-10

askeri desteğinden yoksun bırakmaya çalışmaktadır.

4 Nisan 1964'de bir açıklama yapan Makarios Zürih ve Londra andlaşmalarının bir parçası olan ittifak andlaşmasını feshettiğini ilân etti. Diğer yandan Kıbrıs'taki BM Barış Gücü'nün görev yapmasını çeşitli vesilelerle engelleyen Rum Temsilciler Meclisi, Mayıs ayındaki son birleşiminde Türkleri imha için "Rum Millî Muhafız Alayı" kurulmasına karar verdi. Kıbrıs Rum Temsilciler Meclisi'nin bu kararından sonra; Türkiye, Kıbrıs'a müdahaleye karar verdi¹⁶⁷.

Ancak Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalesinden önce, Amerika bir mektupla harekate engel oldu. Amerikan başkanının gönderdiği mektup Türk basınında tam metin olarak yayımlandı. "Johnson Mektubu" olarak Türk dış politik hayatında yerini alan mektupta Johnson, Türkiye'yi tehdit etmekte ve Türkiye'den Kıbrıs'a müdahale hakkını kullanmamasını istemekteydi. Johnson'un bu mektubunu 13 Haziran'da cevaplandırın İsmet İnönü, mektubun Türkiye'de hayal kırıklığı yarattığını vurgulayarak Kıbrıs Rum liderliği ile Yunanistan'ın andlaşmaları çiğnemesini ve Türk haklarını gasbetmesini, ABD'nin görmemezlikten geldiğini de hatırlatmakta idi.

Siyasi olaylar bu şekilde devam ederken Rumlar Ada'da hazırlıklarını sürdürüyorlardı. EOKA tedhiş örgütü liderlerinden olan Grivas 9 Haziran'da Eleftheria vapuru ile Kıbrıs'a geldi. Limasol'dan Kıbrıs'a gizlice giren Grivas derhal, General Karayannis'ten boşalan Rum Milli Muhafız Ordusu Komutanlığı'na getirilmiştir¹⁶⁸.

3 Temmuz 1964'de Atina'ya giden Grivas Atina'daki temaslarını tamamladıktan sonra 6 Ağustos 1964 akşamı Lefkoşa'ya dönmüş ve Alevkaya'nın hemen güneyindeki Lorovouno tepelerinin zaptedilmesi için Makarios'un onayını istedi. Grivas'ın bu talebinden sonra Rum Bakanlar Kurulu'nu toplantıya çağırın Makarios, Bakanlar Kurulu'ndan oybirliği ile "harekâtın yapılması" kararını aldı.

Grivas'ın Tillirga bölgesine saldırı emrini vermesiyle 6 Ağustos 1964'te Türk-Rum çatışması tekrar başladı. Bu saldırı sırasında Erenköy bölgesinde bulunan bir avuç mücahit çok zor

¹⁶⁷ Çay,a.g.e.,s.78.

¹⁶⁸ Aynı yer ,s.79.

durumda idiler. Mücahitler arasında, saldırıdan kısa bir süre önce Ada'ya gizlice çıkan Türk Cemaat Meclisi Başkanı Rauf Denктаş da bulunmakta idi. Mücahitlerin durumu telsizle Ankara'ya bildirilerek yardım istendi. Bir süre sonra Türk savaş uçakları bölge üzerinde ihtar uçuşlarına başladılar. İhtar uçuşlarına rağmen Rum saldırılarının devam etmesi üzerine Türk uçakları, Rum askeri birliklerine karşı harekâtı başlatmış ve saldırgan Rum kuvvetleri bozguna uğratılmışlardır¹⁶⁹.

9 Ağustos 1964 günü çarpışmaların tekrar başlaması üzerine Türk uçakları Rum kuvvetlerine karşı tekrar saldırıya geçtiler. Türk jetlerinin müdahalesi sonucu Rumlar saldırıyı durdurmak zorunda kaldılar. Harekâtın tamamlanmasından sonra Erenköy sahillerine yanaşan bir Türk gemisi, bölgedeki yaralılarla birlikte, 1 Ağustos 1964'te, Erenköy'e gizlice çıkan Denктаş'ı Türkiye'ye getirmiştir. Harekât sırasında uçağı düşen Pilot Yüzbaşı Cengiz Topel de şehit olmuştu.

Erenköy savaşının başlarında, "*Türkiye müdahale ederse kurtaracak Türk bulamayacaktır*" diyen Makarios, Türk savaş uçaklarının iki günlük harekâtından sonra ateşkes'e razı olmuştur. Erenköy savaşı sırasında Rumlar 53 ölü, 125 yaralı verirken, Türkler'in kaybı 12 şehit, 4 kayıp ve 32 yaralı idi¹⁷⁰. Birleşmiş Milletler aracılığı ile köylerini terketmek zorunda kalan Türklerle ilgili araştırmanın sonuçlarına göre: 1964 yılında Lefkoşa kazasında 39, Girne kazasında 7, Baf kazasında 49, Larnaka kazasında 21 ve Magosa kazasında 21 köy olmak üzere 124 köy zarar görmüş, yüzlerce Türk ölmüş, binlercesi yaralanmış veya köylerini terketmek zorunda kalmışlardı. 1963 yılında başlayıp 1964'de de devam eden olaylarda 364 Türk şehit olmuştur¹⁷¹.

6. 1967 YILI GEÇİTKALE VE BOĞAZIÇI KÖYLERİ KATLİAMLARI

21 Aralık 1963 olaylarında Kıbrıs Türklerinin 24 saat içinde topluca yok edilmesi plânlanmıştı. Kıbrıs'taki Yunan Alayı'na mensup asker ve subaylarında katılmasına rağmen bu plân gerçekleşemeyince EOKA liderlerinden Grivas Kıbrıs'a gönderilmişti.

¹⁶⁹ Aynı yer ,s.80.

¹⁷⁰ Aynı yer ,s.81.

¹⁷¹ Aynı yer,s.81-82.

Yunanistan bu safhada Grivas'ın verdiği raporlar doğrultusunda Kıbrıs'ın silahlandırılmasına başladı. Askeri birliklerin, silahların ve malzemelerin gönderilmesinden sonra Kıbrıslı Rumlar'ın yoğun biçimde eğitilmesine ve Ada'nın savunmasının güçlendirilmesine çalışıldı.

Erenköy çarpışmaları Yunanlı subaylar tarafından eğitilen Rumlar tarafından yürütülmüştü. Ada'da Rumlar'ı eğitmekle görevli subaylar da harekâta katılmış fakat Türk savaş uçaklarının müdahalesi üzerine bu harekât da başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bunun üzerine Erenköy savaşlarından sonra Yunanistan, Kıbrıs'a fiilen asker göndermeye başladı. Öncü olarak gönderilen 5 bin kişilik Yunan kuvvetinin sayısı daha sonra yapılan takviyelerle 12 bine çıkacaktır¹⁷². *Yunanistan'ın tam asker sayısını Papandru şöyle anlatır: "Makarios'la Papandreu'nun Nisan ayında yaptıkları toplantıda, önemli, gerçekten hayati bir karar alınmıştı. Kıbrıs Yunanistan'dan oldukça uzaktaydı. Bu nedenle Yunanistan'ın Kıbrıs'a yardım taahhüdü, Türkiye'nin Adaya asker çıkarması halinde pek bir şey ifade etmeyecekti. Kıbrıs'ın savunmasına Yunanistan'ın askerî yönden katkıda bulunması, bu katkıyı Türkler saldırmadan önce gerçekleştirmesiyle mümkün olabilirdi. Gerçekten de, Yunanistan Kıbrıs'a el altından silâh ve asker yollayabilirse, bu, Türklerin işini zorlaştıracak ve Adaya askerî müdahaleyi önleyecekti. Babam Makarios'a bu teklifi yaptı; o da kabul etti. Geniş çapta bir yardım harekâtı başladı Bu yardım gizlice iletiliyordu. Silâh ve asker dolu gemiler geceleri Adaya yanaşıyor; sivil elbiseler giymiş «gönüllüler»*

¹⁷² Aynı yer,s.82., Adadaki Yunan Kuvvetlerini Başbakan Süleyman Demirel Şöyle açıklamaktadır: "... 1963 senesi Aralık ayında başlayan kanlı hadiseleri müteakip adada Türk Cemaatinin emniyetini tehdit eden başlıca iki kuvvet meydana getirilmişti, Bu kuvvetlerden birisi. Yunanistan Ordusunun bir parçası olan ve miktarı zaman içinde on iki bin ile on beş bin arasında seyreden resmî Yunan kuvvetleridir. Yunanistan Ordusunun silâhları ile mücehhezdir. İkincisi ise Millî Muhafızlar adı verilen ve Kıbrıs'lı Rumlardan müteşekkül iç kuvvetlerdir. Bunlar, çeşitli kaynaklardan terdik edilen silâhlarla silâhlandırılmıştır. Her ikisi de anlaşmaların ve anayasanın derpiş etmediği, müsaade etmediği gayri meşru kuvvetlerdir.

Bunların maksadı adanın Türkiye tarafından istilâsına karşı koymak bahanesi altında, varlığına tahammül edemedikleri Türk Cemaatini ortadan kaldırmaktır. Zira Türkiye hiçbir zaman adayı istilâ etmek ve kendi topraklarının bir parçası yapmak gibi bir emelin içinde olmamıştır. Bütün bu kuvvetlerin karşısında sayı ve silâh bakımından çok zayıf durumda olan Kıbrıs'lı Türk Mücahitleri .canlarını ve mallarını korumanın meşru müdafası içinde olmuşlardır..."Bkz.BCA.030-01-16-89-10.,s.3.

Kıbrıs'a çıkarılıyor ve Kıbrıs birliklerine katılıyorlardı. Yardım harekâtı yazın ortalarına dek sürdürüldü. 20 bin kadar tam teçhizatlı subay ve er Kıbrıs'a çıkarıldı. Bunlar, Türklerin Kıbrıs'ı «ziyaret» etmelerini önleyebilecek kararlı bir savunma kuvveti oluşturdu. Bir yandan da Yunan hükümetinin Washington ve New York'ta pazarlık gücünü yükseltiyorlardı.¹⁷³”

Kıbrıs meselesinin çözümü için 1965 yılı Mayıs ayında Türkiye ile Yunanistan arasında başlayan görüşmeler, Kıbrıs'taki Rum -Yunan kuvvetlerinin 15 Kasım 1967'de Boğaziçi ve Geçitkale köylerine saldırmasına kadar aralıklarla devam etti.

Ancak Yunanistan, Kıbrıs meselesinin Türkiye ile Yunanistan arasında yapılacak müzakerelerle değil megalı idea taktığı olarak Birleşmiş Milletler kanalıyla çözümlenebileceğine inanıyordu. Yunanistan, bu görüşmelerin devamını da, yalnızca Birleşmiş Milletler Arabulucusu istediği için kabul eder görünüyordu. Makarios 26 Haziran 1967 günü Rum Temsilciler Meclisini toplayarak "Enosis" kararı almaya kalkışmıştı. Bununla da yetinmeyen Kıbrıs Rum yönetimi Kıbrıs'ta görev yapmakta olan onbin civarındaki Yunan askerinin, Rum Millî Muhafız Ordusu'na katılmasına ilişkin başka bir karar daha aldı¹⁷⁴. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Süleyman Demirel ile Yunanistan Başbakanı Kollias arasında yapılan 9 Eylül 1967 Keşan ve 10 Eylül 1967 Dedağaç görüşmeleri herhangi bir

¹⁷³ Andreas Papandreou, **Namlunun Ucundaki Demokrasi**, Karacan Ciltevi, İstanbul,1977.Orjinal metin şu şekildedir:” At the April meeting between Makarios and Papandreou an important, indeed a critical decision had been made. Cyprus was quite far from Greece. Greece’s commitment to Cyprus, therefore, that it would come to its assistance in case Turkey landed troops did not amount to much. If Greece were really to be able to contribute militarily to the defence of Cyprus, it would have to do so *before* the Turks attacked. In fact, if Greece, by shipping troops and arms to Cyprus in a clandestine way, could raise the cost of a Turkish landing, it might well be in a position to prevent it. This was my father’s proposal, and Makarios accepted it. A clandestine operation then began on a huge scale - of nightly shipments of arms and troops, of ‘volunteers’ who arrived in Cyprus in civilian clothes and then joined their ‘Cypriot’ units. The process was not completed until the middle of the summer. No less than 20,000 officers and men, fully equipped, were shipped to Cyprus. They provided a decisive defensive force that prevented the Turks from being able to ‘promenade’ to Cyprus. And they strengthened the Greek Government’s bargaining position in Washington and New York.”bkz. Papandreou Andreas, **Democracy at Gunpoint -The Geeek Front**, Pelican books, London, 1968.ss.133-134.

¹⁷⁴ Aynı yer, s.83.

sonuç almamadan sona ermiştir¹⁷⁵

21 Aralık 1963 saldırılarından sonra varılan anlaşmaya göre, Rum askerî birliklerinin Türkler'e ait bölgelerden geçmesi yasaklanmıştı. Rumlar 13-14 Kasım 1967 günleri Geçitkale ile Boğaziçi arasındaki yoldan geçmek istediler. Türkler'in bu teklifi kabul etmemesi üzerine Rumlar 15 Kasım günü saldırıya geçtiler. Ağır silahların desteğindeki saldırı kısa sürede gelişti ve Geçitkale ile Boğaziçi işgal edildi ve bu olaylar sırasında 27 Türk öldürülmüştür.

Geçitkale ve Boğaziçi'nin Rum - Yunan birliklerince işgal edilmesi üzerine, 15 Kasım 1967 akşamı Türkiye'de hükümet seviyesinde bir durum değerlendirmesi yapıldı. 16 Kasım akşamı da Türkiye Büyük Millet Meclisi toplandı. Toplantıda, Anayasa'nın savaş ilânına ve Türk Silahlı Kuvvetleri'nin yabancı ülkelere gönderilmesine ilişkin 66. maddesine dayanarak Kıbrıs'a müdahalesini öngören karar, meclisteki 435 üyenin 432'sinin oyu ile kabul edildi¹⁷⁶.

TBMM'inde alınan kararın akabinde İskenderun'da Türk Donanması çıkarma hazırlıklarına başladı. Diplomatik temaslarını da sürdüren Türk Hükümeti, 17 Kasım günü Yunan Hükümeti ile "dost ve müttefik" hükümetlere Türkiye'nin çıkartma kararını bildirdi. Türkiye, çıkartmanın durdurulması için, "20 bin Yunan askerinin derhal Ada'yı terketmesi, Grivas'ın Kıbrıs'tan çıkarılması, can ve mal kaybı için tazminat verilmesi ve Türk bölgelerinin ihlâl edilmemesi"ni istedi. Türkiye'nin ileri sürdüğü bu şartları Yunanistan kabul etmek zorunda kaldı. Yunan Dışişleri Bakanı Pipinellis 2 Aralık'ta yaptığı açıklamada, Yunanistan'ın anlaşmaların dışında Kıbrıs'a gönderdiği bütün kuvvetleri geri çekeceğini, buna karşılık Türkiye'nin de savaş hazırlıklarını durduracağını bildirdi. Daha sonra Kıbrıs'taki Yunan askerlerinin geri çekilmesine başlandı. Yunan kuvvetlerinin geri çekilmesi 16 Ocak 1968'de

¹⁷⁵ Başbakan Süleyman Demirel, 19 Ekim 1967 tarihinde Muhalefet lideri Osman Bölükbaşı'ya yazdığı aydınlatıcı malumatta, Yunan başbakanı ile görüşmenin kendilerince talep edildiğini belirttikten sonra şöyle demektedir : "...Yunan idarecileri mektubunuzda belirtmiş olduğunuz veçhile ile bizimde tahminimize uygun olarak karşımıza Enosis tezi ile çıkmışlardır. Bunun karşısındaki tutumumuz, hiçbir şüpheye ve tereddüte mahal bırakmayacak şekilde, Enosis tezinin asla kabul edilmeyeceğinin açıkça ifadesi ve reddedilmesi olmuştur..." bkz.BCA,030-01-0-6-22.

¹⁷⁶ Çay,a.g.e.,s.85.

tamamlanacaktır¹⁷⁷.

1967 bunalımının silaha başvurulmadan çözümlenmesinden sonra 29 Aralık 1967'de Geçici Türk Yönetimi'nin kurulması kararlaştırıldı¹⁷⁸. Bölgesel Otonomi esaslarına dayalı görüşmeler hiçbir sonuç almamadan 15 Temmuz 1974 Nikos Sampson darbesine kadar devam etti. Kıbrıs'taki Makarios yönetimi ile arası açılan Yunan Cunta idaresi, Makarios'u devirmek için hazırlıklarda bulunuyordu. Bu iş için 1972 yılında gizlice Kıbrıs'a gönderilen Grivas, Rum Milli Muhafız Ordusu ile Kıbrıs'taki diğer silahlı grupları Makarios'a karşı organize etmeye başlamıştı. 5 Temmuz günü bir basın toplantısı düzenleyen ve Yunanistan'ı "Kıbrıs Devleti'ni yıkmaya çalışmak"la suçlayan Makarios, İngiliz televizyonuna da şu açıklamayı yapıyordu. Başpiskopos Makarios'un bu açık suçlamalarından sonra Atina için yapacak başka birşey kalmamıştı. Makarios hakkındaki kararın verilmesi üzerine, Kıbrıs'taki Yunan Kara Kuvvetleri Komutanı Yarbay Konstantinos Kobokis Atina'ya çağrıldı

Planlandığı üzere 15 Temmuz sabahı RMMO'na ait üç tank başkanlık sarayına saldırdı. Ancak Makarios, saraydan gizlice çıkarak Baf a kaçtı. Bu arada Rum Milli Muhafız Ordusu'na bağlı birlikler de Strovolo'daki Cikko Manastırı'na bağlı Medohiyon ile Makarios'un Girne'deki yazlık sarayı Bella Pais'e baskın yapmışlardı. Ancak Makarios bulunamadı.

Diğer yandan Darbeciler Eoka liderlerinden Nikos Sampson'u Makarios'un yerine Cumhurbaşkanlığı'na getirmişler, O'da gene Makarios'tan boşalan Başpiskoposluk görevine tayin olunan Yennadios'un huzurunda and içerek Cumhurbaşkanlığı görevine başlamıştı. Nikos Sampson darbenin Makarios'a karşı olduğunu, Kıbrıs Türkleri'ne karşı düşmanca bir duygu beslemediklerini ilân ederek Kıbrıs'taki bu "Yunan oldu bittisi"nin tanınmasına gayret göstermekte idi. 15 Temmuz akşamı bütün Kıbrıs'ta sıkıyönetim ilân eden darbeciler kısa zamanda Lefkoşa ve Girne'ye hakim olmuşlar ve Makarios taraftarlarını ezmişti¹⁷⁹.

¹⁷⁷ Aynı yer, s.86.

¹⁷⁸ Aynı yer ,s.87.

¹⁷⁹ Aynı yer, s.97.

7. 20 TEMMUZ 1974 KIBRIS BARIŞ HAREKATI

Yunanistan'ın bir darbe ile Kıbrıs adasını ele geçirmeğe çalışması karşısında Türkiye garanti andlaşmasından doğan hakkına binaen Kıbrıs Barış Harekâtına karar vermişti. 20 Temmuz 1974 günü kıyıya ayak basan, inen ve atılan birlikler harekat planı gereğince bir an önce Girne boğazını ele geçirerek birbirleri ile birleşmek gayretini gösterememişler, çıktıkları ve indikleri bölgelerde savunmaya geçmişlerdir. Ancak 22 Temmuz 1974 günü Yavuz çıkarma plajına çıkarılan birliklerin, vakit geçirmeden ve karaya ayak basar basmaz birleşmek amacıyla Girne'ye doğru taarruza başlamasıyla muharebenin seyirini değiştirmiştir. Yavuz çıkarma plajı ile Girne arasında 22 Temmuz 1974 akşamına kadar yapılan muharebelerden sonra Girne boğazı düşürülmüş ve saat 16:30'da birleşme sağlanmıştır.

Türkiye, Rum-Yunan ikilisiyle anlaşmanın mümkün olmadığını göreyerek 22 Temmuz'da başlayan fakat ateşkes sonucu tamamlanamayan harekâtın tamamlanmasına karar verdi. 14 Ağustos'ta başlayıp 16 Ağustos 1974 'de sona eren üç günlük 2 nci Barış Harekâtı neticesinde bir taraftan Magosa'ya diğer taraftan Lefke'ye varılarak Türk tarafının sınırları çizildi.

Barış Harekâtı sonrasında ortaya çıkan Muratağa, Atlılar, Sandallar vb. katliamları harekâtın ne derece yerinde bir karar olduğunun göstergesidir. Kıbrıs Barış Harekâtı'nın çizdiği sınırlar Türk tarafına devlet kurma imkânı verdi ve 13 Şubat 1975 tarihinde "Kıbrıs Türk Federe Devleti" ilan edildi. Bu gelişme üzerine Rumlar ,28 Nisan-3 Mayıs, 5-7 Haziran ve 31 Temmuz-2 Haziran 1975 tarihlerindeki görüşmelere katılmak zorunda kaldı. Son toplantıda Güney Kıbrıs'taki Türkler ile Kuzey Kıbrıs'taki Rumların gönüllü olarak yer değişimi hususunda anlaşmaya varıldı. 8-10 Eylül 1975 tarihlerinde de mübadele gerçekleştirildi. Böylece Kıbrıs Adası fiilen iki toplumun temsil edildiği iki devlete ayrılmış oldu.¹⁸⁰

Türkiye'nin bu müdahalesinden sonra Yunanistan ve Kıbrıs Rum hükümetleri bütün dünyada Türkiye'ye karşı kesif ve sistemli bir propaganda faaliyeti başlatmışlardır. Öyle bir propaganda ki; gerçekleri çarpıtan, zalimi mazlum, mazlumunu da insan haklarını çiğnemiş zalim gibi gösteren , öyle bir propaganda ki, olayları yaşamış, Kıbrıs Türkleri'ne yapılan iğrenç ve insanlık dışı zulmü, işkenceyi görmüş

¹⁸⁰ Süleyman Özmen, Avrasyanın **Kırılma Noktası Kıbrıs** , İstanbul 2007,s.292-293.

tarafsız tanıkları isyan ettirecek cinsten. Avrupa basınının yakından tanıdığı İngiliz gazeteci James Rayner¹⁸¹ olayları yerinde izlemiş, düzmece propagandalara isyan etmiş olan bu gözlemcilerden biridir. Rayner, 1974 yılında harekâttan hemen sonra Kıbrıs'a ulaşan gazetecidir. Olayları orada gördü fotoğrafladı ve Rum vahşetinin tarafsız tanığı oldu¹⁸²...

Denктаş'ın belirttiği gibi “ *KKTC Türk halkının ve Türkiye'nin evlatlarını feda ederek, ortaklıktan kurtardığı haklarını içeren bir devlettir. Kimsenin hakkını gasp etmiş değildir. Ama Rum "meşru hükümet benim" dediği sürece Kıbrıs Türklerinin hakkını gasp etmek emelinde olduğunu gösterir. Bunları anlatmak lazım. Şimdi Kıbrıs meselesi, muazzam bir lobi, bir propaganda meselesi hâline gelmiştir. Avrupa'da Avrupalıya, Almanya'da, İngiltere'de, Fransa'da Kıbrıs meselesini anlatmak için Türkiye'nin ve bizim faaliyetlerimiz nedir? Üzülerek söylüyorum sıfırdır! Rum'un nedir? Ateş gibi her yere yağıyorlar kendi davalarını anlatmak için. Buna dur demek lazım ve faaliyetlerimizi artırmamız lazım. Lehimize yazılmış kitaplar var, "Jenosid"(soykırım) kitabı var, efendim bir hayli broşür var. Bunlar zamanında dağıtılmış, unutulmuş. İnsanlar değişti, diplomatlar değişti. Aynı hikayeyi tekrar tekrar söylemek lazım. Unutmamak lazım, unutturmamak lazım.*¹⁸³”

¹⁸¹ Rayner, 1974 yılında harekâttan hemen sonra Kıbrıs'a ulaşan gazetecidir. Olayları orada gördü fotoğrafladı ve Rum vahşetinin tarafsız tanığı oldu. «James Rayner'in karanlık olayları aydınlatığı flaş şeklinde yapmaktadırlar. Rayner, bu şöhrete hakkıyla sahip olduğunu 1974 yılında, Kıbrıs'ta da ispatladı. O, Kıbrıs'ta, aralarında 16 günlük bebeklerin de bulunduğu kurbanların gömülüp saklandığı Sandallar köyü toplu katliâmını ortaya çıkartan ve Dünyaya yayan gazetecidir.1977 yılı başında Yunan propagandasının Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'nu âlet etmeye kalkışması, tek taraflı ve gizli olması gereken bir raporun Times Gazetesi'nde yayınlanması, bu ünlü gazeteciye harekete geçirmeye yetti. Derhâl, burada özetini sunduğumuz mektubu kaleme alarak İngiltere'nin belli başlı gazetelerine gönderdi. Mektubunda Rayner, Kıbrıs'ta zulmü, tecavüzü, vahşeti kimin kime yaptığını bir güzel anlattı. Bkz.Ryner, ss,9-10.

¹⁸² Rayner,a.g.e.,s.9. Rum-Yunan ikilisinin Kıbrıs Barış hareketi ve öncesinde ve sonrasında Kıbrıs adasını ne hale getirdiklerini İngiliz gazeteci Rayner Şöyle anlatır: “ *Korkunç savaş sahneleri, toplu mezarlar, bir köy halkının toptan yokedilmesi, bu güneşli, denizli hayallerin yerini sürâtle kabusa bıraktılar. Masum sivil halkın gömüldüğü toplu mezarlar, ölümden bile çocuğunu göğsüne bastıran bir annenin görüntüleri kapladı artık bu hayallerin yerini.* “

¹⁸³ Denктаş ,Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti...,s.10.

SONUÇ

Özellikle tarihe “Kanlı Noel” olarak geçen ,1963 yılı Aralık ayından 1974’e kadar yapılan katliamlara durdurmak ve yok olamaya başlayan Türklerin çektiği zulüm ve can kayıplarına dur demek için Türkiye’nin uluslararası antlaşmalardan doğan garantörlük hakkının bir sonucu olarak "Kıbrıs Barış Harekâtı" adını taşıyan ve Kıbrıs'ta yaşayan Türkleri Girit'te olduğu gibi mutlak bir katliamdan kurtaran bu harekât, sonrası Ada'da iki ayrı yönetim kurulmuştur. 15 Kasım 1983 'te Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin (KKTC'nin) kuruluşuyla Kıbrıslı Türkler arzu ettikleri yönetim biçimine kavuşmuşlardır.

Kıbrıs'ta, Türk ordusunun varlığı ile, 150 bin Türk, can ve mal emniyetine, güvenli ve onurlu yaşama kavuşmuştur. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyetinin sağlam temelleri de Türk Barış Harekâtıyla atılmıştır. Rumların 1960'lardan beri soydaşlarımıza uyguladığı ekonomik ve psikolojik baskıya son verilmiş, soydaşlarımızın Ada'yı terk etmeleri ve Türkiye dışındaki yerlere yerleşerek benliklerini kaybetmeleri önlenmiştir. Soydaşlarımız Kıbrıs'ta güvenlik ve özgürlük içinde yaşayabilecekleri ve kendi geleceklerini kendilerinin tayin edebileceği bir vatana ve bir devlete kavuşmuşlardır.

Öte yandan Kıbrıs Rumları, Yunanistan'la birlikte her geçen gün yeni kanlı saldırılar başlatmak için planlar yapmakta, bu amaçla milyarlarca dolarlık saldırı silahları (tanklar, füzeler, helikopterler, uçaksavarlar, ağır toplar vb.) almakta ve yeniden Türk kanı içebilmek için hazırlık yapmaktadırlar. Ayrıca yine aynı amaçla Yunanistan'la askerî antlaşmalar imzalamaktadırlar.

Gelişen olaylar dün olduğu gibi bugün de Türklük aleyhine yapılan her hareketin arkasında Yunanistan ile Kıbrıs Rumlarının bulduklarını açıkça göstermektedir. Güçlü ana vatan, gerektiği anda gerekli dersi yeniden vermek için her günden daha da güçlü ve de azimli durumdadır. Dost-düşman herkesin bunu bu şekilde bilmesi gerekir. Tarih, bunun şahididir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BCA 010-09-109-34-4.

BCA 030-01-1-8-19

BCA 030-01-0-6-22

BCA 30-01-7-40-18

BCA 030-01-8-44-36

BCA 030-01-8-46-6

BCA 030-01-16-89-10.

BCA 030-01-36-218-1

BCA 030-01-37-226-7

BCA 030-01-37-226-8

BCA 030-01-22-127-17.

BCA 030-01-71-453-10

Kitap ve Makaleler

Ana brittanica Ansiklopedisi, "**Kıbrıs**", c. XVIII.

Arşiv Belgelerine Göre Balkanlarda ve Anadolu'da Yunan Mezalimi-I, T C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın no.22,Ankara.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, c.III. (Toplayan: Nimet Arsan), Ankara, 1997.

Çay Abdulhaluk Mehmet; Kıbrıs'ta **Kanlı Noel-1963**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1989.

Denктаş Rauf F., **Kıbrıs Elli Yıllık Hikayesi**, İstanbul, 2008.

.....,Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Kurucu Başkanı Sayın Rauf Denктаş'ın Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Geleceği Konulu Konferansı,**Harp Akademileri Basımevi** ,İstanbul, 2008,

Denizli Ali, **Kıbrıs Barış Harekatı**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2014.

- Drusotis, Makarios, **Karanlık Yön EOKA**, Galeri Kültür Yayınları, Lekoşa,2005,ss.31-32.
- Eroğlu Hamza ; ” **Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyetini Yaratan Tarihî Süreç Ve Son Gelişmeler** “Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi Cilt: XVIII Kasım 2002
- Evcil, Cumhur, **Yavru Vatan Kıbrıs'ta Zaferin Hikâyesi**, Ankara, 1999.
- Foley Charles, **General Grivas Hayatım**, çev. Cumhur Atay, Kalkedon Yayınları, İstanbul,2012,s.36
- Gibbons Harry Scott; Kıbrıs'ta **Soykırım (The Genocide Files)**,Özyurt Matbaası, Ankara,2003.
- Hatipoğlu M. Murat; Yunanistan'daki **Gelişmelerin Işığında Türk - Yunan Münasebetlerinin 101 Yılı (1821-1920)**, Ankara 1988.
- Kıbrıs'ın Fethi (1570-1571)**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları No: 689,.Ankara ,1986.
- Kıbrıs Broşürü No: 1**,Genelkurmay İstihbarat Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1964.
- Meray, Seha L. **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler**, İkinci Takım, Cilt II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.
- Salıxık Selahattin; **Türk-Yunan İlişkileri Tarihi ve Etnik'i Eterya**, İstanbul, 1968.
- Sebep ve Sonuçlarıyla 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı, **Kıbrıs Türk Barış Kuvvetleri Komutanlığı Yayını, Girne,1996.**
- Serter, Vehbi Zeki, **Kıbrıs'ta Rum-Yunan Saldırıları ve Soykırım**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Merkezi Yayınları, Ankara
- Oberling Pierre, Bellapais'e **Giden Yol**, trc. Mehmet Erdoğan, Ankara, 1987.
- Oberling Pierre, Armaoğlu Fahir; Kıbrıs Faciası, **Türk Tarih Kurumu Basımevi**, Ankara, 1990.
- Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi dağılımı ve Türk Vakıfları)**T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın no.43,Ankara, 2000.
- Özmen Süleyman, **Avrasya'nın Kırılma Noktası Kıbrıs**, IQ Yayınları, İstanbul, 2007.
- Papandreou Andreas, **Democracy at Gunpoint -The Geek Front**, Pelican books, London, 1968.
-,**Namlunun Ucundaki Demokrasi** ,Karacan Ciltevi,İstanbul,1977.

- Rayner, James, **Ezilmiş Çiçekler (Crushd Flowers)**, Kıbrıs'ta Yunan Rum Canavarlığı, Türkçesi, Seva Ülman Derleyen, M. Said Arif Terzioğlu,
- Kuzey Kıbrıs Tanıtma Vakfı Yayını: 1**, Lefkoşa, 1982.
- Sevinç, Derya, "Türk-Yunan İlişkileri Çerçevesinde Kıbrıs Sorununda Yeni Bir Aşama (1954-1960)", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı 60, Bahar 2017.
- Şimşir , Bilal N., **Ege Sorunu-Belgeler (1912-1913)**, c. I, Ankara, 1976.
- Sonyel, Selahi "Yunan Ayaklanması günlerinde Mora'daki Türkler nasıl yok edildiler ", **Belleten**, sayı.' 233/1998.
- Turan Mustafa ve Gürbüz Musa, Yunan *Bağımsızlık Düşüncesinin Tarihi Temelleri ve Tripoliçe Katliâmı*" **Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi**, Ankara, 2006.
- Turan Osman ; "**Orta Çağlarda Türkiye - Kıbrıs Münasebetleri**", **Belleten**. C. XXV III, sayı. 110 (Nisan 1964).
- Turan Şerafettin , "**Geçmişten Günümüze Ege Adaları Sorunu Boyutlar, Taraflar**".Üçüncü Askeri Tarih Semineri Bildiriler) Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri), **Genelkurmay Basımevi**, Ankara, 1986.
- Türk Yunan İlişkileri ve Megali İdea**, Genelkurmay Basımevi. Ankara, 1985.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi**, Cilt, 3. Kısım Eki, Kıbrıs Seferi (1570-1571), Genelkurmay Basımevi Ankara, 1971.
- Türsan Nurettin; **Mora Ayaklanmaları ve Yunan Bağımsızlığı. Harp Akademileri Yayım**. İstanbul 1994.
- Uçarol Rifat, **1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı-İngiliz Anlaşması Adanın İngiltere'ye Devri**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1978,
- Uzunçarşılı İsmail Hakkı; **Osmanlı Tarihi, c.IV**, 1. Bölüm, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983.

Yalçın Emruhan, "Kıbrıs'ta Türk Mukavemet Teşkilatı Ve Rauf Denktaş" **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, sayı 58, Bahar 2016, s. 279.

Yüksel, Dilek Yiğit, "Kıbrıs Türk Milli Mücadelesi (1914-1958)" **Çağdaş Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, cilt 3, sayı18-19, 2009.

Ek-Resimler ,Çay,a.g.e.s.,129 vd.

24 Aralık 1963 tarihinde Rum saldırıları sonunda Küçükaymaklı'yı terkeden Türkler.

1963 "Kanlı Noeli"nin en acı olaylarından birisi Lefkoşa'nın Kumsal semtinde cereyan etmişti. Bnb. Nihat İlhan'ın eşi Mürüvvet Hanım ile çocukları Murat, Kutsi ve Hakan, sığındıkları banyo küvetinde Rum çeteleri tarafından hunharca katledildiler.

Hamitköy mülteci kampından görüntüler.

6. BÖLÜM

TÜRK MECLİS GELENEĞİNİN OLUŞMASINDA 1913 TARİHLİ İDÂRE-İ UMÛMİYE-İ VİLÂYÂT KANUN-U MUVAKKATI'NIN YERİ VE ÖNEMİ

Burak KOCAOĞLU*

GİRİŞ

Tarih boyunca hükümdarlar ve yöneticiler en doğru kararı almak ve yapılan işlerdeki sorumluluğunu paylaşmak için istişareye önem vermişler ve çeşitli adlarla kurulan istişare kurulları oluşturmuşlardır. Bu noktada birçok devlet kurumuş olan Türklerde İslamiyet öncesi ve sonrasında istişare kurulları oluşturulmuştur. Zaman içerisinde çeşitli isimler almış olsa da bu kurulların temel amacı hükümdara devlet yönetiminde yardımcı olmak ve en doğru kararın alınmasını sağlamak olmuştur. Bu durum şüphesiz ki Türklerde sağlam bir meclis geleneğinin oluşmasını sağlamıştır. Bu noktada tarihsel süreç içerisinde Türklerde istişare sürecinde yer alan önemli kurullara kısaca bakmakta fayda olacaktır.

İslamiyet öncesinde “Toy” veya “Kurultay” adı verilen istişare kurulunda hükümdarın eşi başta olmak üzere devlet ileri gelenleri¹⁸⁴ yer alıp toplantı öncesi hükümdar tarafından verilen yemeğe katılmak hükümdara itaat anlamına gelmiştir.¹⁸⁵ İslamiyet’in kabulü ile birlikte bu istişare kurulu ağırlıklı olarak “Divan” olarak adlandırılmıştır. Selçuklularda devlet işlerinin görüşülmesi için vezir riyasetinde “Büyük Divan” toplanmıştır.¹⁸⁶ Ayrıca devletin malî, askeri ve adli işlerinin görüşüldüğü ikinci dereceden divanlarda toplanmıştır.¹⁸⁷ Türk-İslam Devlet geleneğinin bir temsilcisi olan Osmanlı Devleti’nde de önemli devlet meseleleri Divân-ı Hümâyün adı verilen kurulda

* Dr. Öğr. Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Kadirli Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, burakkocaoglu06@gmail.com

¹⁸⁴ Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Eski Türklerde Devlet Meclisi Toy Üzerine Düşünceler”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.28-S.45, Ankara, 2009, s.5-6.

¹⁸⁵ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2004, s. 259-260.

¹⁸⁶ Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, C.III, T.T.K., Ankara, 2011, s.157.

¹⁸⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, T.T.K., Ankara, 1988, s.39.

görüülüp karara bağlanmıştır.¹⁸⁸ Divanın daimî üyeleri arasında, Sadrazam, Vezirler, Kazaaskeler, Nişancı ve Defterdar yer alıp¹⁸⁹ devletin iç ve dış bütün meseleleri burada görüşülerek karara bağlanmıştır. Divan örfî hukuk kuralları koyabilmesi açısından yasama yetkisine sahiptir. Ayrıca halk, divana çıkıp bizzat sorunlarını dile getirebilmesi açısından yüksek mahkeme olarak da görülebilir. Fatih Sultan Mehmed dönemine kadar padişahın başkanlığında toplanan divan, Fatih dönemiyle birlikte Sadrazam başkanlığında toplanmış ve ilerleyen süreç içerisinde II. Mahmud döneminde kaldırılmıştır. Divân-ı Hümâyun'un zaman içerisinde önemini kaybetmesi ile birlikte padişah başkanlığında o yoksa sadrazam başkanlığında bütün devlet ileri gelenlerinin katılımıyla savaş ve barışa karar vermek, antlaşmalar yapmak ve önemli ve olağan üstü konularını görüşmek¹⁹⁰ için Meşveret-i Hâssa, Meclis-i Hâs ve Meşveret-i Havas gibi adlarla anılan Meşveret Meclisi toplanmıştır.¹⁹¹ Meşveret Meclisi'nin süreklilik arz etmemesi, kendisine bağlı bir bürokrasisi ve kalemleri olmaması ve belirli bir konuyu görüşmek için toplanması Divân-ı Hümâyun'un boşluğunu tam anlamıyla dolduramamasına neden olmuştur.¹⁹² Bu sebepten ihtiyaca cevap verilebilmesi için II. Mahmud döneminde Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye adıyla bir meclis kurulmuştur.¹⁹³ Bu yapı Türk meclis kültürünün oluşması için önemli bir adım olarak görülebilir. Sultan Abülmecid döneminde bu meclisin durumu ele alınmış, 1839'dan sonra Gülhane Hatt-ı Hümayûn'un içine aldığı genel prensiplere uygun kanun projelerinin hazırlanması görevi, II. Mahmud devrinde kurulmuş olan bu meclise verilmiştir.¹⁹⁴ Meclis bundan başka Tanzimat'a ilişkin bütün problemleri incelemek ve karar vermek

¹⁸⁸ Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)**, T.T.K., Ankara, 1999, s.15.

¹⁸⁹ Yusuf Hallaçoğlu, **XIV-XVII. Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı**, T.T.K., Ankara, 2007, s.10-11

¹⁹⁰ Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Meclis-i Vâlâ**, s.17.

¹⁹¹ Ali Akyıldız, "*Meclis-i Meşveret*", **DİA.**, C.28, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2003, 249.

¹⁹² Mehmet Seyitdanlıoğlu, "*Divan-ı Hümayun'dan Meclis-i Meb'usan'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama*", **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, (Ed. Halil İnalıcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu), İş Kültür, İstanbul, 2012, s.378-379.

¹⁹³ Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Meclis-i Vâlâ**, s.18.

¹⁹⁴ Ali Akyıldız, "*Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye*", **DİA.**, C.28, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2003, 250.

durumunda idi. Bu suretle adı geçen meclis bir dereceye kadar Tanzimat Meclisi haline gelmiştir.¹⁹⁵ Bu meclisten başka 1840'da Muhassılık Meclisleri oluşturulmuştur.¹⁹⁶ Bu meclisler Tanzimat ile birlikte ayan ve mültezimlerden alınan vergi toplama görevini yerine getirmek için kurulmuştur.¹⁹⁷ Muhassıl adı verilen kişilere, vergi toplama işi için taşraya gittiklerinde bölgenin ekonomik durumuna göre vergilerin tespiti ve tahsili konusunda yardımcı olması amacıyla oluşturulan bu meclisin üyeleri bölgede yapılacak seçim ile belirlenmiştir.¹⁹⁸ Ayrıca muhassılın ikamet edeceği kazadan başka üç-dört kaza birleşimiyle “Küçük Meclis” adı verilen ve muhassıl tarafından vekil kılınan kişi başkanlığında toplanan kısa ömürlü meclisler kurulmuştur.¹⁹⁹ Muhassılık denemesinin vergi tahsili konusunda istenilen sonucu vermemesi üzerine bu yapı kaldırılmıştır.²⁰⁰ Ancak Muhassıllık Meclisleri, “Memleket Meclisleri” adı altında işleyişinde önemli bir değişiklik olmadan faaliyetlerini sürdürmüş olup, 1849 tarihinde yayınlanan talimatnâme ile “Eyalet Meclisleri” adını almıştır.²⁰¹

I- Meclis-i Umum-i Vilâyet

Meclis-i Umum-i Vilâyet veya daha bilinen adıyla İl Genel Meclisleri 1864 Vilayet Nizamnamesi ile birlikte vilayet yönetiminde yerini almıştır. Bu meclisler siyasi konulardan ve tartışmalardan tamamen uzak, sadece kendi vilayeti sınırları içerisinde yer alan sancaklar ve kazaların çeşitli sorunları ve meselelerini tartışmak ve

¹⁹⁵Necdet Hayta-Uğur Ünal, **Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar)**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2005, s. 135.

¹⁹⁶Selda Kılıç, “1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa” **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.24-S.37, Ankara, 2005, s.100.

¹⁹⁷ Musa Çadircı, **Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2007, s.264-265

¹⁹⁸ İlber Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)**, T.T.K., Ankara, 2000, s.36-37.

¹⁹⁹ Nizam Önen-Cenk Reyhan, **Mülkten Ülkeye Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s.125.

²⁰⁰ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, (Çev. Yasemin Saner Gönen), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s.92.

²⁰¹ Bahsi geçen meclis için bkz. Musa Çadircı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, T.T.K., Ankara, 1997, s.218-219

gündeme getirmekle yükümlü bir nevi danışma organı²⁰² olarak Türk meclis kültürünün oluşmasında önemli bir yere sahip olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde Meclis-i Umum-i Vilâyet'in genel yapısı ve işleyişi ilk olarak 1864 vilayet nizamnamesinde²⁰³ çok kısa bir şekilde belirtilmiş olsa da²⁰⁴ gerçekte bu meclisin yapısı ve işleyişi yayınlanmış olan 1871 ve 1913 vilayet nizamnameleri ve ilk Osmanlı Anayasası olan Kanun-ı Esâsî'de belirlenmiştir.

1871 tarihinde yayınlanan İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Nizamnamesi'nin²⁰⁵ 62. maddesinden başlayarak 75. maddesine kadar Meclis-i Umum-i Vilâyet'in genel yapısı ve işleyişi hakkında hükümler yer almıştır. Bu nizamnamede Meclis-i Umum-i Vilâyet'in niçin toplandığı ve gündemindeki konuların neler olacağı konusu belirtilmiştir. Nizamnameye göre, vilayette yapılması gereken yolların planlaması, ticaret ve sanayinin geliştirilmesi, eğitim alanında yapılacak çalışmalar, tarım ve hayvancılık faaliyetleri, vilayetdeki bayındırlık çalışmalarının planlanması Meclis-i Umum-i Vilâyet'in görevleri arasında yer almıştır.²⁰⁶

1876 yılında ilan edilen Kanun-ı Esâsî'de²⁰⁷ de meclislerin yapısı ve işleyişine kısaca yer verilmiş olup vilâyât başlığı altında genel çerçeve çizilmiştir. Kanun-ı Esâsî'nin vilayetlerle ilgili bölümünde vilayet, liva ve kaza merkezlerinde idare meclisleri ve senede bir defa vilayet merkezinde toplanacak olan Meclis-i Umum-i Vilâyet'in olacağı belirtilmiştir.²⁰⁸ Meclis-i Umum-i Vilâyeti üyelerinin seçiminin özel bir kanun ile düzenleneceği belirtilmiş olup, Meclis-i Umum-i Vilâyet'in görevleri hakkında bilgi verilerek söz konusu görevlerin neler olacağının çıkarılacak bir kanun ile tanımlanacağı ifade edilmiştir.²⁰⁹ Söz konusu meclisin görevleri arasında itibar sandıklarının teşkili, sanayi ve ticaretin iyileştirilmesi ve kolaylaştırılması, bayındırlık alanındaki işler, genel olarak eğitimin ve

²⁰² Roderic H. Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876**, (Çev. Osman Akınhay), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005, s. 156-157.

²⁰³ Nizamname için bkz. Ahmet Akdündüz, **İslâm ve Osmanlı Hukûku Külliyyatı**, C.1, OSAV, İstanbul, 2011.

²⁰⁴ Musa Çadircı, **Anadolu Kentleri**, s.261.

²⁰⁵ “İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Nizâmnamesi, **Düstûr** 1. Tertip, C.1., İstanbul, 1289.

²⁰⁶ “İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Nizâmnamesi”, 62. madde.

²⁰⁷ “Kanun-ı Esâsî”, **Düstûr**, 1. Tertip, C.4 İstanbul, 1295.

²⁰⁸ “Kanun-ı Esâsî”, 109. madde.

²⁰⁹ “Kanun-ı Esâsî”, 110. madde.

terbiyenin yaygınlaştırılması konularına şamil olmak üzere müzakerelerde ve önerilerde bulunmak, kanun ve nizamların getirdiği hükümlere muhalif görülen durumlar hakkında makam ve mevkilere tebliğ ve söz konusu uygulamanın düzeltilmesi hususlarında girişimde bulunma yetkileri yer almıştır.²¹⁰

Anayasanın ilanı ve sonrasında gelişmeler sonucu 1871 Vilayet Nizamnamesi 1913 yılına kadar uygulamada kalmış ancak 1913 yılına gelindiğinde yeni ve daha geniş kapsamlı bir düzenleme yapılmıştır. 1913 yılında geçici kanun hükmünde çıkarılmış olan İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Kanun-u Muvakkatı²¹¹ Türk Meclis geleneğinin oluşmasında büyük bir önem arz etmiştir.

II- İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Kanun-u Muvakkatı'nın Meclis Geleneğinin Oluşmasındaki Önemi

1913 yılında geçici kanun olarak kabul edilen İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Kanun-u Muvakkatı 1871 nizamnamesinin tamamlayıcısı niteliğinde olmuş ve 1871 nizamnamesinde belirtilmiş olan maddelerin içi bu kanunda doldurulmuştur. 149 maddeden oluşan bu kanunun 103. maddesinden 135. maddesine kadar olan kısmı doğrudan Meclis-i Umum-i Vilâyet ile alakalı olup bahsi geçen maddelerin birçoğu Türk meclis geleneği ve seçim kültürünün oluşmasında önemli bir yere sahip olmuştur. Bu noktadan yola çıkarak kanunu ele alacak olursak karşımıza ilk olarak kazalarda yaşayan nüfusun kaç vekil ile Meclis-i Umum-i Vilâyet'te temsil edileceği konusunu görürüz. Meclis-i Umum-i Vilâyet'in oluşumunda oturumlara katılacak vekillerin sayısı nüfus oranı esasına göre belirlenmiş olup, nüfusu 12.500'den 18.750'ye kadar olan kazaların 1 vekil, nüfusu 18.750'den 31.250'ye kadar olan kazaların 2 vekil, 31.250 kişiden 37.500 kişiye kadar olan kazaların 3 vekil 37.500'den 50.000'e kadar olan kazaların Meclis-i Umum-i Vilâyet'e 4 vekil gönderme hakkı olmuş ve 50.000 kişiden fazla kazalar da bu nispet doğrultusunda vekil sayısının artırılması kararlaştırılmıştır.²¹² Bu sayede halkın vilayet yönetiminde en etkin biçimde temsili amaçlanmıştır.

²¹⁰ Suna Kili, A. Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, s.41.

²¹¹ "İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu Muvakkatı", Düstur, 2. Tertip, C.5., İstanbul, 1916.

²¹² "İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu Muvakkatı", 103. madde.

Vekil olarak halkı temsil edecek kişilerin doğrudan seçime girdiği kazanın ahalisinden olması zorunlu olmayıp vilayet dahilinde yaşamaları yeterli görülmüştür.²¹³ Şayet aynı anda birden fazla kazada vekil olmak için adaylık başvurusunda bulunmuş ise adayın sekiz gün içerisinde bir kazayı seçmesi mecburi olup bu süre zarfında tercih yapmazlarsa en yüksek oyu aldığı kazadan seçilmiş sayılacağı ifade edilmiştir.²¹⁴ Ayrıca askerlerin, ayan ve mebusanın, hakimlerin, devlet memurlarının ve vilayete ait işleri görenlerin Meclis-i Umum-i Vilâyet'e vekil olarak seçilemeyeceği belirtilmiştir.²¹⁵ Seçilen vekillere katıldıkları her içtima başına 50 kuruştan aylık toplam da 1500 kuruş harcırah verilmesi kanunda yer almış²¹⁶ olup vekillerin toplantılara katılımı sağlanmıştır.

Vekiller dört seneliğine seçilmiş olup görev sürelerini tamamlamaları halinde tekrardan seçime girme hakkı tanınmıştır.²¹⁷ Vekilliğin düşmesi için ise vekilin şeref ve haysiyete dokunacak suça karışması ya da cinayet sonucu hüküm giymiş olması veya bir senelik içtimanın yarısına mazeretsiz katılmaması yeterli sebep olarak görülmüştür.²¹⁸ Bahsi geçen nedenlerden vekilliğin düşmesi, vekilin vefat etmesi ya da vekilin başka vilayete taşınması üzerine, önceden yapılmış olan seçimde seçilmiş vekilden sonra en çok oyu alan kişi vekilliği düşürülen (düşen) kişinin yerine vekil olarak görevlendirilmiştir. Şayet sonraki adaylar arasında ciddi bir oy farkı yoksa adaylar arasında kuraya gidilerek sonuca bu şekilde karar verilmiştir.²¹⁹

Kanunda Meclis-i Umum-i Vilâyet'in çalışma prensibi ve işleyişi hakkında da ayrıntılı açıklamaya yer verilmiştir. Kanuna göre, meclisin herhangi bir siyâsî konuyu müzakere etme yetkisi yoktur.²²⁰ Senenin belirli bir döneminde toplanacak olan meclisin ilk içtima tarihini belirlemek meclis başkanı olan valiye bırakılmıştır.²²¹ Yeni senenin ilk içtimasında vali tarafından vekillere geçen seneye ait alınan kararların

²¹³ “İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu Muvakkatı”, 105. madde.

²¹⁴ “İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu Muvakkatı”, 107. madde.

²¹⁵ “İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu Muvakkatı”, 106. madde.

²¹⁶ “İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu Muvakkatı”, 116. madde.

²¹⁷ “İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu Muvakkatı”, 108. madde.

²¹⁸ “İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu Muvakkatı”, 109. madde.

²¹⁹ “İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu Muvakkatı”, 110. madde.

²²⁰ “İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu Muvakkatı”, 124. madde.

²²¹ “İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu Muvakkatı”, 111. madde

uygulanmasına dair bir izahnameneye sunulacağı ve sunulan izahnamenin bir nüshasının da Dâhiliye Nezareti'ne gönderileceği belirtilmiştir.²²² Ayrıca meclisin belirtilen tarih ve mekân dışında toplanması yasaklanmıştır.²²³ Meclisin ilk içtımında oyçokluğuyla meclis üyelerinden birisinin reis-i sani, iki kişinin de katip olarak seçileceği ve valinin hazır bulunmadığı içtımalarda seçilen reis-i sani meclise başkanlık yapacağı belirtilmiştir.²²⁴ Bu sayede valinin olmadığı zamanlarda meclis işleyişinde yaşanacak olası bir aksaklığın önüne geçilmiştir. Mecliste gündeme gelecek konular vekiller tarafından ilk olarak valiye bildirilip valinin süzgecinden geçtikten sonra uygun görülür ise gündeme alınmıştır.²²⁵ Müzakerelerin başlaması için salt çoğunluk aranmış ve kararlar mecliste oy çokluğu ile alınmıştır. Yapılan oylama sonucunda eşitlik olursa vali hangi yönde oy kullanmışsa o karar kabul edilmiştir.²²⁶ Ayrıca alınan bütün kararlar valinin onayından sonra uygulamaya geçmesi kabul edilmiştir. Şayet vali, meclis çoğunluğu tarafından alınan karara karşı çıkarsa durumun Şura-yı Devlet'e intikal ettirilmesi ve Şura-yı Devlet'in de iki ay zarfında son kararı vermesi gerekmektedir.²²⁷ Ayrıca mecliste müzakere edilen konuların hülasası vilayet gazetesinde yayınlanması hususu kanunda belirtilmiş olup²²⁸, hükümet tarafından uygun görülen içtima tutanakları ise Takvim-i Vekayi'de de yayınlanmıştır.²²⁹

Kanunda, meclisin içtima süresinin kırk gün olduğu ancak görüşülecek konuların kırk günden önce bitmesi halinde bu süreden önce de meclis toplantılarının bitirebileceği belirtilmiştir.²³⁰ Keza kırk günlük süre içerisinde görüşmeler tamamlanmazsa valiye on beş günü geçmemek şartıyla meclis oturumlarını devam ettirebilme yetkisi verilmiştir.²³¹ Bunun dışında İstanbul veya vilayet yönetimince, meclis olağanüstü toplantıya çağrılmış ise bu türden yapılan toplantılarda

²²² “İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu Muvakkatı”, 128. madde

²²³ “İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu Muvakkatı”, 127. madde.

²²⁴ “İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu Muvakkatı”, 118. madde.

²²⁵ “İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu Muvakkatı”, 123. madde.

²²⁶ “İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu Muvakkatı”, 120. madde.

²²⁷ “İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu Muvakkatı”, 125. madde.

²²⁸ “İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu Muvakkatı”, 122. madde.

²²⁹ Musa Çadırcı, **Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi**, s.299.

²³⁰ “İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu Muvakkatı”, 112. madde.

²³¹ “İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu Muvakkatı”, 113. madde.

sadece olağanüstü hale neden olan konu görüşüleceği belirtilmiştir.²³² Aynı şekilde meclis üyelerinin 3/1'inin, valiye olağanüstü toplantı çağrısında bulunması halinde valinin durumu Dâhiliye Nezareti'ne bildirmesi ve Dâhiliye Nezareti'nin vereceği karar doğrultusunda meclis olağanüstü toplantıya çağırması kararlaştırılmıştır.²³³ Valilere lüzumlu görmeleri halinde derhal Dâhiliye Nezareti'ne bildirmek şartıyla meclis toplantılarına bir hafta ara verme veya daha önemli durumlarda gerekli incelemeler yapıldıktan sonra meclisi feshedilme yetkisi verilmiştir.²³⁴ Bu şekilde bütçe teklifi hazırlanmadan meclis feshedilirse önceki yılın bütçesi yeni bütçe hazırlanana kadar kabul edilmiştir.²³⁵

²³² “İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu Muvakkatı”, 114. madde.

²³³ “İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu Muvakkatı”, 115. madde.

²³⁴ “İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu Muvakkatı”, 125. madde.

²³⁵ “İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu Muvakkatı”, 126. madde.

SONUÇ

Meclis-i Umum-i Vilâyet, Tanzimat dönemi ile birlikte Osmanlı idari yapılanmasında yerini almıştır. Bu meclisler seçim kültürünün taşraya taşınmasında büyük bir rol oynamıştır. Meclislerin işleyişi ilk olarak 1864 Vilâyet Nizamnamesiyle kısaca tespit edilmiş olsa da meclisin esas işleyişi, yapısı, yetki ve sınırları 1871 tarihli İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Nizamnamesi ve 1913 tarihli İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Kanun-u Muvakkatı ile gerçekleşmiştir. Osmanlı tarihinde müstesna bir yere sahip olan bu meclisler buldukları vilâyetin mevsim şartlarına göre vilâyet merkezinde kırk günlük süre zarfında vali başkanlığında toplanmış, siyasi konulardan ve tartışmalardan tamamen uzak, sadece kendi vilâyeti sınırları içerisinde yer alan sancaklar ve kazaların iktisadi, eğitim, sağlık ve imar meselelerini tartışmak ve gündeme getirmekle yükümlü, yaptırım gücü olmayan bir nevi danışma organı olarak faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu noktada 1913 tarihli İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Kanun-u Muvakkatı bu meclislerde yer alacak vekillerin kazalardaki seçimi sürecini, halkın temsiliyetini, seçilen vekillerin ödeneklerini, görev sürelerini, azil durumlarını yasal zemine oturtması açısından siyasi tarihimiz açısından oldukça önemlidir. Hazırlanan bu kanun sayesinde taşrada bulunan vekiller Meclis-i Umum-i Vilâyet çatısı altında tartışma kültürüne alışma sürecini başarıyla atlattır.

KAYNAKÇA

I- Çeşitli Eserler

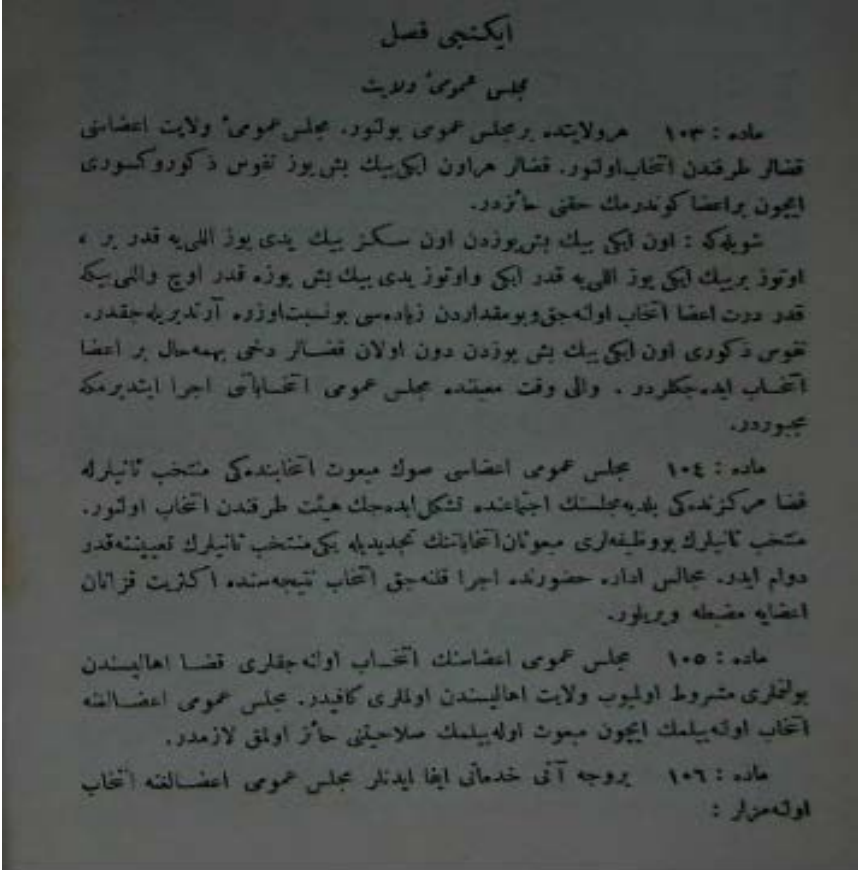
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, **İslâm ve Osmanlı Hukûku Külliyyatı**, C.1, OSAV, İstanbul, 2011.
- AKYILDIZ, Ali, “*Meclis-i Meşveret*”, **DİA.**, C.28, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2003.
- AKYILDIZ, Ali, “*Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye*”, **DİA.**, C.28, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2003.
- ÇADIRCI, Musa, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, T.T.K., Ankara, 1997.
- ÇADIRCI, Musa, **Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetim**, İmge Kitabevi, Ankara, 2007.
- DAVİSON, Roderic H., **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876**, (Çev. Osman Akınhay), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005.
- HALLAÇOĞLU, Yusuf, **XIV-XVII. Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı**, T.T.K., Ankara, 2007.
- HAYTA, Necdet-Uğur Ünal, **Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar)**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2005
- KAFESOĞLU, İbrahim, **Türk Millî Kültürü**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2004.
- KİLİ, Suna – Şerif Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.
- KILIÇ, Selda, “*1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa*” **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.24-S.37, Ankara, 2005.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, C.III, T.T.K., Ankara, 2011.
- ORTAYLI, İlber, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri**, T.T.K., Ankara, 2000.
- ÖNEN, Nizam-Cenk Reyhan, **Mülkten Ülkeye Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- SEYİTDANLIOĞLI, Mehmet, “*Divan-ı Hümayun'dan Meclis-i Meb'usan'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama*”, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, (Ed. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu), İş Kültür, İstanbul, 2012.

- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, “*Eski Türklerde Devlet Meclisi Toy Üzerine Düşünceler*”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.28-S.45, Ankara, 2009.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)**, T.T.K., Ankara, 1999.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, T.T.K., Ankara, 1988.
- ZÜRCHER, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, (Çev. Yasemin Saner Gönen), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

II- Kanunlar

- “*İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Nizâmnâmesi*”, **Düstûr** 1. Tertip, C. 1, İstanbul, 1289.
- “*İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu Muvakkatı*”, **Düstûr**, 2. Tertip, C. 5, İstanbul, 1916.
- “*Kanun-ı Esâsi*” **Düstûr**, 1. Tertip, C. 4 İstanbul, 1295.

EKLER

Ek-1. 1913 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu Muvakkatı'nın, Meclis-i Umum-i Vilâyet'e ait bölüm başlangıcı.

7. BÖLÜM

KUZEY KIBRIS TÜRK CUMHURİYETİ'NİN İLANINI HAZIRLAYAN SİYASİ NEDENLER

Fatma ÇALIK ORHUN*

Giriş

Akdeniz'in en büyük üçüncü adası olan Kıbrıs sahip olduğu jeopolitik ve jeostratejik önem nedeniyle tarih boyunca sürekli bir mücadeleye sahne olmuş, değişik toplum ve medeniyetlerin egemenliği altında kalmıştır. 1571 yılında Lala Mustafa Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu tarafından fethedilmesiyle Osmanlı hakimiyetine giren Kıbrıs, adada Osmanlı hakimiyetinin sürdüğü yaklaşık üç asır boyunca barış ve huzur içerisinde yaşamıştır. Ruslarla savaşta oldukları bir dönemde İngilizlerin ittifak teklifini kabul etmek zorunda kalan Osmanlılar, adayı anlaşma ile İngilizlere devretmiştir. 1878 yılında Osmanlı hâkimiyetinin sona ermesi ve adanın yönetiminin İngiltere'ye devredilmesi ile bu barış ve huzur ortamı yerini adada bulunan Türk ve Rum toplumları arasında yaşanan ve temelinde Rumların adayı Yunanistan ile birleştirme çabalarının sebep olduğu ve zaman zaman kanlı olayların da yaşandığı bir mücadele ortamına bırakmıştır.

Türkiye tarihi, siyasi ve kültürel bağları, adanın Anadolu'nun bir parçası olması ve ülke savunmasında büyük önem arz etmesinden dolayı Kıbrıs'a hep büyük önem vermiştir. Buna karşılık Yunanistan kendi topraklarından çok uzakta bulunan Kıbrıs'ı megalı idea²³⁶ çerçevesinde değerlendirmiş ve adadaki Türk varlığını hiçe sayarak Enosis'i²³⁷ bir an önce gerçekleştirmek üzere adayı tek başına sahiplenmek istemiştir.

* Dr. Edirne (*ftmcalik@gmail.com*)

²³⁶Megalı idea ile Yunanlılar, büyük başkent olarak kabul ettikleri Konstantinapolis (İstanbul) başta olmak üzere geçmişte yaşadıkları toprakları ele geçirerek kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri Doğu Roma Devleti'ni yeniden canlandırmayı amaçlamaktadırlar. Hasan Demirhan, **1914–1918 Yılları Arasında Yunanistanda Yaşanan Gelişmeler**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008, s.18.

²³⁷Kuzey Kıbrıs Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu Cumhurbaşkanı olan Rauf Denktaş'ın tanımı ile Enosis "*Mora yarımadasında kurulan küçük Yunanistan'ın*

Kıbrıs Barış Harekatına Giden Yol

Yunanistan'ın bu yaklaşımı ile birlikte Enosis ve Megali İdea saplantısı Kıbrıs adasının kanayan bir yara haline dönüşmesine sebep olmuştur. 1960'lı yıllarda EOKA (Ethniki Organosis Kypriou Agoniston: Kıbrıslıların Millî Mücadele Örgütü) tarafından Kıbrıslı Türklere uygulanan şiddet olayları ve Akritas planı çerçevesinde adadaki Türk varlığının tamamen ortadan kaldırılmasına yönelik girişimler büyük umutlarla kurulan ve iki toplumdan da temsil edildiği Kıbrıs Cumhuriyeti'nin yıkılmasına sebep olmuştur.²³⁸

1970'li yıllara gelindiğinde ise bir yanda EOKA'nın Türkleri hedef alan saldırıları diğer tarafta ise Makarios'un tutumu adada ki huzursuzluğu arttırmış, Türk ve Rum toplumları arasındaki anlaşmazlıkların şiddetlenmesine neden olmuştur.²³⁹ EOKA komutanı Gravis'in, Enosis'i bir an önce gerçekleştirme fikrine karşılık Makarios'un Kıbrıslı Türkleri öncelikle ekonomik olarak çökerterek onların direncini kırmak düşüncesi bir süre sonra bu ikili arasında iktidar mücadelesine dönüşmüş ve adayı özellikle Türkler açısından daha da yaşanmaz bir hale getirmiştir. 1974 yılında Rum Milli Muhafız Kuvvetleri tarafından gerçekleştirilen bir darbe ile Makarios'un devrilmesi sonrasında adada yaşayan Türklerin durumundan endişe duyan garantör ülke konumundaki Türkiye, Kıbrıs'a yaptığı askeri bir müdahale ile bir yandan Kıbrıs Türklerinin emniyetini garantiye almış diğer yandan da garantörlüğün kendisine verdiği hak ve yetkileri korumayı başarmıştır.²⁴⁰

Türk ve Rum toplumlarının ortak kurucu olarak nitelendirildiği Kıbrıs Cumhuriyeti'nde egemenlik bu iki topluma

yavaşça genişleyerek Büyük İskender'in imparatorluğunu kurmak siyasetini ortaya koyan bir tabirdir". Rauf Denктаş, Yeniden 12'ye 5 Kala, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005, s. 60.

²³⁸Ulvi Keser, **Kızılay Belgeleri Işığında Kıbrıs Barış Harekâtı 1974**, Pulat Basımevi Ankara s.58-61.

²³⁹EOKA eylemleri için bk. Gençlik, Spor, Köy ve Halk Eğitim Dairesi, **Akritas Planı: "Türk İmha Planı"**, Ergenekon Yayınları, Lefkoşa 1972; Makarios Druostis, **Karanlık Yön EOKA**, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa 2007.

²⁴⁰Bülent Şener, "Kıbrıs Barış Harekâtı'nın Meşruiyeti ve Uluslararası Hukuk Açısından Bir Değerlendirmesi". **Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Uluslararası Boyutlarıyla Kıbrıs Meselesi Ve Geleceği, Uluslararası Sempozyumu**, Bildiriler Kitabı Yayına Hazırlayan: Duygu Türker Çelik, Ankara, 2014, s.395.

devredilmişti. Bu nedenle öncelikli olarak birbirlerinin hukukunu gözetmek ve iyi niyetli davranmak zorunda olan iki toplumdan Türkler üzerlerine düşen görevleri yerine getirirken, kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti'ni de sorunun çözümü olarak değerlendirmişlerdir.²⁴¹ Buna karşın Rum toplumu, Türklerin sahip olduğu tüm hakları engellemeyi amaçlayarak mevcut düzeni Enosis'e ulaşmak üzere kullanmayı planlamışlardır.²⁴² Bu durumu "*Kıbrıs Rumları, EOKA kahramanları tarafından başlatılan işi tamamlamak için çalışmaktadırlar. Mücadele yeni bir şekilde devam ediyor ve hedefimize ulaşınca kadar devam edecektir.*" sözleriyle ifade eden Kıbrıs Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Makarios, Rum tarafının gerçek niyetini de ortaya koymuştur.²⁴³

Vakit kaybetmeden girişimlere başlayan Rum tarafı 1962 yılında önce anayasanın 173. Maddesi gereği Lefkoşa, Larnaka, Baf, Magosa ve Limasol şehirlerinde Türk ve Rum kesimlerince ayrı ayrı kurulması gereken belediyelere izin vermemişlerdir. Bu şehirlerde tek belediye kurulmasını ve Türklerin bu belediyelerde nüfusları oranlarında temsil edilmesini isteyen Rumlar, bu konuda Türkleri haklı bulan Anayasa Yüksek Mahkemesi Başkanını baskı ve tehditlerle istifaya zorlamışlardır.²⁴⁴

1963 yılına gelindiğinde ise Makarios Kıbrıs Cumhuriyeti anayasasının uygulanmasının mümkün olmadığını ve iki toplumu birbirinden uzaklaştırdığını savunarak anayasanın değiştirilmesi talebinde bulunmuştur. Anayasa kaynaklı olduğu iddia edilen pekçok problemin Rumların hukuk dışı uygulamalarından kaynaklanıyor olmasına rağmen sorunun kaynağının anayasa olduğu tezi ısrarla vurgulanarak bu yönde bir algı oluşturulmaya çalışılmıştır.²⁴⁵ Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurulması üzerinden henüz üç sene gibi kısa bir süre geçmiş olmasına rağmen Rumların anayasayı değiştirme girişimi Türk tarafının tepkisini çekmiştir.

²⁴¹Pierre Oberling, **Bellapais'e Giden Yol**, (Çeviren: Mehmet Erdoğan), Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1987 s. 51.

²⁴² Enver Bozkurt ve Havva Demirel **Birleşmiş Milletler ve Avrupa Birliği Kapsamında Kıbrıs Sorunu**, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2004, s.26.

²⁴³Sebahattin İsmail, **Kıbrıs Barış Harekâtı'nın Nedenleri-Gelişimi-Sonuçları**, Akdeniz Haber Ajansı Yayınları, İstanbul, 1988 s. 35.

²⁴⁴Rauf Denктаş, **Kıbrıs Girit Olmasın**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004, s.121.

²⁴⁵Erol Mütercimler, **Satılık Ada Kıbrıs, Kıbrıs Barış Harekâtının Bilinmeyen Yönleri**, Alfa Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2007.

Türk tarafının tepkisine aldırış etmeyen Rumların ısrarla anayasayı değiştirme girişimi adadaki gerilimi tırmandırmış ve iki toplum arasında şiddet olayları başgöstermiştir. Türkiye'nin bu girişimlere sessiz kalmayacağını farkında olan Makarios ise anayasanın değişmesi konusunda kararlı olduğunu ve buna karşılık olarak Türkiye tarafından atılacak adımların ve kuvvet kullanımının saldırganlık olacağını ileri sürmüştür.²⁴⁶

Tek amacı Türkiye'yi ve Kıbrıslı Türkleri tahrik etmek olan bu girişimin ardından Rum tarafı bu kezde Akritas Planı'nı devreye sokmuştur. Planın temel amacı Zürih ve Londra Antlaşmaları'nda Türk tarafının elde ettiği kazanımları ortadan kaldırmak suretiyle Kıbrıslı Türkleri basit bir azınlık statüsünde bırakmaktır. Rumlar bu hedeflerine ulaşmak için dış müdahalelere de fırsat vermeyecek sınırlar dahilinde Türkleri ezmeyi ve dağıtmayı amaçlamışlar, ancak bu mümkün olmazsa Türk toplumunun adadaki varlığının yok edilmesi ile her halükarda Enosis'in gerçekleştirilmesini planlamışlardır.²⁴⁷ Plan çerçevesinde bir yandan uluslararası alanda mücadeleyi sürdürmeyi diğer yandan ise Kıbrıslı Türklerin anayasal değişiklikleri kabul etmesi için askeri nitelikli şiddet eylemlerini uygulamayı düşünen Rumlar, çok geçmeden harekete geçmişlerdir. Başlattıkları tedhiş hareketini hızlandıran Rumlar 21 Aralık 1963 günü Kanlı Noel²⁴⁸ olarak bilinen şiddet olaylarını gerçekleştirmişlerdir²⁴⁹.

Bir türlü uslanmak bilmeyen Rumlar 15 Kasım 1967'de de Türklere ait olan Geçitkale ve Boğaziçi köylerine saldırarak 28

²⁴⁶Murat Ercan, "Türk Dış Politikasında Kıbrıs", Ed: Murat Ercan, **Değişen Dünyada Türk Dış Politikası**, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2011, s. 366.

²⁴⁷Ahmet C. Gazioğlu, **Kıbrıs'ta Cumhuriyet Yılları ve Ortaklığın Sonu (1960-1964)**, Lefkoşe: Kıbrıs Araştırma ve Yayın Merkezi, 2003, s.161.

²⁴⁸Mustafa G. Aksaygun, "Kıbrıs Türk Milli Mücadele Tarihinde Kanlı Noel", **Denktaş'a Armağan**, Ed. Yakan Cumalıoğlu- Erol Cihanigir, Turan Vakfı Yayınları, Ankara 2000, s.44-45.

²⁴⁹Tarihe Kanlı Noel olarak geçen ve iki Türk'ün öldürülmesi ile başlayan olaylar, bu durumu protesto eden Türklere ateş edilmesi, Türk Büyükelçilik binasına, Atatürk büstüne ve Cumhurbaşkanı Yardımcısı Fazıl Küçük'ün ikametgâhına yapılan saldırılar ile devam etmiştir. Sonrasında ise öncelikli hedefleri olan Lefkoşe'de yaşayan Türklere saldıran Rumlar burada da iki Türk'ü vahşice öldürmüşler, olayların önlenmesi çağrısı cevap bulmayan Türkiye ise garantörlük hakkını kullanarak harekete geçmek zorunda kalmıştır.

Türk'ün şehit olmasına yol açmışlardır.²⁵⁰ TBMM'nin aynı gün hükümete Türk Silahlı Kuvvetleri'ni yabancı ülkelere gönderme iznini vermesi üzerine bu köyleri boşaltan Rumlar 1971'de bu kez EOKA eliyle gerçekleştirilen terör eylemleri ile Türkleri sindirmeye çalışmışlardır.

Türkiye'yi Kıbrıs'a askeri bir müdahalede bulunmaya iten nihai sebep ise 15 Temmuz 1974 tarihinde o dönem Yunanistan'da iktidarda bulunan albaylar cuntası tarafından Makarios'u devirmek üzere gerçekleştirilen darbe olmuştur.²⁵¹ Darbenin ardından Cumhurbaşkanlığı görevine getirilen EOKA-B²⁵² örgütünün lideri Nikos Sampson vakit kaybetmeden Helen Cumhuriyeti'ni ilan etmiştir. Bu durumun adanın Yunanistan'a bağlanması anlamını geleceğini gören Türkiye garantör devlet olma yetkisi ve Kıbrıs Cumhuriyeti'ni kuran uluslararası anlaşmalar gereği Kıbrıs Barış Harekati'nı gerçekleştirmiştir.²⁵³

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin İlanına Giden Süreç

1960 yılında kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti'nin eşit ve kurucu ortağı olan Kıbrıslı Türklerin, Kıbrıslı Rumlar tarafından Kıbrıs Cumhuriyeti'nden atılmasının ardından, Kıbrıs Cumhuriyeti'nde görev alan Kıbrıslı Türkler, 1964 yılından 1967 yılına kadar "Genel Komite" olarak işlevlerini yürütmüş, 28 Aralık 1967 yılında "Kıbrıs Geçici Türk Yönetimi" kurmuşlardır.

Kıbrıs Geçici Türk Yönetimi'nin devam etmekte olduğu 1972 yılında alınan bir kararla "geçici" sözcüğü kaldırılarak yönetim, "Kıbrıs Türk Yönetimi" adını almıştır. İkinci Kıbrıs Barış Harekati'ndan sonra Kıbrıs'ta fiilen iki bölgenin oluşması ve

²⁵⁰Müge Vatanserver, "Kıbrıs Sorununun Tarihi Gelişimi", **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi** Cilt: 12, Özel S., 2010, s.1514.

²⁵¹Şevki Kıralp, "1967-1974 Döneminde Kıbrıs Sorunu ve Türkiye ile Yunanistan'ın Kıbrıs Politikaları", **Journal of History Culture and Art Research**, 7(2), 2018 s.454.

²⁵²EOKA-B ifadesi ilk kez darbenin ardından BMGK'de bir konuşma yapan Makarios tarafından kullanılmıştır. Makarios EOKA-B ifadesi ile kendisi tarafından da onaylanan terör eylemlerini gerçekleştiren EOKA örgütü ile 1971 yılından itibaren Yunanistan Askeri Cuntası tarafından desteklenen ve kendisini de hedef alan EOKA örgütünü ayırmak istemiştir.

²⁵³ Fatma Çalık Orhun, "Reasons Leading to the Cyprus Peace Operation and Developments in the Cyprus Problem After The Operation", **ASOS Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl:7, Sayı:93, Haziran 2019, s.418.

Kuzeyde Türklerin etkin ve sürekli bir denetim kurmaları, İngiliz üssüne sığınan on bine yakın Türk'ün Kuzey'e, Kuzey'de yaşayan Rumların Güney'e geçmiş olmaları, özellikle I. Cenevre Antlaşması ile "Kıbrıs'ta fiilen Kıbrıs Rum Rum toplumu ve Kıbrıs Türk toplumuna ait olmak üzere iki muhtar idarenin mevcut bulunduğu" kabulü, yeni bir siyasal adımın uygun şartlarını oluşturmuştur. Bu tarihten sonra yeni bir kararla, yönetim, "Otonom Türk Yönetimi" adını aldı. Ancak Kıbrıs Rum Yönetiminin, Kıbrıs Cumhuriyeti ünvanını gasb ederek, Kıbrıs'ın tek meşru yönetim olduğu iddialarından vazgeçmemesi, gelişen yeni sosyal ve ekonomik gereksinimleri karşılamak için, yeni bir siyasal ve idari örgütlenme zorunluluğu yaratmıştır.

Klerides'in 10 Şubat 1975'de Türk tarafına ilettiği önerilerinde, Türk idaresine tabi tutulacak bölgelerin toplam yüz ölçümünün adadaki nüfus oranı ölçüsünde olmasını, mevcut mal varlığı haklarının korunması ve Kıbrıs'ın herhangi bir bölgesinde veya kesiminde mal varlığı haklarının iktisabı, zilyetliği ve istifadesi dahil olmak üzere, anayasa tarafından garanti edilmesini istenmesi, bütün askeri kuvvetlerin süratle geri çekilmesi, göçmenlerin evlerine dönmelerini, koşulsuz talep etmesini, yeni bir siyasal statüye doğru adımını hızlandırmıştır. Klerides bu önerileri ile Kıbrıs'ta iki otonom idarenin varlığını ve iki bölgeyi statüyü de reddetmiş, Kıbrıs'ta Türklere ne tür azınlık hakları verilebilir tartışmasını başlatmak istemiştir.

Bunun karşısında Kıbrıs Türk halkı, 1974 Cenevre görüşmelerinden itibaren savunduğu iki bölgeyi coğrafi ayrılığa dayalı Federal sistem önerilerine uygun olarak Feder Devlet kanadını oluşturmayı kararlaştırdı. 13 Şubat 1975 tarihli Otonom Kıbrıs Türk Yönetimi Yasama Meclisi toplantısında Bakanlar Kurulu ve Yasam Meclisi'nin ortak kararını açıklayan Denktaş, "Kıbrıs Türk Federe Devleti'nin oy birliği ile kurulduğunu" açıkladı. Kıbrıs Türk Federe Devleti'nin kuruluşundan sonra oluşan Kurucu Meclis tarafından hazırlanan Kıbrıs Türk Federe Devleti Anayasası 8 Haziran 1975 tarihinde Halk Oylamasına sunulurak kabul edilmiştir.²⁵⁴

²⁵⁴ Hünet Tuncer, **Kıbrıs Sarmalı Nasıl Bir Çözüm?**, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2. Baskı, 2012, s. 94.

1968 yılından itibaren iki toplum arasında Birleşmiş Milletlerin şemsiyesi altında devam eden çözüm arayışları Federe Devletin ilanını ile Rumların inisiyatifiyle son verilmiştir. BM iki toplum arasında yeni bir çözüm sürecinin başlatılması için girişimlerde bulunmuş ve 28 Nisan 1975’de görüşmeler başlamıştır. 6 tur devam eden görüşmelerin, son turunda 12 Şubat 1977 tarihli Denктаş-Makarios zirvesinden sonra 7 Nisan 1977’de nihayet bulan Viyana Görüşmeleri başlamıştır. Viyana görüşmeleri, 5. turdan Kıbrıs Rum tarafının görüşme masasına oturmak istememesi nedeniyle son bulmuştur. Denктаş’ın 9 Ocak 1977 tarihli mektupla bulunduğu çağrıya Makarios’un olumlu cevap vermesiyle iki lider arasında 27 Ocak ve 12 Şubat 1977 tarihinde Lefkoşa’da yaptıkları görüşmeler ve bu görüşmeler sonucunda imza ettikleri Dört İlke Antlaşmasıyla son bulmuştur. Dört İlke Antlaşması daha sonraki Kıbrıs sorununa çözüm arama girişimlerinin de temelini oluşturmuştur.²⁵⁵ Dört İlke Antlaşması’nın kararları ise şöyledir;

Bağımsız, bağlantısız, iki toplumlu bir federal cumhuriyet,

Her bir toplumun idaresi altındaki toprak; ekonomik hayatıyet veya verimlilik ile arazinin mülkiyet durumunun ışığında müzakere edilmesi Dolaşım hürriyeti, yerleşme hürriyeti ve mülkiyet hakkı ile diğer somut konular gibi sorunları, iki toplumlu federal sistemin ana temeli ve Kıbrıs Türk toplumu için ortaya çıkabilecek bazı pratik güçlükler dikkate alınarak müzakereye açık tutulacak, Merkezi federal hükümetin yetki ve görevleri, devletin iki toplumlu hüviyetini dikkate alarak ve ülkenin birliğini koruyacak şekilde tespit edilecektir.

Makarios'un 3 Ağustos 1977'de ölümü, toplumlar arası görüşmelerin kesilmesine ve Mayıs 1979 tarihindeki Denктаş ile Kiprianu zirvesine kadar belirsiz bir hal almasına neden olmuştur. Kıbrıs Rum Temsilciler Meclisi Başkanı olan Spiros Kiprianu, Makarios'un ölümünden sonra Başkan Vekili olmuştur. Daha sonra da 5 Şubat 1978 tarihinde Rumlar tarafından Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Daha sonra Denктаş ve Kiprianu bir araya gelmiş ve görüşmelerin devam etmesi için her iki taraf da sorunun anayasal ve

²⁵⁵ Yasin Coşkun, “Kıbrıs Türk Federe Devleti’nin (KTFD) İlanından Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’nin (KKTC) Kuruluşuna Kadar Olan Süreçte Kıbrıs Sorunu (1975-1983)”, *ASOS Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl:6, Sayı:64, Ocak 2018, s.

bölgesel yönü hakkında somut ve tatmin edici bir teklif sunmayı kabul etmiştir.²⁵⁶

BM Genel Sekreteri Kurt Waldheim aracılığıyla Denктаş ile Kiprianu 19 Mayıs tarihinde yapılan açıklamada iki liderin görüşmelere temel teşkil edecek 10 maddelik bir anlaşmaya vardıkları açıklanmıştır. Bu maddeler:

Toplumlar arası görüşmeler 15 Haziran 1979'da yeniden başlayacaktır.

Görüşmelerin temeli 12 Şubat 1977 tarihli Denктаş-Makarios anlaşması ve BM'nin Kıbrıs'la ilgili kararları olacaktır.

Cumhuriyetin tüm yurttaşlarının insan haklarına ve temel özgürlüklerine saygı gösterilmelidir.

Görüşmeler tüm toprak ve anayasa konularını kapsayacaktır.

Maraş'la ilgili bir anlaşmaya varılması halinde, diğer yörelerle ilgili anlaşma beklenmeden Maraş açılacaktır.

Görüşmelerin sonucunu olumsuz şekilde etkileyecek hareketlerden kaçınılması ve iyi niyet, karşılıklı güven ve olağan koşullara dönüşü kolaylaştırabilecek pratik önlemler alınmalıdır. Kıbrıs Cumhuriyeti askerden arındırılacaktır.

Cumhuriyetin bağımsızlığı, egemenliği, toprak bütünlüğü ve bağlantısızlığı, bir başka ülke ile kısmen veya bütün olarak birleşmesi veya ayrılmanın herhangi bir şekline karşı gereken garantiler olacaktır.

Görüşmeler gecikmelerden kaçınılarak sürekli ve temelli bir şekilde sürdürülecektir.

Toplumlar arası görüşmeler Lefkoşa'da yapılacaktır.²⁵⁷

Denктаş ve Kiprianu arasındaki görüşmeler zaman zaman kesintiye uğrayarak devam etmişse de bir sonuç alınmadan son bulmuştur. Kıbrıs'ta iki toplumun liderleri arasında bir sonuç alınamaması üzerine BM devletler tekrar devreye girmiştir. Arjantinli diplomat olan BM Genel Sekreteri Özel Temsilcisi Hugo Gobbi göreve gelmiştir. BMGS Gobbi'nin çabaları sonucu müzakereler tekrar başlatmışsa da çözüm arayışları sonuçsuz

²⁵⁶ Tuncer, a.g.e. s.96-98.

²⁵⁷ Coşkun, s.134-135.

kalmıştır. Bunun en önemli nedeni de Kıbrıs Rum tarafının sorunu uluslararası platformlara taşıma çabaları olmuştur.²⁵⁸

Gerek Kıbrıs Rum tarafı gerekse Yunan Hükümeti bir yandan Genel Sekreterin kişisel çabalarını destekleyeceklerini ifade ediyorlar ancak diğer yandan da Papandreu ve Kipriyanu hükümetleri Türk askerinin Kıbrıs'tan çekilmesi ve Türkiye'ye yapılan askeri yardımın kesilmesi konusunda iki yönlü bir kampanya yürütüyorlardı. Ne var ki, ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Richard Burt'un Ankara'da yaptığı açıklamada ABD'nin yaptığı yardımın arttırılacağını söylemesi Atina'ya yapılması planlanan ziyaretin iptal edilmesine neden olmuştu. Bu politika doğrultusunda Rum tarafı sorunun uluslararası platformda yer almasının sağlayacağı avantajların bilincinde olarak 1983 yılının Nisan ayında BM Genel Kurulu'na başvurarak 13 Mayıs 1983 tarihli ve 37/253 sayılı kararın alınmasını sağlamıştır.²⁵⁹

Kıbrıs Rum tarafının tezlerine çok yakın ifadeler içeren bu karar, ayrıca Kıbrıs konusunda uluslararası bir konferans fikri de desteklenmiştir. Bu bağlamda toplumlararası görüşmeleri sonuca ulaşacak şekilde Genel Sekreterin nezaretinde sürdürmeye ve Genel Sekreteri iyi niyet görevi çerçevesinde gerekli eylemlerde bulunmaya çağırda bulunmuştur.

Genel Kurul'da alınan 37/253 sayılı karar Türk tarafının bakış açısından değerlendirildiğinde 1977 ve 1979 Zirve Antlaşmalarına aykırı bir ifade taşımaktadır. Kararın 2. maddesi "Kıbrıs Cumhuriyeti"nin ve insanların Kıbrıs toprakları ve doğal kaynakları üzerinde egemenliğini ve tam kontrolünü onaylıyor ve diğer devletleri de Kıbrıs Devleti'nin bu haklarını uygulamasına yardımcı olmaya çağırıyordu. Kıbrıs Rum Hükümeti'ne egemenliğini genişletme yetkisi tanımaktadır.²⁶⁰

Görüşmeler yine çıkmaza girmişti çünkü Türk tarafının bakış açısına göre Rum Yönetimi'nin pozisyonunu destekleyen bu kararı alan Genel Kurul toplumlararası müzakerelerin temelini yok etmekteydi. Kıbrıs Rum Yönetimi Genel Sekretere açıkça adadaki

²⁵⁸ Fatma Çalık Orhun, **KKTC Cumhurbaşkanı Rauf R. Denktaş'ın Annan Planı Sürecindeki Mücadelesi**, İstanbul: Hiper Yayın, 2019, s.79.

²⁵⁹ H. Fikret Alasya, **Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Tarihi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları:71, Seri:III, Sayı: A.18, Ankara 1987, s.67.

²⁶⁰ Kıvanç Ulusoy, **Doğu Akdeniz'de Güç Mücadelesi ve Kıbrıs Sorunu**, Ankara: USAK Yayınları, 2015, s.38.

Türk askeri geri çekilmedikçe bir çözümün mümkün olmayacağını bildirmiştir. Yunan Dışişleri Bakan Yardımcısı Carolos Papoulias da Mayıs 1983'te Türk askerinin geri çekilmesinin verimli müzakereler için adeta bir ön şart olduğunu belirtmiş ve aksi halde Yunanistan'ın da askeri bir cevabı olacağını eklemiştir. Papandreu ve Kipriyanu'nun çabaları ile Genel Kurul'da bu kararın alınması toplumlararası görüşmeleri göz ardı etmekle kalmamış, sorun üye ülkelerden birinin topraklarının işgal edilmesi olarak algılanmaya devam edilmiştir.²⁶¹

Kıbrıs Türk tarafı 13 Mayıs'ta Genel Kurul'un aldığı bu karardan sonra 31 Mayıs tarihi için belirlenmiş olan görüşmelere katılmayacağını açıklamıştır. Kıbrıs Türk tarafının 253 sayılı karara ilk tepkisi Kıbrıs Türk Federe Devleti'nin 17 Haziran 1983 yılında aldığı karardır.²⁶² Karar, Kıbrıs Türklerinin self determinasyon hakkına vurgu yapıyor ve adada kolonyal rejimin sona erdiğini, egemenliğin iki toplumdan birine transfer edilemeyeceğini, iki toplumun Cumhuriyet'in ortak kurucuları olduğunu ifade ediyordu. Bunun yanı sıra Kıbrıs Rum Yönetimi'nin Kıbrıs Türk halkı tarafından seçilmediğini ve onların yokluğunda alınan kararların da onlara empoze edilemeyeceğini belirterek self determinasyon hakkını vurguluyordu. Kipriyanu'nun bu karara tepkisi 20 Haziran 1983 tarihinde Denктаş ile Genel Sekreterin nezaretinde yapılacak zirve görüşmelerini reddetmek olmuştur.

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyetinin İlanı

15 Kasım 1983'e böyle bir atmosferle gelinmiştir. Denктаş, BM'deki anlayış eksikliğinin yanı sıra Kıbrıs Rum Yönetimi'nin BM kararlarını kendi çıkarlarına kullanma eğilimi ve toplumlararası müzakerelerde bir ilerleme sağlanamaması nedeniyle başka bir seçeneği kalmadığını, Kıbrıs Türk toplumunun kendi kaderini tayin hakkına dayanarak, eşit kurucu ortaklardan birisi olması nedeniyle başka bir alternatifinin bulunmadığını ve Kıbrıs Rum liderliğinin müzakere masasını terk edip, sorunun Kıbrıs Türk halkının erişimi olmayan uluslararası camiaya taşınması bağımsız devlet ilanını zorunlu kılmıştır.

²⁶¹ Ulusoy, a.g.e, s.39.

²⁶² Orhun, s.78.

Adada federe bir yapının çözüm getirmeyeceği yönündeki kanatin güçlenmesi üzerine Türk tarafı 15 Kasım 1983'te self determinasyon hakkına dayanarak Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin (KKTC) kuruluşunu tüm dünyaya şu bildirgeyle ilan etmiştir:

“ Kıbrıs Türk Halkının özgür iradesini temsil eden, doğuştan hür ve eşit olan bütün insanların hür ve eşit yaşamalarına inanan, bu inanç içinde, Kıbrıs Türk halkının kendi kaderini tayin etme hakkını 17 Haziran 1983 tarihli kararıyla dünyaya ilan etmiş olan, ırk milli menşe, dil ve din gibi farklara dayalı olarak insanlar arasında ayırım gözetilmesini, her türlü sömürgeciliği, ırkçılığı, baskı ve tahakkümü reddeden; Kıbrıs'ta, Doğu Akdeniz'de, Orta Doğu'da ve dünyada tam bir barış ve istikrarın, özgürlüğün, insan haklarının egemen olmasını isteyen; Kıbrıs Adası'ndaki iki halkın, kendi milli benliğini koruyarak, kendi kesimlerinde, huzur ve güven içinde yaşama ve kendi kendilerini yönetmeye hakları olduğuna inanan, aynı adada yan yana yaşamaya mecbur bulunan bu iki halkın aralarındaki bütün sorunları, eşit düzeyde müzakerelerle, barışçı, adil ve kalıcı bir çözüme ulaştırmanın mümkün ve zorunlu olduğu görüşüne sınıksız bağlı bulunan; Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin ilanının, iki eşit halk arasında ortaklığın bir federasyon çatısı altında yeniden kurulmasını ve sorunlarının çözümlenmesini engellemeyip, kolaylaştırabileceğine kani olan; iki halk arasındaki bütün sorunların barışçı ve uzlaşmacı bir politika ile çözülmesi için Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri'nin gözetimi altında eşit düzeyde müzakereler yürütülmesini yürekten dileyen ve önerilmiş bulunan zirve toplantısının bu açıdan yarar sağlayacağına inanan Meclisimiz, Kıbrıs Türk Halkı adına, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ve bağımsızlık bildirisini onaylar”²⁶³

Adanın kuzeyindeki Türklerin devletleşmesi, biraz da Türkiye'deki siyasi ortamın sonucu olup devamındaki gelişmeler uluslararası çevrelerin Kıbrıs Sorunu'na bakışını ortaya koyması bakımından önem taşımaktadır. Türkiye'de askeri yönetimin iktidarda olması, Kıbrıs Türklerinin devletleşmesi açısından uygun bir ortam yaratırken Türkiye, yeni kurulan devleti hemen tanımış ve kağıt üzerinde de olsa uluslar arası görüşmelerde Kıbrıs Devleti

²⁶³ Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Resmi İnternet adresi: <https://www.kktcb.org/tr/belgeler/kibris-sorunu/1983-2004>(Erişim 10 Nisan 2018)

adına hareket eden Rumların karşısına Türklerin de bir devlet kimliği ile çıkması mümkün olmuştur.²⁶⁴ Öte yandan KKTC'nin tanınması için Türkiye Müslüman ülkelere çağrıda bulunmuş, Pakistan yakın bir zamanda tanıyacağını belirtmesine karşın aradan geçen zamana rağmen henüz tanımamıştır. Çağrı yapılan devletlerden sadece Bangladeş, KKTC'yi tanımış ancak İngiltere'nin baskısı ile tanıma kararını bir gün sonra geri çekmek zorunda kalmıştır. Çağrı yapılan diğer İslam ülkelerinin hepsi İngiltere ve ABD'den baskı görmüş ve hepsi çeşitli şekillerde yakın ilişki kurma çabası sergilemesine karşın resmi olarak KKTC'yi tanıma yoluna gitmemişlerdir²⁶⁵.

²⁶⁴ Zaim M. Necatigil, **The Cyprus Question and the Turkish Position in International Law**, Oxford University Press, Oxford 1990, s.133.

²⁶⁵ Hande Erol, "Kuzey Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Kuruluş Süreci", **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 3, Sayı: 17, Eylül, 2015,s. 308-311.

SONUÇ

Kıbrıs'ın Osmanlı'nın elinden çıkması ile birlikte başlayan Türk ve Rum toplumu arasındaki anlaşmazlıklar zamanla daha da şiddetlenerek Rumların Megali İdea ve Enosis planları çerçevesinde adadaki Türk varlığını sona erdirmeye girişimlerine dönüşmüştür. Doğrudan Türk toplumunun can güvenliğini tehdit eden olayların artması ve nihayetinde 15 Temmuz 1974'de Yunanistan'da iktidarda bulunan albaylar cuntası tarafından gerçekleştirilen darbe neticesinde Türkiye garantör devlet olma yetkisini kullanarak adaya askeri bir müdahale gerçekleştirmiştir.

Bu müdahalenin askeri ayağı başarılı bir şekilde sonuçlandırılmasına karşın bu başarı siyasi anlamda kazanımlara dönüştürülemediği. Bunda taraflı bir bakış açısıyla Rumların bütün eylemlerini hoş gören uluslararası kamuoyunun etkisi büyük olmuştur. KTFD'nin kurulmasını ve Türklerin kendilerini güvende hissedebilecekleri bir devlet çatısı altında bulunmalarına onay vermeyen bu tutum Rumları cesaretlendirerek Türk toplumuna uyguladıkları baskıyı sürdürmelerine neden olmuştur. Tüm bu gelişmeler neticesinde artık Rumlarla birlikte olma şans olmadığını gören Kıbrıs'lı Türkler KKTC'yi kurmuşlar ancak uluslararası toplumun ambargosu ile karşı karşıya kalmışlar ve dünyadan izole olmuşlardır. Rumlar lehine bozulan denge adada ki uzlaşma arayışlarının da mevcut avantajlı pozisyonunu kaybetmek istemeyen Rumlar tarafından geçersiz kılınma gayretleri ile neticelenmiştir. Bu durum yakın bir zamanda adada sorunun çözümü yönünde atılacak adımların önündeki en büyük engel olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısı ile Rumlara başından bu yana her türlü desteği sağlayan uluslararası camianın Türkler söz konusu olunca ikiyüzlü bir tavır sergilediğini söylemek mümkündür. Batı dünyasının Rumlara gösterdiği hoşgörüyü Türklerden bu kesinlikte esirgemesine bakarak gelecekte gerek ABD ve İngiltere'ye gerekse AB'ye ne denli güvenebileceğini kestirmek mümkündür. Bu nedenle batılıların zorunlu kalmadıkça Kıbrıs Meselesi'nde Türklerin lehine olacak gelişmeleri kabullenmelerini beklemek tarih bilmemek ve hayalcilikten başka bir anlam taşımamaktadır.

KAYNAKLAR

- AKSAYGUN, Mustafa G., “Kıbrıs Türk Milli Mücadele Tarihinde Kanlı Noel”, **Denktaş’a Armağan**, Ed. Yakan Cumalıoğlu- Erol Cihanigir, Turan Vakfı Yayınları, Ankara 2000, s.44-59.
- ALASYA, H. Fikret, **Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Tarihi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 71, Seri:III, Sayı: A.18, Ankara 1987.
- BOZKURT Enver ve Havva Demirel **Birleşmiş Milletler ve Avrupa Birliği Kapsamında Kıbrıs Sorunu**, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2004.
- COŞKUN, Yasin, “Kıbrıs Türk Federe Devleti’nin (KTFD) İlanından Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’nin (KKTC) Kuruluşuna Kadar Olan Süreçte Kıbrıs Sorunu (1975-1983)”, **ASOS Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl:6, Sayı:64, Ocak 2018, ss.119-143.
- DEMİRHAN Hasan, **1914–1918 Yılları Arasında Yunanistan’da Yasanan Gelişmeler**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008.
- DENKTAŞ, Rauf, **Kıbrıs Girit Olmasın**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004,
- _____, **Yeniden 12’ye 5 Kala**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005.
- ERCAN, Murat, “Türk Dış Politikasında Kıbrıs”, Ed: Murat Ercan, **Değişen Dünyada Türk Dış Politikası**, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2011
- EROL, Hande, “Kuzey Kıbrıs Cumhuriyeti’nin Kuruluş Süreci”, **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 3, Sayı: 17, Eylül, 2015,
- GAZİOĞLU, Ahmet C., **Kıbrıs’ta Cumhuriyet Yılları ve Ortaklığın Sonu (1960-1964)**, Lefkoşe: Kıbrıs Araştırma ve Yayın Merkezi, 2003.
- İSMAİL Sebahattin, **Kıbrıs Barış Harekâtı’nın Nedenleri-Gelişimi-Sonuçları**, Akdeniz Haber Ajansı Yayınları, İstanbul, 1988.
- KESER, Ulvi Kızılay **Belgeleri Işığında Kıbrıs Barış Harekâtı 1974**, Pulat Basımevi Ankara.
- KIRALP Şevki, “1967-1974 Döneminde Kıbrıs Sorunu ve Türkiye ile Yunanistan’ın Kıbrıs Politikaları”, **Journal of History Culture and Art Research**, 7(2), 2018 s.444-460.

- Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Resmi İnternet adresi: <https://www.kktcb.org/tr/belgeler/kibris-sorunu/1983-2004>(Erişim 10 Nisan 2018)
- MÜTERCİMLER, Erol, **Satılık Ada Kıbrıs, Kıbrıs Barış Harekâtının Bilinmeyen Yönleri**, Alfa Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2007.
- NECATİGİL, Zaim M, , **The Cyprus Question and the Turkish Position in International Law**, Oxford University Press, Oxford 1990.
- OBERLING Pierre, **Bellapais'e Giden Yol**, (Çeviren: Mehmet Erdoğan), Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1987.
- ORHUN, Fatma Çalık, **KKTC Cumhurbaşkanı Rauf R. Denктаş'ın Annan Planı Sürecindeki Mücadelesi**, İstanbul: Hiper Yayın, 2019.
- _____, “ Reasons Leading to the Cyprus Peace Operation and Developments in the Cyprus Problem After The Operation”, **ASOS Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl:7, Sayı:93, Haziran 2019, ss.411-419.
- ŞENER, Bülent “Kıbrıs Barış Harekati'nin Meşruiyeti ve Uluslararası Hukuk Açısından Bir Değerlendirmesi” **Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Uluslararası Boyutlarıyla Kıbrıs Meselesi Ve Geleceği, Uluslararası Sempozyumu**, Bildiriler Kitabı Yayına Hazırlayan: Duygu Türker Çelik, Ankara, 2014, ss. 395-434.
- TUNCER, Hüner, **Kıbrıs Sarmalı Nasıl Bir Çözüm?**, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2. Baskı, 2012.
- ULUSOY, Kıvanç, **Doğu Akdeniz'de Güç Mücadelesi ve Kıbrıs Sorunu**, Ankara: USAK Yayınları, 2015.
- VATANSEVER, Müge, “Kıbrıs Sorununun Tarihi Gelişimi”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi** Cilt: XII, Yıl:2012, ss.1487-1530.

8. BÖLÜM

AYDIN İLİNDE İÇ GÖÇ HAREKETİNİN TARİHİ GELİŞİMİ (2008-2018)

Ferdi AKBAŞ*

Giriş

Türkiye dünya üzerinde göç hareketlerinin yoğunluk kazandığı ülkeler arasında bulunmaktadır. Bu bağlamda genellikle kırsal kesimlerden kentsel alanlara doğru gerçekleşen göçler, hem göç alan hem de göç veren yerleşim birimlerinden birtakım sorunlara yol açmaktadır. Bunların en başında göç alan ve veren yerleşmelerde nüfus miktarının değişmesiyle nüfusun yaş ve cinsiyet yapısının değişmesi gelmektedir. Ülkemiz bütününde özellikle göç veren yerleşmelerde yaşanan bu duruma karşı çeşitli önlemler alınmaya çalışılmaktadır. Göçlerin önlenmesi için yapılan çalışmaların neredeyse tamamına yakını sonuçsuz kalmıştır. Bu çalışmada iktisadi açıdan gelişmiş iller arasında yer alan Aydın'ın 2008-2018 yılları arasındaki dönemde iç göç hareketleri analiz edilmiştir. Bu amaç doğrultusunda söz konusu yıllar arasındaki süreçte Aydın ilinin aldığı ve verdiği göçlerin yaş grubu ve cinsiyet yapısına göre durumları, dağılışı ile yaş grupları kapsamında net göç ve net göç hızları Türkiye İstatistik Kurumu'nun kullandığı formül ile hesaplanarak göçlere dahil olan nüfus kitlesinin yaş ve cinsiyet analizi yapılmıştır.

Aydın ili, Ege Bölgesi'nin Asıl Ege Bölümü'nün sınırları dahilinde yer almaktadır. İlin kuzey ve güney bölümlerinde dağlık kütleler, orta ve batı kesimlerinde ise ziraat açısından son derece elverişli ovalar bulunmaktadır. Büyük Menderes Havzası'nda kurulmuş olan araştırma sahasının doğusu Denizli, batısı Ege Denizi, güneyi Muğla ve kuzeyi İzmir ve Manisa illeri ile çevrilmiştir (Harita 1). Aydın 8116 km² yüzölçümü değeri ile ülkemiz illeri arasında büyüklük bakımından 40. sırada yer almaktadır. Jeomorfolojik oluşumlar bakımından il sahasının %63,4'ünü dağlık alanlar, % 21'ini ovalar ve % 15,6'sını ise platolar oluşturmaktadır (Genç, 2000; 1-24).

* Dr. Öğr. Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Kadirli Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Coğrafya Bölümü, ferdiakbas@osmaniye.edu.tr.

Harita 1. Aydın İlinin Lokasyon Haritası.

Aydın ilinin genel jeolojik yapısında Paleozoik, Mesozoik, Tersiyer ve Kuvaterner'in çeşitli dönemlerine ait olan kayaç formasyonları bulunmaktadır. Bilindiği üzere Paleozoik tüm devreler içerisinde en yaşlı ve en sağlam tabakaların oluştuğu dönemdir ve bu nedenle ildeki bu döneme ait birimler sahanın en yaşlı ve en eski formasyonlarıdır. Mesozoik devrine ait olan tabakalar genel dağılışı içerisinde küçük bir alan kaplamaktadır. Bu dönem genel itibarıyla sıkışık serilerle temsil edilmektedir. Yörede Tersiyer kendini aflörmanlarla belli etmektedir. Neojen arazilerinin geniş yayılıma sahip olduğu sahanın en yeni ve en genç jeolojik birimlerini Kuvaterner döneminde teşekkül eden tabakalar oluşturmaktadır (Göney, 1975; 1-37).

Araştırma sahasının jeomorfolojik yapısı analiz edildiğinde dağlık alanların iki gruba ayrıldığı görülmektedir. İlk bölümü teşkil eden kesim ilin kuzeyinde yer almakta ve Aydın Dağları adıyla anılmaktadır. Büyük ve Küçük Menderes nehirleri arasındaki depresyon alanları arasında adeta hudut görevi gören bu kütle üzerinde çok sayıda küçük küçük düzlükler bulunmaktadır. İkinci bölümü oluşturan kütle ise Toros Dağlarının bir parçası olup Menteşe Dağlık sahası içerisinde yer almaktadır. Aydın ilinin en yüksek

noktasını 2830 metre yükseltiyeye sahip olan Baba Dağı oluşturmaktadır. Bunu sırasıyla Akdağ (2300 m.), Madran Dağı (1792 m.), Karıncalı Dağı (1703 m.) ile Beşparmak Dağları (1367 m.) izlemektedir. Ovalık alanlar dağlık kütlelerden sonra ilde en fazla alana sahip olan ikinci jeomorfolojik ünedir. Bu sahalar genel itibariyle Büyük Menderes Nehri'nin dört bir yanında yayılış göstermektedir. Platolar ise il sahası içerisinde en düşük orana sahip olan morfolojik birimlerdir. Yöredeki en önemli plato kuzey tarafta yer alan ve adını buradaki Tralles Antik Kenti'nden alan Tralles Platosu'dur (Genç, 2000; 1-17; Koday ve Akbaş, 2016; 1-15).

Araştırma sahasını teşkil eden Aydın ili, genel itibariyle Akdeniz ikliminin etki sahası dahilinde yer almaktadır. Aydın il sınırları içerisindeki Meteoroloji 2. Bölge Müdürlüğü'nden edinilen verilere göre ilin yıllık ortalama sıcaklığı 17,7 °C ve yıllık ortalama yağış değeri ise 618,4 mm.'dir. Yörenin vejetatif yapısının şekillenmesinde etkili olan en önemli etken şüphesiz iklimdir. Akdeniz iklim sahasında yer alan ilde, ortalama 500-600 metre yükseltilere kadar olan mevkilerde maki, 800-1200 metrelere kadar olan yükseltilerde kızılçamlar, 1200 metrenin üzerindeki yükseltilerde ise karaçam ve meşeler yayılış göstermektedir. İklim, toprak, morfolojik yapı gibi fiziki coğrafya unsurlarının elverişli olduğu Aydın'da tarım çok erken dönemlerde başlamış ve bunun sonucunda da il günümüze gelinceye kadar birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bugün itibariyle bile Aydın'da ikamet eden nüfusun önemli bir bölümü (yaklaşık % 55'i) doğrudan ya da dolaylı olarak zirai faaliyetlerle olan bağımlı sürdürmektedir (Göney, 1975). İktisadi hayatın vazgeçilmezi konumunda olan ziraatın ağırlığı endüstri ve ticaret sektöründe de hissedilmektedir. İldeki sanayi kuruluşlarının yaklaşık % 90'ı doğrudan ya da dolaylı olarak tarıma dayanmaktadır (Aydın Gıda Tarım ve Hayvancılık İl Müdürlüğü, 2018; 1-22).

Aydın il nüfusunda değişim meydana getiren en temel etken göçlerdir. Nüfus miktarıyla birlikte nüfusun yapısal durumu üzerinde de büyük bir etkiye sahip olan göçlerin miktarı kadar göç olayına dahil olanların sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel özellikleri de büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda göç olayını gerçekleştirenlerin yaş grubu ve cinsiyet yapısı gibi parametreleri hem göç hareketini hem de il nüfusunu etkilemesi bakımından önem arz etmektedir. Bu çalışmada

Aydın ilinde iç göç hareketine katılanların nüfus miktarı ile bu nüfus kitlesinin yaş grubu ve cinsiyet yapısı değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Çalışmada göçe katılan nüfus kitlesinin 2008-2018 yılları arasındaki 10 yıllık süreçte nasıl bir değişim gösterdiğinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda göçü meydana getiren nüfusun dar aralıklı yaş gruplarına göre dağılımları yapılarak net göç ve net göç hızları hesaplanmıştır. Bu kapsamda her yaş grubunun aldığı göçten verdiği göç çıkarılarak o yaş grubunun net göçü belirlenmiştir. Yaş gruplarının net göç hızları tespiti için Türkiye İstatistik Kurumu tarafından kullanılan $M_{(1-i)} = [(M_1 - M_i) / P_{it+n-0,5}(M_1 - M_i)] * k$ formülünden faydalanılmıştır (TÜİK, 2014). Bu formülde;

$M_{(1-i)}$ = Net Göç Hızını,

M_1 = Alınan Göçü,

M_i = Verilen Göçü,

$M_1 - M_i$ = Net Göçü,

P_{it+n} = i 'nin $t + n$ Zamanındaki İkametgâh Nüfusunu,

K = Sabit Sayıyı (1000) ifade etmektedir.

İncelenen dönemlere ilişkin göçlere ait istatistiki veriler excel programında oluşturulan tablolara girildikten sonra her yaş grubunun net göç hızı Türkiye İstatistik Kurumu tarafından kullanılan formül aracılığıyla hesaplanmıştır. Bunun yanında yaş gruplarında göçe katılan nüfus kitlesinin etkisini ortaya çıkarabilmek amacıyla alınan ve verilen göçlere içerisinde yaş gruplarında göre kadın ve erkek oranları da tespit edilerek analizler yapılmıştır. Ayrıca göçün yaş ve cinsiyet yapısının görsel olarak daha iyi anlaşılabilmesi için oluşturulan tablolardan grafikler üretilmiştir.

1. Aydın İlinde İç Göçün Yaş Grupları ve Cinsiyete Göre Analizi

Göçler üzerinde etkili olan yaş ve cinsiyet yapısı nüfus değişikliğine neden olan önemli parametrelerdendir. Günümüze kadar göçlerle ilgili yapılan çalışmalarda yaş ile göç etme arasında negatif korelasyon olduğu ortaya çıkarılmıştır. Bu değerlendirmeye göre artan yaşla beraber göç etme isteği de ya azalmakta ya da ortadan kalkmaktadır. Bu kapsamda göç olayını meydana getiren insanların genel itibariyle gençler olduğu ifade edilmektedir (Çelik, 2002; 1-6; Kocaman, 2008; 1-9). Aynı durum göç ile cinsiyet arasında da söz

konusudur. Genel itibariyle ülkemiz bütününde göç ile ilgili yapılan çalışmalar göçe katılma konusunda erkeklerin kadınlardan daha istekli olduğunu ifade etmektedir. Ancak son yıllarda bu durum değişikliğe uğramıştır. 2009 yılından sonraki süreçte ülkemiz genelinde meydana gelen iç göçlerde kadın nüfus erkek nüfustan fazla olmaya başlamıştır (Birinci vd., 2017; 1-27; Yakar, 2013; 5-13).

1.1. 2008-2012 Devresi

Ülkemizde 2007 yılından itibaren nüfus miktarı ile nüfusun sosyo-ekonomik göstergeleri ile bölgeler ve iller arasında yapılan göçler Türkiye İstatistik Kurumu tarafından ikametgâh kayıtlarına göre yayımlanmaya başlanmıştır. Bu bağlamda göçlerle ilgili istatistiki verileri 2008 yılından itibaren yıllık olarak analiz etmek mümkündür. Bununla birlikte çalışmamızda Aydın ilini kapsayan göçler birer yıllık değil 2008-2012 arası bir dönem olarak ele alınmış ve göçlerin yaş ve cinsiyet yapıları ile net göç ve net göç hızları bu bağlamda hesaplanarak incelenmiştir.

Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi verilerine göre 2007 yılında Aydın il nüfusu 946.971 kişi olup, 2008 yılına gelindiğinde 965.500'e yükselmiştir. Bu değerlere göre Aydın il nüfusu 2007-2008 arasındaki dönemde Aydın il nüfusunda 18.529 kişi artış göstermiştir. 2008 yılı içerisinde Aydın iline 34.375 kişi göç ederken 25.577 kişi de göç yoluyla ayrılmıştır. Bu yılda net göç 8798 olup, net göç hızı ise %9,15 olarak gerçekleşmiştir. İl nüfusu 2009 yılında 13.655 kişi artarak 979.155 kişiye ulaşırken, aynı yıl içerisinde net göç hızının %0,9 olduğu belirlenmiştir. Bu süreçte araştırma sahasını oluşturan Aydın iline 28.524 kişi gelirken 27640 kişi de ilden ayrılmıştır. Aydın il nüfusundaki artış 2010 yılında da devam etmiş ve bu dönemde il nüfusu 989.862 kişiye ulaşmıştır. Yine bu yıl içerisinde ile göç yoluyla gelen ve giden nüfus değerlerine birbirine oldukça yakındır. 2010 yılında ile göç yoluyla 29.971 kişi giriş yapmış 29923 kişi de daimî ikametgahını değiştirerek başka illere göç etmiştir. Bu süreçte net göç hızı 2008-2012 arasındaki dönemdeki en düşük değere ulaşarak %0,05 olmuştur. 2011 yılına gelindiğinde net göç hızı yaklaşık 1 puan artarak %1,02 olmuştur. Bu dönemde il aldığı 32.077 göçe karşılık 31.056 göç vermiştir. 2012 yılında da il nüfusundaki artış devam etmiş ve bu dönemde il toplam nüfusu bir milyonu aşarak 1.006.541 kişiye ulaşmıştır. İl nüfusunun artış eğiliminin devam etmesi alınan ve verilen göç miktarlarını da etkilemiştir. Bu dönemde il 32.412 göç alırken

29.623 göç vermiş ve net göç hızı bir önceki döneme göre %1,75 oranında artarak 2,77'ye yükselmiştir. Bu dönem analiz edilen yıllar içerisinde net göç hızının en yüksek noktaya ulaştığı devredir (TÜİK Göç İstatistikleri, 2008-2012, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=95&locale=tr>).

Araştırma sahasını oluşturan Aydın ilinde 2008-2012 yılları arasındaki dönemde net göç 13.540, net göç hızı ise % 13,5 olarak gerçekleşmiştir. Araştırma sahası bu süreçte 76.750'si erkek ve 80.609'u kadın olmak üzere toplam 157.359 göç almıştır. Aynı dönemde 70.161'i erkek 73.658'i kadınlardan oluşan toplam 143.819 göç vermiştir (Tablo 1, Şekil 1, Şekil 2, Şekil 3).

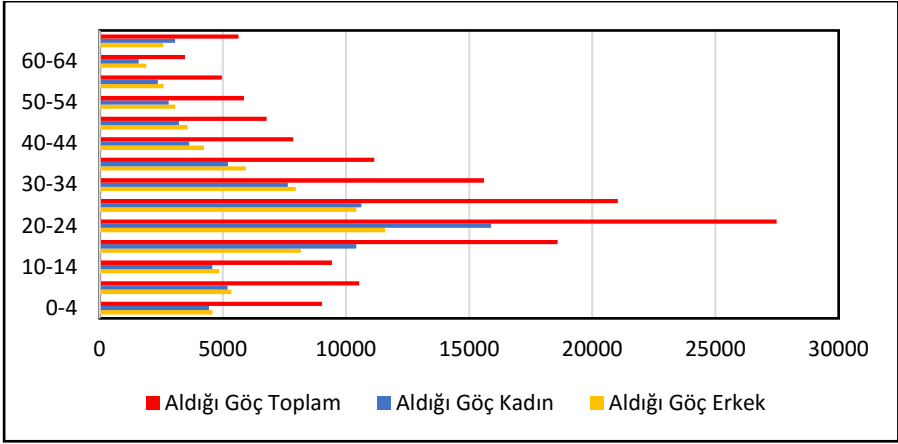
Aydın ilinde 2008-2012 yılları arasındaki süreçte yaş gruplarına göre net göç hızları analiz edildiğinde 20-24 ile 25-29 yaş aralığındaki grupta negatif değerlere sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Genç yaşlarda görülen bu yüksek göç değeri daha çok bireysel olarak gerçekleştirilen göç hareketleri neticesinde oluşmuştur (Tablo 1, Şekil 4). Daha çok eğitim, askerlik ve memuriyet için bu yaş aralığındaki kitle daimî ikametgahını terk etmektedir. Çocuk yaşlardaki göç hareketleri analiz edildiğinde, bu nüfus grubunun edindiği değerin yüksek sayılabilecek oranlarda olduğu dikkati çekmektedir. İlde yaşanan bu durum genellikle ailelerin özellikle iktisadi nedenlerle yaşadıkları yeri değiştirmeleriyle meydana gelmektedir. Çocuk nüfustaki yüksek oranlar göçlerin aile düzeyinde olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Net göç hızı en düşük pozitif değeri 15-19 (% 0,8), en yükseği ise 35-39 (% 1,9) yaş aralığında edinmiştir. 15-19 yaş grubu genel itibarıyla ortaöğretim çağındaki nüfustan oluştuğu için bu kitle daha çok Aydın içindeki okulları tercih etmektedir. Bunun sonucunda da bu yaş grubunun yerdeğiştirme ihtimali düşmektedir. 35-39 arasındaki nüfustaki oran ise iktisadi kaygılarla ortaya çıkmıştır. Faal nüfus olarak adlandırılan bu kitle iş bulabilmek ve geçimini daha iyi şartlarda sağlayabilmek için özellikle yakın çevredeki illere (İzmir, Manisa ve Denizli gibi) gitmektedir. 45-49 yaş aralığındaki grubun net göç hızı % 1,2, 55-59 arasında ise % 1,5'tir. 45-49 arasındaki gruptan sonra 55-59'a gelinceye kadar net göç hızı yükselmektedir. Çünkü bu nüfus grupları emeklilik çağına gelen insanlardan oluştuğu için bu gruba dahil olan kitle emekli olduktan sonra kendi memleketlerine yönelerek Aydın'ı terk etmektedir (Tablo 1, Şekil 4).

İlin 2008-2012 arasındaki dönemde aldığı göç miktarlarına incelendiğinde, genel itibariyle erkek nüfusun kadınlara karşı üstünlüğünün söz konusu olduğu dikkati çekmektedir. Kadın nüfus yalnızca 15-19 ile 25-29 ve 65 ve üzerindeki yaş aralığında erkeklerden daha fazla değere sahip olmuştur. Kadın nüfusun üstünlüğü daha çok üniversite okumak, evlilik ya da memuriyet için gelenler sayesinde oluşmuştur. Erkek nüfustaki ise daha çok ve farklı etkenlere dayanmaktadır. Bunlar arasında askerlik, memuriyet, eğitim, iş arama / bulma vb. sayılabilir. Aydın'ın verdiği göçlerde de yine erkek nüfusun üstün olduğu tablo 1 incelendiğinde görülmektedir. Kadın nüfus yalnızca 15-19, 20-24 ile 65 ve üzerindeki yaş aralığında üstünlüğü elinde bulundurmaktadır. İlin tıpkı aldığı göçlerde olduğu gibi verdiklerinde de kadın nüfus genel itibariyle eğitim, memuriyet ve evlilik için yerdeğiştirme hareketine dahil olmaktadır. Giden nüfus kitlesinde yer alan kadınların yaklaşık %50'si üniversite eğitimi almak için ili terk etmektedir. Bunun için ilk olarak daha çok İzmir, Denizli ve Manisa gibi yakın çevrede yer alan iller tercih edilirken Bursa, Çanakkale, İstanbul ve Muğla da tercih listelerinde yer almaktadır. 65 yaş ve üzerindeki nüfusun Aydın'ı daimî ikametgahı olarak seçmesinin altında başka illerde yaşayıp emeklilik çağına gelen ya da emekli olup hayatlarının geri kalanını memleketlerinde geçirmek isteyen insanların buraya yerleşme arzuları yatmaktadır.

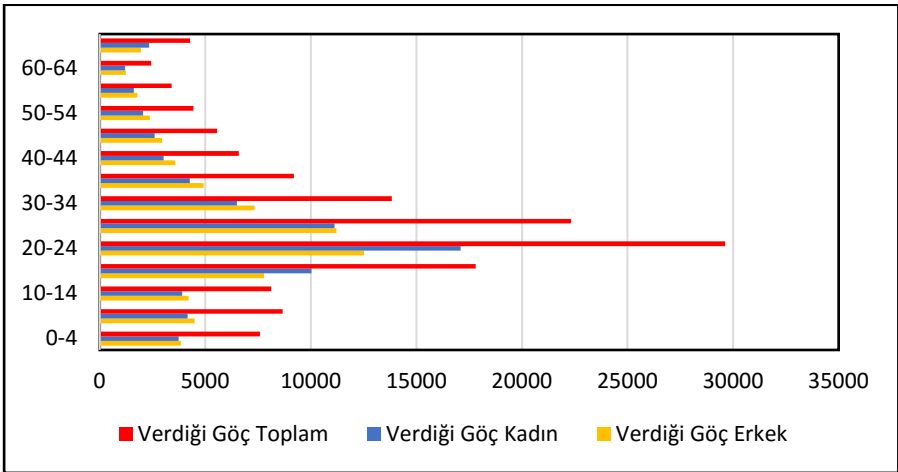
Tablo 1. Aydın İlinin Aldığı ve Verdiği Göçün Yaş ve Cinsiyete Göre Dağılışı ile Net Göç Miktarı ve Net Göç Hızı (2008-2012).

Yaş Grubu	Aldığı Göç			Verdiği Göç			Net Göç	Net Göç Hızı (□.)
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam		
0-4	4579	4444	9023	3847	3740	7587	1436	1,4
5-9	5342	5188	10530	4497	4165	8662	1868	1,8
10-14	4858	4565	9423	4214	3904	8118	1305	1,3
15-19	8164	10421	18585	7778	10027	17805	780	0,8
20-24	11585	15893	27478	12522	17096	29618	-2140	-2,1
25-29	10411	10626	21037	11212	11120	22332	-1295	-1,3
30-34	7966	7630	15596	7325	6504	13829	1767	1,7
35-39	5933	5209	11142	4926	4263	9189	1953	1,9
40-44	4224	3635	7859	3566	3019	6585	1274	1,3
45-49	3566	3213	6779	2945	2605	5550	1229	1,2
50-54	3060	2795	5855	2367	2061	4428	1427	1,4
55-59	2594	2363	4957	1787	1612	3399	1558	1,5
60-64	1895	1573	3468	1233	1198	2431	1037	1
65+	2573	3054	5627	1942	2344	4286	1341	1,3
Toplam	76750	80609	157359	70161	73658	143819	13540	13,5

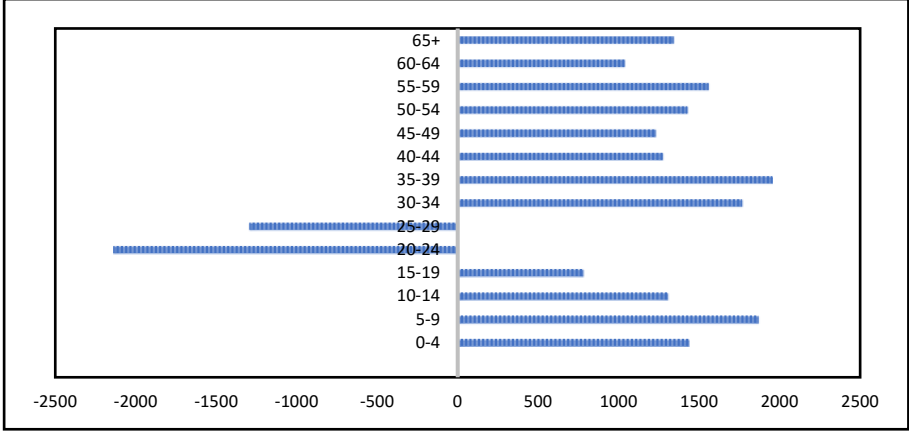
Kaynak: TÜİK ADNKS Sayım Sonuçları ile Göç İstatistiklerinden Hazırlanmıştır.

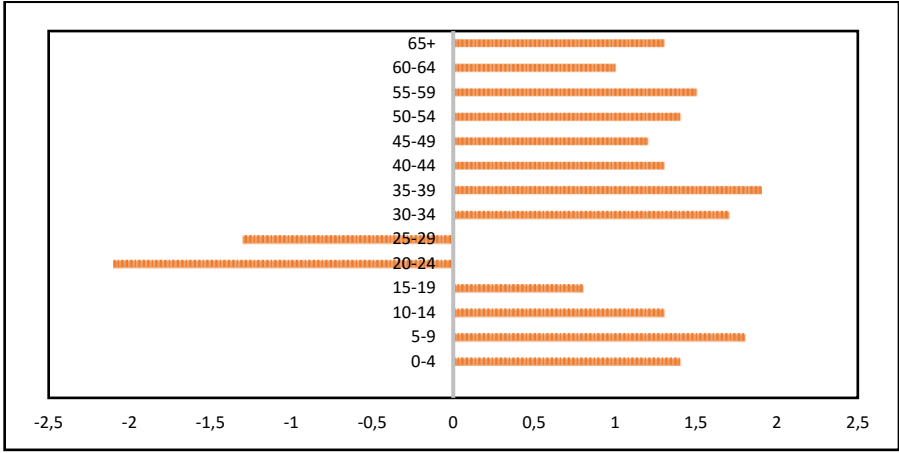
Şekil 1. Aydın İlinin 2008-2012 Yılları Arasındaki Dönemde Aldığı Göçler.

Şekil 2. Aydın İlinin 2008-2012 Yılları Arasındaki Dönemde Verdiği Göçler.

Şekil 3. Aydın İlinde 2008-2012 Yılları Arasındaki Dönemde Net Göçler.

Şekil 4. Aydın İlının 2008-2012 Yılları Arasındaki Dönemdeki Net Göç Hızı.

1.2. 2013-2017 Devresi

Araştırma alanının nüfusu 2013-2017 yılları arasındaki dönemde de artış trendi içerisinde olmuştur. Nitekim bu süreç içerisinde 2013 sonunda 1.020.957 olan toplam nüfus 2014'te 1.041.979'a 2015'te 1.053.506'ya, 2016'da 1.068.260'a ve 2017 yılı itibarıyla da 1.080.839'a yükselmiştir (TÜİK ADNKS verileri, 2013-2017). Hiç

kuşku yok ki bu artışta en büyük pay göçlere aittir. Bu devrede Aydın ili 204.988 göçe karşılık diğer illere 170.881 göç vermiştir. Bu süreçte Aydın ili % 32,12'lik bir net göç hızı yakalayarak 34.107 kişiyi bünyesine katmıştır. İlin aldığı göçün % 47,2'sini (96.667) erkek, % 52,8'ini (108.321) kadınlar oluştururken, verilen göç içerisinde ise kadınlar % 54 (92.411), erkekler % 46'lık (78.470) bir orana sahiptir (Tablo 2, Şekil 8).

İldeki yerdeğiştirme hareketlerinin yıllık durumları incelendiğinde 2013 yılında Aydın'ın aldığı 34668 göçe karşılık 29623 göç verdiği ve % 2,3'lük bir net göç hızına sahip olduğu görülmektedir. 2013 yılında net göç hızı 2014'e gelindiğinde % 10,6'lık bir artış yakalayarak % 12,9'a yükselmiştir. Net göç hızının incelenen yıllar içerisinde daima pozitif değerlerde seyrettiği ilde, 2015 yılında % 8 puanlık bir düşüş yaşanmış ve net göç hızı % 4,81 seviyesine gerilemiştir. Net göç hızının düşmesine rağmen 2015 yılında ilin aldığı ve verdiği göç arasında 5054 kişilik bir alınan göç lehine bir fark bulunmaktadır. 2016 yılında alınan göç 2380, verilen göç 4570 kişi azalmış olmasına rağmen net göç hızı % 6,8'e yükselmiştir. Net göç hızındaki düşüş eğilimi 2017 yılında da devam etmiş ve bu süreçte alınan 41.352 göçe karşın 35.339 göç verilerek net göç hızı % 5,5'e gerilemiştir (<http://biruni.tuik.gov.tr>). Net göç hızının pozitif değerlerde seyretmesini sağlayan en önemli faktör şüphesiz her dönem alınan göç miktarının verilenden fazla olmasıdır (Tablo 2, Şekil 7, Şekil 8).

İncelenen dönem içerisinde yaş gruplarının net göç ve net göç hızlarına bakıldığında birçok yaş grubunda pozitif net göç hızının 2008-2012 arasındaki döneme oranla yükselişe geçtiği göze çarpmaktadır. Bununla beraber yalnızca 20-24 yaş aralığındaki grupta % -2 ile 25-29 arasındaki kitledeki % -0,7'lik oran dışındaki tüm yaş gruplarında pozitif net göç olduğu dikkat çekmektedir. Bu devrede 15-19 yaş grubu % 3,6 net göç hızı ile ilk sırada bulunmaktadır. Bunu sırasıyla 5-9 (% 3,3), 0-4 (% 3,2) ile 35-39 3,3) yaş grupları izlemektedir (Tablo 2, Şekil 8). Bu değerler yerdeğiştirme hareketlerinin aile boyutunda devam ettiğini açıkça ortaya koymaktadır. Diğer yaş gruplarındaki net göç hızları analiz edildiğinde en düşük pozitif net göç hızının 45-49 yaş aralığına ait olduğu ortaya çıkmaktadır. İldeki net göç hızları genel anlamda değerlendirildiğinde çocuk yaş grupları olarak tabir edilen nüfus kitlesindeki göçlerin ailelere bağlı olarak, genç nüfustaki göçlerin üniversite, memuriyet, evlilik gibi nedenlerle, orta yaş kitlesindeki yer değiştirmelerin iş arama / bulma ve yaşlı nüfus olarak isimlendirilen

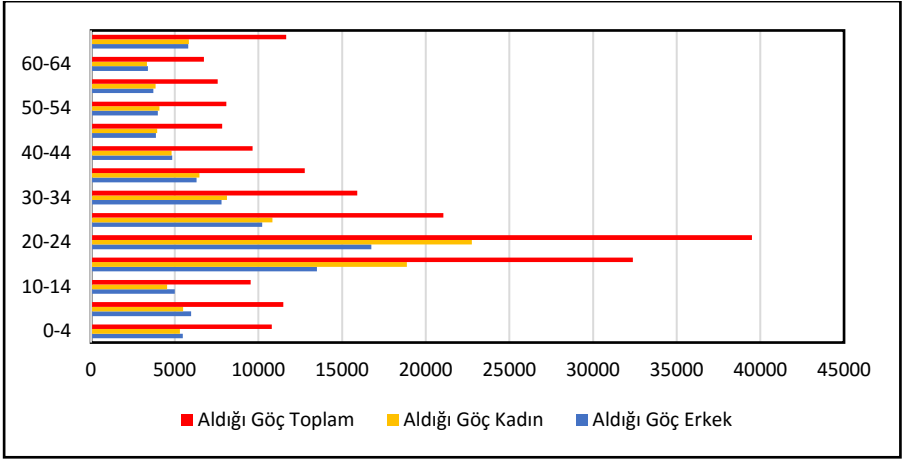
kitlenin ise memlekette yaşama arzularına bağlı olarak gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır. Zaten bu konuda yapılan çalışmaların söz konusu nedenlerin aileleri ya da bireyleri göç etmek mecburiyetinde bıraktığı gerçeğini kanıtlamaktadır.

Göç hareketine katılan nüfus kitlesinin cinsiyet yapıları incelendiğinde 2013-2017 arasındaki dönemde Aydın ilindeki net göçün 34.107, net göç hızının ise % 32,1 olduğu anlaşılmaktadır. İlin aldığı göçte 0-4, 5-9, 10-14, 40-44 ve 60-64 yaş gruplarında erkek nüfus, diğer yaş gruplarının tamamında ise kadınların üstünlüğü söz konusudur (Tablo 2, Şekil 5, Şekil 6). 15-19 ile 35-39 yaş aralığında kadın nüfusun üstünlük sağlanmasının nedenleri arasındaki eğitim, memuriyet, evlilik ve aile fertlerinden birine bağlı olarak yapılan göçler etkili olmuştur. Erkek nüfusun üstünlüğünün olduğu 0-4 ile 10-14 yaş aralığındaki nüfus kitlesindeki göçlerin neredeyse tamamına yakını aile fertlerinden birine ya da hepsine bağlı olarak gerçekleşmiştir. İlin verdiği göçlerin % 54,1'ini kadınlar % 45,9'unu ise erkekler temsil etmektedir. Verilen göçlerde 0-4, 5-9, 10-14, 40-44, 45-49, 50-54 yaş aralığındaki kitlelerde erkek nüfus, 15-19, 20-24, 25-29, 55-59, 60-64 ile 65 yaş ve üzerindeki kitlede ise kadınların sayıca fazla olduğu tablo 2'de belirtilmiştir (Tablo 2). Bu durum tıpkı alınan göçlerde olduğu gibi erkek nüfusun çocuk yaş grubu olarak tabir edilen bölümünde meydana gelen göçlerin ailelere dayalı olarak, orta yaştaki erkek nüfustaki yer değiştirmelerin ise emeklilikten sonra memlekete dönme arzusundan kaynaklandığı yapılan çalışmalar neticesinde ortaya konmuştur. Kadın nüfusta 15-19 ile 25-29 yaş arasındaki gruptaki göçler temelde lise ya da üniversite eğitimi, memuriyet ve evlilikten, 55-59 ile 65 yaş ve üzerindeki yaşta meydana gelenler ise memleket özlemi ile aile fertlerinden birine bağlı olarak gerçekleşmektedir (Südaş ve Mutluer, 2010; 1-17).

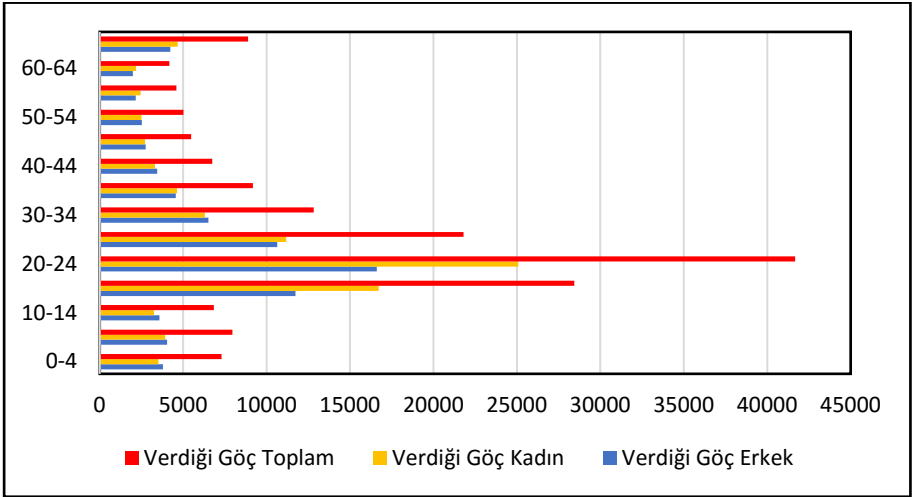
Tablo 2. Aydın İlinin Aldığı ve Verdiği Göçün Yaş ve Cinsiyete Göre Dağılışı ile Net Göç Miktarı ve Net Göç Hızı (2013-2017).

Yaş Grubu	Aldığı Göç			Verdiği Göç			Net Göç	Net Göç Hızı (%)
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam		
0-4	5488	5308	10796	3779	3522	7301	3495	3,2
5-9	5985	5511	11496	4045	3913	7958	3538	3,3
10-14	4996	4541	9537	3569	3260	6829	2708	2,5
15-19	13503	18876	32379	11728	16708	28436	3943	3,6
20-24	16749	22750	39499	16601	25071	41672	-2173	-2
25-29	10226	10837	21063	10628	11171	21799	-736	-0,7
30-34	7790	8119	15909	6510	6309	12819	3090	2,9
35-39	6297	6474	12771	4546	4634	9180	3591	3,3
40-44	4852	4807	9659	3441	3310	6751	2908	2,7
45-49	3871	3959	7830	2751	2723	5474	2356	2,2
50-54	3987	4092	8079	2514	2504	5018	3061	2,8
55-59	3716	3857	7573	2156	2442	4598	2975	2,8
60-64	3400	3341	6741	1979	2183	4162	2579	2,4
65+	5807	5849	11656	4223	4661	8884	2772	2,6
Toplam	96667	108321	204988	78470	92411	170881	34107	32,1

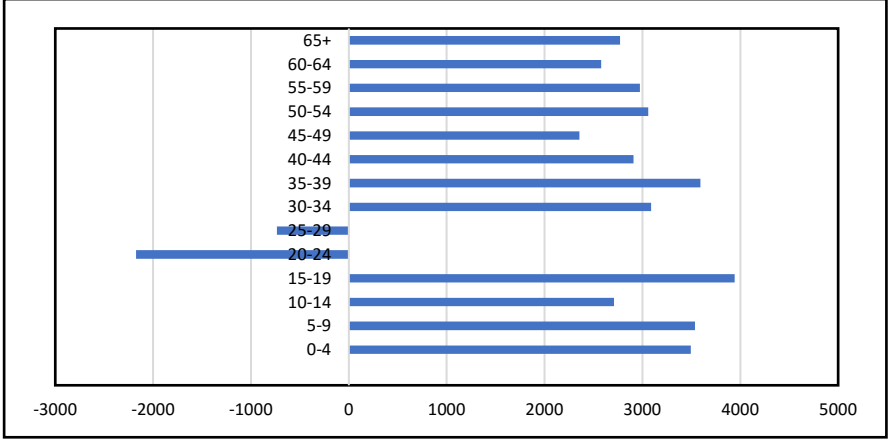
Kaynak: TÜİK ADNKS Sayım Sonuçları ile Göç İstatistiklerinden Hazırlanmıştır.

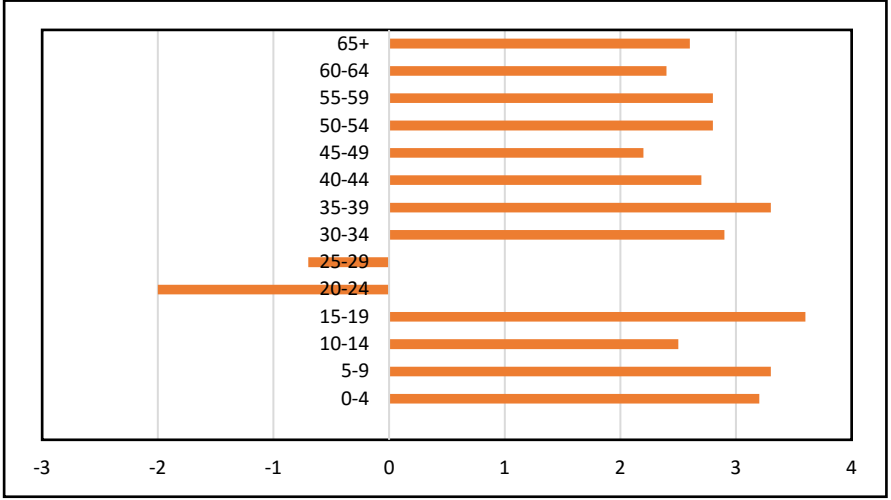
Şekil 5. Aydın İlinin 2013-2017 Yılları Arasındaki Dönemde Aldığı Göçler.

Şekil 6. Aydın İlinin 2013-2017 Yılları Arasındaki Dönemde Verdiği Göçler.

Şekil 7. Aydın İlinde 2013-2017 Yılları Arasındaki Dönemde Net Göçler.

Şekil 8. Aydın İlinin 2013-2017 Yılları Arasındaki Dönemdeki Net Göç Hızı.

1.3. 2018 Devresi

Göç verilerin ulaşılabildiği son yıl olan 2018'de net göç 10543, net göç hızı ise % 9,7 olarak gerçekleşmiştir. Bu süreçte yalnızca 25-29 yaş aralığındaki grupta net göç hızı negatif değere sahip olup, diğer yaş gruplarının tamamında net göç hızı pozitif değerlerde

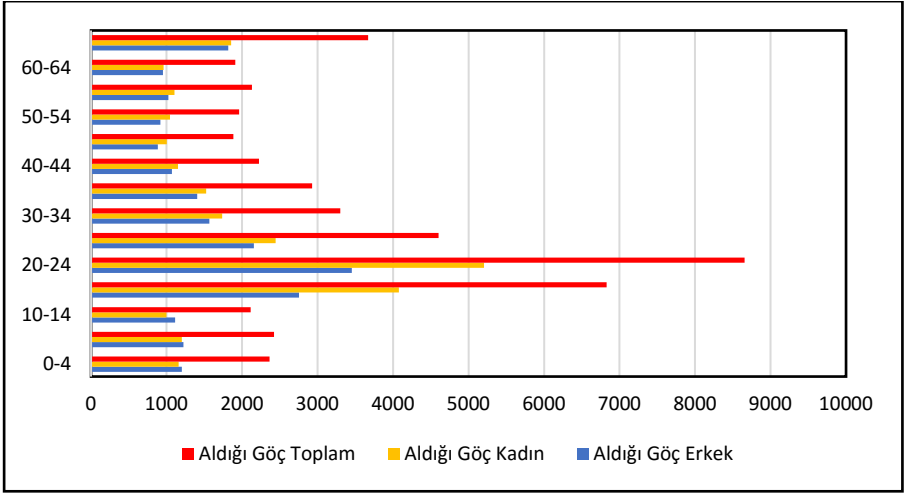
seyretmektedir. Yaş gruplarının net göç hızları analiz edildiğinde 15-19 ile 65 ve üzerindeki grubun dışındaki tüm yaş gruplarının net göç hızlarının 1'in altında olduğu görülmektedir. İlde net göç hızının en yüksek değere ‰ 1,8 oranındaki 65 yaş üzeri ile ‰ 1,1 oranına sahip olan 15-19 yaş aralığında grupta ulaşmaktadır. Bunları sırasıyla 35-39 (‰ 0,9), 55-59 (‰ 0,9), 60-64 (‰ 0,9) yaş grupları takip etmektedir (Tablo 3, Şekil 10, Şekil 11).

İlin aldığı göçlerin % 45,8'ini erkek, % 54,2'sini ise kadınlar oluşturmaktadır. Alınan göçlerde erkek nüfus 0-4, 5-9 ile 10-14 yaş arasında nüfusta üstünlük sağlamış olup, diğer yaş gruplarının tamamında kadın nüfusun üstünlüğü söz konusudur. Son dönem olan 2018'de kadın nüfusun göç değerlerinin fazla olmasında eğitim, memuriyet, aile fertlerinden birine bağlılık, aile içi şiddet, evlilik anlaşmazlığı, ekonomik nedenler, mutsuz ve bozulmuş evlilikler, boşanmanın zorluğu etkili olmuştur (Buz, 2007: s. 37-50). Verilen göçlerin % 46,8'ini erkekler, % 53,2'sini ise kadınlar temsil etmektedir. Verilen göçlerde 0-4 ile 10-14 ve 25-29 ile 35-39 yaş aralığında erkekler, 15-19 ve 20-24 yaş aralığında ise kadınlar sayıca fazladır (Tablo 3, Şekil 8, Şekil 9). Söz konusu yaş grupları dışında üstünlük bir yaş grubunda erkeklere diğer yaş grubunda ise kadınlara geçmiş olup, hem erkek hem de kadınlar birbirine üst üste üstünlük sağlayamamıştır. Verilen erkek göçlerinin temelinde iş bulma, askerlik, eğitim, aile fertlerinden birine bağlılık, aile ya da akrabalar arası anlaşmazlık gibi nedenler yatmaktadır. Kadınlarda ise daha çok eğitim, evlilik, memuriyet ile aileden birine bağlılık sonucu göç olayları meydana gelmiştir.

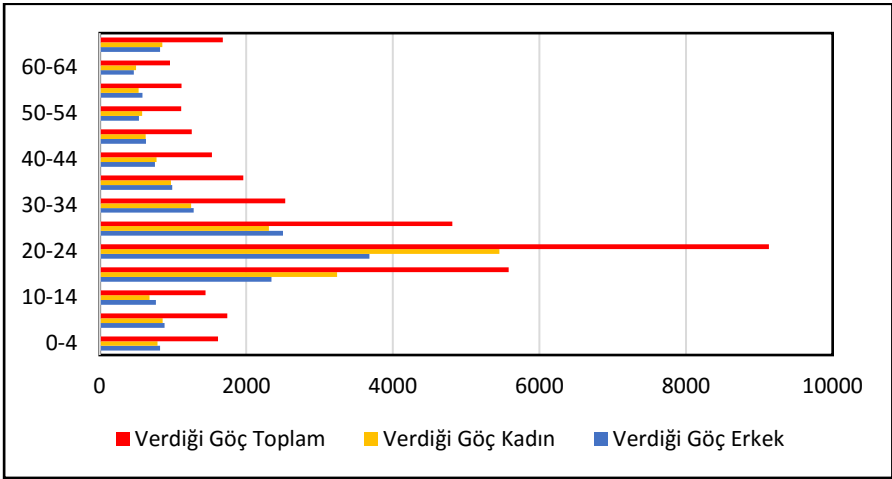
Tablo 3. Aydın İlinin Aldığı ve Verdiği Göçün Yaş ve Cinsiyete Göre Dağılışı ile Net Göç Miktarı ve Net Göç Hızı (2018).

Yaş Grubu	Aldığı Göç			Verdiği Göç			Net Göç	Net Göç Hızı (□.)
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam		
0-4	1203	1159	2362	823	789	1612	750	0,7
5-9	1222	1202	2424	884	857	1741	683	0,6
10-14	1114	999	2113	767	678	1445	668	0,6
15-19	2753	4077	6830	2342	3239	5581	1249	1,1
20-24	3452	5204	8656	3679	5451	9130	-474	0,4
25-29	2157	2446	4603	2502	2307	4809	-206	-0,1
30-34	1565	1738	3303	1283	1247	2530	773	0,7
35-39	1406	1523	2929	987	972	1959	970	0,9
40-44	1071	1152	2223	755	777	1532	691	0,6
45-49	883	1004	1887	629	628	1257	630	0,6
50-54	919	1044	1963	536	577	1113	850	0,8
55-59	1026	1104	2130	583	531	1114	1016	0,9
60-64	952	959	1911	464	496	960	951	0,9
65+	1817	1854	3671	825	854	1679	1992	1,8
Toplam	21540	25465	47005	17059	19403	36462	10543	9,7

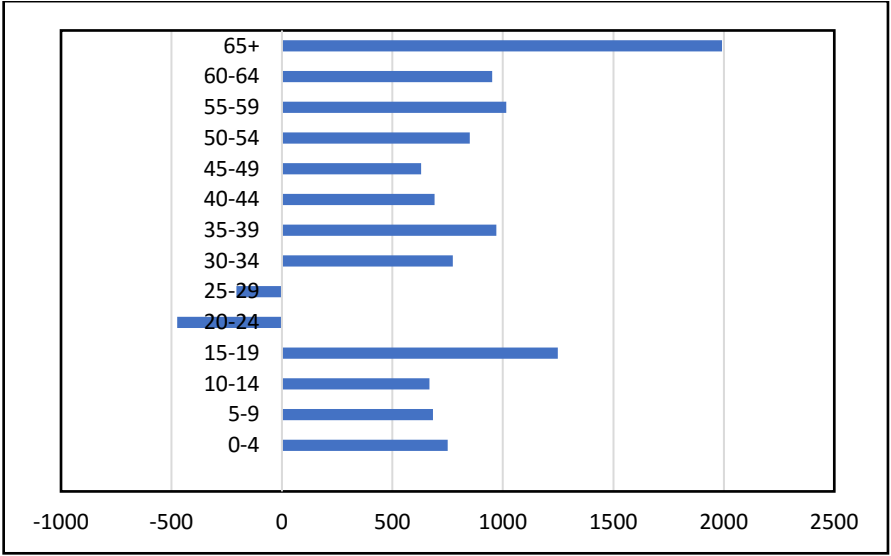
Kaynak: TÜİK ADNKS Sayım Sonuçları ile Göç İstatistiklerinden Hazırlanmıştır.

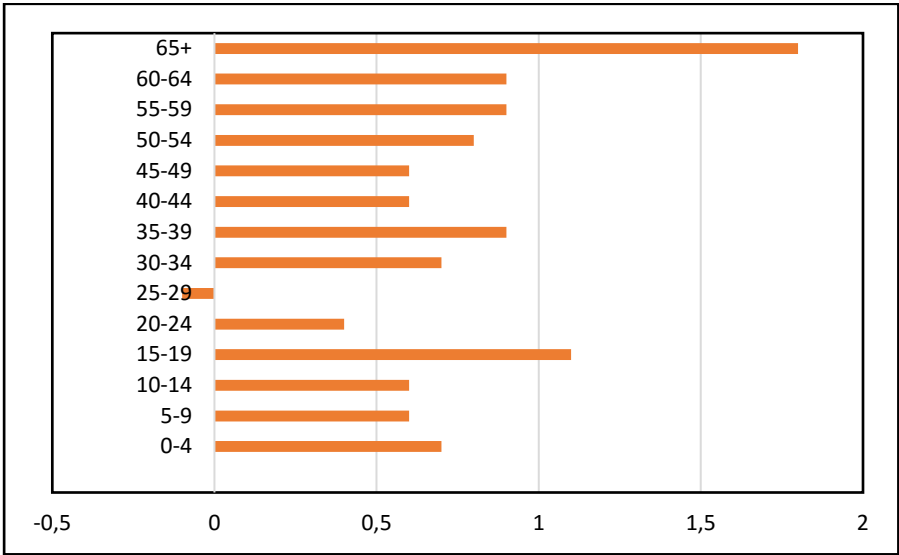
Şekil 8. Aydın İlinin 2018 Yılında Aldığı Göçler.

Şekil 9. Aydın İlinin 2018 Yılında Verdiği Göçler.

Şekil 10. Aydın İlinde 2018 Yılında Net Göçler.

Şekil 11. Aydın İlının 2018 Yılındaki Net Göç Hızı.

Sonuç

Ege Bölgesi'nin Asıl Ege Bölümü sınırları içerisinde yer alan Aydın ili, coğrafi konum açısından avantajlı bir durumda olması birçok konuda cazibe merkezi olmasını sağlamıştır. Bu durumda doğal olarak beraberinde göçleri getirmiştir. İlin aldığı ve verdiği göçler arasında çok fazla fark yoktur. İncelenen dönemler içerisinde Aydın'ın aldığı göç miktarı verdiğinde fazla olmuş ve bunun sonucunda da hem net göç değeri hem de net göç hızı pozitif seviyede kalmıştır. Alınan ile verilen göçler dikkate alındığında analiz edilen dönemler arasındaki süreçte kadınların erkekler karşısında bariz üstünlüğünün bulunduğu göze çarpmaktadır. Bu durum da kadınların yerdeğiştirme konusunda erkeklere nazaran daha istekli olduğu neticesini ortaya çıkarmaktadır. İlin net göç hızı 2008-2012 ile 2013-2017 dönemlerinde 20-24 ve 25-29 yaş aralığındaki gruplarda, 2018 yılında ise yalnızca 25-29 arasındaki grupta negatif değerlere sahip olmuş olup diğer yaş grupları daima pozitif düzeyde kalmıştır. İlin aldığı göçlerin temelinde ilk olarak iş arama / bulma yatmaktadır. Eğitim, evlilik, askerlik, memuriyet, memlekette yaşama isteği ve aile fertlerinden birine bağlı olarak yapılan göçler ise ikinci sırada yer almaktadır. İl dışına olan göçlerde de yine ilk sırada iktisadi nedenler gelmektedir. Önceki cümledeki ikincil nedenler il dışına yapılan göçler için de geçerlidir. Sonuç itibariyle Aydın sahip olduğu fiziki ve beşeri özelliklerle geçmişten günümüze değin cazibe merkezi olma niteliğini sürdürmektedir. Bu durumun yol açtığı doğal sonuçlardan birini de göçler teşkil etmektedir. Yapılan bu çalışma kadınların göç konusunda çekingen, isteksiz ve daima birilerine bağımlı olarak yer değiştirdikleri yargısının aslında Aydın için geçerli olmadığını ortaya çıkarmaktadır. Türkiye İstatistik Kurumu'ndan elde edilen verilerin excel ortamında analizlerinin yapılarak tablo ve grafiklere dönüştürülmesi neticesinde söz konusu yargının geçerliliğini yitirdiğinin hatta ülkemiz geneli için de yitirmeye başladığını ortaya çıkarmaktadır. Ülkemizde il bazında yapılan iç göç araştırmaları ve çalışmalarının artması, istatistiki verilerin daha detaylı analiz edilmesi göçlerle ilgili değişen, değişmeye başlayan durumların ortaya çıkmasına yardımcı olacaktır.

Kaynaklar

- Aydın İl Tarım ve Orman Müdürlüğü. (2018). *Aydın Tarım Mater Planı*, Ankara: Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Yayınları.
- Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, *Aydın Çevre Durum Raporu*, Aydın: Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Yayınları.
- Birinci, S. Kaymaz, Ç.K., Zaman, M. (2017, Mayıs). *Türkiye’de İller Arası Göç Hareketinde Cinsiyet Yapısının Analizi*, Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu, Antalya.
- Buz, S. (2007) Göçte Kadınlar: Feminist Yaklaşım Çerçevesinde Bir Çalışma, *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 18 (2): 37-50.
- Çelik, F. (2002). İç Göçlerin Seçkinlik Yaklaşımı ile Analizi, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, 275-296.
- Genç, Ö. (2000). *Türkiye Kalkınma Bankası Anonim Şirketi Uygun Yatırım Alanları Araştırması (Aydın)*, Ankara: Türkiye Kalkınma Bankası Matbaası.
- Göney, S. (1975). *Büyük Menderes Bölgesi*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Kocaman, T. (2008). *Türkiye’de İç Göçler ve Göç Edenlerin Nitelikleri*, Ankara: DPT Sosyal Planlama Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Koday, Z. Akbaş, F. (2016). Aydın İlinin İdari Coğrafya Analizi, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 57, 63-91.
- Südaş, İ. Mutluer, M. (2010). Daha İyi Bir Hayata Doğru Yaşam Biçimi Göçü, *Ege Coğrafya Dergisi*, 19 (1), 31-47.
- TÜİK, ADNKS, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/>
- TÜİK, (2014). Seçilmiş Göstergelerle Aydın 2013, Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası.
- Yakar, M. (2013). *21.yy'ın Başında Türkiye'de İller Arası Göçlerin Mekânsal ve İstatiksel Analizi*. Zeitschrift für die Welt der Türken, 5 (3), 239-263.

9. BÖLÜM

KÜLTÜR ÜZERİNE TOPLUMBİLİMSEL BİR DERLEME

Gökçen ÇATLI ÖZEN*

Giriş

Bu makalede, toplumun kara kutusunu meydana getiren kültürün farklı toplumbilimciler tarafından tanımlanması ele alınmış olup, kültüre dair yorumlar yer almaktadır. Kültür, en klasik tanımla insanın, bir toplumun üyesi olarak yaptığı/yarattığı ve paylaştığı şeyler bütünüdür. Onu maddi ve manevi olmak üzere ikiye ayırırsak ilki bir toplumun kullandığı araç-gereçler; diğeri uygarlık/medeniyete tekabül eden teknolojik ve bilimsel unsurlardır.

Kültür, kültürel antropoloji, sosyoloji, sosyal psikoloji, tarih ve etnoloji gibi toplum bilimlerinin çalıştıkları bir konudur; her biri kültürü, kendilerini ilgilendiren yönleriyle ele almaktadırlar. Birçok bilim dalı tarafından konu edinilen kültür, özellikle de kültürel antropolojin ana konusudur. Ayrıca kültürel antropolojinin konusu insan değil, topluluk içindeki insandır. Referans birimi toplumdur (Dikmen Özarıslan 29). İnsan, yaratıcısı olduğu kültür dolayısıyla vardır. Kültür, doğaya ve diğeri canlılara karşı, toplum içindeki insanın elde ettiği bir güçtür. Ki bu güç bazen çok da yıkıcı olabilmektedir. Hatta bu yıkıcılığını kendi türdeşine aksettiren insan, sahip olduğu kültürü adeta bir aracı olarak diğeriğerlerini yok etmek için de kullanabilmektedir.

Türk Dil Kurumu Sözlüğüne göre kültür “tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü, hars, ekindir” (TDK).

Kültür insanoğunun kendisiyle birlikte büyüttüğü ve geliştirdiği bir kavramdır. O, bir taraftan varlığını sürdürürken, öte yandan da öğrendiklerini, biriktirdiklerini, tecrübelerini bir hayat düzeninde oluşturmaktadır. İnsanın ömrü kısa olsa da, insanlığın ömrünün uzun olması kültürün sağladığı devamlılık ile mümkün olmaktadır (Kurt 48).

* İstanbul Aydın Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü Dr. Öğr. Üyesi, gokcenozen@aydin.edu.tr.

Kültür öğrenilen, sembolik, paylaşılan, her şeyi kapsayan, örüntülü olan, yer yer yararlı ile uyumlu ve yer yer uyumsuz bir bütündür (Gezon ve Kottak 18-22). O sebeple türdeşlikten bahsetmek mümkün değildir.

Kültür kavramı, ilk Amerikan sosyologları tarafından benimsenmesine karşın, Fransa’da tersi olmuştur. Öyle ki Fransa merkezli Avrupalı ilk toplumbilimciler (Comte, Durkheim, Marx, Weber, Tönnies) kültür kelimesini kullanmamışlardır. Kelimenin kullanımı ancak ikinci dünya savaşı akabindedir. Amerika’da ise kültür kavramı çokça yer etmiştir (Meriç 42). Türkiye’de de Ziya Gökalp üzerinden ilerleyen toplumbilim, Birinci Dünya Savaşına kadar, ne kültür ne de onun eğitim yönünü vurgulayan irfan terimlerini kullanmayı tercih etmemiştir. Gökalp, Arapça kökenli hars kelimesini kullanmayı seçerek, kültürü ikilik kurarak açıklamıştır: hars ve medeniyet (Gökalp 25). Fındıkoğlu’da, geneli itibariyle kültürü Gökalp’e benzer şekilde de olsa, farklı olarak onu halk kültürü ve milli kültür ikili unsurlar üzerinden açıklamayı tercih etmiştir. Makalede çeşitli toplumbilimcilerin kültür tanımlamaları ele alınmış ele almıştır olup, yorumlamada bulunmaktadır (Fındıkoğlu 572).

Toplumbilimcilerin Kültüre Dair Tanımları

Toplumbilimsel açıdan soyut bir kavram olan kültür, sosyal/kültürel antropolojinin temel konusu olmakla beraber, birçok sosyal bilim dalı tarafından ele alınmaktadır. Doğa bilimlerinin güçlü kuşatıcılığına karşın, toplumbilimlerinin geç keşfi ve gelişimi, kültür çalışmalarının da geç dönemde başlamasına sebep olmuştur. İlk kültür tanımı, 1871 yılında Primitive Culture adlı çalışmasıyla Tylor’a ait olmakla birlikte o kültürü bugün ki tanımlamaya yakın ve kapsayıcı bir biçimde açıklamıştır. Öyle ki Tylor’un tanımı, kadim olmakla birlikte halen geçerliliğini muhafaza etmektedir:

“Kültür ya da uygarlık, insanın bir toplumun üyesi olarak edindiği, bilgi, inançlar, sanatlar, ahlak, yasalar, adetler ve diğer yeti ve alışkanlıkları içeren karmaşık bir bütündür” (Tylor 1).

Fichter, Tylor’un kültür tanımını büyük oranla basit topluluk üyesi insanlar için uyduğunu, uygarlıkla eşanlamli olmadığını belirtmektedir. Benzer düşünceyle Güvenç de Tylor’un tanımının olguyu bütünüyle yansıtmadığını ama kültür kuramının ana savını dillendirdiğini ileri sürer. Bu anlatımlardan da anlaşılacağı üzere kültür, sabit bir tanımlamaya sahip olmamakla birlikte geneli itibariyle

toplumdaki kişilerin ortaklaşa paylaştığı toplam kurumların bir bileşimidir.

Tıpkı Tylor gibi, doğa bilimlerinden fırsat bulup, toplumsallaşmaya göz kırpan XIX ve XX. yüzyıl, çeşitli toplumbilimcilerin uyanışına sahne olmuştur. Bu paralellikte birçok toplumbilimci, zorlu çağın getirdiği toplumsal bunalımları çözmek adına, toplumu ve toplum yönetim biçimini anlama gayretine düşmüşlerdir. Bu gayretle, kültürü tanımlamaksızın, toplumu ve onun bunalımlarını da anlamanın güçlüğüne idrak etmişlerdir. Zira Geertz'e göre kültür, kültürel öğrenmeye ve sembollere dayalı fikirler birliği olarak açıklanmaktadır. Kültürler, davranışların yönetilmesi ile ilişkili olan kontrol mekanizmalarıyla ilişkilendirilmiştir; tıpkı, bilgisayar programı gibi. Bu bilgisayar programlarının da kültürden kültüre değişim gösterdiği ve toplumda sembollere dönüştüğü belirtmiştir (Geertz 44). Toplumun anlaşılması adına, sembollerin çözümünde onun derinlemesine incelenme lüzumu üzerine durulmuştur.

Kültür, bir toplumun paylaştığı ve üyelerine yaydığı görüşler, değerler ve algılardır en basit anlamda. Ne var ki kültürü tanımlamak o kadar kolay değildir. Bu zorlukla 1950'lerde Kuzey Amerikalı antropologlar Kroeber ve Kluckhohn, bir akademik alan yazın taraması yaparak, birbirinden farklı 164 kültür tanımına ulaştılar (Haviland, Prins ve Walrath 103). Kültürün bu çok sesliliği, onun tanısızlığından çok simgesel olmasından kaynaklanmaktadır. Zira White'a göre kültür sembolleştirmeye bağlıdır. O, eşyalar, aletler, süsler, gelenekler, kurumlar, inançlar, törenler, sanat ve dil benzeri şeyler üzerine kuruludur. Sembollerden oluşan kültür geçmişte atalar tarafından keşfedilmiş, tarih süzgecinde geliştirilmiş ve bugüne dek değişerek gelmiştir. Durağan olmaması, nesilden nesile aktarılmasına dayalı olmasındandır. Özetle White'a göre kültür, sembolleştirmeye dayalıdır ve insanın atalarının sembolleri kullanma beceresini edinmeleri, kültürü var eden bir başlangıç olmuştur (White 3). Cemil Meriç'e göre kültür, "kaypak" bir kavram olmakla birlikte, tahlil edilemez özelliindedir çünkü unsurları sonsuzdur ve değişkendir. Manasını kelimelerle belirtmeye kalkınca, elinizde havayı tutmuş gibi olursunuz. Bakarsınız ki, her yerde hava var, ama avuçlarımız bomboş (Meriç 9).

Macionis, kültürün düşünce biçimleri, davranış biçimi ve maddi nesnelere birlikte insanların yaşam biçimleri olduğunu belirtir. Kültür ne düşündüğümüzü, nasıl davrandığımızı ve neye sahip olduğumuzu kapsamaktadır. Hem geçmişle olan bağımız, hem de gelecek için

kılavuzumuzdur (Macionis 58). Kültür insana özgüdür ve insan, varlığını en çok da ona borçludur. İnsan yaratıcısı olduğu kültür dolayısıyla gelişmektedir. İnsanı adeta diğer canlılara üstün kılan kültür, onu “tanrılaŐtırmaktadır”.  nk  her insanın parmak izi eŐsizdir. Kültür de, parmak izi gibi nevi Şahsına münhasırdır, kendine özgüdür ( atlı  zen 162).

Türkiye’de kültür kavramını toplumbilimsel açıdan Türkçeye kazandıran kişi “hars” kavramıyla birlikte Ziya Gökalp olmuştur. Ona göre toplumlar, hars ile var olurlar. Hars, bir toplumun kendine özgü milli ve kültürel yapısıdır. Hars, halkın sahip olduğu ananelerinden,  rflerinden, sözlü ve yazılı edebiyatından, güzel sanatlarından, iktisadi ve teknik ürünlerinden oluşur. Ona göre, kültürün en önemli unsuru dildir. Gökalp, harsı açıklarken onu hem “medeniyet” tabiriyle kıyaslamıŐ, hem de birbirlerini tamamladıklarını belirtmiştir. Tanımlamasına göre medeniyet beynelmiledir ve hars yükseldikçe medeniyet de doğumunu gerçekleŐtirir (Gökalp 1). Cemil Meriç, kelimelerin etimolojik kökenlerine derinleŐerek kültürün, Fransızcadan gelerek aslında manevi kültürle “irfan” kelimesine, medeniyetin ise Amerikacadan gelerek aslında maddi kültüre karşılık geldiğini belirtmiştir (Meriç 15). Gökalp’e göre hars sekiz unsurla bir milletin dini, ahlaki, hukuki, akli, estetik, lisani, iktisadi ve teknolojik hayatlarının uyumlu bir bütünüdür. Medeniyet ise aynı medeniyete sahip milletlerin sosyal hayatlarının ortak bir unsurudur. Hars bir millete ait olduğundan başka bir millet tarafından taklit edilemez iken, medeniyet bir millettten başka bir millete aktarılabilir olduğundan taklit edilebilir özelliktedir (Gökalp 25). Fındıkoğlu, Gökalp’in düşüncelerini benimsemekle birlikte kültürün milli, medeniyetin ise bilim ve teknik hususlar doğrultusunda beynelmiledir olduğunu belirtir. Ne var ki o harsa tekabül eden kültürü halk kültürü ve milli kültür olarak ikiye ayırır. Fındıkoğlu’na göre halk kültürü Türkiye’de zengin iken, milli kültür buhran halindedir, o yüzden geliŐtirilmelidir (Fındıkoğlu 571-574). Nevin Güngör’ n aktardığı üzere Gökalp, milli kültürün halk tarafından yaratılacağını savunurken, Fındıkoğlu milli kültür gibi medeniyetin de aydınlar tarafından yaratılması gerektiği görüşündedir (Güngör 209). Dolayısıyla Fındıkoğlu kültürün bir toplumun ortak duygulardan oluşan doğal bir iŐleyiŐe sahip olduğu gibi, onun ilerlemesine vesile olacak bilimsel görüş ve yönlendirmelerin de, elzem olduğu görüşündedir. Erol Güngör de Gökalp benzeri, kültürün inançlar, bilgiler, hisler ve heyecanlar bütünü olduğunu belirtir. O

maddi değildir, manevidir ve uygulama halinde maddi unsurlara bürünür. Örneğin, dini inançlar bağlamında cami, namazdaki beden hareketleri ve dini kıyafetler şeklinde görünür (E. Güngör 15). Bu görüş, kültürün sembolik yönüdür.

Thomas Stearns Eliot, kültüre daha dar bir anlam yükleyerek onun aslında herhangi bir toplumun, dininin vücut bulmuş şekli olduğunu belirtir. Bütüncül olmayan bu yaklaşıma göre, din kültüre muhtaç olduğu çerçeveyi temin eder ve bütün insanlığı bunalım ve ümitsizlikten kurtarır (Eliot 20-27). Eliot'un kültürü inançlar bağlamında ele alması, tekil bir görüştür. Kültür, bütüncül ve çoğul düzlemde ele alınmadığı takdirde, kanaat de kısıtlı olacaktır.

Aslında kültüre dair tüm bu tanımlar, kültürün insana has bir özellik olarak, sürekli geliştirildiği için tanımının göreceli ve değişken olduğunu göstermektedir. Ayrıca daha önce de belirtildiği üzere insan, toplum içinde işlevsellik kazandığı oranda toplumsal alana katılmakta ve kültürel yapının bir aktörü olabilmektedir. Dolayısıyla kültür, toplum içindeki insanın yarattığı ve geliştirerek diğer nesillere aktardığı örümcek ağına benzer düzenli bir karmaşanın bütünüdür. Bu düzenli karmaşa, birbirlerine benzer olanları yakınlaştırıp paylaşımlarını daha olası kılarken, farklılık ihtiva edenleri birbirlerinden uzaklaştırmakta ve çatışma kültürü yaratabilmektedir. Çıkarların örtüşmesi ile çıkarların çatışması, kültürün farklı toplumlar ya da aynı toplum içerisindeki farklı grupların meselesidir. Bu durum bir atasözüyle özetlenebilir: Kardeşime karşı ben; yeğenime karşı kardeşim ve ben; yabancıya karşı üçümüz.

Tablo 1'de çeşitli kuramcılarının, kültüre dair getirdikleri tanımların özeti bulunmaktadır:

Tablo 1. Kuramcıların Kültür Tanımları	
Kuramcı	Kültür Tanımı
TDK	Tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü, hars, ekindir.
Ziya Gökalp	Kültür, yalnız bir ulusun din, ahlak, hukuk, us, estetik, dil, iktisat, felsefe ve fenle ilgili yaşayışlarının uyumlu bir toplamıdır. Uygarlık/Medeniyet ise aynı gelişmişlik düzeyinde bulunan birçok ulusların toplumsal yaşayışlarının ortak bir toplamıdır.
Bozkurt Güvenç	Nasıl ki bir harita bölgenin kendisi değil de onun küçük ve soyut bir modeli ise, kültür kavramı da toplumsal yapı ve kurumların kendisi değil kavramsal ve soyut bir modelidir. Kültürün sınırlarıyla ilgili olarak kültür kavramının sınırlarının bir ülkenin coğrafi sınırlarıyla çakışamayacağını belirterek kültür kavramının birçok ülkeyi kapsayabileceği gibi bir ülkenin milli sınırları içinde çok sayıda farklı alt kültürü barındırabileceğini ifade etmektedir.
Bronislaw Malinowski	Kültür, kısmen özerk kısmen eşgüdümlü kurumlardan kurulmuş bir bütündür. Bu bütünlük soya dayanan kan birliği, işbirliğine, faaliyetlerde uzmanlaşmaya dayalı mekânsal birlik gibi bir dizi ilkeyle ve özellikle de politik örgütlenmede güç kullanımıyla korunur.
Edward Burnett Tylor	Ona göre kültür, bilgileri, inançları, sanatı, hukuku, morali, töreleri, kişinin toplumdan edindiği bütün istidat ve alışkanlıkları içeren karmaşık bir bütündür.
Karl Marx	Kültürü doğanın yarattıklarına karşılık, insanoğlunun yarattığı her şeydir.
Emre Kongar	Ulusal kültürü evrensel kültürden ayıran unsurlar, coğrafi alanlar, tarihsel dönemler, etnik farklılıklardır. Yerel kültür, ulus ve ülke ölçeğinden daha küçük insan topluluğu ve coğrafya tarafından üretilen kültürdür.
Claude Lévi-Strauss	Kültürleri iletişim sistemleri olarak görmüş ve bir kültürden diğerine benzerliğini koruyan kültürel öğelerin, yani değişmezlerin dökümünü çıkarmak istemiştir.
Alfred Kroeber ve Clyde Kluckhohn	Kroeber'e göre kültür, öğrenilmiş ve aktarılmış hareki reaksiyonlar ve alışkanlıklar, teknikler, fikirler, değerler ve teşvik edilen davranışların tümüdür. Çeşitli bilimsel ve popüler kaynaklardan yararlanarak topladıkları kültüre yönelik 164 farklı tanımlı bir arada sunmuşlardır.
Erol Güngör	Kültür, bir inançlar, bilgiler, hisler ve heyecanlar bütünüdür. Maddi değildir. Manevi olan kültür, uygulama halinde maddi formlara bürünür. Dini inançlar; cami, namazdaki beden hareketleri dini gibi.
Hilmi Ziya Ülken	Kültür, milletin içinde bulunduğu medeniyet şartlarına göre yarattığı bütün dil, ilim, sanat, felsefe, örf ve âdetler ve bunların toplamıdır.
F. Marie Arouet Voltaire	İnsan zekasının oluşumu, gelişimi, geliştirilmesi, yüceltilmesi anlamında kullanıldığını, bu kullanımın ardından Almanca diline geçen sözcüğün 1793 tarihli bir Alman dili sözlüğünde "cultura" olarak yer aldığı belirtmektedir.
Cemil Meriç	Batının kültürü var, bizim ise irfanımız. İrfan, insanoğlunun has bahçesidir. O ayırılmaz, birleştirir.
Zygmunt Bauman	Kültürün insani bir eylem alanı olduğunu belirtmektedir.
John Macdonald	Hem geçmişle olan bağımız, hem de gelecek için kılavuzumuzdur.
T. Stearns Eliot	Kültür herhangi bir toplumun, dininin vücut bulmuş bir şeklidir.
Z. Fahri Fındıkoğlu	Kültür milli ve medeniyettir. İlki manevi ikinci maddidir. Manevi kültür halk ve milli kültürdür. Halk kültürünü millet, milli kültürü aydınlar oluşturmalıdır.

Kültürün Özellikleri

Toplumun en küçük birimi ailede başlayan kültürleme ile kültür alışverişi, büyüyerek kültürlenme, kültürleşme, kültürel değişim, kültürel gecikme, popüler kültür gibi unsurlarla diğer toplumsal yapılarla bütünleşir. Bu süreçle kültürün, belli başlı özelliklerle sahip olduğu görülür. Kültür öğrenilen, sembolik, paylaşılan, her şeyi kapsayan, örüntülü olan, yer yer yararlı ile uyumlu ve yer yer uyumsuz bir bütündür. Kültürün bu altı özelliği aşağıdaki gibidir (Gezon ve Kottak 18-19). Kültür:

- **Öğrenilir:** İnsan, toplumsallaşma sürecindeki tecrübe ve deneyimle birlikte kültürü peyderpey öğrenir. Öğrenme toplumsal yapının en küçük birimi ailede başlar ve suya atılan taş gibi yakın çevreden, uzak çevreye, eğitime, toplumsal iş bölümüne vb. yayılarak genişler. Yeme-içme gibi davranışlar temel dürtüyken, hangi yemeği saat kaçta, nasıl vb. yendiği, kültürel bir öğrenmedir. Örneğin Türklerin sabah kahvaltısında demleme çay içmelerine karşın, Batı'da neskafe içilmesi, sadece bir yeme-içme alışkanlığı değil, topyekun ilgili toplumların kültürel yapılanmalarının bir gereğidir.
- **Paylaşılır:** Kültür aslında paylaşıldığı için öğrenilmektedir. İnsan toplumsal bir canlı olduğu kadar, toplumsallığını uygulamaya döktüğü alan paylaşım yapması ve paylaşılanı almasıyla mümkündür. Her paylaşılan birbirinden farklı olabilmektedir. Çünkü paylaşılan, öğrenilenin bir yansımasıdır aslında ve her birey öğrendiğini bir diğerinden farklı özümseyebildiğinden aynı kültür içerisinde farklılıklar meydana gelir.
- **Değişir:** Nasıl ki uyarlanmayla, canlılar var olmaya devam ettiyse ve uyarlanma sağlamayanlar yok olduysa, kültür de var olmak ve var etmek için değişmek durumundadır. Dolayısıyla kültür için değişim kaçınılmazdır. Her kültür ve ona bağlı her unsur değişir. Kimi hızlı, kimi yavaş. Maddi kültüre (örneğin teknolojik aletlerin kısa zamanda sosyal yaşantımızı biçimlendirmesi) bağlı unsurlar daha kolay bir değişimle uyarlanmamızı sağlıyorken, manevi kültür (örneğin töre geleneği) değişime direnen bir özelliktedir.
- **Semboliktir:** Semboller, simgelerdir aynı zamanda ve sözlü ile yazılı olabilmektedir. Örtülüdür. Bunları çözümlmek için derinlemesine gözlem kaçınılmazdır.

- **Kapsayıcıdır:** Kültürün kapsayıcılığı, örümcek ağ gibi her şeyi birbirine bağlayan bir bütünsellik içerir. Bu kadar çok unsurun, düzen ile işlemesi, kültürel sistemin iyi yapılanmış olmasındandır.
- **Yararlıdır, uyumludur veya uyumsuzdur:** Kültür, bütüne uyumlu ve yararlı unsurlara sahip olduğu gibi bütüne uyumsuz hususlara da sahiptir. Zira bir toplumun kültürü sadece türdeş yapılanmalardan meydana gelmemektedir.

Gezon ve Kottak'ın işaret ettiği altı kültür özelliği, Murdock tarafından da benzer şekilde ele alınmaktadır. Murdock'un çalışmasına dikkat çeken Güvenç, kültürün özelliklerinin aşağıdaki gibi gruplanabileceğini belirtmektedir (Güvenç 101-104). Kültür:

- Öğrenilebilen bilgi, davranış ve alışkanlıklar bütünüdür. Onun öğrenilebilir olması eğitimin kurallarına, yasalarına ve ilkelerine uygun olması gereğini doğurur.
- Dil aracılığıyla nesiller boyu aktarılabilen bir özellik ihtiva eder. Bu doğrultuda insan yaşayarak edindiği deneyimleri sonraki nesillere aktararak, varlığını kültür aracılığıyla sürdürmeyi başarmıştır.
- Kültür sui generistir ve onun öğretileri toplumdaki farklılıkların göstergesidir. Her toplumun sahip olduğu, yarattığı ve paylaştığı alışkanlıklar, toplumun kültürünü oluşturmakla birlikte söz konusu alışkanlıkların sürekliliği de o toplumun sürekliliğine bağlıdır.
- Toplumsal yaşamda oluşan bir unsur olmakla birlikte bireysel tutum ve davranışlar, kültürel dokuda içinde önemli bir yere sahiptir. İnsan davranışları toplumsal yaşam içinde öğrenilmiş olsa da, her zaman toplumun öğrettikleri ile örtüşmeyebilir.
- Yaşamsal ve toplumsal gereksinimleri karşılayan, işlevsel bir unsurdur. Denenmiş çözüm yolları zamanla toplumsal tatmin düzeyi ve alışkanlıkları pekiştirir. Yaşamsal gereksinimlerin evrensel olması bu ihtiyaçları karşılayan kurumların da belli ölçülerde benzer olması kaçınılmazdır.
- Kültür bütünleştirici olduğu gibi ayrıştırıcı güce de sahiptir. Toplumsal boyutta uyum içinde olan kültürler bütünleşme eğilimi gösterirler. Bu bütünlük, tarihsel ve çevresel anlamda çelişkilere sahip kültürlerde kendisini çözümlenme olarak gösterir.

- Kavramı hayatla ilgili soyut bir kavramdır. Özünde maddi ya da gözlenebilir bir kavram olmadığını bildiğimiz kültür, gerçeğin bir soyutlamasıdır.

Güvenç'in vurguladığı üzere somut ve soyut kültür, öğrenilen ve paylaşıldığı oranda işlevsellik kazanan bir güce sahiptir. Dil, kültürün en önemli birleşenidir. Bu da kültürü, en önemli iletişim aracı haline getiri. Kültürlerin ve aynı kültür içerisindeki bireylerin benzerlikleri kadar farklılıkları da olağandır. Çünkü kültür, türdeş olamayacak kadar simgeseldir.

Sonuç

Kültür, doğumla birlikte değil insanın toplumsallaşmasıyla etkinlik kazanan, insana özgü bir unsurdur. Somut kadar soyut ve simgesel özellikte oluşu, kültürün tanımı çoğul düzelme çekmiş ve onu çok tanımlı kılmıştır. O sebeple kültürün tek bir tanımı yoktur. Makalede de kuramcılarının birçok tanımından örnekler verilerek aslında çoğunun benzer bir unsurda birleştiği görülür: Kültür, toplum içindeki insanın, diğer insanlarla karşılıklı iletişim kurmak için geliştirdiği bir iletişim biçimidir. Yazılı, sözlü, somut, soyut, simgesel olabildiği gibi sadece hissi de olabilmektedir. Öyle ki milli kültür üzerinden oluşturulan kültür, geleneklerin yarattığı türdeşlik gücüyle bir toplumun ortak duygu ve düşüncelerini kapsadığından manevi hazlar yaratabilmektedir. Kültür, insanoğlunun hayat kılavuzudur ve insan bu öğretiler sayesinde toplumsal yapıya uyum gösterir.

Taylor'un kültür tanımı, uygarlık aşamasına gelen toplumları kapsamasa da, bu aslında değişim döngüsünde olan kültür için son derece olağandır. Kültür insanoğlunun kendisiyle birlikte büyüttüğü ve geliştirdiği bir kavramdır. Zira kültür insana özgüdür ve insan, varlığını en çok da ona borçludur. İnsan yaratıcısı olduğu kültür dolayısıyla gelişmektedir.

Türkçeye kültür kavramı, Gökalp'le hars kavramıyla birlikte girse de, devamcılarını harsı zenginleştirmeye ve güçlendirmeye çaba sarf etmişlerdir. Fındıkoğlu'nun belirttiği üzere milli kültürün geliştirilmesi, halkın değil aydınların tekelinde olmalıdır.

Kültürleme ile kültür alışverişinin, öğrenilen, sembolik, paylaşılan, her şeyi kapsayan, örüntülü olan, yer yer yararlı ile uyumlu ve yer yer uyumsuz bir bütün olduğu ama en önemli unsurunun, dil oluşu belirtilmelidir. Zira daha önce de vurgulandığı üzere kültür, bir iletişim aracıdır ve bu aracın en önemli aleti dildir.

Kaynakça

- Çatlı Özen, Gökçen. «Nusayrîlerin Kültürel Etkileşim İncelemeleri.» *Journal Of Analytic Divinity* 1.1 (2017): 150-162.
- Dikmen Özarslan, Aylın. «Antropolojinin Alanı ve Konusu.» Talas, Mustafa, ve diğerleri. *Kültürel Antropoloji*. İstanbul: Lisans, 2019. 11-32.
- Eliot, Thomas Stearns. *Kültür Üzerine Düşünceler*. Çev. Sevim Kantarcıoğlu. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1981.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri. «Kültüre Dair.» *Türk Yurdu Mecmuası* (1956): 571-574.
- Geertz, Clifford. *The Interpretation Of Cultures*. New York: Basic Books, 1973.
- Gezon, Lisa ve Conrad Kottak. *Kültür*. Dü. Akile Gürsoy. Ankara: Nobel, 2016.
- Gökalp, Ziya. *Hars ve Medeniyet*. Ankara: Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayını, 1972.
- . *Türk Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976.
- Güngör, Erol. *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*. İstanbul: Ötüken, 1986.
- Güngör, Nevin. *Kültür Eğitim Dil Üzerine Görüşleri İle Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Güvenç, Bzokurt. *İnsan ve Kültür*. İstanbul : Remzi, 2002.
- Haviland, William, ve diğerleri. *Kültürel Antropoloji*. İstanbul: Kaknüs, 2008.
- Kurt, İbrahim. «Kültür ve Kültür Kuramları.» Talas, Mustafa, ve diğerleri. *Sosyal Antropoloji*. İstanbul: Lisans, 2014. 45-60.
- Macionis, John. *Sosyoloji*. Çev. Vildan Akan. Ankara: Nobel Yayınları, 2012.
- Meriç, Cemil. *Kültürden İrfana*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.
- Social Structure*. New York: MacMillan, 1949.
- TDK. «TDK.» 18 12 2019. http://www.tdk.gov.tr/index.ph?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.51e7f81c585f18.54179645 Erişim Tarihi: 18.12.2019. 18 12 2019.
- Tylor, Edward Burnett. *Primitive Culture*. New York: Harper Torchbooks, 1958.
- White, Leslie. *The Evolution Of Culture: The Development of Civilization to the Fall of Rome*. New York: McGraw-Hill, 1959.

10. BÖLÜM

İSKİTLERİN KÖKENİ ÜZERİNE

İlhami DURMUŞ*

Giriş

İskitler Atlı Kavimler Medeniyeti'nin önemli bir halkasını oluşturmaktadır. Onlar Bozkır kavimleri arasında gerek siyasi tarihleri, gerekse kültürleri bakımından önemli bir yer tutmaktadır. İskitler bin yılı aşkın bir zaman tarih sahnesinde kalabilmeyi başaran ender kavimlerden biridir. Onlar Çin seddinden Tuna nehrine kadar çok geniş sahaya yayılmış olup, bırakmış oldukları kültürel miras bakımından “Kurgan Kültürleri”nin temsilcileri arasında önemli bir yere sahiptirler (Durmuş, 2012: 9).

İskitler geniş sahaya yayılmanın doğal bir sonucu olarak çeşitli kavimlerin kaynaklarında yer almaktadırlar. Grek kaynaklarında Skythai, Asur kaynaklarında Aşguzai, Pers kaynaklarında Saka ve Çin kaynaklarında Sai tabiri bu hareketli konar-göçerler için kullanılmıştır (Durmuş, 2012: 9). Pers kaynaklarında bu konar-göçerlerin Saka tigrakhauda, Saka tiay para daray ve Saka haumavarga olmak üzere üç grubundan söz edilmektedir (Herrmann, 1933: 158). Persler ülkelerinin kuzeydoğu, kuzey ve kuzeybatı tarafındaki gelişmeleri yakından bildiklerinden hareketli bozkır kavimlerini de yakından tanıyorlardı. Konar-göçerlerin adlarıyla ilgili verdikleri bilgiler meselenin hallini kolaylaştırmaktadır. Buradan Saka tiay para daray, yani denizin ötesine geçmiş olan Sakalar, Karadeniz İskitleri ile aynı kavime işaret etmektedir (Durmuş, 2012: 29). Zaten Persler bütün İskitleri Sakai, yani Saka olarak tanıyorlardı (Herodotos, VII, 64). Bu bilgi İskit- Saka aynılığı açısından önem taşımaktadır. Böylece Karadeniz İskitlerini Sakaların Pers ülkesinin kuzeyinden batıya geçen batı grubu olarak düşünebiliriz. Bundan böyle kullanacağımız İskit kelimesi geniş bozkırlara yayılmış konar- göçerler içindir.

Grek kaynakları başta olmak üzere Çin, Pers ve Asur kaynaklarında verilen bilgilerle arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkartılan buluntular İskitlerin tarih ve kültürlerinin aydınlatılmasında

* Prof. Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
ilhamidurmus@gmail.com

önemli bir yer tutmuş ve tutmaya da devam etmektedir. Ancak, Mançuryadan Macaristana Kafkaslardan Mısır önlerine kadar tarihte kayda değer gelişmelerde yerlerini alan, “Tarih yapan, ama tarih yazmayan” İskitlerin kimlikleri, yani soy-etnik kökleri de araştırılmaya çalışılmış, onların kökenleri hakkında görüşler ileri sürülmüş ve bilim adamları arasında bir görüş birliğine varılamamıştır.

İskitlerin kökenine dair antik kaynaklarda ve arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan buluntularda yeterli bilgiler bulunmamaktadır. İskit araştırmalarının başlamasıyla birlikte İskitlerin kökeni meselesi de gündeme gelmiş ve çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. E.H. Minns, "Etnografya ile ilgili hiçbir mesele belki de İskitlerin soyu problemi kadar tartışılmadı" (Minns, 1913: 35) demek suretiyle meselenin önemini belirtmektedir. Zihinleri meşgul eden bu mesele üzerinde 18. yüzyıldan günümüze kadar çalışmalar yapılarak, çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bazı otoriteler İskitlerin İranî, bazıları Slav ve bazıları da Ural-Altay ırkına mensup olduklarını belirtmiştir. Buna göre, İranî, Slav ve Ural-Altay ırkı görüşleri olmak üzere üç farklı bakış açısı ortaya çıkmaktadır.

İskitlerin Kökeni Üzerine Görüşler

İranîlik Görüşü: İskitlerin kökeni meselesi ortaya atılınca, ileri sürülen görüşlerden birisi İskitlerin İranî bir kavim olduğudur. 19. yüzyılda Zeus, Müllenhoff, Tomaschek, Fressel ve Wilser'in çalışmaları dikkati çekmektedir. Bu nazariyenin savunucuları İskit ve İran dinini karşılaştırarak, bu iki din arasında bağlantı kurmaya çalışmıştır. Yine, İskitleri İranî bir kavim olarak kabul eden bilim adamları, onlardan kaldığını ileri sürdükleri kelimelere dayanarak iddialarını ispat etmek istemektedir (Durmuş, 2012: 60).

20. yüzyılın başlarından itibaren de İskitlerin İranî bir kavim olduğunu ileri süren bilim adamları ortaya çıkmıştır. Bunların başında İraniyatçı Albert Herrmann gelmektedir. Bu bilim adamı Pamir Sakaları olarak adlandırdığı grubun doğu İran kökenli olduğunu dillerinin gösterdiğini ileri sürmektedir (Herrmann, 1920: 1798). Kretschmer de İskitlerin bakiyelerinde asıl İran kütlesinin bulunduğunu ve İskitlerle İranlılar arasında kültürel yakınlık bulunduğunu belirtmektedir (Kretschmer, 1921: 925). Junge ise, Sakalarla Perslerin yakın akraba kavim olduklarını (Junge, 1939: 6) ve dolayısıyla Hint Avrupaîliklerini (Junge, 1939: 9) kabul etmektedir. Von der Osten de adı çok defa

zikredilen İskitlerin çoğunluğunun Hint Avrupai soydan oluştuğunu belirtiyor. Avrasya bozkır kuşağı içinde büyük hareketlerle daima başka ırka mensup grupların da bir göç dalgası oluşturduklarının ortaya çıktığını vurgulayarak, bu durumda böylece Türk topluluklarının da karışmasının söz konusu olabileceğini ileri sürüyor (Von der Osten, 1956: 71), Potratz (Potratz 1963: 17) ve Rostovtzeff (Rostovtzeff 1969: 60)' de İskitlerin İranî bir kavim olduğu görüşünü ileri sürüyorlar. Grousset de "Özel adlar biliminin de gösterdiği gibi İskitler İran ırkına mensupturlar" diyerek, onların Hint Avrupaî bir kavim olduklarını kabul ediyor (Grousset 1980: 24).

Bu görüşler İskitlerin dili ve dini ele alınarak ileri sürülmektedir. İskitlere ait olduğunu belirttikleri bazı isimleri dikkate alarak ve İskit diniyle İranlıların dinini karşılaştırarak, İskitlerin İran soyundan olduğunu ileri sürmektedirler. Oysa elde ettikleri az sayıda malzemeyle ve İskit diniyle İranlıların dinini karşılaştırmakla Çin seddinden Tuna nehrine kadar yayılmış olan İskitlerin kökenini belirlemek ve onların Hint Avrupai bir kavim olduğunu ileri sürmek ilmi gerçeklere uymamaktadır (Durmuş, 2012: 61).

Slavlık Görüşü: Bu görüşe göre İskitlerin ıslav ırkına mensup oldukları kabul edilmektedir. Bu fikir ıslav memleketlerinde revaçtadır. Bu görüşü savunanlar Ruslardır. Ruslar daima İskitlerden Slavlıkları ispat olunmuş gibi bahsetmektedir. Halbu ki Herodotos ve Hippokrates'in eserlerinde Slavlık tezini destekler bir tek delil bulmak imkânı bile yoktur.

Slavlık tezini ileri sürenlerden birisi İ. E. Zabelin'dir. Zabelin Herodotos'un eserinden ziyade Kul Oba'da bulunmuş İskit vazolarındaki resimlerden hareketle İskitlerin Slavlığını ispat etmeye çalışmıştır. Bu resimlerdeki elbiseler ile Rusların elbiseleri arasında bağlantı kurmaya gayret etmiştir. Mannert ve Cuno gibi bazı bilim adamları da ikna edici deliller getirememeksizin, İskitleri Slavların ataları olarak görmüşlerdir (Kretschmer 1921: 923). Grigoriev, İlovaiski gibi bazı Rus bilim adamları da onların slav kökenli olmaları gerektiğini ileri sürmüştür (Memiş, 1987: 22).

Bu görüşü destekleyecek hiç bir yazılı kaynak bulunmadığından ve son derece de keyfi olarak değerlendirilen arkeolojik buluntulardan da sağlıklı bir sonuç alınamayacağından, ilmi temeli en tutarsız olan görüş İskitlerin Slavlığıdır. Zaten bu nazariye Rus bilim adamları

dışında hiç bir bilim adamı tarafından rağbet görmemiştir (Durmuş, 2012: 62).

Ural-Altay Irkı Görüşü: İskitlerin hangi ırka mensup olduğu meselesi ortaya çıkaldan bu yana, en kuvvetli nazariye İskitlerin asılları itibariyle Ural-Altay ırkına mensup oldukları görüşüdür. Bu görüş de yaklaşık olarak 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren ileri sürülmeye başlamıştır. Bu tezin en meşhur taraftarı olarak, B.G. Niebuhr bilinmektedir.

Niebuhr, Herodotos'un eserini gayet tarafsız bir yöntemle inceledikten sonra, İskitlerin Tatar veya Moğol kavimlerinden oldukları fikrini ileri sürmüştür. Dayandığı esas, İskitlerle Tatarların örf ve adetlerindeki benzerliklerdir. Bu fikri meşhur Yunan tarihi araştırmacılarından Grote de aynen kabul etmiştir (Grote, 1857: 240). Niebuhr ve Grote'den sonra İskitlerin Moğolluğu tezini Neumann takviye etmiştir. Kiepert ise, Orta Asya'dan Güney Rusya'ya gelen İskitlerin gelenek ve göreneklerinin atlı kavimlerin konar- göçer hayat tarzına uyduğunu belirterek, bunların Moğol ya da Türk-Tatar ırkından olduklarını ileri sürmüştür (Kiepert, 1878: 343). Nagy de İskitlerin Ural- Altay ırkına mensup bir kavim olduğunu belirtmiştir.

Niebuhr'un ileri sürmüş olduğu görüş gitgide daha da çok taraftar bularak, mesele çok yönlü olarak incelenmiştir. Bu araştırmacılar arasında yer alan pek çok meşhur tarihçi, filolog ve arkeolog yaptığı çalışmalarda görüşlerini değişik şekillerde açıklamışlardır. Bunlar arasında meşhur çivi yazısı uzmanı Mordtmann, Saka tigrakhauda ve Saka haumavarga'nın Türklüğünü çivi yazılı metinlere dayanarak ispatlamaya çalışmıştır (Mordtmann, 1877: 77). Filolojik malzemeleri Türkçe kelimelerle karşılaştıran Kuun da, "Artık belgelerin bolluğu İskitlerin kollektif adının farklı Türk soylarını içerdiğini açıkça gösteriyor" (Kuun, 1981: LVII) demekle İskitlerin Türklüğünü kabul etmektedir.

İskitlerin Ural- Altay ırkına mensup bir kavim olduğu görüşü doğrultusunda 20. yüzyılda da birçok çalışma yapılmıştır. Bunların başında Minns gelmektedir. Minns yazılı kaynakları ve çok sayıda arkeolojik malzemeyi değerlendirerek, onların Hint Avrupalı bir kavim olmadıklarını (Minns 1913: 44), dolayısıyla Ural- Altay ırkına mensup olduklarını kabul etmiştir (Minns 1970: 187). Franke de İskitlerin Türklüğü fikrindedir (Franke, 1904: 60- 61). Meyer ise, konar- göçerleri

genelde İrani olarak görmesine rağmen; Oxus (Ögüz) ve Jaxartes (İnci) nehirleri dolaylarında ve buraların biraz daha kuzeyinde oturan Sakaların vaktiyle bir Türk soyundan olabilecekleri fikrini beyan etmektedir (Meyer, 1926: 905). Huntingford da İskitlerin Asya kökenli, Tatar veya Moğol ırkına mensup olduklarını kabul etmektedir (Huntingford 1935: 785). Ruben ise, İskitlerin dili İran dili olsa bile, onların Herodotos tarafından tasvir edilen adetlerinin İran adetleri olmadığını belirttiikten sonra, Herodotos'un onların Dede Korkut'taki gibi Tepe-göz'e benzeyen varlıklara itikatlarını tasvir ettiğini, gözleri kör olan köle hakkındaki hikâyelerin Köroğlu destanlarına geçtiğini vurgulayarak (Ruben, 1942: 698), İskitlerin Türk olduklarına inanıyor. Von der Osten ise, İskitleri İrani saymasına rağmen, "Avrasya bozkır kuşağı içinde büyük hareketlerle daima başka ırka mensup grupların da bir göç dalgası oluşturdukları ortaya çıkıyor. Bu durumda Türk toplulukları da söz konusu olmalıydı" (Von der Osten, 1956: 71) diyerek, İskitlerin içerisinde Türk topluluklarının varlığını da kabul ediyor.

İskitlerin Ural- Altay ırkına mensup olduğunu kabul eden ve bu konuda görüşlerini belirten Türk bilim adamları da vardır. Bunlardan biri, Molla Mehmed El'abeşi'dir. Bu bilim adamı, "Türk uruğlarından ve Dünya'nın büyük eski kavimleri zümresinden biri İskit Türkleri'dir" (Molla Mehmed El'abeşi 1909: 54) diyerek, İskitlerin bir Türk kavmi olduğunu kabul ediyor. Arsal ise, antik kaynakları ilmi yöntemle inceleyerek, İskitlerin (Sakalar) Türk olduklarını beyan ediyor (Arsal 1930: 8). Günaltay da Sakaların Türklüğünü kabul ediyor (Günaltay 1938: 349). İskitlerin Türklüğünü kabul eden Türk bilim adamları arasında Zeki Velidi Togan da bulunmaktadır. Togan, "Zamanımızda İskitlerin menşei ve kültürleri meselesi ile uğraşan E. Minns, H. Triedler ve B. Laufer gibi, ben de bu kavmin hakim tabakasının Türk olduğu kanaatindeyim" dedikten sonra, bunların hayat tarzı, kıyafet ve simaları, adet ve ahlakları hakkında Hippokrates tarafından verilen bilgilerin Hunlar ve Gök Türkler hakkında yazılanlarla aynı olduğunu kabul ediyor (Togan, 1981: 34). Kırzioğlu da İskitlerin bir Türk kavmi olduğunu aynen kabul ediyor (Kırzioğlu, 1953: 69). İskitlerin Türk asıllı olduğunu kabul eden bilim adamlarından birisi de Guboğlu'dur. Bu bilim adamı, İskitlerin Orta Asya ya da Turan'dan Doğu Avrupa'ya göç ederek, tarihte "Scytsi" ya da "İskit" adıyla tanınan "Proto-Türkler"

olduğunu belirtiyor (Guboğlu, 1976: 753). Tarhan ise, İskit araştırmalarının, Kimmerlerinkine nazaran çok daha ileri bir safhada bulunduğunu, aradaki bir takım problemlere ve karşıt hipotezlere rağmen, kökenlerinin Orta Asya'ya bağlandığını ve bunların Türk asıllı olduklarının katıyetle kabul edildiğini belirtmektedir. Arkeolojik materyal ve kaynakların bu tezin ana dayanak noktasını teşkil ettiğini ve diğer görüşleri objektif bir şekilde bertaraf ettiğini de ileri sürmektedir (Tarhan, 1979: 358). Ögel de, Orta Asya'daki atlı kavimler için, bazen geniş olarak, Saka yerine İskit deyiminin kullanıldığını ve Saka kavim adının yalnızca İndo Cermen Kavimlerini belirten bir deyim olmadığını, bunların içinde Türklerin ve hatta Moğolların dahi olduğunu kabul etmektedir (Ögel, 1981: 186). Seyidof ise, Sakaların esasını Türk dilli toplulukların oluşturduğunu belirtmekte ve "Türk boyunun, bilhassa Yakutların, Kazakların ve Azerilerin Soy kökünde ve etnik oluşumunda rol oynayan Sakalar, yalnız ve yalnız Türk dilli olmuşlardır" demektedir (Seyidof 1983: 39). Öztuna da Sakaların geniş ölçüde Arî unsurlarla karışmış Türkler olduğunu, Hanedanın ve hakim unsurun Türklüğünü kabul etmektedir (Öztuna, 1990: 127). Koca ise, İskitlerin idareci kesiminin ve bazı boylarının Türk olduğu kanaatinde olduğunu belirtmektedir (Koca, 1990: 31). Durmuş ise, İskitler hakkında bilgi veren yazılı kaynaklar ve doğrudan onların maddi kültür unsurlarını değerlendirmek suretiyle Türklüklerini belirtmektedir. Bu bağlamda adları, dilleri, inançları, gelenekleri ile sanat anlayışlarından hareketle onların Türklüğü lehine sağlam delillere işaret etmektedir (Durmuş, 1993: 45- 59; 2002: 620- 627; 2008: 17- 29; 2019: 95- 116; 2019: 185- 198).

İskitlerin Türklüğü

İskitlerin kökenine dair görüşlere baktığımızda, İskitlerin Slav kökenli olduğunu ileri sürenler, onların Slavlığını ortaya koyabilecek sağlam deliller ortaya koyamamaktadır, İskitlerin İranî bir kavim olduğunu ileri sürenler, onların dillerine ait olduğunu belirttikleri bazı kelimelerden hareket ederek, Perslerle İskitlerin dinini karşılaştırarak, İranî bir kavim olduğu kanaatine varmaktadır. Dilleri ve dinlerinin dışında İskitlerin İranî bir kavim olduğuna dair başka delil getirilememektedir. İskitlerin Ural- Altay kökenli bir kavim olduğu kanaatinde olan bilim adamları da yazılı ve arkeolojik kaynakları dikkate alarak, görüşlerini belirtmektedir.

İskitlerin Ural- Altay ırkına mensup bir kavim olduğu ve hatta Türk olduğu tezi de gitgide bilim aleminde daha çok taraftar bulmaktadır. Zamanla Orta Asya, Kafkaslar ve Anadolu'nun doğu kesiminde yapılacak arkeolojik kazıların bu kanaati daha da güçlendirmesi ve meselenin hallini kolaylaştırması ihtimal dahilindedir. Şimdilik elde mevcut kaynakların verdiği imkân ölçüsünde İskitlerin ilk yurtlarının, soy efsanelerinin, adlarının, dillerinin, dinlerinin, sanatlarının, gelenek ve göreneklerinin Türklükle ne derece ilgili olduğunu belirtmeye çalışacağız.

İlk Yurtları: İskitlerin anayurdu üzerine ilk tarihi bilgiyi Herodotos vermektedir. Herodotos, "Konar-göçer İskitler, Asya'daydılar; Massagetlerle yaptıkları bir savaştan yenik çıktılar, Araxes ırmağını geçtiler, Kimmerlerin yanına göç ettiler" (Herodotos, IV, 119) demektedir. Herodotos, Araxes'i Aral gölünün doğu tarafına akan Jaxartes olarak ifade ediyor ve sonraki yazarların Hazar denizine batıdan aktığını söyledikleri Araxes'i kastetmiyor. Ptolemy yukarıda adı geçen halkı Saka olarak bildiriyor ve doğuya, Jaxartes'in doğduğu bölgeye yerleştiriyor. Bundan dolayı İskitlerin M.Ö. 8. yüzyılda Orta Asya'da bulduklarını ve daha uzakta Bering Boğazı'na kadar konar-göçer toplulukların yayıldığını anlayabiliyoruz (Huntingford, 1935: 785). Pers kaynaklarında geçen ve üç Saka grubundan biri olan Saka tiay para daray (Herrmann, 1933:158) ise denizin ötesine geçen Sakaları, yani İskitleri gösteriyor. Buradan Pers ülkesinin kuzeyinde doğudan batıya doğru bir göç hareketinin olduğunu anlayabiliyoruz Bu da bir zamanlar İskitlerin bozkırların doğusunda yaşadıklarını, ilk yurtlarının bozkırların doğusunda aranması gerektiğini gösteriyor. Strabon da Sakalarla beraber İskit olarak adlandırılan Asyalı konar-göçer topluluklardan bahsediyor (Strabon, XI, 5.11). Şüphesiz Herodotos'un verdiği bilgi Strabon'unkinden çok daha fazla değer taşıyor, çünkü Herodotos, Strabon'dan yaklaşık dört asırdan daha fazla bir zaman önce yaşadığından verdiği bilgi çok eskiye aittir.

Yazılı kaynaklardaki bilgileri arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkartılan buluntular da desteklemektedir. İskitlere ait arkeolojik buluntuların daha eski tarihli olanları bozkırların doğusunda ortaya çıkartılmıştır. Özellikle Tuva'da Arzhan kurganı buluntuları İskitlere ait olanları, çeşit bakımından zenginlikleri dikkate alındığında adı geçen kavmin ortaya çıktığı coğrafyaya ışık tutmak ve bu hususta yazılı

kaynakları doğrulamak açısından büyük değer taşımaktadır. Çünkü erken İskit kültürüne İskit- Sibiryա kültürü etki etmekte ve bu kültür bozkırlarda M.Ö. 8. yüzyıldan itibaren yayılmaya başlamakta ve bozkırın geniş alanlarında tüm özelliğiyle eksiksiz olarak gelişme göstermektedir (Gryaznov, 1980: 56).

Modern araştırmacılarından bazıları da İskitlerin Asya kökenli olduğu tezini kabul ediyor. Bunlardan Minns İskitlerin Asya kökenli bir kavim olduğunu şu şekilde ifade ediyor: "Elbette, konar-göçer İskitlerin Asya kökenli olmaları İranlılarla alakalı değildir, fakat onların Ari olmayan köklerini hatıra getirir" (Minns, 1913: 44). Ancak Minns bu görüşü ortaya attığında henüz bozkırların doğusunda birçok kurgan, özellikle Tuva'da Arzhan kurganı açılmamıştı. Daha bilgiler yeterli değilken böyle bir görüş isabetli bir şekilde mevcut kaynaklardan hareketle ileri sürülmüştü. Arzhan kurganının açılması ve buluntularının değerlendirilmesi İskitlerin ilk yurtlarının Asya içleri olduğunu hatırlatmaktan öte, artık kesinlikle düşündürüyor (Durmuş, 2002: 621). Artık İskitlerin Asya kökenli bir kavim olduğu yolundaki görüşler beyan edilmeye daha sonraki zamanlarda da sürmüş ve bilim alanında kabul edilmiştir. Batıda bulunmuş olan görünürdeki yeni bir takım Sibiryա'lı unsurların mevcudiyeti de İskitlerin batı Sibiryա'lı bir kavim olduğunu ileri süren bilim adamlarının görüşlerini desteklemektedir (Memiş, 1987: 23).

Türk ırkının anavatanı Asya'nın orta kısmıdır. Burası doğuda Kadirgan dağlarından, batıda Ural dağları ile Hazar denizi'ne kadar, kuzeyde Sibiryա'dan, güneyde Çin, Tibet ve İran ülkelerine kadar uzanan geniş sahadır. Bu sahanın bugün coğrafyacılara kabul edilen adı Orta Asya'dır. Türkler bu sahalardan bütün Dünya'ya yayılmıştır (Arsal, 1930: 3).

Herodotos'un İskitlerin Asya'lı bir kavim olduğunu bildirmesi ve arkeolojik buluntularla batıda Sibiryա'lı unsurların ortaya çıkması ve Orta Asya olarak tanımlanan coğrafyanın da en eski devirlerden bu yana Türklerin anayurdu olarak bilinmesi, geldikleri coğrafya itibariyle konar-göçer İskitlerin Türk kökenli bir kavim olabileceğini düşünmemizi mümkün kılıyor. İskitlerin geldiği coğrafyada Ural- Altay ırkına mensup kavimlerin dışında başka ırktan kavimlerin bulunmaması da onların Türk soyundan olabileceğini gösteriyor.

Soy Efsaneleri: İskit edebiyatı ile ilgili bilgiler kendi kaynaklarından değil, Grek kaynaklarından takip edilebilmektedir. Onlara dair kayda değer bilgiler Herodotos tarafından verilmektedir. Özellikle İskit soyuna dair bilgileri Herodotos yazıya geçirmiştir. Burada Herodotos, hem İskitlerin hem de Karadeniz'in kuzeyine yerleşmiş olan Greklerin anlatımına başvurarak İskit soyu hakkında bilgi vermektedir. Şüphesiz İskitlere dair verilen bu bilgilerin değerli olduğu düşünülmektedir.

Herodotos, İskit soyuna dair ilk anlatımını İskitlerin kendi anlatımına dayandırmaktadır. İskitler, kendilerini ırkların en genci sayarlar ve kökenlerini şöyle verirler: Bu ülke boştu, burada ilk olarak Targitaos adında bir adam doğdu. Bu Targitaos'un babası Zeus, anası da Borysthenes ırmağının kızıymış, öyle derler. Targitaos'un kökeni buymuş demek; bunun üç çocuğu olmuş, Lipoxais, Arpoxais ve en küçükleri Koloxais. Bunların zamanında İskitya'ya gökyüzünden altından yapılma zanaat araçları düşüyor, bir sapan, bir boyunduruk, bir balta ve bir kupa. Bunları ilk olarak en büyükleri görüyor ve yaklaşıyor almak için; altın kızıl kor oluyor. O geri çekiliyor, ortanca ilerliyor, gene aynı şey oluyor. Maden öyle ateş saçıyor ki, uzaklaşmak zorunda kalıyor. Sıra üçüncüye, yani en küçüklerine geliyor, o zaman altın soğuyor, o da bunları alıp evine götürüyor. Mucizeyi gören büyükler, iktidarı en küçüklerine bırakıyorlar (Herodotos, IV, 5).

Lipoxais'ten, Aukhatea denilen İskitler doğmuştur. Ortancadan, Arpoxais'ten inenler Katiari'ler ve Traspieslerdir; ve en küçüklerinden de hükümdarları çıkmıştır ki, adları Paralatailerdir. Tümü de Skoloti diye anılırlar ki, hükümdarların lakabıdır. Bunlara İskitler adını Grekler takmıştır (Herodotos, IV, 6).

Kendi dediklerine bakılırsa, İskitler, böyle meydana çıkmışlardır, ilk hükümdarları Targitaos'tan Darius'un ülkelerine karşı açtığı sefere gelinceye kadar ırkları diyorlar, hepsi bin yıldan öteye gitmez, tastamam bu kadardır. Gökten düşen bu kutsal altını hükümdarlar büyük bir dikkatle saklarlar ve büyük kurbanlar keserek hoşnutluğunu kazanmaya çalışırlar. Kutsal altını korumakla görevli olan kimse, bu bayram süresinde açık havada uyursa o yılı çıkaramaz, İskitler öyle derler; ve bu bekçi bir gün içinde at sırtında ne kadar toprağı çepeçevre dolanabilirse o toprak kendisine ödün olarak verilir. Yurtları çok büyüktür. O kadar ki, Kolaxais üç hükümdarlığa ayrılmış, her birini bir

oğluna vermiştir; bu hükümdarlıklardan biri öbürlerinden daha büyüktür, altın burada saklanır. Kuzeye doğru Boreas rüzgarı bölgesinde ve insanların yaşadıkları toprakların ötesinde, ne daha ileriye gidilebilir, ne de bir şey görülebilir, çünkü kuş başı iriliğinde tüylerle doludur; bu tüyler yeri göğü kaplar, ufku perdeler (Heorodotos, IV, 7).

Oğuz Han Destanı'nda yukarıda belirtilenleri destekleyen veriler karşılaştırma yapmaya imkan vermiştir. Destandaki bilgilere göre, Oğuz Han günlerden bir gün bir yerde Tanrı'ya yalvarıyordu. Karanlık basınca gökten bir gök ışık indi. Oğuz Han oraya yürüdüğünde o ışığın içinde oturan çok güzel bir kız gördü. Kıza gönül vererek evlendi. Üç erkek çocukları oldu. Birincisine Gün, ikincisine Ay ve üçüncüsüne de Yıldız adını koydular (Bang- Arat, 1936: 13, 15).

Bu anlatımda İskit türeyiş efsanesindeki bilgiler Oğuz Destanı'ndaki verilen bilgilerle de karşılaştırılmıştır. Bu bağlamda Targitaios= Oğuz Han, onun oğulları Lipoxais= Gün Han, Arpozais, Kolaxais= Yıldız Han'la aynileştirilmiştir. Bu bağlamda Targitaios olarak belirtilen şahsın Oğuz Han olduğu, dolayısıyla bizzat İskitler tarafından yapılan anlatımların Oğuz Destanı'yla bağlantılı olduğu açık bir biçimde vurgulanmıştır (Tarhan, 2002: 608)

İskit soyu hakkında Karadeniz'in kuzeyine yerleşmiş Greklerin anlattıkları da kayda değerdir. Herakles diye anlatırlar, Geryon'un öküzlerini önüne katmış giderken, İskitlerin oturdukları yerlere gelmiş, o zamanlar buralarda kimse yokmuş; Geryon, Karadeniz'in çok uzağında oturuyordu; Herakles direklerinin ötesinde, Okeanos Gadeires'i yakınında bulunan ve Greklerin Erytheia adayı alıp yerleşmişti. Okeanos'a gelince, bu da doğu bölgelerinden çıkarmış ve bütün toprakları çepeçevre dolanırılmış, böyle söylerler, ama bir kanıt göstermezler. Evet, işte Herakles buralardan kalkmış, bugün İskitya denilen ülkeye gelmiş; soğuk, buz gibi bir havaya yakalanmış, aslan postunu çekmiş üzerine ve uyumuş; arabasına koşulu iki kısarak otlamaktaymışlar, bu arada bir mucize olarak kaybolmuşlar (Herodotos, IV, 8)

Herakles uyanmış, kısrakları aramış, bütün ülkeyi geçmiş, sonunda "Ağaçlık" denilen yere gelmiş. Bir mağaranın içinde bir yaratık bulmuş, yarısı kız, yarısı yılan; kalçalarından başlayarak yukarısı kadın, alt yanı yılan. Bu gördüğü karşısında uğramış olduğu

şaşkınlıktan kurtulunca, acaba kendi başlarına dolaşan kısrakları gördü mü diye sormuş; o, kısrakların kendi elinde olduğu ve geri alabilmek için kendisiyle yatması gerektiği cevabını vermiş. Herakles bu ücret karşılığı onunla birleşmiş. Kısrakları geri vermeyi ertelemiş, çünkü Herakles ile daha uzun zaman kalmak istemiş, öbürü ise bir an evvel kısrakları alıp gitmek istemiş. Sonunda kısrakları vermiş ve şöyle söylemiş: “Buraya gelen kısrakları senin için sakladım; sen de karşılığını ödedin, işte senden üç çocuğum oldu. Büyüyecekler, o zaman onları ne yapacağım? Bunu sen söyleyeceksin. Burada mı yerleştireyim, -çünkü bu topraklar benimdir- , yoksa senin yanına mı göndereyim” diye sormuş (Herodotos, IV, 9).

İskit soyunun türeyişi ile ilgili Grek anlatımıyla da Oğuz Destanı arasında bağ kurulmuştur. Herakles, Oğuz Han olarak verilmektedir. Burada onun çocukları da Agathrysos= Gök Han, Gelonos, Dağ Han ve Skythes= Deniz Han’la aynileştirilmiştir. Bu bağlamda her iki soy efsanesi de Oğuz Destanıyla özdeşleştirilmiştir (Tarhan, 2002: 608).

Oğuz Han Destanı’nda Oğuz’un ikinci bir evliliği gerçekleşir. Bu olay şu şekilde anlatılır. Oğuz Han ava gider. Önünde bir göl ortasında bir ağaç görür. Ağacın kovuğunda çok güzel bir kız oturur. Oğuz Han onu görünce çok etkilenir ve onunla evlenir. Evliliklerinden üç erkek çocukları olur. Birincisine Gök, ikincisine Dağ, üçüncüsüne Deniz adını koyarlar (Bang- Arat, 1936: 15).

Herakles ise şu cevabı vermiş: “Çocuklarının büyüüp adam olduklarını gördüğün zaman, eğer şu diyeceğimi yaparsan, yanlış bir şey yapmış olmazsın: İçlerinden hangisi şu yayı benim gibi kurar ve şu kılıcı benim gibi kuşanırsa onu bu ülkeye yerleştir; bu dediklerimi yapamayanları kov bu topraklardan gitsinler. Eğer bu dediğimi yaparsan mutlu olursun, benim sözümünden de çıkmamış olursun” (Herodotos, IV, 9). Herakles yaylarından birini (çünkü o zamana kadar iki yayı vardı) kurdu, omuzdan atma kılıç kayışının nasıl kuşanıldığını gösterdi, sonra yayı ve kılıç kayışını kadına verdi; kılıç kayışının tokasında altın bir kupa vardı. Bunları verdikten sonra gitti. Çocukları doğdular. Büyüyünce anaları adlarını koydu; birincisinin adı Agathrsos, sonrakinin Gelonos, en küçüğünün Skythes. Sonra Herakles’in sözüne bağlı kalarak onun emretmiş olduğu şeyi yaptı. Çocuklarından ikisi Agathrysos ve Gelonos istenilen şeyi yapamadılar, kendilerini dünyaya getirmiş olan anaları onları kovdu, çıkıp gittiler; en küçükleri Skythes,

istenileni yaptı ve yerinde kaldı. Sonradan gelen bütün İskit hükümdarları bu Herakles oğlu Skythes'ten türemişlerdir. İskitlerin bugün de kılıç kayışlarında asılı duran kupalar Herakles'in kupasının anısını sürdürürler (Herodotos, IV, 10).

Yukarıda anlatılan hikaye ile Oğuz Han Destanında anlatılanlarla benzerlik kurmak mümkün olabilmektedir. Oğuz Han Destanında böyle bir hikaye anlatılmaktadır. Oğuz Han'ın yanında ak sakallı, kır saçlı, çok tecrübeli bir ihtiyar vardı. O, anlayışlı ve asil bir adamdı. Adı Uluğ Türk idi. Günlerden bir gün uykuda bir altın yay ve üç gümüş ok gördü. Uykudan uyanınca gördüğünü Oğuz Han'a anlattı. Oğuz Han sabah olunca oğullarını çağırttı. Oğullarından Gün, Ay ve Yıldız doğuya, Gök, Dağ ve Denizi batıya gönderdi. Gün, Ay ve Yıldız yolda altın yayı buldular, babalarına getirdiler. Oğuz Han yayı üçe böldü ve oğullarına verdi. Küçük oğulları Gök, Dağ ve Deniz üç gümüş oku buldular ve babalarına getirdiler. Oğuz Han bu okları küçük oğullarına üleştirdi. Oğuz Han kurultayı topladı. Sağ yanına Bozokları, sol yanına Üçokları topladı, Oğullarına yurdunu üleştirdi (Bang- Arat, 1936: 31, 33).

Adları: İskit/Saka adını açıklamak üzere şimdiye kadar bazı görüşler ileri sürülmüştür. Togan, İskitlerin kabile isimleri olan Targutae, Skolot ve Parulat kelimelerinin de Türk, Çigil ve Barula adlarının 'T'li cemi şeklinin, yani Türküt, Sikilüt ve Barulat demek olmasının pek mümkün olduğunu belirtiyor ve İskit kelimesinin Cengiz'in ilk dayandığı kabilelerden Sakait kabilesinin adı gibi, Saka adının 'T'li cem şekli olmasını hatıra getirdiğini ileri sürüyor (Togan, 1981: 35). Kuun ise, Part topluluklarının kollektif adında, Arsak (Romalılar arasında Arsac-es), Massagetlerin etnik adında Mas-sag ve Sakaların Grekler arasındaki "Sakai" adının kuşkuyla yer bırakmaksızın oriental Türk sözü "sağ", "akıllı", "yetenekli", "ileri görüşlü" anlamına gelen sözlerle aynı olduğunu belirtiyor (Kuun, 1981: LVII). Saka/Sak adının Türk diline ait bir kelime olduğunu kabul eden Günaltay ise, Çağatay lûgatında Sak kelimesinin yan manasına geldiğini belirterek, Sakaların oturdukları yerlerin ana Türk iline nispetle yan taraf olduğu düşünülürse, onlara bu adın verilmiş olması münasebetinin anlaşılacağını bildiriyor (Günaltay, 1938: 349). Aynı bilim adamı, vaktiyle bu adı taşıyan Türklerden Sibiryaya içlerine ve kuzeydoğuya doğru göç etmek mecburiyetinde kalmış olan ve günümüzde Ruslar

tarafından verilen Yakut adıyla anılan boyların kendilerini hala Saka adıyla anmakta olmalarının da eski Sakaların Türklüklerini gösterdiğini belirtiyor (Günaltay, 1938: 350). Seyidof ise, Sag/Sak'ın birden çok anlamı olan Türk menşeli bir kelime olduğunu ileri sürüyor ve Günaltay'ın da belirttiği üzere, Sak(a)/Sa'ların Yakutlarla soyca ya aynı, ya da yakın akraba olduklarını kabul ediyor (Seyidof, 1983: 31-32). Birçok Türk lehçesinde Sa/Sak kelimesinin yaygın manalarından birinin "yay" olduğunu, bazı Türk lehçelerinde "kuvvet", "güç" manalarının bulunduğunu belirtiyor (Seyidof 1983: 32). Türkçede başta "y" ve "s" ile başlayan kelimelerin birbirinin yerine kullanıldığını, Yakut adının birinci hecesi "ya"nın, fonetik bakımından Sak(a), Sa(yay) ile farklı olsa da mana bakımından Sak/sa (yay) ile aynılığını savunan Seyidof, ya ve Sa(k)/Sa'nın her ikisinin de "yay" demek olduğunu kabul ediyor (Seyidof 1983: 34).

Sakaların kendilerine hangi adı verdikleri henüz kendi yazılı kaynaklarıyla belirlenmiş olmamasına ve onlara bu adı komşularının vermesine rağmen, kendilerini buna yakın bir adla anmaları mümkün görünmektedir. Bilim adamlarının Türklükle ve Türkçe ile bağlantılı görmeye çalıştıkları Sak kelimesinin, Seyidof'un da belirttiği üzere, Türkçede bazı kelimelerde başta "s" ve "y" değişim hadisesini, Türklerde yay ye okun en eski devirlerden bu yana önemini, Bozoklar, Üçoklar, 53 Yaylar, 40 Yaylar (Seyidof, 1983: 36) gibi daha sonraki Türk boylarının da yayı ve oku kendilerine ad olarak aldıklarını düşündüğümüzde Sak kelimesinin Türkçe ile alakalı bir kelime olabileceği akla yatkın geliyor. Ayrıca, Sakaların çok iyi yay ve ok kullanmaları, bu hususiyetlerinin hem yazılı kaynaklar ve hem de arkeolojik malzemeyle tespit edilmesi, onların adının yay ve okun birleşmesinden oluştuğu düşüncesini kuvvetlendiriyor.

Dilleri: Dilin milletlerin kökünün tayininde şüphesiz çok büyük önemi vardır. Bir milletin dilini tespit edebilecek yeterli malzemenin olmaması, o milletin hangi ırka mensup olduğunun belirlenmesini zorlaştırmakta ve böyle bir durumda bu meselenin çözümünde din, gelenek ve görenekler ve sanat eserleri gibi ikinci dereceden kaynakların kullanılması mecburiyeti gündeme gelmektedir. Şüphesiz ki, bunların meselenin çözümünde dil kadar neticeye götürücü olması mümkün değildir.

İskitler de dilleri hakkında fazla materyal bulunmayan

kavimlerden biridir. Bundan dolayı İskitlerin İranî bir kavim olduğunu iddia edenlerden başka, Türk olduğu görüşünü savunan dil bilimciler de bulunmaktadır. İskitlerin diliyle ilgili bilgileri çivi yazılı metinlerde ve Grek yazarlarının eserlerinde belirttikleri kelimelerden öğrenebiliyoruz.

Bölgenin coğrafi adları Eskiçağ yazarları arasında Türk dilinin yardımıyla Karadeniz'den Hazar denizi'ne kadar büyük bir sahada yayılmıştır. Hatta eski yazarların gösterdikleri delillere göre onlara Türk dilinde bazı adlar verilmiştir. Bunlara, Temerinda, Karım Paluk, Graucasus (Kun 1981: LVII) örnek olarak verilebilir. Temerinda birleşik kelimesinin ilk kelimesi olan Temer, Türkçe Tengiz ve Macarca Tenger olarak bilinmektedir (Nemeth 1940:806). İskitler Graucasus dağına Graucasim demiştir. Türk dilinde "kar", "kar"ı ve "okar", "yüksek"i nitelemek için kullanılmaktadır. Formaldaki "augan", Uygurca "okan", Çağatayca "ogan" yani "Büyük Tanrı" ya işaret etmektedir. İskitlerin Karım Paluk adı da balık gölüne işaret etmektedir (Kun, 1981: LVIII-LIX).

İskitlerin sadece coğrafya adlarıyla değil, aynı zamanda İskitçe dini kelimelerle Türkçe arasında da bağlantı kurulabilmektedir. Herodotos, İskitlerin Hestia'ya "Tabiti", Zeus'a "Papaeos", Gea'ya "Apia", Göksel Aphrodite'ye "Artimpasa", Poseidon'a "Thamimasadas" dediklerini bildirmektedir (Herodotos, IV, 59). Thamimasadas, Denizin Babası ve Artimpaşa, Erdembaşı bütün cesaretlerin başı anlamına gelmektedir. Tabiti ise, tapınmakla alakalı olup, tapımı, tapınmayı gösteriyor. Gökle ilgili olan Papaeos, Baba, Dede, Ata, Babir, Bayat Tanrı manasına geliyor (Kun, 1981, LIX).

Sakaların diliyle ilgili olarak Sus ve civarından bulunan çivi yazılı metinler onların dilinin Türkçe olduğunu göstermektedir. Oldukça dağınık olan yazılardan Sakaların Türklüğü anlaşılmaktadır. Bu çivi yazılı metinlerde Türkçe kelimelere, anira, onamak; arta, oturmak; daldu, doldurak; gik, gök; irçigi, artmak, artık; kutta, katmak; çağri, oğul; val, yol; vita vana, öte yana; vurun, urun (Mordtmann, 1870: 9, 15, 20, 24, 29, 36, 49, 66, 70) örnek olarak verilebilir. Mordtmann bu metinlerden hareketle Sakaların Türk olduğunu ve bu yazıtların Türk-Tatar dil köküyle, bağlantılı olduğunu kabul etmekte ve bu dile Sakça adını vermektedir (Mordtmann, 1870: 77). Bu metinlerde, özellikle fiillerin hemen hemen tamamı Türkçe'dir. Bunu bir tesadüf olarak düşünmek mümkün değildir. Tuna "Birbiriyle hiç ilgisi olmayan Dünya

dillerinde, tesadüfi kelime uygunlukları bir mucize kabilindedir ve örnekleri bir elin beş parmağını geçmez" (Tuna, 1990: 38) derken, bunun sebebini de adı geçen eserinde açıklamaktadır. Oysa Sus'ta bulunan ve Sus diliyle ilgili görünen kelimelerin büyük çoğunluğu Türkçe'dir.

Kazakistan'da Alma Ata'nın yakınında Esik kurganından üzeri yazılı küçük bir kap bulunmuştur. Sakalara ait olan ve 26 harften oluşan bu yazı Süleymanov tarafından, "Han'ın oğlu yirmi üç yaşında yok oldu. (Halkın?) adı da yok oldu" (Süleymanov, 1970: 3) şeklinde de günümüz Türkçesine aktarılmıştır.

Antik yazarların verdiği dini, coğrafi ve şahıs adları, Sus ve çevresinde bulunan tuğla parçalan ve nihayet Esik kurganından bulunan küçük kap üzerindeki yazı İskit/Sakaların Türklüğünü göstermek bakımından büyük önem taşımaktadır. Şüphesiz, Çin'in kuzey batısında Tuna nehrine kadar çok geniş bir sahaya yayılmış topluluklar içerisinde başka dilleri konuşan topluluklar bulunuyordu. Fakat mevcut belgelerin gösterdiğine göre, İskit/Sakalar Türk dilli ve Türkçe konuşuyor olmalıydı. Mordtmann'ın da belirttiği gibi (Mordtmann, 1870: 50), çivi yazılı belgelere göre Sakaların dili, "Türk-Tatar" ve "Fin-Ugor" dillerinin henüz ayrılmadığı dönemden idi.

Dinleri: İskitlerin dini hakkında Grek kaynaklarında verilen bilgiler oldukça sınırlıdır. Bu hususta Herodotos bilgi vermektedir. Herodotos İskitlerin en çok Hestia olmak üzere Zeus'a ve Zeus'un karısı olan Toprak'a itibar ettiklerini, Apollon, Göksel Aphrodite, Herakles ve Ares'in ise, ikinci sırada yer aldığını belirtmektedir. Yine Herodotos, İskit dilinde Hestia'ya "Tabiti", Zeus'a "Papaios", Toprak'a "Api", Apollon'a "Oitosyros", Göksel Aphrodite'ye "Artimpasa", Poseidon'a "Thamimasadas" denildiğini bildirmektedir (Herodotos, IV, 59).

Herodotos'un verdiği bilgilerde İskitlerin Türklüğüne dair açık işaretler vardır. Başlıca, Papaeus (Gök), Apia (Yer) ve Tabiti (Aile-Ocak) olmak üzere üç kutsal bulunmaktadır. Eski Türklere ait bütün eski kaynaklar Gökyüzü (Gök Tengri) ile Yer (Yersub)'nın varlığından bahsediyor. Örneğin, Orhun Yazıtlarında, "Yukarıda Türk Tanrısı ve mukaddes Yer-Sub'u şöyle demiştir" (Arsal 1930: 10): "Türk milleti yok olmasın, millet olsun" (Ergin 1991: 78). Bunlardan başka, Türklere bir de Umay adında ev hayatına ve çocuklara bakan bir koruyucu bulunmaktaydı. İskitlerin Tabiti adını verdikleri koruyucu fonksiyonu

itibariyle eski Türklerdeki Umay'a tekabül etmektedir (Arsal, 1930: 10). Yer ismi olarak gösterilen Apia kelimesi de Türkçe bir kelimeyi düşündürüyor. Hemen hemen bütün Türk lehçelerinde Ebi, Ebe kelimesinin doğuran kadın manasına geldiği bilinmektedir. Bu kelime zamanında mahsul veren, mahsul doğuranın adı olup, daha sonra Ebe'lere, doğuran, doğurmaya yardım eden Kadınlara geçmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Kazan lehçesinde Ebi kabile, büyük ana ve umumiyetle muhterem kadın manalarına gelmektedir (Arsal, 1930: 10). Eski Türklerde muhterem kadınları koruyucu adlarıyla yad etme adetinin olduğunu da Orhun yazıtlarından anlıyoruz. Bilge Kağan anasını Umay gibi görüyor (Ergin, 1991: 25).

İskit ve eski Türk dini inancı arasında paralellik kurabilmek mümkün olabiliyor. İnancın merkezinde Tek Tanrı'nın olduğu anlaşılıyor. Özellikle böyle bir inancın varlığını bozkırların doğusunda yaşayan İskit topluluklarında görebilmek mümkün oluyor. Tarihi İskitlerin doğusunda yaşayan ve Saka tigrakhauda, yani ok şeklinde sivri başlık giymiş Sakalarla Massagetlerin aynılığı biliniyor (Durmuş, 1996: 88). Massagetlerin dini inancıyla ilgili olarak Herodotos, "Taptıkları tek tanrı güneştir ve ona at kurban ederler. Bunun anlamı tanrıların en hızlısı olan Güneş'e en hızlı hayvanı takdim etmektir" demektedir (Herodotos, I, 216). Buradan onların Politeist (çok tanrılı) bir inancının olmadığını düşünüyoruz. Eski Türklerde Tek Tanrı adına hayvanlar, özellikle at sunulmakta ya da kurban edilmekteydi (Durmuş, 1997: 16). Göğün büyük cisimleri Güneş ve Ayın, sonunda gök gürültüsü ile şimşek gibi hadiselerin Tek Tanrıyla belirli bir bağlantısı vardı (Koppers, 1941: 457). Massagetlerde tek tanrı olarak belirtilen Güneş de Türlerdeki Tek Tanrı inancıyla bağlantılıydı.

İskitlerde tanrı ya da tanrıçalar antropomorflaştırılmamışlar (insan şeklinde tasavvur ve tasvir edilmeme) ve kült (tapımla ilgili) heykelleri yapılmamıştır. Dolayısıyla İskitler tapınaklar da inşa etmemiştir. "Asli Türk itikadında antropomorfizm yoktu. Bundan dolayı da onları muhafazaya mahsus yapılar olan tapınaklar inşa edilmiyordu" (Kafesoğlu, 1989: 297).

İskitlerde atalar saygıyla yad ediliyordu. Onların hayatında atalarının mezarlarının önemli bir yeri vardı. Bir ölçüde onları yurtlarına bağlayan en önemli unsurlardandı. Bunu Darius'un İskitler üzerine yapmış olduğu sefer sırasında çok iyi anlıyoruz. Darius İskit

hükümdarına elçi göndererek kendisine karşı koyabilecek gücü varsa, karşısına çıkararak savaşmasını ister. İskit hükümdarı ise, hiç kimseden korkmadığını, hiçbir kentleri ve dikili ağaçlarının olmamasından dolayı savaşa girmediğini belirtir. Ancak, Persler atalarının mezarlarını bulup onlara zarar verirlerse, o zaman savaşacaklarını bildirir (Herodotos, IV, 124- 127). Burada İskitlerde ataları saygıyla yad etmenin varlığı anlaşılır. Eski Türklerde de atalara ait hatıralar kutlu sayılmaktaydı. Ataların ruhlarına kurbanlar kesilmekte ve onların mezarları korunmaktaydı (Kafesoğlu, 1989: 291).

İskitlerde ruha inanış düşüncesi de köklü bir geleneğe bağlı bulunmaktaydı. Bütün hayatları boyunca, tabiatla mücadele ve kaynaşma içerisinde bulunan bu insanlar, zaman zaman birtakım korkunç veya garip tabiat hadiseleriyle karşılaşmışlar ve açıklayamadıkları bu halleri ruhlara atfetmişlerdir. Bunlar iyi ve kötü ruhlardır. Bazıları ise işlerini bozar (Herrmann, 1921: 1797). Tabiat kuvvetlerine inanma eski Türklerde de vardı. Eski Türkler tabiatta bir takım gizli kuvvetlerin varlığına inanıyorlardı. Dağ, tepe, kaya, vadi, ırmak, su kaynağı, mağara, ağaç, orman, volkanik göl, deniz, demir, kılıç vb. Bunlar aynı zamanda birer ruh idiler. Ayrıca güneş, ay, yıldız, yıldırım, gök gürültüsü, şimşek gibi ruhlara tasavvur edilmişti. Ruhlara iyilik seven, fenalık getiren olmak üzere iki gruba ayrılıyordu (Kafesoğlu, 1989: 289).

İskitlere göre mukaddes addettikleri ve tapındıkları her cisim bir ruh taşımaktadır. Bundan da anlaşılacağı üzere, bilhassa Greklerle temastan önce İskitlerin inancında Şamanizme ait unsurlar bulunmaktadır. Şamanizm, umumiyetle Sibiryada yaşayan kavimlerin inanışlarını ifade eden bir tabir olup, Kuzey Asya halkları arasında, "Büyücü- Sihirbaz" anlamına gelen "Şaman" kelimesinden türemiştir (Buluç, 1979: 320). İskit inancında Şamanizm ile beraber görünen unsurlar aynen, Türk- Moğol kültür tarihinde de bulunmaktadır. W. Schmidt, Şamanizmi Gök ile Yer ve bunlara bağlı ruhlara dayanan bir din olarak kabul etmektedir (Tarhan, 1969: 148- 149). Yerleşmiş kanaat ise, mevcut bir dinde var olan ve dini bir bütün olarak algılamaya uygun şartların Şamanizmde oluşmadığı ve bundan dolayı bir inanç olarak kabul edilmesi gereğidir. Çünkü her din bir inanç olduğu halde, her inancın bir din olmadığı bilinmektedir.

İskitlerin inandıkları ruhlara ve Tanrı anlayışının eski Türk dininde

bulunan motiflerle olan benzerliğini tesadüfle açıklamak mümkün değildir; aksine bu benzerlikler ve bağlar İskitlerin Türklüğü'ne işaret olarak sayılabilir.

Gelenek ve Göreneklere: İskitlerin gelenek ve göreneklerine dair bilgileri Herodotos ve Hippokrates'ten öğrenmekteyiz. Herodotos ve Hippokrates İskitlerin hayat tarzı ve bazı adetleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Herodotos İskitlerin gelenek ve göreneklerine bağlı ve yabancı geleneklere kesinlikle kapalı bir toplum olduğunu belirtmektedir (Herodotos, IV, 76). Hippokrates ise, İskitlerin konar-göçer bir kavim olduğunu, onların soğuğa karşı korunaklı keçeyle kaplı, dört ya da altı tekerli, öküzler tarafından çekilen arabalarda yaşadıklarını hayvanlarına otu bol otlaklar bulmak için dolaştıklarını belirttikten sonra; onların pişmiş et yediklerini ve kısrak sütü içtiklerini bildirmektedir. (Hippokrates, 18).

Hippokrates tarafından verilen bilgiler Hunlar ve Gök Türkler hakkında yazılanların aynıdır. Bunlar Türk "derme ev"lerinde, yani keçeden yapılmış kubbeli çadırlarda yaşamışlar. Söz konusu "derme ev"leri Türkler'den alarak benimseyen bazı İranî kavimlerin bu evlerin bazı aksamına dair kullandıkları kelimelerin çoğunun Farsça değil de Türkçe olması, adı geçen evlerin asıl sahibinin Türkler olduğunu açıkça göstermektedir. Öte taraftan Araplar'ın da bu evlere "Qubba Turkiya", yani "Türk Çadırı" dedikleri bilinmektedir (Togan, 1981: 34). Ayrıca İskitlere tabi olan Alan, As göçebelerinin çadır ve alaçuk yapmasını bilmedikleri, üstü ağaç kabukları ile örtülmüş arabalarda yaşadıkları ve İskitlerin diğer Türk kavimleri gibi kımız içtikleri ve sütü kurutarak "kurut" yaptıkları bilinen hakikatlerdendir (Togan, 1981: 34). İskitler ve Hunlar ata binmek ve kımız içmek gibi adetleri bakımından birbirlerine benzemektedir (Parker, 1924: 3).

Herodotos'un anlattığına göre, İskitler başta at olmak üzere bütün hayvanları kesmektedir. Yine o, onların domuz kurban etmeleri bir tarafa, onu topraklarında beslemelerinin bile söz konusu olmadığını ifade etmektedir (Herodotos, IV, 61- 63). Türkler hemen her devirde kesim hayvanı olarak atı diğer hayvanlara tercih etmişlerdir. Günümüzde at kurban etme adetinin gayri müslim Altay Türkleri arasında devam ettiği bilinmektedir. İskitlerin genelde domuz beslememeleri ve onları asla kurban olarak kesmemeleri oldukça ilgi çekicidir. Buradan Türkler'in bu hayvana karşı duydukları nefretin

sadece İslamî kanaatle ilgili olmadığı sonucunu çıkarabiliriz (Arsal, 1930: 11). Bu cümleden olarak, İskitlerin at kurban etmeleri ve domuz kesmemeleri itiyadı, onların Türklükleri hususunda bir işaret olarak kabul edilebilir.

İskitler arasında oldukça fazla olan falcılar kehanetlerinin icrasında söğüt çubukları kullanmışlardır (Herodotos, IV, 67). Bu kehanet gösterme tarzı da günümüzde bile çok sayıda gayri müslim Türk'ün dini merasimlerde çubuk kullandıkları düşünülecek olursa (Minns, 1913: 87), İskitlerin Türklüklerinin bir delili olarak düşünülebilir.

Herodotos, İskitlerin nasıl and içtikleri hakkında da bilgi vermektedir. O, and içenlerin toprak bir kabın içerisine şarap doldurup, kanlarını bunun içerisine karıştırdıktan sonra içtiklerini ve orada bulunan ileri gelen kişilere de ikramda bulunulduğunu (Herodotos, IV, 79) belirtmektedir. İskitlerdeki bu merasim de eski Türklerde görülen and içme merasiminin aynıdır. Bu merasim Asya Hunlarında da aynı şekilde yapılmaktadır. Hun hükümdarlarından Huhanye M.Ö. 1. yüzyılın ortalarında Çin elçileriyle anlaşma yaptığı zaman şaraba kan karıştırarak içmiştir (Biçurin, 1950: 78). Bunun Ural-Altay kavmi olarak Macarlar ve Kumanlar arasında da yaygın olduğu bilinmektedir (Minns, 1913: 87). İskitlerdeki dostlaşma merasimlerinde görülen kan karıştırma usulü Tarih boyunca bütün Türk boylarınca devam ettirilmiştir; hatta Osmanlı Edebiyatında kan yalaşıp dost olma motifine rastlanmaktadır (İnan, 1987: 326).

Herodotos hükümdarları öldüğü zaman, İskitler tarafından o bölgede eni boyu bir dörtgen, büyük bir mezar kazıldığını ve ölünün mumyalandığını belirttikten sonra, hayatta olanların kulak memelerini kestiklerini, başlarını çepeçevre kazıdıklarını, kollarını çizdiklerini, alınlarını ve burunlarını yırttıklarını bildirmektedir (Herodotos, IV: 71). Orhun yazıtlarından da böyle bir merasimin yapıldığını öğrenmekteyiz. Bilge Kağan Yazıtının güney cephesinde; Bilge Kağan babasının it yılının onuncu ayının yirmialtıncı gününde öldüğünü, domuz yılının yirmiyedinci gününde yas töreni yaptırdığını, bu esnada Çinlilerin ıtriyat, altın ve gümüş, diğer topluluklara mensup kişilerin de iyi at ve kara samur kürkleri getirdiklerini belirttikten sonra; tören sırasında bütün halkın saçlarını tıraş ettiğini ve kulaklarını yaraladığını bildirmektedir (Ergin, 1991: 45- 46). Buradan İskitlerdeki ölü gömme

adetine aynen Gök Türklerde de tatbik edildiğini anlıyoruz.

İskitlerde ölümlerin mumyalandığını arkeolojik malzemelerle de ispatlayabiliyoruz. Pazırık'tan bulunan cesetler mumyalanmıştır. Bu mumyalanmış cesetlerin üzerinde dövmelere de rastlanmıştır. Genelde cesetlerde, vücudun ön ve arka kısımlarında baştan aşağıya kadar dövmeler bulunmaktadır (Rudenko, 1953: 328).

Klasik eserlerde "mumya" , "mumyağ" ve "mumyag" olarak geçen mumya, tıpta ve tahnitte cesetleri korumak için kullanılan bir maddedir. Bu madde Oğuz Türkleri tarafından mukaddes addedilmiştir. Eski Türkler, yok olmayı, toprak olmayı bir türlü kabul edememişler, bütün fertlerini değilse bile, ulularını ve hükümdarlarını mumyalamak suretiyle, maddi varlıklarını ebedileştirmek istemişlerdir. Orhun yazıtlarından öğrendiğimize göre, Köl-Tigin mumyalanmıştır. Değiştirdikleri muhtelif dinlerin ruh anlayışına göre, bu sanatlarını bazen tadile lüzum görmüşler, fakat büsbütün bırakmamışlardır. İslamiyetten sonra da, bu dinde böyle bir düşünce olmadığı halde, mumya yapmakta devam etmişlerdir. Buna en güzel misal, Türkiye Selçuklularının yaptıkları mumyalardır. II. Kılıç Arslan, I. Keyhüsrev, II. Süleyman Şah, III. Kılıç Arslan ve daha birçokları mumyalanmıştır (Konyalı, 1965: 1196- 1199). Bu durum, İskitler'de başlayıp, onlardan Gök Türklerle geçen ve onlardan da Türkiye Selçuklularına kadar ulaşan köklü bir ananeyi göstermektedir.

Herodotos, İskitlerin ölü gömme işleri tamamlandıktan sonra, mezarın üzerine toprak attıklarını ve en yüksek tümseği yapmak için birbirleriyle yarıştıklarını bildirmektedir (Herodotos, IV, 71). Bu adet eski Türklerde bulunmaktadır ve Orta Asya'nın kuzey bölgeleri bu şekilde yapılmış kurganlarla doludur. Orhun yazıtlarında mezarlar üzerine düşmanların heykelleri konulduğu belirtilmektedir (Ergin, 1991: 22). XII. ve XIII. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyindeki sahada yaşayan Kıpçak Türkler'inde mezar üstüne tepelik yapma adeti olduğu malûmdur. 13. yüzyılda Altın-Ordu hanlarından Batuhan devrinde Türk ülkelerine seyahat eden Guillaume de Rubrouck Kıpçakların ölümlerinin mezarı üstüne büyük tepeler yaptıklarını ve tepe üzerine ölümlerinin heykelini dikerek, eline bir kap verdiklerini belirtmektedir (Arsal, 1930: 13).

İskitlerin kendi gelenek ve göreneklerine çok bağlı oldukları bilinmektedir (Herodotos, IV: 76). Aynı şekilde Gök Türklerin de

gelenek ve göreneklerine çok bağlı oldukları Orhun yazıtlarından anlaşılmaktadır. Türk Kağanı Bilge Kağan milletine Çin kültürünün cazibesine kapılmamalarını tavsiye ediyor. Çin ülkesine yerleşenlere, Çince unvanları kabul edenlere, yaptıklarının yanlış olduğunu anlatıyor (Ergin, 1991: 18, 21).

Sanatları: İskit sanatının izlerini çok geniş bir coğrafyada bulmak mümkündür. Konar-göçerİskitler, yaşamış oldukları hayat şartları icabı, daimî mesken yerine, çadırı ikametgâh olarak kullanmış ve kendilerini, her türlü tabî unsurlardan koruyan bu nesneyi mukaddes addetmişlerdir. Kurgan adı verilen tepelikler de esasında, İskit çadırının, öbür Dünya için hazırlanmış bir benzerinden başka bir şey değildir. Bu mukaddes istirahatgâh form olarak asırlarca devam etmiş ve bilhassa Hun Türk kültüründe önemini muhafaza etmiştir (Buluç, 1979: 331). Enteresan bir nokta da, Selçuklu kümbetlerinin mimari olarak aynı geleneği devam ettirmesidir. Bunlar ekseriyetle iki katlıdır. Alt tarafı defin bölmesi olan kümbetlerin üst bölümü tamamen çadıra benzetilmiştir. Bu da bize, Selçuklu Türklerinin Müslüman oldukları halde hala eski bozkır hayatının geleneklerine bağlı olduklarını göstermektedir.

Çin'in kuzeybatısından Tuna nehrine kadar çok geniş bir sahadan meydana çıkarılan kurgan buluntuları da İskit ve Hunlardaki sanat anlayışının benzerliğini göstermeleri bakımından büyük önem taşımaktadır. Bu sanata "Hayvan Üslûbu" adı verilmektedir. İskit ve Hun Bozkır sanatkârları, çoğunlukla ormanlardaki sarmaşıklar gibi, ölümüne birbirleriyle mücadelede girmiş hayvanları tasvir etmektedir. Uzunların bükülmesi, yırtıcı hayvanların, akbabaların veya ayıların pençelerinde kıvranan geyikler ve atlar dramatik sanatın hoşlandığı konuları oluşturmaktadır (Grousset, 1980: 32). En çok kaplar, vazolar, levhalar ve süs eşyaları üzerindeki savaş sahneleri ve hayvan mücadelelerinde ileri teknik dikkati çekmektedir. Bu sanatın en belirgin özelliğini mücadele halinde olan hareketli figürler oluşturmaktadır. Orta Asya Türk sanatının özünü oluşturan Hayvan Üslûbu da İskitlerde çok kullanılmış ve onlar tarafından geliştirilmiştir (Koca, 1990: 35-36). Gerek seçilen konular ve gerekse bunların işlenişleri bakımından, İskit ve Hun sanatı birbirine çok yakınlık göstermektedir. Hatta bir merkezde imal edilip, değişik yerlerde ele geçen sanat ürünleri gibidirler. Bu derece yakınlık İskit ve Hunların aynı hayat tarzları ve aynı anlayışın

sanatlarına da aksetmiş olduğunu göstermektedir. Bu durum, Hun sanatının İskit sanatının bir devamı olduğunu düşünmemizi mümkün kılar.

Sonraki Soydaşları: İskitler uzun süre tarih sahnesinde kalan ender toplumlardandır. Hem uzun süre hâkimiyetlerini sürdüren, hem de geniş bir coğrafyada varlıklarını hissettiren İskitlerin bakiyelerinin olması ve yeni devletlerin teşekkülünde yer almaları gayet tabidir.

İskitlerden Tanrı dağları, Maveraünnehir ve Doğu Türkistan'da yaşayanları Saka, Yedisu'da yaşayanları Şu ismini almış görülmektedir. Sakaların Vusunlarla Gök Türklerin ataları olabileceği düşünülmektedir (Togan, 1942: 86). Bu düşünceyi ilgili bölümlerde bahsedildiği üzere gelenek ve görenekleri, dini inanışları ve sanat anlayışlarındaki yakınlık açık bir şekilde göstermektedir. Saka tigrakhauda'ya ait olan ve Esik kurganından çıkarılmış olan yazının Gök Türk yazısının proto tipi olduğu kabul görmektedir (Süleymanov, 1970: 1- 3). Türkçe yazıldığı anlaşılan ve transkripsiyonu yapılan bu yazı Sakalardan Gök Türklerle geçmiştir. Bu durum açık olarak çok yönlü bir bağlantının olduğunu ve Gök Türkçenin oluşumunda Saka tigrakhauda'nın fonksiyonunu ortaya koymaktadır.

Günümüz Türk topluluklarından Kent Türklerinin, Kaşgarlıların, Tarançlıların, kuzeyde bulunan Yakut Türklerinin atalarının Sakalar olabileceği kabul edilmektedir (Togan, 1942: 86- 87). Özellikle Kuzey Sibiryada yaşayan ve kendilerini Saka olarak adlandıran Yakut Türklerinin atalarının da milattan bir kaç asır önce dışarıdan gelen bir saldırı sonucunda güneyden kaçarak, Yenisey ırmağı ve Baykal gölü yakınlarına sığınmaya mecbur olduğu hakkında rivayetler vardır (Togan, 1942: 92- 93). Mançucada Sakalara Yakuv denilmekte ve onların Sakaların bir uzantısı olduğu da belirtilmektedir (Kudayberdiulu, 1991: 63). Filolojik olarak da Yakutla Sak(a), Sa adlarının birinci hecelerinin aynı manaya gelen sözler olduğu belirtilmektedir. Buna göre, "ya" ve "sak/sa" her ikisi de yay demektir. Yakutlar kendilerine Saklar gibi, "yay/ya/sa" yı ad olarak almıştır (Seyidof, 1989: 3j6). Bu ad konulurken, "sa/ya/yay/" ın, "kuvvet", "güç" ve "müstakillik" manaları dikkate alınmıştır (Seyidof, 1989: 86). Gerek Mançucada Sakaların Yakuv olarak geçmesi ve gerekse Türk dilinde "s" ve "y" değişikliği Yakutların Sakaların bir uzantısı olduğunu göstermektedir. Yay ve okun Türk topluluklarında önemi sak/ya/ça/yay, Kasok (Kas+ok), Bozok (Boz + ok), Üçok (Üç+ok), Onok

(On+ok), Yakut (Ya+kut) adlarından anlaşılakta (Seyidof, 1989: 86) ve Yakutlarla Sakaların arasında bir bağlantı kurmamızı mümkün kılmaktadır. Yakutlar'dan bir kısmı, özellikle Lena vadilerinde yaşayanlar, kendilerini Uranhay Sakaları, yani Orman Sakaları olarak adlandırmaktadır (Hayit, 1987: 44). Kendilerini Saka olarak adlandırmaları da Yakutların Sakaların bir uzantısı olduğunu göstermek bakımından bir delil sayılmalıdır. Tarih sahnesinde varlıklarını on asrı aşkın bir süre devam ettiren Sakaların, Yakutların, Kazakların ve hatta Kafkaslarda yaşayan bazı Türk boylarının oluşumunda önemli rol oynadıkları söylenebilir (Seyidof, 1983: 36).

Sonuç

Yaklaşık olarak M.Ö. 8. yüzyılda tarih sahnesine çıkan ve bu tarihten M.S. 2. yüzyıla kadar hâkimiyetlerini devam ettiren İskitler, doğuda Çin şeddinden batıda Tuna nehrine kadar uzanan geniş bir sahada varlıklarını yaklaşık olarak 1000 yıl gibi oldukça uzun bir zaman diliminde korumuşlardır. Onlar bu coğrafyada Atlı Kavimler Medeniyetini oluşturan kavimlerin ana grubunu meydana getirmiştir. Oldukça geniş coğrafyaya yayılmış olan İskitler değişik kavimler tarafından tanınarak onların kaynaklarına geçmişlerdir. Bundan dolayı İskitlerin adı Grek kaynaklarında Skythai, Pers kaynaklarında Saka ve Çin kaynaklarında Sai (Sak) olarak geçmiştir.

Antik kaynaklar ve arkeolojik buluntular sayesinde İskitlerin kökenleri de araştırılmaya başlamıştır. Eskiden bu yana en kuvvetli görüş olarak İskitlerin Türklüğü fikri gitgide daha fazla taraftar bulmuş ve bilim adamları çeşitli yönleriyle meseleyi değerlendirmiştir. İskitlerin ilk yurtları, soy efsaneleri, dilleri, inançları, gelenekleri ve sanat anlayışları Türklüklerini ortaya koymuştur. Bu veriler aynı zamanda hem kendilerinden sonraki Türk kökenliler hem de günümüz Türk topluluklarıyla aynılık ve benzerlikler kurmaya imkan vermiştir.

İskitlerin kökenleri üzerine yapılan araştırma ve tartışmalar geçmişte yapılmış, günümüzde yapılmakta ve gelecekte de yapılacaktır. Ancak güçlü veri olmadan yapılan çalışma ve tartışmalar bir anlam ifade etmeyecektir. Her yeni arkeolojik buluntu, bunun yanında yazılı kaynak verileri ve bunların karşılaştırmalı araştırması İskitlerin Türklüğünü açık bir şekilde ortaya koymuş olup, bundan sonra da koymaya devam edecektir. Çünkü bu derecede güçlü veri İskitlerin, diğer bir söyleyişle Sakaların Türklüğü dışında başka bir görüşü desteklememektedir.

Kaynaklar

- ARSAL, Sadri Maksudi, Orta Asya, Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri, Ankara, 1930.
- BANG, W.- R. R. Arat, Oğuz Kağan Destanı, Burhaneddin Matbaası, İstanbul, 1936.
- BİÇURİN, Nikita Yakovieviç, Sabronie Svedeniy o narodah obitavşih v Sredney Azii v drevnie Vremena, İzdvo Akademii Nauk SSSR, Moskova, 1950.
- BULUÇ, Sadettin, "Şaman", İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, 310- 335.
- DURMUŞ, İlhami, "Massagetler", Bilig, 3, 1996, 86- 91.
- DURMUŞ, İlhami, "Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişiminde At", G.Ü. F.E.F. Sosyal Bilimler Dergisi, 2, 1997, 13- 19.
- DURMUŞ, İlhami, "Saka – Pers Mücadelesi", Bilig, 4, 1997, 49- 53.
- DURMUŞ, İlhami, "İskitlerin Kimliği", Türkler, I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 620- 627.
- DURMUŞ, İlhami, İskitler (Sakalar), Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2008.
- DURMUŞ, İlhami, İskitler, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012.
- DURMUŞ, İlhami; "Eskiçağ Anadolu'sunda Türk İzlerine Dair Tespit ve öneriler", OANNES Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi, 2, 2019, 95- 116.
- DURMUŞ, İlhami, "Kazakistan'da Sakalar", Asya Araştırmaları Dergisi, 3/2, Güz 2019, 185- 198.
- ERGİN, Muharrem, Orhun Abideleri, Boğaziçi Basım ve Yayınevi, İstanbul, 1991.
- FRANKE, Otto, Beitrâge aus Chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türk-völker und Skythen Zentralasiens, ?, 1904.
- GROTE, George, History of Greece, III, Harper, New York, 1857.
- GROUSSET, Rene, Bozkır İmparatorluğu, (Çev. Reşat Uzmen), Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul, 1980.
- GRYAZNOV, Mihail Petroviç, Arzhan, Tsarskii Kurgan Ranneskifskogo Vremeni, Nauka, Leningrad, 1980.
- GUBOĞLU, Mihail, "Romen Ulusunun Eski Türk Kavimleri ile İlişkileri Hakkında", VIII. Türk Tarih Kongresi, II, 1981, 751- 781.
- GÜNALTAY, M. Şemsettin, "Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntihaların Mahiyeti ve Tezin Kat'î Zaferi", Belleten, II, 1938, 337- 365.

- HASAN ATA bin Molla Mehmet El'abeşi, Mufassal Tarih-i Kavm-i Türkî, Şark Matbaası, Ufa,1909.
- HAYİT, Baymirza, Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1987.
- HERODOTOS, Herodotos Tarihi, (Çev. Müntekim Ökmen), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973.
- HERRMANN, Albert, "Sakai", Paulys Real Encyclopâdie der Classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart, II A1, 1921, 1770-1806.
- HERRMANN, Albert, "Die Saken und der Skythenzug des Dareios", Beihefts zur Archiv für Orientforschung I, 1933, 157-170.
- HUNTINGFORD, G.W.B., "Who were the Scythians?", Anthropos, XXX, 1935, 785-795.
- İNAN, Abdulkadir, "Eski Türkler'de ve Folklorda Ant.", Makaleler ve İncelemeler, I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, 317-330.
- JONES, W.H.S., Hippokrates, The Loeb Classical Library, London, .?.
- JUNGE, Julius, Saka-Studien, Der Fern Nordosten in Weltbild der Antike, Dieterichsch Verlagsbuchhandlung, Leipzig, 1939.
- KAFESOĞLU, İbrahim, Türk Milli Kültürü, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1989.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, Kars Tarihi, Işıl Matbaası, İstanbul, 1953.
- KIEPERT, Heinrich, Lehrbuch der alten Geographie, II, Dietrich, Berlin, 1878.
- KOCA, Salim, Türk Kültürünün Temelleri, Damla Neşriyat, İstanbul, 1990.
- KONYALI, İbrahim Hakkı, "Mumya ve Türkler'de Mumyacılık", Tarih Konuşuyor, III, 15, 1969, 1196- 1199.
- KOPPERS, Wilhelm, "Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığı Altında İlk Türklük ve İlk İndo Germanlik", Belleten, V, 17- 18, 1941, 439- 480.
- KRETSCHMER, Karl, "Scythae", Paulys Real Encyclopâdie der Classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart, II A 1, 1921, 923-942.
- KUDAYBERDİULI, Şakerim, Türk - Kırgız - Kazak Hem Hanlar Şeceresi, Sana Neşriyatı, Alma- Atı, 1991.

- KUUN, Geza, Codex Cumanicus'un Önsözü, Budapest Oriental Reprints, Budapest, 1981.
- MEMİŞ, Ekrem, İskitler'in Tarihi, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya, 1987.
- MEYER, Eduard, Geschichte des Altertums, 1, 2., Cotto, Berlin, 1926.
- MİNNS, Ellis H., Scythians and Greeks, University Press, Cambridge, 1913.
- MİNNS, Ellis H. "The Scythians and Northern Nomads", The Cambridge Ancient History, IX, 1970, 187- 205.
- MORDTMANN, Andreas David, "Über die Keilinschriften zweiter Gattung", Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, XXIV, 1870, 1- 85.
- NEMETH, Gyula, "Türklüğün Eski Çağı", Ülkü, XV, 1940, 299- 306.
- ÖGEL, Bahaeddin, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi-I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.
- ÖZTUNA, Yılmaz, Devletler ve Hanedanlar, İlk Çağ ve Asya-Afrika Devletleri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- PARKER, Ellis H., A Thousand Years of the Tartars, Kegan Paul Alfred, New York, 1924.
- POTRATZ, Johannes, Die Skythen in Südrussland, Ein unterganges Volk in Südosteuropa, Raggi Verlag, Basel, 1963.
- ROSTOVTZEFF, Mikhail, İ., Skythen und der Bosphorus, Berlin: Hast Schoetz und Co. GmbH. Verlagsbuchhandlung, Berlin, 1931.
- ROSTOVTZEFF, Mikhail, İ., Iranians and Greeks in South Russia, Russel and Ruslell, New York, 1969.
- RUBEN, Walter, "Biyografi Tarihi için Türk, İran ve Hint Materyalleri: Kyros- Keyhüsrev- Krisna- Afrasyab- Alper Tunga", D.T.C.F. Yıllık Çalışmaları Dergisi, I, 1940- 1941.
- RUDENKO, Sergei İ., Kultura Naseleniya Gornogo Altaya v Skifskoe Vremya, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva, 1953.
- SEYİDOF, Mireli, "Altın Muharibin Soy Etnik Tarihi Hakkında", Kardeş Edebiyatlar, V, 1983, 30- 39.
- SEYİDOF, Mireli, Azerbaycan Halkının Soy Kökünü Düşünürken, Yazıcı Neşriyatı, Bakü, 1989.
- STRABON, The Geography of Strabo, (Çev. Horace Leonard Jones), Harvard University Press, Cambridge, 1969.

- SÜLEYMANOV, Olcas, "Ceti Sudın Köne Cazbaları", Kazak Edebiyatı, 25 Eylül 1970, 1- 3.
- TARHAN, Tansuğ, "İskitler'in Dini İnanç ve Adetleri", Edebiyat Fakültesi Dergisi, 23, 1969, 145- 170.
- TARHAN, M. Taner, "Eskiçağ'da Kimmerler Problemi," *VIII. Türk Tarih Kongresi*, I, Ankara: 1979, 355- 369.
- TARHAN, M. Taner, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", *Türkler*, Cilt I, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 597- 610.
- THOMSON, Vilhelm, Çözülmüş Orhon Yazıtları, (çev. V. Köken), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.
- TOGAN, A. Zeki Velidi, Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi, I., Arkadaş, İbrahim Horoz ve Güven Basımevleri, İstanbul, 1942.
- TOGAN, A. Zeki Velidi, Umumî Türk Tarihine Giriş, I., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1981,
- TUNA, Osman Nedim, Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1990.
- VON DER OSTEN, Hans Hennig, Die Welt der Perser, Gustav Kilmert Verlag, Stuttgart, 1956.

11. BÖLÜM

İBİNİ HALDUN'UN İKTİDAR GÜCÜNÜN YOZLAŞMASI FİKRİNE KARŞI BAZI OSMANLI DÜŞÜNÜRLERİNCE ÖNE SÜRÜLEN TEDBİR VE UYGULAMALAR

İsmail ÖZÇELİK*

1.Giriş

Tarih anlayışı ve tarihin genel seyri üzerine Türk-İslam düşüncesinde kapsamlı ve derinlikli açıklamalar mevcuttur. Bu açıklamalarla İslam âlimleri arasında iz bırakmış ve kendi ekolünü oluşturarak İslam düşünürlerini derinden etkilemiş olan şahsiyetlerden biri de İbni Haldun'dur. İbni Haldun (1332- 1406)'un ünlü "Mukaddime" adlı eseri konumuzla ilgili olup herkesçe bilinmektedir.¹ Söz konusu eser, her biri sosyolojinin çok temel konularını ihtiva eden bölümlerden oluşur. (Özçelik, 2014: 50-51) Mukaddimedede coğrafya sosyolojisi, medeniyet sosyolojisi, toplum şekilleri, asabiye, siyaset, devlet, hilafet, tavırlar(aşamalar) teorisi, din-devlet ilişkileri, din sosyolojisi, organizmacı toplum anlayışı, şehir ve köy sosyolojileri, ekonomik hayat, iktisat sosyolojisi, bilgi teorisi, bilimlerin tasnifi, şiir ve edebiyat gibi alanlar, ayrıntılı olarak ele alınmıştır. (Okumuş, 2017: 32)

Denilebilir ki İbni Haldun Bu kitabında, İslam dünyasında tarih felsefesinin geliştirilmesinde ilk önemli rolü oynamıştır. İbni Haldun'a göre insan, alışkanlıklarının ve kazandıklarının ürünüdür. Alışkanlıklar İnsanın tabiatını değiştirir. İnsan tabiatı alışkanlıklarla şekil alır. Örneğin göçebeler, hareketli ve tehlikelerle dolu bir hayat sürdürdükleri için yerleşik topluluklardan daha cesur ve birbirlerine daha bağlıdırlar. Yerleşik topluluklar ise iktidarı sürdürme çabaları sebebiyle göçebelerden daha zekidir. Yerleşik toplulukların özelliklerinin doğurduğu birtakım faktörler sonucunda sanat ve ilmî hayat gelişmiş, fakat bu aynı zamanda insanların ihtiyaç, hırs ve düşkünlüklerini de arttırmıştır. Medeniyetlerinin çöküşünde bu işleyişin büyük payı vardır.

İbni Haldun'un tarih felsefesi, zamanına göre çok geniş ve gelişmiş bir anlayıştı. Onun Akdeniz'in bütün sahillerinin tarihi geleceğini müşahede altına alabilmesi, hatta İran ve Türk ülkelerinin

* Prof. Dr. İstanbul Aydın Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, iozcelik6@gmail.com

geçmişini öğrenmesi ona, eski Yunanlılara oranla daha geniş sosyal teoriler kurma imkânını vermiştir. (Togan, 1958: 160) İbni Haldun'un "Mukaddime"si, önceleri İslam dünyasında fazla bir yankı uyandırmadıysa da zamanla Kahire'deki öğrencileri üzerinde derin bir etki yarattı. Onun öğrencilerden biri olan İslam tarihçisi Makrizî, zamanında aşırı ölçülere varan enflasyonu hocasına yaraşır bir derinlikle çözümlendi. Çağdaş toplumsal sanatlara ışık tutan muhtevalı eserler kaleme aldı. 15. yüzyılda Mısır'da tarih yazarlığında görülen çarpıcı canlanmanın kaynağında İbni Haldun'un etkileri vardır. (Özçelik, 2014: 11)

İbni Haldun 'olan' ile 'olması gereken' tarzında bir ayırım üzerine oturttuğu bir tarih anlayışı ortaya koymuştur. Bu bağlamda bir bilim dalı olarak tarihin olgular üzerine kurulu olmasına ve rivayetlerin bir bilim dalı olan tarihin kaynağını oluşturmasında sıkıntı doğurabileceğine dikkat çekmiştir. Bu açıdan tarihin rivayetlerden ayrılması bağlamında bir tarihinin uygulaması gereken yöntem ise ona göre neden-sonuç ilişkisi olmalıdır.

İbn-i Haldun devletlerin tıpkı insanlar gibi hayatın çeşitli evrelerinden geçerek doğup, büyüyüp, gelişip nihayet öldüklerini savunmuştur. Ona göre devletlerin gençlikten, yaşlılığa doğru olan bu yolculuğu *bedevilikten hadiriliğe*ⁱⁱ doğru gerçekleşmektedir. Her devletin gelişmesi beş safhalıdır. Bunlardan birincisi, göçebelerin yerleşme safhası yani *Bedevilik* devletin ilk tavrı olurken, *hadarilik* son tavrı olmaktadır. (Özçelik, 2016: 11) Son safhayı İbni Haldun sefahat ve düşkünlük evresi olarak da görmektedir. Toplumların ve devletlerin hayatındaki safhalar, bir ferdin hayatındaki aşamalara benzer. Bu belirlenmiş sıralamaya müdahale etmek imkânsızdır. Devlet, *bedevilikte* sahip olduğu güçlü dayanışma ve metaneti, *hadarilik* aşamasında kaybetmektedir. *Hadarilik* safhasında yerleşik düzen ve şehir hayatı ile gelen refah, lüks ve rahat yöneticilerin sadece kendi menfaatleri peşinde koşmalarına yol açmaktadır. Bu ise devletlerin yıkılma sürecinin temel sebebidir. İbni Haldun, refah, rahat ve sükûnun, yerleşik düzenin ve devletin doğasından olduğunu savunmaktadır. Bunlara sahip olan insanlar rahat, refah, lüks ve huzuru tercih ettiklerinden; uzun süre iktidarda kalan hanedanların idaresindeki devletin ihtiyarlaması ve çöküşü kaçınılmaz olmaktadır. Bu yaklaşım iktidarın ve devlet gücünün uzun vadede yöneticiler arasındaki yozlaşmanın temel sebebi olduğunu savunmaktadır. İbni Haldun toplum otoritesini ve devletin kaynağını soya bağlılıkta bulur. Ona göre

bu durum üstünlüğe, üstünlük de otoriteye yol açar. Fakat üstünlük mücadelelerinin kişisel otoriteye dönüşmesi, devletlerin çöküşünü de hazırlar. İktidarın eninde sonunda yozlaşacağı ve ülkeyi kötü sonuçlara sürükleyeceği fikri İbni Haldun tarafından açık bir şekilde ifade edilmektedir.

Bir çöküş teorisyeni, bir sosyolog, olan İbni Haldun'un tarih ve toplum görüşü, Osmanlı Devleti'nin güçten düşmeye başlamasıyla birlikte muhtemel bir "çöküş" gitmekten nasıl kurtarılacağını düşünenler için temel başvuru kaynağıydı. Denilebilir ki, İbni Haldun'un görüşlerine olan bu ilgi, İbni Haldunculuk'tan söz ettirecek noktaya gelmişti. Bu bağlamda İbni Haldun Mukaddime'sini Kâtip Çelebi, Naima, Taşköprülüzâde, Münecimbaşı, Hayrullah Efendi ve Cevdet Paşa gibi Osmanlı düşünürlerinin kaynak olarak kullandıklarını söylemeliyiz. (Özçelik, 2016: 53)

2.Devletlerde Gücün Yozlaşması Konusunda İbn Haldun'un Fikirleri

"Şeref ve Ululuğu bir tek şahısta toplamak devletin tabiatındandır." (İbni Haldun, 1989: 412) Diyen İbn Haldun şeref ve ululuğu bir tek şahısta toplamak devletin tabiatından olduğunu söyleyerek, bu konuda bilgiler vermekte ve bunu Kuran-ı Kerim'deki çeşitli ayetlere dayandırmaktadır. Buna göre birçok topluluk ve boylardan teşekkül eden devletin oluşturduğu boylardan birinin kuvvetli olması ve diğerlerine galebe çalması şarttır. Galebe gelen boy devleti ele geçirir. Bu surete de hepsi onun idaresi altında toplanır. (İbni Haldun, 1989: 422) Bilindiği gibi Türk-İslam devletlerinde karizmatik lider anlayışının geçerli olduğu ve bir boydan sivrilerek ortaya çıkan hükümdarların diğer uluları hâkimiyetleri altına alarak idare ettikleri bilinen bir gerçektir.

"Bolluk ve refaha dalmak devletin bir tabiatındandır." (İbni Haldun, 1989: 424) Diyen İbni Haldun, devletlerin bolluk ve refaha kavuşmalarının tabiatlarının bir gereği olduğunu söylemiş ve devlet yaşantısında zamanla lüks ve israfın arttığına işaret etmiştir. "Zaruri olan ihtiyaçlar dairesini aşan devlet, kaba hayat tarzını bırakarak lüzumsuz şeylere başvurur ince ve zarif ve süs kabilinden olan nesnelere çoğaltır. Adet, alışkanlık hallerinden kendilerinden önce hükümet sürenleri örnek edinirler bu hoş nesnelere onlar için elde edilmesi gereken bir ihtiyaç ve zaruret haline alır. Üstelik yemeklerinin giyimlerin sergilerin tabak ve çanakların nefis olmasına dikkat ederler.

Bunlarla övünürler. Kendilerinden sonra gelenler bu hususlarda öncekileri örnek edinirler. Devletleri yıkılıncaya kadar bu adet ve alışkanlıklarını bırakmazlar. Kudret ve kuvvetleri ölçüsünde bu imkânlardan faydalanıp bolluk ve refah içinde yaşarlar. Özetle kendilerinden önce hükümet sürenler derecesine ulaşmaktan ibaret olan amaçlarına erinceye kadar bu şekilde hareket ederler.” (İbni Haldun, 1989: 424-425)

İbni Haldun, “devlet kurarak hükümdarlığı elde ettikten sonra hükümdarlar zorluklara katlanmayı bırakarak rahatlık ve sükûnet içine dalmaya başlarlar” demektedir. “Büyük yapılar ve saraylar yapmaya başlayan hükümdarlar, lüks kıyafetler giymeye başlarlar. Böylece hükümdarlar devlet ve kamu kaynaklarının meyvelerinden faydalanırlar. Kurdukları saraylarına sular akıtırlar, bahçeler ve havuzlar meydana getirirler. Bu suretle dünyada rahatlarına dalarlar. Rahatlığı zahmet ve meşakatlere tercih ederler. İktidarları dahilinde giyimlerinin incelik ve nefesliğine, yemeklerinin güzelliğine, tabak çanak ve yataklarının hoşluğuna önem verirler. Zamanla bunlara alışırlar. Nesilleri oğul ve torunları ata ve babalarından bunları miras alır.” (İbni Haldun, 1989: 425-426)

“Hükümdarların böyle bir hayat sürmesi devletin de gerileme yani ihtiyarlama çağına başladığının işaretidir” diyen İbni Haldun, yukarıda ele alındığı üzere iktidarın bir kişide toplanmasını doğal bulmaktadır. “Ululuk ve şeref, devleti kuran kuvvetlerden ibaret olan asabiyetler arasında ortak olduğu, devleti kurmak ve korumak için hep birlikte çalıştıkları çağlarda başkalarını kuvvetle yenerek memleketler ele geçirmek ve mülkü korumak için son derece çalışarak devlet sahibi olmanın ve onu kuvvetlendirmenin bir örneğini teşkil ederler.” (İbni Haldun, 1989: 426) diyen İbni Haldun, nimetlerin ve servetin çoğalmasıyla bir akım alışkanlıkların da artacağına işaret eder. “Yeni alışkanlıkların artmasıyla masraflar çoğalır. Devlette aylıkları ve maaşları arttırmanın zorunluluğu ortaya çıkar. Masraflar arttığı için gelirler masrafları karşılayamaz. Yoksullar mahvolur, zenginler lezzet ve nimetlere dalanlar, gelirlerini bu yoldan sarf edip tüketirler. Bunlardan sonra gelen nesiller de nimet ve zevk düşkünlüğü fazlalaşır. Böylece hükümdarlar, halktan ek vergiler talep etmeye mecbur kalır. Halk ise tasarruf imkânı bulamaz. Hükümdarlar onları cezalara çarptırılırlar. Halkın mal ve servetine el konulur. Elllerinden alınan bu malları hükümdarlar kendi masrafları ve yakın adamları için harcarlar. Bu suretle cezalara çarptırılanlar işlerini düzenleme imkânı bulamazlar,

onların zayıf düşmesiyle devlet de zayıf düşer. Bundan başka devlette israflar çoğalarak memur, asker ve diğer görevlilerin aylıkları, aldıkları bahşişler masraf ve ihtiyaçlarını karşılamadığı için hükümdardan ibaret olan devlet başkanı onların ihtiyaçlarını sağlamaya aylıklarını ve maaşlarını arttırmaya mecbur olur. Hâlbuki belirlenen vergiler belli ve muayyen olup artmaz eksilmez, pazarlarda satılan mal, eşya ve yiyecek maddelerine ve başka vasıtalarla olağan dışı vergiler ihdas edilir ise de bu vergiler mahdut nispette artırabilir. Devletin bu gelirleri aylıklara sarf edilir ise de onların ihtiyaçlarını karşılamaz ve ekonomik bunalım başlar. (İbni Haldun, 1989: 426)

Devletin sınırlar, genişliği ve ömrü ile organlarını da anlatan İbni Haldun, Devletin sınırlarının genişliği ve ömrünün uzunluğu o devleti koruyanların sayılarının azlığı ve çokluğu ile mütenasip olacağı görüşündedir. (İbni Haldun, 1989: 414)

Devlette kudret ve ululuk şahıslarda toplanarak, nimetler ve refah vasıtaları son haddini bulduktan sonra devletin ihtiyarlama çağının başlayacağına dair (İbni Haldun, 1989: 426) bilgiler veren İbni Haldun Birçok uruğ ve asabiyyetlerin yaşadıkları memleketlerde güçlü ve devamlı bir devletin kurulduğu nadirdir. (İbn Haldun, 1989: 417) Şeklindik görüşü beyan etmiştir. Aslında burada O, homojen devlet yapısının daha istikrarlı olacağı görüşünü yüz yıllar önce adeta ileriye görmüş ve keşfetmiştir.

Şahıslar gibi devletlerin de tabii ömürlerinin olduğuna, (İbni Haldun, 1989: 431) Devletin göçebelik devresinden yerleşik hayat devresine geçmesine (İbni Haldun, 1989: 436) Devletin geçirdiği çeşitli devreler ahalisinin ahlak ve tabiatının bu devreler göre değişmesi (İbni Haldun, 1989: 444) konularını da ele alıp inceleyen İbni Haldun, Devletlerin bütün eserlerinin asıllarındaki kuvvetleriyle mütenasip olduğunu (İbni Haldun, 1989: 448) ve devletin başında olan hükümdarın ve kavminin köleler ve ihsaniyle yetiştirdiği kimseler sayesinde kuvvet kazanmasına ve güç elde ederek üstün gelmesine dair bilgiler verir. (İbn Haldun, 1989: 460) Bürokrasi ve devlet çalışanlarının durumuna dikkat çeken İbni Haldun, devletin bağış ve ihsanlarıyla beslenenlerin köle ve azatlıkların devletin idaresindeki durum ve hallerinin (İbni Haldun, 1989: 462) önemine değinir. Ayrıca hükümdarın yani yönetimin uyruklarına karşı şiddetli muamelelerde bulunmaları çoğunlukla devletin nizamı ve düzenini bozacağını belirtir.

Görülüşü gibi çeşitli yönleriyle devleti, yönetimi, halkı ve devlet çalışanlarını ele alan İbni Haldun, devleti idare etme sanatına değinmiş

ancak devlette çöküş ve çözülmenin mukadder ve kaçınılmaz olduğuna işaret etmiştir.

3.Türk- İslam Geleneğinde Devlette Gücün Hukuksal Yapısı ve Denetimi

3.1.Töre Yani Kanun

Türk siyaset düşüncesinde devletin belirli kaidelere göre idare edilmesi fikrinin derin tarihî kökleri vardır. Türk devlet geleneğinde hükümdarın uyması gereken kural ve teamülleri kapsayan *töre* kavramı siyasal meşruiyetin [kut] ayrılmaz bir parçasıdır. Bu kavram kaynağını göçebe aşiretler arasında gelişen geleneksel hukuktan almaktadır; fakat bu hukuku töreye dönüştüren hükümdardır. Türk siyaset düşüncesine göre devletin kurucu kağanları mutlaka bir töre koymalıdır. Örneğin Selçukname’de Oğuz Kağan, arkasından gelecekler için vasiyet edip töre koymuştur. Orhon abidelerine göre, Gök Türk devletinin kurucusu Bumin Kağan tahta oturunca Türk milletinin ülkesini ve töresini ortaya çıkarmış, tanzim etmiştir. İleriş Kağan ise Gök Türk devletini esaret yıllarının ardından yeniden canlandırdığı zaman töresi bozulmuş olan milletini ecdadının töresine göre yeniden harekete geçirmişti. Abidelere göre Bumin Kağan “*böyle kazanılmış, tanzim edilmiş ülkemiz, töremiz var*” diyerek devletin gücünü ifade etmiştir. Törenin devletin ayrılmaz parçası olduğu fikri nihayet üstte gök çokmedikçe ve altta yer yarılmadıkça Türk devletinin ve töresinin bozulmayacağı ifadeleriyle kendini göstermişti. (İnalçık, 2012: 16)

Kadim Türk devlet geleneğinin töreye yaptığı vurgu etkisini Türklerin İslamiyet’e girmesinden sonra da sürdürmüştü. Bu bağlamda İslam siyaset düşüncesi içerisinde hukukun üstünlüğünü en çok vurgulayan siyasal metinlerden biri, bir Karahanlı Türkü olan Yusuf Hac Hacib tarafından yazılmıştı. Hacib’in öğretisi Müslüman bir okuyucu kitlesine hitap etmekle beraber şeriatın ötesinde bir hukuksal çerçeve sunmaktaydı. (Black, 2001: 170) Yusuf Has Hacip’e göre, beylik iyi bir şeydi, fakat daha iyi olan şey kanundu ve onun doğru tatbik edilmesi şarttı.ⁱⁱⁱ Çünkü beylik ancak kanun ile ayakta durmaktaydı^{iv}. Bu yüzden hükümdarın ülkeyi kanunlara göre ve adaletle ölçülü hareket ederek yönetmesi gerekiyordu.^v Kutadgu Bilig’de ifade edilen devlet-kanun birlikteliği, İslam dünyasında Türk kökenli hanedanların çoğalmasıyla birlikte, İslam siyaset düşüncesinde de etkili olmuştu. (Erdoğan, 2016: 93) Selçuklu devletinde şeriatın yanında kamusal hukuku tanzim eden örfî kanunlar ve bu kanunlardan

sorumlu kurumlar meydana getirilmişti. Bu bağlamda Selçuklularda örfi hukuk konusunda uzman yüksek yargıçlar, kadıaskerler tayin edilmiş ve siyasi suçlara devlet hukuku çerçevesinde bakan bir yüksek mahkeme olan “Divan-ı mezalim” oluşturulmuştu. (Köprülü, 2012: 65) Şeriat kaidelerinden başka devletin idaresini düzenleyecek kamusal bir hukuk kavramı, Selçuklulardan sonra İslam siyaset düşüncesinde kalıcı bir konum kazanmıştı. Bu kavram sayesinde göçebe aşiretler, şeriatla var olmayan fakat geleneksel olarak sahip oldukları hakları devletten talep edebiliyorlardı. Hükümdar bu hukukun dışında hareket ettiği takdirde töre ve kanun kavramları üzerinden eleştirilebiliyordu.

3.2.İslam Şeriatı ve Kamu Hukuku (Ahkamu’s Sultaniyye)

İslam siyaset düşüncesi, siyasal iktidarın belli bir yasal çerçeve içerisinde işlemesi fikrine hiç yabancı değildi. Şeriat kavramı hukuki bağlamda cezalar, muameleler ve ibadetleri içine alan bir kanunlar bütünüydü. Bu bütün, miras hukuku, aile ilişkileri, ticarete dair kurallar gibi medeni hukuku oluşturan konuların yanında toplumsal ve kamusal hayata yönelik anayasal bir çerçeve de sunmaktaydı. Bu çerçeve içerisinde şeriat, hükümetin çeşitli kurum ve yetkilileri arasında işlevleri, güçleri ve görevleri taksim ediyor; bunlarla halk arasındaki ilişkiyi tanımlıyordu. Şeriat üzerine çalışan hukuk bilginlerine ise fakih ismi verilmekteydi. Fakihler yüzyıllar boyunca hem medeni hukuk hem de kamu hukuku üzerine de ciddi çalışmalar ortaya koymuşlardı. Özellikle kamu hukuku üzerine ortaya konulan eserler, İslam siyaset düşüncesinde, siyasal iktidarın hareket edeceği belirli bir yasal çerçeve inşa etmişti. (Crone, 2007: 420-421)

Fakihlerin ortaya koydukları kamu hukukuna dair çalışmalar özellikle XI. Yüzyıl’da İslam siyaset düşüncesinde güçlü bir zemin bulmuştu. *Ahkâmu’s Sultaniyye* kavramı üzerinden ortaya konan kapsamlı kamu hukuku eserleri hükümdarlar için ülke idaresiyle ilgili Şer’i hükümleri bir araya topluyordu. Kadı Ebu Ya’la el-Ferrâ ve Maverdi gibi büyük İslam âlimleri bu dönemde *Ahkâmu’s Sultaniyye* isimli eserler kaleme aldılar. (Şafak: 1988: 554) Kamu hukukuna dair eserinin girişinde Maverdi, devlet idaresiyle ilgili şeriat kurallarının devlet adamları tarafından bilinmesinin şart olduğunu ancak bunların fıkıh kitaplarında çok dağınık bir vaziyette bulunduğunu ifade etmişti. Bu yüzden devlet adamlarının ülke idaresinde kullanmaları için İslami kaideleri içeren rehber niteliğindeki eserini kaleme aldığını belirtmişti. Maverdi eseri boyunca halife tayini, halifenin hak ve vazifeleri gibi

kamusal konular üzerine geçerli olan Şeriat kurallarını tartışmış, farklı mezheplerin yaklaşımlarını karşılaştırmalı olarak vermişti. (Erkal: 1988: 555) İslam hukukçularının XI. Yüzyıl'da kamu hukukuna yönelik eserler yazması bu dönemde siyasal yapıda fıkıh bilgisine sahip olmayan yöneticilerin artmasının bir sonucu olarak yorumlanabilir. Bu boyutuyla kamu hukuku üzerine yazılmış kapsamlı eserler, yöneticilere ülkelerini idare ederken uymaları gereken hukuki kaideleri göstermekteydi.

4.Osmanlı Düşüncesinde Gücün Yozlaşmasına Yönelik Tedbir ve Uygulamalar. Devletin İnşasında Meşru Kaynak Olarak Kanunlar ve Kanunlaştırma

Osmanlı siyaset düşüncesinde, hükümdarın ülkeyi belirli kurallar çerçevesinde yönetmesi fikri geniş yer tutmaktaydı. Hükümdar ülkeyi keyfi kararlar ile yönetmeye kalktığında, devlet adamları bu durumu eleştirmek için iki önemli kavramı kullanabilirdi. Bunlar Türk devlet geleneği içerisinde oluşmuş kanun kavramı ile İslam hukukunu meydana getiren şeriat kavramlarıydı. Bu kavramlar çerçevesinde Osmanlı düşünürleri kuruluş yıllarından itibaren siyasal gücün hukuki denetim altında alınması konusunda durmuşlardı.

Osmanlı Devleti'nde, idarenin hukukî çerçeveye dayanması fikri ilk siyasal metinlerden itibaren karşımıza çıkmaktadır. XV. yüzyılın ikinci yarısında Fatih Sultan Mehmet'in merkezileşme siyaseti karşısında kurucu unsurlar siyasal muhalefetleri kanun-ı kadim kavramı üzerinden geliştirmişlerdi. Bu dönemde merkezileşme karşıtı siyaset yazarları arasında öne çıkan Aşıkpaşazade, kaleme aldığı *Osmanlı Tarihi*'nde (Tevarih-i Al-i Osman), devletin kuruluş yıllarına göndermeler yaparak kanun-ı kadim kavramı üzerinden yaşadığı dönemin politikalarını eleştirmişti. (İnalçık, 2005: 127) Fatih Sultan Mehmed'in nişancısı Karamanlı Mehmed Paşa, kanun-ı kadimi bozmuş ve Osman Gazi'nin reayaya verdiği arazilere el koymuştu.^{vi} (Öz, 2010: 63) Aşıkpaşazade, eserinde Osmanlı tarihindeki bozulmayı merkeziyetçi politikaları ile hatırlanan I. Beyazıt ile başlatmaktadır. Ona göre Sultan Beyazıt dönemine kadar Osmanlı sarayında şarap sohbeti olmazdı. İlk üç hükümdar olan Osman, Orhan ve Murad dönemlerinde hükümdarlar şarap içmezler, ulemadan utanırlar ve onların sözünden çıkmazlardı^{vii}. (Aşıkpaşaoğlu, 2015: 63) Bu dönemlerde âlimler mansıp elde etmek için uğraşmaz, kadılık peşinde koşmazlardı. Fakat Aşıkpaşazade'ye göre Osmanlı beyleri İranlı ve

Karamanlı vezirler ile çalışmaya başladıktan sonra bu düzen bozulmuştu. Yabancı vezirlerin hileleri sonucunda Osmanlı hükümdarları günaha ortak olmuş ve *akçe biriktirip hazine doldurmaya* başlamışlardı.^{viii} (Aşıkpaşaoğlu, 2015: 64)

Aşıkpaşazade'nin eleştirdiği noktalar Osmanlı Devleti'nin XV. Yüzyıl'ın ikinci yarısında geçirdiği dönüşümler ile örtüşmektedir. Bu dönemde devlet gaza yapan bir uç beyliğinden bürokratik bir imparatorluğa dönüşmüştü. Bu dönüşüm sonucunda ülke idaresinde soyu kurucu ailelere dayanan tımarlı sipahiler yerine devşirmeler güç kazanmış, gerçekleştirilen mali düzenlemeler sonucunda vergi gelirlerinin önemli bir kısmı doğrudan merkezî hazineye aktarılmıştı. Bu düzenlemeler sonucunda eski imtiyazlarını kaybeden kurucu unsurlar hükümdarı eleştirmek için hukukî bir söylem geliştirmişler ve yeni uygulamaları kanun-ı kadime aykırı olmakla eleştirmişlerdi. Burada dikkat çekici nokta, merkezileşme siyasetinin de kendisini kanunlar üzerinden meşrulaştırmasıydı. Fatih Sultan Mehmed bu dönemde devlet teşkilatını yeniden düzenlemek için eş görülmemiş bir kanun yazımı faaliyeti başlatmış, yeni imparatorluğun düzenini hukukî zemine taşıyan idari, mali ve cezaî sahaları içine alan detaylı ve sistemli bir yasal çerçeve oluşturmuştu. Ortaya çıkan yeni hukukî düzenin geçmişle olan bağları da kurulmuş ve kanunnamenin girişinde padişahın kendi yazısına yer verilerek “*Bu kanunname atam ve dedem kanunudur, benim dahi kanunumdur, benim soyumdan gelenler de her nesilde bu kanuna göre ülkeyi yönetmeye devam etsin.*”^{ix} (İnalçık, 2012: 85) denilmişti.

Fatih'in merkezîyetçi siyasetini savunan siyaset yazarları da bunu hukukî dayanaklar üreterek gerçekleştirmişlerdi. Örneğin, hükümdarın merkezîyetçi siyasetini savunan siyaset yazarlarından Tursun Bey, eseri boyunca hükümdarın meşruiyetini hem örfî hem de şer'î hukuk üzerinden meşrulaştırmaya çalışmış; bu bağlamda tedbir kavramını öne çıkarmıştı. Tedbir kavramı eser boyunca bir yandan siyaset-i ilahi ve şeriat manasında diğer yandan ise örf anlamında kullanılmaktaydı. Bu amaçla Tursun Bey hem Kuran-ı Kerim ve klasik fıkıh kitaplarına göndermeler yaparak hem de Cengiz Han yasasına atıfta bulunarak, hükümdarın merkezileşme siyasetine hukuki bir dayanak yaratmaya çalışmıştı.

Fatih Sultan Mehmed'in ortaya koyduğu kurumlar güçlendikçe ve devlet imparatorluk yapısına büründükçe, Aşıkpaşazade'nin Kanun-ı Kadim'e aykırı gördüğü uygulamalar Kanun-ı Kadimin kendisi

olmuştur. Bu kanunlar zaman içerisinde yeni imparatorluğun yönetici zümreleri tarafından benimsenmiş ve ülke idaresinin hukukî çerçevesi olarak yorumlanmıştı. Bu yüzden de Fatih'in iktidarını pekiştiren kanun kavramı sonraki yüzyıllarda hükümdarların keyfî uygulamalarını kısıtlamak için kullanılmıştı.

5. Osmanlı Devlet Bürokrasisinin Gelişmesi ve Hukuk Müeyyidelerine Göre Devletin İşletilmesi Düşüncesi

Osmanlı siyaset yazarları, XVI. Yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren iktidarın hukukî zemini üzerinde ehemmiyetle durmuşlardır. Osmanlı nasihatname yazarları kendi konum ve görüşlerine göre değişen fikirler öne sürseler de değişen yaklaşımlarını kanun-ı kadime ve şeriata gönderme yaparak savunmuşlardı. Böylelikle siyaset düşüncesinde ülkeyi idare edenler hukukî bir tartışmanın konusu olmuşlardı. Nasihatnamelerde giderek yoğunlaşan kanun-ı kadime ve şeriata uygunluk tartışması; makamları ve idareyi, zamandan ve şahıslardan bağımsız bir şekilde tanımlamaktaydı. Bu tanımlama devlet adamları için düşünce hayatında önceden belirlenmiş bir çerçeve çizmekteydi. Bu çerçeve öncelikle mümin olarak başta hükümdar olmak üzere tüm devlet adamlarının ilahi emirlere yani şeriata uymasını vazetmekteydi. Şariat kurallarına yapılan vurgu üzerinden, hükümdar ve devlet adamlarının, ülkeyi yönetirken İslam hukuku kapsamında hareket etmesi bekleniyordu. İslam hukukunun her Müslümana tanıdığı temel hak ve özgürlüklerin altı çizilerek; siyasal otoritenin yetkilerini bu hak ve özgürlüklere dokunmadan kullanması gerektiği dile getiriliyordu. İslam hukukunun yanı sıra öne çıkan kanun-ı kadim kavramıyla birlikte ise, devlet adamları ve hükümdarların öngörülebilir olması ve yönetici sınıfların süregelen beklentileri ile uyumlu çalışması talep ediliyordu. Böylelikle Osmanlı siyaset yazarları özellikle yönetici zümre içerisinde yükselen rahatsızlıkları, hukuka uygunluk tartışmaları üzerinden siyasal iktidara yansıtıyorlardı.

Osmanlı siyaset yazarları XVI. Yüzyıl'ın ortalarından itibaren, hükümdarı ve siyasal iktidarı hukuka uygun hareket etmesi üzerinden meşrulaştırmaya ve yüceltmeye başlamışlardı. Bu bağlamda iktidarının ilk birkaç yılında Rodos'u, Belgrad'ı ve Macaristan'ı fethetmesi üzerine dönemin saraya yakın yazarlarınca sahipkırın, Avrupalı yazarlarca muhteşem olarak adlandırılan Sultan Süleyman, XVI. Yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren Osmanlı tarih ve siyaset yazarlarınca şeriata bağlılığı ile övülmüş ve ülkede hukuku tesis

etmesinden ötürü Kanuni lakabı ile anılmıştı. Osmanlı siyaset yazarları kanunun tesisini ideal hükümdarın vazgeçilmez bir özelliği olarak yorumlamışlar; Sultan Süleyman'ı hiçbir zaman kibre kapılmayan, daima tevazu ve şükür vadisinden giderek şeriatın kaidelerini harfiyen uygulayan bir Müslüman olarak övmüşlerdir. (Şahin, 2014: 221)

Hukuka ve şeriata bağlı kalarak ülkeyi idare etme ilkesi zaman içerisinde siyaset metinlerindeki önemini artırarak siyaset yazarlarınca Osmanlı hanedanının ayırıcı özelliği olarak sunulmaya başlanmıştır. Bu metinlerde devletin mevcut başarıları, kanunlara ve şeriata bağlı kalmasıyla izah ediliyor; mevcut sorunlara yine aynı ilkenin ihlali ile açıklanıyordu. Bu bağlamda Veysi, *Habname* isimli siyasetnamesinde Osmanlı devletini, diğer tüm devletlerden ayırmaktaydı. Ona göre tarih boyunca farklı devletler farklı sorunlarla karşılaşmış ve nihayet bu sorunlar sebebiyle dağılarak karışıklığa sürüklenmişlerdi. Fakat Veysi'ye göre Osmanlı Devleti'nin durumu farklıydı. Çünkü Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren şeriat kurallarına göre yönetilmiş ve bu sayede gelişerek güçlenmişti. İslam hukuku Osmanlı Devleti için o kadar önemliydi ki, padişahlar aldıkları kararları uygulamadan önce, kararın şeriata uyup uymadığını yedi, sekiz defa kontrol etmekteydiler. Kararların şeriata uygunluğunu denetlemek ve bu denetimden sonra yürürlüğe sokmak devletin kanunu idi. Osmanlı Devleti'nin temeli şeriata uygun hareket etmek olduğuna göre, bu ilkeden sapılmadığı sürece devlet sonsuza kadar yaşayacaktı. (Veysi, 2011: 76)^x

Veysi'nin ortaya koyduğu tarih yorumunda İbni Haldun tesiri oldukça açıktır.^{xi}(Okumuş,2009: 83) O da tıpkı İbn Haldun gibi devletlerin yükselişini ve çöküşünü hükümdarların kişiliklerinden bağımsız bir şekilde ele almış ve konuyu tarihin akışı kapsamında tartışmıştır. (Veysi, 2011: 76)^{xii}Fakat İbni Haldun'dan farklı olarak Veysi, devletin çöküşünü mukadder görmemiş; hukuk kurallarına bağlı kalındığı takdirde Osmanlı Devleti'nin kıyamete kadar ayakta kalacağını ifade etmiştir. Veysi bu yaklaşımıyla Osmanlı hanedanını, kökeniyle veya kazandığı zaferlerle değil İslam hukukuna duyduğu saygıyla yüceltmış ve meşrulaştırmıştır. Ona göre hukuk kurallarına sadakatle bağlı kalan bir devlet zamanın akışına direnebilir ve sonsuza kadar yaşayabilirdi.

Veysi'nin yaklaşımına benzer bir şekilde *Kitab-ı Müstetab*'da Osmanlı Devleti'nin tüm başarıları hukuk içerisinde hareket edilmesi ile açıklanmaktaydı. Esere göre, Osman Gazi devleti kurduğu tarihten III. Murad dönemine gelinceye kadar Osmanlı idarecileri adalet

yolundan sapmadıkları, şeriat kurallarını harfiyen uyguladıkları ve her açıdan Osmanlı kanunlarına riayet ettikleri için devlet yenilmez bir güce kavuşmuş ve arka arkaya zaferler kazanarak büyük fetihler yapmıştı.(Yücel, 1988: 2)^{xiii} Fakat esere göre, III. Murad döneminden itibaren yöneticiler kanun-ı kadime aykırı icraatlar içine girdikleri ve şeriata aykırı kararlar aldıkları için ülkenin temelleri sarsılmış ve düzen bozulmuştur. (Yücel, 1988: 2)^{xiv} Yazara göre çözüm, hükümdarın bizzat beylerbeylerine, sancak beylerine, kadılara ve diğer hükümet görevlilerine talimatnameler göndererek onları ülkedeki tüm hukuksuz eylemlere karşı uyarması ve özellikle İslam hukukuna uygun şekilde çalışan idarecileri makamlarında tutmasıdır. (Yücel, 1988: 28)^{xv}

Nasihatname yazarları, devletin gücünü ve başarısını izah ederken olduğu gibi devletin aksayan yönlerini açıklarken de şeriata ve kanunlara gönderme yapmaktaydılar. Hasan Kafi Akhisari'ye göre iktidardaki çürümenin en açık belirtisi, idarenin şeriat hükümlerini yerine getirmemesi ve yöneticilerin şeriat kurallarını dikkate almadan idareyi yürütmesiydi.(Hasan Kafi, 2011: 183)^{xvi} Gelibolulu Mustafa Âli eserinde idari işleyişteki bozulmayı işlerken tüm sorunları kanunsuz olarak ortaya çıkan uygulamalar çerçevesinde tartışmaktaydı. (Gelibolulu, 2015: 343)^{xvii} Koçi Bey, risalesinde benzer bir şekilde saray mensuplarının yozlaşmasından (Koçi Bey, 2011: 115)^{xviii}, ilmiyenin gerilemesine (Koçi Bey, 2011: 154)^{xix}, toprak sisteminin bozulmasından (Koçi Bey, 2011: 160)^{xx}, ordunun zayıflamasına(Koçi Bey, 2011: 169)^{xxi} ülkedeki bütün aksaklıkları kanunsuz uygulamalara bağlamaktaydı. (Erdoğan, 2011: 63)

Bürokrasinin kurumsallaşarak güçlendiği bir dönemde Osmanlı siyaset yazarlarının kanunu ve şeriati ideal yönetimin temeli olarak yorumlamaları; yönetici sınıf içerisinde giderek güçlenen kanun ve hukuk bilincinin göstergeleri olarak yorumlanabilir. Bu dönemde nasihatname yazarları, hükümdarları ve devlet adamlarını askeri meziyetlerinden ziyade kanuna uygun hareketleriyle övmüşler; ülkenin sahip olduğu gücü kanunların başarısı ile açıklamışlardır. Dönemin siyaset yazarları görüşleri çözüm önerileri ne olursa olsun, devletin içinde bulunduğu sorunların hukuksuzluktan kaynaklandığı savunmuşlar ve bu sorunların çözümünü yine kanunlara saygıda aramışlardır. Osmanlı hanedanı dahi hukuka olan sadakati üzerinden meşrulaştırılmış ve övülmüştür. Bu dönemde siyasetin meşruiyet kaynağı olarak kanunların ve hukukun giderek öne çıkması, devletin yaşadığı bürokratik kurumsallaşma ile gelişmişti. Güçlenen bürokrasi

devletin belirli bir gelenek ve kurallar bütünü içerisinde idare edilmesini, kanunlara ve şeriata göndermeler yaparak talep etmişti.

6.Osmanlı Geleneksel Düzeni ne Övgü ve Kanun Bilinci İlişkisi

Nasihatname yazarlarının kanunlara yaptıkları vurgu, modern tarihçiler tarafından yönetici sınıf içinde güçlenen hukuk bilincinin bir işareti olarak değil daha çok geleneğin övgüsü olarak yorumlanmıştır. Şüphesiz ki Osmanlı siyaset düşüncesinde, düzeni sağlayan kurallar ile gelenek arasında güçlü bağlar mevcuttu. Siyaset yazarlarının genel yaklaşımına göre geleneksel kurallara riayet edildiği sürece ülkenin düzeni de korunurdu. Bu yaklaşım, nasihatnamelerin Kuran-ı Kerim’de geçen “*Bir kavim kendi halet-i ruhiyesini değiştirmedikçe Allah onların halini değiştirip bozamaz*” mealindeki *Ra’d Suresinin* 11 ayetine yaptıkları çok sayıda atıfla kendisini göstermektedir. Siyaset yazarlarının fikirlerini savunurken, istikrarlı ve başarılı bir geçmiş kendilerine dayanak göstermeleri, siyaset düşüncesinin durağanlığını değil; dönemin siyaset dilini ve meşruiyet kaynaklarını göstermektedir. (Erdoğan, 2016: 10)

Öncelikle dönemin siyaset yazarlarının kadim uygulamaları kanunlaştırma çabalarına yeni fikirlere kapalılık olarak değil sınıfsal çıkarların muhafazası olarak görmemizde fayda vardır. Zira XVII. Yüzyıl’ın ilk yarısında nasihatname yazarları kendilerinin de dâhil olduğu yönetici zümre ile vergi mükellefleri arasındaki keskin sınıfsal ayrımın giderek zayıflamasını endişe ile izliyorlar ve devletin yaşadığı istikrarsızlık ile yönetici sınıfın kaybolan imtiyazları arasında bağlar kuruyorlardı. Bu yazarlar için kanun kavramı ile kadim düzen arasında kuvvetli bağlar mevcuttu. Onlara göre, tımar sistemine dayalı ve sosyal hareketliliğe kapalı eski siyasal düzen, kanunun kendisiydi. Bu düzene uymayan her türlü uygulama kanunsuzluktu. Aynı Ali Efendi’nin^{xxii} *Kavanin-i Al-i Osman’ı*, *Kitab-ı Müstetab* ve *Koçi Bey Risalesi*, bu yaklaşımın tipik örnekleriydi. Bu eserlerde yazarlar, kanun kavramını kadim dönemin uygulamaları ile eşanlamlı görüyorlar ve kendi sınıfsal çıkarlarını hukuksal bir düzlemde savunmuş oluyorlardı. Bu bağlamda atamaların uzun süreli olması ve atamalara eşlik eden maddi gelir ve mülklerin babadan oğula geçmesi gibi kadim imtiyazlarını hukukî çerçevede talep ediyorlardı.

Siyaset metinlerinde dile getirilen kadim dönem kanunları, mutlak ve somut bir geçmişin ihyası anlamına gelmiyordu. Farklı

fikirlerdeki Osmanlı düşünürleri kendi ideal düzenlerini savunmak adına kanun-ı kadimi farklı yorumlayabiliyorlardı. Örneğin mansıpların sadrazam tarafından mı yoksa hükümdar tarafından mı dağıtılması gerektiği konusunda farklı fikirlere sahip nasihatname yazarları, kendi yaklaşımlarını savunurken aynı kavrama yani kanun-ı kadime gönderme yapmaktaydılar. Bu bağlamda sadrazamların sıkı denetim altında tutulmasını ve üst düzey makamların sadrazam değil hükümdar tarafından dağıtılmasını öneren *Hırzû'l Mülük*'ün yazarı yaklaşımını kadim uygulamaları dayanak göstererek desteklemekteydi.^{xxiii} (Yücel, 1988: 189) Buna karşılık sadrazamın mutlak bağımsız ve tam yetkili olmasını savunan Koçi Bey de karşıt fikirlerini yine aynı kavramı yani kadim uygulamaları işaret ederek savunmuştu.^{xxiv}(Koçi Bey, 2011: 193)Geçmişin farklı yazarlar tarafından farklı şekillerde sunulması, siyaset yazarlarının geçmişi amaç değil araç olarak gördüklerini ve asıl gayelerinin kendi ideal düzenlerini meşrulaştırmak olduğunu göstermektedir.

Osmanlı siyaset yazarlarının kanun bilinci bütünüyle kadim düzenin övgüsünden ibaret değildir. Eserlerinde kanun bilincini öne çıkararak, devletin belirli kurallar içinde işlemesini savunan kimi nasihatname yazarları, kanunları geçmiş kuralların ötesinde yorumlayarak ihtiyaç duyulduğu takdirde kadim kuralların değiştirilmesini savunmaktaydılar. Örneğin eseri boyunca hukuka aykırı bulduğu hareketleri eleştiren^{xxv} (Gelibolulu, 2015: 358-539) ve siyasal söylemini bunun üzerine inşa eden Gelibolulu Mustafa Âli, devletin çıkarları için gerekli olduğunu düşündüğü konularda kanun-ı kadime bakılmadan hareket edilmesi gerektiğini savunmaktaydı.^{xxvi} (Gelibolulu, 2015: 324) Mustafa Âli'ye benzer bir şekilde *Kitabu Mesalihi'l Müslimin ve Menafi'il Müminin*'in yazarı, eseri boyunca farklı meseleleri ele alırken çözüm önerilerini hukukî çerçeve içerisinde açıklayarak gerekli kanunların altını çizmektedir. Yazara göre devlet adamlarının geçerli kanunları bilmesi hayatidir ve atamalarda kanunları bilenlere öncelik verilmesi gerekmektedir.^{xxvii} (Yücel, 1988: 113) Fakat yazarın siyaset diline yansıyan kanun bilinci geleneğin övgüsünden ibaret değildir. Yazar gerekli gördüğü yerlerde kanun-ı kadimin uygulanmasını teklif ederken^{xxviii}, (Yücel, 1988: 107-108) kadim kanunların hatalı olduğunu düşündüğü yerlerde yeni kanunların hazırlanmasını teklif etmektedir. Örneğin yazara göre çayırın köylüler tarafından değil sipahilerin maiyetinde bulunan seyisler tarafından biçilmesi daha verimli sonuçlar üretmektedir. Bu bağlamda

köylülerin devlet arazisindeki çayırları zorla biçmesini öngören eski kanunun kaldırılmasını savunan yazar, sadrazamın yeni bir kanun hazırlaması gerektiğini ifade etmektedir^{xxix}.(Yücel, 1988: 118) Yazar kanun konusundaki bu dinamik yaklaşımını şu sözlerle dile getirmektedir. (Erdoğan,2016: 102):

“Diyelim ki kanundur fakat bu kanunu koyanlar ya Hersek oğludur ya da Karagöz Paşadır ki bunlar okuma yazma bilmeyen adamlardır, lazım mıdır şimdiki zamanın akıllı ve bilgili yöneticileri onların yolunu takip etsin. Allaha şükür bu konu ne sünnettir ne de farzdır ki terk etmekle günaha girilsin...(Yücel, 1988: 118) Bu kanun peygamber zamanından kalmış değildir ki bozmak günah olsun. Karagöz Paşa ya da Hersek oğlu zamanında onlar öyle uygun gördüğü için kanunlaşmıştır. Allaha şükür şimdiki sadrazam hazretlerinin aklı ve bilgisi onlardan fazladır, kendi yaklaşımını ortaya koymalı ve okuma-yazma bilmeyen eski vezirlerin yolundan ayrılmalıdır.” (Yücel, 1988: 89)

Kitabu Mesalihil Müslimin'de ortaya çıkan üslup, Osmanlı siyaset düşüncesinde hukuk ve gelenek ilişkisinin tek modele indirgenemeyeceğini göstermektedir. Bu bağlamda, siyaset yazarlarının önemli bir kısmı fikirlerini savunurken, başarılı bir geçmişin mirasını kendilerine dayanak gösterip kanun ile kadim arasında güçlü bağlar kurmuşlarsa da; eski kanunların övülmesi siyaset yazarlarının asıl amacı olmamıştır. Yazarlar XVII. Yüzyıl'dan itibaren sınıfsal çıkarları ile devletin bekasını örtüştürerek, geleneksel imtiyazlarının korunduğu makbul bir geçmiş tasvir etmişler; böylelikle taleplerini kadim kanunlar olarak sunarak, yaklaşımlarını meşrulaştırma yoluna gitmişlerdir. Gerçek amaç geçmişin ihyası olmadığı için yazarlar, eski kanunların ne olduğu konusunda tam bir mutabakata varamamışlar ve geçmiş uygulamaları farklı şekillerde sunarak fikirlerini savunmuşlardır. Dahası kimi siyaset yazarları kendi yaklaşımlarını ve doğrularını desteklemek adına, kanun bilincini terk etmeden kadim uygulamaları eleştirmiş ve ülkenin değişen ihtiyaçlarına cevap verecek dinamik bir hukukî zemin önermişlerdir. Dolayısıyla Osmanlı siyaset yazarlarının kanun-ı kadim vurgusu düşüncenin kendini tekrar etmesi ve sadece bir geçmiş özlemi olarak değil, yönetici sınıf içerisinde gelişen gelenek ve hukuk şuurunun bir tezahürü olarak yorumlanabilir.

Sonuç

Bir bütün olarak baktığımızda, Osmanlı devletinin henüz kuruluş yıllarından itibaren devraldığı güçlü geleneklere dayanarak kendi hukukî çerçevesini inşa etmeye başladığını ifade edebiliriz. Bu hukukî çerçevenin dışında hareket eden hükümdarlar dönemin siyaset yazarlarınca kimi zaman şeriata kimi zamansa kanun-ı kadime aykırı hareket etmekle suçlanabiliyordu. Özellikle XVII. Yüzyıl'dan itibaren siyasal tartışmalar kanuna ve şeriata uygunluk ekseninde geliyordu. Bu tartışmalarda gelenek ile kanunlar arasında güçlü bağlar bulunmakla birlikte; geleneğin övgüsü kanunları değişmez ve sabit kılmıyor tam tersine geçmişin farklı yorumları üzerinden dinamik bir hukuki tartışma doğuyordu. Tüm bunlar Osmanlı siyaset düşüncesinde güçlenen hukuk bilincinin göstergeleriydiler. Fakat düşünce dünyasında güçlü yasal çerçeveler bulunması, devletin anayasal bir düzen içerisinde hareket ettiğini anlamına gelmemektedir. Hem kanun hem de şariat idareyi ve siyasi düzeni içine alan, gücün kullanımını organize eden ancak kısıtlamayan bir kurallar bütünüydü. Bu kurallar ancak kısıtlamalar içerdiği takdirde anayasal bir devlet düzeni doğabilirdi. Kanunların ihlal edildiğini tespit eden otorite sahibi kurular ve yaptırımları uygulayacak resmi mekanizmalar olmadığı sürece idarenin hukukiliği ancak bu kurallara inanan idareciler iş başında olduğu sürece geçerli olmaktadır.

Bu temel varsayım Batı'da liberalizmin şekillenmesinde ve modern siyaset düşüncesinin gelişmesinde çok önemli rol oynamıştır. “Mutlak güç mutlaka yozlaştırır” şeklinde ifadesini bulan yaklaşım tarzı zamanla hükümetlerin denetlenmesi ve farklı organlarla dengelenmesi fikrini ortaya çıkarmıştır.

Türk düşünce hayatına bakıldığında Osmanlılarda iktidarı kanunlarla ve teamüllerle düzenleme fikrini hem kadim Türk devlet geleneğinden hem de Şeriattan aldıkları değerlerle savunmuşlardır. İbn-i Haldun'un devlet teorisine eserlerinde açıkça yer veren Veysi, Gelibolulu Mustafa Ali ve Hasan Kâfi Akhisari gibi Osmanlı nasihatname yazarları Kuran-ı Kerim'de geçen “Bir kavim kendi halet-i ruhiyesini bozmadıkça Allah onların halini değiştirip bozmaz” mealindeki Rad suresinin 11. ayetine atıfta bulunarak devletlerin ayakta kalabilmesini iktidarın kadim teamüllere ve kanunlara uygun hareket etme koşuluna bağlamış ve bu hususta “Devlet-i ebet müddet” fikriyle İbni Haldün'dan ayrılmışlardır. Onlar bir dizi ıslahat, yeni düzenleme ve alınacak bir dizi tedbirlerle devletin çözülme ve çökmekten

kurtarılacağına inanmışlardır. Ayrıca “Kanun-ı kadim” ve “Şeriat” ile idareyi ve siyasi düzeni içine alan, gücün kullanımını organize eden ancak kısıtlamayan bir kurallar bütününe esas almışlardır. Bu kurallar ancak kısıtlamalar içerdiği takdirde anayasal bir devlet düzeni doğabilir ve iktidarın yozlaşması önlenebilirdi.

Türk siyasi tarihinin son iki asrına baktığımızda anayasal düzen yolunda atılmış “Sened-i İttifak”, “Tanzimat”, “Meşrutiyet” ve nihayet “Cumhuriyet” adımlarının İbn-i Haldun’dan itibaren dile getirilen iktidarın yozlaşması sorununa verilmiş kalıcı bir cevap olduğu ifade edilebilir. Zira ancak kanunların ihlal edildiğini tespit eden otorite sahibi kurullar ve yaptırım uygulayacak resmi mekanizmalar olduğu takdirde, iktidarın yozlaşması denetlenebilir ve kanun hâkimiyeti ile demokrasi sayesinde yönetici sınıfın ülkenin genel menfaatlerine uygun hareket etmesi sağlanabilirdi.

Kaynakça

- Aşıkpaşaoğlu. (2015) *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*. Hazırlayan: Nihal Atsız, Ankara: Ötüken Neşriyat.
- Black, A. (2001) *The History of İslamic Political Thought From The Prophet To The Present*, Edinburg: Edinburg University Press.
- Erdoğan, M. C. (2016) *Osmanlı Devleti'nde Siyaset Düşüncesinin Yönetim Anlayışı Üzerindeki Etkileri, (1453-1789)*. Yüksek Lisans Tezi, Tez Danışmanı Prof. Dr. İsmail Özçelik. Kırıkkale: T.C. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı,
- Gelibolulu Mustafa Âli. (2015) *Nushatü's Selatin*. Hazırlayan: Faris Çerçi. İstanbul: Yükselen Ay Yayınları
- Hasan Kafi Akhisari. (2011) *Usulül Hikem fi Nizamü'l Alem*. Hazırlayan: Kenan Ziya Taş. İstanbul: Doğu Kitapevi.
- İbn Haldun (1989) *Mukaddime cilt 1*, Çev. Zakir Kadri Ugan, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları,
- İnalcık, H. (2005) "Aşıkpaşazade Tarihi Nasıl Okunmalı?" *Söğüt'ten İstanbul'a* derleyen Oktay Özel ve Mehmet Öz, İstanbul: İmge Yayınları
- İnalcık, H. (2012) "Kutadgu Bilig'de Türk İdare Geleneği ve Adalet", *Adalet Kitabı*, Kadim Yayınları, Ankara,
- Koçi Bey.(2011) *Koçi Bey Risalesi*. Hazırlayan: Yılmaz Kurt. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Köprülü, M. F. (2012) "Orta zaman Türk Hukuki Müesseseleri: İslam Amme Hukukundan Ayrı bir Türk Amme Hukuku Yok mudur?", *Adalet Kitabı*, Ankara: Kadim Yayınları.
- Okumuş, E.. (2009) *Osmanlı'nın Gözüyle İbn Haldun*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Öz. M. (2010). "Kanun-ı Kadim: Osmanlı Gelenekçi Söyleminin Dayanağı mı, İslahat Girişimlerinin Meşrulaştırma Aracı mı?" *Nizam-ı Kadim'den Nizam-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi*, derleyen Seyfi Kenan. İstanbul: İsam Yayınları
- Özçelik, İ. (2014) *Tarih ve Metodolojisi*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Özçelik, İ. (2016), *Devlet-i Aliyye Yazarlarına Göre Yönetim ve Toplum*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Patricie, C.(2007) *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Togan, Z. V. (1985), *Tarihte Usul*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Veysi. (2011). *Habname-i Veysi*. Düzenleyen: Mustafa Altun, İstanbul: MVT yayıncılık.

Yücel, Y. (1988). *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar Kitab-ı Müstetab- Kitabı Mesalihi'l Müslimin ve Menfafi'l Müminin-Hirzü'l Müluk*. Ankara: TTK Yayınları.

i Mukaddime, Mukaddime'nin ilk 5 bölümü 18. yüzyılda Şeyhülislam Pirizâde Muhammed Sahib Efend 1730 yılında, ondan kalan bir kısmını da son bölümü 19. yüzyıl ortasında Cevdet Paşa (1822-1895) Türkçeye çevirmiştir. Birinci çeviri Kahire'de basılmış, ikincisi ise birincisiyle birlikte 1860-61'de İstanbul'da yayımlanmıştır.

ii Bedevilik: Sözlük anlamı zahir olmak, ortaya çıkmak, görünmek olan bedevilik İbn Haldun'un nazariyesinde bir başkasına göre önce çıkan, başlayan (hedavetü'ş-şey) iptida, iptidailik; buna bağlı olarak çöle oturan, çadırlarda yaşayan, kırdı, arazide olan ve yerleşik hayata geçmeyen insanların genel hayatı tarzı demektir. Bedevilik İbni Haldun'a göre Hadariliğin karşıtıdır. Hadarilik: Hazır olmak, kişinin civarı, önü, yanı kök anlamlarından türeme bir kelime olup bedeviliğin karşıtı demektir. Ehl-i hader veya hadeti dendiğinde köylerde, kasaba veya büyük şehirlerde İskân olmuş, yerleşik hayat tarzı süren insan toplulukları akla gelir. İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren yazılmış çeşitli sözlük ve ansiklopedik eserlerde "bedevilik ve haderilik" kelimeleri ele alınmış, etimolojik ve semantik anlamları araştırılmıştır. Ne var ki, İbn Haldun'a gelinceye kadar hiçbir eserde bu kelimelerin tamamıyla beşerî münasebetlerin kökeni, gelişmesi, toplum hayatında devlet, yönetim, mülk, siyaset, hukuk ve tarihin değişme seyrini tayin eden köklü sosyolojik anlamlarda kullanıldığını tespit etmek mümkün değildir. Nitekim dünün klasik ve bugünün modern çalışmalarına baktığımızda aynı olgunun söz konusu olduğunu görüyoruz. Bazı araştırmacıların dediği gibi, "ilmül-umran"ı yani "umran ilmini" kuran İbn Haldun'un bu alanda ne öncesi vardı ne de sonrası. Umran ilmi İbni Haldun'a özgü bir ilim sayılmıştır.

iii "İdi edgü beglik takı edgüre: törü ol anı tüz toritgu kerek"

iv "Törü birle beglig turur ol örü,"

v "Biri saklık ol bir törü il köki"

vi "Osman Gazi'nün zamanında verilmiş yerler var idi reayanun elinde. Tasarruf ede gelmiş idi. Eben anced su erlerine hizmet edegelmişler idi. Bu nişancı ol kanunu bozdu. Tekrar bunlardan dapu aldı."

vii "Ta Vilkoğlu kızı gelmeyince Sultan Bayezid sohbet ve işret neyduğin bilmedi. Hiç şarap içmezlerdi. Ve Şarap sohbeti olmaz idi. Osman ve Orhan ve Murad Han

zamanında hamr içmezlerdi. Anlar dahi ulemadan utanıp ne dirlerse sözlerinden çıkmazlardı.”

Viii *“Heman kim Osman beylerine Acem ve Karamanlılar musahib oldu. Osman beyleri dahi dürlü dürlü günahlara mürtekeb oldular... Dürlü dürlü hile ile âlemi doldurdular. Ondan evvel hesap defter bilmezlerdi. Onlar telif ittiler. Akçe yığıp hazine itmek onlardan kaldı.”*

İx *“Bu kanunname atam ve dedem kanunudur, benim dahi kanunumdur evlad-i kiramım neslen bade neslin bununla amel olalar”*

X *“Âdem'den bu ana gelince her günü zikir eylesen her birinde bir vaka-i azime zuhur itmışdir ki istima-ı mucib-i melaldır... Devleti aliyye-i Osmaniye ibtidai riayeti şer itmekle böyle ser-efraz olmuştur. Zaman-ı saltanat-ı Kiyumers'den bu ana gelince dahi bir padişah-ı al-i Osman gibi riayet-i canib-i şer-i şerif itmek üzere ısdar-ı ahkâm itmemiştir. Selatin-i azam-ı al-i Osman her emrde yazılan maddeyi yedi sekiz kerre şeriye irca itmek kanunlarıdır. Madam ki südde-i devlet-medar-ı Osmani esası riayet-i şer-i şerif üzere vaz olunmuştur, kıyamete dek rahne-gir-i halel pezir olmaz.”*

xi Veysî 1598'de İbn Haldun'un Mukaddime' sinin el yazmasını Mısır'dan elde etmiştir.

xii *“Mesaib ü beliyat her asrda reyanın niyyet-i fasidesinden lazım gelmiştir. Padişahların bu babda medhali yoktur.”*

xiii *“Merhum ve magfurun-leh cedd-i emced-i hakani Sultan Osman Han-i Gazi Aleyhir-rahmetil-Bari rahmeten vasiaten-hazretlerinin zaman-i asrlarından merhum ve magfurun-leh Sultan Murad Han ibn-i Sultan SelimHan hazretlerinin eva'illerine gelinceye değin her sadra gelenler ve hukkam namında olanlar da'ima işleri adalet tarikine sai ve salik ve şer-i şerif-i Nebeviyyeyi icra itmeğe munselik ve her vechile kanun-i munif-i Al-i Osman-ı gozetmeleriyle bunca feth ve futuhat ve bunca kılac ve memleketler kabz ve zabt olunmuştur.”*

Xiv *“Fe-emma muşarun-ileyh merhum Sultan Murad Han-Tabe serahuhazretlerinin zaman-ı saadetlerinden beru olan hukkam ve vukela-i devletin adaletliklerinde kusur ve işlerinde su-i tedbir ve Devlet-i Aliyye umurunda nice ve nice ihmalleri olub da'ima kanun-i kadime muhalif mesleke salik oldukları ecluden... ve hilaf-i şer katl-i nefis ve rüşvet ve hilaf-i kanun hareket ve bil-cumle kec tarika salik oldukları halde daima saadetlu padişahımızı vebale koyub ve bu sebebler ile ahval-i alem muşevveş ve muttasıl bu Devlet-i Aliyyerin temeli kazılmak uzere dir.”*

xv *“mir-i miran ve mir-i liva ve kuzat ve sa'ir hukmet namında olanlara tenbih eyliyesin ki hilaf-i şer katl-i nefis olunmayub ve İdmesneye zulm ve tacaddi olunmayub herkes eyyam-ı adaletimde asude-hal olalar ve her mansıb ki virilmek lazım geidikde tafahhus ve tetebbuc idub mahall ve mustahakk olanları rikab-i humayunuma telhis ve arz eyliyesin ve kimesneden rüşvet ve hedaya namiyle ve*

yahud gayri tarikle nesnelere alub ve bu sebep ile ehl durur iken el-iyazu bi'llah na-ehle mansıb arz ve telhis eylemekden begayet hazer eyliyesin ve bir kulum madam ki mansıbdada adalet* iizredir ve recaya ve beraya kenduden rıza ve şükran uzre olalar ve her işi şer-i şerif-i nebeviye muvafık ve mutabık ola ol makule kullarımı zinhar ve zinhar garaz ile ve yahud hazz-ı nefis ile azl itdirilmek icun bir tarik ile rikab-ı humayunuma arz eylemiyesin. Belki ol makule kullarıma hizmet ve diyanetleri mukabelesinde istihkaklarına göre hilcat-ı fahirem ile ve yahud anın fevkinde olan mansıb ile arz eyliyesin.”

^{xvi} “Zeval-i saltanatın en zahir alameti, ahkam ile amel olunmamaktır. Dahi şeri’at ahkâmını tenfiz ve icra itdürmeğe mukayyed olmayub kayırmamaktır.”

xiii Gelibolulu, bozukluğa sebep olduğunu düşündüğü uygulamaları tartıştığı Nushatüs Selatin’in ikinci bölümüne “*Hilaf-ı kavanin zuhur iden ihtilal-i mevfur*” ismini vermiştir.

xiii “Ve haremi Hümayuna hilaf-ı kanun Türk ve Yörük ve Çingane ve Yahudi ve bidin ve bi-mezheb nice kallaş ü ayyaş şehir oğlanları girer oldu”

^{xix}“ Halen tarih-i ilm dahi fevkal hadd mütegayyir olmuşdur ve aralarında cari olan kanun-ı kadim tenezzül bulmuştur.”

xx “*Memalik-i İslamiyyede vaki olan tumar ve zeametın güzideleri hilaf-ı şer-i şerif ve mugayir-i kanun-ı münif kimin paşmaklık ve kimin arpalık ve kimin havass-ı hümayuna ilhak edüb*”

xxi “*Etraf ü eknaftan bi-hadd ve bi-şümar halaik cem olub izdiham-ı nas bir mertebeye vardı... cümlesi yeniçerilik istayüb gayri nesne ile müteselli olmayacak taraf-ı saltanat-ı aliyyeden muradlarına müsaade buyurulub ol tarihde yeniçeri ağası olan Ferhad Ağaya emr olundukda ağayı müşarün ileyh dahi ocak zabıtlarıyla meşveret edüb cümlesinin reyı bunun üzerine oldu ki Böyle olursa ocağımıza ecnebi ve bigane duhul eder. Ocağda cari olan kanun ve kaide elden gider. Devlet-i Aliyye’ye bunun zararı vardır deyü razı olmadılar. Bilahire akıbet-endiş olmayan bazı nüdema ve mukarrebanın padişah-ı âlem-penah hazretlerine ilhak ve ricalarıyla taraf-ı saltanat-ı aliyyeden tekrar murad olunub ağa-yı müşarün ileyh yine kabul etmeyüb azli ihtiyar eyledi. Yerine ağa olan Yusuf Ağa Ağa çırağı namıyla taife-i mezbureyi ocağa idhal edüb bir bidat ihdas eyledi”*

xxii XVI. Yüzyıl Osmanlı müellifi ve defter-i hâkânî emindir. Kesin doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir.

xxiii“*Ol zamanda bir manşıb mahlül oldukta vezir-i azam makşüd idindükleri kimesnelerden birine alıvirmege sacy idüp ol kimesneye dir imiş ki: “İnşâ allâhu teâlâ yarın arz ideyin; amma tahkik sana virilecegin taahhüd idemem. Şâyed arz eyledüğümde pâdişâh hazretleri bir âhar kullarına inâyet buyuralar, hele var ducâyâ meşğül ol.” diyü cevâb virirmiş, Hattâ ol kimesneye bazı ahibbâsı: “Mübârek olsun.”*

didüklerince ol kimesne dahi dirmiş ki: “Neden bildünüz ol mansıb bana virileceğin? Şâyed arz olundukta pâdişâh hazretleri âhare vireler,, diyü cemi taşarrufâtı pâdişâh hazretlerine hamî iderlermiş. Şimdiki hâlde bir mansıbı ki vezir-i azam dahi arz itmedin bir kimesneye virdüm dise, ol kimesne hemân ol mansıbı kendîye mukarrer bilüp aşlâ tehallüf ihtimâlin virmez ve cemi dostlan gelüp: “Mübârek olsun.” dir olmuşlardır. Bu sözlerde çok nükte vardır, inşâ’ allâhu teâlâ an-karib malîim-ı şerîfleri olur.”

Xxiv “... Merhum ve mağfur Sultan Süleyman Han Zamanının Kemali Beyanındadır... Vezir-i azam müstakill olub umur-ı saltanata kimesne müdahale etmezdi.”

Xxv Nushatüs Selatin’de geçen birkaç hukuksuzluk eleştirisinin örneği için bakınız “Arabistan kadularının Takrir-i dava deyu akça almaları ve müddeiye hüccet ü temessük olmayan tahrirden ücret istemelerine şer-i şerife muvafık ve ne adat-ı guzat-ı selef mutabıkdır.” ; “ Ve tarik-i şer-i şerifi koyub rah-ı zulm ü taadiye gitmeyeler”

Xxvi “İhtiyar-ı ukala ve istihdam-ı hükemada kanun-ı kadim degüldür deyu taallül olunmayub ol adet- melufe müsteviyetül akdam olan eşhas-ı masnufa mabeynlerinde icra oluna ki res-i meal nakd-i idrak idügi Ruşen ve sermaye-i makasid u amal gevher-i zihn-i derrak olduğı müberhendir.”

^{xvii} “Nitekim kanun bilür eski çavuşlardan Çavuşbaşı ideler ağa olduğı gibi üstad olur, hiç kimseye sormaz ki çavuşbaşılığın hizmeti nedür, nice ideyüm deyü şaşmaz; güya ki on yıldan berü çavuşbaşıydı şöyle hizmet ider, alehusus ki haricden reisülküttab olmak heman üslubi ve kanun-ı kadimi çak başından bozmağa sebep olur.”

^{xxviii} “Eğer Vezîr-i azam hazretleri zamânmda bu zulm defolursa kadîm kânûn üzre hükmdde yazıldığı üzre hemân her kişinin mevcûd olan koyundan resm alınub eski defterle kimseye zulm itmeseler hem sevâb-ı azîm hâsıl olub hem koyunu olmayan dahî zulm götürüldü deyü her kişi koyun almağa cehd iderdî”

xxix“Şol veçhile ki mahruse-i İstanbul etrafında olan karyeler ta Çorlu’ya varınca sal be-sal işlerin güçlerin koyub bir iki ay cebren ve kahren beğlik çayıra hizmet iderler, nedir ki adet-i kadümdür dirler... Zira Türklerin ekseri tirpan tutmak bilmezler, çayıri her yıl çok ziyan iderler ve Istabl-ı amireye götürmekte dahi Türklerin iki barabaya yükledikleri otluğu beğlik katırcı bir katıra yüklerdü. Girü bu acemi oğlanları sayislere katırcılara yükletmeyğe yardım itseler beğlik katırlarla bilece taşıyalar fil-hal halas olub ne otluk islanurdu ve ne Türklere zaid bu kadar akçe harç olunurdu. Ve bu kanunu koyan Vezir-i azam hazretlerine hey çayıri zamanı geldikde bu çayıri zahmetin çeken bir iki bin Türk ehli ve ayali ile şok kadar hayr dualer idelerdi ki ta ruz-i kıyamet bu hayr dua munkati olmayaydı hem hazine-i amireye müfid hem Müslümanlara müfid olurdu.”

12. BÖLÜM

KÛTÜ'L-AMARE ZAFERİ'NİN ASKERİ YÖNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

M. Hakan ÖZÇELİK*

İngilizlerin Irak'a Yönelik Askeri Harekatının Amaçları

Irak-ı Arap bölgesi, Osmanlı Devleti'nin Musul, Bağdat ve Basra vilayetleri arazisini içine alan on bir asır Türk egemenliğinde kalan ve jeopolitik ve stratejik açıdan önem arz eden bir bölgedir. Mezopotamya'daki bu verimli topraklar 19. yüzyıl başlarına kadar Orta Doğu'yu besleyen tahıl ambarları konumundadır. Ayrıca, Avrupa'da tekstil sanayinin ihtiyaç duyduğu pamuk üretimi için elverişli topraklara da sahiptir.¹

19. yüzyılda kullanılmaya başlanan petrolün en çok bulunduğu yerlerden birinin Irak olması sömürgeci devletlerin bu bölgeye karşı olan ilgisini daha da artırmıştır. Alman nüfuzunda inşa edilmeye başlanan Bağdat demir yolunun Hindistan'daki İngiliz varlığını tehdit edebileceği korkusu, Irak'ta zengin petrol yatakları ve yataklarının işletilmeye başlanmış olması İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı izlediği siyaseti yönlendiren etkenler olmuştur.² Bütün bu etkenler değerlendirildiğinde İngilizlerin Irak seferi, onlara askerî açıdan olduğu kadar, stratejik ve ekonomik yönlerden de önemli kazanımlar sağlıyordu.

İngiliz Hükümeti daha 1914'lerde, Basra Körfezi üzerinden Güney Irak'a müdahale ederek Bağdat'ın ele geçirilmesinde; Osmanlı Devleti ile müttefiklerinin Irak ve İran petrollerinden faydalanmalarının engellenmesi, İran üzerinden güneye incek Rus Kafkas Ordusu ile birleşilerek, Türklerin Irak - Suriye ve Kafkas cephelerinin gerilerine düşülmesinin ve Türk Ordusu'nun imhasının sağlanması,

Arap Yarımadasındaki, Arap emirliklerinin üzerinde var olan

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Aydın Üniversitesi.

¹ Zekeriya TÜRKMEN, "Birinci Dünya Harbinde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi", 1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak Sempozyumu, İstanbul, 2015.s.389

² Zekeriya Türkmen, *Musul Meselesi, Askerî Yönden Çözüm Arayışları 1922-1925*, ATAM Yay., Ankara 2003, s. 11-13

İngiliz etkisinin pekiştirilmesi,

Osmanlı Padişahı tarafından ilan edilen Kutsal Cihat'ın etkisiyle Arabistan, İran, Afganistan ve özellikle Hindistan'daki Müslümanların harekete geçmelerinin engellenmesi,

Alman denizaltılarının, Basra Körfezi'nde üslenip Hint Denizinin kontrol altına almalarının önlenmesi,

Irak'taki Arap kabileleri Osmanlı Devleti aleyhine ayaklandırılarak, bölgedeki birliklerin lojistik tesislerine ve ikmal üstlerine saldırılar yapmasının sağlanması,

Türk Ordusunun Irak ve özellikle İran cephelerinden Hindistan'a ulaşmasının, Hindistan'daki Müslüman halkı ayaklandırma düşünce ve tehlikesinin bertaraf edilmesi,

İngilizlerin, Güney Irak'a egemen olması ile Kuzey Irak ile Doğu Anadolu'daki Kürt, Nasturi, Süryani ve Ermenilerin ayaklanmalarının yapılmasının sağlanması. yönünde önemli faydalar sağlayacağını ön görüyordu.³

2 Ağustos 1914 tarihli Türk-Alman gizli ittifak antlaşmasının imzalanmasının hemen ardından 3 Ağustos günü Türk orduları sefer duruma geçirilmiş ve 25 Eylül 1914 tarihine gelindiğinde birçok eksikliklere rağmen ordunun yığınak planları, iaşe ve ikmal konuları büyük ölçüde tamamlanmış kabul edildi.⁴ Süreçte savaşa giren Osmanlı Devleti, Bağdat'taki 4. Ordu Komutanlığını, yeniden düzenledi ve ordu, Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı adını aldı. Komutanı olarak da Mirliva (Tümgeneral) Cavit Paşa atandı⁵.

Savaşın başında Irak'ta bulunan Türk kuvvetleri piyade, hudut ve seyyar jandarma taburu olarak toplam 25 taburdan oluşmaktaydı. Bunun yanı sıra bir de nehir filosu mevcut idi. Filonun 531 tonluk altı toplu Marmaris gambotu, altı silahlı motor ve altı nehir vapuru vardı. Irak ve Havalisi Genel Komutanlığının 1914 Eylül sonundaki personel mevcudu ise idari personel dâhil 23.334 kişiydi. Komutanlıkta olan tüfek sayısı ise 15.963 iken, 3 ağır makinalı tüfek, 36 top ve 1.099 koşum hayvanı bulunuyordu⁶. Bütün bu kayıtlardan da anlaşılacağı gibi

³ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi**, Ankara 1984, s. 112

⁴ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1908-1920)**, Birinci Kitap, C. III, Kısım IV, Gnkur. Basımevi, Ankara 1971, s. 225.

⁵ Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Nu: 4/10481, Kls: 3644, Ds: H-2, F: 1-5.

⁶ Zekeriya Türkmen, **Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2001, s. 2.

Irak cephesindeki Türk birlikleri personel ve silah bakımından oldukça zayıf bir durumdaydı.

O günün genel durumu içerisinde önem kazanan Irak bölgesi, İngilizlerin planlarının değişmesine ve Avrupa'ya göndermek üzere Hindistan'da hazırladıkları tugayın takviye edilerek⁷ 23 Ekim 1914 tarihinde General Delamin komutasında Bahreyn adasına gönderilmesine neden oldu.⁸ Aslında İngiltere Bahreyn'e birlik göndererek o dönemde tarafsız olan Osmanlı Devleti'ne karşı bakışımı da ortaya koymuş oluyordu.⁹ Bütün bu hazırlıklar sonrasında İngiltere Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti ve 3 Kasım 1914 tarihinde Şattü'l-Arap ağzındaki Fav mevkiine asker çıkararak Irak harekâtını başlattı.¹⁰

Irak Cephesinde İngilizlerin İlerleyişi

İngilizlerin 16. Tugayı, donanma himayesinde Fav ve Behemşir kanalı yoluyla Muhammara bölgesine birer müfreze çıkarmasıyla iki bölgenin Basra ile irtibatını kesti. Bu tedbirler alındıktan sonra Fav'a çıkarma devam etti. Buradaki Türk kuvveti bir hudut taburu, bir mantelli batarya, bir istihkam müfrezesi ve iki motordan oluşmaktaydı. Araplardan oluşan piyadeler varlık gösteremeyince Fav İngilizler tarafından işgal edildi. General Delamin, Fav'a bir bölük bıraktıktan sonra vapurlardaki birliklerini Şattülarap nehri üzerinden Saniye mevkiine çıkardı. Seyhan'da toplanmaya çalışan Türk kuvvetlerini geriye atmak için birliklerini burada takviye eden İngilizler, Türklerle denk kuvvet olmalarına rağmen tam mevcutlu olmaları onları iki misli güçlü yapmaktaydı. 15 Kasım'da başlayan İngilizler taarruzuyla, Aşiret kuvvetleri dağılmış, 2000 kadar mevcudu olan Türk birliği 500 kadar zayıf ve o kadar da firar vererek kuzeye çekilmek zorunda kaldı.¹¹

Seyhan'dan çekilen Türk kuvveti takviye edilmesine rağmen ancak 2200 kişilik bir güce ulaşabildi. Seyhan'ın 8 km. Kuzeyinde Kütüzzeyn'de yeni bir savunma mevzi oluşturmaya başladı. 17 Kasım'da başlayan İngiliz taarruzları karşısında başarılı bir savunma

⁷Dört P.Tb., iki dağ bataryası, iki İs.Bl., sıhhiye ve nakliye müfrezelerini kapsayan 16.Tugay topçu ve teknik birliklerle takviye edilmiştir.

⁸ Fahri Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi, 1915 Yılı Hareketleri**, C. II, Kara Kuvvetleri Komutanlığı Yay., Ankara 1964, s. 16.

⁹ Mean Earle EDWARD, **Bağdat Demir ve Petrol Yolu (1903–1923)**, İstanbul, Örgün Yayınları, 2003. s.261

¹⁰ Belen, a.g.e., s. 16

¹¹ Belen, a.g.e., s. 16-17

yapamayan Türk kuvvetleri Basra'yı müdafaa edemeyeceğini anlamış ve 19/20 Kasım gecesi Basra'yı terk etmişlerdir.

İngiliz kuvvetleri ancak iki gün sonra Basra halkının haber vermesi sonrasında bir dirençle karşılaşmadan 22 Kasım 1914'te Basra'ya girerken, Araplar, İngiliz askerlerini sevinçle karşılaştırmışlardır.¹²

Irak Cephesi'ne Türk yetkililerince gereken önemin verilmemesinden dolayı İngilizlerin neredeyse hiç savaşmadan Basra'yı ele geçirmesi, Irak'taki Türk birliklerinin yetersizliğini ortaya çıkarmış ve İngilizlerin Irak Cephesi'ndeki birliklerini artırarak ileri harekâta başlamalarına neden olmuştur.

Basra'nın ele geçirilmesinden sonra İngilizlerin ilerlemeleri Kurna'ya kadar devam etti. 4 Aralık 1914'te üstün kuvvetlerle Kurna mevziine taarruza başlayan İngilizler beş gün devam eden çetin muharebelerden sonra Türk kuvvetlerinin kuzeye çekilmesi ile Kurna bölgesinde üstünlüğü ele geçirmişlerdi.¹³ 4 Aralık tarihinde cereyan eden Birinci Müzeyra ve 7 Aralık günü yapılan İkinci Müzeyra Muharebesinde İngilizler galip gelmiştir. Türk kuvvetleri bu sırada sadece İngilizlerin değil, bölgedeki Arap aşiretlerinin de saldırısına maruz kalmıştır. İngilizler, 38. Tümene bağlı birliklerin önemli bir kısmını başlarında tümen komutanları Albay Suphi olmak üzere 45 subay, 989 er teslim almış; kalan birlikler parça parça geri Çatratü'l-Ammar ve Nasiriye hattına çekilmişlerdir.¹⁴ Aslında böylece İngilizlerin Dicle yolu da açılmış oluyordu.

Bundan sonraki günlerde her iki taraf da Irak'taki kuvvetlerini takviye etmekle meşgul oldu. 2 Ocak 1915'te Irak ve Havalisi Genel Komutanı Cavit Paşa'nın teklifiyle rütbesi yarbaylığa yükseltilen Süleyman Askerî Bey tayin edilmiştir.¹⁵

İngilizlere yönelik ilk saldırılarında başarılı olamayan Süleyman Bey bölgeye silah takviyesi istemiştir.¹⁶ Bu hazırlıklara karşı İngilizler de Şubat ayında Mısır'dan 12. İngiliz Fırkasını Basra'ya göndermişler

¹² Ali İhsan Sabis, **Birinci Dünya Harbi**, Nehir Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1992, s.215-216

¹³ Türkmen, **a.g.m.**, s.381-434

¹⁴ Ali İhsan Sabis, **Harp Hatıralarım**, C. II, İstanbul 1991, s. 391

¹⁵ Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Nu: 4/10481, Kls: 3644, Ds: H-15, F: 1-2, 1-7

¹⁶ Serdar Sakin, "Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesinde Osmanlı Devleti ile İngiltere Arasındaki Çarpışmalar", **Gazi Akademik Bakış**, Cilt 4, Sayı 7, Kış 2010, s.152

ve Irak seferi kuvvetlerini bir kolorduya çıkarmışlardır. Hastalığı dolayısıyla istifa eden General Sir Arthur Brrett'in yerine Irak Komutanlığına General Charles V.F. Townshend atanmıştır.¹⁷

Süleyman Askerî Bey, 12 Nisan 1915 tarihinde Fırat Havzası'ndan Basra'ya yöneltilecek kesin bir taarruzla Basra'nın ele geçirilmesini planlamış ancak aşiret kuvvetlerinin kısa sürede dağılmasından dolayı başarısız olmuştur. Bu durumdan yararlanmak isteyen İngilizler 14 Nisan 1915'de Türk savunma hatlarına doğru hızla taarruza geçmişlerdir. Üç gün süren muharebelerde Türkler çok kayıp verdikten sonra nehrin 120 km kadar kuzeyine Hamisi'ye çekilmişlerdir.¹⁸

Şuaybe Meydan Muharebesi'nde yenilgiye uğramanın büyük üzüntüsü içerisinde bunalım geçiren Albay Süleyman Askerî Bey, 14 Nisan 1915'te intihar etti.¹⁹ Süleyman Bey'in yerine Padişah Mehmet Reşat'ın İrade-i Seniyyesi'yle²⁰, Irak ve Havalisi Kumandanlığına Kolordu Kumandanı salahiyetiyle Edirne'deki İkinci Kolordunun Dördüncü Fırkası Kumandanı Albay Nurettin Bey tayin olunmuştur.²¹

Bağdat'a 19 Mayıs 1915'te ulaşan yeni Irak ve Havalisi Genel Komutanı Albay Nurettin²² ilk iş olarak Kurna kuzeyi ile Nasırıye istikametinde çekilen birlikleri tertipleyerek burada bir savunma hattı oluşturmaya çalışmıştır. Ancak Şuaybe Muharebesinde yaşanan bu ağır yenilginin yarattığı psikolojik baskının etkisiyle Türk birliklerinin düzensiz hareket etmesi İngilizlerin Dicle ve Fırat cephesinde ilerleyebilmeleri için oldukça elverişli bir ortam yaratmıştır. Durumu değerlendiren General Townshend komutasındaki 6. Piyade Tümenleri ile 31 Mayıs 1915'te Kurna'nın kuzey istikametinde taarruza geçmiştir.²³ Türk birlikleri İngiliz kuvvetlerinin taarruzları karşısında tutunamadılar. Bu muharebede Arap aşiretlerinin olumsuz tavırları da

¹⁷ Charles V.F.Townshend, **Irak Seferi ve Esaret**, Yedi Tepe Yayınları, 2007, s.64-65

¹⁸ Edward J. Erickson, **Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu**, Kitap Yay., İstanbul 2003, s. 150-151.

¹⁹ Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, Yay. Haz: Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanar, İstanbul, 1993, s. 212

²⁰ **Arşiv Belgelerine Göre Kutü'l Amare Zaferi**, T:C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No:143, İstanbul, 2016, s.52

²¹ Sabis, **Birinci Dünya Harbi** s.398-399

²² Belen, **a.g.e.**, s. 27

²³ Townshend, **a.g.e.**, s. 97-108.

eklenince Türk birlikleri bölgeden çekilmek zorunda kalmıştır. İngilizler 3 Haziran 1915’de Amare’yi işgal etmişlerdir. İngilizler 12. Piyade Tümeni ile Fırat cephesinde 13 Temmuz 1915’te taarruza başlayarak Nasıriye’yi ele geçirirlerken Türk Kuvvetleri tutunamayarak Kutü’l-Amare bölgesine çekilmiş ve bu bölgede savunmak için tahkimat faaliyetlerine başlamışlardır.²⁴

27 Eylül günü İngilizler taarruza başlamıştır. Türk birlikleri ileri harekete geçen İngilizler karşısında fazla kayıp vermeden Kütü’l-Amare’yi boşaltıp daha da kuzeye çekilmeyi uygun buldular. Nurettin Bey İngilizlerin Kütü’l-Amare’yi bir çembere alarak Türk birliklerini kuşatıp imha etme planını suya düşürmüş, şehri iki gün evvel İngilizlere de sezdirmeden boşaltmıştır. Nitekim o, 28 Eylül 1915’de emrindeki Türk kuvvetlerine kuzeye doğru taktik geri çekilme emri vermiştir.²⁵ İngiliz ordusu, Türk birliklerinin bölgeden geri çekilmesinden sonra, 29 Eylül 1915 günü Kütü’l -Amare’yi işgal edebildiler.²⁶ İngilizlerin Kütü’l -Amare’den kuzeye doğru başlattıkları Birinci Kut muharebesinde Türklerin 4.000 personel ve 14 top kaybının yanısıra çok az zayıat vermişler, muharebe İngilizlerin başarısıyla sonuçlanmıştır.²⁷ Kütü’l -Amare’nin de işgaliyle Basra vilayetinin ve güneydeki suyolları İngilizlerin kontrolü altına girmiştir.

General Townshend çekilmekte olan Türk kuvvetlerini Aziziye’ye kadar takip etmiş, 5 Ekim tarihinde Kütü’l -Amare’nin 100 km kuzeyindeki Aziziye’ye (Bağdat’a 80 km) ulaşmıştır.²⁸ Townshend aslında Kütü’l -Amare muharebesinden sonra düzenli bir şekilde taktik geri çekilme planını uygulayan Albay Nurettin Bey emrindeki Türk birliklerini takiple tamamen imha etmeyi planlamıştı. Ancak İngiliz komutan hiç bir zaman aradığı fırsatı bulamadı.

Türk birliklerinin amacı Kütü’l-Amare’yi boşaltmayı müteakip kuzey yönünde yaklaşık 150 km’lik bir geri çekilmektir. Türk kuvvetleri günün koşullarına göre oldukça güç olan bu geri çekilme harekâtını başararak sağ kanadı Dicle dirseğine dayalı olan (Bağdat’a 32 km mesafede bulunan) Selmanpak mevziini tuttular. Selmanpak’ın, önemli

²⁴ Tarık Saygı, **İngiliz Generali Townshend ve Türkler**, Paraf yayınları, 2011, s.94-95

²⁵ Türkmen, **a.g.m.**, s.400-404

²⁶ Kemal Arı, **Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi**, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara 1997, s.180.

²⁷ Erickson, **a.g.e.**, s. 152-153.

²⁸ Townshend, **a.g.e.**, s.204-207

bir özelliği sahabeden Selman-ı Farisî'nin mezarı burada olmasıydı. Dolayısıyla Müslümanlar için kutsal bir mekândı. Bu durum ise İngiliz ordusunda tedirginlik yarattı. Ancak İngilizler yazılı ve sözlü emirlerinde buradan antik Helenistik çağdaki “*Ctesiphon*” adını kullanarak Müslüman Hint askerlerinin etkilenmesini önlemeyi düşünmüşlerdir.²⁹

Muharebeler süresince birlik takviyeleri devamlı sağlanmıştır. Irak ve Havalisi Komutanlığı Kafkas ve Suriye cephesinden gönderilen birliklerle takviye edilmiş ve teşkilatı dört piyade tümeni, bir süvari tugayı, iki aşiret tugayına çıkmıştı. İngiliz kuvvetlerinin sayısı ise General Townshend'in hatıratında belirttiğine göre 14.000 savaştan oluşan dört piyade ve bir süvari tugayından ibarettir.³⁰

Irak Cephesinde bu gelişmeler olurken Irak ve İran cephesi için teşkil edilmiş olan 1. ve 5. Seferi Kuvvetler, yeniden düzenlenerek 18. Kolordu teşkil edilmiş ve bahse konu tümenler de 51. ve 52. Tümen adıyla bu teşkilatta yer almıştır. 18. Kolordunun başına Enver Paşa'nın kendisinden bir yaş küçük amcası Albay Halil Bey (Halil Kut Paşa) atanmıştır. 18.Kolordu uzun ve yorucu bir yolculuğun sonunda Irak ve Havalisi Komutanlığının emrine girmişlerdir. Albay Halil Bey komuta ettiği kuvvetlerle kendisinden daha kıdemli olan Albay Nurettin Bey'in emir komutasına bağlandı.³¹ Irak ve Havalisi Komutanlığı gelen takviye birlikleriyle birlikte 19 makineli tüfek, 52 top ve 20.000 kişiye yaklaşan bir kuvvet ve ayrıca 400 kişilik bir süvari gücüne ulaşmıştır.³² İngilizler, Türk ordusuna gelen bu yeni takviye kuvvetlerden habersizce hazırlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu defa Türkler, sayıca İngiliz ordusunun üzerinde bir personel gücüne kavuşmuşlardı. Ancak Albay Nurettin Bey gelen bu yeni kuvvetlere rağmen birliklerinin o güne kadar gösterdikleri kötü savaş deneyimlerinden dolayı da endişeli idi. Bu sırada İngiliz istihbaratı da binlerce savaşçısı olan Anize ve Şammar aşiretlerinin Türklerin tarafında yer aldıklarını tespit ederek, İngiliz karargâhını uyarmıştır.³³

²⁹ Mahir Küçükvanan, “İngiliz Basımında Osmanlı'nın Kutü'l-Ammare Zaferi”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, c. XIII/26, Bahar Sayısı, İzmir 2013, Dokuz Eylül Üniv. Yay., s. 60.

³⁰ Townshend, **a.g.e.**, s.240

³¹ Taylan Sorgun, **İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş**, Kamer yayınları, İstanbul, 1997, s.150-151

³² Türkmen, **a.g.m.**, s.405

³³ Townshend, **a.g.e.**, s. 243-244.

General Charles Townshend'in komuta ettiği İngiliz kuvvetleri 21-22 Kasım 1915 günü Selmanpak'a doğru taarruza başladılar. Çarpışmalar iki gün sürdü.³⁴ Ancak Kafkas Cephesi'nden gelen 51. Türk Tümeninin 23 Kasım'da kuzeyden yaptığı karşı taarruz üzerine İngilizler 4.000 kişi zayıat vererek geri çekilmek zorunda kaldılar. Selmanpak Muharebesinin birinci günü General Townshend hatıra defterine³⁵: “Avrupa’da hiçbir asker yoktur ki savunmada Türklerle mukayese edilebilsin. Talihsizliğimin cezasını çekiyorum.” diye yazmıştır.

Her iki tarafın büyük kayıplar verdiği 23-24 Kasım muharebelerinde; İngilizler Türklerin cephe hattındaki metaneti ve devam eden taarruzları karşısında tutunamayacaklarını anlayınca 25 Kasım günü geri çekilme kararını almışlardır.³⁶ Bundan sonra Türk birlikleri; kısa süreli bir hazırlık ve toparlanmayı müteakip, 28 Kasım 1915’de İngilizleri takibe koyuldu. Türk kuvvetlerinin bu amansız takibinden kurtulmak için güneye doğru çekilen İngiliz kuvvetleri, Delabiha’dan Şadiye’ye 58 km. intikal ederek 2 Aralık sabahı varmışlar, aynı gün intikale devamla 3 Aralık 1915 sabahı, Selmanpak’a yaklaşık 130 km. kadar uzaklıkta bulunan Kütü’l-Amare’ye sığınmışlardır.³⁷ General Townshend’in Kütü’l-Amare’ye çekilmesini başarılı bir geri çekilme harekâtı olarak gören General Nixon, Townshend’e gönderdiği emirde zorlu geri çekilme hareketinde gösterdikleri üstün ruhu savunmada da sergileyeceklerine inandığını ifade etmiştir.³⁸ Zorluklar içerisinde Kütü’l Amare’ye sığınan General Townshend, kurtuluşunu bir mucize sayarak hatıratına³⁹ : “Hiçbir İngiliz birliği bu kadar sıkı bir yürüyüş yapmamıştır.” diye yazmıştır.

Selmanpak muharebelerinde Türk tarafının kaybı, 180 subay, 6000 er olurken İngilizlerin 4500 kişiydi.⁴⁰

Irak büyük muharebelere sahne olduktan sonra Irak ve Havalisi Komutanlığı yeni bir düzenlemeye tabi tutulmuş ve 6. Ordu Komutanlığı adını almıştır. Komutanı olarak da Mareşal Goltz Paşa

³⁴ N.Fahri Taş, Selman-ı Pak Meydan Muharebesi, Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ERZSOSDE) XI-II: 2018, s. 117

³⁵ Belen, a.g.e., s. 38

³⁶ Townshend, a.g.e., s.304-310

³⁷ Saygı, a.g.e., s. 70.

³⁸ Townshend, a.g.e., s. 310.

³⁹ Belen, a.g.e., s. 38

⁴⁰ Belen, a.g.e., s. 40

atanmıştır. ⁴¹ Goltz Paşa 12 Aralık 1915 günü Aziziye’de bulunan Türk birliklerinin karargâhına gelerek ordunun komutasını devralmış ve Nureddin Bey’i de Kûtü’l -Amare’yi kuşatan Irak Grubu komutanlığına görevlendirmiştir. Nurettin Bey, kendisinin Goltz Paşa’nın emrine verilmesinin kırgınlığını belirten bir telgraf göndererek, Müslüman olan bir orduya gayrimüslim bir general gönderilmesini de eleştirmiştir. ⁴²

Kûtü’l Amare Kuşatması

İngilizlerin Selmanpak çatışmalarında verdikleri kayıplar genel kuvvetlerinin üçte birini oluşturmaktaydı ancak kayıpların hepsi muharip kuvvetlerdendi. General Townshend muharip kuvvetlerinin yarısını kaybetmişti. Türk ordusunun şiddetli takibinden kaçan General Townshend, Kûtü’l-Amare’de kısırlı olarak çember altına alındı. ⁴³

Kûtü’l-Amare’nin üzerinde bulunduğu arazi, üç tarafı Dicle nehriyle çevrelenmiş olup, geniş bir yarımadaı andırır. Kûtü’l-Amare yarımadası yaklaşık 3 km derinliğinde, 2,5 km genişliğinde olup Kûtü’l-Amare kasabası yarımadaının güneybatı kısmında yer almaktadır. ⁴⁴ Kasabada 650-700 kadar meskûn bina ve çoğunluğunu Arapların meydana getirdiği 6000’e yakın nüfus vardır. Kuzeydoğudan güneydoğu istikametine akan Dicle nehrinin geniş bir yay çizerek tekrar batıya yönelmesiyle oluşan bu yarımada üzerindeki Kûtü’l-Amare kalesinde sıkıştırılan İngilizler, kendilerini karadan (batı tarafı) kuşatan Türk ordusuna karşı iki kademeli bir savunma hattı oluşturmuşlardır.

Türk ordusunun şiddetli takibinden kaçan General Townshend, Kûtü’l-Amare’de kısırlı olmakla kalmayıp nehir tarafından da abluka altına alınarak dört bir yandan kuşatılmıştır. Bu durumda İngiliz generali, çaresiz bir şekilde kaleye kapanarak burayı savunmak zorunda kalmıştır. Aslında Townshend, Kûtü’l-Amare’de boş durmuyor, bir taraftan Dicle’yi Fırat’a bağlayan Şattülhay “*Garraf*” yolunu kapamak, diğer yandan İngiliz kuvvetlerinin toplanması için zaman kazanmak istiyordu. ⁴⁵ Townshend hatıratında Kûtü’l-Amare’de mahsur kalan askere 60 gün yetecek yiyecek bulunduğunu; 5-6.000 nüfuslu kasaba

⁴¹ Veli Yılmaz, **1’nci Dünya Harbinde Türk-Alman İttifakı ve Askerî Yardımlar**, Cem Ofset Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 115

⁴² M. Larşer, **Büyük Harpte Türk Harbi**, C. 2, 1928 s. 268.

⁴³ Sorgun, **a.g.e.**, s.159

⁴⁴ Belen, **a.g.e.**, s. 42

⁴⁵ Belen, **a.g.e.**, s. 42

halkına da üç ay yetecek erzakın varlığından bahsederek Türk taarruzlarına dayanabileceğini umuyordu.⁴⁶

Kuşatmanın hareketinin amacı; düşmanın asıl savunma kuvvetinden kaçınmak, gerisindeki çekilme yollarını kesen hedefleri ele geçirmek, ulaştırma yollarını tahrip etmek ve düşmanı bulunduğu mevzide yok etmektir.

Türk kuvvetleri takviye birliklerinin gelmesiyle, 5 Aralık günü Kûtü'l-Amare'nin önüne vardılar. 6 Aralık günü Süvari Tugayı nehrin güney sahiline geçirildi. Düşmanın nehrin sağ sahilini kuvvet geçirmekte olduğunu haber alınarak 35nci Tümenle aşiret kuvvetleri de nehrin güneyine geçirildiler. Geçit hareketi ve arazi zorlukları yüzünden bu kuvvetler 10 Aralık günü Gaffar kanalına vardılar. İngilizlerse kazandığı bir haftalık zaman içinde yarımadanın kuzeyindeki açıklığı tahkim ederek ve Hazırı kalesini savunmaya hazırladığı gibi geride de mevziler oluşturdu. Nehrin batısında da İlhan köyü de tahkim edilmişti. Türk kuvvetlerinin Kut'u ele geçirmek için taarruz planı şöyle idi: 18nci Kor. (45 ve 51nci tümenler) İngiliz mevziine taarruz edecek, süvari ve aşiret birlikleri doğuda uzak keşif ve emniyet vazifesi görecekler ve 13ncü Kor. Birlikleri (35 ve 38nci tümenler) Kûtü'l-Amare devresini sararak İngilizlerin doğu ve güneyle irtibatını kesecekler.⁴⁷

11 Aralık günü taarruza yönelik hazırlıklar ve kuşatma tamamlandıktan sonra Nurettin Bey General Townshend'e bir mesaj göndererek birlikleri ile beraber teslim olmasını, eğer teslim olmazlar ise Türk birliklerinin şehre gireceklerini bildirmişti. Ayrıca Nurettin Bey İngilizlerden teslim olmazlar ise saldırılardan zarar görmemeleri için şehir sakinlerini Kûtü'l-Amare'den çıkartmalarını da istemişti. General Townshend Nurettin Beyin mesajına verdiği cevapta İngiliz birliklerinin teslim olmayacaklarını ve şehir sakinlerinin de kaderlerini İngilizler ile birleştirerek şehri terk etmemeyi tercih ettiklerini bildirdi. Teslim ol çağrısına olumlu cevap verilmeyince Nurettin Bey, 14 Aralık 1915 tarihinde birliklerine taarruz emrini verdi. Gerek Hazırı kalesinden yapılan yan ateşler gerekse istinat noktası haline getirilen İlhan köyündeki mukavemet taarruzun başarılı olmasını engelledi. 15 Aralık günü de devam eden taarruzda bir sonuç alınamadı ve taarruza son verildi. Ancak kuşatmanın daha şiddetle devamı kararlaştırıldı.

⁴⁶ Townshend, a.g.e., s. 121-124.

⁴⁷ Belen, a.g.e., s. 42-43

Türkler, 28 Aralık 1915 tarihine kadar kuşatmaya devam ettiler. Bu süre zarfında Türk birliklerinden 18'inci Kolordu düşman mevziine 50 metre kadar sokulmuş ve Hazırı kalesi önündeki tel örgülerde gedikler açmış, ancak kesin sonuç alınamamıştı.⁴⁸ Nihayet taarruz durduruldu. Türk tarafının zayıyatı 13 şehit, 18 yaralı subay ile 325 şehit ve 551 yaralı er iken İngilizlerin kaybı yaralı ve ölü olmak üzere 17 subay ve 315 er idi.⁴⁹

Türk komutanlar yeteri kadar kuvvet ile kuşatmayı devam ettirirken geri kalan kuvvetleri güneye sevk etmeye karar verdiler. Güneye sevk edilen Türk kuvvetleri İngiliz yardım kuvvetlerinin Kûtü'l-Amare'ye ulaşmalarını engellemeye çalışacaklardı. Türk birlikleri Kûtü'l-Amare etrafında mevziler ve savunma hatları oluşturmaya başladılar. Oluşturulan mevziler ne kadar kuvvetlenirse kuşatma Türkler için o kadar kolaylaşacak ve bu sayede kuvvet tasarrufu sağlanabilecekti. Sağlanan kuvvet tasarrufu ile yardıma gelecek İngiliz birliklerini engellemek için güneye daha fazla birlik gönderilebilirdi.

İngilizlerin Irak Ordusu Komutanı General Sir John Nikson, Dicle Kolordusuna ilk hedefin Kut'ta muhasara altında bulunan General Townshend'i kurtarmak olduğunu bildirdi. Townshend'in kurtarılmasının zor olduğunu gören İngiliz Savunma Bakanlığı, Irak Cephesi sevk ve idaresini Hindistan hükümetinden alarak bizzat üstlendi.⁵⁰ Irak Orduları Komutanlığına atanan General Aylmer, Kut Kalesi'nde sıkışan Townshend'i kurtarmak için Aralık 1915'ten itibaren faaliyetlere başladı. İngilizler Aligarbi'de 10.000 kişiye varan bir kuvvetle toplandı. Bunu üzerine bölgeye yakın olan süvari tugayı ve aşiret süvarilerinin takviyesi için 13. Kor.Kh.ile 52. Tümen ileri çıkarıldı.⁵¹

Dicle kolordusu komutanı General Aylmer, 3 Ocak 1916'da ileri harekâta geçti. İngilizlerin büyük kısmı mağlup edilmesine rağmen iki Türk alayının çekilmesi geride kalan diğer Türk birliklerinin de geri çekilmesine neden oldu. Türk birliklerinin geri hareketi muntazam bir şekilde icra edildi. Çekilmeyi 9 Ocak'ta fark eden İngilizler, 11 Ocak'a

⁴⁸ Selçuk Duman, **II. Meşrutiyet'ten İngiliz Mandaterliğine Irak**, 2010, s.211-214

⁴⁹ Belen, **a.g.e.**, s. 44

⁵⁰ **Evening Telegraph**, 10 January 1916

⁵¹ Belen, **a.g.e.**, s. 44

kadar burada kalarak Dicle Kolordusunu nehrin kuzeyinde topladılar.⁵² Alymer komutasındaki birlikler 7-13 Ocak arasında yaşanan çatışmalarda 6000 ölü ve yaralı vermişlerdi.

Bu sırada General Aylmer, General Townshend'den bir huruç (kuşatmayı yarma) harekâtı yapmasını istedi. Ancak İngiliz Irak Ordusu Komutanı General Nixon'un cesaret edememesinden dolayı bu harekât gerçekleştirilemedi.⁵³

Kut kuşatmasını başlatan Nurettin Bey, Goltz Paşa'nın Alman menfaatlerini ön plana çıkaran tutumu kaynaklı başlayan rahatsızlıklar neticesinde 10 Ocak 1916 günü Irak Cephesi Komutanlığı'ndan alınmış, Nurettin Bey'in komutası altında görev yapan Halil Bey 13 Ocak 1916 günü cephe komutanı tayin edilmiştir.⁵⁴ Bu sırada Vadikelal'de yapılan muharebede Türk birlikleri İngiliz tugaylarını ağır zayıyata uğrattı.⁵⁵

Bu sırada General Townshend'in daha fazla mukavemet edemeyeceğini bildirmesi ve huruç harekâtı yapma talebi, General Nixon tarafından bir kez daha reddedildi. Diğer taraftan Selmanpak muharebesindeki ağır yenilgiden ve ardından Kûtü'l-Amare savunmasındaki başarısızlığından dolayı sorumlu tutulan İngiliz Generali Nixon görevden alınarak, yerine Hint Ordusu Kurmay Başkanı General Percival Lake tayin edildi.⁵⁶

İngiliz 7. Tümen birlikleri, 21 Ocak'ta Hana mevziine taarruza geçtiler; ancak Türk birliklerinin şiddetli direnişi karşısında başarılı olamadılar. 21-22 Ocak gecesi İngilizler çekildiler. Birinci Felahiye Muharebesi adını alan bu muharebe sonunda İngilizler Hana'da durduruldu.⁵⁷ Felahiye mücadelelerinde tüm imkânlarla sahip İngiliz kuvvetleri Türk birlikleri karşısında ağır zayıat vererek geri çekilmek zorunda kalıyorlardı. Türk kuvvetleri tarafından İngiliz saldırılarının her

⁵² Türkmen, **a.g.m.**, s.413

⁵³ Fahri Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi, 1915 Yılı Hareketleri**, C. III, Kara Kuvvetleri Komutanlığı Yay., Ankara 1965, s. 119

⁵⁴ Sabis, **Harp Hatıralarım**, ..., s. 86

⁵⁵ Daha geniş bilgi için bkz. Belen, **a.g.e.**, s. 119-122

⁵⁶ Küçükvatan, **a.g.m.**, s. 67

⁵⁷ Belen, **a.g.e.**, s. 122-124

seferinde püskürtülmesi Townshend'in 16 bin kişilik ordusuyla teslim olmaya biraz daha yaklaştığını gösteriyordu.⁵⁸

Türk ordusu tarafından kuşatılan General Townshend, 25 Ocak 1916'da İngiliz Dicle Kolordusu garnizonuna gönderdiği mektupta içine düştüğü durumu Plevne muhasarasına benzeterek şunları yazmıştır⁵⁹: "...Durumu daha çok düşündükçe oynayabileceğim en yüce rolün Plevne'de Gazi Osman Paşa örneğini izlemek olduğuna daha çok inanıyorum. Bu örnekte Osman Paşa savunması Rus ilerleyişini durdurmuş ve İstanbul'u kurtarmıştı. Kut savunması da tüm Basra'yı kurtaracaktır. "

Mevsimin kış olması savaş şartlarını zorlaştırmıştı. Yağışlar nedeniyle Dicle nehrinde taşkınlar yaşanmaktaydı. Alymer kuvvetleri en kısa zamanda Kütü'l-Amare'ye ulaşmaya çalışıyorlardı ancak Türk direnişinin dışında su baskınları ve çamur İngiliz ilerlemesine engel oluyordu.⁶⁰ Kütü'l-Amare'nin kuzey batısındaki Türk birlikleri de su baskınları nedeniyle mevzilerini boşaltarak geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Hava şartları her ne kadar İngiliz ilerlemesine engel oluştursa da General Alymer saldırılara devam ediyordu. 5 Şubat günü İngilizler yeni bir saldırıda bulundular ancak Türkler tarafından geri püskürtüldüler. Kütü'l-Amare'nin güneyinde aralıklarla çatışmalar devam etse de Kütü'l-Amare çevresinde durum değişmedi.⁶¹

Yeni bir İngiliz taarruzu 8 Mart'ta başladı. İngilizlerin hedefi bölgeye hakim bulunan Sabis Tepesi'ydi. Türk birlikleri Sabis Tepesi ve çevresinde savunma tedbirleri aldı. Türkler sayıca az olmalarına rağmen, düşmana karşı uyguladıkları yanılma ve aldatma yöntemleriyle üstün İngiliz kuvvetlerine karşı başarılı olmuşlardı. İngilizler büyük kayıp vermiş olmalarına rağmen Türkleri yerinden oynatamamışlardı.⁶²

Yoğun geçen çarpışmalardan sonra 9 Mart'ta İngiliz birliklerinin çekildiği haberi alındı.⁶³ Sabis muharebesi denilen bu çarpışmanın ardından 35.Türk Tümeni Beytiisa bölgesini ele geçirdi.⁶⁴

⁵⁸Mücahit Özçelik, Kut'ül Amare Zaferinin Türk Basımına Yansımaları, **International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume** 10/9 Summer 2015, s. 367-388-, s.374

⁵⁹ Charles Townshend, **a.g.e.**, s. 332.

⁶⁰ **North Devon Journal**, s.6

⁶¹ Belen, **a.g.e.**, s. 124-127

⁶² **Western Daily Press**, 10 Mart 1916, s.8

⁶³ **Tanin**, 14 Mart 1916.

⁶⁴ Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, BDH, Kls: 3612, Ds: 42, F: 42-1.

İngilizlerin Sabis'teki başarısızlığı İngiltere, Hindistan ve Irak'ta bulunan İngiliz birlikleri olumsuz etkiledi.⁶⁵ Dicle Kolordusu komutanı General Aylmer'in yerine General George Gorringe atandı. Bu arada İngiliz ordusu ile ilgili olarak Kûtü'l-Amare'den gelen haberler İngiltere'de Avam Kamarasında tartışmalar neden olmuştur.⁶⁶ İngilizler başarısızlıkların sorumlularını bulmaya çalışırlar iken cephenin diğer tarafında Halil Bey başarılarından dolayı İstanbul tarafından birinci derece Osmanlı nişanı ile ödüllendirilmişti. Ödüllendirilen sadece Halil Bey değildi. 43. Alay sancağı da altın ve gümüş savaş madalyaları ile ödüllendirildi.⁶⁷

Irak cephesi Komutanı Halil Bey, 10 Mart tarihinde General Townshend'e teslim olmasını teklif etti. Bu teklif Townshend tarafından kabul edilmedi. Ancak diğer taraftan General Townshend silahları ile birlikte Kûtü'l-Amare'den çekilmek hususunda Halil Bey ile müzakerelere girişip girişemeyeceğini General Lake'e sordu. General buna olumsuz cevap verdi.⁶⁸

Bu arada kuşatma altındaki İngilizlerin gıda sorunu da oldukça fazlaydı. General Townshend, koşum hayvanlarını, 1100 kadar at ve katır kestirip etlerini yedirmek suretiyle 7 Nisan'a kadar dayanabileceğini İngiliz makamlarına bildirdi. Bu rapor karşısında taarruzun en kısa zaman içinde yapılmasının gerekliliği ortaya çıktı.⁶⁹

İngilizler Nisan 1916 ayı başlarında General Townshend'i kurtarmak için Felahiye'ye yeni bir taarruz başlattılar. 7. İngiliz Tümeninin 6 Nisan'da başlatıp Sınaiyat'a yönelttiği İkinci Felahiye muharebesinde de İngilizler büyük kayıplar verdi. General Gorringe'nin emrindeki birlikler 9 Nisan'da tekrar hücumla kalkıştılar ancak yine başarılı olamadılar ve 1807 kayıp vererek geri çekilmek zorunda kaldılar. Nisan ayının ortalarında İngilizlerde gıda sorunu büyük bir problem oluşturmaktaydı. 15 Nisan 1916 tarihinde ilk havadan gıda yardımı denendi ancak havanın çok rüzgarlı olması bir çok gıda çuvalının 13.Kolordu Komutanlığının karargahının yakınına düşmesine neden oldu. Yine de ulaştırılabilen gıda ile İngilizler biraz

⁶⁵ Saygı, **a.g.e.**, s. 95-96.

⁶⁶ **Tanin**, 4 Nisan 1916.

⁶⁷ Saygı, **a.g.e.**, s.94-95

⁶⁸ Townshend, **a.g.e.**, s.500-501

⁶⁹ Townshend, **a.g.e.**, s. 497-498.

daha süre kazandılar.⁷⁰ Yine bu arada Halil Paşa, General Townshend'e gönderdiği bir mektupta Felahiye'de 7000 kişi kaybeden İngilizlerin zor duruma düştüklerini, kendisinin de boş yere uğraşmayı teslim olması gerektiğini hatırlatmıştır. Ancak Townshend bu teklife de olumsuz cevap vermiştir.⁷¹

19 Nisan 1916 tarihinde Goltz Paşa Bağdat'ta görevi başındayken 72 yaşında tifüsten ölmüştür.⁷² Rütbesi Tuğgeneralliğe yükseltilen Kurmay Albay Halil Bey, padişahın irade-i seniyyesi ile VI. Ordu Komutanlığına atanmıştır.⁷³

Halil Paşa bu sırada yine Townshend'e tekrar teslim olmasını mektup yoluyla istemiş ancak Townshend reddetmiştir. Townshend'in o dönem içinde uğraştığı asıl konu askerlerinin iâşesini sağlamak idi. Yayımlandığı emirde ellerinde dayanacak malzemelerinin olduğunu, tarihî bir görevi yerine getirdiklerini, ayrıca yiyecek konusunda endişeye mahal olmadığını yemek için 3000 kadar canlı hayvanlarının (çoğunluğu at, çok azı deve) bulunduğunu bildirmiştir. Fakat Hintli askerlerin inancı gereği kesilen etleri yememesi mevcut sorunu daha da büyütmüş ve Townshend Hintli askerlerinin at eti yemeleri konusunda Hindistan'daki İslam ulemasından, diğer dinlere mensup yetkililerden de icazet alarak askerlere bunları tebliğ edip et yemeleri konusunda ikna etmeye çalışmıştır.⁷⁴

Irak'taki İngiliz kuvvetleri komutanlığına atanan General Lake'in kuvvetleri, Kütü'l-Amare'deki Türk kuşatmasını yarmak için 17-19 Nisan 1916 tarihleri arasında Beytiisa'daki Türk müfrezesine taarruz etti. İngilizlerin Beytiisa Muharebeleri adını alan bu girişimi de başarısızlıkla sonuçlandı.⁷⁵ İngilizler Kut'un kurtarılması için tek çarenin Sinaiyat mevziini ele geçirmek olduğuna karar verdiler. Ancak,

⁷⁰ Figen Atabey, Öncesi ve Sonrası ile Osmanlı'nın Kutü'l-Amâre Zaferi, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi** The Journal of International Social Research Cilt: 10 Sayı: 53, Volume: 10 Issue: 53, s.205-2015, s.210

⁷¹ Townshend, **a.g.e.**, s. 500-501.

⁷² Salih Kış, Birinci Dünya Savaşı'nda Müşir Von Der Goltz Paşa'nın Ordu Komutanlıkları ve Ölümü, **History Studies**, ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print) Volume 9 Issue 3, September 2017, p. 121-139, s.129; **Arşiv Belgelerine Göre Kutü'l Amare Zaferi**, ..., s.121

⁷³ Arşiv Belgelerine Göre Kutü'l Amare Zaferi, s.127

⁷⁴ Townshend, **a.g.e.**, s.497-498

⁷⁵ Sorgun, **a.g.e.**, s.173

22 Nisan'da yapılan taarruzla başlayan Dördüncü Felahiye muharebesinden de sonuç alamadılar.

General Lake, son çare olarak bir geminin bir aylık yiyecek ve gönüllü mürettebat ile Kut'a gönderilmesini istedi. Julnar adındaki gemi⁷⁶, 24 Nisan günü 5000 askeri iki ay süreyle besleyecek 270 tonluk erzak yüküyle Felahiye'den yola çıkarıldı. Geminin hareketi oldukça fazla topçu ve makinalı tüfek ateşiyle örtülüyordu. Buna rağmen gemi Türkler tarafında keşfedildi ve Sınayıt'da şiddetli makinalı tüfek ve piyade ateşi ile gemi durdurulmaya çalışıldı. Makasis'de topçu ateşi altına alınan gemi isabet almasına rağmen yoluna devam etti. Ancak Makasis geçidi karşısında gerilmiş olan kabloya çarparak karaya oturdu.⁷⁷ Türkler tarafından zapt edilen bu gemiye daha sonra Halil Paşa tarafından "Kendi Gelen" adı verildi.⁷⁸ Gemi ile gıda yardımı girişiminin de başarısız olması sonunda General Lake Townshend'e Türklerle müzakereye başlamasını tebliğ etti.⁷⁹ Gerçekte de General Townshend'in yapabileceği bir şey de kalmamıştı. General Townshend Halil Paşa'ya mektupla durumu iletmiş ve görüşme teklifinde bulunmuştur.

Halil Paşa Townshend'in görüşme isteğine olumlu yaklaştığını, kendileri ile Dicle nehri üzerinde bir noktada buluşabileceğini kendisine gönderdiği mektupla bildirmiştir. General Townshend, 26 Nisan günü Halil Paşa ile görüştü. Halil Paşa bu görüşmeyi hatıratında şu şekilde anlatmaktadır⁸⁰: "*Bildirilen saatte iki istimbot birbirine yanaştı. Onunki daha büyük olduğu için ben o istimbota geçtim. Ve generalle böylece tanıştık. Boylu poslu bir komutandı. Benden daha yaşlıydı. Üzüntüsü her hareketinden belli oluyordu. Bu da tabii bir neticeydi. Vakit geçirmeden müzakerelere başladık. Bana şu tekliflerde bulundu:*

'Dünya harbi devam ettiği müddetçe maiyetimden kimse ve ben, Türkiye aleyhinde hiçbir harekette bulunmayacağım. İngiliz kuvvetleri elinde bulunan 40 top ve bilumum cephane sağlam olarak Türklere verilecektir. Arzu edeceğiniz herhangi bir bankaya adınıza yazılmış bir milyon İngiliz sterlinlik çek teslim edilecektir. Bu çekin verilmesine

⁷⁶ Sorgun, a.g.e., s.275

⁷⁷ Sorgun, a.g.e., s.181-182

⁷⁸ Sorgun, a.g.e., s.275

⁷⁹ Belen, a.g.e., s. 148

⁸⁰ Sorgun, a.g.e., s.184

İngiliz hükümeti muvafakat etmektedir. Bu şartlar kabul edildiği takdirde, İngiliz kuvvetleri esir alınmayacak ve Basra istikametinde çekilmelerine olur verilecektir.’

General Townshend’in bu teklifi Halil Paşa’yı çok sinirlendirmiştir. Hatıratında, söz konusu teklifin, başka şartlar altında yapılsaydı tek cevabının, silahının namlusundan çıkacak tek bir kurşun olurdu diye bahseden Halil Paşa, General Townshend’e şunları söylemiştir⁸¹:

“General, beş aydır sizinle, Aylmer ve Gorringe orduları ile dövüşüyorum. Türk ordularının maneviyatları için sizin ve ordunuzun esaretinin zarureti hâsıl olmuştur. Elinizdeki İngiliz yapısı top, tüfek ve cephane de bizim ordularımızın modellerine uymaz, bu itibarla bana lazım değildir, serbestçe imha edebilirsiniz. Silahlarınızı imha ettikten sonra benim tarafımdan en ufak bir saldırıya uğramanız ihtimali de olamaz. Şahsıma teklif edilen bir milyon sterlinlik çek meselesini de bir latife olarak telakki ediyorum... Biliyorsunuz Baltacı Mehmet Paşa devirleri çok geride kaldı. Biz Baltacı değil, kazmacıyız.”

Ancak İngilizlerin bu tür tekliflerden kolayca vazgeçmeyecekleri belli idi. Bu defa devreye İngilizlerin ünlü casusu Lawrance girdi. Yeni bir teklifle gelen Lawrance’ın şartları şöyleydi: Daha önce konuşulduğu gibi birinci ve ikinci maddeler aynen tekrarlanmış, çek ile ilgili olan madde: *“Türkiye hükümeti namına iki milyon İngiliz sterlini”* şekline dönüşmüştü⁸².

Halil Paşa bu yeni teklifi de reddetti. 28 Nisan gecesi Kut’tan gelen infilak sesleri ve alevler İngilizlerin ellerindeki cephaneleri imha ettiğini göstermekteydi. 29 Nisan günü Halil Paşa, silahsız kalan İngilizlerin Araplara karşı korunması için 3. Alay Komutanı Albay Nazmi Bey’i görevlendirdi. Daha sonra General Townshend’in karargâhına gitti. Bu sırada General Townshend birliklerine yayınladığı mesajında şöyle diyordu⁸³:

“Kut’taki muhafızlarımızı almak üzere bir Türk alayı yaklaşmaktadır. Hem kalenin, hem şehrin üzerine beyaz bayrağı çektim. Taburlar saat 02.00’de Şumran yakınındaki kampa girmeye

⁸¹ Sorgun, a.g.e., s.185

⁸² Tasvir-i Efkâr Gazetesi, 9 Mayıs 1916.

⁸³ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, “Belge No:58” Genelkurmay Personel Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE)Daire Başkanlığı yayınları, Yıl:65, Sayı:137, 2016, s.193

başlıyorlar. Biz telsizi yavaşça imha ediyoruz ki bu iş yapılmaya değer. Kut'tan bütün gemiler ve istasyonlara elveda ve hepinize iyi şanslar. 13.35.”

29 Nisan 1916 günü Türk kuvvetleri halkın coşkulu gösterileri arasında Kûtü'l-Amare'ye girdi ve 13309 kişilik İngiliz ordusunu esir aldı.⁸⁴ Bu durumu müjdeleyen telgrafını da aynı gün Dahiliye Nezaretine gönderdi.⁸⁵

27 Nisan 1916 tarihli padişahın irade-i seniyyesiyle “muharebe altın liyakat madalyası” ile taltif olunan⁸⁶ Halil Paşa, Generalin teslim alınışını hatıratında şu şekilde anlatmaktadır⁸⁷:

“Kurmaylarımınla beraber şehre girdim ve doğruca General Townshend'in karargâhına gittim. Generalin odasında hazırlanmış bir masa vardı. Masanın üzerine Generalin kılıcı ve iki revolveri konulmuştu. Yani bir askerin şanı ve şerefi. Savaşın kaderidir bu, esir komutanlar bu acıya dayanmak zorunda kalmışlardır. Teslim olan orduların ya da birliklerin komutanları bunları parçalayarak ya da sağlam bir şekilde teslim etmek zorundadırlar.” Silahları aldım ve tekrar General'e uzattım: *“Generalim; uzun zaman şan ve şerefle kullanılan bu silahlar yine sahibine aittir...”* dedim. General, gözleri yaşararak silahlarını geri alırken:

“İngiltere hükümeti bana bir ay dayandığım takdirde kurtarılacağımı vaatmişti. Ben beş ay dayandım ve fakat ne yazık ki verilen söz tutulmadı ” demiştir. Bunun üzerine Halil Paşa:

“Generalim! Siz ordunuzun ve milletinizin şerefini tamamen müdafaa ettiniz. Durumunuz kısmen, Plevne'deki Gazi Osman Paşa'nın durumudur. Sizi harp esiri olarak kabul etmiyorum. Türk milletinin misafirisiniz. Rus çarı yanında Osman Paşa ne muamele gördüyse, siz de Türkiye'de aynı muameleyi göreceksiniz” karşılığını verdi.

Townsend'in teslim alınış gününü Irak cephesinde 3.Alay 3.Bölük Komutanı olarak görevli bulunan Üsteğmen Şükrü (Orgeneral Şükrü KANATLI) de şöyle anlatmaktadır⁸⁸: *“...İngiliz birliklerinin iaşe durumlarının iyi olmadığı bilindiğinden tesliminden hemen sonra*

⁸⁴ **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, “Kütü'l Amare” maddesi, İstanbul, 1991, s.503

⁸⁵ **Arşiv Belgelerine Göre Kutü'l Amare Zaferi...**, s.131

⁸⁶ **Arşiv Belgelerine Göre Kutü'l Amare Zaferi**, T:C. ..., s.125

⁸⁷ **Sorgun, a.g.e.**, s.188-190

⁸⁸ **Şükrü Kanatlı, , Irak Muharebelerinde 3'üncü Piyade Alayı Hatıraları**, Ankara: Gnkur. ATASE Bşk.lığı Y. 2006, s. 27.

onlara tarafımızdan koyun eti ve diğer yiyecek maddeleri gönderildi. Çok duygulandılar. En büyük sıkıntılarının biri de sigara idi. Bol bol tütün ve sigara verdik.

Beni General Townshend'in karargâhına öğle yemeğine çağırıldılar. O gün öğle yemeğinde at eti ve suyuna çorba yapmışlardı. At eti biraz ekşimtrak oluyordu. O günden itibaren yemeklerini tarafımızdan yollanan iâşe maddeleriyle yapmaya başladılar...”

Halil Paşa, Kûtü'l-Amare'nin Türklerin eline geçtiği tarih olan 29 Nisan 1916 günü 6.Orduya şu mesajı yayınladı⁸⁹:

“Arslanlar!

Bugün Türklere şan, İngilizlere kara meydan olan şu kızgın toprağın güneşli semasında şehitlerimizin ruhları sevinçle gülerек uçarken, ben de hepinizin pak ve temiz alınlarından öperек cümlelerinizi tebrik ederim.

Bize 200 seneden beri tarihimizde okunmayan bir vakayı bugün kaydettiren Cenab'ı Allah'a hamd ve şükür eyleyelim. Allah'ın büyüklüğüne bakınız ki, 1500 senelik İngiliz devletinin tarihine bu vakayı ilk defa yazdıran Türk süngüsü oldu. İki seneden beri devam eden cihan harbi böyle parlak bir vaka gösteremedi.

Ordum gerek Kut karşısında ve gerekse Kut'u kurtarmaya gelen İngilizler karşısında şehit ve yaralı olarak 300'ü aşkın subayla 10.000 erini kaybetti. Fakat buna mukabil bugün Kut'tan 5'i general olmak üzere, 481 subayla toplam 13.300 erlik İngiliz ordusunu teslim alıyoruz. Bu teslim aldığımız orduyu kurtarmaya gelen İngiliz ordusuna da bugüne kadar 30.000 zayıat verdirdik.

Şu iki neticeye bakılınca, cihanı hayretlere düşürecek büyük bir fark görülecek ve tarih bu vakayı yazacak kelime bulmakta müşkülata uğrayacaktır. İşte Türk sebatının İngiliz inadını kırdığını bu harpte birinci defada Çanakkale, ikinci defada da burada görüyoruz.

Yalnız süngü ve göğsümüzle kazandığımız bu zafer yeni gelişen savaş durumumuz karşısında gelecekteki başarılarımızın parlak bir başlangıç olacağına ne kat'i bir delildir.

Bugünün ismine “**Kut Bayramı**” adını veriyorum. Bütün Ordumun birlikleri, her yıl bugünü kutlarken şehitlerimize Yasinler, Tebarekeler, Fatihalar okuyacaktır. Şühedamız cennette göklerde kızıl

⁸⁹ **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, “Belge No:65” Genelkurmay Personel Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE)Daire Başkanlığı yayınları, Yıl:65, Sayı:137, 2016, s.226

kanlarla uçarken, gazilerimiz de gelecekteki zaferlerimize bekçi olsunlar.”

Halil Paşa, İngilizlerden alınan ve Anadolu'ya sevk etmek durumunda olduğu esir birlikleri yürütmek istemedi; Bu nedenle İngiliz General Gorringe'e bir mektup yazarak esirlerin hiç değilse yolun bir kısmını gemilerle gidebilmeleri için gerekli olan kömürün verilmesini istedi. General Gorringe cevabında⁹⁰:

“Bu kadar necip bir düşmanla çarpışmış olmaktan mutluyuz, ancak savaş halinde olduğumuzdan size kömür göndermemize maddeten imkân yoktur!” demiştir.

İlk esir kafilesi 30 Nisan 1916'da Bağdat'a gönderildi. Kut'ta İngilizlerin 1306 hasta ve yaralı ile 694 hasta bakıcı ve yardımcı hizmet erleri 02 Mayıs 1916'da İngiliz hasta vapurları ile kendilerine iade edilmiştir.⁹¹ Bu da göstermektedir ki, Türkler hasta ve yaralılara karşı şefkatlidir. Halil Paşa İngiliz esirleri için elinden gelen çabayı göstermişti.

Türkler ve İngilizler arasında gerçekleşen amansız mücadele resmi kayıtlara göre kaybı ve esiri fazla olan bir savaş olarak tarihteki yerini almıştır. Savaş esiri olarak alınan miktar şöyledir: 5'i general, 277'si İngiliz subayı, 204'ü Hintli subay olmak üzere toplamda 13.309 kişi⁹², İngiliz resmî harp tarihinde hasta ve yaralı kişi sayısı 1.450⁹³, İngilizler, Kut'u kurtarmak için dört ayda 30.000 kişi kaybettiler. İngilizlerin diğer cepheler de hesaba katılırsa toplam zayıyatı 40.000 kişiye yaklaşmıştır. Aynı süre zarfında 6'ncı Ordunun genel zayıyatı 350 subay ve 10.000 erden oluşmaktaydı.⁹⁴ İngilizlerin Kut'ta düştüğü durumu Tarihçi Briton Cooper Busch⁹⁵: *“Gösteri olarak başlayan sefer saldırıya, başarılı bir ilerleme de küçük düşürücü askeri bir başarısızlığa dönüştü”* sözleriyle değerlendirmiştir.

⁹⁰ Türkmen, **a.g.m.**, s.424

⁹¹ Kanatlı, **a.g.e.**, s. 28.

⁹² ATASE Arşivi: BDH, Klasör No: 551, Dosya No: 2140 Fihrist No:139; **Arşiv Belgelerine Göre Kutü'l-Amâre Zaferi**, 2016, BOA, BEO, 4410/330739-2

⁹³ F.J. Moberly, **The Campaign in Mesopotamia 1914-1918**, Vol.II, London: H. M. Stationery Office. 1924, s.459

⁹⁴ Türkmen, **a.g.m.**, s.425

⁹⁵ Briton Cooper Busch, **Britain, India, and the Arabs 1914-1921**, University of California Press California 1971, p. 5.

Kûtü'l-Amare Zaferinin Sonuçları

Kûtü'l-Amare Muharebesi; Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Ordusu'nun zor şartlar ve imkânsızlıklar içerisinde, Çanakkale'den sonra İngilizlere karşı kazandığı ve bir İngiliz tümeninın bütün personeli ile birlikte esir alındığı bir zaferle sonuçlanmıştır.

Bağdat'ı işgal edeceklerini düşünen İngiliz birliklerinin Kûtü'l-Amare'de esir düşmesi başta Osmanlı Devleti ve İngiltere olmak üzere savaşın iki cephesinde de büyük yankı uyandırmıştı. Osmanlı kazandığı zaferin askeri ve siyasi faydalarını savaş içerisinde görünken İngiltere büyük bir itibar kaybına uğramıştı. Kûtü'l-Amare yenilgisi İngiliz kamuoyunda kendisine büyük yer bulurken, yenilgi nedeniyle önemli eleştiri ve soruşturmalara da şahit olundu. İngilizler önemli kayıplar vermiş olsalar da Çanakkale ve Kûtü'l-Amare'de yitirdikleri itibarlarını geri kazanmak için Bağdat'ı ele geçirme fikirlerinden vazgeçemediler. Osmanlının Kûtü'l-Amare zaferi İngiltere'nin planlarını sekteye uğratsa da savaşın genel gidişatını değiştirmeye yetmedi.

Genel olarak muharebeleri değerlendirdiğimizde;

Harekatın ilk başladığı Basra'ya çıkışta, Irak'taki kuvvetlerimiz sayı, silah ve kalite itibarıyla oldukça zayıftı. Mevcut kuvvette parça parça kullanılmasıyla etkin olamadı. İngiliz kuvvetleri iyi sevk ve idare edilmemişlerse de denize ve nehre hakim olmak onlara çok yardımcı olmuştur. İngiliz Irak seferi tarihi de bu durumu takdir etmiş ve tarihe şu not düşülmüştür: “*General Barret, kıtasız, teşkilatsız ve komutansız Irak'a baskın yapmıştı.*”⁹⁶

Muharebelerde teşkilattan önce kadroların tamam olmasının önemi bir kez daha ortaya çıkmış ve kadrolarını tam tutabilme imkanına sahip İngilizler muharebe meydanlarında avantaj sağlamışlardır.

Aşiretlerle hareket yapılabileceği düşüncesi yanlış bir düşünce olduğu Şuaype muharebesinde görülmüştür. Eğer düzenli birlikleri kati netice alınacak yerde toplanmış olsa idi sonuç daha farklı olabilirdi.

Süleyman Askeri beyin gerçekçi olamaması taktik hatalar yapmasına neden olmuştur.

Muhabere vasıtalarının yetersizliği birliklerin uygun sevk ve idaresine engel olmuş ve muharebenin sonucuna etki etmiştir.

Arazi şartları İngilizler tarafından daha dikkate alınmış ve hareket tarzları hava ve arazi şartlarına uygun planlanmıştır.

⁹⁶ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi, 1915 Yılı Hareketleri...** s. 20.

Her iki taraf içinde keşif faaliyetleri yetersiz kalmış ve muharebe sahası tam olarak tahayyül edilememiştir.

Türk birlikleri yanıltma ve aldatma yöntemlerini çok iyi bir şekilde uygulamışlardır.

Arapların ihanetleri muharebe sahasında Türk kuvvetlerini olumsuz şekilde etkilemiştir.

Türk tarafının Amare'ye çekilme esnasında sevk ve idare hata ve eksikleri ölü, yaralı ve esir sayısını artırmıştır.

Türkler tarafından başarıyla yapılan propaganda ile İngiliz birliklerinde bulunan Müslümanlar muharebe de etkin olarak kullanılmaması sağlanmıştır. Psikolojik harbin önemi bir kez daha ortaya konulmuştur.

Goltz Paşa'nın atanması ile birlikte "Gayrimüslim general" olarak değerlendirilmesi emir komuta zafiyeti yaratmıştır.

Kuşatma harekâtı tam olarak ve başarıyla icra edilmiştir.

Yeryüzü şekillerinin savunma yapan için dezavantaj sağlamasının her iki taraf içinde tam olarak değerlendirilmemiş olması muharebelerin sonucunu etkilemiştir.

Nehirlerin kış itibarıyla yükselmesi belem, bot, gambot gibi deniz araçlarına daha fazla olan İngiliz birlikleri için avantaj sağlarken, piyade için engel teşkil etmiştir.

Bataklıklar harekâtı etkileyen önemli bir unsur olmuş ve yaz ve kış şartlarına uygun olarak kullanılması hareket planlarını sınırlamış ve zorlamıştır.

Osmanlı Devleti'nin Irak cephesine yeterince önem vermeyerek, stratejide yapmış olduğu hatayı, muharebe meydanlarında yapılan başarılı taktikler kısa vadede düzeltmiş olsa da uzun vadede etkili olamamıştır.

Çok cephele savaşlarda yaşanan bir ağır yenilginin yarattığı psikolojik baskının tüm savaş alanına sirayet ettiği ve bu olumsuzluğun başarısızlığa sebebiyet verdiği görülmüştür. Her iki taraf ordularının morali üst seviyede tutulamamıştır. Örnek olarak İngilizlerin Sabis'teki başarısızlığı İngiltere, Hindistan ve Irak'ta bulunan İngiliz birlikleri olumsuz etkilemiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi'nde kazanılan bu büyük zaferden yararlanılamadığı gibi, bu cephede zafer kazanan birliklerin büyük bölümü İran cephesi başta olmak üzere diğer cephelere gönderilmesi Irak'taki savunmayı zaafa uğratmıştır. Bir süre sonra da başlayan İngiliz taarruzlarına karşı konulamamış, 1917 yılında birbirini

izleyen yenilgiler, Bağdat'ın işgaliyle sonuçlanmış, Türk ordusu Musul'a çekilmek zorunda kalmıştır.

KAYNAKLAR

Arşivler

Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi,

Ansiklopediler

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, “Kütü’l Amare” maddesi, İstanbul, 1991

Kitaplar

PAŞA, **Ahmet İzzet Feryadım**, Yay. Haz. Süheyl İzzet Furgaç–Yüksel Kanar, İstanbul, 1993

Arşiv Belgelerine Göre Kutü’l Amare Zaferi, T:C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No:143, İstanbul, 2016

ARI, Kemal, **Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi**, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara 1997

ARMAOĞLU, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi**, Ankara 1984.

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâp Tarihi**, C. III, Ks. III, Ankara 1951.

BELN, Fahri, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi**, 1915 Yılı Hareketleri, C. II, Kara Kuvvetleri Komutanlığı Yay., Ankara 1964

BELN, Fahri, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi**, 1915 Yılı Hareketleri, C. III, Kara Kuvvetleri Komutanlığı Yay., Ankara 1965

BUSCH, Briton Cooper, **Britain, India, and the Arabs 1914–1921**, University of California Press California 1971

DUMAN, Selçuk, **II. Meşrutiyet’ten İngiliz Mandaterliğine Irak**, 2010

EDWARD, Mean Earle, **Bağdat Demir ve Petrol Yolu (1903–1923)**, İstanbul, Örgün Yayınları, 2003

ERICKSON, Edward J., **Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu**, Kitap Yay., İstanbul, 2003

KANATLI, Şükrü, **Irak Muharebelerinde 3’üncü Piyade Alayı Hatıraları**, Ankara: Gnkur. ATASE Bşk.lığı Y. 2006

MOBERLY, F.J. **The Campaign in Mesopotamia 1914-1918**, Vol. II, London: H. M. Stationery Office. 1924

SABİS, Ali İhsan, **Birinci Dünya Harbi**, Nehir Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1992

- SABİS, Ali İhsan, **Harp Hatıralarım**, C.4, Nehir Yayınları, 2. Baskı, 1993
- SABİS, Ali İhsan, **Harp Hatıralarım**, C. II, Nehir Yayınları, İstanbul 1991
- SAYGI, Tarık, **İngiliz Generali Townshend ve Türkler**, Paraf yayınları, 2011
- TOWNSHEND, Charles V.F., **Irak Seferi ve Esaret**, Yedi Tepe Yayınları, 2007
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1908-1920)**, Birinci Kitap, C. III, Kısım IV, Gnkur. Basımevi, Ankara 1971
- TÜRKMEN, Zekeriya, **Musul Meselesi**, Askerî Yönden Çözüm Arayışları 1922-1925, ATAM Yay., Ankara 2003
- TÜRKMEN, Zekeriya, **Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2001
- YILMAZ, Veli, **1'nci Dünya Harbinde Türk-Alman İttifakı ve Askerî Yardımlar**, Cem Ofset Yayıncılık, İstanbul, 1993

Makaleler

- ATABEY, Figen, “Öncesi ve Sonrası ile Osmanlı'nın Kutü'l-Amâre Zaferi”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research**, Cilt:10, Sayı:53, Volume: 10, Issue:53, 2015
- KIŞ, Salih, “Birinci Dünya Savaşı'nda Müşir Von Der Goltz Paşa'nın Ordu Komutanlıkları ve Ölümü”, **History Studies**, ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print) Volume 9 Issue 3, September 2017, s. 121-139
- KÜÇÜKVATAN, Mahir, “İngiliz Basınında Osmanlı'nın Kutü'l-Amare Zaferi”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, c. XIII/26, Bahar Sayısı, Dokuz Eylül Üniv. Yay., İzmir 2013,
- LARŞER, M., **Büyük Harpte Türk Harbi**, C. 2, 1928.
- ÖZÇELİK, Mücahit, “Kut'ül Amare Zaferinin Türk Basınına Yansımaları”, **International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 10/9 Summer 2015, s. 367-388
- SAKİN, Serdar, “Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesinde Osmanlı Devleti ile İngiltere Arasındaki Çarpışmalar”, **Gazi Akademik Bakış**, Cilt 4, Sayı 7, 2010

TAAŞ, N.Fahri, “Selman-ı Pak Meydan Muharebesi”, **Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ERZSOSDE)** XI-II: 2018

TÜRKMEN, Zekeriya, “Birinci Dünya Harbinde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi”, **1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak Sempozyumu**, İstanbul, 2015, ss. 381-424

Sürelî Yayınlar

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, Genelkurmay Personel Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE)Daire Başkanlığı yayınları, Yıl:65, Sayı:137, 2016

Evening Telegraph, 10 January 1916

North Devon Journal

Tanin, 14 Mart 1916.

Tanin, 4 Nisan 1916.

Tasvir-i Efkâr Gazetesi, 9 Mayıs 1916.

Western Daily Press, 10 Mart 1916

13. BÖLÜM

TÜRK MİTOLOJİSİNDE VE OĞUZNAMELERDE KUŞLAR

Mehmet Bilgin*

Giriş

Tüm bozkır kökenli halklarda olduğu gibi, Türk kültür ve yaşantısında da hayvanlar öncelikli bir role sahiptir. Özellikle Orta Asya ve Avrasya bozkırlarındaki topluluklar için hayvanlar, yaşam şekli belirleme ve sürdürme kaynağı idi. Türklerde hayvanlar, göç nedeni olduğu kadar göçlerdeki yardımcı, avda arkadaşı, çatışmalarda saldırı silahı ya da savunma kalkanı idi. Bu dinsel ve büyüsel ilişkinin şekillenmesine de vesile olmuş ve sanatın da yardımı ile tüm topluma olduğu gibi sonraki nesillere de yansımıştır. Çok geniş bir coğrafyada arkeolojik çalışmalarla ele geçmiş, sanat ürünlerindeki hayvan mücadele sahneleri ve üslup bunun bir ifadesidir.

Eski Türklerde inşa edilmiş tapınaklar yoktu. Dini ritüeller doğal alanlarda icra edilirdi. Kutsal mekânlar, bir nehrin kaynağı ya da bir dağın tepesi olabildiği gibi aynı zamanda açık hava mabedi idi. Bu alanlarda, kayaların uygun yüzeylerine, kişiöğlü/kızı, çeşitli astral şekiller, damgalar ve semboller nakşedilmiştir. Bunların yanı sıra, av sahneleri ve hayvan figürleri en yaygın ve en eski nakşedilenler arasında idi. Bunlardan at, yabani koyun, geyik, keçi, köpek ve kurt figürleri da yaygınlıkla rastlanan figürlerdendir.

Bozkırdaki toplulukların, kendi iç ilişkileri ve hiyerarşileri olduğu gibi, diğer topluluklarla olan topluluklar arası ilişkilerinde, toplumsal ve dini alanda, başta hiyerarşik yapılanma olmak üzere değişik ilişki şekilleri de vardı. Bunların içinde belirleyici ve uzun süreli etkili olanları kültürel ilişkiler olarak anıyoruz. Kültürel ilişkilerin en yaygın, en belirleyici ve en uzun süreli etkisi olanı ise dini sahada şekillenmiş olan ilişkilerdir. Ögel, Orta Asya’da ki Türk kavimlerinin müşterek bir kültür ve sanata sahip olduğunu, bu suretle ortadaki Türk kültürünün, batıda Güney Rusya steplerine ve doğuda Çin’in kuzeyine tesirler yaptığını, belirtir.¹

* İstanbul Aydın Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Dr. Öğr. Üyesi, mehmetbilgin34@gmail.com.

*İstanbul Aydın Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Dr. Öğr. Üye.

Çin seddinden Avrupa'nın ortalarına kadar çok eski devirlere ait kalıntılarda yapılmış çeşitli kazılarda ortaya çıkmış eserleri, bazı hayvan sembollerinden dolayı bilimsel kalıplarla ortaya koymaya çalışanlar, bu gerçekliği “*Hayvan Üslubu*”, “*Bozkır Sanatı*” vb. gibi kavramlarla açıklamaya çalışsa bile, bu eserleri; mensubu olduğumuz Türk kültürü ile ilişkilendirme arzumuzu uyandıran, bu sembollerin zihnimizin derinliklerindeki uyarılarını, bilinçli veya bilinçsiz olarak hissedebilmemizdir. Bunun belirleyici nedenlerinden biri ortak kültür, ikincisi ise bu alanlarda sağlanan siyasi birliktir. Kültürel birliğin belirleyici unsurlarından biri; insan-doğa ilişkisi genel çerçevesinde, hayvan kültürünün oluşumu ve toplum yaşantısında diğer unsurlara göre daha belirleyici bir yer tutmasıdır. Ögel, Hun sanatının özelliklerini ve bu üslubunu, eserlerde iki veya daha ziyade hayvanın karşılıklı ve simetrik bir şekilde tasvir edilmesi, hayvanların “S” şeklinde bükülmüş tasvirleri olarak açıklar.²

Son dönemlerde yapılan çalışmaların sayısındaki artışa rağmen, Türklerde milli şuurun oluşmasında Türk mitolojisinin rolü ve belirleyiciliği, henüz yeterince irdelenebilmiş değildir. Fakat 20.yy başından itibaren konu ile ilgili olan Türk bilim adamları, bu gerçeğin farkında olarak konu üzerindeki hassasiyetlerini sürdürmüş ve çok değerli çalışmalar ortaya koymuştur. Birçok konuda farklı yaklaşımlar ortaya konya da, bu çalışmaların ve yaklaşımların konuya katkısı çoktur ve önemlidir. Bu çalışmaların ortaya koyduğu gerçeklikler üzerinden bu gün bizler, birçok tarihi gerçeklik üzerinde fikir yürütebilecek ya da tespitler yapabilecek durumdayız.

Türk mitolojisi³ üzerinde çalışma yapanlar, Türk mitolojisinde hayvanların ayrı bir yere sahip olduğunu vurgulamaktadır. Türklerin yaşam ve inançlarının şekil aldığı dönemlere ait anlatımlarda, hayvanlar bazen, kutsallık taşıyıcı, bazen hayvan ata, yol gösterici ya da koruyucu olabilir. Bazen iyinin, iyiliğin, bazen de kötünün simgesi olarak yer alırlar.

Mitolojik inanmalardan daha yakın dönemlere işaret eden destanlar da bu geleneği sürdürür. Bu inanmalar nedeni ile birçok

¹ Bahaeddin Ögel, **İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, 5. Bs. Ankara, 2003. Bkz, s. 56.

² Ögel, **a.g.e**, s. 57.

³ Mitolojiler; doğaüstü varlıklar, tanrılar, soylular, asiller ve kahramanları konu alan anlatımlar olarak milletlerin en eski dönemlerine ait değişik izleri taşırlar.

hayvan, bazı şeyleri aktarmak için destanlardan bu güne uzanan birkaç bin yıl sembol olarak kullanılmıştır.⁴ Bunun belirleyici nedenlerinden biri ortak kültür, ikincisi ise bu alanlarda sağlanan siyasi birliktir. Kültürel birliğin belirleyici unsuru ise hayvan kültürünün oluşumu ve yaşantısında diğer unsurlara göre daha belirleyici bir yer tutmasıdır.

Göçebe yaşayan Türk topluluklarında kurt, at, balık, geyik, koyun ve kartal gibi hayvanlar en eski devirlerden bu yana mitolojik düşüncede, efsanelerde, destanlarda, arkeolojik kalıntılarda sıkça karşımıza çıkmaktadır. Bu hayvanlara ait izler, günümüzde de türkülerde,⁵ halk deyişlerinde, atasözlerinde, bilmecelerinde, halk inanmalarında veya folklorik ürünlerde de bolca bulunmaktadır.⁶

Proto-Türk döneminden itibaren şekillenen, mitoloji, efsane ve destanlarda temel taşları mevcut olan Türklerin en eski dini inanç sistemi, Gök Tanrı temelinde kurulmuştur. Milli bir inancın özelliklerini taşıyan bu inanç sisteminde Türuk Tengrisi olarak ta adlandırılabilen, Gök Tanrı, bazen sadece Tengri, bazen de Tengri Kağan olarak da anılır. Elimizdeki en eski yazıtlardan biri olan Bilge Kağan yazıtında; “ *Ben ki, Tengri’ye benzerim, Tengri’den geldim.*” İfadesi bu inanç sisteminin temelindeki Gök Tanrı’ya işaret eder. Eski Türk mezarlarda elde edilen buluntular arasında hayvan ve hayvan mücadelelerini tasvir eden figürlere rastlanır. Türk kültüründe hayvanlar, eski takvimlerde zamanın bölümlendirilmesinin adlandırılmasında bile kullanılmıştır.⁷

Yaşar Çoruhlu, Göktürk sanatının tarihi farklılıklar ve yayıldığı coğrafyalar bakımından bazı farklılık gösterse bile Hun sanatının daha da gelişmiş devamından başka bir şey olmadığını belirtir.⁸ Bunun sanat dışındaki düşün ve inanç sisteminden idari sisteme, defin merasiminden kurgan sistemi mezarlara, ilk damgalardan, runik alfabeye kadar bir

⁴ Bu gün kullandığımız dilde, hızlı ve engelsiz seyahatler için “*kuş gibi gidip gelmek*” deyimini vardır.

⁵ Bkz. F. Gülay Mirzaoğlu-Sıvacı, “Türkülerde Mitolojik Unsurlar”, **Türkbilgi**, S.10, 2005, s. 34-53.

⁶ Bu konuda bkz. Levent Doğan, “Türk Kültüründe Hayvanlar ve Hayvan İsimleri”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S. 2, Ankara, 2002, s. 615-659.

⁷ Çinlilerin on iki hayvanlı takvimi Türk halkları tarafından on iki hayvan simgesine göre; siçan, öküz, kaplan, tavşan, ejderha, yılan, at, koyun, maymun, horoz, köpek ve domuz gibi hayvan adlarıyla adlandırılmış zaman dilimleri ile kullanılmıştır.

⁸ Yaşar Çoruhlu, “Göktürk Sanatı”, **Türkler**, C. 4, Ankara 2002, s. 91-99, bkz. s.

devamlılık gösterdiği gibi, diğer konular içinde geçerli olduğunu söyleyebiliriz.

Kültürle taşınan ve bir bütünlük ve devamlılık gösteren bu olguya bir örnek olarak Şiveet-Ulaan⁹ ve Kültigin Mezar Külliyesi'nin doğudaki girişinin iki yanındaki koç heykellerinin, Hazar Denizi'nin güney batısı, Azerbaycan, Gürcistan, bu günkü Ermenistan, Nahcivan, İğdir-Karakoyun, Ağrı, Kars'tan itibaren Ardahan, Oltu-Tortum-İspir yolu ile, Karadeniz sahilindeki Rize-Çamlıhemşin'de, yine Kars'tan itibaren, Erzurum, Elazığ, Erzincan, Tunceli, Diyarbakır, Urfa'dan Kıbrıs ve Halep'e kadar olan bölgelerde yaygın olarak rastlanması bu bütünlüğün bir başka kanıtıdır.

Türk mitolojisinin önemli figürlerinden biri de kuşlardır

En eski devirlerden bu yana Bozkır/Türk sanatının ürünlerinin üzerinde hayvan figürlerine rastlanır. İskit dönemine ait kılıç kabzaları, kemer tokaları, ahşap ya da maden eşyaların üzerinde kartal ve yırtıcı kuş tasvirleri mevcuttur.¹⁰ M.Ö. V ve IV yüzyıla tarihlenen Pazırık kurganlarında bir eğer örtüsünü süsleyen Kartal'ın geayikle mücadele sahnesi¹¹ en bilinenlerinden biridir.

Mitolojik veya destansı anlatımlarda da mevcut bu semboller bazen kayalara, bazen mezarlara bazen de bayraklara nakşedilmiştir. Kök-say'da bulunan Göktürk yazıtlarının ikisinin yanında, Göktürk dönemine ait kaya resimlerinde elinde av kuşu tutan baltalı bir süvari mevcuttur. Kolunda av kuşu ile avlanma figürü İslamiyet'ten sonraki Türk sanatında da yaygın olarak karşımız çıkan bir figürdür.¹²

⁹ Şiveet Ulan Mezar-Kült Kompleksi, Göktürk dönemine ait olup Moğolistan'ın Arhangay bölgesinde, Hanuy ırmağının sağında, aynı adı taşıyan dağın üzerindedir. Bu konuda bkz. Zaynolla Samashev, Tsevendorj Damdinsuregiyin, Akan Ongar, Aydos Çotbayev, Eski Türklere Ait Şiveet Ulaan Mezar-Kült Kompleksi, Astana 2016. Ayr bkz. Mehmet Kutlu, "Z. Samashev, Et alii. Eski Türklerin Şiveet Ulaan Mezar-Kült Kompleksi, A. Margulan Adındaki Arkeoloji Enstitüsü Astana Şubesi Yayınları, Astana, 2016, s. 271", **Journal Of Turkic Studies**, C. 2, S. 3, Summer-2018, s. 154-157. Nurdin Useev, "Şiveet Ulaan Mezar Külliyesindeki Kuzulu Koyun Heykeli ve Manas Destanı", **Türkbilgi**, S. 33, 2017, s. 15-24, bkz, s. 16-17.

¹⁰ Kumru, **a.g.m.**, s. 405.

¹¹ Nejat Diyarbekirli, **Hun sanatı**, İstanbul, 1972.

¹² Yaşar Çoruhlu, "Göktürk Devri Kaya Resimlerine Bir Bakış", **XIV. Türk Tarih Kongresi Ankara: 9-13 Eylül 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler III. Cilt**, Ankara, 2005, s. 513-544. Bkz, s. 522.

Çift başlı kartal sembolü, 3000 yıllık bir sürece ait kalıntılar üzerinde karşımıza çıkar. Anadolu'daki en eski örneği Hititlere aittir. Farklı coğrafyalarda, farklı etnik ve dini temelli toplumlar tarafından kullanılan çift başlı kartal sembolü dünyanın en eski ikonografik öğelerinden biridir.¹³ Türk mitolojisi, Türk inanç sistemleri ve Türk sanatında da mevcut ve önemli sembollerden biridir. Muhtelif dönemlerde Türk coğrafyasında ve devletlerinde kullanıma rastladığımız çift başlı kartal, özellikle Selçuklularda yaygın olarak kullanımı olan sembol olarak karşımıza çıkmaktadır. Selçuklularla çağdaş Bizans'ta çift başlı kartal sembolizmi mevcuttur. Bu tespitler, bu konuda daha kapsamlı çalışmaların yapılmasının gerekli olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.

Türk mitolojisinde, karakuşlar/kartallar, güçlü doğanlar ve alıcı kuşlar yer alır. Ama dikkat edilirse bu kuşların hiç birisi leş yiyen kuşlardan değildir.¹⁴ Türk inanç sisteminde en yüksek ruha sahip hayvan kartaldır.¹⁵ Göksel bir varlık olan kartalın¹⁶ aynı zamanda astronomik boyutu da vardır.¹⁷ Türklerin yaygın olarak yaşadığı bazı bölgelerde Güneş ve Gök Tanrının sembolü olarak kartal bilinmektedir. Tanrı kuşu, kartal / bürküt' tür. Kartal ve diğer avcı kuşlar, hükümdar ya da beyleri koruyucu ruhun ve adaletin simgesidir. Bunlardan; kuğu, kaz, turna, tavus gibi bazı kuşlar koruyucu ruhları temsil eder.¹⁸ Dede Korkut, Kartal'ı tanrıya yakın uçan kuş olarak tanımlar.¹⁹

¹³ Erkan Göksu, "Çift Başlı Kartal ve Selçuklular", **USAD**, S. 5, Güz-2016, s. 117-141.

¹⁴ Mustafa Sever, "Türk Mitolojisinde Kuşlar", **Milli Folklor**, Y. 11, S. 42, Yaz-1999, s. 83-88

¹⁵ Aslı Kahraman Çınar, "Bozkır Kavimleri Kültüründe Kartal Motifi", **Cappadocia Journal of History and Social Sciens**, C. 8, Nisan-2017, s. 78-87. Bkz. s. 82.

¹⁶ Mitolojik sembolizmde kartal; Sümer, Hitit, Yunan, Roma, Bizans, Slav, Rus, Alman, Arnavut, gibi birçok millet tarafından kullanılmıştır. Coşkun Kumru, "Eski Türk Kültüründe Kartal Simgesi," **1. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu Antalya (11-14 Mayıs 2017)**, Ankara, 2017, s. 401-418. Bkz, s. 402.

¹⁷ Kumru, **a.g.m.**, s. 401.

¹⁸ Gülşah Yüksel Halıcı, "Gök Tanrının Temsilcileri: Koruyucu Kuşlar", **Folklor ve Edebiyat**, C. 20, S.77, 2014/1, s. 71-81. Bkz, s. 72-73. "*Koruyucu kuşların kemik veya tüyleri; Şamanlık, alplik, hakimiyet, kuvvet, cesaret, kız-güzellik, uğur, bereket, niyet ve süs unsuru olarak kullanıldığını biliyoruz.*"

¹⁹ Merdan Güven, Merdan Güven, "Türk Halk Oyunlarında Kartal Figürü", **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 51, Erzurum, 2014, s. 285-302, bkz. s. 84.

Türk toplulukları arasında bir de “devlet kuşu” inancı vardır. Daha çok masallarda yer alan bu kuş kimin başına konarsa o hükümdar ilan edilir. Devleti, bahtiyarlık ve saadeti getiren bir kuştur. Türk Mitolojisi ile ilgilenenler Türklerin yayıldığı çok geniş sahada kuşlarla ve kuş türleri ile ilgili farklı inanışlar olduğunu bilirler.

Hüma, Umay, Karakuş, Türk Mitolojisinde adı geçen kuşlardandır Hüma Kuşu’nu, yedi kat göğün üzerinde uçan, Tanrıya kadar gidebilen, cennette oturan bir kuştur.²⁰ Karakuş ise bir masal kuşudur. Gerçekte, kartal, akbaba veya tavşancıl kartalı olduğu iddia edilir. Türk destanlarında Karakuşun Alp Karakuş ve Kaan Kerede gibi versiyonları vardır. Abdülkadir İnan, Kaan Kerede adlandırmasının Hint Mitolojisindeki Garuda’nın Türkçe versiyonu olduğunu belirtir.²¹ Karakuş’un Er Töştük’ü,²² Kaan Kerede’yi, Kara Batır’ı yeniden canlandırdığı gibi Simurg’da Rüstem’i iyileştirir. İslami dönemden önce Tuğrul veya karakuşun yerini Simurg almıştı. Başkurlarda Semrük adında iki başlı bir kuş vardır. Bir başı insan gibi konuşabilen bu kuş Kaf Dağı’nda yaşar ve ölümsüzdür. Ögel’e göre İslamiyet’ten sonra bu kuşun yerini Zümrüd-ü Anka almıştır.²³

Bazı Türk kavimlerinin türeyiş efsanelerinde kartaldan türeyiş motifi mevcuttur. Bunların başında Şato hükümdarı Li-Ko-yung’un doğuşu hakkındaki efsanedir.²⁴ Aynı şekilde Altay ve Sibir Türklerinde kartaldan türeyiş efsaneleri mevcuttur. Macarların milli sülalesi Arpadların Geyik anne ve Tuğrul (Turul) kuşunun birleşmesinden türediğine inanılır. Macarlar da Kral Arpad’ın babası Almos’un, annesinin bir doğandan hamile kalması ile dünyaya geldiği ve Macarlar Arpad soyunun asil kartal boyundan olduğuna vurgu yapılır.²⁵ Kırgızların bir kabilesini idare edenlerin de bir doğandan türediğine inanılır.²⁶

²⁰ Ögel, **Türk Mitolojisi 1. C**, s. 108-110.

²¹ İnan, 1987, s. 351.

²² Er Töştük destanında Er Töştük Alp Kara Kuş’un yavrularını ejderhadan kurtarır. Bunu karşılığında Alp Kara Kuş onu yeryüzüne çıkarır.

²³ İnan, **a.g.e.**, 108.

²⁴ Ögel, Age, s. 585. “Şato’lar her iki Göktürk devleti zamanında da, Ortaasya’da Bar-köl bölgesinde otururlar ve devlet içinde önemli bir rol oynarlardı. Çin kaynaklarının da açık olarak belirttikleri gibi, onlar da Göktürklerin bir bölümü idiler.” **a.g.e.** s. 586-587.

²⁵ **a.g.e.**, s. 588-589.

²⁶ **a.g.e.**, s. 594.

Kartal arması, Hunlar devrinde, kulaklı ve boynuzlu şeklinde gösterilerek büyük bir kudret sembolü olarak ifade ediliyordu. Karakuş tabir edilen kartal / toğan ecdat ongunu kabul edilir. Bu kuş Altay mitolojisinde; Tanrı Ülgen, insan bedenini yaratırken, büyük Tanrı Kудay'ın yanından ruh getiren kuştur. Ruhun uçup gittiğine inanıldığı için ruh, kuş gibi tasvir edilir. Ruhlar göğe çıktığından kuşlarda da gökseldir. Hatta bazı efsanelerde kuşa dönüşüp uçup giden kahramanların varlığı söz konusudur.

Göktürk, Uygur, Avrupa Hun Devleti, Yakut ve Altaylarda kartal ve yırtıcı kuşlar²⁷, hükümdar ya da beylerin, koruyucu ruh ve adaletin simgesidir. Gökte uçmaları sebebiyle tanrı, tanrının temsilcisi ve koruyucu ruh olarak görülürler.²⁸ Tanrı katına ulaşmak isteyen şamanlar kartallara benzemeye çalışırlardı. Uygurlarda kuş tanrıları vardır. İyi ve kötü olmak üzere özellikleri vardır. Özelliklerinin iki şekilde olması günlük yaşayışta oynadığı rollerini artırmıştır.

Türk mitolojisinde kuşlar en önemli figürlerinden biri olarak karşımıza çıkar. Çünkü Türk mitolojisinde kuşların, dünyaya geliş, bu alemde başka bir aleme geçiş, öldükten sonra benzeri bir başka dünyada dirilme inançları ile ilişkisi vardır. Ruhun kuş biçiminde olduğuna inanılır.²⁹ Nitekim Kültigin yazıtında Kültigin'in uçup gittiği gökte hayattaki gibi yaşayacağı kayıtlıdır. Bu nedenle Göktürklerden kalan eserlerin üzerinde kuş figürleri bulunmaktadır. Bunlardan en dikkat çeken Moğolistan'ın Orhon bölgesinde abidelerin bulunduğu mezar kompleksinde bulunmuş olan ve Göktürk Kağanı Bilge Kağan'ın kardeşi olan ve ordu komutanı olarak görev yaparken 731 yılında ölen

²⁷ Türk kültüründe Kartal gücün simgesidir. Bir çok Türk devletinin bayrağında avcı kuş sembolleri bulunmasının nedeni budur.. Batı dünyasında Tanrının Kırbacı olarak tanınan Atilla'nın bayrağında bulunan Tuğrul (Kartal türünden avcı bir kuş) bulunmakta idi. Macarlar Turul/Tuğrul'u nesillerinin geldiği ata olarak görüp, Atilla'nın neslinden olduklarını kabul ederler. Ayrıca Kartal şamani bir unsurdur. Yerle gök arasında Demir Kapı'yı tutan, tabiat olaylarını idare eden, tanrının habercisi, iyiliğin, sonsuzluğun sembolüdür. Bkz. Güven, **a.g.m.**

²⁸ Yakutlar, Şamanların yeryüzüne Kartallar tarafından getirildiğine inanılır. Şaman olacak bir çocuğun ruhu, daha çocuk doğmadan önce kartal tarafından yenir ve bu kartalın göç edip yaşadığı güneşli bölgede güneşin ışıkları solmaz ve pırl pırl parladığına inanılır. Bahattin Ögel, **Türk Mitolojisi C. 1**, 5. bs, Ankara, 2010, s. 595-596. Ayr. Bkz. Bahattin Ögel, **Türk Mitolojisi C. 2**, Ankara, 1995, s. 179

²⁹ Yaşar Çoruhlu, "Göktürk Devrinden Bazı Heykeller Üzerinde Düşünceler", **IX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanatı Tarihi Araştırmaları Sempozyumu 21-23 Nisan 2005 Erzurum Bildiriler**, s. 171-187, bkz. s. 176-177

Kültigin'e ait heykelde başa takılı borkünün ön yüzünde rölyef olarak bulunan kuş figürüdür.³⁰

Orhun kitabelerindeki Kültigin heykelinde tacın ön tarafında rölyef halinde kanatları açmış kuş bir kartal arması olarak tanımlanır. Kültigin, kaan olmadığına göre bu sembolün daha farklı bir anlamı olduğu şüphesizdir. 734 yılında ölen Bilge Kağan'a ait mezarda bulunmuş olan altın tacın ön yüzünde de Kültigin heykelindeki kuş figürüne benzeyen bir başka kabartma kuş figürü daha vardır. Bu figür Türk mitolojisinde mevcut mitolojik bir kuşa aittir.

Orhun bölgesinde bulunan bazı mezar ya da kalıntıların taş duvarlarında insan, kuş, keçi, aslan gibi hayvan ve bitki motifleri mevcuttur. Bunlar incelendiğinde kuş motiflerinin daha yaygın olduğu görülür. Bilge Kağan'ın tacında mevcut kuş figüründeki kuşun sivri gagasına açılmış olan deliğe bağlanmış telin sarkan ucunda düzgün olmayan kırmızı yuvarlak ufak bir taş (yakut) bulunurken, geniş bölgedeki bazı motiflerde iki kuşun arasında bir dalın ucunda açılmış lotus çiçeği motifi bulunmaktadır.³¹

Araştırmacılar, Kültigin'in baş heykelindeki kuş figürünün bir kartal ya da doğan olabileceğini, bir totem veya mezar sahibinin mensup olduğu boyun kutsal kuşu, olabileceği ayrıca bu kuş motiflerinin ölünün ruhuyla bağlantılı olduğu görüşlerini ileri sürerler. Bu görüşlerin neye dayandığını veya ne ifade ettiğini anlayabilmemiz için Türk kültüründe ve çevre kültürlerde bu kuşların neyi ifade ettiğini bilmemiz gerekir. Fakat bu yazının amacı bunları açıklamak ve mukayese ederek etkileşimlerini açıklamak değildir. Ama bütün bu verileri değerlendirerek Türk inanışında Gök Tanrı inancı ile kuşlara yüklenen anlamın ilişkili olduğunu söyleyebiliriz. Bunun Türklerin tarih sahnesine çıkışları, bilinen tarih dönemleri içinde binlerce yıllık mevcudiyetleri ve ard arda uzun süreli imparatorluklar vücuda getirmelerinin esası sahip oldukları teşkilatlanma özellikleri ile açıklanabilir. Bu özellikleri Türk destanlarında anlatımlarla var olma ruhuna dönüşmüştür.

³⁰ İbrahim Çeşmeli, "Kök Türklerde İkonografik Açıdan Kuş Figürleri", **Art Sanat**, S. 4, 2015, s.67-80, bkz. s. 67. Ayr. Bkz. Beyza Aral, "Kültigin'in Heykel Başındaki Yırtıcı Kuş Tasvirinin Mahiyeti Hakkında", **Sosyal Bilimler MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, S.5, Bahar-2012, s. 29-38.

³¹ Çeşmeli, **a.g.m.**, s. 67-68. "Lotus, Budizm Ve Taoizm'de saflığın, mükemmeliyetin, iyi şansın, ölümsüzlüğün ve verimliliğin simgesidir."

OĞUZNAMELERDE KUŞLAR

Türk mitolojik düşüncesinde dünya ikilidir. Bu düşüncede insanlık ana ve babadan oluşur. Türk teşkilatlanmasının esasındaki ikili yapı, destanlarda ve tarihi metinlerdeki, iç-dış, sağ- sol, ak-kara, gök-yer, doğu- batı veya gece-gündüz şeklinde karşımıza çıkar. Ulu Toy'da (merasimde) Oğuz Han kimliği etrafında Oğuz Kozmosunun (dünyasının) Oğuz'dan itibaren yapılandırılmasından ibaret Oğuz boy teşkilatlanması, aslında kosmogonik başlangıçtan eskatolojik sona (kıyamet gününe) kadar olan bir merhaleyi kapsamak üzere oluşmuştur. Şüphesiz bu oluşumun birçok kodları vardır. Bu teşkilatlanma yapısı Hunlardan Göktürlere bütün Türk devlet örgütlenmelerinde mevcuttur.

Yazılı kaynaklarda Oğuz adı ilk defa Göktürk yazıtlarında karşımıza çıkmaktadır. Burada dokuz boy Oğuzların adı geçmektedir. Bilge Kağan kitabesinde ise Türk ve Oğuz budunu ifadesi vardır. Bilge Kağan bu Dokuz Oğuz budununun kendi budunu olduğunu belirtir.

Oğuznameler, destansı anlatımlar olsa da Oğuz boylarının teşekküllü, sosyal yapısı, kültürü, düşünce yapıları, inamlar, hakkında zengin bilgiler içerir. En bilinen Oğuznamelerden birisi Reşüdidin Tabîb'in Camiüt't-tevarih³² adlı eserindeki "Tarih-i Oğuz-u Türkân-u hikayet-i cihangir-ü" başlıklı Türklerin tarihi olarak yazdığı Farsça Oğuznamedir. Bu destan metninin parçalarını içeren başka eserler de mevcut olsa da bu çalışmamızda bunun tercümeleri le Ebulgazi Bahadır Han'ın Secere-i Terakime³³ adlı Oğuznamesini kullandık.

Oğuznameler, tepeden tabana kadar toplumun nasıl örgütlendiğinin açıklanması ile doludur. Anlatımlarda da çeşitli vesilelerle sergilenen bu yapı, ordunun harp alanında düzeninden, hakanın huzurundaki ziyafetlere kadar titizlikle uygulanan devlet protokolün de esasını teşkil etmiştir. Türklerin tarih boyunca kurdukları devletlerin, devlete adını veren bir boy liderliğinde boylar birliği, federasyonu ya da konfederasyonu şeklinde olduğunu hatırlarsak bu yapılanmanın önemi de anlaşılır. Bu düşüncüyü Oğuz boylarının teşkilatlanması üzerinden açıklamaya hakanı merkeze koyarak sağ yanı

³² Zeki Velidi Togan, **Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznamesi Tercüme Tahlili**, İstanbul, 1971. Ayr. Bkz. W. Bang, G. R. Rahmeti (Arat), **Oğuz Kağan Destanı**, İstanbul, 1936.

³³ Ebulgazi Bahadır Han, **Şecere-i Terakime Türklerin Soy Kütüğü**, Yay. Haz. Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.

(doğu tarafı) ve sol yanı (batı tarafı) olarak tanımlayarak³⁴ açıklamaya başlayabiliriz. Bu ikili bölünme, Oğuz Han'ın oğulları ile aşağıya doğru üçer, üçer bölünür. Bu bölünme, her bir oğuldan türemiş 4 er torun vasıtası ile tabana doğru yayılır ve tabanda 24 boydan müteşekkil bir yapı oluşturulur.

Oğuz destanında Oğuz Han, üç büyük oğlunu Bozoklar, Üç küçük oğlunu da Üçoklar³⁵ olarak adlandırır. Bu bölünmede ondan sonrasını teşkil etmek üzere Oğuz Han merkezde, Bozoklar sağ, Üçoklar ise sol tarafa yerleştirilir. En tepede (1) olan Oğuz Kağan, göğün oğlu olarak kabul edildiği için kendisine kutsallıkta atfedilmiştir. Oğuz dünyasının siyasi ve idari yapısını oluşturulması ikili sisteme göre şekillenmesini temsil eder. Başta Dede Korkut Oğuznameleri'nde rastladığımız İç Oğuz, Taş (Dış) Oğuz da bu sisteme işaret eder. Bu sisteme işaret eden bir başka adlandırma da Oğuz Kağan Destanındaki Akkoyun-Karakoyun ikilemesidir.³⁶ Oğuznamelerde değişik ifadelerle içtimai olarak daha üst seviyede oldukları vurgulanan ve sağ kola yerleştirilen, Oğuz Han'ın büyük oğullarının teşkil ettiği Bozokların Akkoyun sahibi oldukları, sol kola yerleştirilen ve Oğuz Han'ın küçük oğullarının teşkil ettiği Üçokların ise karakoyun sahibi oldukları belirtilmesi bu tür ikili adlandırmalara dikkat etmemiz gerektiğini göstermektedir.

Oğuz Destanı'nda, İrkil Hoca'nın şekillendirdiği bu yapılanmayı incelediğimiz zaman; hakanın merkezde ve 1 olduğunu, hakanın altında 2 li bir yapılanma, onların her birinin altında üçerden altı grup ve bu altı grubun her birinin altında ise dörderli gruplar bulunduğunu ve tabanda toplam 24 grubun mevcut olduğunu görürüz. Alt doğru 1, 2, 3, 4, 6, 12 ve 24 diye formüle edebileceğimiz bu yapı Türklerde teşkilatlanmanın esasını teşkil eder.

Destanlar döneminden daha yakın zamanlara Türklerin devlet, ordu ve toplum protokolünün şekillenmesindeki bu yapılanmayı izlememiz mümkündür. Geniş tabanı göçebe ve yarı göçebe olan eski Türk topluluklarının esasını teşkil ettiği bu örgütlenme biçimi, göçler sonucu ulaşılan yeni coğrafyalarda, göçebelik, yarı göçebelığın yanı sıra giderek yerleşik hale gelişleri sürecinde değişime uğramaya

³⁴ Bang- Arat, **a.g.e.**, s. 32.

³⁵ Kemal Eraslan, "Boz-Ok ve Üç-Ok Oğuz Kolu Adları Hakkında", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, C. 34, 1986, s. 5-8

³⁶ Oğuzhan, Bozokları sağ yanına, Üçokları sağ yanına oturtup ordugâhının sağ yanına dikilen direğe ak koyun, sol yanına dikilen direğe karakoyun bağlattı. Bkz. Bang-Arat, **a.g.e.**, s. 32.

başlamış olsa da destani dönemlerden daha yakın zamanlara kadar mevcudiyetini gördüğümüz bu yapılanmada ikili ve yirmi dörtlü düzen esası teşkil etmiştir.

Oğuznameler'deki anlatımlarda simgeler ve sembollere de yer verilmiştir. Bu simge ve sembollerin arasında hayvan figürleri de bulunmaktadır.³⁷ Oğuzname ve destanlardaki hayvanlar sembol, olarak bazen yol gösterici, bazen binek, bazen de yerilen ve kötünün simgesi olarak yer alır.³⁸

Oğuznameler'de ki kuşları, evcil, yırtıcı ve yırtıcı olmayan kuşlar olarak tasnif edebiliriz. Kaz, ördek, tavuk evcil kanatlılardır. Yırtıcı olmayanları da Bahri, Encari, Göbek Sarı, Güvercin, Karga, Keklik, Kırlangıç, Köçken, Leylek, Serçe, Sülün, Turgay, Üçkuş olarak sıralayabiliriz. Bir de Yırtıcı / Avcı kuşlar vardır ki bunlar Oğuzlardaki boy bölümlenmesinde ongun olarak seçilmiştir.³⁹ Yani avcı kuşlar, Oğuzlarının yaşayışlarında hem ongun, hem de av arkadaşı olarak yer almışlardır.

Mesudi, Türk halklarının değişik putları olduğunu ancak hepsinin daha üst varlıkların gök cisimlerinin sembolleri olduğunu açıklar. Türk kavimleri ve devletleri daima bir boylar birliği teşkilatı şeklinde örgütlenmiştir. Boylar obalardan, obalar ise aileler tarafından oluşturulurdu Boy İl'den (budun) küçük, Oba'dan büyük bir toplum teşekkülüdür. Ancak ne Oba ne de Boy tek başına ve bağımsız bir teşekkül değildi. Bir İl'in birimi olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir. Boyların tek başına, bağımsız siyasi bir birim olarak hareket etmeleri nadiren ve daima geçiş dönemlerinde mümkün olmuştur.⁴⁰ İlk dönemlerinde iki kola ayrılan Oğuzlar, daha sonra 6 boy, 7. Yüzyılın ikinci yarısında 9 boy haline geldiler. 10.yüzyıla geldiğimizde Oğuzların 24 boydan oluşuyordu. Ananeye göre 24 boy

³⁷ Halil Bahadır, **Oğuznamelerde Hayvan Kültü ve İşlevleri**, T.C. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2015, Oğuznamelerde bahsedilen hayvanlar Türk topluluklarının yaşayışında önemli yerlere sahiptir. Bunları; Kurt, Ayı, Aslan, Kaplan, Fil, Gergedan, Domuz, Tavşan, Çakal, Tilki, Samur, Siçan, İnek, Buzağı, Kuşlar, At, Deve, Katır, Eşek, Koyun, Keçi, Öküz, Geyik, gibi sıralayabiliriz.

³⁸ Bahadır, **a.g.t.**, s. 56.

³⁹ Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. 1, s. 592. Moğolca bir kelime olan Ongun, Türkçede asıl kök menşe anlamındadır.

olarak tanımlanan Oğuzlar, Kaşgarlı Mahmut'un eserinde⁴¹ 22 boy olarak sıralanır. Bunlara iki Halaç boyunu ilave ederek sayıyı 24 e tamamlar.

Oğuz Han çocuklarını ikiye ayırıyor⁴². Birine Üçok, diğerine ise Bozok adı veriliyor(2). Ok tabiri kabile demek olduğu için Üçok üç kabile demektir. Bunun karşısında yer alan Bozok'ta üç kabile birliğinden oluşmaktadır. Bu ikili gruplaşma, Oğuz Han'ın oğulları ile aşağıya doğru üçe bölünür(3). Bu bölünme, her bir oğuldan türemiş 4 er torun vasıtası ile tabana doğru yayılır(4) ve tabanda sağ ve sol kollarda 12 şer olmak üzere toplam 24 boydan müteşekkil bir yapı oluşturulur.

Reşideddin'in Oğuznamesi'ne⁴³ göre; Irkıl Hoca, bu altı kardeşin toplam 24 adet olan oğullarının her birine özel lakap ve isim vermişti. Her bir oğula hangi kuşun ongun olacağını belirtti. Kime ait olduğunu belirtmek için hayvanlarına vurmak için birer damga tespit etti. Oğuzların ilk bölünmeleri, Boz oklar ve Üç-Oklar olarak adlandırılır. Dede Korkut Oğuznameleri'nde rastladığımız İç Oğuz, Taş (Dış) Oğuz da bu seviyedeki ikili sisteme işaret eder.

Bozoklar; sağ kolu teşkil ederdi. Bu kolda Oğuz Han'ın çocuklarından Gün Han, Ay Han ve Yıldız Han bulunurdu. Üçoklar; sol kolu teşkil ederlerdi. Bu kolda Oğuz Han'ın Yaşça küçük olan çocuklarından Gök Han, Dağ Han ve Deniz Han bulunurdu. Boz-Oklar ilk dönemlerde üstünlük göstermişse de üstünlük, daha sonra Üç-Oklara geçmiştir. Onların kabilesinden olan herkes bu lakap ve boy isimleriyle anıldı. Sağ kolda Bozokları teşkil eden Gün Han'ın sembolü Ak şahin, Ay Han'ın ongunu Kartal, Yıldız Han'ın ongunu Tavşancıdır. Sol kolda Üçokları teşkil eden Gök Han'ın ongunu Şungar, Dağ Han'ın ongunu Üği, Deniz Han'ın ongunu Çakır'dı.

⁴¹ Kaşgarlı Mahmud, **Divan-ü Lügat-it-Türk Tercümesi** 4 C, Çev. Besim Atalay, Ankara, 1985-86.

⁴² Oğuznamede bu olay özetle şöyle açıklanır. Oğuz Han, çocuklarından yaşça büyük olan Kün, Ay ve Yıldız adlı üç kardeşi ülkesinin doğu tarafına gönderir. Yaşça küçük olan Gök, Dağ ve Tengiz adlı üç kardeşi de ülkesinin batı tarafına gönderir. Üç büyük kardeş yolda giderken bir altın yay, batıya giden üç küçük kardeş de yolda üç gümüş ok bulur ve babalarında getirirler. Oğuz han altın yayı üçe bölerek büyük oğulları arasında, üç gümüş oku da küçük oğulları arasında paylaştırır. Yayı getiren üç büyük oğluna Bozok, okları paylaştırdığı üç küçük oğluna da Üçok adını verir. Böylece ikili sisteme göre Oğuzları iki kola böler.

⁴³ Togan, **a.g.e.**

Bir toy yapılacağı zaman, arada anlaşmazlık çıkmasın, dedikodu olmasın diye kesilecek atın bu boylar arasında nasıl üleştirileceğini tespit etti. Buna göre iki at kesilmesini ve her bir atın 12 parçaya bölünerek, hangi parçanın hangi boya verileceğini karara bağladı. Bu boyların her birinin birer ongunu vardı ve bu ongunlar avcı kuşlardan seçilmişti. Ongun boyun özel ilişkiler kurduğu bir varlıktır. Kutsanmış bir hayvan olan bu ongunlar, o boyun atalarının ruhunu temsil eder. Ongun olan hayvana/kuşa, zarar verilmez, avlanmaz, eti yenmez. Boya mensup olanların hepsi, bu ongunu boyun koruyucu ruhu, boyun zor zamanlarda yardımcısı olarak görür. Ebulgazi Bahadır Han bu, ongunların 24 yırtıcı kuş olduğunu belirtir. Oğuzlarda türlerine, alt türlerine yaşlarına ve cinsiyetlerine göre ayrılan kuşlar bu 24 boyun ongununu teşkil ederlerdi.

Türlerine, alt türlerine yaşlarına ve cinsiyetlerine göre ayrılan kuşlar, 24 boyun ongununu teşkil etmişti. Her dört boyun ongunu aynı kuştı ve bu durumda Tüm Oğuz boylarının toplam 6 avcı kuştan oluşan ongunları olduğunu söyleyebiliriz. 4 er boydan oluşan grupların ongunlarını Şahin, Kartal, Tavşancıl, Sungur, Çakır ve Puhu kuşudur. Bu ongunlardan başka, 24 boyun 24 ayrı damgası da bulunmaktadır.

Her biri bir oğuz boyuna ait ongunlar, kurban kesilerek, her boya kurban etinden bir parça verme, et dağıtımındaki paylar ve damgalar bu kodlardan biridir. Ayrıca kurban etinden her bir boya verilen parça, etin nimeti temsil etmesi bakımından yerüstü seviyesinde bir dağılımdır. Bu açıdan baktığımız zaman 24 Boy'un ongununun avcı kuşlardan seçildiğini görürüz. Bu göksel seviyede bir dağılımdır. Bu avcı kuşlar arasında doğan önemli bir yer tutar. Avcı kuşlar; Azerbaycan Türkçesinde, *gızılkuş*, *tarlan*, Başkurt Türkçesinde, *toygon*, *ılasın*, Kırgız Türkçesinde, *şumkar*, Özbek Türkçesinde, *laçin*, Türkmen Türkçesinde, *elguş*, Kazak Türkçesinde, *tuygın* olarak adlandırılan doğan; Dede Korkut boylarında, *togan*, *sunkur*, Şecere-i Terakime'de ise, *şunkar*, *karçıgay*, *köykenek*, *turumtay*, *italgu*, *tuygun*, *bıku/mıkva/nıku*, *toganak*, *cürre*, *laçin*,⁴⁴ Kuman Kıpçak Türkçesinde *Balaban*, *Kara-kuş*, *karçığa*, *kırkıy*, *songur* gibi adlarla⁴⁵ anılır.

Ayrıca; Togan / Doğan, Doğancık, Turul, Tuğrul, Çağrı, Sokol, Balaban, Zağanos, Toygun, Turkay, Çakır, Torumtay/Turumtay,

⁴⁴ Bahadır, a.g.t, s. 172

⁴⁵ Karahan Akartürk, "Codex Cumanicus'ta Hayvan Adları," *Turkish Studies*, C. 8, S.1, Kış-2013, s.1839-1865.

Omurt/Omurtak, Karçığa, Biçe, Tarlan, Cura, Çapar, Kongur⁴⁶, gibi Doğan türü kuşlara verilen isimler, Türkler arasında insan ismi veya soy ismi olarak yaygın bir şekilde kullanılmıştır.

⁴⁶ Kestane renkli

Sonuç

Türkler bozkırda doğa ile bütünleşmiş bir şekilde yaşamlarını sürdürürken kültürleri de bu ilişki çerçevesinde şekillenmiştir. Mitolojik düşüncelerinden, efsanelerine, dini inanç sistemlerinden, ritüellerine kadar tüm kültürel genlerinde bütünleştikleri bu doğal çevre belirgin ve belirleyicidir. Bu çerçevede eski Türk kültür ve düşünsel hayatında hayvanlar hem belirleyici, hem de sembolik etkileşim unsuru olarak önemli yere sahiptir. Bunlar arasında kuşlar, kosmogonik başlangıçtan eskatolojik sona (kıyamet gününe) kadar tanrısal makamlarla hem iletişim aracı hem koruyucu unsur olarak önemli yer tutmuştur. Gökte en büyük ve en yüksekte uçabilen canlı olma gibi birçok özelliğe sahip olan Kartal'ın bu kuşlar arasında farklı bir yeri vardır. Bu durum Türklerin mitolojik düşünce dünyasına da aynen yansımıştır.

Türk kavimlerinden olan Oğuzların maddi ve manevi dünyalarına ait destansı metinlerden olan Oğuznamelerde, Oğuzların boylar halinde organize olmalarına dair birçok bilgi mevcuttur. Özellikle avcı kuşların, 24 oğuz boyuna ongun olarak belirtilmesi hayvanların ve kuşların Türk düşüncesi ve yaşayışındaki yeri konusundaki vurgular için en önemli kaynaktır.

KAYNAKÇA

- Aral, B., “Kültigin’in Heykel Başındaki Yırtıcı Kuş Tasvirinin Mahiyeti Hakkında”, **Sosyal Bilimler MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, S.5, Bahar- 2012, s. 29-38.
- Bang, W. G.- (Arat), R. R., **Oğuz Kağan Destanı**, İstanbul,1936.
- Çeşmeli, İ., “Kök Türklerde İkonografik Açından Kuş Figürleri”, **Art Sanat**, S. 4. 2015, s.67-80.
- Çınar, Aslı K., “Bozkır Kavimleri Kültüründe Kartal Motifi, **Cappadocia Journal of History and Social Sciens**, C. 8, Nisan-2017, s. 78-87.
- Çoruhlu, Y., “Göktürk Sanatı”, **Türkler C. 4**, Ankara, 2002.
- Çoruhlu, Y., “Göktürk Devri Kaya Resimlerine Bir Bakış”, **XIV. Türk Tarih Kongresi Ankara: 9-13 Eylül 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler III. Cilt**, Ankara, 2005, s. 513-544.
- Çoruhlu, Y., “Göktürk Devrinden Bazı Heykeller Üzerinde Düşünceler”, **IX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanatı Tarihi Araştırmaları Sempozyumu 21-23 Nisan 2005 Erzurum Bildiriler**, s. 171-187.
- Çoruhlu, Y., “Göktürk Sanatı”, **Türkler C. 4**, Ankara 2002, s. 91-99.
- Diyarbakirli, N., **Hun sanatı**, İstanbul, 1972.
- Doğan, L., “Türk Kültüründe Hayvanlar ve Hayvan İsimleri”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S. 2, Ankara, 2002, s. 615-659.
- Ebulgazi Bahadır Han, **Şecere-i Terakime Türklerin Soy Kütüğü**, Yay. Haz. Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.
- Eraslan, K., “Boz-Ok ve Üç-Ok Oğuz Kolu Adları Hakkında”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, C. 34, 1986, s. 5-8
- Göksu, E., “Çift Başlı Kartal ve Selçuklular”, **USAD**, S. 5, Güz-2016, s. 117-141.
- Güven M., “Türk Halk Oyunlarında Kartal Figürü”, **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 51, Erzurum, 2014, s. 285-302.
- Halıcı, Gülşah Y., ”Gök Tanrının Temsilcileri: Koruyucu Kuşlar”, **Folklor ve Edebiyat**, C. 20, S.77, 2014/1, s. 71-81.
- Karahan, A., “Codex Cumanicus’ta Hayvan Adları,” **Turkish Studies**, C. 8, S.1, Kış-2013, s.1839-1865.

- Kaşgarlı Mahmud, **Divan-ü Lügat-it-Türk Tercümesi** 4 C, Çev. Besim Atalay, Ankara, 1985-86.
- Kumru, C., “ Eski Türk Kültüründe Kartal Simgesi”, **1. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu Antalya (11-14 Mayıs 2017)**, Ankara, 2017, s. 401-418.
- Kutlu, M., “Z. Samashev, Et alii. Eski Türklerin Şiveet Ulaan Mezar-Kült Kompleksi, A. Margulan Adındaki Arkeoloji Enstitüsü Astana Şubesi Yayınları, Astana, 2016, s. 271”, **Journal Of Turkic Studies**, C. 2, S. 3, Summer-2018, s. 154-157.
- Mirzaoğlu-Sıvacı, F. G., “Türkülerde Mitolojik Unsurlar”, **Türkbilig**, S.10, 2005, s. 34-53.
- Ögel, B., **İslamiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, 5. Bs. Ankara, 2003.
- Ögel, B., **Türk Mitolojisi C. 1**, 5. bs, Ankara, 2010.
- Samashev, Z., Tsevendorj Damdinsuregiyin, Akan Ongar, Aydos Çotbayev, **Eski Türklere Ait Şiveet Ulaan Mezar-Kült Kompleksi**, Astana, 2016.
- Sever, M., “Türk Mitolojisinde Kuşlar”, **Milli Folklor**, Y. 11, S. 42, Yaz-1999, s. 83-88
- Togan, Z. V.. **Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznamesi Tercüme Tahlili**, İstanbul, 1971.
- Useev, N., “Şiveet Ulaan Mezar Külliyesindeki Kuzulu Koyun Heykeli ve Manas Destanı”, **Türkbilig**, S. 33, 2017, s. 15-24

14. BÖLÜM

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ TÜRK-YUNAN ASKERİ VE SİVİL ESİRLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

Mehmet ÇANLI*

Mehmet ÇANLI**

Giriş

Esir ve esaret kavramları, insanlık tarihi kadar eskidir. İlkçağlardan beri insan toplulukları, diğer insan topluluklarını düşman telakki etmekteydiler. Bu düşünce, günümüzde de devam etmektedir. Bu sebeple, değişik toplumlar en eski dönemlerden bu güne kadar kendi aralarında savaşmaktadır. Bu savaşlarda başarısız olan taraflar, bir kaçış yolu da kalmayınca, rakiplerine teslim olmaktadır. Teslim olan kişilere esir denilmektedir. Dolayısıyla esirlik, kuvvetlinin zayıfa güç kullanarak hakim olmasından doğmuştur¹. Başlangıçta hiçbir hukuki hakka sahip olmayan esir, bütün toplumlarda köle haline getirilerek ağır işlerde, tarım alanlarında, ev hizmetlerinde, madenlerde, arenalarda ve ticaret işlerinde çalıştırılmıştır². Bu sebeple bütün toplumlarda ve dinlerde, esirliğe ve köleliğe karşı çıkılmamıştır. Ancak bazı dinler, esirlik ve köleliğe bir takım hukuki düzenlemeler getirmiştir.

Bu çalışmada, esir ve köleliğin tarihsel gelişimi ile değişik toplumlar ve dinlerdeki yeri gibi hususlardan ziyade savaş esiri kavramı üzerinde durulacaktır. Savaş esiri ile ilgili olarak değişik kaynaklarda birçok tanım bulunmaktadır. Bu tanımlarda, genel olarak birbirine yakın ifadeler kullanıldığı görülmektedir. Örneğin bir tanımda esir, “Savaşta ele geçirilen ve savaş süresince bir kampta tutulan silahlı kuvvetler mensupları”³ olarak ifade edilmektedir.

Genelkurmay Başkanlığı'nın hazırladığı İngilizce-Türkçe Askeri Terimler Sözlüğü'nde savaş esiri, “Milletlerarası antlaşmalardaki

* Prof. Dr, Hitit Üniversitesi.

** Dr. Kur. Alb. (E).

¹ Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C.II, İstanbul, 1983, s.300

² Hasan Malay, **Çağlar Boyu Kölelik**, Ankara, 1990, s.71-125; "Kölelik Maddesi", **Türk Ansiklopedisi**, C.22, Ankara, 1975, s. 274.

³ Hornby, **Oxford Advanced Learners Dictionary Of Current English**, Oxford, 1974, s. 675.

istisnai durumlar dışında savaşan kuvvetlerin, karşılıklı birbirlerinden aldıkları ve enterne ettikleri kimseler”⁴ olarak tanımlanmıştır. Batı kaynaklı sözlüklerin bazıları ise, savaş esiri tanımının içine askerlerle birlikte sivilleri de dahil etmiştir⁵.

Uluslararası sözleşmelerde de savaş esiri tanımının, yukarıdaki tanımlara uygun bir şekilde yapıldığı görölmektedir. Örneğin 1907 La Haye Sözleşmesi’nde savaş esiri, meşru ve silahı alınmış bir düşman olarak kabul edilmiştir. Bu sözleşmede esir, kendilerini esir eden şahsın esiri olmaktan çıkartılarak düşman devletin esiri sayılmış ve savaş esiri kavramının içine siviller de dâhil edilmiştir⁶.

Savaş esirinin tanımı uluslararası sözleşmelerin yanında, itilafname ve talimatlarda da görölmektedir. İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında esirlerin iadesi konusunda yapılan bir itilafnamede, savaş esiri tanımında şöyle bir ayırım yapıldığı görölmektedir. Savaş esiri kavramı, yalnız asker esirleri ifade ederken esir tabiri, hem askeri esirleri hem de sivil mevküfları veya tutsakları ifade etmektedir⁷.

Esir kavramı ile ilgili tanımları bu şekilde inceledikten sonra şimdi de, esirin uluslararası hukuktaki yerini kısaca özetleyelim. Başta da belirttiğimiz gibi esir ile köle kavramları, tarihi süreç içerisinde aynı anlamda kullanılmıştır. Bu durum, 20 yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. Savaş esirleriyle ilgili çalışmalar, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlamış olup, bununla ilgili savaş kuralları hakkında bazı düzenlemelere gidilmiştir. Bu çalışmalar, 1859’daki Salfarino Savaşı’ndan sonra başlamış ve Kızılhaç teşkilatının kurulmasıyla daha da hızlanmıştır. Kızılhaç’ın teşebbüsüyle 22 Ağustos 1864’te, ilk defa uluslararası Cenevre Sözleşmesi imzalanmıştır. 1864 Cenevre Sözleşmesi, savaş zamanında yaralıların durumunun iyileştirilmesiyle ilgilidir. Bu Sözleşme ile yaralı ve hasta askerleri tedavi eden bütün kuruluşların, personeliyle birlikte dokunulmazlığı sağlanarak, saldırıya uğramaları ve yok edilmeleri yasaklanmış ve taraf tutmaksızın bütün askerlerin bu kurumlara kabulü ve tedavisi genel bir

⁴ İngilizce-Türkçe Askeri Terimler Sözlüğü, Genelkurmay Yayını, Ankara, 1971, s.482.

⁵ David B. Guralnik, **Websters New World Dictionary Of American Language**, Newyork, 1980, s. 1131.

⁶ Muzaffer Kıran, **Harp Esirleri**, Ankara, 1958, s.75; 1907 La Haye Sözleşmesi, Madde 4, 20.

⁷ Üserâ-yı Harbiye ile Sivil Üserâyâ Dair İngiltere ile Hükümet-i Osmaniye Beyninde Mün’akid İtilafnâme, İstanbul, H.1334 (1917), s.4.

kural haline getirilmiştir. Yaralılara yardım eden siviller ve sözleşme kapsamına giren kişilerle donanımın Kızılhaç işaretini taşıması da kararlaştırılmıştır⁸.

1864 Cenevre Sözleşmesi, 1906'da II. Cenevre Sözleşmesi ile değiştirilip, genişletilmiştir. 1899 ve 1907 La Haye sözleşmeleri ile de, Cenevre Sözleşmelerinin hükümleri deniz savaşlarına da uygulanmıştır. Kızılhaç'ın teşebbüsüyle 1929'da toplanan konferansta ise, 1906 tarihli Cenevre Sözleşmesi değiştirilerek bazı maddeler ilave edilmiştir⁹ Sözleşmeye savaş esirlerine yapılacak muameleler ile hasta ve yaralıların durumlarının düzeltilmesine dair maddeler konulmuştur. Savaş esirlerinin korunması konusu, 1907 La Haye Sözleşmesi'nde de ele alınmıştır. Bu sözleşme, savaşan devletlerin esirlere insancıl davranmasını, haklarında bilgi vermesini ve tarafsız ülke temsilcilerinin esir kamplarını ziyaret etmelerine imkân tanımasını öngörmektedir. Bunun yanında, esirlere yeterli besin ve gerektiğinde ilaç verilmesi hükmü getirilmiştir. Esirlerin verebilecekleri en az bilgiden fazlasını elde etmek için esirlere baskı yapılması yasaklanmıştır.

Bu uluslararası sözleşmelerin yanında devletlerin de esirlerle ilgili bir takım talimatlar yayınladığı görülmektedir. Örneğin Osmanlı İmparatorluğu, I. Dünya Savaşı'nda esirlere uygulanacak kuralları H.1331 (1915)'de "Üsera Hakkında Talimatname"¹⁰ adı altında yayımlamıştır. Milli Mücadele döneminde bu talimatnamenin kuralları uygulanırken, H.1339 (1923)'da yeni bir "Üsera Talimatnamesi"¹¹ yayımlanmıştır.

Bunun yanında, esirlerin durumları ve mübadelesi hakkında bir takım itilafnameler de imzalanmıştır. Örneğin 27 Kasım 1917 tarihinde "Üsera-yı Harbiye İle Sivil Üsera'ya Dair İngiltere Hükümeti ile Hükümet-i Osmaniye Beyniinde Mün'akid İtilafname" yapılmıştır¹². Buna ek olarak yine 1917 tarihli "Osmanlı ve İngiliz Ordularına Mensub Hasta ve Mecruh Üseray-ı Harbiyenin Mübadelesine Dair

⁸ Kızılay'ın 1929 Senesine Ait Merkez-i Umumi İcraat Raporu, İstanbul, 1930, s.66, 67.

⁹ Kızılay 1929 Senesine Ait Merkez-i Umumi İcraat Raporu, İstanbul, 1930, s.66.

¹⁰ Üsera Hakkında Talimatname, İstanbul, H.1331 (1915), Matbaa-ı Askeriye, Süleymaniye

¹¹ Üsera Talimatnamesi, İzmir (Bornova), H.1339 (1923).

¹² Üserâ-yı Harbiye ile Sivil Üserâya Dâir İngiltere Hükümeti ile Hükümet-i Osmaniye Beyninde Mün'akid İtilafname, İstanbul, H.1334 (1917), Matbaa-ı Askeriye.

Şerait" tespit edilmiştir¹³. Fransız ve Osmanlı esirleri konusunda da bu itilafnamenin hükümleri geçerli olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayıp, I. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde yapılan devletlerarası ikili ve çok taraflı sözleşmeler ve diğer nizamname ve talimatnamelerde ortaya konulan esirlerin hukuki statüsü, I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele döneminde uygulanmıştır.

Bu kısa girişten sonra şimdi de, Milli Mücadele dönemi Türk-Yunan askeri-sivil tutsak ve mahkûm esirleri üzerinde duracağız. Bunun için önce Milli Mücadele döneminde Türk-Yunan esirleri konusunda genel bir değerlendirme yapacağız. Daha sonra da askeri-sivil tutsak, mahkûm ve kayıp esirler konusunu inceleyerek bunların genel bir tespitini yapmaya çalışacağız. Yapacağımız bu tespit için, Kızılay ve ATASE Arşivi başta olmak üzere, dönemin Türk basınından faydalanacağız.

1. Anadolu'daki Yunan Askeri ve Sivil Tutsak Esirleri

Yunanistan'ın Anadolu macerası 15 Mayıs 1919'da İzmir'in işgali ile başlayıp, 9 Eylül 1922'de kendi anakarasına çekilmesiyle sona ermiştir. Yunanlılar, ordusu dağıtılmış olan Osmanlı topraklarında, İtilaf Devletlerinin de desteği ile başlangıçta rahatça ilerlemişlerdir. Daha sonra Atatürk'ün liderliğinde başlayan milli direniş hareketi ile karşı karşıya kalmışlardır. 1919-1920 yıllarında işgal ettikleri toprakları, istedikleri gibi yönetmişler ve binlerce Türk insanını ya öldürmüşler ya da esir almışlardır. İşgal edilen bölgelerden alınan esirler, genelde bölgenin ileri gelen seçkin ve zengin kişilerdir. Bununla halkın direniş gücünü kırılmayı ve bölgenin ekonomik gücünü azaltılmayı amaçlamışlardır.

Milli Mücadele'nin başlarında Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti veya Kuvay ı Milliye'nin, Yunanlılara karşı mücadele ettiği bilinmektedir. 1920'nin sonlarına doğru düzenli birliklerin kurulmasıyla birlikte Milli Kuvvetler, organize edilerek Yunanlılarla mücadele edilmiştir. Düzenli birliklerle I. İnönü Zaferi kazanılmıştır. Bundan sonra sırasıyla yapılan II. İnönü, Aslıhanlar, Dumlupınar, Kütahya-Eskişehir, Sakarya ve Büyük Taarruz muharebelerinin ardından savaş sona ermiştir.

¹³ Osmanlı ve İngiliz Ordularına Mensub Hasta ve Mecruh Üserâ-yı Harbiyenin Mübâdelesine Dâir Şerâit, İstanbul, H.1334 (1917), Matbaa-ı Askeriye.

Yunanistan, bu savaşlarda 8 milyar Drahmi harcamış ve kendi ifadelerine göre, 1920-1922 yıllarında 97,675 kayıp (ölü), esir veya yaralı vermiştir. Milli Mücadele'nin başlarında Anadolu'da Yunanlılardan, pek fazla esir alınmamıştır. Yunan esirlerinin çoğu Büyük Taarruz'un Takip Harekâtı safhasında alınmıştır. Türk kuvvetlerinin 31 Ağustos 1922'de başlayan Takip Harekâtı, 18 Eylül 1922'de sona ermiştir. Bu Takip Harekâtı sırasında 1 Eylül 1922'de 6. Kolordu Belova, Çukurvıran ve Sözköy bölgesinden Yunanlıların 1., 4. ve 12. Tümenlerinden 60 subay ve 1000'den fazla asker esir almıştır¹⁴.

2 Eylül 1922'de ise, 1. Kolordu'nun 15. Tümeni Uşak bölgesinde 29 subay, 95 astsubay öğrencisi ve 440 Yunan askerini esir almıştır¹⁵. Yine aynı gün 3. Kolordu Kütahya Bölgesinde, Yunanlıların 1. Kolordu Komutanı General Trikopis, 2. Kolordu Komutanı General Diyenis, 13. Tümen Komutanı Albay Miryonidis, ... olmak üzere 391 subay ve 4385 Yunan askerini esir almıştır. ATASE Arşivi'ndeki başka bir belgede, 2. Ordu'nun Uşak'ın doğusunda Yunanlılardan iki general ve 4000 asker esir aldığı belirtilmektedir¹⁶.

4 Eylül 1922 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'nın neşredilmemek üzere yayınladığı bir raporda, bu tarihe kadar Yunanlılardan, 300 subay ve 10 bin kadar Yunan askerinin esir alındığı belirtilmektedir¹⁷. Yukarıdaki sayılara baktığımızda, Yunan esir subay sayısının Mustafa Kemal Paşa'nın raporundaki esir subay sayısından daha fazla olduğu görülmektedir. Muhtemelen alınan esirler, detaylı bir şekilde merkeze ilk etapta bildirilmediğinden bu sayı verilmiş olabilir.

9 Eylül 1922'de İzmir ve havalisindeki Takip Harekâtı'nda ise, Türk 2. Süvari Tümeni Bornova'da, 21 subay ve 1500 Yunan askerini esir almıştır. Yine aynı Tümen, İzmir Kemer İstasyonu'nda Aydın Bölgesinden gelen 5 subay ve 700 askeri esir almıştır. Bu arada Manisa'dan, İzmir'e gelen Yunan İşgal Komutanı, karargâhı ile birlikte esir alınmıştır. Yine 9 Eylül 1922'de İzmir'de 4000 kadar Yunan askeri esir edilmiştir¹⁸.

¹⁴ Hikmet Süer, "Büyük Taarruz'da Takip Harekâtı (31 Ağustos-18 Eylül 1922)", **Büyük Taarruz 70.Yıl Armağanı**, Ankara, 1992, s.76; **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, Eylül 1967, Sayı 61, Belge No: 1403.

¹⁵ Süer, s.181.

¹⁶ **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, Eylül 1967, Sayı 61, Belge No:1408, (02.09.1922).

¹⁷ **Harp tarihi Vesikaları Dergisi**, Mart 1968, Sayı 63, Belge No: 1417, (04.09.1922).

¹⁸ Süer, s.194, 195.

İzmir'in Türklerin eline geçtiğinden habersiz olan Anadolu'daki Yunan askerleri, İzmir'e doğru hareket ediyorlardı. İzmir'e peyderpey gelen bu Yunan askerleri de esir alınmıştır. Kısaca, Büyük Taarruz ve Takip Harekâtı esnasında yani 22 Eylül 1922'ye kadar 4 general, 728 subay ve 13 824 Yunan askeri esir edilmiştir¹⁹.

Yunan sivil tutsaklarına gelince, Büyük Taarruz ile başlayan Takip Harekâtı'nda Anadolu'dan birçok sivil Rum ve Ermeni de İzmir'e doğru kaçmaya başlamıştır. İzmir'de toplanan sivil Rum ve Ermenilerin kaçabilenleri kaçırmışlar, kalanlara ise gitmeleri için mühlet verilmiştir. İzmir'de toplanan sivil Rum ve Ermenilerin kargaşalığa mahal vermemesi için Ordu Komutanı Ferik Nurettin Paşa'nın bir takım beyannameler yayınladığı görülmektedir.

Nurettin Paşa'nın yayınladığı beyannamelerde, İzmir'de toplanan sivil Rum ve Ermenilerin birçoğunun Osmanlı tebaası olduğu belirtilerek, Mondros Mütarekesi'nden sonra Osmanlı tabiyetini değiştirmiş olanların, tabiyetlerinin geçerli olmayacağı ve kendilerinin Türk tebasından kabul edileceği belirtilmektedir. Hatta Osmanlı tebasından iken her hangi bir ecebi devletin himayesine giren kişiler de yine Türk tebası sayılacaktır. Bu sıfatlara haiz olan kişilerden 18-45 yaşlarındaki erkeklerden eli silah tutanlar, tutsak veya mahkûm olarak esir garnizonlarına sevkedilecektir²⁰.

Yunanistan, İzmir'de toplanan Rum ve Ermenilerden 18-45 yaşları arasındaki kişilerin esir garnizonlarına gönderilmesine tepki göstermişlerdir. Bu konuda Yunanistan, müttefikler nezdinde teşebbüslerde bulunarak Türkiye'ye baskı yapılmasını istemiştir. Amerikan basınında çıkan haberlerde esir alınanların sayısı abartılırken, bu dönemde İzmir'de bulunan bir Amerikalı gözlemcinin ifadesine göre, içindeki esir garnizonlarına gönderilen kişi sayısı sadece 2000 olarak belirtmektedir²¹.

Lozan görüşmeleri sırasında, Yunanistan konuyu tekrar gündeme getirmiştir. Bunun üzerine İsmet (İnönü) Paşa, Bakanlar Kurulu'na gönderdiği bir telgrafta, bu kişilerin sayısını sormaktadır²².

¹⁹ **Yeni Gün Gazetesi**, 29.08.1923, No: 886, s.2.

²⁰ **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, Eylül 1968, Sayı 65, Belge No:1461, (23.09.1922).

²¹ Lord Kinross, **Atatürk Bir Milletten Yeniden Doğuşu**, Çev. Necdet Sander, İstanbul, 1994, s.496.

²² Bilal N. Şimşir, **Lozan Telgrafları (1922-1923)**, C.I, Ankara, 1990, s.162, Telgraf No: 51, (04.12.1922).

Dönemin Başbakanı Hüseyin Rauf Bey'in, İsmet Paşa'ya gönderdiği bir telgrafda bu kişilerin sayısının Mudafaa-ı Milliye Vekâleti'nin bildirdiğine göre, 10 137 kişi kadardır²³. Fakat Yunanistan, bu sayıyı kabul etmeyerek bu kişilerin rakamın 120 bin kişi kadar olduğunu iddia etmiştir²⁴.

İzmir'de olduğu gibi Anadolu'nun çeşitli yerlerinden ve özellikle de Karadeniz sahillerinden İstanbul'a Rum ve Ermeniler yığılmıştır. Şubat 1923'ün sonuna kadar İstanbul'a 25 bin Rum ve Ermeni gelmiştir. Bu kişiler, peyderpey gönderilmeye çalışılırken asayiş bozanlar tutsak olarak esir garnizonlarına sevk edilmiştir²⁵.

Anadolu'da Türkler tarafından alınan Yunan tutsak esirlerinin sayısı hakkında birçok rakamdan söz edilmektedir. Örneğin İkdam Gazetesi, Yunanistan'da yapılan bir istatistiğe dayanarak verdiği haberde, Yunan esirlerinin sayısını, asker ve sivil ayırımı yapmadan 60 000 asker, 4 general, 70 miralay, 320 kaymakam ve binbaşı, 1898 küçük zabıt olarak göstermiştir²⁶. Lozan görüşmeleri sırasında Yunan Murahhası, Yunan esirlerinin sayısını 150 bin kişi olarak belirtmiştir²⁷. Lord Kinross ise, Yunan esirlerinin sayısının 50 bin kişi olduğunu söylemektedir²⁸. Yukarıda verilen çelişkili rakamlardan da anlaşılacağı üzere Yunanistan'ın, askeri ve sivil tutsak esir sayısının tespitini yapamadığı anlaşılmaktadır.

Yukarıda verilen sayılara rağmen Anadolu'daki esir garnizonlarında tutulan üsera kayıt defterlerine 40 bine kadar sayı verildiği görülmektedir. Ancak Mudafaa-ı Milliye Vekâleti'nce yapılan bir açıklamaya göre Türk esirlerinin, Yunan esirleriyle karşılıklı olarak iadesi bittikten sonra Türkiye'nin elinde 25 000 Yunan esiri kalacağı bildirilmektedir²⁹. Bu açıklamaya göre, Türk esirlerinin sayısı toplam 25 783 kişidir. Karşılıklı iadeden sonra da, 25 bin Yunan esirinin kalacağına göre, Yunan esirlerinin toplam sayısının 50 binin üzerinde olması gerekmektedir. Bu sayı ile birlikte, Yeni Gün Gazetesi'nin haberine göre, Milli Mücadele döneminde Anadolu'da ölen Yunan

²³ Şimşir, s.164, Telgraf No: 54, (04.12.1922).

²⁴ Şimşir, s.169, Telgraf No: 57, (05.12.1922).

²⁵ **Tanin Gazetesi**, 04.03.1923, s.1.

²⁶ **İkdam Gazetesi**, 07.04.1923, No:9361, s.2.

²⁷ **Tanin Gazetesi**, 07.12.1923, No: 55, s.1.

²⁸ Lord Kinross, s.490.

²⁹ **İkdam Gazetesi**, 21.01.1923, No:886, s.2.

esirlerinin sayısı yüzde iki civarındadır³⁰. Resmi makamların ifadesine ve Kızılay Arşivindeki belgelere göre de, Anadolu'daki Yunan esirlerinin % 2'si ölmüştür. Bu yüzdeyi rakama vurmak gerekirse, tahminen genel toplamda (50 000) ancak 1000 kişi civarındadır.

Mudafaa-ı Milliye Vekâleti, Yunan askeri ve tutsak esirlerinin sayısını vermektan her fırsatta kaçınmıştır. Lozan görüşmeleri sırasında İsmet Paşa Yunan esirlerinin sayısını sorduğunda Vekâlet ve Başbakanlıktan sürekli farklı sayılar verilmiştir. Örneğın dönemin Başbakanı Hüseyin Rauf Bey'in, İsmet Paşa'ya Mudafaa-ı Milliye Vekaleti Üsera Şubesi'nin verdiği bilgiler baz alınarak gönderdiği telgraflarda³¹ (6/7 Aralık 1922) Yunan esirlerinin sayısını 24 600 kişi olarak verirken, 26 Ocak 1923 tarihinde³² ise, Batı Cephesi'nin emrinde 22 099 Yunan esirinin bulunduğuu bildirilmektedir. Yukarıdaki telgraflara baktığımızda tutarsızlık olduğunu görmekteyiz. Nitekim zaman zaman verilen bu sayılara Yunanlılar, itiraz etmişlerdir. Fakat Yunanistan, Türk esirlerinin sayısını vermediği için Türkiye de sağlıklı bir bilgi vermemiştir. Bunu çelişkili durumu Hüseyin Rauf Bey'in, İsmet Paşa'ya gönderdiği başka bir telgrafta da görmekteyiz. (02 Aralık 1922)³³. Bu telgrafta Hüseyin Rauf Bey, İsmet Paşa'ya Yunan esirlerinin sayısını tam olarak vermektan kaçınmasını bildirmiştir.

2. Anadolu'daki Yunan Mahkûm ve Hasta Esirleri

Lozan görüşmeleri sırasında 31 Ocak 1923 tarihinde Türkiye ile Yunanistan arasında askeri ve sivil tutsak esirlerin mübadelesine dair itilafname imzalanmıştır. Buna bağılı olarak bir takım protokoller imzalanmıştır. Bu itilafname ve protokellere göre, hasta ve yaralı esirler her hangi bir şarta bağılı kalmadan hemen iadesi yapılacaktır. Bunların sayısı, karşılıklı mübadele listelerine dâhil edilmeyecekti. Bununla birlikte mahkûm esirler de, mübadele harici tutulacaktır³⁴. Bu çerçevede taraflar, esir listelerini hasta, yaralı ve mahkûm esirleri liste harici tutarak birbirlerine sunmuşlardır. Yukarıda verdiğimiz Anadolu'daki

³⁰ Yeni Gün Gazetesi, 29.08.1923, No: 886, s.2.

³¹ Şimşir, s.173, 174, (6/7.12.1922).

³² Şimşir, s.443, 444, Telgraf No: 328.

³³ Şimşir, s.154, 155, Telgraf No: 45, 46, 47, (02.12.1922).

³⁴ Şark-ı Karib Umuru Hakkında Lozan Konferansı (1922-1923) Konferansta Tezekkür Olunan Senedat Mecmuası, C.II, II.Takım, İstanbul, H.1340 (1924), s.113-115.

Yunan askeri ve sivil tutsak esirlerin sayısı, resmi bilgilere göre verilmiştir.

Bu kısa değerlendirmeden şimdi de, Yunanistan, itilafname ve prortokollere rağmen uzun bir süre elindeki Türk askeri ve sivil esirlerinin listesini göndermemiştir. Türkiye de, Anadolu'daki Yunan askeri ve sivil esirlerinin listesini mütekabiliyet esasına göre her hangi bir liste veya sayı vermekten kaçınmıştır. Yunanistan, Lozan müzakerelerinin devam ettiği bir dönemde Anadolu'da 600 bin Yunan ailesinden 150 bin erkeğin esir olduğunu ileri sürmüştür³⁵. Türkiye, Yunanistan'ın bu iddiasını yalanlayarak, Yunanistan'dan gelecek sivil ve askeri esir sayısına göre sivil ve askeri esirleri iade edecektir.

Lozan'da imzalanan esir mübadelesi itilafnamesine göre, esir listelerine hasta, sakat ve mahkûm esirler dâhil edilmemiştir. Hasta ve sakat esirler, hiçbir şarta bağlı olmadan iadesi yapılacaktır. Ancak Türkiye, Yunanistan'ın tavrına göre bu tür esirlerin iadesinde de mütekabiliyet esasına göre birebir esasını benimsemiştir. Hasta ve sakat esirlerin sayısı hakkında Kızılay Arşivi'nde rastladığımız kadarıyla Anadolu'daki Yunan ileri derecede hasta ve sakat esirlerinin sayısı yaklaşık beş yüz kişi kadar olarak görmekteyiz. Ancak diğer bazı kaynaklarda Yunan askeri ve sivil tutsak esirlerinin yüzde otuz beşinin hasta ve yaralı olduğu ifade edilmektedir.

İşgal döneminde Türkiye, Anadolu'da Yunanlı sivil tutsak ve askeri esirlerden savaş suçlusu ve asayiş bozanları mahkûm etmiştir. Bunların bazılarını İstiklal Mahkemelerinde yargılamıştır. Yerli Rumların davaları, genellikle Ankara İstiklal Mahkemesi'nde bakılmıştır³⁶. Örneğin Ankara İstiklal Mahkemesi'nde 1920-1921 yıllarında casus veya şüpheli olan 57 kişiden 28'i idam edilmiştir. Yunanlıların, İzmir'den çıkartılmasından sonra kurulan İstiklal Mahkemelerinde ise, işgal sırasında düşmanla işbirliği yapan ve durumdan faydalanarak soygun, cinayet ve yolsuzluk gibi suçları işleyen kişiler de yargılanmıştır. Bunun için de işgal gören yerlerde üç İstiklal Mahkemesi kurulmuştur³⁷. İzmir'in işgali ile Osmanlı vatandaşı olan Rumlar, büyük bir tehlike arz ediyordu. Bunlar Türk halkına karşı her çeşit kötülüğü yapmıştır. Bunun yanında Yunan Ordusu'na katılıp, Türk Ordusu'na karşı savaşmışlardır. Yunan Ordusu'nun büyük bir

³⁵ **Tanin Gazetesi**, 07.12.1922, No:55, s.1.

³⁶ Ergün Aybars, **İstiklal Mahkemeleri**, İstanbul, 1975, s. 96.

³⁷ Aybars, s.185-187.

kısmını oluşturan yerli Rumlar, esir düştüklerinde esir kamplarına gönderilmeden önce haklarında soruşturma yapılmıştır. Şüpheli görülenler, İstiklal Mahkemelerine gönderilmiştir. Bu kişiler, hem asker kaçağı hem de Osmanlı tebasından oldukları halde düşmana katılmak ve hizmet ederek vatana ihanet etmek suçu ile yargılanıp, cezalandırılacaklarını biliyorlardı³⁸. Bu suçla asılan yargılanan Rumların ceplerinde çoğu kez Osmanlı nüfuz cüzdanı çıkmıştır³⁹. İstiklal Mahkemeleri, bunların evraklarını inceleyip, suçu sabit olanlarını idam etmiştir. Yunan vatandaşı olan esirlere ise, savaş esiri muamelesi yapılmıştır. İstiklal Mahkemeleri, Osmanlı tebası olan Rum sivil tutsakların evraklarını inceleyip, suçu sabit olanlarını idam etmiştir⁴⁰.

Mustafa Kemal Paşa, 24 Temmuz 1922 tarihinde bu konudaki davalara en çok bakan Konya İstiklal Mahkemesi'ne gönderdiği bir yazıda, Yunan Ordusu'ndan kaçıp, kendi arzusuyla teslim olan Osmanlı tebaası Rumların cezalandırılmayıp affedilmelerini, bu yolda alınacak kararların Yunan Ordusu'nda bulunan diğerlerine örnek olacağını bildirmiştir⁴¹.

Lozan görüşmelerinin devam ettiği sırada mahkûm esirler de gündeme gelmiştir. Nitekim 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanan Türk-Yunan esirlerinin mübadelesine dair itilafname'de, mahkûm esirlerin iadesi de yer almıştır. İtilafname'nin 5. maddesinde esirlerin genel hukuka aykırı davranışlarına ve asayiş bozalarına da genel af ilan edileceği belirtilmektedir. Hatta esirlerin haklarında başlamış olan takibat ne olursa olsun tamamlanmadan iadeleri karara bağlanmıştır. Bu durum, İtilafname'nin yanında Lozan'da imzalanan senedat çerçevesinde çeşitli hükümler başlığı protokollerde yer almıştır⁴². Bu protokolde mahkûm esirlerin, asayişe ait suçlarından başka diğer suçlardan aldıkları cezalar affedilmeyecektir. (Madde 120) Mahkûm esirleri tespit etmek içinde taraflar karşılıklı olarak topraklarında her türlü kolaylığı göstereceklerdir. (Madde 121) Bunun yanında mahkûm esirlerin özel eşyaları da iade edilecektir. (Madde 122).

³⁸ Kinross, s.432.

³⁹ **Açıksöz Gazetesi**, 13.10.1921, s.2.

⁴⁰ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, 1-13 Mayıs; 23 Haziran; 30 Temmuz 1921; **Açıksöz Gazetesi**, 5, 18 Eylül 1921; **Babalık Gazetesi**, 3, 4, 22 Eylül 1921.

⁴¹ Aybars, s. 205.

⁴² **Şark-ı Karib Umuru Hakkında Lozan Konferansı (1922-1923) Konferansta Tezekkür Olunan Senedat Mecmuası**, C.II, II.Takım, İstanbul, H.1340 (1924).

Anadolu'daki Yunan askerive sivil tutsak esirlerinin sayısında olduğu gibi, mahkûm esirlerin sayısında tespit edilmesi zordur. Çünkü mahkûm esirlerle ilgili kayıtlar, ATASE Arşivi'nde veya Adalet Bakanlığı'nın Arşivi'nde olabilir. Ancak ATASE Arşivi'ndeki bir belgeye göre, Batı Cephesi Komutanlığı'nın 16 Mayıs 1923 tarihli bir yazısında, Üsera Taburları Komutanlığı'nın emrinde toplam 8768 Yunan esirinin mevkuf olduğu belirtilmektedir⁴³.

Kızılay Arşivi'nde mahkûm esirlerle ilgili bilgiler çok sınırlıdır. Buradaki belgelerde, sadece genel af ile ilgili bilgilere rastlamaktayız. Kızılay Arşivi'ndeki belgelerden görebildiğimiz kadarıyla Anadolu'daki Yunan mahkûm esirlerinin büyük bir kısmının yerli Rum sivillerinden oluşmaktadır. Bu kişiler, genellikle Yunanlılarla işbirliği yaptıklarından ve genel asayışı bozduklarından dolayı mahkûm edilmişlerdir. Savaş suçlusu bulunan Yunan asker esirlerinden bazıları da İstiklal Mahkemelerinde ve divan-ı harpte yargılanarak mahkûm edilmişlerdir.

Anadolu'daki Yunan sivil tutsak ve mahkûm esirlerinin büyük bir kısmı, Osmanlı vatandaşı olup, Yunan ordusu'yla işbirliği yaparak cephede ve cephe gerisinde faaliyet göstermiştir. Yine bunların büyük bir kısmı, çetecilik yaparak genel asayışı bozduğu gibi kişisel mallara da zarar vermiştir. Türkiye, Yunan vatandaşı olan sivil tutsakları esir olarak telakki ederken, Osmanlı tebası sivillere ise vatana ihanetten yargılamış ve mahkûm etmiştir. Bunların sayısı yaklaşık on bin kişi kadardır.

Sivil tutsak ve mahkûmlar için Lozan görüşmeleri sırasında genel af ilan edilmiştir. Genel asayışı bozanlar, bu genel aftan faydalandırılmıştır. Kişisel suçlar af kapsamına alınmamıştır. Bu tür kişilere uygulanan politikalar her iki ülke açısından çok farklıdır. Türkiye, sivil tutsakların ve genel asayışı bozan tutsak veya mahkûmların bir an önce ülkeden çıkması için politika izlerken Yunanistan'ın, tam tersi sivil tutsakların ileri gelenlerini mahkûm ederek, başsız kalan sivillere asimile etme yoluna gittiğini görmekteyiz.

3. Yunanistan'daki Türk Sivil Tutsak ve Askeri Esirleri

Bilindiği gibi Yunanistan, I. Dünya Savaşı'na son anda katılmış ve mütareke döneminde özellikle İngiltere'nin desteğiyle Batı Anadolu'yu işgal etme hayaline kapılmıştır. İtilaf Devletleri tarafından

⁴³ ATASE, Kl.1813, D.327, Fh.20.

13 Kasım 1918 tarihinde İstanbul'un işgal edilmesi, yerli Rum ve Ermenileri heyecanlandırmıştır. Yunanistan, yerli Rum ve Ermenilerin işbirliğiyle Trakya ve Batı Anadolu'da birçok katliam yapmıştır. Ayrıca, bölgeden bazı sivil Türk ve Müslümanları esir alarak işgal bölgelerinde, Yunanistan'da ve adalarda aç susuz bir şekilde aylarca çalıştırmıştır.

Yunanlılar, Anadolu'dan çekilirken birçok sivil Türk ve Müslümanı esir olarak Yunanistan'a götürmüşlerdir. Savaş süresi içerisinde mahkûm veya tutsak esirler, genelde savunmasız kişilerdir. Bu kişiler yerli Rum ve Ermenilerin şikâyetleri ve iftiralari sonunda tutsak veya tevkif edilmişlerdir. Bu kısa değerlendirmeden sonra şimdi de, Yunanlılar tarafından esir alınan Türk askeri ve sivil esirlerinin sayısı üzerinde duracağız.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Anadolu'da Yunan işgalinin başlangıcında, her hangi bir askeri direniş olmadığı için Yunanlılar, kolaylıkla ilerlediler. Bu ilerleyiş esnasında Anadolu ve Trakya bölgesinden birçok Türk ve Müslüman sivil, tutsak veya mahkûm etmişlerdir. Bu kişilerin sayısını tespit etmek zordur. Çünkü Yunanlılar, Yunanistan topraklarında yaşayan Türkleri de esir telakki etmişlerdir. Bunun yanında Yunanistan'a ziyaret için giden Türkleri de, esir saymışlardır⁴⁴. Diğer taraftan İngiltere, I. Dünya Savaşı döneminde İngiltere'nin elinde kalan Türk esirlerini Yunanistan'a teslim etmiştir. Alınan istihbaratı değerlendiren dönemin Müdafaa-ı Milliye Vekâleti, 3 Eylül 1922 tarihinde bir telgrafla konuyu Kızılay'a bildirerek bu kişilerin tespit edilmesini istemiştir⁴⁵.

Yine Yunanlılar, I. Dünya Savaşı'nda Ruslara esir düşen ve Milli Mücadele sırasında iade edilen Türk esirlerini de alıkoymaya çalışmıştır. Ancak Kızılay'ın teşebbüsüyle Türk esirleri, Yunanlılardan kurtarılarak, İtalya'nın Azinar (Azaynar) Adası'na sevkedilmiştir⁴⁶. Bu sebeple Yunanistan'ın elinde bulunan Türk askeri ve sivil tutsak ve mahkûmlarının sayısını tespit etmek zordur.

Yunanlıların Anadolu'dan çıkartılmasından sonra esir tespit çalışmalarına başlanmıştır. Bu amaçla Müdafaa-ı Milliye Vekâleti, basına bir ilan vererek Yunanlılar tarafından gerek zorla esir edilen ve gerekse Yunanistan'a zorla götürülenlerin akıbetleri hakkında bilgi

⁴⁴ KA, D.529 II/270, (1923).

⁴⁵ KA, D.529 II/17, (03.09.1922).

⁴⁶ Hakimiyet-i Milliye Gazetesi, 05.01.1922, No: 297, s.1.

almak isteyenlerin bizzat veya yazılı olarak Bakanlık Üsera Şubesi Müdürlüğü'ne müracaat etmelerini istemiştir⁴⁷. İlanda, aranan kişilerin açık kimliklerinin verilmesi istenmiştir. Ancak ilanla işlerin yavaş yürüyeceği anlaşıldığından, bu defa Dâhiliye Vekâleti kanalıyla valilere gönderilen bir emirle, vilayetlerde esir tespit çalışmaları yapılmıştır⁴⁸. Anadolu bölgesi valiliklerince 1922 yılının sonuna kadar tespit edilip Kızılay'a gönderilen listeye göre, işgal bölgesindeki Batı Anadolu'dan götürülen sivil tutsak esirlerin sayısı 10.742 kişidir⁴⁹. İkdâm Gazetesi'ne göre⁵⁰ bu sayı, 10 418'dir.

Trakya bölgesi sivil tutsaklarının tespiti ise, Edirne Valiliği tarafından yapılmıştır. Edirne Valiliği'nin tespitine göre, Doğu Trakya'dan götürülen Türk sivil tutsak esirlerinin sayısı, 2235 kişidir⁵¹. Bu sayı Yunanlılara göre 1535'dir. İstanbul'dan ise, toplam 128 kişi götürülmüştür⁵². ATASE Arşivi'ndeki 14 Mart 1923 tarihli bir belgede, Trakya'dan 5000 kişi götürüldüğü görülmektedir⁵³. Belgede verilen bu sayı, valiliklerin tespit ettiği sayı ile benzerlik göstermektedir.

Anadolu ve Trakya'dan Yunanlılarca götürülen Türk sivil tutsak esirlerin sayısı, Yunanlılarca farklı sayılarla ifade edilmektedir. Örneğin ATASE Arşivindeki bir belgeye göre, Yunanlıların gönderdiği listede 4246 kişi görülmektedir⁵⁴. Yunanlılarca verilen bu rakamı, yine Yunanlıların ifadelerine dayandırılarak yapılan bir haberde, Doğu Trakya'dan 1609, Batı Trakya'dan 734, Anadolu'dan ise 2226 olmak üzere toplam 4569 kişi olarak verilmiştir⁵⁵.

Yukarıda verilen Türk sivil tutsak esirlerinin sayısı, Yunanlıların Anadolu'dan çekilirken beraberinde götürdükleri kişilerin sayısını göstermektedir. Ancak Yunanlılar, daha önce Mayıs 1921'de Marmara sahillerini işgal ettiklerinde bu bölgeden de birçok sivil köylüyü esir almışlardır. Yunanlıların bu tutumu karşısında Kızılay, müttefikler nezdinde teşebbüslerde bulunarak Gemlik bölgesine

⁴⁷ **Anadolu Gazetesi**, 10.12.1922, No:2902, s.2

⁴⁸ **KA**, D.529 II/273, (1923); **Tanin Gazetesi**, 11. 02.1923, No: 121, s.2.

⁴⁹ **KA**, D.529 II/86, (10.02.1923); Bilal N. Şimşir, **Lozan Telgrafları (1922-1923)**, C.I, Ankara, 1990, s.417, telgraf no: 296,297-438,439.

⁵⁰ **İkdâm Gazetesi**, 22.02.1923, No:9317, s.2.

⁵¹ **İkdâm Gazetesi**, 25.02.1923, No:9320, s.2.

⁵² **İkdâm Gazetesi**, 23.02.1923, No:9318, s.2.

⁵³ **ATASE**, Kl.1672, D.390, Fh.22 (14.03.1923).

⁵⁴ **ATASE**, Kl.1672, D.390, Fh.22 (14.03.1923)

⁵⁵ **İkdâm Gazetesi**, 22.02.1923, No:9317, s.2.

uluslararası bir inceleme heyeti getirmiştir. İngiliz, Fransız, İtalyan ve Uluslararası Kızılhaç temsilcilerinden oluşturulan inceleme heyetinin gözetiminde Kızılay, Mayıs 1921'de Kumla'dan 1370, Gemlik'ten 1200 kişi olmak üzere toplam 2570 kişiyi kurtarıp İstanbul'a götürmüştür. Haziran 1921'de de Kızılay, tekrar Gemlik'ten 893 kişi, Umur Bey'den 85 kişi, Armutlu'dan 3093 kişi olmak üzere toplam 4071 kişiyi kurtarmıştır. Bunun yanında İzmit'in Yunanlılar tarafından tahliyesi sırasında İzmit ve Körfezdeki diğer yerleşim yerlerinden Yunan adalarına götürülen toplam 8500 kişiyi Kızılay kurtarmıştır⁵⁶.

Yukarıda verdiğimiz Türk sivil esirlerin sayısı, sadece Batı Anadolu ve Doğu Trakya bölgesinden götürülen Türk sivil tutsak esirleridir. Bu kişilerin yanından Yunanistan'da Batı Trakya bölgesinde ve diğer bölgelerde kalan veya yaşayan Türk ve Müslüman yerli halkını da Yunanlıların esir statüsüne koyduğunu farklı kaynaklarda görmekteyiz. Bunların sayısı konusunda herhangi bir rakamdan söz etmek mümkün değildir.

Türk askeri esirlerine gelince, Yunanlılar tarafından Batı Anadolu ve Doğu Trakya'dan götürülen Türk askeri esirlerinde sayısının da, sivil tutsak esirlerde olduğu gibi, tam olarak tespit edilmesi zordur. Yunanlılar, cephelerde çok az esir alabilmişlerdir. Yunanlıların esir alma gibi bir düşüncesi olmadığı için savaş meydanında savaşıyor veya teslim olan Türk askerlerini öldürmüşlerdir. Esir aldıkları kişilerin çoğu emekli ve ihtiyat subayıdır. Yunanlılar, bu kişileri savaş esiri saymışlar ve mübadele listesine dâhil etmişlerdir. Yunanlılar, I. ve II. İnönü, Aslıhanlar, Dumlupınar, Kütahya-Eskişehir ve Sakarya Muharebeleri ile Büyük Taarruz'da savaş esiri almışlardır. Ancak Büyük Taarruz'da Türk Milli Kuvvetlerine yenilerek kaçtıklarından, bu kaçış sırasında bazı Türk esirleri, Yunanlıların elinden kurtulmuştur. Bunun yanında Yunanlılar, kendi başlarının çarelerine bakmakla meşgul oldukları için Türk esirlerinin bir kısmını da Yunanistan'a götürememişlerdir.

Türk askeri esirlerinin sayısı, Yunan askeri esirlerinin sayısına göre azdır. Atatürk, bu konuyu İzmir ve Bursa'nın kurtarılması üzerine millete yayınladığı beyanname'de şöyle dile getirmektedir. Beyanname'de⁵⁷ Türk tarafının kayıplarının dörtte üçü hafif yaralı

⁵⁶ T.C. Hilal-i Ahmer Merkez-i Umumisi Tarafından 1339 Hilal-i Ahmer Meclis-i Umumisine Takdim Edilen (1335-1338) Dört Senelik Devreye Ait Rapor, İstanbul, H.1339, s.107-114.

⁵⁷ Hakimiyyet-i Milliye Gazetesi, 18.09.1922, No: 611.

olmak üzere on bin kişi olarak belirtilmektedir. Atatürk bu sayıyı, savaş alanında kaybolan asker sayısı olarak değerlendirmiştir.

Türk askeri esirlerinin tespit edilmesi işlemi, sivil tutsak esirlerde olduğu gibi Mudafaa-ı Milliye Vekâleti, vilayetler ve komutanlıklarca yapılmıştır. Zaten savaş süresi içerisinde ordu komutanlıkları veya birlikler, sürekli olarak kayıplarını Mudafaa-ı Milliye Vekâleti'ne bildirmişlerdir. Mudafaa-ı Milliye Vekâleti'nin tespit ettirdiği sayıyı bilmemekle birlikte Yunanlıların Lozan görüşmeleri sırasında Türk tarafına verdiği sayıda, askeri esirlerinin sayısı 9700 asker, 340 (341) subay olmak üzere 10 040 veya 10 041 kişi olarak görülmektedir⁵⁸. Verilen bu sayıya, Türk tarafı itiraz etmemiştir. Yunanlılar, bu sayıya I. Dünya Savaşı esirlerini ve ihtiyat ve emekli subaylarını da dâhil ettiklerine göre, yukarıda verilen sayı daha da düşük olacaktır.

Yunanlılar, Lozan görüşmeleri sırasında sivil tutsak Türk esirlerinin sayısını az gösterirken, asker esirlerin sayısını fazla gösterme eğilimi içine girmişlerdir. Örneğin Yunanlıların gönderdiği Türk askeri esirleri listesinde, esirlerin isim, rütbe ve kimlik bilgileri yazılmamıştır. Asker esir diye gönderdiği kişiler, araştırıldığında askeriye ile ilişkisi olmadığı görülmektedir. Yunanistan'ın, Türk asker esirlerinin sayısını fazla göstermek istemesinin sebebi, Anadolu'da daha fazla Yunan asker esirinin bulunmasıdır. Bununla da daha fazla asker esirini kurtarmayı amaçlamaktadır. Lozan görüşmeleri sırasında Türkiye, yukarıda belirttiğimiz gibi, bu sayıya itiraz etmemiştir. İtiraz etmemesinin birçok nedeni bulunmaktadır. En önemli nedeni Türkiye'nin, asker esirlerin bir an önce iadesini istemesidir. Diğer bir sebebi de, karşılıklı eşit sayıda esir iade edildikten sonra Türkiye'nin elinde fazla Yunan esiri kalacak olmasıdır.

Yaralı, hasta veya alil (mecnun) esirler ise, karşılıklı olarak hiç bir sınırlamaya tabi tutulmadan iade edileceklerinden dolayı esir listelerine dâhil edilmemiştir. Her ne kadar bazı belgelerde hasta ve yaralı esirler, listelere dâhil edildiğini yazsada Lozan'da bu tür esirlerin listeye dâhil edilmemesi kararına varılmıştır.

Kısaca özetlemek gerekirse, Yunanistan'ın elinde bulunan Türk sivil tutsak esirlerin sayısı Yunanlıların hazırladığı listeye göre, on bin küsur kişi kadardır. Yine Yunanlıların gönderdiği listeye göre Türk askeri esirlerin sayısı on bin küsur kişidir. Bunların da büyük bir kısmı,

⁵⁸ KA, D.529 II/188, (07.04.1923).

I. Dünya Savaşı döneminden kalan İngiliz ve Ruslardan devredilen kişilerdir. Türkiye, Yunanistan'ın gönderdiği her iki listeye de itiraz etmemiştir. Genel toplama baktığımızda ise, Türk askeri ve sivil tutsak esirlerin sayısı yirmi bin küsur kişidir.

4. Yunanistan'daki Türk Mahkûm Esirleri

Yunanistan'daki Türk mahkûm esirlerin büyük çoğunluğunu sivil tutsaklar oluşturmaktadır. İtilafnameye göre mahkûm esirler, iade listesine dâhil edilmemiştir. Esir mübadelesinin 20 Nisan 1923 tarihinde ilk etabının bitmesinden sonra iade edilmeyen 3000-3150 civarında kişi kadar mahkûm Türk esiri, Yunanistan'da kalmıştır. Bu kişilerin tespiti, iade edilen Türk esirlerinin ifadeleri doğrultusunda yapılmıştır. Bu kişiler tespit edildikten sonra isim listeleri, Kızılay temsilcisi Ömer Lütfü Bey aracılığıyla Mübadele Komisyonuna verilmiştir. Bu kişilerden sadece 1000 tanesinin ismi ve kaldığı hapisane tespit edilebilmiştir. 2000 kişi ise, çeşitli hapisanelerde bulunmaktadır⁵⁹. Yunanistan'da bulunan mahkûm Türk esirlerinin sayısı Kızılay Arşivi'ndeki belgelerde, 1700-1800 kişi olarak görülmektedir. Bu sayı, tespit edilen ve kurtarılması için Kızılay'ın aracılık ettiği kişileri göstermektedir. Mahkûm Türk esirleri, sivil mahkûm esir meyanında işlem görmüştür⁶⁰.

İtilafname gereğince mahkûm esirler için genel af ilan edilmiştir. Kızılay Arşivi'ndeki belgelere göre Yunanistan, Türkiye'den önce genel af ilan etmiştir. Bu affı Yunanistan, aleyhte propoganda olarak kullanmıştır. Yunanistan, genel af ilan ettiğini Kızıllaç ve müttefiklere bildirerek Türkiye'ye baskı yapılmasını sağlamaya çalışmıştır. Bununla da Anadolu'dan daha fazla Yunanlı esirin kurtarılmasını amaçlamıştır. Bunun için Türkiye'nin de genel af çıkarmasını istemiştir⁶¹. Bunun karşılığında Türkiye de, Yunan esirleri için genel af ilan etmiştir. (31 Mart 1923)⁶². Bu tarihte esirlerin iadesi devam ediyordu. İlan edilen genel aftan sonra, Türk-Yunan mahkûm esirlerinin iadesine ancak Mayıs 1923'de başlanabilmiştir. Nitekim Yunanistan'da bulunan mahkûm Türk esirleri serbest bırakılmıştır⁶³.

⁵⁹ **Tanin Gazetesi**, 25.04.1923, No: 193, s.2.

⁶⁰ **KA**, D.529 II/270, (1923) tarihsiz.

⁶¹ **KA**, D.529 II/174, (03.04.1923).

⁶² **KA**, D.529 II/108, (31.03.1923); **TBMM Kavanin Mecmuası**, C.I, s.390, Kanun No: 318 (31.03.1923); **Tanin Gazetesi**, 12.04.1923, No: 181, s.2.

⁶³ **KA**, D.529 II/183, (06.05.1923).

Tanın Gazetesi, Esir Mübadelesi Komisyonu'ndan birinin ifadesine dayandırdığı habere göre Türk mahkûm esirleri, 3 Mayıs 1923'te İzmir'de olacaktı⁶⁴. Buna karşılık da, Yunan mahkûm esirleri iade edilecekti. Fakat bahsedilen tarihte Türk mahkûm esirleri gelmemiştir. Türk mahkûm esirlerinin bir kısmı, 8 Mayıs 1923'de gelmiştir. Gelen Türk mahkûm esirlerinin sayısı belli olmamakla beraber BMM İstanbul temsilcisinin, Kızılay'a bildirdiğine göre, (09 Temmuz 1923) Yunanistan'da geriye 900-1000 kadar Türk mahkûm esir kalmıştır⁶⁵.

Yukarıdaki ifadeye rağmen Mübadele Komisyonu'nun İstanbul temsilcisinin 10 Mayıs 1923 tarihindeki ifadesine göre Yunanistan'da, Türk mahkûm esiri kalmadığı belirtilmektedir⁶⁶. Bu bilgilere rağmen Kızılay Arşivi'ndeki belgelerde 12 Temmuz 1923'te Girit'te 450 Türk mahkûm esirinin bulunduğu görülmektedir⁶⁷. Yine 30 Temmuz 1923⁶⁸ ve 07 Ağustos 1923⁶⁹ tarihlerinde Gümülcine ve Atina'da Türk mahkûm esiri bulunduğunu görmekteyiz. Bu esirler, daha sonra peyderpey iade edilmiştir. 1925 yılına gelindiğinde hala Yunanistan'da, Türk mahkûm esiri bulunmaktadır. Yunanistan'dan gelen Türk mahkûm esirleri, sivil esir meyanında iade edildiği için iade edilen bu esirlerin sayısı hakkında belli bir sayı veremiyoruz. Yunan mahkûm esirleri de Yunanistan'dan Türk mahkûm esir geldikçe aynı miktarda iade edilmiştir. Yerli Rum mahkûmların iadesi ise, ahali mübadelesi sırasında yapılmıştır⁷⁰.

Bu dönemde Türkiye'nin, sivil Yunan tutsak esirlerinin iadesine fazla önem vermediği görülmektedir. Çünkü Türkiye'nin elinde daha fazla asker Yunan esiri bulunmaktadır. Bunun yanında esirlerin işlerinin karşılanması zor veya masraflı olduğundan dolayı Türkiye, sivillerin iadesinin bir an önce yapılmasını istemiştir. Türkiye, ilk etapta iş yapamayacak durumda olan sivillerin iadesine müsaade etmiştir. Gerçi sahillere yığılan Rumların bir an önce Yunanistan'a gitmesine de göz yumulmuştur. Çünkü Rumların Anadolu'dan bir an önce gitmesiyle

⁶⁴ **Tanın Gazetesi**, 01.05.1923, No: 199, s.2.

⁶⁵ **KA**, D.529 III/101, (09.07.1923).

⁶⁶ **KA**, D.529 II/29, (10.05.1923).

⁶⁷ **KA**, D.529 III/105, (12.07.1923).

⁶⁸ **KA**, D.529 III/125, (30.07.1923).

⁶⁹ **KA**, D.529 III/164, (07.09.1923).

⁷⁰ Şimşir, I, s.487, Telgraf No: 311, (02.02.1923).

hem masraftan kurtulunacak, hem de her hangi bir suçta bulaşmamış olan azınlıklardan bir an önce kurtulmak mümkün olacaktır.

Türkiye'nin bu tutumuna karşı Yunanistan Makedonyalı, Giritli ve Batı Trakyalı Türklerin iadesinde zorluk çıkarmıştır. Yunanistan, bu bölgedeki Türkleri tutsak esir telakki ediyor ve bu kişileri, Türkiye'ye karşı koz olarak kullanmak istiyordu. Nitekim sivil Türk esirlerine karşı Yunanistan, Anadolu'daki asker Yunan esirlerinin iadesini istemiştir. Türkiye, sivil tutsak Yunan esirleri içinde sadece Yunan tebası ve asayiş bozan yerli Osmanlı tebası olanlarla yakından ilgilenerek, Yunanistan'ın kozlarına karşı misilleme yapmaya çalışmıştır. Örneğin Türkiye, İzmir'de toplanan (Kemer'de 2. Esir Taburu'nda) Yunan sivil esirlerinin, Yunan tebasından olup olmadığını araştırmıştır. Araştırma sonucunda Yunan tebasından olduğu iddia edilenler İzmir polisince tetkik edilmiş ve bunların büyük bir kısmının Osmanlı tebası olduğu ortaya çıkmıştır⁷¹.

5. Geri Kalan Esirler ve Araştırma Heyetinin Faaliyetleri

Esirlerle ilgili imzalanan İtilafname'ye ek olarak çeşitli hükümler başlığı altında ele alınan esirlerle ilgili diğer hükümlerden biri de, tarafların kayıp esirler için topraklarında araştırma yapılmasını ve iadesini kararlaştırmış olmalarıdır. Bunun için her türlü kolaylığın sağlanacağı belirtilmiştir. (Madde 121) Bu madde esas alınarak esirlerin iadesinin devam ettiği bir sırada Kızılay, Mudafaa-ı Milliye Vekâleti'ne ve Türk Hükümeti'ne Yunanistan'da ve Anadolu'da kalan esirleri tespit etmek için mübadeleyi müteakip karşılıklı olarak daimi birer temsilcinin bulundurulmasını teklif etmiştir⁷². Kızılay'ın bu teklifi olumlu karşılanmıştır. Teklif sonucunda, İzmir'de bulunan Mübadele Komisyonu ikiye bölünerek yarısı Atina'ya, diğer yarısı ise İstanbul'a gitmiştir. Atina'ya gidecek heyete Dr. Ömer Lütfü Bey, İstanbul'a gidecek olan heyete ise A. Muzaffer Bey refakat etmiştir⁷³. Kızılhaç heyetinden ise, Yunanistan'a Dr. Page, Trakya'ya Dr. Burnier, Anadolu'ya ise Dr. Schatzmann gönderilmiştir⁷⁴.

Esirlerin iadesi devam ederken Yunanistan'da kaybolan esirler için Kızılay, teşebbüslerde bulunmuştur. Bu teşebbüsler sırasında

⁷¹ KA, D.529 II/200, (14.04.1923)

⁷² KA, D.529 II/151, (27.03.1923).

⁷³ Tanin Gazetesi, 12.04.1923, No: 181, s.3.

⁷⁴ Tanin Gazetesi, 06.05.1923, No: 204, s.3.

Yunan Kızılhaç'ı, her türlü kolaylığın gösterileceğini bildirmiştir. Nitekim Yunanistan Hükümeti, Kızılhaç ile irtibatlaşarak kayıpların araştırılması için Kızılay'a izin vermiştir. Eğer bir problem çıkarsa, Cenevre Kızılhaç Komitesi'nden bir temsilci alınarak problem çözülecekti. Lozan'da bulunan İsmet Paşa, geri kalan esirlerin araştırılması için bir heyetin seçilmesini Dışişleri'ne bildirmiştir. İsmet Paşa, seçilecek kişilerin Kızılay mensubu olmasını istemiştir⁷⁵. İsmet Paşa'nın bu isteği üzerine, Kızılay temsilcilerinden Araştırma Heyeti'ne (Taharriyat Heyeti'ne) Dr. Hakkı Şinasi Paşa ve Kızılay genel merkez azalarından Haydar Bey seçilmiştir⁷⁶. Araştırma Heyeti'nin, Ağustos 1923 başlarında Anadolu ve Yunanistan'a gidecek olan Mübadele Komisyonu üyeleriyle birlikte gitmesi beklenirken,⁷⁷ bir türlü gidememiştir.

Araştırma Heyeti'nin, Yunanistan'a gidememesinin birçok sebebi vardır. Kızılay'ın, Yunanistan'da Ağustos 1923 sonuna kadar yapmış olduğu teşebbüslerde ve Yunan Hükümeti'nin, vilayetler kanalıyla yaptırmış olduğu araştırmalar sonunda, olumlu bir sonuç alınamamıştır⁷⁸. Bunun yanında Araştırma Heyeti'nin masraflarının ödenmesi de problem olmuştur. Nitekim Mudafaa-ı Milliye Vekâleti'nin, Kızılay'a gönderdiği bir yazıda (13 Ağustos 1923), heyet için istenilen avansın Sağlık Bakanlığı tarafından karşılanacağı, bunun için de Sağlık Bakanlığı'na yazının yazıldığı bildirilmektedir⁷⁹. Ancak bu masrafları Sağlık Bakanlığı karşılayamamış olmalı ki Mudafaa-ı Milliye Vekâleti'nin Kızılay'a gizli olarak gönderdiği (15 Ağustos 1923) başka bir yazısında heyetin masraflarını Kızılay'ın ödeyeceği belirtilerek bu paranın ödenmesi istenmektedir⁸⁰.

Bakanlıklar arası yazışmalardan sonra, Sağlık Bakanlığı'nın, Kızılay'a gönderdiği bir yazıda, (02 Eylül 1923) Yunanistan'daki kayıp esirlerin iadesi için düşünülen Araştırma Heyeti hakkında Mudafaa-ı Milliye Vekâleti'nden gelen bir yazıya göre, bu zamana kadar yeterli bilginin olmadığı belirtilerek, bu meselenin, siyasi bir yolla halledilmesinin daha uygun olacağı bildirilmektedir. Bu durumun aynı zamanda Lozan'da bulunan İsmet Paşa'ya da bildirildiği ve Türkiye'nin

⁷⁵ KA, D.529 II/253, (22.07.1923).

⁷⁶ Tanin Gazetesi, 29.07.1923, No: 283, s.1.

⁷⁷ Tanin Gazetesi, 31.07.1923, No: 285, s.2.

⁷⁸ Tanin Gazetesi, 24.08.1923, No: 309, s.3.

⁷⁹ KA, D.529 III/148, (13.08.1923).

⁸⁰ KA, D.529 III/160, (15.09.1923).

elinde bulunan Yunan esirlerinin iadesi, Türk esirlerinin tamamen iadesine müteallik olduğuna göre, hala Yunanistan'da kalan esirler için heyet gönderilmesine lüzum kalmadığı belirtilmiştir⁸¹. Bu yazı ile Araştırma Heyeti'nin, Yunanistan'a gönderilmesinden vazgeçilmiştir. Geri kalan esirler, ahali mübadelesi sırasında Yunanistan'da bulunan Türk konsoloslukları vasıtasıyla peyderpey Anadolu'ya getirilmeye çalışılmıştır.

Yunanistan'da kalan asker Türk esirlerinin iadesi, Haziran 1923'ün sonlarında tamamlanmıştır. Geri kalanlar veya tespit edilemeyenler, zamanla tespit edildikçe iadesi yapılmıştır. Yunanistan'dan dönmeyen veya kaybolan asker Türk esirlerinin sayısı 320 kişidir. Bunlardan 21'i küçük zabittir. Kaybolan bu esirlerimiz, Yunanlılara göre garnizonlardan ya kaçmış ya da ülkenin çeşitli yerlerinde gizlenmişlerdir. Yunan Hükümeti, vilayetlere bir emir göndererek bu kişileri araştırmaya çalışmıştır⁸². Yunanistan'da kalan Türk subay esirlerinden bazıları, Anadolu'ya dönmek istememişlerdir. Örneğin Yzb. Tevfik Bey, Kızılay'ın çeşitli teşebbüsleri ve gayretlerine rağmen dönmeyeceğini bildirmiştir⁸³. Bunun yanında 13 Türk subay esirinin Eylül 1923'e kadar dönmediği görülmektedir⁸⁴.

Sivil tutsak esirlerin iadesinin ilk etabının bitmesinden sonra geri kalan esirlerin iadesi, itilafnamenin şartlarına göre değil de, Cenevre Sözleşmesi'nin şartlarına göre yapılacaktır. İadenin ilk etabı 20 Nisan 1923'te tamamlanmıştır. Bu tarihten sonra Yunanistan'da geri kalan Türk sivil esirleri, çeşitli tarihlerde Anadolu'ya gelmişlerdir. Örneğin Yunanistan'dan İzmir'e 01 Mayıs 1923'te 170,⁸⁵ 18 Mayıs 1923'te 868,⁸⁶ 14 Haziran 1923'te 809,⁸⁷ 15 Temmuz 1923'te 226,⁸⁸ 16 Temmuz 1923'te 226,⁸⁹ 11 Ağustos 1923'te 82,⁹⁰ 23 Eylül 1923'te 1084⁹¹ sivil tutsak Türk esiri gelmiştir. Yine 06 Aralık 1923 tarihinde 24 sivil tutsak

⁸¹ KA, D.529 II/260, (02.10.1923).

⁸² Tanin Gazetesi, 18.07.1923, No:275, s.3.

⁸³ KA, D.529 III/159, (10.09.1923) Yzb. Tevfik Bey (Kubaneri) büyük bir ihtimalle 150'likler listesinde olup, dönmek istememiş olmuş olabilir.

⁸⁴ KA, D.529 III/139, (07.08.1923).

⁸⁵ KA, D.529 III/13, (01.05.1923).

⁸⁶ Tanin Gazetesi, 23.05.1923, No: 219, s.3.

⁸⁷ KA, D.529 III/68, (14.06.1923).

⁸⁸ KA, D.529 III/118, (22.07.1923).

⁸⁹ KA, D.529 III/112, (16.07.1923).

⁹⁰ KA, D.529 III/146, (11.08.1923).

⁹¹ KA, D.529 III/259, (23.09.1923).

Türk esiri İstanbul'a gelmiştir. Aralık 1923'ün sonlarına kadar toplam 3489 sivil tutsak Türk esiri kurtarılmıştır. Geri kalanlar ise, isimleri tespit edildikçe kurtarılmaya çalışılmıştır.

Anadolu'da kalan Yunan esirlerinin iadesine gelince, Yunanistan'dan Türk esirleri geldikçe Yunan esirleri de, iade edilmeye çalışılmıştır. Anadolu'da kalan sivil tutsak Yunan esirlerinin sayısı belli olmamakla beraber ATASE Arşivi'ndeki bir belgeye veya Batı Cephesi Komutanlığı'nın 10 Temmuz 1923 tarihli bir emrine göre, Haziran 1923'ün sonunda Anadolu'da kalan sivil tutsak Yunan esirlerinin sayısı 5283 kişi olarak görülmektedir⁹².

Yunanistan'daki ve Anadolu'daki sivil esirlerinin sayısının tespit edilememesinin birçok sebebi vardır. Yunanistan, öncelikle yenilginin vermiş olduğu psikoloji ile kendi coğrafyasında yaşayan sivil Türkleri esir telakki etmiştir. Buna karşın Türkiye de, benzer bir uygulama yapmıştır. Örneğin Takip Harekâtı sonunda, İzmir'de toplanan ve yaşları 18-45 olan Rumları içerele doğru sevk etmiştir. Bu kişileri Türkiye, her ne kadar esir garnizonlarında muhafaza etmiş ise de, esir olarak görmemiştir. Bunların sayısı on binin üzerindedir. Zaman zaman bu kişiler, Yunanistan'ın takındığı tavırlara karşılık bazan esir olarak işlem görmüştür. Bir bakıma Türkiye, bunları Yunanistan'a karşı koz olarak kullanmıştır. Bu kişilerin esir garnizonlarında ayrı kayıtları tutulmuş olabilir. Bu kişilerin iadesi ahali mübadelesi sırasında yapılmıştır. Anadolu'da kalan Yunan esirlerinin kurtarılmasına Amerikan Şark-ı Karib Muavenet Cemiyeti⁹³ ve Amerikan Genç Hristiyanlar Cemiyeti aracılık etmiştir⁹⁴.

Anadolu'da kalan Yunan esirlerinin iadesi itilafnamede de belirtildiği gibi Lozan Barış Anlaşması'nın imzalanmasını müteakip yapılacaktır. Nitekim Lozan Barış Antlaşması 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanmıştır. Bu tarihten sonra Anadolu'da kalan Yunan esirlerinin iadesine başlanıldığı görülmektedir. Zaten Antlaşma'nın imzalanmasını müteakip 01 Ağustos 1923 tarihinde Anadolu'daki esir garnizonları lağvedilmiştir. Bu tarihten sonra Anadolu'daki Yunan sivil tutsak esirleri, Cenevre Antlaşması'nın esirlerle ilgili hükümlerine göre yapılmıştır. İade edilen sivil ve askeri esirlerden, kişisel suçlardan mahkûm olmayanlar gönderilmiştir. Mahkûm olan Yunan sivil ve

⁹² ATASE, K1.1813, D.327, Fh.52.

⁹³ KA, D.529 III/17, (02.05.1923).

⁹⁴ KA, D.529 III/30, (10.05.1923).

askeri esirler, Adalet Bakanlığı'nın gözetimi altında cezalarını çekmişlerdir.

Yunan askeri ve sivil esirleri, memleketlerine döndükten sonra birçoğu hakkında soruşturma açılmıştır. Hatta bazıları divan-ı harbe verilmiştir. Yunanistan, esirlerin iadesi bittikten sonra, Türkiye aleyhine propagandaya başlamıştır. Yunanistan'ın bu propagandasına karşılık Türkiye'nin de buna karşılık verdiğini görmekteyiz. Örneğin, Yunanistan'a gönderilen askeri esirlere, iade sırasında kendilerine iade belgesiyle birlikte propaganda amaçlı bir bildiri verilmiştir. Bildiri'de, Yunanlıların Anadolu'daki işkence ve zalimliklerinden bahsedilerek, alınan esirlerin salimen iade edildiği, esirlerin bunu unutmamaları, masum ve silahsız halka saldırmamaları belirtilerek şu son söz söylenmiştir. "Masum ve gayri müsellaah halkı öldürmekten, haksızlıktan sakınınız. Çünkü hakkın intikamı daima sert ve ağırdır"⁹⁵.

Genel olarak toparlamak gerekirse Lozan'da imzalanan itilafname ve protokollere göre taraflar, askeri ve sivil tutsakların listeleri hazırlanacak ve iadeleri yapılacaktır. Hazırlanacak listelere hasta ve yaralı kişiler dâhil edilmeyerek sayısına bakılmadan iadesi yapılacaktır. Yine bunun yanında mahkûm esirler de listelere dâhil edilmeyecek, genel af ilan edilerek bırakılacaktır. Tarafların ilgili makamlarınca hazırlanan listelere göre, Türk esirlerin sayısı 15 742 sivil tutsak, 10-11 bin asker olmak üzere toplam 26-27 bin civarındadır. Asker esirlerin büyük bir kısmı, I. Dünya Savaşı döneminden kalma esirlerdir. Buna karşılık listelere göre Anadolu'da, 50-60 bin civarında Yunan esiri bulunmaktadır.

Toplam 50-60 bin Yunan esirlerinden 20-25 bin kadarı askeri esir, diğerleri ise sivil tutsak esirlerden oluşmaktadır. Listeye dâhil edilmeyen on bin civarında Yunan mahkûm esir bulunmaktadır. Yine iade listesine dâhil edilmeyen hasta ve sakat esirler, Yunanistan'a liste dâhilinde gönderilen tahminen 50-60 bin asker ve sivil tutsak esirlerin yüzde otuz beşini oluşturmaktadır. Bu ifadeden yola çıkılarak bunların sayısı ortalama yirmi bin kişi kadardır. Bir de bunun yanında Anadolu'da bulunan Yunan esirlerinin yüzde ikisi hastalıktan veya çeşitli sebeplerden dolayı ölmüştür. Bunların da tahmini sayısı bin kişi civarındadır. Bu rakamlardan hareketle liste dâhilinde olan 50-60 bin

⁹⁵ ATASE, K1.1692, D.470, Fh.12-415; İkdâm Gazetesi, 12.04.1923, No:9367, s.2.

kişinin üzerinde bunları da eklersek, Anadolu'daki Yunan askeri ve sivil tutsakların sayısı 80-90 bin kişiyi bulmaktadır.

SONUÇ

Yunanistan'ın 19 Mayıs 1919'da başlayan Anadolu macerası, kendi ifadelerine göre, yüz bine yakın kayıpla sonlanmıştır. Bu kayıp, kendi vatandaşı olan askeri ve sivil ölü, yaralı ve esirlerden oluşmaktadır. Bu kişilerin büyük bir kısmı savaşta ölüirken, diğer kısmı ise yaralı ve esir olarak Anadolu'da kalmıştır. Lozan'da imzalanan itilafname ve protokoller gereğince tarafların karşılıklı olarak hazırladığı listelere göre, Yunan askeri esirlerinin sayısı tahminen kırk küsür bin civarındadır. Sivil tutsak ve mahkûm esirlere baktığımızda ise, bunları ikiye ayırmak gerekmektedir. Bunların bir kısmı, Yunan vatandaşıdır. Diğerleri ise, Osmanlı vatandaşı olup da Yunanlılarla işbirliği yapan kişilerdir. Bunların ne kadarının Osmanlı vatandaşı, ne kadarının Yunanistan vatandaşı olduğu tespit edilememiştir. Yunan vatandaşı olanlar esir muamelesi görürken, Osmanlı vatandaşı olanlar daha çok vatana ihanetten dolayı yargılanarak mahkûm edilmişlerdir. Sözleşmeler gereği listelere dâhil edilmeyen hasta, yaralı ve mahkûm esirlerin sayısını da yukarıda verdiğimiz rakama dâhil edersek, Milli Mücadele döneminde yaklaşık 80-90 bin askeri ve sivil tutsak Yunan esiri alınmıştır.

Türk askeri ve sivil tutsak esirlerinin sayısı ise Yunan askeri ve sivil tutsak esirlerine göre çok azdır. Sözleşme ve protokoller uyarınca hazırlanmış listelere göre bu sayı, on bin küsür sivil tutsak esir ve on bin küsür askeri esirden oluşmaktadır. Yunanistan'ın elinde bulunan Türk askeri ve sivil esirlerinin az olmasının sebebini, Yunanlıların savaş mantığında aramak gerekmektedir. Çünkü Yunanlılar, savaş meydanında esir alma gibi bir düşünceye sahip değildir. Teslim olan asker veya sivil tutsaklar, öldürülmektedir. Yunanistan'ın elindeki askeri esirlerin büyük çoğunluğu, daha önce I. Dünya Savaşı döneminden kalan ve İngiliz ve Rusların teslim ettiği kişilerden oluşmaktadır. Sivil tutsaklar ise, Anadolu'dan çekilirken zorla götürdükleri kişiler ile Yunanistan ve adalarda yaşayan kişilerden oluşmaktadır.

Tarafların elinde bulunan esir sayısındaki dengesizlik ve kimin esir, kimin suç işledikleri için tutuklanan mahkûm oldukları konusundaki farklı bakış açıları sebebiyle Lozan görüşmeleri sırasında esirlerin mübadelesi konusunda büyük anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Bu

sorunun çözümü kapsamında yapılan görüşmeler sonucunda bazı sözleşme ve portokoller imzalanmıştır. Bu sözleşme ve portokoller gereğince önce Yunanistan, sonra da Türkiye tarafından esir ve tutsaklar için genel af edilmiştir. Yunanistan'ın bu affı, savaş sırasında suç işleyen kendi vatandaşları ve Osmanlı vatandaşı olan Rumları bir an önce kurtarmak için ilan ettiği ve bu affla Türk tarafını uluslararası arenada baskı altına almayı amaçladığı değerlendirilmektedir.

Türkiye'nin ise, esir ve sivil tutukluların sayısının oldukça yüksek, bu sebeple masrafların çok olması sebebiyle ve genel asayiş ihlal eden sivillerin büyük bir kısmından kurtulmak maksadıyla af ilan ettiği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Türkiye, Rum azınlığın bir an önce ülkeyi terketmesini istediği için bu konuda müsamahalı davranmıştır. Yunanistan ise, Yunanistan ve adalardaki Türk ve Müslüman sivil halkın ileri gelenlerini tutsak olarak hapsederek, başsız kalmalarını sağlamayı ve zaman içerisinde asimile etmeyi düşünmüştür.

Esirlere yapılan muamelelere bakıldığında, Türkiye'nin esirlerin uluslararası sözleşmelerden kaynaklanan hukukuna riayet etme konusunda dikkatli davrandığı, ancak Yunanistan'ın, birçok keyfi hareketler içerisine girdiği görülmektedir. Esirlerin iadesi ile ilgili uygulamalarda da Türkiye, uluslararası antlaşma ve sözleşmelere uyarken, Yunanistan'ın buna pek riayet etmediği, bu sebeple Türkiye'nin de Yunanistan'ın uygulamalarına karşı misilleme yaptığı anlaşılmaktadır. Bunun üzerine Yunanistan'ın, bu konuda ciddi anlamda propaganda faaliyeti yaparak uluslararası kamuoyunu etkilemeye çalıştığını buna karşılık Türkiye'nin de başarılı bir karşı propaganda faaliyeti yürüttüğünü söyleyebiliriz.

KAYNAKLAR

Arşiv:

Kızılay Arşivi: Dosya No: 529 II, III.

ATASE: Klasör, 1672, 1813.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi

Şark-ı Karib Umuru Hakkında Lozan Konferansı (1922-1923)

Konferansta Tezekkür Olunan Senedat Mecmuası, C. II, II.

Takım, İstanbul, H.1340 (1924).

TBMM Kavanin Mecmuası

Üsera Hakkında Talimatname, İstanbul, H.1331 (1915), Matbaa-1

Askeriye, Süleymaniye.

Üserâ-yı Harbiye ile Sivil Üserâya Dair İngiltere ile Hükümet-i

Osmaniye Beyninde

Mün'akid İtilafnâme, İstanbul, H.1334 (1917).

Üsera Talimatnamesi, İzmir (Bornova), H.1339 (1923).

Gazeteler:

Açıksöz Gazetesi

Anadolu Gazetesi

Babalık Gazetesi

Hakimiyet-i Milliye Gazetesi

İkdam Gazetesi

Tanin Gazetesi

Tanin Gazetesi

Yeni Gün Gazetesi

Kitap ve Makaleler:

AYBARS, Ergün, **İstiklal Mahkemeleri**, İstanbul, 1975.

ÇANLI, Mehmet, **Milli Mücadele Döneminde Türk-Yunan Esirleri**

ve Mübadelesi (1920-1923), Hacettepe Üniversitesi, Atatürk

İlkeleri ve İnkılap tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 1994.

Hornby, **Oxford Advanced Learners Dictionary Of Current**

English, Oxford, 1974.

GURALNİK, David B., **Websters New World Dictionary Of**

American Language, Newyork, 1980.

İngilizce-Türkçe Askeri Terimler Sözlüğü, Genelkurmay Yayını,

Ankara, 1971.

KIRAN, Muzaffer, **Harp Esirleri**, Ankara, 1958.

- Kızılay'ın 1929 Senesine Ait Merkez-i Umumi İcraat Raporu**, İstanbul, 1930.
- Lord Kinross, **Atatürk Bir Milletten Yeniden Doğuşu**, Çev. Necdet Sander, İstanbul, 1994.
- "Kölelik Maddesi", **Türk Ansiklopedisi**, C.22, Ankara, 1975.
- MALAY, Hasan, **Çağlar Boyu Kölelik**, Ankara, 1990.
- Osmanlı ve İngiliz Ordularına Mensub Hasta ve Mecruh Üserâ-yı Harbiyenin Mübâdelesine Dâir Şerâit**, İstanbul, H.1334 (1917), Matbaa-ı Askeriye.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C.II, İstanbul,
- SÜER, Hikmet, "Büyük Taarruz'da Takip Harekatı (31 Ağustos-18 Eylül 1922)",
- Büyük Taarruz 70. Yıl Armağanı**, Ankara, 1992.
- ŞİMŞİR, Bilal N., **Lozan Telgrafları (1922-1923)**, C.I, Ankara, 1990.
- T.C. Hilal-i Ahmer Merkez-i Umumisi Tarafından 1339 Hilal-i Ahmer Meclis-i Umumisine Takdim Edilen (1335-1338) Dört Senelik Devreye Ait Rapor**, İstanbul, H.1339.

15. BÖLÜM

BÜYÜK SURIYE PLANI VE ARAP DÜNYASI

Mehmet ÇELİK*

Giriş

Anadolu'dan Mısır'a kadar uzanan Levant kıyılarının tamamı ile Fırat ve Çöl arasındaki hinterland Suriye'yi¹, coğrafi olarak tanımlarken Filistin ve geri kalanı Suriye'nin alt kısımlarını oluşturmuştur². Osmanlı Suriye'si ise kuzeyde Toros Dağları, güneyde Sina çölü, Batıda Akdeniz ve doğusunda Suriye çölü ile sınırlanmış coğrafi bir birimden oluşmuştur³. Osmanlı Devleti, Suriye'nin jeopolitiği hassasiyeti dolayısıyla buraya ayrı bir önem vermiş ve idari yapılanmayı da bu doğrultuda belirlemiştir⁴. 19. Yüzyılın sonlarında idari reformlarla birlikte Lazkiye'den güneyde Sînâ çölüne kadar uzanan bölge, Suriye vilâyeti adı altında birleştirilmiştir⁵. Lübnan Dağındaki Mutasarrıflık

* Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: mehmetcelik@kmu.edu.tr

¹ Suriye, Ugaritik literatürde; “Sryn” ve eski İbranice'de “Siryon” olarak bilinmektedir. “Lübnan'ın Karşısı” (Biqà 'vadisinin doğusunda dağlar) anlamına gelmektedir. Fırat'ın kuzey bölgesi, Babiller tarafından “Su-ri” olarak biliniyordu. İncilde; “Surya” ile ilgili bilgi bulunmazken bu dönemde bu bölge, “Aram” olarak anılmıştır. Aram adı, Nuh'un oğlu Şem'in beşinci oğlundan gelmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Fruma Zachs, *The Making of a Syrian Identity: Intellectuals and Merchants in Nineteenth Century Beirut, Social, Economic and Political Studies of the Middle East and Asia*, Brill, Leiden 2005, p.245.

² G. E. Kirk, “Cross-Currents within the Arab League: The Greater Syria Plan”, *The World Today*, Volume: 4, Number: 1, Jan., 1948, p.15.

³ FCO, 501/2.

⁴ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Suriye*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 129, İstanbul 2013, s.5.

⁵ Havran ise Cebelidürüz, Kuneytıra ve Aclûn kazalarından müteşekkil, merkezi Süveydâ olan bir sancak haline getirilip yine Şam'daki vilâyet idaresine bağlandı. Havran'ın bu idarî yapısı Osmanlı döneminin sonuna kadar devam etmiştir. Ayrıca

dışında Kudüs, özel idari statüsüyle, Deyrızor doğrudan başkente bağlı bağımsız sancaklar, Halep ve Beyrut ise Vilayet olarak taksim edilmişti⁶. Osmanlı idaresi altında son taşra düzenlemeleri ile birlikte Lübnan, Filistin ve Ürdün'ü kapsayan coğrafi ve idari bir bütünlük sağlanmıştı⁷. 1830'lı yıllara doğru Trablus'a bağlanan Hama sancağı, 1864 yılında Suriye vilâyetinin oluşturulması sırasında yeniden Şam'a dahil edilirken Osmanlı hâkimiyetinden sonra Fransız mandası ve Suriye'nin bağımsızlığı ile birlikte Hama idarî bir merkeze dönüştürülmüştür⁸. Suriye, Cihan Harbi sürecinde muhtelif mıntıkların kaybedilmemesi için büyük kayıpların verildiği de bir coğrafya olmuştur. 19 Eylül 1918'de Nablus, 21 Eylül'de Nasıra, 1 Ekim tarihi itibarıyla Şam⁹, 27 Ekim'de de Halep, İngilizler tarafından işgal edilmiştir¹⁰.

Suriye toprakları, yüzyıllar boyunca çeşitli ırkları ve inançları barındırırken çoğu kendi izlerini bırakmayı başarmıştır. Ancak San Remo'nun dayattığı Manda sınırları, Türk idaresi altındaki Filistin,

bkz. Tufan Buzpınar, "Havran", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 16, İstanbul 1997, s. 539-541.

⁶ Şam ve Kudüs, önemli hac istasyonlarıydı. Beyrut, Hayfa ve Trablus gibi kıyı kentleri ise Osmanlı Arap illerinin tahıl, portakal, ipek ihracatı ve Avrupa'dan üretilen malların ithalatı için ticaret ağını oluşturmuştur. Bölgenin tarım arazileri, mera ve ticaret yolları gelişmiştir. Ancak Devlet gücünü kaybedince tarım daralmış ve göçebe mera alanları artmıştı. Ticaret ve gelirlerin azalmasıyla oluşan otorite boşluğunu güçlü yerel aileler ve dış güçler doldurmuştu. Michael Provence, *Great Syrian Revolt: And the Rise of Arab Nationalism*, University of Texas Press, Texas 2005, s.5.

⁷ FCO, 501/2.

⁸ Robert Mantran, "Hamâ", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 15, İstanbul 1997, s.397.

⁹ Şam işgal edilirken Şam halkı Şam'a giren birlikleri şampanya, parfüm, gül yaprakları ve konfeti püskürterek büyük sevinçle karşıladı." Ross Burns, *Damascus: A History*, Routledge, London 2005, s.269.

¹⁰ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Suriye*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 129, İstanbul 2013, s.5.

Ürdün ve Suriye'de var olan ırksal ve ekonomik birliği parçalamıştır. Suriye'yi Ürdün'den Suriye ve Lübnan'ı ise Filistin'den ayıran sınır, etnografik veya coğrafi sınırlar olmaksızın tamamen suni olarak hazırlanmıştır¹¹. Suriye'de özellikle coğrafi Suriye Arapları arasında ırksal¹² bir benzerlik olsa da Müslüman ve Hıristiyan azınlıklar arasında mezhepsel bir bakış açısı gelişmiştir. Bu durum özellikle Dürziler, Aleviler ve Maruniler için geçerli olmuştur. Dahası, bazı Arapça konuşan Türkmenler, Çerkezler, Ermeniler, Süryaniler ve Kürtler, Suriye bloğunun ırki anlamda çeşitliliği sağlamıştır. Aşağıdaki tablolarda da görüldüğü gibi, Arapça konuşan dini azınlıklar Suriye ve Lübnan'da büyük ölçüde sayısal öneme sahipken, Arapça konuşmayan topluluklar nispeten önemsiz kalmıştır¹³.

Suriye ve Lübnan'daki Arapça konuşan başlıca dini azınlıkların yaklaşık yüzdesi¹⁴

	Suriye %	Lübnan %
Alevi	% 11	% ..
Maruni	4	30
Dürzi	4	6
Grek Katolik ve Ortodoks	6	15
	21.4	51

¹¹ 1940'lı yıllarda Suriye'de azınlıklar, nüfusun %39,3'ünü geri kalan %60,7'si ise ağırlıklı olarak Sünni Müslümandır. Ancak Lübnan'da %60 Hristiyan %40 Müslümandır. Müslüman oranın %23'ü Sünni, kalan %17'si Şii'dir. FCO, 501/2.

¹² Akdeniz kökenli Suriyeli Araplar, Dinarik veya Armenoiddir. İç bölgelerin çoğunda Akdeniz'in hâkim olduğu bu türün bir karışımı olmuştur. FCO, 501/2.

¹³ FCO, 501/2.

¹⁴ Bu rakamlar sırasıyla 1943 ve 1944 yılları için Suriye ve Lübnan nüfusunun bir analizine dayanmaktadır. İsmaililer, Suriyeli Katolikler, Suriyeli Ortodoks, Keldani Katolikleri ve Yezidiler gibi daha küçük dini cemaatler gösterilmiyor. Bunların tümü toplamda Suriye'nin yaklaşık yüzde 5'ini ve Lübnan halkının yüzde 3'ünü oluşturmuştur. Süryanice, hala Suriye Ortodoks ve Katolik cemaatlerinin büyük bir yüzdesi arasında konuşulmasına rağmen, Süryaniler, Arapça ve Süryanice olmak üzere iki dillidir. FCO, 501/2.

Arapça konuşmayan dini azınlıkların yaklaşık yüzdesi

	Suriye %	Lübnan %
Ermeniler	5	% ..
Asuriler	3	6
Kürtler	6	...
Türkmenler	1	...
Çerkezler	6	...
	12.9	6

31 Aralık 1943 tarihli Suriye nüfusunun mezhep ve ilçelere göre dağılımı¹⁵:

MEZHEP	ŞAM	HALEP	HAMA	HUMUŞ	HAVRAN	DEYRİZOR	HASEKE	CEBEL DÜRZİ	LAZKİYE	TOPLAM
YEZİDİ	6	1.307	1.475	2.788
DURZİ	15.394	1.601	4	...	70.185	...	87.184
ERMENİ KATOLİK	2.170	9.644	1.496	49	107	616	1.863	150	695	16.790
ERMENİ ORTODOKS	16.852	67.598	1.523	615	24	1.679	7.925	354	5.177	101.747
MARUNİ	1.076	3.659	554	38	3	71	56	106	7.787	13.349
PROTESTAN	1.589	3.053	1.746	529	27	27	453	389	3.374	11.187

¹⁵ FO, 406-83.

KELDANİ	190	2.281	22	1	...	243	1.944	.	38	4.719
SÜRYANİ KATOLİK	3.261	6.127	3.052	259	...	697	2.851	16.247
SÜRYANİ ORTODOKS	1.014	5.492	14.309	682	59	763	17.793	16	7	40.135
LATİN	483	3.938	431	12	...	25	29	4	1.074	5.996
YAHUDİ	13.678	14.066	10	72	1.938	10	1	29.733
GREK KATOLİK	20.552	11.964	3.792	364	4.857	25	70	2.735	2.374	46.733
GREK ORTODOKS	23.791	9.411	20.297	17.395	2.852	159	336	4.560	58.156	136.957
ALEVİ	4.022	2.698	22.219	15.083	370	78	93	95	280.653	325.811
İSMÂİLİ	18	31	13	20.541	...	12	8	...	7.904	28.527
Şİİ	355	9.071	2.725	205	4	...	326	56	...	12.742
SUNNİ	499.44 4	718.198	140.24 5	101.685	104.529	220.552	99.665	1.468	85.267	1.971.053
NESTURİ	9.176	9.176
TOPLAM	603.88 0	870.139	212.42 4	157.458	112.842	225.023	146.001	80.128	452.507	2.860.411

I. Büyük Suriye Planı

Büyük Suriye, kuzeybatıda Toros Dağları'ndan Sina'ya ve Akdeniz'den Fırat'a kadar uzanan ve zaman zaman Mezopotamya'ya ve Arap yarımadasına geçen coğrafi bir bölgedir¹⁶. Osmanlı Suriye'sinin ya da "Coğrafi Suriye" nin ırksal ve jeopolitik temelde birleşmesi için gerekçeler sunan King-Crane raporu, birleşik bir Suriye önermiştir¹⁷. Mart 1920'de Arap ileri gelenlerinin gerçekleştirdiği Şam Kongresi de

¹⁶ J. L. Booramra, "Christianity In Greater Syria: Surrender And Survival", *Byzantion*, Volume: 67, Number: 1, (1997), p.148.

¹⁷ FCO, 501/2.

Faysal'ı Filistin dahil olmak üzere Suriye kralı ilân etmişti¹⁸. Suriye'nin Arap, İngiliz ve Fransız birlikleri tarafından işgaliyle birlikte bölgelerin kontrolünü sağlamak için Şam'da General Allenby tarafından bir Arap yönetimi kurulmuştu. Suriye Milliyetçi Kongresi tarafından Mart 1920'de Suriye Kralı ilan edilen Hicaz Emir Faysal, Suriye'nin kendileri tarafından fethedilen bir eyalet olduğunu iddia etmesine rağmen 24 Nisan 1920'de Büyükelçiler Konferansı tarafından San Remo'da alınan karar uyarınca Irak ve Filistin idaresi İngiltere'ye, Suriye (Lübnan dahil) için de Fransa'ya verilmesi kararlaştırılmıştı¹⁹.

Kral Faysal'ın Fransız birlikleri tarafından Şam'dan çıkarılması²⁰, Suriyelilerin bağımsızlığını güçlü oranda teşvik etmiştir. Ancak “Büyük Suriye” ideallerini destekleyen Suriye Halk Partisi kurulmasına rağmen Suriye'nin birliği talepleri etrafından birleşenler, birbirini izleyen idari değişiklikler nedeniyle ortadan kalkmıştır²¹. Birleşik Suriye Devletinin yeniden kurulması ideali, San Remo'da Yüksek Kurul tarafından alınan kararların Araplarda yarattığı hoşnutsuzluktan

¹⁸ M. B. and H. G. L., “Syria and Lebanon: The States of the Levant under French Mandate”, *Bulletin of International News*, Volume: 17, Number: 14, Jul. 13, 1940, p. 842.

¹⁹ M. B. and H. G. L., “Syria and Lebanon: The States of the Levant under French Mandate”, *Bulletin of International News*, Volume: 17, Number: 14, Jul. 13, 1940, p. 842.

²⁰ Emir Faysal'ın Suriye kralı olarak taç giymesine rağmen Fransızlar Sykes-Picout ve Manda anlaşmasına göre Şam ve Halep'e girmişlerdi. Fransa'nın Suriye'deki yüksek komiseri General Gouraud, 1 Eylül 1920 tarihli bildiriyle, Halep'in 72.243 km²'lik bir saha üzerinde kurulan özerk bir bölgenin merkezi olduğunu ilân etmişti. Ayrıca bkz. Mahmoud Hretani, “Halep”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 15, İstanbul 1997, s. 247-248; Hicaz Emiri Faysal, Suriye Milliyetçi Kongresi tarafından Mart 1920'de Suriye Kralı ilan edilmişti. M. B. and H. G. L., “Syria and Lebanon: The States of the Levant under French Mandate”, *Bulletin of International News*, Volume: 17, Number: 14, (Jul. 13, 1940), pp. 841-851.

²¹ FCO, 501/2.

kaynaklanmıştır. Dolayısıyla 1920 yılında Suriye'nin parçalanmasının getirdiği rahatsızlıklar, Osmanlı Suriye'sinin yeniden kurulmasına yönelik talepleri doğurmuştur²².

San Remo Konferansı'nın dayattığı Suriye'deki Fransız manda idaresi sonrasında bölgede Arap-Fransız çatışmaları artmıştı. Temmuz 1920'de Beyrut-Şam arasında Han Meyselûn'da Fransızlar'ın Suriyeliler'i ağır bir yenilgiye uğratmasının ardından Suriye'de Faysal dönemi sona ererken Emir Faysal, Fransız kuvvetleri tarafından Şam'dan çıkarılarak Fransız Yüksek Komiserliği kurulmuştu. Manda yönetimi devrinde (1920-1946)²³ Fransa ilk iş olarak Trablusşam, Beyrut ve Sayda gibi önemli şehirleri Lübnan'a dahil ederek Osmanlı dönemindeki mutasarrıflık sınırlarını Suriye aleyhine genişletmişti²⁴.

Faysal'ın ölümü üzerine Abdullah, Suriye'deki Haşimi iddiasının taşıyıcısı olduğunu ve birlik için Arap hareketinin lideri olacağını ilan etmişti²⁵. Esasında bu manevralar, Suriye'de bağımsızlığa giden sürecin işaretleri olmuştur²⁶. Şöyle ki Kral Faysal'dan sonra Suriye'de bir monarşinin fikri kök salmıştır. Arap milliyetçileri, Suriye'nin Ürdün, Filistin ve Lübnan ile yeniden birleşmesi fikri etrafında toplanmıştır. Monarşistler, yalnızca Kral Abdullah'ı Suriye Tahtına aday olarak düşünmemişlerdir. Aynı zamanda Emir Abdülillah, 1926-28 yılları

²² FCO, 501/2.

²³ Fransız Manda idaresi, Suriye tarihinin en karanlık dönemlerden biridir. George Antonius, "Syria and the French Mandate", *International Affairs*, Volume: 13, Number: 4, (Jul.- Aug., 1934), p.528.

²⁴ Tufan Buzpinar, "Suriye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 37, İstanbul 2009, s.553.

²⁵ Yehoshua Porath, "Abdullah's Greater Syria Programme", *Middle Eastern Studies*, Volume: 20, Number: 2, (Apr., 1984), p.174.

²⁶ James A. Melki, "Syria and State Department 1937-47", *Middle Eastern Studies*, Volume: 33, Number: 1, Jan., 1997, p. 93.

arasında Suriye Devleti başkanı olan ve II. Abdülhamid'in damadı Damad Ahmed Nami Bey ve Suudi Arabistan Prensleri de adaylar olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca Büyük Suriye planında Kral Abdullah, sadece siyasi olarak değil aynı zamanda önde gelen dini lider olarak da düşünülmüştür. Bu fikir geniş ölçüde destek bulmasa da cumhuriyet fikrine bir alternatif olarak tartışılmıştır. Halep ve Suriye'nin kuzey kasabalarında, Kral Abdullah hareketine büyük destek verilmiştir. Özellikle 1946 yılı mayıs ayında Amman'dan Kral'ın iki elçisinin Halep'e yaptığı ziyaretle bu ilgi daha da artarken Aleviler de bu hareketin destekçileri arasında yer almıştır²⁷. Alevilerin yanı sıra Dürzi Şeyhlerin de Ürdün Kralı Abdullah'ı liderleri olarak görme eğilimi olmuştur²⁸.

Halep'te Şubat 1947'de Shuna'daki delegasyon başkanlığını yapan Tewfik Gharib Bey, Halep'ten Kral Abdullah'a bağlılık mektupları sunarak Suriye nüfusunun yüzde 75'inin Kraliyetçi olduğunu bildirmiştir. Halep'teki Büyük Suriye idealinin en etkili destekçileri arasında entelektüel bir Hıristiyan olan Monseigneur Fattal da yer almıştır. Büyük Suriye planında Halep ile Şam, kuzey ile Güney Suriye arasında var olan rekabet daha da derinleşmiştir. Halep, Humus ve Hama'da monarşist yanlısı ve anti-cumhuriyetçi düşünce kök

²⁷ Fransızlar, Büyük Suriye projesinden çekilmiştir. Fransızların bu politikası, eski Başbakan Hassan al-Hâkim önderliğindeki seçkin sınıf ve Danıştay eski Başkanı Said Haydar memnuniyetle karşılamıştır. Bu programın gerçekleştirilmesi için uyum içerisinde olmayan aynı zamanda da tek başına etki alanları da olmayan Hizb al Arabi (Arap Partisi), Jamaat al Ahrar (Liberal Derneği), Ulsbat al Arabi al Qaumi (Ulusal Arap Birliği) ve Baath al Qaumî (Ulusal rönesans) dört Şam grubu oluşmuştur. FCO, 501/2.

²⁸ FCO, 501/2.

salmıştır²⁹. Suriye'de Büyük Suriye Planına destek olan en etkili unsur, kabile liderleri ve Ordu olmuştur. Kasaba halkının büyük kısmı ve köylüler, Monarşist eğilimlere karşı kayıtsız kalırken Kral taraftarları çoğu monarşiyi, sürdürülebilir bir idari sistem olarak değil mevcut rejimden duydukları memnuniyetsizliğin bir alternatifi olarak düşünmüşlerdir³⁰.

Fransız Manda idaresi ile birlikte Filistin ile Ürdün'ün Suriye'den ayrılması, Filistin'de bir Yahudi ulusal evi kurulması, sosyal, coğrafi ve ekonomik nedenler, Arap ülkelerinde bölgesel düşmanlıkların ortaya çıkması Arap Milliyetçiliğinin ortaya çıkmasında itici bir güç olmuştur³¹. Daniel Pipes, Pan-Suriye milliyetçiliğinin purist ve pragmatik olmak üzere iki biçimde sınıflandırmıştır. Ona göre Puristler, Ortadoğu merkezli Pan-Arap milliyetçiliği ideolojisini redderken pragmatistler, bu ideolojiyi kabul etmiştir. Puristler, daha büyük birlik içinde olmaktansa kendi içinde eksiksiz bir Büyük Suriye devleti aramışlardı. Pragmatistler, Büyük Suriye'nin Arap ulusunun bir parçasını oluşturduğunu ve yaratılmasının bir Pan-Arap yönetimine doğru bir basamak olduğunu iddia ederken onlar için Suriye'nin birleşmesi bir son değil, daha büyük bir birimin inşası için bir araçtır. Ürdün Kralı Abdullah, pragmatistlerin sembolü olmuştur³².

²⁹ 22 Ağustos 1936 tarihli konsolosluk raporunda: Kudüs ve Filistin toprakları, hala Güney Suriye olarak adlandırılmıştır. FCO, 501/2.

³⁰ FCO, 501/2.

³¹ FCO, 501/2.

³² Pragmatistler, Qawmiya'dır (milliyetçilik), Puristler ise wataniya (vatanseverlik) olarak kavramsallaştırılmıştır. Daniel Pipes, Greater Syria, Oxford University Press, New York 1990.

Arap Dünyasının Tavrı

20 Eylül 1946'dan itibaren Halep, Harim, İdlib, Jisr al-Shuqur ve Bedevi kabileleri arasında Büyük Suriye planı lehine güçlü bir propagandalar yürütülmüştür³³. Ürdün Kralı Abdullah, Arap Filistin Komitesi başkanlığı ile birlikte Filistin, Lübnan, Ürdün, Suriye ve Irak'ı da kapsayacak şekilde Büyük Suriye Konseyi başkanlığını sunmuştur. Büyük Suriye planına destek veren Suriyeli azınlık, General Edward L.Spears tarafından finanse edilirken Lübnan'ın Moskova elçisi Khalil Taqi-al-Din, Stalin ile yaptığı röportajda Sovyet Beyrut elçisi Daniel Solod'un daha önceki vaatlerine rağmen Sovyet desteğine güvenmemesini tavsiye etmiştir³⁴. Ürdün Kral'ı açısından en tehlikeli grup, ülkedeki aydın sınıfı olmuştur. Bu sınıflar, Kral Abdullah'ın monarşi fikri anlayışına karşı tavr almışlardı. Esasında bu sınıflar, Dr. Abu Ghanimah'ın Kampına katılmaya zorlandığından bir cumhuriyet fikri etrafında birleşmeleri kaçınılmaz olmuştur³⁵.

Suudi Arabistan Kralı (İbn Saûd) projeye karşı çıkmıştır. İbn Suud, Suriye ve Lübnan'daki mevcut statüyü savunmuştur. Suud Kralı, Arap dünyasının barışı ve güç dengesi açısından Büyük Suriye planı yararlı bulmamıştır³⁶. Lübnan'da devlet başkanı Edde Emile de Büyük Suriye planı kapsamında Kuzey Lübnan (Tripoli) ve Güney Lübnan'daki (Şiiler) Müslüman yerleşim bölgelerinin Suriye'ye katılmasıyla Lübnan'da katı bir Hıristiyan çoğunluğu elinde

³³ FOIA, CREST, *Greater Syria Plan*, February 4, 1947.

³⁴ FOIA, CREST, *Arab Palestine Committee: Greater Syria Plan*, February 6, 1947.

³⁵ FOIA, CREST, *Greater Syria Plan*, February 4, 1947.

³⁶ FOIA, CREST, *Candidacy of Faysal for Throne of Syria: Greater Syria Plan*, January 16, 1947.

bulunduracaklarından bu planı desteklediğini ilan etmiştir. Aynı zamanda Büyük Suriye planının gerçekleşmesinin Edde'nin iktidara dönme ihtimalini de doğurmuştur³⁷. Fransız konsolosları, Lübnan'da Hristiyanların genellikle Fransa için elverişli olduğunu, Müslüman grupların ise genellikle İngiliz desteğini tercih ettiğini bildirmiştir³⁸. Irak'ın Savaş eski Bakanı Taha Hashimi, 1947 Nisan ayı sonlarında Beyrut ziyaretinde Ürdün Kralı Abdullah'ın Büyük Suriye'yi kurulmasının, Suriye, Lübnan ve Filistin ve Irak'ın bağımsızlığı için bir tehdit olacağını bildirmiştir³⁹. Kral Tal'al da Arap ülkeleri ile iş birliğini sürdürme istediğinden dolayı Büyük Suriye Planına karşı çıkmıştır⁴⁰.

Suriye Sosyal Milliyetçi Partisi lideri Antun Sadi, Ürdün Kralı Abdullah'ın öngörülen Büyük Suriye planının en etkili savunucularından olmuştur. Abdullah'ın gerici, mezhepçi eğilimlerine rağmen birleşmeden doğan faydaların dezavantajlardan daha ağır basacağına inanmıştır⁴¹. 1948 yılı kasım ayının ortasında dönemin Suriye Bayındırlık Bakanı, Irak eski Başbakanı Cemil Midfai ve Muhammed Sadr'ın diğer Irak liderleriyle birlikte Kral Abdulah'ı aşağıdaki koşullarla Büyük Suriye planını yürürlüğe koymaya çağırıldığını bildirmiştir. Bu koşullar, şu şekildedir⁴²:

³⁷ FOIA, CREST, *Greater Syria Plan*, January 1, 1947.

³⁸ William I. Shorrock, "The French Presence in Syria and Lebanon Before the First World War, 1900-1914", *The Historian*, Volume: 34, Number: 2, (February, 1972), p. 298.

³⁹FOIA, CREST, *Attitude of Taha Hasimi Toward The Greater Syria Plan*, June 5, 1947.

⁴⁰FOIA, CREST, *Opposition of King Tal'al to Greater Syria Plan*, October 31, 1951.

⁴¹ FOIA, CREST, *S.P.P. Espousal of Abdullah's Greater Syria*, August 28, 1947.

⁴² FOIA, CREST, *Statements of Ahmad Rifa'i Concerning Greater Syria*, December 22, 1948.

“Mısır'a Necef bölgesi verilecek, 1920'de Lübnan tarafından ilhak edilen dört Suriye bölgesi Büyük Suriye'ye dahil edilecek ya da Lübnan'ın Beyrut bölgesini elinde tutması durumunda Trablus, Akkar, güney ve Biqa'nın ilçeleri Büyük Suriye'ye dahil edilecek”.

Büyük Suriye'yi birleştirme çabaları başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ancak Daniel Pipes, Büyük Suriye planı gibi bir dizi olayın Arap Birliği'nin kurulmasını, Cemal 'Abdunnasır'ın yükselişini ve Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin oluşumunu tetiklediğini değerlendirmiştir⁴³.

⁴³ Daniel Pipes, Greater Syria, Oxford University Press, New York 1990, s.6.

Sonuç

Suriye, I. Cihan Harbi sürecinde kaybedilmemesi için büyük kayıpların verildiği bir coğrafya olmuştur. Osmanlı Devleti, Suriye'nin jeopolitiği hassasiyeti dolayısıyla buraya özel bir ehemmiyet vermiştir. Suriye toprakları, yüzyıllar boyunca çeşitli ırkları ve inançları barındırırken çoğu kendi izlerini bırakmayı başarmıştır. Ancak San Remo'nun dayattığı Manda sınırları, Türk idaresi altındaki Filistin, Ürdün ve Suriye'de var olan ırksal ve ekonomik birliği parçalamıştır. Özellikle Birleşik Suriye Devletinin yeniden kurulması talepleri, San Remo'da Yüksek Kurul tarafından onaylanan Osmanlı Suriye'nin parçalanmasının Araplarda yarattığı hoşnutsuzluktan kaynaklanmıştır. Dolayısıyla 1920 yılında Suriye'nin parçalanmasının getirdiği rahatsızlıklar, Osmanlı Suriye'sinin yeniden kurulmasına yönelik talepleri doğurmuştur. Kral Faysal'ın Fransız birlikleri tarafından 1920'de Şam'dan çıkarılması, Suriyelilere birlik ve bağımsızlığını güçlü oranda teşvik etmiştir. Ancak Fransızların "Büyük Suriye" ideallerini destekleyen birbirini izleyen idari değişiklikler nedeniyle ortadan kalkmıştır. Arap dünyasının bazı lider ve temsilcileri Büyük Suriye Planına destek verirken diğer bu plana şiddetle karşı çıkmıştır. Büyük Suriye Planı, başarısızla sonuçlanmıştır. Ancak Pan-Suriye milliyetçiliğinin rolünü ortaya çıkarmada itici bir rolü olmuştur. Dönemin Arap dünyasını derinden etkilemiştir.

KAYNAKÇA

I. Arşivler

Amerikan Arşivleri

FOIA, CREST, *Greater Syria Plan*, February 4, 1947.

FOIA, CREST, FOIA, CREST, *Arab Palestine Committee: Greater Syria Plan*, February 6, 1947.

FOIA, CREST, *Attitude of Taha Hasimi Toward The Greater Syria Plan*, June 5, 1947.

FOIA, CREST, *Greater Syria Plan*, January 1, 1947.

FOIA, CREST, *Candidacy of Faysal for Throne of Syria: Greater Syria Plan*, January 16, 1947.

FOIA, CREST, *S.P.P. Espousal of Abdullah's Greater Syria*, August 28, 1947.

FOIA, CREST, *Statements of Ahmad Rifa'i Concerning Greater Syria*, December 22, 1948.

FOIA, CREST, *Opposition of King Tal'al to Greater Syria Plan*, October 31, 1951.

İngiliz Arşivleri

Foreign and Commonwealth Office (FCO)

FCO, 501/2.

Foreign Office (FO)

FO, 406/83.

II. Kaynak Eser ve İncelemeler

ANTONIUS, George; "Syria and the French Mandate", *International Affairs*, Volume: 13, Number: 4, (Jul. - Aug., 1934), pp. 523-539.

BOOJAMRA, J. L., "Christianity In Greater Syria: Surrender And Survival", *Byzantion*, Volume: 67, Number: 1, (1997), pp. 148-178.

BUZPİNAR Tufan, "Havran", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 16, 1997, s.539-541.

_____ ; "Suriye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 37, 2009, s.550-555.

DENİNG, B. H., "Greater Syria: A Study in Political Geography", *Geography*, Volume: 35, Number: 2, (June, 1950), pp.110-123.

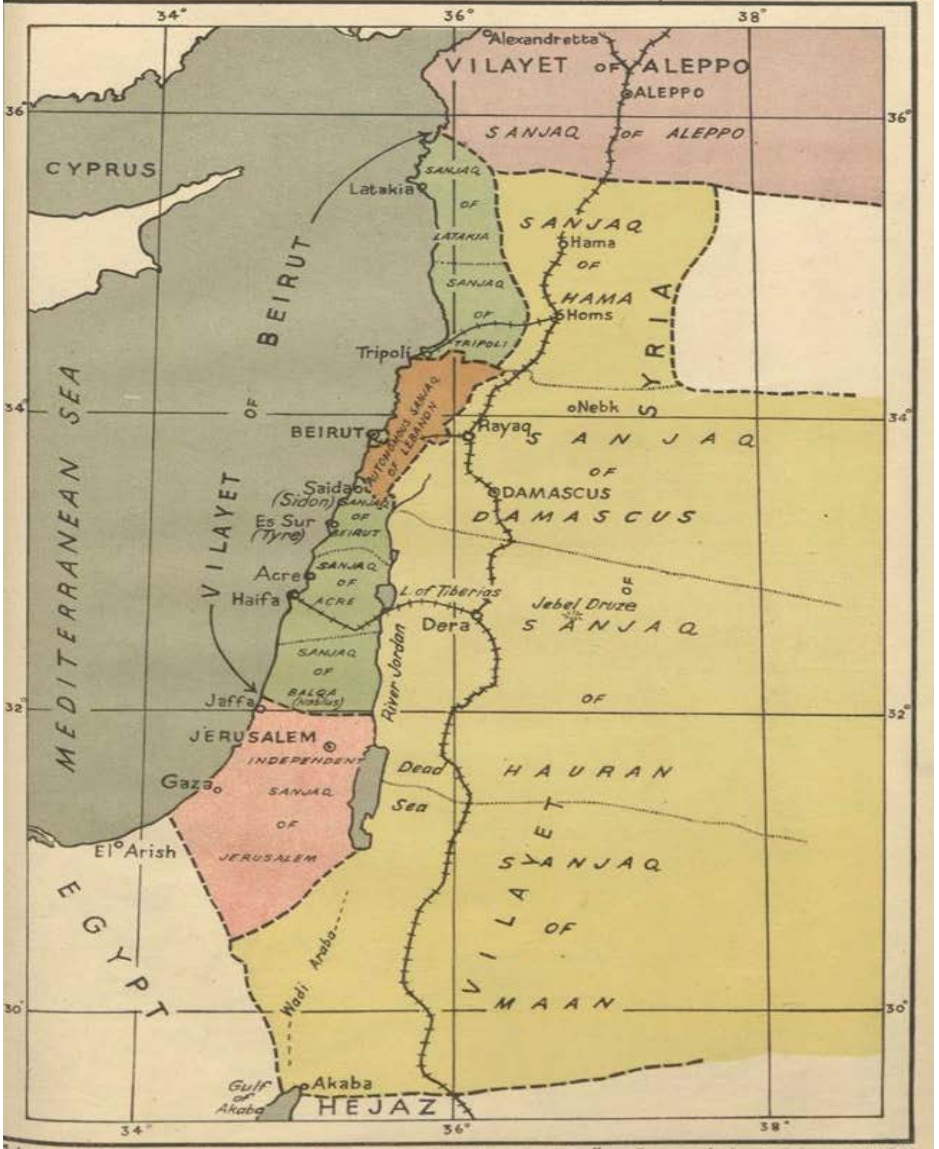
HRETANİ, Mahmoud, "Halep", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 15, 1997, s. 247-248.

- KIRK, G. E., "Cross-Currents within the Arab League: The Greater Syria Plan", *The World Today*, Volume: 4, Number: 1, (Jan. 1948), pp. 15-25.
- MANTRAN, Robert, "Hamâ", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 15, İstanbul 1997, s. 396-398.
- MELKİ, James A., "Syria and State Department 1937-47", *Middle Eastern Studies*, Volume: 33, Number: 1 (Jan., 1997), pp. 92-106.
- M. B. and H. G. L., "Syria and Lebanon: The States of the Levant under French Mandate", *Bulletin of International News*, Volume: 17, Number: 14, (Jul. 13, 1940), pp. 841-851.
- PİPES Daniel, *Greater Syria*, Oxford University Press, New York 1990.
- PORATH, Yehoshua "Abdullah's Greater Syria Programme", *Middle Eastern Studies*, Volume: 20, Number: 2, (Apr., 1984), p. 174.
- SHORROCK, William I., "The French Presence in Syria and Lebanon Before the First World War, 1900-1914", *The Historian*, Volume: 34, Number: 2, (February, 1972), pp. 293-303.
- ZACHS, Fruma *The Making of a Syrian Identity: Intellectuals and Merchants in Nineteenth Century Beirut, Social, Economic and Political Studies of the Middle East and Asia*, Brill, Leiden 2005.
- BURNS, Ross, *Damascus: A History*, Routledge, London 2005.
- PROVENCE, Michael *Great Syrian Revolt: And the Rise of Arab Nationalism*, University of Texas Press, Texas 2005.

EKLER

EK-I

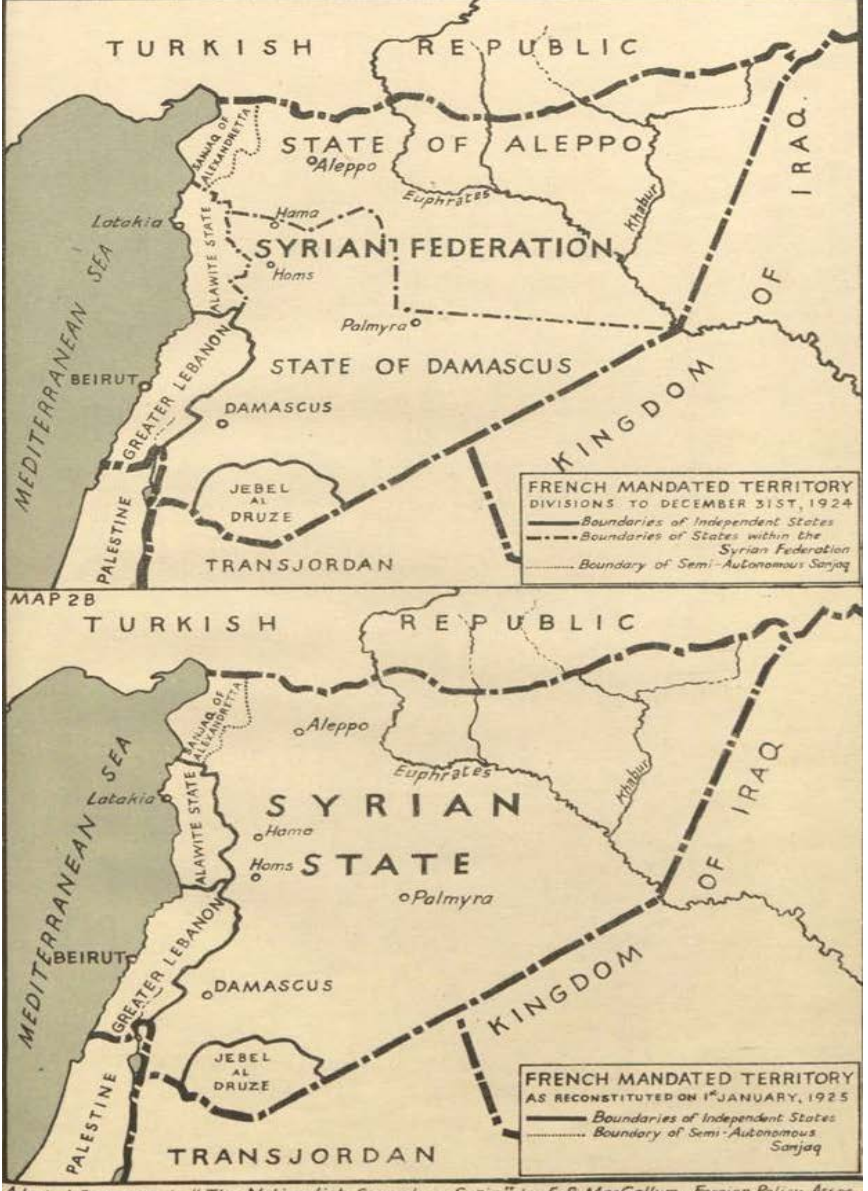
Türk Hâkimiyeti Dönemi Suriye ve Çevresi Haritası

Kaynak: FCO, 501/2. (7 Nisan 1947)

EK-II

1924 ve 1925 yılı Suriye Haritası

Kaynak: FCO, 501/2.

EK-III

Suriye ve Lübnan Sınırları

Kaynak: FCO, 501/2.

16. BÖLÜM

NUTUK'UN YAZILMASI VE SÖYLENMESİNDE UYGULANAN STRATEJİ

Mehmet ÇANLI*

Giriş

Bilindiği gibi Nutuk, Atatürk tarafından 15-20 Ekim 1927 tarihleri arasında, CHF'nin ikinci kurultayında okunmuş bir metindir.⁴⁴ Nutuk, anlattığı olaylar ile ilgili tartışmalarda sürekli olarak referans gösterilen bir eser olması açısından Cumhuriyet tarihinin en önemli yazılı metinlerinden biridir. Bu sebeple birçok yazar ve akademisyen tarafından incelenmiş ve söylenişinin 50., 70. ve 75. yıllarında onun hakkında akademik etkinlikler düzenlenmiştir.

Bu etkinliklerde sunulan bildirimler ile hazırlanan doktora tezleri, yapılan sadeleştirmeler, özetler, değerlendirmeler ve yorumlar kitap olarak da yayınlanmıştır. Ayrıca Nutuk; çok sayıda toplantı, bilgi şöleni, panel, sempozyum, konferans ve yayında temel kaynak olarak kullanılmıştır.⁴⁵ Bunların dışında, Nutuk hakkında basın ve yayın organlarında çok çeşitli yorum ve değerlendirmeler yapılmıştır.⁴⁶

Tüm bu faaliyetlerde yapılan yorum ve değerlendirmeler genel olarak; Nutuk'un ne olduğu, ne maksatla yazıldığı, içeriği, içeriğindeki konuların objektifliği veya subjektifliği,⁴⁷ hangi edebi yazın türüne

* Dr. Kur. Alb. (E).

⁴⁴ İsmet Giritli, “Okunuşunun 75. Yılında Büyük Nutuk”, **Yetmişbeşinci Yılında Büyük Nutuk'u Anlayarak Okumak, Bilgi Şöleni, 17-18 Ekim 2002**, Ankara, Bildiriler, ATAM, Ankara, 2003, s. 1; Bilal N. Şimşir, **Atatürk'ün Büyük Söylevi Üzerine Belgeler**, TTK Yayınları, Ankara, 1991, s. ix.

⁴⁵ Hakan Uzun, **Atatürk ve Nutuk**, Siyasal Yayınları, Ankara, 2006, s. xix-xxxiv.

⁴⁶ İsmail Arar, “*Büyük Nutuk'un Kapsamı, Niteliği, Amacı*”, **Atatürk'ün Büyük Söylevi'nin 50. Yılı Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar**, TTK Basımevi, Ankara, 1980, s. 155-163.

⁴⁷ Cemil Koçak, “*Nutuk ve Diğerleri*”, **70. Yılında Ulusal ve Uluslararası Boyutlarıyla Atatürk'ün Büyük Nutuk'u ve Dönemi**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Tarih Bölümü, Ankara, 1999, s. 137; Afet İnan, **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler**, Türkiye İş Bankası Yayınları, 13. Basım, İstanbul, 2014, s. 127; Ergün Aybars, “*Nutuk*”, **70. Yılında Ulusal ve Uluslararası Boyutlarıyla Atatürk'ün Büyük Nutuk'u ve Dönemi**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Tarih Bölümü, Ankara, 1999, s. 7; Seçil Karal Akgün, “*Sempozyum Açış Konuşması*”, **70.**

girdiği, kullanılan dilin özelliği ve edebi değeri gibi konular üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Bunlar incelendiğinde, Nutuk hakkında birbirinden oldukça farklı fikirler ileri sürüldüğü görülmektedir. Yapılan yorum ve değerlendirmeleri genel olarak birbirinin zıddı iki farklı bakış açısı etrafında toplamak mümkündür. Bunlardan birine göre Nutuk doğruluğu tartışılmaz tarihi bir belge, diğerine göre ise objektiflikten uzak ve doğruluğu tartışmalı bir metindir.

Bu iki farklı bakış açısının, Nutuk'un içeriği ve hazırlandığı dönemin koşullarından ziyade, kişilerin dünya görüşlerinden kaynaklandığı değerlendirilmektedir. Çünkü hiç kimsenin; etkileri halâ hissedilen tarihi olayların ve siyasi fikirlerin, yani sübjektif olması gayet doğal olan hususların kaynağı olan konuların anlatıldığı bir eser ile ilgili olarak tamamen tarafsız olması mümkün değildir.

Dikkat çeken diğer bir husus ise, yapılan yorum ve değerlendirmelerin genellikle bu fikirleri ileri süren kişilerin mesleki bakış açılarından etkilenmiş olmasıdır. Örneğin tarihçiler Nutuk'u genellikle tarihi olaylar açısından değerlendirirken, edebiyatçılar kullanılan dil ve metnin edebi değeri açısından değerlendirmektedirler.⁴⁸

Bu durumun, Nutuk ile ilgili yorum ve değerlendirmelerin bir yönünün daima eksik kalmasına sebep olduğu değerlendirilmektedir. Çünkü Nutuk; tarihçi, politikacı, edebiyatçı, felsefeci ve diğer birçok meslek grubunun bakış açısıyla incelenmesine ve hakkında çok değişik yorum ve değerlendirmeler yapılmasına rağmen, onun genel yapısı, ne olduğu, ne maksatla ve nasıl hazırlandığı hakkında askeri bakış açısıyla yapılmış herhangi bir yorum ve değerlendirmeye rastlanmamıştır.

Hâlbuki Atatürk, ilköğretim hariç tüm eğitimini askeri okullarda görmüş ve meslek yaşamında da ülkenin değişik bölgelerindeki askeri birliklerde görev yapmıştır. Yani yaşamının büyük bir bölümü askeri camia içinde geçmiştir. Bu sebeple, özel mektupları ve yazışmaları hariç, 1927 yılından önce yazdığı yazıların önemli bir bölümü askeri yazışmalardan oluşmaktadır. Öte yandan; yazdığı ve tercüme ettiği kitaplar ile tuttuğu not defterlerindeki yazıların çoğu da askerlikle ilgilidir.

Yılında Ulusal ve Uluslararası Boyutlarıyla Atatürk'ün Büyük Nutuk'u ve Dönemi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Tarih Bölümü, Ankara, 1999, s. 1.

⁴⁸ Arar, s. 152-155.

Askeri yazılar ise askeri yazışma kurallarına uygun olarak yazılmaktadır. Askeri yazışma kurallarına göre her yazılı metnin belirlenmiş bir şekli, formatı ve jargonu vardır. Orduda bu konuya büyük önem verildiğinden, askeri yazışmaların nasıl yapılacağı askeri okullarda ders olarak okutulmaktadır. Nitekim Atatürk'ün Harp Akademisi'nde gördüğü derslerden biri de "kitabeta-i askeriye" isimli "askeri yazışma" dersidir.⁴⁹

Tüm bu hususlar göz önüne alındığında, hayatı boyunca bu formatlara uygun olarak yazı yazmaya alışmış olan Atatürk'ün, Nutuk'un yazılmasında herhangi bir edebi türden ziyade askeri yazışma kurallarından ve askeri yazı formatlarından etkilenmesinin daha yüksek bir ihtimal olduğu değerlendirilmektedir. Fakat şimdiye kadar yapılan araştırmalarda Nutuk'un tasnifinin ve dilinin bu açıdan incelendiği bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Benzer bir durum, Nutuk ile ilgili olarak yapılan içerik analizlerinde de görülmektedir. Bu analizlerde; metnin kurgusal yapısı, bölümlere ayrılan sayfa sayılarındaki dikkat çekici orantısızlık ve anlatılan olaylar hakkında değerlendirmeler yapılmakla birlikte bunun sebebi ve maksadı tam olarak açıklanmamaktadır.⁵⁰ Nutuk'un ileride ortaya çıkabilecek tehditlere karşı bir uyarı olduğunu⁵¹ ve hatta onun bir strateji olduğunu ileri sürenler de bunun nasıl yapıldığı, yani metnin düzenlenmesinde uygulanan belirli bir strateji olup olmadığı hakkında detaylı bir bilgi vermemektedir.⁵²

Hâlbuki Atatürk, hayatı mücadele olarak gören ve hayatta başarılı olmak için mücadelede başarılı olmak gerektiğine inanan bir insandır.⁵³ Herhangi bir mücadelede başarılı olmak için, belirli bir stratejinin uygulanması zorunludur. Çok erken yaşlarda bunun farkına varan Atatürk, Harp Okulu yıllarından itibaren strateji ile ilgili konulara

⁴⁹ Cemil Sönmez, **Atatürk'ün Yetiştirilmesi ve Öğretmenleri**, ATAM, Ankara, 2014, s. 189-195.

⁵⁰ Örnek bir içerik analizi hakkında geniş bilgi için bkz. Uzun, s. 77.

⁵¹ Süha Sevik, "*Sempozyum Açış Konuşması*", **70. Yılında Ulusal ve Uluslararası Boyutlarıyla Atatürk'ün Büyük Nutuk'u ve Dönemi**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Tarih Bölümü, Ankara, 1999, s. 3.

⁵² Örneğin Tezer, Nutuk'un bir savunma ve bir strateji olduğunu belirtmesine rağmen bu stratejinin ne olduğu konusunda bir açıklama yapmamıştır. Engin Tezer, "*Tartışmalar ve Açıklamalar*", **Atatürk'ün Büyük Söylevi'nin 50. Yılı Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar**, TTK Basımevi, Ankara, 1980, s. 26.

⁵³ İnan, s. 129.

büyük bir önem vermiş ve bu alanda kendisini geliştirmek için büyük bir çaba göstermiştir. Okulda edindiği strateji ile ilgili bilgilerini meslek yaşamına başladıktan sonra verdiği mücadelelerde ve savaş meydanlarında da titizlikle uygulayarak mükemmelleştirmiştir.

Meslek yaşamı boyunca defalarca askeri karar verme usullerine göre durum muhakemeleri ve durum değerlendirmeleri yapmış, bunların sonucuna göre emirler vermiş ve harekâtlar icra etmiştir. Hatta bu uygulamalardan edindiği tecrübeler sonucunda “Taktik Meselesinin Çözümü ve Emirlerin Yazılmasına İlişkin Öğütler” isimli bir eser bile kaleme almıştır.⁵⁴ Fakat Nutuk’un askeri karar verme usulleri açısından incelendiği herhangi bir esere de rastlanmamıştır.

Bu araştırmada; yukarıda belirtilen hususlara bir açıklık getirmek amacıyla; Nutuk yazılırken ve söylenirken askeri yazışma usullerine uyulup uyulmadığı, metnin genel düzeninin askeri karar verme usulleri ile ilgisi olup olmadığı, yazılması ve söylenmesinde belirli bir strateji takip edilip edilmediği ve eğer edilmişse nasıl bir strateji takip edildiği tespit edilmeye çalışılacaktır.

Bunun için öncelikle, Nutuk yazılmadan önce meydana gelen gelişmeler incelenecek ve bu gelişmelerin Nutuk’un yazılması ve içeriğinin düzenlenmesi üzerinde bir etkisi olup olmadığı araştırılacaktır. Daha sonra, Nutuk’un ne olduğu ve ne maksatla hazırlandığı ortaya konulacaktır. Bundan sonra da, bu iki hususta elde edilen verilere dayanarak, Nutuk’un metnin askeri yazışma kuralları ve askeri karar verme usulleri ile benzerliği olup olmadığı ve onun hazırlanması ve söylenmesinde herhangi bir strateji uygulanıp uygulanmadığı incelenecektir.

1. Nutuk Hazırlanmadan Önce Meydana Gelen Önemli Olaylar

Milli Mücadele sırasında TBMM’de, değişik siyasi görüşler etrafında gruplaşmalar meydana gelmiş ancak dış düşmanlara karşı verilen mücadele ön planda olduğundan bu durum sert çatışmalara dönüşmeden savaş sonuna kadar devam etmiştir. Meclis’te, Atatürk liderliğinde bir Müdafaa-i Hukuk Grubu kurulmuş ve çok farklı görüşlerden olan muhalif grup ikinci grup adı altında bir araya

⁵⁴ Mustafa Kemal, **Taktik Meselesinin Çözümü ve Emirlerin Yazılmasına İlişkin Öğütler**, ATASE Yayınları, 3. Baskı, Ankara, s. III-12.

toplantılmıştır. Bundan sonra, Atatürk'ün önderliğini yaptığı grup birinci grup, muhalefet ise ikinci grup olarak adlandırılmaya başlanmıştır.

Bu dönemde muhalefet, siyasi veya felsefi bir bütünlük oluşturmamasına rağmen, Atatürk'ün aşırı güçlenerek bir diktatör olacağı söylemi üzerinde yoğunlaşmış, dolayısıyla muhalefet içinde birbirinden çok farklı dini, sosyal, siyasi ve kültürel altyapılara sahip insanlar bir araya gelebilmişlerdir. Malta'dan dönen Atatürk'ün bazı yakın arkadaşları da bu muhalefet hareketine katılınca, saflar daha da belirginleşmiştir.⁵⁵ Nitekim bu gelişmeleri yakından takip eden ve savaş sonrasında siyasi çekişmelerin şiddetleneceğini değerlendiren Atatürk, daha Büyük Taarruz sırasında, Afyon'da, Halide Edip (Adıvar) Hanım ile yaptığı bir konuşmada; "*Yunanlılardan sonra birbirimizle kavga edeceğiz, birbirimizi yiyeceğiz.*" demiştir.⁵⁶

Gerçekten de Mudanya Mütarekesi'nin hemen ardından Milli Mücadele'yi başlatan ve yürüten lider kadro arasında fikir ayrılıkları belirginleşmeye başlamıştır. Bu fikir ayrılıkları ve çekişmeler genel olarak yeni kurulmakta olan devletin alacağı şekil ve yönetim sistemi ile yapılacak yeniliklerde uygulanacak usul gibi konulardan kaynaklanmıştır.⁵⁷

İlk olarak Lozan Barış Konferansı görüşmelerine gidecek heyet konusunda başlayan tartışmaların ardından, saltanatın kaldırılması konusunda da Atatürk ve bazı arkadaşlarının oldukça farklı düşündükleri ortaya çıkmıştır. Arkadaşlarının bir kısmı saltanatın kaldırılması aleyhinde fikir beyan etmişler ve bu tavırlarını çeşitli vesilelerle ortaya koymuşlardır.⁵⁸ Bu gelişmeler üzerine muhalefet; milletvekili seçilmek için o gün ülke toprakları içinde bulunan bir yerde doğmak veya kendi seçim bölgesinde yerleşmiş olmak şartı getiren bir yasa teklifi ile bu şartları taşımayan Atatürk'e karşı mücadele ve saldırılarını bir ileri aşamaya taşımıştır.

⁵⁵ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2004, s. 470-473.

⁵⁶ Halide Edip Adıvar, **Türk'ün Ateşle İmtihanı, İstiklal Savaşı Hatıraları**, Can Sanat Yayınları, 15. Baskı, İstanbul, 2017, s. 289.

⁵⁷ Lider kadro arasındaki fikir ayrılıkları konusunda geniş bilgi için bkz. Hüsnü A. Göksel, "*Yakın Tarihimizden Küçük Bir Mozayik*", **70. Yılında Ulusal ve Uluslararası Boyutlarıyla Atatürk'ün Büyük Nutuk'u ve Dönemi**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Tarih Bölümü, Ankara, 1999, s. 93-110.

⁵⁸ Atatürk, Nutuk, s. 504-511.

Atatürk, henüz hiçbir önemli inkilâp yapılmadan kendisine ve yeniliklere karşı mecliste gösterilen muhalefetin, gelecekte yapmayı planladığı inkılaplara daha da sert bir karşı koyma yoluna gidebileceğini anlamıştır. Bu kadar farklı görüşlere sahip milletvekilleri ile köklü bir inkılabın gerçekleştirilmesinin mümkün olmayacağını değerlendirdiğinden, hükümet üyeleri ve Müdafaa-i Hukuk Grubu ile görüşerek yeni milletvekili seçimlerinin yapılmasına karar vermiştir. Böylece, 1 Nisan 1923'te TBMM'de yeni seçimlerin yapılması karar altına alınmıştır.

Atatürk, bu seçimde milletvekili olacak kişilerin yapılacak inkılapları destekleyecek yapıdaki kişiler olması için gerekli her türlü tedbiri almıştır.⁵⁹ Fakat bu kadar hassasiyet gösterilmesine rağmen, yeni Meclis'te de çok kısa bir süre içinde gizli bir muhalif grup ortaya çıkmıştır.⁶⁰ Cumhuriyet'in ilanından sonra, muhalefet meclis dışına da taşmış ve ülkenin değişik bölgelerinde bazı muhalif hareketler ortaya çıkmıştır. Bu muhalefetin en fazla tedirginliğe sebep olanı, Atatürk'ün yakın arkadaşlarından gelen tepkiler olmuştur.⁶¹

Atatürk, bu muhalefet hareketine katılan eski arkadaşlarının Halife ile yakın ilişki içinde olduklarını ve onu kendisi ile mücadelelerinde bir dayanak olarak kullanmaya çalıştıklarını düşündüğünden, 3 Mart 1924'te TBMM'de alınan bir kararla halifeliğin kaldırılmasını sağlamıştır. Fakat halifeliğin kaldırılması ile birlikte muhalefet hareketleri, etkin dini grupların da çabalarıyla, toplumsal boyutta daha fazla taraftar bulmaya başlamıştır. Atatürk, bu muhalefetin orduyu arkasına almaya çalışan bazı birlik komutanları vasıtasıyla bir komploya yönlendirilebileceğini düşünmüş ve hem asker hem de milletvekili olan kişilerin bunlardan birini tercih etmesini sağlayarak buna karşı tedbirler geliştirmeye çalışmıştır.⁶²

Bu gelişmelerin ardından Refet (Bele) Paşa, Rauf (Orbay) Bey ve Adnan (Adıvar) Bey Halk Fırkası'ndan istifa etmiş ve meclisteki muhalif hareket kendini açıkça göstermeye başlamıştır. 17 Kasım 1924 tarihinde bunlara Ali Fuat (Cebesoy) ve Kazım (Karabekir) Paşaların da katılımıyla Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulmuştur.⁶³

⁵⁹ Atatürk, Nutuk, s. 532-536.

⁶⁰ Atatürk, Nutuk, s. 584.

⁶¹ Atatürk, Nutuk, s. 596-601.

⁶² Atatürk, Nutuk, s. 617-632.

⁶³ Utkan Kocatürk, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi**, TTK Basımevi, Ankara, 2000, s. 425.

Meclis'te ve basında oluşan muhalefet hareketleri devam ederken, bir yandan da 13 Şubat 1925 tarihinde Şeyh Said İsyanı çıkmış ve hızla geniş bir bölgeye yayılmıştır. Bu sırada Atatürk'e karşı bazı suikast girişimleri ortaya çıkarılmış, bu kapsamda Yunanistan'dan suikast için Türkiye'ye giren ve yakalanan bir Ermeni komitacı yargılanarak idam edilmiştir.

Bu gelişmelerin, ülkenin bütünlüğünü ve rejimin güvenliğini tehdit eder bir durum yarattığını değerlendiren Hükümet, 4 Mart 1925'te Takrir-i Sükûn Kanunu'nu çıkararak oldukça sert tedbirler almıştır. Bu kapsamda, Ankara ve Diyarbakır'da iki İstiklal Mahkemesi kurulmuş, Şeyh Said İsyanı elebaşları yakalanıp Diyarbakır'da yargılanmaya başlanmıştır. Bunun ardından, 3 Haziran 1925'te, bu isyanla irtibatlı olduğu gerekçesiyle Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kapatılmıştır.

Bu isyanlara ve muhalif hareketlere rağmen bir yandan da inkılaplara devam edilmiştir. Fakat inkılaplara devam edildikçe, yapılan yeniliklere karşı direniş daha da artmıştır. Bu kapsamda; 14 Kasım 1925'te Sivas'ta, 22 Kasım 1925'te Kayseri'de, 24 Kasım 1925'te Erzurum'da, 25 Kasım 1925'te Rize'de, 26 Kasım 1925'te Maraş'ta ve 4 Aralık 1925'te Giresun'da şapka ve kılık kıyafet alanında yapılan inkılaplara karşı gösteriler yapılmıştır. Bu gösteriler kararlılıkla bastırılmıştır.

Ordu birlikleri kullanılarak bastırılan isyanlar ve mahkemeler vasıtasıyla ortadan kaldırılan direnişlerin ardından, bu sefer de önemli bir suikast olayı ortaya çıkarılmıştır. 15 Haziran 1926'da, o sırada yurt gezisine çıkmış olan Atatürk'e İzmir'e geldiğinde yapılmak üzere planlanan bir suikast girişimi tespit edilmiştir. İttihat ve Terakki Fırkası kökenli bazı kişilerin planladığı anlaşılan bu olayın ardından İstiklal Mahkemesi Ankara'dan İzmir'e taşınmış ve Milli Mücadele'yi yürüten kadroların da içinde bulunduğu geniş bir tutuklama faaliyeti başlamıştır.

İstiklal Mahkemesi hızlı bir şekilde faaliyete geçerek suikast ile bağlantılı görülenlerin bir kısmını idama, bir kısmını da çeşitli hapis cezalarına mahkûm etmiştir. İki yıl kadar faaliyetlerine devam eden İstiklal Mahkemeleri, durumun kontrol altına alınması üzerine, 7 Mart 1927'de kapatılmıştır.⁶⁴ Bu gelişmelerin ardından Atatürk, Nutuk'u yazmaya karar vermiş ve bunun için yaptığı hazırlıklar sırasında, 22-23

⁶⁴ Arar, s. 131-132.

Mayıs 1927 gecesi aşırı yorgunluktan kaynaklandığı söylenen bir kriz geçirmiştir.⁶⁵

Görüldüğü gibi, 1923'ten sonra saltanatın ve halifeliğin kaldırılması ve birçok alanda inkılaplara başlanması; Cumhuriyet idarecilerine karşı halktan, meclisten ve ordu kademelerinde görev yapan bazı kişilerden bir direnişin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu durum, inkılapları yapan kadroda bir karşı devrim endişe ve korkusu yaratmıştır. Bu korkuyu; gerek Meclis'te, gerek kamuoyu önünde yapılan bazı konuşmalar, yazılar ve olaylar daha da artırmıştır. Şeyh Sait İsyanı ise yeni kurulan devleti ve onun yeni rejimini ciddi bir şekilde tehdit eder duruma gelmiştir.⁶⁶

Böylece 1925-26 yılları, yeni kurulan Cumhuriyet'in en bunalımlı yılları olmuştur. Bu sebeple, iç karışıklıkların had safhaya ulaştığı bu iki yıl boyunca savunma refleksi içine giren rejim, İstiklal Mahkemelerinin kurulması ile oldukça sertleşmiştir.⁶⁷ 1927 yılına gelindiğinde, artık bu mücadele bir sonuca ulaşmış, Atatürk ve onunla beraber hareket edenler yeni kurulan cumhuriyet rejiminin daha güvende olduğunu hissetmeye başlamışlardır.

Bunun üzerine, inkılapları destekleyecek kişilerden oluşan yeni bir meclis oluşturmak maksadıyla, 26 Haziran 1927'de, milletvekili seçimi yapılmasına karar verilmiştir. Bu kararın ardından, ihtiyatı elden bırakmayarak o zamana kadar askerlikten ayrılmamış olan Mustafa Kemal (Atatürk) ve İsmet (İnönü) Paşalar, 30 Haziran 1927'de askerlikten emekliye ayrılmışlardır.⁶⁸

Bundan sonra, içeride muhalif hareketler sessizliğe bürünmüş ancak yurt dışındaki bazı kişiler tarafından planlanan bir takım girişimler devam etmiştir. Bu kapsamda, 27 Ağustos 1927 tarihinde, Kuşçubaşı Eşref'in kardeşi Hacı Sami liderliğinde Sisam Adası'ndan

⁶⁵ Uzun, s. 15.

⁶⁶ Kemal Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik**, TİMAŞ Yayınları, İstanbul, s. 46-47.

⁶⁷ Uzun, s. 7-10.

⁶⁸ Kocatürk, s.467-468; 1927 yılına kadar yaşanan önemli olaylar hakkında bilgi için ayrıca bkz. Mete Tunçay, *"Tartışmalar ve Açıklamalar"*, **Atatürk'ün Büyük Söylevi'nin 50. Yılı Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar**, TTK Basımevi, Ankara, 1980, s. 73-75.

ülkeye giren ve Atatürk'e suikast yapmayı planlayan bir grup ortaya çıkarılmıştır.⁶⁹

Öte yandan, İstiklal Savaşı'na katılan kimi kişiler hatıratlarını yayınlamışlar ve bu eserlerde kendilerinin mücadelenin başlatılmasında başlıca etken olduklarını iddia etmişlerdir.⁷⁰ Yurt dışında bulunan bazı kişiler ise yabancı basın organlarına mektuplar göndererek veya mülakatlar vererek Atatürk aleyhinde bazı beyanlarda bulunmuşlardır.

Nutuk, tüm bu gelişmelerin ardından 15 Ekim 1927'de, üçüncü dönem TBMM milletvekillerinin toplanmasından hemen önce, CHF'nin ikinci büyük kurultayında okunmaya başlanmış, bu faaliyet 6 günde, 36,5 saat kadar süren bir konuşmanın ardından 20 Ekim 1927'de tamamlanmıştır.⁷¹

2. Nutuk Nedir ve Ne Maksatla Hazırlanmıştır?

Nutuk, adından da anlaşılacağı gibi bir söylev, yani bir konuşma metnidir. Bununla birlikte, bu konuşma metni sıradan bir metin değildir. Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran ve birçok inkılabı gerçekleştiren Atatürk tarafından hazırlanmış bir metindir. Bu sebeple; gerek içeriği açısından, gerekse amacı ve niteliği açısından birçok farklı kişi tarafından hakkında çok farklı yorum, itiraz ve eleştiriler yapılmıştır.

İlk eleştiri ve itirazlar, Nutuk'un söylenmeye başlanmasının hemen ardından, kendileri hakkında bazı itham veya eleştiriler yapılan kişilerden gelmiştir. Bunlardan Çürüksulu Mahmut Paşa, kendisi

⁶⁹ Uzun, s. 16; 1923 ve 1927 yılı arasında meydana gelen iç ve dış gelişmeler hakkında geniş bilgi için bkz. Yuluğ Tekin Kurat, "*Büyük Nutuk'un Okunduğu Yılın Türkiye'si:1927*", **70. Yılında Ulusal ve Uluslararası Boyutlarıyla Atatürk'ün Büyük Nutuk'u ve Dönemi**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Tarih Bölümü, Ankara, 1999, s. 171-176.

⁷⁰ Enver Ziya Karal, "*Tartışmalar ve Açıklamalar*", **Atatürk'ün Büyük Söylevi'nin 50. Yılı Semineri**, TTK Basımevi, Ankara, 1980, s. 30.

⁷¹ Taha Parla, **Türkiye'de Siyasi Kültürün Resmî Kaynakları, C. 1, Atatürk'ün Nutuk'u**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 20; Nutuk'un okunma süresi bazı kaynaklarda 36,5 saat, bazı kaynaklarda ise 36 saat 31 dakika veya 36 saat 33 dakika olarak belirtilmektedir. Sadık Tural, "*Aydınlar Büyük Nutuk'u Anlayarak Yeniden Okusalar*", **Yetmişbeşinci Yılında Büyük Nutuk'u Anlayarak Okumak, Bilgi Şöleni, 17-18 Ekim 2002**, Ankara, Bildiriler, ATAM, Ankara, 2003, s. ix; Giritli, s. 1; Afet İnan, "*Atatürk'ün Büyük Nutuk'u'nun Müsveddeleri Üzerinde Arkadaşlarının Eleştirilerini Dinlemesi ve Gençliğe Seslenişi*", **Atatürk'ün Büyük Söylevi'nin 50. Yılı Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar**, TTK Basımevi, Ankara, 1980, s. 37.

hakkında yapılan bir eleştiri konusunda Atatürk'e telgraf çekerek ondan sözlerini düzeltmesini istemiştir. Bu telgrafa CHF Genel Sekreteri Saffet (Arıkan) Bey cevap vermiş ve ekleri oluşturan belgeler yayımlandığında gerçeklerin daha iyi anlaşılacağını söylemiştir.

O sırada yurt dışında bulunan Halide Edip Hanım ise, The Times Gazetesi'ne yazdığı ve gazetede 21 Ekim 1927'de yayımlanan mektubunda, kendisinin Amerikan mandası hakkındaki görüşleri ile ilgili bölümlere itiraz etmiş ve bazı suçlamalarda bulunmuştur. Bu iddialar üzerine, Saffet Bey tarafından söz konusu gazeteye, Nutuk'un içerik ve vesikalari okunduğunda gerçeklerin anlaşılacağı şeklinde bir tektzip gönderilmiştir.⁷²

Yurt dışında bulunan Rauf Bey de⁷³ The Times Gazetesi'ne bir mektup göndermiştir. Rauf Bey mektubunda; Türk ordusunu zafere götüren Mustafa Kemal Paşa'nın bir diktatörlük kurmak için bu saygınlığından yararlandığını, Nutuk'u söylemekle de yaptığı eylemleri meşrulaştırmaya çalıştığını belirterek onu olayları saptırmakla suçlamıştır.⁷⁴

Nutuk'ta anlatılan olaylara bizzat iştirak etmiş ve isimleri metin içinde geçen bu kişilerin yanında, daha sonraki yıllarda da birçok kişi Nutuk hakkında değişik fikirler ileri sürmüştür. Nutuk hakkında araştırma yapan kişilerin bir kısmı, Nutuk'un siyasi gerekçelerle hazırlandığını ve Atatürk'ün muhalifleriyle hesaplaşmak,⁷⁵ resmi tarih yazımını yönlendirmek⁷⁶ ve 1925-1926 yıllarındaki temizlik hareketini savunmak⁷⁷ gibi amaçlarla yazıldığını iddia etmişlerdir.

Bazı araştırmacılar ise; Nutuk'un bir bilanço çıkarmak, geleceğe ışık tutmak, gelecek kuşaklara bir öğreti ve bir kurtuluş yolu bırakmak amacıyla yazıldığını ileri sürmüşlerdir. Ayrıca, Nutuk'un 1927 yılına kadar yaşanan siyasi çekişmeleri sona erdirip gelecek için yeni bir dönem açmak, Atatürk'ün kendi yaptıklarının tarihçisi olmak ve yaptıklarının saptırılmasını engellemek, yaptıklarını CHF delegeleri

⁷² Uzun, s. 43-45; Arar, s. 143.

⁷³ Şimşir, s. xii.

⁷⁴ Uzun, s. 45.

⁷⁵ Sadi Irmak, "Nutuk'un Türkiye'deki Etkileri", **Atatürk'ün Büyük Söylev'inin 50. Yılı Semineri Bildiriler ve Tartışmalar**, Ankara, 1980, s. 181.

⁷⁶ Parla, s. 22.

⁷⁷ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yayınları, 26. Baskı, İstanbul, 2011, s. 259.

önünde haklı çıkarmak gibi amaçlarla yazıldığını iddia edenler de olmuştur.⁷⁸

Nutuk'un ne maksatla yazıldığı hakkındaki bu yorumları yapan kişiler tarafından, onun ne olduğu ile ilgili olarak da benzer yorumlar yapılmıştır. Bunların bazılarına göre; "Nutuk, Milli Mücadele'nin ve sonrasındaki siyasi gelişmelerin ve mücadelelerin analitik bir tarihi,⁷⁹ tarihe ve ulusa hesap vermek için yazılmış bir metin ve inkilâp tarihinin temel kitaplarının en başında gelen belgesel bir yapıttır.⁸⁰

Nutuk, doğruluğu tartışılmaz bir tarihi belge,⁸¹ tarihi gerçekleri en açık şekilde anlatan, gelecek için yol gösterici ve adeta tartışılmaz bir metin, Türk Kurtuluş Savaşı ve Türk inkılapları hakkında araştırma yapanlar için ana kaynaktır.⁸² Kurtuluş mücadelesinin emperyalizme, monarşiye, teokrasiye, geleneklere, sömürüye karşı savaşının tarihidir, ancak bir tarih kitabı olmaktan öteye özellikler taşıyan bir eserdir.⁸³ Atatürk Nutuk'ta, Türk ulusunu kendi tarihi hakkında bilgilendirmekte, ileride ortaya çıkabilecek tehditlere karşı uyarmakta, bu tehditlere bilimle karşı gelinebileceğini öğütlemektedir."⁸⁴

Bu görüşlerin aksini savunan yazarlar ise "Nutuk'un bir anı kitabı olduğunu, tarih kitabı olarak değerlendirilemeyeceğini, Milli Mücadele'nin eksiksiz bir tarihi olmadığını,⁸⁵ içinde tartışmalı birçok husus bulunduğu için tarihi kaynak olarak kabul edilemeyeceğini, Atatürk'ün kendisini tarih önünde temize çıkarmak için yazdığı siyasi bir metin olduğunu, kurtuluş savaşını kendine mal etmek için yazılmış bir propaganda metni olduğunu, siyasi bir vasiyetname olduğunu ve bu sebeplerle objektiflikten uzak ve taraflı olduğunu" iddia etmektedirler.⁸⁶

Bu bakış açısına sahip olan kişilere göre Nutuk; "bir tarihi iddianame ve bir hüküm,⁸⁷ bir parti belgesi, yargılarla dolu bir tek adam değerlendirmesi, polemik, savunma, hesaplama, muhalifleri tasfiye

⁷⁸ Uzun, s. 57-73.

⁷⁹ Koçak, s. 137.

⁸⁰ Aybars, s. 7.

⁸¹ İnan, s. 127.

⁸² Şimşir, s. x.

⁸³ Akgün, s. 1.

⁸⁴ Sevük, s. 3.

⁸⁵ Koçak, s. 137.

⁸⁶ Uzun, s. 57-73.

⁸⁷ Parla, s. 23.

etmek için düzenlenmiş gayet kaba bir politika ve belgesel roman” olarak değerlendirilmektedir.⁸⁸ Ayrıca, “belgelerle desteklenmiş olmakla birlikte tek yanlı ve polemikçi bir üsluba sahip olduğu, Milli Mücadele’nin önde gelen şahsiyetleri hakkında bazıları hayli ağır olan ve hatta yer yer hakarete varan nitelermeler ile yargı ve değerlendirmeler içerdiği, bir siyasi parti veya bir önder kadronun değil tek adamın değerlendirmeleri olduğu” öne sürülmektedir.⁸⁹

Lehte ve aleyhte yapılan bu değerlendirmelerin dışında, bazı kişiler ise Nutuk’un dili, yazım tarzı ve edebiyat eserlerinden hangi türe girdiği gibi konularda yorumlarda bulunmuşlardır. Bu kişilere göre Nutuk’un okunuşunda kullanılan dil Rumeli şivesini andırmaktadır. Hitap tarzı İtalyan ve Fransız gibi batılı ülkelerdeki güzel söz söyleme ustalarına benzememekte, daha çok kuzeyli hatiplerden İngiliz ve Almanları andırmaktadır. Yazı dili ve hitabet üslubu ise Namık Kemal’den etkilenmiştir. Yazı dili olarak Edebiyatı Cedide’den daha geri ve Namık Kemal’in yazılarına yakındır. Ancak üslubu hiç kimseye benzemez, orijinaldir.⁹⁰

Görüldüğü gibi, Nutuk hakkında yapılan yorum ve değerlendirmeler hem bakış açısı, hem de içerik olarak birbirinden oldukça farklıdır. Bunların bazılarında iddia edildiği gibi Nutuk, gerçekten de tarih metodolojisine göre yazılmış bir tarih kitabı değildir. Ancak içinde birçok resmi belge bulunduğu ve bir dönemi yaşayan ve ona liderlik eden kişinin olayları kendi bakış açısından da olsa tarihi sürece sadık kalarak anlattığı bir metin olduğundan, tarih araştırmacılarının önemli bir kaynağıdır.⁹¹

Şu da bir gerçektir ki, Nutuk oldukça çalkantılı bir dönemin ardından yazılan ve bir siyasi parti kongresinde okunan bir metindir. Bunu, Nutuk’ta yazılan hususların siyasi bir bakış açısıyla yazılmış olması, muhalif olup siyasetten tasfiye edilenlerin eleştirilmesi ve halâ Atatürk’ün yanında olan kişilerin ise övülmüş olmasından da anlamak mümkündür. Bu açıdan bakıldığında Nutuk’un, söylenmeden önceki yıllarda yaşanan siyasi çekişmelerin etkisinde kalmış bir metin olarak değerlendirilmesi mümkündür.

⁸⁸ Uzun, s. 99-105.

⁸⁹ Koçak, s. 137.

⁹⁰ Arar, s. 152-154.

⁹¹ Tezer, s. 26.

Nutuk'un bir siyasetname veya bir veda konuşması olduğunu söylemek de temelsiz bir iddia değildir. Atatürk'ün, bazı büyük liderlerin arkalarında veda konuşmaları bıraktıklarını bildiği muhakkaktır. O da, ölmeden önce icraatlarını anlatan bir konuşma yapmak ve ardında yazılı bir eser bırakmak istemiş olabilir. Yakın geçmişteki suikast girişimleri ve geçirdiği kalp krizi her an ölebileceği duygusuna kapılmasına sebep olmuş olabilir. Nutuk'un sonuna siyasi bir vasiyetname özelliği taşıyan gençliğe hitabeyi koyması,⁹² onu okurken gözlerinin yaşarması, sesinin titremiş olması⁹³ ve Nutuk'un okunmasından sonra mal varlığını partiye bağışladığını açıklaması da bir veda izlenimi vermektedir.⁹⁴

Nutuk hakkında yapılan yorum ve iddialar, onun içeriği ve dönemin gelişmeleri ile birlikte ele alındığında, Atatürk'ün Nutuk ile “*İstiklal Savaşı kazanıldıktan sonra, Saltanat'ın kaldırılışı, Lozan, Cumhuriyet'in ilanı ve Hilafet'in kaldırılışı ile lider kadroda başlayan ayrılıklar, karşılıklı suçlamalar, dedikodular, karşı devrim girişimleri, Atatürk'ün şahsına yöneltilen açık ve gizli suçlamalar, özellikle Takrir-i Sükûn ve ona bağlı olarak kurulan İstiklal Mahkemeleri hakkında yapılan spekülasyonlara karşı*” cevap verdiği ve açıklık getirmeye çalıştığı da söylenebilir.⁹⁵

Zaten Atatürk de Nutuk'u neden hazırladığını açıklarken, “*Maksadım, inkılabımızın tetkikinde medarı suhulet olmaktır (kolaylık sağlamaktır).*” demiştir. Bununla şunu demek istediği söylenebilir: “*Devrimlerin niçin yapıldığına dair yarın türlü yorumlar yapılacaktır; ama en etkili yorum benimkidir, gerçekleri en iyi ben bilirim, zira bunları düşünen ve gerçekleştiren benim.*”⁹⁶

Nutuk'un, muhalifleri tasfiye etmek için yazıldığını söylemek ise pek mümkün değildir. Çünkü Nutuk'un söylendiği dönemde zaten muhalefet tasfiye edilmiş durumdadır.⁹⁷ Nutuk, bazılarının iddia ettiği gibi, bir roman veya hikâye de değildir. Yeni Türkiye'nin dokuz yıllık

⁹² Giritli, s. 2.

⁹³ Şimşir, s. ix.

⁹⁴ Uzun, s. 72.

⁹⁵ Aybars, s. 7.

⁹⁶ Yılmaz Altuğ, “Nutuk'ta Atatürk Devrimleri İle İlgili Konular”, **Atatürk'ün Büyük Söylevi'nin 50. Yılı Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar**, TTK Basımevi, Ankara, 1980, s. 9.

⁹⁷ Parla, s. 20; Koçak, s. 136.

bir devrinin açıklamasıdır.⁹⁸ Bu açıklama; bir yanı ile tarihe bağlı, bir yanı ile siyasi bir açıklamadır.⁹⁹

Nutuk'ta bazı propaganda teknikleri kullanılmakla birlikte, Nutuk bir propaganda metni de değildir. Nutuk'ta verilen bilgilerin yanlış veya çarpıtılmış olduğu ileri sürülemez. Zira Nutuk, baştan sona belgelere dayanılarak yazılmıştır.¹⁰⁰ Nutuk'ta polemikçi bir dil kullanıldığı da söylenebilir¹⁰¹ ancak kimseyle polemige girmek niyetinde olunmadığı da bir gerçektir. Zaten söylenmesine başlandıktan sonra yapılan itirazlara Atatürk tarafından cevap bile verilmemiş ve polemige girmekten özellikle kaçınılmıştır.¹⁰²

Nutuk'un dili hakkında öne sürülen iddialarda da doğruluk payı olduğu söylenebilir. Çünkü Atatürk'ün, öğrencilik yıllarından itibaren Namık Kemal başta olmak üzere çok sayıda yerli ve yabancı yazarın eserlerini okuduğu bilinmektedir. Harp Okulu'ndan itibaren Alman askeri uzmanlar tarafından düzenlenmiş ve ders kitapları Almancadan tercüme edilmiş bir eğitim sistemi içerisinde yetişmiş, subay çıktıktan sonra da Osmanlı Ordusu'nu ıslah etmek için gelen çok sayıda Alman subay ve general ile birlikte çalışmış ve hatta birlikte savaşmıştır. Ayrıca, Takım ve Bölüğün eğitimi ile ilgili Almanca talimname çevirileri yapmıştır.¹⁰³ Bunların yanında, Vahdettin ile Almanya seyahati yapmış ve tedavi için gittiği Avusturya-Macaristan topraklarında bir süre kalmıştır.

Ancak, hayatının büyük bir bölümünü Osmanlı ordusunun değişik kademelerinde geçirdiği ve bu süre içinde yazdığı yazıların ve verdiği emirlerin tamamına yakınına orduda kullanılan yazışma usullerine göre ve her yazışma için belirlenmiş olan formatlara uygun olarak hazırdığı da gözden kaçırılmamalıdır. Dolayısıyla, Nutuk'ta kullanılan dilin ve üslubun, yukarıda bahsedilen hususlardan ziyade

⁹⁸ Enver Ziya Karal, "Türk Tarih Kurumu Başkanı Ord. Prof. Enver Ziya Karal'ın Açış Konuşması", **Atatürk'ün Büyük Söylevi'nin 50. Yılı Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar**, TTK Basımevi, Ankara, 1980, s. 4.

⁹⁹ Karal, Tartışma ve, s. 29.

¹⁰⁰ Aybars, s. 8.

¹⁰¹ Giritli, s. 2.

¹⁰² Uzun, s. 43-45; Arar, s. 143.

¹⁰³ İnan, s. 413; Falih Rıfıkı Atay, **Çankaya**, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2010, s. 69; Adı geçen kitaplar hakkında geniş bilgi için bkz. **Atatürk'ün Askerlikle İlgili Çeviri Kitapları**, Haz.: Nurer Uğurlu, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 17-124.

askeri yazışma usullerinden etkilenmiş olması daha yüksek bir olasılıktır. Zaten Nutuk'un metni içinde ve eklerde verilen belgelerin çoğu da askeri usul ve formatlara göre yazılmış olan resmi belgelerdir.

Tüm bunların ışığında diyebiliriz ki Nutuk; Atatürk'ün, geçmiş mücadele dönemlerini kendi bakış açısından anlatarak gelecekte yapılacak yorumların önünü almak, halka yaptıklarını anlatmak, hareketlerinin temellerini göstererek yaptıklarında haklı olduğunu belirtmek ve geleceğe bir eser bırakmak için belli bir sistem bütünlüğü içinde yazdığı ve yazdıklarını resmi belgelerle desteklediği, belirli bir zaman diliminde yaşanan olayları kronolojik sıraya göre anlattığı bir konuşma metnidir.

3. Nutuk'un Söylenmesinde Uygulanan Yöntemlerin ve Metin Düzenlemesinin Strateji Açısından İncelenmesi

Strateji en basit anlamıyla; kaynakları hedeflere ulaşmak için uygun şekilde geliştirme ve kullanma faaliyetidir. Bu tanımdan anlaşıldığı gibi, strateji için seçilmiş bir hedef veya hedefler olması gerekmektedir.¹⁰⁴ Eğer bir hedefiniz varsa, bu hedefi elde etmek için bir gücünüz varsa ve bu güçle bu hedefi nasıl elde edeceğinizi tasarlamışsanız o zaman sizin bir stratejiniz var demektir.¹⁰⁵

Bilindiği gibi Atatürk, askeri okullarda köklü bir strateji eğitimi almıştır. Eğitimi esnasında edindiği strateji ile ilgili bilgileri, meslek yaşamı boyunca iştirak ettiği faaliyetler ve okuduğu kitaplar sayesinde daha da geliştirerek çok yönlü bir stratejik vizyona sahip olmuştur. Bu durum, onun hayatının hemen her safhasını şekillendiren temel unsurlardan biri haline gelmiştir.¹⁰⁶

Konuşmalarından ve yaptıklarından, onun her önemli olay için bir strateji belirlediği ve aldığı kararlarda daima stratejik bir bakış açısı olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple Atatürk'ün, hayatının önemli bir bölümünün olaylarını anlattığı Nutuk'u hazırlarken ve onu söylerken de bir stratejisinin olması gerektiğini söylemek mümkündür. Bunu anlamak için Nutuk'un yazıldığı 1927 yılının koşullarına bakmak faydalı olacaktır.

¹⁰⁴ Nejat Tarakçı, **Stratejik Karar Verme ve Senaryo Oluşturma**, Truva Yayınları, İstanbul, 2010, s. 14.

¹⁰⁵ Nejat Eslen, **Tarih Boyu Savaş ve Strateji**, Q. Matris Yayınları, İstanbul, 2003, s. 61.

¹⁰⁶ İnan, s. 129.

Atatürk'ün, inkılaplar karşısında ortaya çıkan muhalefet ile nasıl mücadele ettiği yukarıda açıklanmıştır. 1927 yılına gelindiğinde artık muhalefet bastırılmış gibi görünmektedir. Ancak bu süreçte devlet oldukça sertleşmiştir. Bu sebeple, gerek aydın ve yönetici kesiminde, gerekse halkın bir kısmında devlete ve rejime karşı bir kırgınlık ortaya çıkmıştır. Bundan sonra da inkılaplara devam edileceğinden, bu kırgınlığın devam etmesi olası görünmektedir.

Bunun önlenmesi için bazı tedbirlerin alınması gerekmektedir. Bu maksatla alınan ilk tedbirler, sert uygulamaların kontrollü bir şekilde ortadan kaldırılmasıyla halkın rahatlatılması şeklinde uygulanmıştır. Bu maksatla İstiklal Mahkemeleri kapatılmıştır. Mustafa Kemal ve İsmet Paşalar askerlikten emekliye ayrılarak artık işleri sivil siyaset yoluyla yürüteceklerinin işaretini vermişlerdir. Ama bunlar, kırgınlığı ortadan kaldırmak için yeterli değildir. Eğer inkılaplara devam edilecekse, yeni bir muhalefetin ortaya çıkmasının önlenmesi için halkın ve bazı toplum kesimlerinin yapılanların doğru olduğuna ikna edilmesi gerekmektedir.

Bu kesimlerden birincisi, TBMM'deki milletvekilleridir. Çünkü daha önce de görüldüğü gibi, ilk muhalefet hareketleri TBMM'de başlamaktadır. Bunun için üçüncü defa milletvekili seçimi yapılmasına ve inkılaplara taraftar, daha homojen bir meclis oluşturulmasına karar verilmiştir. Bunu yaparken işler sıkı tutulmuş ve bütün milletvekili adayları Atatürk'ün onayından geçtikten sonra seçime girmiştir. Şimdi, seçilen milletvekillerinin önüne bir vizyon koyulması ve bu vizyona göre çalışmaları gerektiği konusunda uyarılmaları gerekmektedir. Atatürk'ün CHF kongresinde yeni seçilen milletvekilleri henüz görevlerine başlamadan önce bir konuşma yapması, bunun için uygun bir hareket tarzı gibi görünmektedir.

İkinci önemli kesim askeri ve sivil bürokratlardır. İnkılaplara devam etmek için bürokrasinin ve özellikle de askeri bürokrasinin, rejimin sadık destekçisi olarak çalışması temin edilmelidir. Bu sebeple, yapılacak konuşma bütün bürokraziye duyurulmalı ve bu konuşmada tespit edilen ana esaslar çerçevesinde hareket etmeleri için bu kesim yönlendirilmelidir.

Üçüncü ve en önemli kesim halktır. Atatürk, halka ve halk iradesine çok önem vermektedir. Milli Mücadele'ye başlarken de, bu mücadeleyi daha en başından itibaren halka mal etmek için elinden gelen her şeyi yapmıştır. Halk ise, çok az kişinin okuma yazma bildiği eğitimsiz bir toplum görünümündedir. Halkın büyük bir bölümü halâ

geleneksel bir hayat tarzı içinde yaşadığından, çeşitli alanlarda değişikliklere sebep olan inkılaplara şüphe ile yaklaşmaktadır. Bazı bölgelerde, bu şüphe isyanlara sebep olmuştur. Bu sebeple, halkın kazanılması ve inkılapları benimsemeye ikna edilmesi için uygun bir hareket tarzı seçilmesi gerekmektedir.

Okuma ve yazma oranı çok düşük olmakla birlikte, halkın çok zengin bir sözlü kültür geleneği vardır. Bunun için, her bölgeden delegelerin katılacağı parti kongresi, konuşulanların halka ulaştırılması için uygun bir imkân sağlamaktadır. Çünkü CHF'nin en ücra köşelere kadar yayılmış bir teşkilatı vardır. Bu teşkilat sayesinde, anlatılacak şeylerin halka ulaştırılması mümkün görünmektedir.¹⁰⁷

Mesaj verilmesi gereken bir kesim de uluslararası kamuoyu ve Türkiye'deki gelişmelerle yakından ilgilenen devletlerin yöneticileridir. I. Dünya Savaşı sonrasında yapılan barış antlaşmaları dünyaya gerçek anlamda bir barış getirememiş, Avrupa'da revizyonist ve statükocu devletler arasında güvensizlik artma eğilimine girmiştir. Ayrıca, İtalya'da faşizm ve Rusya'da komünizm Avrupa için giderek artan bir kaygı kaynağı olmaya devam etmektedir.

Öte yandan, Ortadoğu'da etkinliğini devam ettirmek isteyen İngiltere, Türkiye'de çıkan isyanları yakından takip etmekte ve isyancılara el altından destek vermektedir. Diğer Avrupa devletleri de Türkiye'deki yeni rejimin geçirdiği bunalımları takip etmekte ve sonuca göre tavır belirlemeye çalışmaktadır. İşte bu sebeplerle; ülkenin ve rejimin ayakta, yönetimin ise güçlü ve muktedir olduğunu tüm dünyaya anlatmak gerekmektedir. Bunun, CHF kongresine yabancı misyon temsilcilerinin davet edilmesiyle yerine getirilmesi mümkün görünmektedir.

Diğer önemli bir husus da, yurt dışında bulunan bazı muhaliflerin yabancı basın organlarına mektuplar göndererek Atatürk aleyhinde ve onun Milli Mücadele'deki rolünü küçültecek şekilde beyanlarda bulunmaları, yabancı ülkelerin kamuoyu üzerinde yeni Türkiye rejimi ve yönetimi hakkında olumsuz bir etki bırakmalarıdır. Bunun da önüne geçilmesi önem arz etmektedir.

Tüm bu hususları gerçekleştirmek amacıyla yapılacak konuşmanın, hedef kitlelere ulaşması için uygun bir strateji tespit edilmesi gerekmektedir. Atatürk, burada büyük bir strateji ustası olduğunu ortaya koymuştur. Stratejinin üç unsurundan biri olan kuvvet,

¹⁰⁷ Şimşir, s. xiii.

zaten onun elinde toplanmıştır. Meclisi CHF vasıtasıyla, orduyu ise Mareşal Fevzi Çakmak vasıtasıyla kontrolü altında bulundurmaktadır. Kendisi de Cumhurbaşkanı olarak devletin başı konumundadır. Şimdi dikkate alınması gereken şey, stratejinin diğer iki unsuru olan zaman ve mekânı iyi kullanmaktır.

Harekete geçilecek zaman olarak, muhalefetin etkisiz hale ve meclisin inkılaplara taraftar kişilerden oluşan homojen bir topluluk haline getirildiği seçimin hemen sonrası gayet uygundur. Yeni bir meclis, kendilerine anlatılacak yeni esaslara göre göreve başlayınca inkılapların yapılmasında bir direnç gösterilmesi ihtimali azalacaktır. Mekân olarak da CHF kongresinin seçilmesi gayet yerinde bir karardır. Çünkü ülkenin her yerinden gelecek delegeler ile davetli yabancı misyon temsilcileri ve basın mensupları burada toplanacağı için Nutuk olabildiğince geniş bir kitleye söylenebilecektir.

Atatürk, kamuoyunun ve kamuoyu oluşturmakta basının ne kadar önemli olduğunu daha öğrencilik yıllarındaki siyasi örgütlenme faaliyetleri sırasında anlamıştır. Bu sebeple, CHF kongresinde o ana kadar meydana gelen tüm gelişmeleri belgeleriyle açıklayacağı uzun bir konuşma yapacağını kongre tarihinden çok önce kamuoyuna duyurmuştur. Böylece, bu konu basın tarafından defalarca yazılıp çeşitli yorumlar yapılmış ve gerek iç kamuoyunun, gerekse yabancı ülke temsilcilerinin ve uluslararası kamuoyunun merak ve dikkati bu olaya çekilmiştir.¹⁰⁸

Bu ilgiden faydalanarak, yabancı misyon temsilcileri ve basın organları CHF kongresine davet edilmiştir. Ülkenin en üst düzey askeri bürokratlarının da katıldığı geniş bir dinleyici kitlesine okunmaya başlanan Nutuk ile yukarıda belirttiğimiz tüm maksatlar en uygun vasıtalar kullanılmak suretiyle tahakkuk ettirilmiştir. Şimdi bu konunun nasıl gerçekleştiğini açıklamaya çalışalım.

Nutuk CHF kongresinde okunduğundan, yeni meclisin tüm vekillerine o ana kadar olan olaylar anlatılarak gerçekler Atatürk'ün ağzından ve onun bakış açısıyla açıklanmıştır. Böylece, bu konuşmayı dinleyen vekiller, olan bitenler konusunda aydınlatılmış, nasıl bir yön takip etmeleri gerektiği konusunda uyarılmış ve kendilerine bir kılavuz sağlanmıştır.

¹⁰⁸ “Propagandada başarılı olmak için birinci şart toplumun dikkatini çekmektir.” İsmail Kayabalı ve Cemender Arslanoğlu, **Propagandanın Sosyo Psikolojik Temelleri**, Filiz Matbaası, 2'nci Baskı, Ankara, 1987, s. 29.

Ülkenin her yerinden gelen delegelere de gerekli mesajların ilk ağızdan verilmesi sağlanmıştır. Daha önce belirttiğimiz gibi, çok az insanın okuma yazma bildiği ve kitap okuma alışkanlığının çok düşük olduğu bir halka, anlatılmak istenen konuları kitap olarak bastırıp dağıtmakla veya gazetelerde yayınlamakla ulaştırmak mümkün değildir. Fakat sözlü kültürün yaygın olduğu halk kesimlerine, hazırlanan metin sözlü olarak kolaylıkla ulaştırılabilir. Her yerden gelerek kongreye katılan delegeler burada dinleyip öğrendiklerini memleketlerine döndüklerinde çevrelerine anlatacaklar ve onlar da diğerlerine anlatarak verilmek istenen mesajın hızla yayılmasını sağlayacaklardır.

Nutuk, söylenmesinden çok önce kamuoyuna duyurulduğundan ve böylece Türkiye ile ilgili konuları yakından takip eden ülkelerde belli bir merak uyandırıldığından, birçok diplomat kongre açılışına katılmıştır. Bunlar, Nutuk okunduğu sürece söylenenleri günü gününe takip ederek ülkelere rapor etmişlerdir.¹⁰⁹ Diplomatlar gönderdikleri bu raporlarda; halkın, meclisin ve bürokrasinin tepkilerini gözlemleyerek Nutuk'un etkisi hakkında yorumlarını da yazdıklarından, verilmek istenen mesajın ülkelerde daha etkili olarak hissedilmesini sağlamışlardır. Öte yandan, yabancı basında da Nutuk hakkında birçok haber yayınlanmıştır.¹¹⁰

Bununla da yetinilmeyerek, Nutuk daha sonra yabancı dillere çevrilerek bastırılmış ve bazı ülkelerde satışa sunulmuştur.¹¹¹ Böylece, hem yurt dışındaki muhaliflerin basın vasıtasıyla ortaya attığı olumsuz yöndeki iddialara bir cevap verilmiş, hem de yabancı ülke yöneticilerine rejimin ayakta ve güçlü olduğu mesajı iletilmiştir. Ayrıca ülkenin ve inkılapların gelecekte takip edeceği yol da bu şekilde duyurulmuştur.

Bürokrasi kesimine ise farklı bir yöntem uygulanmıştır. Nutuk, ilk baskısında 100.000 adet basılmıştır. O zamanlar okuryazar insan sayısının bir milyon civarında olduğu düşünülürse, bu rakam her 10 okuryazardan birinin Nutuk'u satın aldığı anlamına gelmektedir.¹¹² Bu

¹⁰⁹ Nutuk'un Romanya'daki yansımaları için bkz. Mihai Maxim, "Yeni Romen Belgelerine Göre Atatürk'ün Büyük Nutku", **70. Yılında Ulusal ve Uluslararası Boyutlarıyla Atatürk'ün Büyük Nutuk'u ve Dönemi**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Tarih Bölümü, Ankara, 1999, s. 181-189.

¹¹⁰ Uzun, s.32-42.

¹¹¹ Zürcher, s. 259.

¹¹² Şimşir, s. x.

kişilerin büyük bir çoğunluğunun askeri ve sivil bürokrasi mensupları olduğu anlaşılmaktadır.¹¹³ Bu sayede tüm asker ve sivil bürokratlara, sürekli olarak göz önünde bulundurulacakları bir kılavuz sağlanmıştır.

Bürokraside çalışanlar o zamanki toplumun en aydın kesimlerini oluşturduğundan, bunların çoğunun bu kitabı okuyacağı farz edilmiş olmalıdır. Bu kitap her alıcısı tarafından okunmasa bile, rejime sadakat göstergesi olarak gerek çalışma odalarında, gerekse evlerde en fazla görünen yerlere konularak rejime desteğin bir sembolü olarak oldukça önemli bir işlev görecektir.

Ayrıca, Nutuk'un CHF kongresinde okunmasının bir sonucu daha olmuştur. Atatürk bu sayede Nutuk'ta anlattığı her şeyi CHF'ye onaylatmıştır. Bu durum CHF kongresinde alınan bir kararla da resmîyet kazanmıştır.¹¹⁴ Böylece Nutuk, CHF tarafından sahiplenilmiş ve Nutuk'ta anlatılan hususlara bir tartışılmazlık zırhı kazandırılmıştır.

Nutuk'un söylenmesinde ve kitlelere ulaştırılmasında uygulanan stratejiyi belirttikten sonra şimdi de içeriği ile ilgili stratejileri incelemeye ve ortaya koymaya çalışacağız. Nutuk'un içeriğiyle ilgili birçok kişi tarafından çok çeşitli değerlendirmeler yapıldığını daha önce belirtmiştik. Asker gözüyle bakıldığında ise Nutuk'un genelini; askeri eğitim almış bir kişi tarafından, askeri bir üslupla, askeri yazışma kurallarına göre ve askeri formatlara uygun şekilde yazılmış olduğu görülmektedir.

Bu gün tüm dünya ordularında olduğu gibi Atatürk'ün görev yaptığı Osmanlı ordusunda da, yapılacak harekâtlarla ilgili olarak bir emir verilmeden önce bazı karar verme usulleri ve bunlar için uygulanan standart formatlar kullanılmaktadır. Örneğin askeri harekât başlamadan önce bir karara varabilmek için, durum muhakemesi yapılmaktadır.¹¹⁵ Harekât başladıktan sonra ise her gün karargâh tarafından, harekâtın başlangıcından o ana kadar meydana gelen gelişmeler ve son durum hakkında komutana brifing verilmektedir. Bu brifinge durum değerlendirmesi denilmektedir. Durum değerlendirmesi sonucunda komutan, bir karara varır ve ne yapılacağı hakkında bir

¹¹³Bazı araştırmacılar, Nutuk'un tüm bürokratlara ücreti maaşlarından taksitle kesilmek üzere satıldığını belirtmektedir. Uzun, s. 119-120.

¹¹⁴ Uzun, s. 24; Koçak, s. 137; Arar, s. 169-170.

¹¹⁵ Atatürk'ün durum muhakemesinin nasıl yapılması gerektiği hakkındaki değerlendirmeleri için bkz. Mustafa Kemal, Taktik Meselesinin..., s. 5-9.

münferit emir verir. Nutuk, anlatım tarzı ve formatı açısından durum değerlendirmesi ve buna göre verilen bir münferit emre benzemektedir.

Nutuk okunduğu sırada, 1919 yılında başlayan Milli Mücadele başarıyla sona ermiş, birçok inkılap gerçekleştirilmiş ve yeni inkılaplar yapılmaya devam edilmektedir. Dış düşmanlara karşı verilen başarılı mücadeleden sonra, siyasi ve askeri kadrolar arasında ve halkın bazı kesimleri ile devlet arasında ülkenin yeni rejimi ve yapılan inkılaplar konusunda bir mücadele yaşanmış, bu mücadeleden kurulan yeni rejim galip çıkmıştır. Şimdi ortaya çıkan bu yeni durumda, yapılacak yeni inkılaplarda hedefe ulaşmak için yeni bir karara varılıp uygulayıcılara yeni bir emir verilmesi gerekmektedir. 1927 yılında, CHF kongresinde, Mustafa Kemal Atatürk'ün okuduğu Nutuk ile yapılan da budur.¹¹⁶ Nitekim Nutuk okunduktan sonra, yeni inkılaplara hızla devam edilmiştir.

Zaten Atatürk de, Nutuk'a başlamadan önce konuşmasında; *“İstikbale ait tedabire müteallik medarın efkârda bulunmadan evvel maziye ait vekayi ve hadisat hakkında maruzatta bulunmak, senelerden beri devam eden afal ve icraatımızın milletimize hesabını vermek vazifem olduğu kanaatindeyim.”* demiştir.¹¹⁷ Yani önce geçmişte yaşanan olayları açıklamak, geçmişin değerlendirmesini yapmak, mevcut durumu ortaya koymak ve sonra da geleceğe ait alınması gereken tedbirleri belirtmek istediğini ifade etmektedir.

Buna uygun olarak Atatürk, Nutuk'ta sözlerine 19 Mayıs 1919'daki başlangıç durumunu ile başlamaktadır. Bundan sonra, başlangıç durumuna göre yaptığı durum muhakemesini, bu muhakeme sonucunda tespit ettiği vazifeyi ve vardığı kararı, bu karara göre Milli Mücadele'yi nasıl planlayıp icra ettiğini detaylı bir şekilde anlatmakta

¹¹⁶ Ord. Prof. Sadi Irmak'ın da Nutuk'un bu kurgusunu tespit etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Irmak; Atatürk'ün Yıldırım Ordular Grubu Komutanlığı'ndan istifa ettikten sonra üçüncü defa bir yol ayrımına, yani yeni bir karara varıp bu karara göre eyleme geçme durumuna geldiğini söylemektedir. Atatürk Mondros Mütarekesi'nin ardından İstanbul'a gelince ilk yol ayrımına gelmiştir. Bunun sonucunda aldığı karara göre Anadolu'da Milli Mücadele'yi başlatmıştır. Milli Mücadele başarıyla sona erince 1922 yılında yeni bir yol ayrımına gelmiş ve inkılaplara başlama kararı almıştır. 1927 yılında ise Nutuk ile yeni bir yol ayrımına gelmiş ve inkılaplara devam etme yönünde karar almıştır. Bu şekliyle Nutuk'un, son hesaplaşma ve vedayı andıran bir tavrı vardır. Nutuk'ta emanetin (yeni kurulan devlet, onun rejimi olan cumhuriyet ve yapılan inkılapların) başlangıçtan o güne kadar geçirdiği safhalar anlatılmakta ve onu koruma, kollama ve geliştirme görevi gençliğe verilmektedir. Irmak, s. 181-182.

¹¹⁷ Uzun, s. 21.

ve sözü Nutuk'u okuduğu ana kadar getirmektedir. Bundan sonra da, gelecekte uygulanacak hareket tarzıyla ilgili bir münferit emir telakki edebileceğimiz Gençliğe Hitabe bulunmaktadır.¹¹⁸ Gençliğe Hitabe'ye bakıldığında, burada münferit emirde olduğu gibi gelecekte yapılacaklarla ilgili görev verilen gençliğe önce vazife ve ardından da ortaya çıkabilecek değişik gelişmeler karşısında uygulaması gereken hareket tarzlarının bildirilmekte olduğu görülmektedir.¹¹⁹

Nutuk'un askeri karar verme usulüne göre düzenlendiğini gösteren bu açıklamalardan sonra konuyu uygulanan strateji açısından incelemeye devam edelim. Nutuk'ta şekilsel olarak dikkat çeken ilk husus, anlatılan olayların başlangıç ve bitiş tarihleridir. Nutuk, "1919 senesinin 19'uncu günü Samsun'a çıktım." diye başlamakta ve 1927 yılında sona ermektedir.¹²⁰ Atatürk konuşmasına 19 Mayıs 1919'dan, yani kendisinin Samsun'a çıktığı tarihten başlamakla birlikte, konuşmanın akışı içinde sırası geldikçe daha eski günlere ait bir hatırasını nakletmek veya bir belgeyi kullanmak yoluna da gitmiştir.¹²¹

¹¹⁸ Herhangi bir askeri harekâtın önce harekâtın nasıl icra edileceğine karar vermek için bir durum muhakemesi yapılır. Bu durum muhakemesinin sonunda komutan bir karara varır. Bu karara uygun olarak bir harekât emri hazırlanır. Bu emre uygun olarak harekât başladıktan sonra hemen her gün karargâh, komutan huzurunda yapılan bir brifingde durum değerlendirmesi yaparak tekliflerini komutana arz eder. Komutan eğer durumda büyük bir değişiklik meydana gelmemiş ve vazife değişmemişse veya yeni bir harekât şeklinin uygulanması gereken bir safhaya geçilmesi gerekmiyorsa "Harekât planlandığı şekilde devam edecektir." diye bir emir verir. Ancak durum ve vazifede değişiklik ortaya çıkmış, harekâtın yeni bir safhasına geçilmesi gerekiyor veya yeni bazı hareket tarzlarının uygulanması gerekiyorsa bu hususları belirten bir emir verir. Bu emre münferit emir denir. Münferit emirde önce vazife söylenir. Ardından da düşmanın mevcut ve muhtemel hareketleri karşısında vazifeyi yerine getirmek için birliklerin neler yapacağı söylenir. Gençliğe hitabe de buna uygun olarak vazife ifade edilerek başlamakta ve daha sonra durumda meydana gelebilecek yeni gelişmeler açıklanarak bu gelişmeler karşısında uygulanacak hareket tarzları ifade edilmektedir. Bir emir verilirken nelere dikkat edilmesi gerektiği hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Kemal, Taktik Meselesinin...., s. 10-15. Karargah brifinginin günümüz NATO ordularında nasıl icra edildiğine dair bilgi için bkz. FM 101-5, **Staff Organization and Operations**, Headquarters Department of the Army, Washington, DC, 1997, s. E1-E2, E7.

¹¹⁹ Atatürk, Nutuk, s. 654.

¹²⁰ Nutuk'ta tarih verilerek anlatılan konular 1924 yılının Kasım ayında sona ermekte, 1925, 1926 ve 1927 yılındaki olaylar hakkında tarih belirtilmeden çok az ve dolaylı bilgi verilmektedir. Atatürk, Nutuk, s. 647-653.

¹²¹ Arar, s. 129.

Nutuk, Milli Mücadele ve Cumhuriyet döneminin mücadeleleri ile ilgili olarak hazırlanmıştır. Zaman zaman geçmişe dönülüp eski olaylara atıf yapılsa da, anlatılan konu temel olarak yeni devletin kurulması ve yeni rejimin yerleştirilmesi ile ilgilidir. İddialarına cevap verilen kişiler, bu süreçte fiilen rol alan ancak sonradan Atatürk ile yolları ayrılan kişilerdir. Dolayısıyla anlatılan olayların bu tarihten başlatılması gayet doğaldır.

Atatürk'ün Milli Mücadele'yi anlatmaya kendisinin Samsun'a çıkması ile başlaması, bu mücadelede kendisinin belirleyici rolünü vurgulamak istemesi olarak da değerlendirilebilir. Muhtemelen burada amaçlanan, Milli Mücadele'nin kimin tarafından başlatıldığına dair iddiaları daha başlangıçta saf dışı bırakmaktır. Zaten, girişte başlangıç durumu kısaca özetlendikten sonra kurtuluş çareleri arayan çevrelerin varlığından bahsedilmesi ancak bunların stratejilerinin ve yöntemlerinin yetersizliğine değinilerek kendisi tarafından belirlenen stratejiye uygun olarak hazırlanan planın ve bu planın uygulanması ile ilgili olarak verilen kararın açıklanması da bunu göstermektedir.

Yani denilmektedir ki; “Evet, ben Samsun'a çıkmadan önce birçok olumsuz gelişme vardı ve bunlara karşı değişik çevrelerce bazı tedbirler alınmaya çalışılıyordu. Ancak bu çevrelerin hiçbirisi yeterli bir stratejik vizyona sahip değildi. Bu sebeple başarılı olmaları mümkün görünmüyordu. Ben Samsun'a çıktıktan sonra, bu görüşlerde olan kişilerle de mücadele ederek uygulanacak en doğru stratejiyi herkese kabul ettirdim ve başarılı bir şekilde adım adım uyguladım.”

Başlangıç tarihinin 1919 yılı olarak seçilmesinin diğer bir sebebi de, tasfiye edilen Osmanlı İmparatorluğu'nu yeni devletin kuruluş sürecinden ayırarak gündemden düşürmek istemesi olabilir. Artık yeni bir devlet kurulmuştur. Bu devletin kuruluş sürecinde ve sonrasındaki olaylarda kendisi bu hareketin lideri konumundadır. Ama bu tarihten önce, Harbiye Nazırı olabilmek için siyasi girişimlerde bulunan bir Osmanlı generalidir. Dolayısıyla, 1919 yılı öncesinde Nutuk'un söylenmesi ile ulaşılmak istenen maksat açısından anlatmaya değer çok önemli bir şey yoktur.

Nutuk'ta anlatılan olayların 1927 yılına kadar getirilmesinden güdülen maksat ise artık yeni bir safhaya geçilmek üzere olduğu için o ana kadar olan olayların özetlenmesi gereğinden kaynaklanmaktadır. Bu tarih artık yeni bir milat, yeni bir karar anıdır. Yani şu söylenmek istenmektedir: “19 Mayıs 1919'dan bu ana kadar şu olaylar oldu. Bu süreçte ben şunları yaptım, diğerleri şunları yaptı. Bunun sonucunda

ben haklı çıktım ve başarılı oldum. Şimdi de bundan sonra ne yapılacağını, bunu kimin yapacağını ve nasıl yapacağını açıklayacağım.”

Bu genel değerlendirmenin ardından Nutuk’un içeriğine bakacak olursak, değişik dönemleri anlatmak için ayrılan sayfa sayısının uzunluğu veya kısalığının da varılmak istenen maksada uygun olarak düzenlendiği görülmektedir. Örneğin yapılan bir incelemeye göre; 1919 yılının son altı ayındaki olaylara Nutuk’un yüzde 42’si ve 1920 yılına yüzde 25’i ayrılırken, 1924 ile 1927 yılları arasındaki olaylara sadece yüzde birinden azı ayrılmıştır.¹²² Öte yandan; 1921 yılına yüzde sekiz, 1922 yılına yüzde dokuz ve 1923 yılına yüzde 4,5’luk bir yer ayrılmıştır.¹²³

Strateji açısından bu bölümlenmeyi inceleyecek olursak, burada söz konusu olan bir konuşma olduğuna göre, başarıya ulaşmak için kullanılan kuvvet olarak metinde geçen kelimeleri veya Nutuk basıldığı zaman kitaptaki sayfa miktarını kabul edebiliriz. Buna göre, yukarıda belirtilen oranların tamamen kuvvetin belirli bir stratejiye uygun olarak konumlandırılmasından ibaret olduğu anlaşılmaktadır.

Aralarında büyük benzerlik bulunduğundan bunu Büyük Taarruz’da uygulanan stratejiye uyarlayarak açıklamaya çalışalım. Büyük Taarruz’da en az kuvvet, en az başarı vadeden Kocaeli ve Menderes grupları bölgelerine tahsis edilmiş ve buradan taarruz eden birlikler düşmanı taciz ve tespit etmekle görevlendirilmiştir. Bundan daha fazla, ancak kuvvetin geneline göre yine de küçük sayılabilecek bir kuvvet, düşmanın cephesinden ve onu bulunduğu mevzilerde tespit etmek için kullanılmıştır.

Kuvvetin çoğunluğu ise, daha çok başarı vadeden güney bölgesinde toplanmış ve burada kütleli olarak kullanılmıştır. Ayrıca, bu bölgede de oldukça dar bir alanda büyük bir kuvvet toplanarak cephe buradan yarılmıştır. Süvari birlikleri daha muharebenin başında düşman

¹²² Zürcher bu oranı % 1,5 olarak belirtmektedir. Zürcher, s. 259; Tunçay’a göre ise; “Nutuk’da 1924 sonrası 3-4 sayfa kadardır. Nutuk 1927 yılında söylenmiştir; ama anlattığı olaylar esas itibarıyla 1924 sonunda biter. Başka olaylarda bir günü sayfalarca anlatmasına karşılık 1925-1927 arasını, üç yılı Atatürk üç sayfada filan özetler.” Tunçay, s. 73; Arar’a göre Nutuk’ta son üç yıllık dönemden, içinde geçen önemli siyasal olaylardan ve inkilâp hareketlerinden ayrıntılara girmeden, tarihleri belirtilmeden ve sadece altı sayfa içinde söz edilmiştir. Arar, s. 131.

¹²³ Nutuk’ta yıllara göre tahsis edilen oranlar hakkında geniş bilgi için bkz. Uzun, s. 77.

gerisine sızdırılarak düşmanın savunmasının insicamı bozulmaya çalışılmış, tüm bunlara rağmen eğer düşman direnmeye çalışırsa, bu direnişi kırmak için veya direnemez de bozulursa, bu bozgunu hızlı bir zafere dönüştürmek için güney bölgesine güçlü bir ihtiyat¹²⁴ konuşlandırılmıştır.¹²⁵

Bunu Nutuk'a uyarlayacak olursak, Atatürk'ün 1927'de açıklamakta en sıkıntılı olduğu dönem 1924 ile 1927 arasındaki dönemdir. Bu dönem, Atatürk'ün eski mücadele arkadaşları ile sert bir siyasi mücadeleye girdiği, isyanlar ve suikastlarla kendisine ve rejime karşı şiddetli bir direnişin meydana geldiği bir dönemdir.¹²⁶

Bu dönemde yeni kurulan devlet, yabancı bir düşmanla değil kendisini kuran ekibin bazı üyeleri ve kendi vatandaşlarıyla mücadele etmiştir. Bu sebeple, bu dönemi anlatmaya fazla kelime ayırmak hedeflenen amaca ulaşmak için başarı vadeden bir seçenek değildir. Onun için bu dönemle ilgili sadece bazı kişilerin eleştirileri yapılarak Büyük Taarruz'daki gibi rakipleri taciz etmek ve oyalamak amaçlanmıştır.

¹²⁴ Kaleciksvirisi ile Tınaz Tepe arası yarma yeri olarak seçilmiştir. Bu bölgede 15 bin Yunan askerine karşı 90 bin asker konuşlandırılmıştır. Buna göre kuvvet oranı bire altıya tekabül etmektedir. Demiryolu ile Çiğiltepe arasındaki 40 kilometrelik cepheye, 35 bin Yunan askerine karşı 115 bin asker yerleştirilmiştir. Kuvvet oranı bire üçtür. 150 kilometrelik Bozdağ-Akarçay (Eskişehir ile Kuzey Sakarya arası) tali taarruz istikametine 115 bin Yunan askerine karşı 50 bin asker yerleştirilmiştir. Kuvvet oranı, aleyhimize ikiye karşı birden düşüktür. 450 kilometrelik Kocaeli ve Menderes grupları bölgesinde 50 bin Yunan askerine karşı 18 bin asker yerleştirilmiştir. Kuvvet oranı aleyhimize üçe karşı birdir. Celal Erikan, **Kurtuluş Savaşı Tarihi**, Haz. Rıdvan Akın, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2010, s. 328.

¹²⁵ Buna göre; Nutuk'ta 1919 yılını Kaleciksvirisi-Tınaz Tepe bölgesine, 1920 yılını Demiryolu-Çiğiltepe bölgesine, 1921, 1922 ve 1923 yıllarını Bozdağ-Akarçay bölgesine, 1924, 1925, 1926 ve 1927 yıllarını Kocaeli ve Menderes Grupları bölgelerine benzetmek mümkündür; Nutuk'un vesikalar bölümündeki belgelerin çoğu da, aynı büyük taarruzdaki ihtiyatın güney bölgesinde ve yarma yapılması planlanan yerin gerisinde konuşlandırılması gibi, 1919 ve 1920 yıllarındaki belgelerden oluşmaktadır. Nutuk'un vesikalar bölümünde numaralandırılmış 300 belge bulunmaktadır. Aynı olayla ilgili farklı yerlere gönderilen telgraflar gibi bazı belgeler ayrıca numaralandırılmamış ve ilk belgeden sonra a, b, c gibi alt başlıklar halinde sıralanmıştır. Bunlarla birlikte belge sayısı 331'e çıkmaktadır. Bunların 259'u 1919 yılına aittir. Geriye kalan 72 belgenin 65'i 1920 ve yedisi 1922 yılına aittir. Kemal Atatürk, **Nutuk, Vesikalar**, ATAM Yayınları, Ankara, 1991, s. 612-970.

¹²⁶ Zürcher, s. 259-260.

Yine Büyük Taarruzda olduğu gibi; askeri faaliyetlerin yoğunlaştığı ve başarı ile sonuçlandığı 1921 ve 1922 yılları ile Cumhuriyet'in kurulduğu 1923 yılına rakiplerini tespit etmeye yetecek kadar yer ayrılmıştır.¹²⁷ Bu dönem, elde edilen başarıların somut olması sebebiyle muhalefetin pek fazla eleştiri imkânı bulamadığı ve onların buldukları mevzilerde hareketsiz kalmalarını sağlayan bir dönemdir.

Esas ağırlık verilen ve kuvvetin çoğunun ayrıldığı dönem 1919 ve 1920 yıllarıdır. Bu yıllar Milli Mücadele'nin örgütlendiği, TBMM'nin açıldığı ve ortaya çıkan isyanların bastırıldığı yıllardır. Ayrıca, burada da bir sıklet merkezi¹²⁸ oluşturacak şekilde (Büyük Taarruzda güney bölgesinde uygulandığı gibi) mevcut kuvvetin (yani kelimelerin) oldukça büyük bir bölümü 1919 yılının son altı ayına (çok dar bir alana) ayrılmıştır. Çünkü kendisine yapılan eleştirilere ve bazılarının Milli Mücadele'yi kendilerinin başlattığı iddialarına cevap verilecek en uygun yer bu dönemdir.

Bu sebeple, aynı Büyük Taarruz'da cephenin güneyine dar bir bölgeden çok üstün bir kuvvetle saldırarak cepheyi yarmak faaliyetindeki gibi Nutuk'taki asıl taarruz bölgesi olan 1919-1920 yıllarında da sıklet merkezi 1919 yılında toplanmıştır. Ağırlıklı olarak 1919 yılı olaylarını anlatmakla, devletin siyasi ve askeri organizasyonunun kurulduğu 1920 yılındaki başarıların altyapısının da kendisi sayesinde elde edildiğini ispatlayarak bu cephede alınacak başarı ile genel zaferin kazanılması amaçlanmıştır.

Burada aynı zamanda stratejide dolaylı tutum¹²⁹ uygulaması da görülmektedir. Asıl amaç 1924-1927 yılları arasında doğan sorunlar

¹²⁷ 1922 yılındaki Büyük taarruz ve bu taarruzun sonucunu belirleyen önemli bir muharebe olan Başkomutanlık Meydan Muharebesi bile Nutuk'ta sadece bir paragrafla anlatılmaktadır. Atatürk, Nutuk, s. 500.

¹²⁸ Sıklet Merkezi Prensibine göre; kesin sonuç alınacak yer ve zamanda, kesin sonuç istikametinde kullanılmak üzere muharebe gücü belirli bir bölgede yoğunlaştırılmalıdır. FM 3-0, Operations, s. A-1; A-3.

¹²⁹ Dolaylı Tutum, Lidell Hart tarafında ortaya atılan bir terimdir. Ona göre; "Uygulanan tutum, bunu karşılamak zorunda olan düşmanı hazırlıksız yakalamayı sağlamak üzere dolaylı bir nitelik taşımadıkça, çağlar boyunca süregelen savaşlarda kesin sonuçlara ulaşmak pek az mümkün olmuştur. Dolaylılık, genel olarak fiziksel ve daima psikolojik olmuştur. Stratejide en dolaşık yol, çok kez hedefe ulaşmada kullanılan en kısa yoldur." B. H. Lidell Hart, **Strateji, Dolaylı Tutum**, Çev.: Selma Koçak, Doruk Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul, 2003, s. 30; Dolaylı tutum; ağır bir çarpışmaya girmeksizin düşmana üstünlük sağlamaktır. Dolaylı tutum uygulayan bir komutan, düşmanın gücünden kaçınırken kesin sonuç noktalarına karşı

karşısında uygulanan hareket tarzının doğruluğunu vurgulamak olduğu halde, rakiplerin en zayıf ama kendisinin en güçlü olduğu bir dönemden taarruz ederek stratejide; “Başarı için kendi en güçlü tarafımızla düşmanın en zayıf ve istismar edilebilecek tarafına taarruz etmek.” genel prensibi başarı ile uygulanmıştır.

Metin içinde verilen resmi belgeler ise Büyük Taarruz’da Süvari Kolordusu’nun yaptığı gibi harekâtın (konuşmanın) başından itibaren rakiplerinin savunmalarının insicamını bozarken, hala direnmeye ve savunmaya çalışacak olanların da ihtiyat olarak değerlendirebileceğimiz eklerdeki belgelerle etkisiz hale getirilmesi amaçlanmıştır. Çünkü bu şekilde iddialara somut belgelerle cevap verilmektedir.¹³⁰

Bu durum, Atatürk’ün Nutuk’u Büyük Taarruz’da olduğu gibi, artık savaşı sona erdirmek ve çatışmalara bir son vermek amacıyla hazırladığını, bunun için metni kısa süreli ve kesin sonuçlu bir muharebeyle zafer kazanacak şekilde düzenlediğini göstermektedir. Nitekim nasıl Büyük Taarruz’un zaferle sonuçlanmasının ardından sadece zorlama tedbirleri uygulayarak çatışmaya girmeden sonuca ulaşmışsa, Nutuk’u söyledikten sonra da muhaliflerle herhangi bir münakaşaya girmemiş ve savaşın kendi zaferiyle sona erdiğini belirtir şekilde, yapılan kısa ve kesin açıklamalarla yetinmiştir.

Gençliğe Hitabe’den önce de Nutuk’un artık geçmişe karışmış bir devrin hikâyesi olduğunu, yani olmuş bitmiş ve artık sonuca ulaşmış olayların anlatıldığı bir metin olduğunu söylemiştir.¹³¹ Bu da, kendisinin nihai zaferi kazandığı, bundan sonra rakipleriyle mücadeleye lüzum görmediği, bu sebeple geriye dönük iddialara cevap vermeyeceği şeklinde yorumlanabilir. Böylece, Büyük Taarruz’un dört yıla yakın süren (1919-1922) Milli Mücadele’nin son büyük muharebesi olması gibi Nutuk da dört yıla yakın süren (1924-1927) iç siyasi mücadelenin nihai büyük faaliyeti olmuştur.

askerî kuvvet tahsis ederek onun ağırlık merkezine saldırır. FM 3-0, **Operations**, Headquarters Department of The Army, USA, Washington DC, 2011, s. 7-6.

¹³⁰ Büyük Taarruzun harekât planı hakkında geniş bilgi için bkz. **Türk İstiklal Harbi, II nci Cilt, Batı Cephesi, 6 ncı Kısım, 2’nci Kitap, Büyük Taarruz (1-31 Ağustos 1922)**, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1968, s. 16-56; Fahri Belen, **Türk Kurtuluş Savaşı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1983, s. 418-502; Erikan, s. 333-390.

¹³¹ Atatürk, Nutuk, s. 654.

Nutuk'un öncesinde bir basın kampanyasının başlatıldığından yukarıda bahsedilmişti. Bu kampanya Nutuk'un okunması sırasında ve sonrasında da devam ettirilmiştir. Gazetelerin, her gün yapılan konuşmaların ardından bu konuşmalarda eleştirilen kişileri sayfalarına taşıyarak tekrar tekrar eleştirmesi, tam olarak kamuoyunu yönlendiren bir kampanyaya dönüşmüştür.

Basının bu kampanyası Nutuk'un okunmasının tamamlanmasından sonra da uzun bir süre devam etmiştir. Böylece basın, kamuoyu oluşturmanın başarılı olabilmesi için gerekli en temel uygulama olan "verilmek istenen mesajı sürekli olarak tekrar etme"¹³² işlemini gönüllü olarak yerine getirmiş ve bu mesajların toplumun belleğine kalıcı bir şekilde yerleşmesine yardımcı olmuştur.

¹³² Kayabalı ve Aslanoğlu, s. 21.

Sonuç

Atatürk, okuduğu askeri okullarda kapsamlı bir strateji eğitimi almış ve bu konudaki bilgi ve tecrübelerini meslek yaşamı boyunca çok yönlü olarak geliştirmiştir. Kendisi hayatı bir mücadele olarak kabul etmiş ve gerçekten de hayatı büyük mücadelelerle geçmiştir. Atatürk, bu mücadelelerinin her safhasında kendisini ulaştırmak istediği hedeflere götürecek yollara stratejik bir bakış açısıyla yaklaşmış ve eylemlerine daima bir strateji hâkim olmuştur.

Milli Mücadele sırasında başarıyla uyguladığı bu bilgi, tecrübe ve yeteneğini savaş sonrasında yeni bir devletin kurulması ve bu devletin modern bir devlet haline getirilmesi için yapılan inkılaplar esnasında da uygulamaya devam etmiştir. Yaptığı inkılaplar gerek aydınlar arasında, gerekse bazı halk kesimlerinde belli bir dirence sebep olmuş, bunun karşısında Atatürk yeni duruma uygun olarak uyguladığı yeni stratejilerle bu direnci etkisiz hale getirmeyi başarmıştır.

Bunun sonucunda, 1927 yılında toplumu yeni yapılacak inkılaplara hazırlamak ve rejimi güçlendirmek için, dünyada meydana gelen diğer rejim değişikliklerinde yapılanlardan farklı olarak, Nutuk ile kansız fakat etkili bir stratejiyi uygulamaya koymuştur. Bu stratejinin uygulamasında üç boyut bulunmaktadır. Birincisi, kamuoyu oluşturma; ikincisi, metnin, yani hedefe ulaşmak için kullanılacak kuvvetin, maksadı tahakkuk ettirecek şekilde düzenlenmesi; üçüncüsü ise verilmek istenen mesajın hedef kitlelere en uygun yerde, en uygun zamanda ve en uygun şekilde ulaştırılmasıdır.

Kamuoyu oluşturma safhası, yapılacak konuşmanın çok önceden kamuoyuna duyurulması ile başlatılmıştır. Kamuoyu oluşturmak için yapılması gereken ilk şey hedef kitlenin dikkatinin çekilmesidir. Nutuk'un önceden duyurulması ile basın, yapılacak konuşma hakkında sürekli yayınlar yaparak tüm hedef kitlelerin merak ve ilgisini uyandırmıştır. Bunun sonucunda herkes büyük bir merakla konuşmanın yapılmasını beklemeye başlamıştır.

Bu sırada Nutuk'un metni, onu dinleyenler ve okuyanlar üzerinde en azami etkiyi yaratacak şekilde düzenlenmiştir. Bu metin ile verilmek istenen mesajlar konuşmanın yapılması sırasında ve sonrasında basın vasıtasıyla her gün yapılan yorumlarla güçlendirilerek etkileri kalıcı hale getirilmiştir.

Hayatı askerlikle geçmiş olan Atatürk, askeri karar verme usullerinde uyguladığı tekniklerden de faydalanarak metni durum değerlendirmesi ve münferit emir formatlarına benzer şekilde

hazırlamıştır. Bu da, konuyu sistem bütünlüğü içinde ve ulaşmak istediği maksadı tahakkuk ettirecek şekilde uygun bir akış içinde düzenlemesine yardımcı olmuştur. Ayrıca, metin verilmek istenen mesaja uygun olarak belli tarihler arasında sınırlandırılarak hedef küçültülmüştür.

Metin düzenlenirken kullanılan kelimeler, askeri bir harekâta kuvvetlerin tertiplenmesi gibi, maksadı en etkili olarak yerine getirebilecek şekilde düzenlenmiştir. Burada uygulanan strateji; kelimeleri askeri kuvvetler, anlatılan konuların yaşandığı yılları da bir harp cephesi olarak düşündüğümüzde, Büyük Taarruz'daki gibi kuvvetin kısa sürede kesin sonuca ulaşacak şekilde tertiplenmesi vasıtasıyla icra edilmiştir.

Yani başarı vadeden yere ağırlık verilmiş, başarı elde etmenin pek mümkün görülmediği yerlere ise daha az kuvvet tahsis edilmiştir. Esas hedef; 1924-1927 yılları arasındaki olaylarla ilgili olarak yapılanların haklılığını ispatlamak olduğu halde kuvvetin çoğunu tam tersi istikamette 1919-1920 yılları için kullanarak stratejide dolaylı tutum izlenmiştir.

Metin hazırlanırken ne kadar iyi bir strateji uygulanırsa uygulansın, bu durum başarıyı garanti etmeye yetecek bir husus değildir. Uygulanması gereken en önemli şey, mesajın hedef kitlelere en uygun yer ve zamanda, en uygun vasıtalarla ve en fazla etki yaratacak şekilde ulaştırılması olmalıdır. Bu sebeple konuşma, yukarıda bahsedilen hazırlıklardan sonra, stratejinin temel unsurları olan kuvvet, zaman ve mekân en iyi şekilde kullanılarak yapılmıştır.

Bu faaliyetler, içerikte uygulanan strateji ve öncesi ve sonrasında gerçekleştirilen bir takım stratejik uygulamalarla birlikte, başka ülkelerdeki devrimlerin binlerce ve hatta milyonlarca insan hayatı bahasına yaptığı muhalefetle ve devrim karşıtlarıyla mücadeleyi kansız bir şekilde gerçekleştirmiştir. Sırf bu yanı sıra bakıldığında bile Nutuk, mükemmel bir strateji uygulaması olarak ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR:

- ADIVAR, Halide Edip, **Türk'ün Ateşle İmtihani, İstiklal Savaşı Hatıraları**, Can Sanat Yayınları, 15. Baskı, İstanbul, 2017.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Nutuk**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2004.
-: **Nutuk, Vesikalar**, ATAM Yayınları, Ankara, 1991.
-: **Taktik Meselesinin Çözümü ve Emirlerin Yazılmasına İlişkin Öğütler**, ATASE Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2011.
- Atatürk'ün Askerlikle İlgili Çeviri Kitapları**, Haz.: Nurer Uğurlu, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1998.
- ATAY, Falih Rıfki, **Çankaya**, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2010.
- BELEN, Fahri, **Türk Kurtuluş Savaşı**, 2. Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983.
- ERİKAN, Celal, **Kurtuluş Savaşı Tarihi**, Haz. Rıdvan Akın, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2010.
- ESLEN, Nejat, **Tarih Boyu Savaş ve Strateji**, Q. Matris Yayınları, İstanbul, 2003.
- FM 3-0, **Operations**, Headquarters Department of The Army, USA, Washington DC, 2011.
- FM 101-5, **Staff Organization and Operations**, Headquarters Department of the Army, Washington, DC, 1997.
- HART, B. H. Lidell, **Strateji, Dolaylı Tutum**, Çev.: Selma Koçak, Doruk Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul, 2003.
- İNAN, Afet, **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler**, Türkiye İş Bankası Yayınları, 13. Basım, İstanbul, 2014.
- KARPAT, Kemal, **Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik**, TİMAŞ Yayınları, İstanbul.
- KAYABALI, İsmail ve Cemender Arslanoğlu, **Propagandanın Sosyo Psikolojik Temelleri**, Filiz Matbaası, 2'nci Baskı, Ankara, 1987.
- KOCATÜRK, Utkan, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi**, TTK Basımevi, Ankara, 2000.

- PARLA, Taha, **Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları, C.1, Atatürk’ün Nutuk’u**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- SÖNMEZ, Cemil, **Atatürk’ün Yetiştirilmesi ve Öğretmenleri**, ATAM, Ankara, 2014.
- ŞİMŞİR, Bilal N., **Atatürk’ün Büyük Söylevi Üzerine Belgeler**, TTK Yayınları, Ankara, 1991.
- TARAKÇI, Nejat, **Stratejik Karar Verme ve Senaryo Oluşturma**, Truva Yayınları, İstanbul, 2010.
- Türk İstiklal Harbi, II nci Cilt, Batı Cephesi, 6 ncı Kısım, 1 nci Kitap, Büyük Taarruza Hazırlık ve Büyük Taarruz**, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1967.
- UZUN, Hakan, **Atatürk ve Nutuk**, Siyasal Yayınları, Ankara, 2006.
- ZÜRCHER, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, İletişim Yayınları, 26. Baskı, İstanbul, 2011.

MAKALELER:

- AKGÜN, Seçil Karal, “*Sempozyum Açış Konuşması*”, 70. Yılında Ulusal ve Uluslararası Boyutlarıyla Atatürk’ün Büyük Nutuk’u ve Dönemi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Tarih Bölümü, Ankara, 1999, s. 1-2.
- ALTUĞ, Yılmaz, “*Nutuk’ta Atatürk Devrimleri İle İlgili Konular*”, **Atatürk’ün Büyük Söylevi’nin 50. Yılı Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar**, TTK Basımevi, Ankara, 1980, s. 9-19.
- ARAR, İsmail, “*Büyük Nutuk’un Kapsamı, Niteliği, Amacı*”, **Atatürk’ün Büyük Söylevi’nin 50. Yılı Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar**, TTK Basımevi, Ankara, 1980, s. 119-171.
- AYBARS, Ergün, “*Nutuk*”, **70. Yılında Ulusal ve Uluslararası Boyutlarıyla Atatürk’ün Büyük Nutuk’u ve Dönemi**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Tarih Bölümü, Ankara, 1999, s. 7-10.
- GİRİTLİ, İsmet, “*Okunmasının 75. Yılında Büyük Nutuk*”, **Yetmişbeşinci Yılında Büyük Nutuk’u Anlayarak Okumak, Bilgi Şöleni, 17-18 Ekim 2002**, Ankara Bildiriler, ATAM, Ankara, 2003, s. 1-9.
- GÖKSEL, Hüsnü A., “*Yakın Tarihimizden Küçük Bir Mozayik*”, **70. Yılında Ulusal ve Uluslararası Boyutlarıyla Atatürk’ün Büyük Nutuk’u ve Dönemi**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Tarih Bölümü, Ankara, 1999, s. 83-110.

- IRMAK, Sadi, “*Nutuk’un Türkiye’deki Etkileri*”, **Atatürk’ün Büyük Söylev’inin 50. Yılı Semineri Bildiriler ve Tartışmalar**, Ankara, 1980, s. 181-188.
- İNAN, Afet, “*Atatürk’ün Büyük Nutku’nun Müsveddeleri Üzerinde Arkadaşlarının Eleştirilerini Dinlemesi ve Gençliğe Seslenişi*”, **Atatürk’ün Büyük Söylevi’nin 50. Yılı Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar**, TTK Basımevi, Ankara, 1980, s. 33-38.
- KARAL, Enver Ziya, “*Tartışmalar ve Açıklamalar*”, **Atatürk’ün Büyük Söylevi’nin 50. Yılı Semineri**, TTK Basımevi, Ankara, 1980, s. 29-31.
-: “*Türk Tarih Kurumu Başkanı Ord. Prof. Enver Ziya Karal’ın Açış Konuşması*”, **Atatürk’ün Büyük Söylevi’nin 50. Yılı Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar**, TTK Basımevi, Ankara, 1980, s. 1-7.
- KOÇAK, Cemil, “*Nutuk ve Diğerleri*”, **70. Yılında Ulusal ve Uluslararası Boyutlarıyla Atatürk’ün Büyük Nutuk’u ve Dönemi**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Tarih Bölümü, Ankara, 1999, s. 135-60.
- KURAT, Yuluğ Tekin, “*Büyük Nutuk’un Okunduğu Yılın Türkiyesi:1927*”, **70. Yılında Ulusal ve Uluslararası Boyutlarıyla Atatürk’ün Büyük Nutuk’u ve Dönemi**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Tarih Bölümü, Ankara, 1999, s. 171-176.
- MAXİM, Mihai, “*Yeni Romen Belgelerine Göre Atatürk’ün Büyük Nutku*”, **70. Yılında Ulusal ve Uluslararası Boyutlarıyla Atatürk’ün Büyük Nutuk’u ve Dönemi**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Tarih Bölümü, Ankara, 1999, s. 179-189.
- SEVÜK, Süha, “*Sempozyum Açış Konuşması*”, **70. Yılında Ulusal ve Uluslararası Boyutlarıyla Atatürk’ün Büyük Nutuk’u ve Dönemi**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Tarih Bölümü, Ankara, 1999, s. 3-4.
- TEZER, Engin, “*Tartışmalar ve Açıklamalar*”, **Atatürk’ün Büyük Söylevi’nin 50. Yılı Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar**, TTK Basımevi, Ankara, 1980, s. 26-27.
- TUNÇAY, Mete, “*Tartışmalar ve Açıklamalar*”, **Atatürk’ün Büyük Söylevi’nin 50. Yılı Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar**, TTK Basımevi, Ankara, 1980, s. 73-75.
- TURAL, Sadık, “*Aydınlar Büyük Nutuk’u Anlayarak Yeniden Okusalar*”, **Yetmişbeşinci Yılında Büyük Nutuk’u Anlayarak Okumak, Bilgi Şöleni, 17-18 Ekim 2002**, Ankara, Bildiriler, ATAM, Ankara, 2003, s. VII-XI.

17. BÖLÜM

DOĞU AVRUPA TÜRK LÜK ARAŞTIRMALARI ARKEOLOJİK KAYNAKLAR VE İSKİT KURGANLARI

Muhammet Beşir AŞAN*

I-ARAŞTIRMACILAR

Doğu Avrupa Türk Tarihi araştırmalarının gün geçtikçe artması bizi sevindirmektedir. Konunun uzmanlarından Osman Karatay, Avrupa Türklüğü ile ilgili olarak; '' Ukrayna'da Türk varlığı 24 asra yaklaşıyor. Doğu Avrupa'daki tarihimiz Türk tarihçiliğinde en fazla ihmal edilen sahayı oluŐtırmaktadır. Bu konuyu çalışmanın zorlukları ve yeterli tarihçinin bulunmaması bunun sebepleri arasındadır. Ancak son yıllarda ülkemizde durum değişmiş, bölge tarihinin değişik konularında uzmanlaŐan önemli akademisyenler yetiŐmiŐtir'' demektedir¹. Bu alandaki araştırmacılar arasında; M.Abdulhaluk Çay, M.Taner Tarhan, Mualla Uydu Yücel, Osman Karatay, Serkan Acar, İlhami Durmuş, Ali Ahmetbeyoğlu, Yücel Öztürk, İlyas Kemaloğlu, Mehmet Alpargu, İsmail Mangaltepe, Dinçer Koç, ve Öner Tolan gibi isimleri belirtebiliriz. Bu makalede ise özellikle Doğu Avrupa Türk tarihi araştırmalarında arkeoloji ile öne çıkan bazı isimler üzerinde durmaya çalışacağız.

1.László Rásonyi 1899-1984

Prof. Dr. László Rásonyi, Eski Türk kavimlerinin tarihi ve Türk-Macar ilişkileri konusundaki çalışmalarıyla tanınan ve Türkiye'deki Hungaroloji Ana Bilim Dalı'nın kurucusu Macar Türkolođudur. Budapeşte ve Berlin Üniversitesi'nde Türkoloji ve Hungaroloji öğrenimi gördü. 1929'da Helsinki Üniversitesi'nde çalıştı. 1933-1934 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Türk Araştırmaları Enstitüsü'nde çalışmalar yaptı.

Prof. Dr. László Rásonyi, 1935 yılında Türk dili ve Türk tarihi çalışmalarına katkıda bulunacak bilim adamları yetiştirmek üzere faaliyete geçen Ankara Üniversitesi Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi'ne

* Prof. Dr. Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü ELAZIĞ/TÜRKİYE.

¹ Osman Karatay, Serkan Acar; Doğu Avrupa Türk Tarihi, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013,s.1.

Atatürk'ün isteğiyle kürsü kurucusu ve hocası olarak getirildi. Hungarolojinin kuruluşunda çok büyük emeği olan Prof. Rásonyi, Hungaroloji Kütüphanesi'nin kurulmasında da büyük rol oynadı. 1942 yılında Prof. Rásonyi Macaristan'a dönmüştür.

László Rásonyi, Türkiye'den ayrıldıktan sonra Macaristan'da Kolozsvár Üniversitesi'nde Türkoloji profesörlüğüne atandı. 1942-1944 yılları arasında bu üniversitede Türkoloji kürsüsünün kurulmasına önyak oldu. 1946'da Budapeşte'ye döndü. Balkan Enstitüsü'nde (1947-1949) ve Macar Bilimler Akademisi'nde çalıştı. Doğubilim Enstitüsü'nü kurdu. 1961'de emekli olduktan sonra bir süre Ankara Üniversitesi'nde ders verdi.

László Rásonyi'ye göre Macaristan'da ilk defa tanınan atlı halk, İskitlerdir. Milattan önce VII. Asırdan itibaren Karadeniz sahillerinde ve ondan sonra Macar ovasında görülür². İskit arkeolojisi ile ilgilenmiş, kazılardan çıkan eserleri yorumlamaya çalışmıştır. Kılıç yerine İskitler en fazla akinakes denilen dışa doğru kılınçlar kullandılar³ demektedir.

1.a László Rásonyi'nin Eserleri

Tuna Köprüleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü

Tarihte Türklük, Örgün Yayınları

Türk Devletinin Batıdaki Vârisleri ve İlk M. Türkler, TKAE Yayınları

Doğu Avrupa'da Türklük, Selenge Yayınları

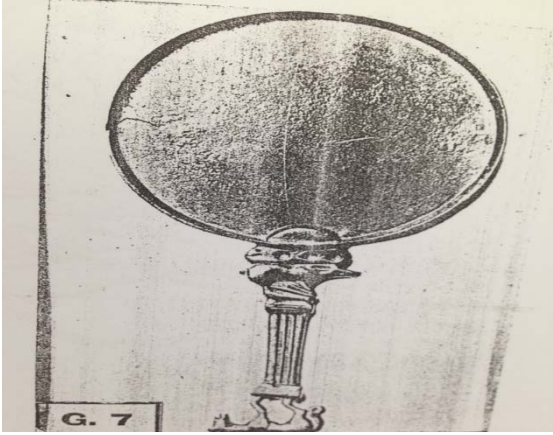
Anadolu'da Hristiyan Türkler

² L.Rasonyi ;**Macar Arkeolojisinde Hunlar Avarlar Macarlar**, Ankara Halk Evi Neşriyatı Büyük Boy No: 23, İstanbul 1938,s.9.

³ Rasonyi ;**Age**, s.10.

L.Rasonyi; Macar Arkeolojisinde Hunlar Avarlar Macarlar, Harita A.

Rasonyi; Macar Arkeolojisinde Hunlar Avarlar Macarlar, şekil 6.

László Rásonyi, bilim çevrelerinde Türk onomastiği alanındaki çalışmalarıyla tanınmıştır. İlk türk arkeologlarından olan Dr. Hâmit Zübeyir Koşay ile yakın dostluğu bulunmaktadır. Moğol dili uzmanı Ahmet Temir ve Osmanlı siyakat yazı uzmanı Tayyip Gökbilgin'in yetişmesinde büyük katkısı olmuştur⁴.

⁴ Laszlo Rasonyi; **Doğu Avrupa'da Türklük**, Yayına Hazırlayan: Dr.Yusuf Gedikli, İstanbul 2006,15-16, vd.

2.Andreas Alföldi 1895-1981

Macar tarihçi, sanat tarihçisi, epigraf, nümizmat ve arkeolog. Özel uzmanlık alanı Geç Antikçağ olup, XX. yüzyılın en önemli araştırmacıları arasında sayılmaktadır.

1923 yılında Deebrechen Üniversitesi'nde Antikçağ Tarihi kürsüsüne atanmış, 1930 yılından sonra Budapeşte Üniversitesi'nde görev yapmıştır. II. Dünya Savaşı sonrası, Macaristan'da kurulan rejimi kabul edemediğinden, 1947'de İsviçre'ye yerleşmiştir. 1956'da Princeton Üniversitesi'nin teklifini kabul ederek akademisyen olarak görev yapmış, emekliliğinden sonra dahi Princeton'da birçok projede çalışmıştır.

A l f ö l d i atlı nomad mevzuuna nasıl vasıl oldu? Bu arkeolog aslen çok iyi bir klasik filolog ve numizmatik araştırmacıdır. Roma İmparatorluk devrinin tarihi hakkında çok kıymetli eserleri vardır. IV. ve V. Asrın tarihine gelince sukut eden Roma İmparatorluğunun teşkilatı ve ordu hayatına geniş mikyasta tesir eden Şarktan gelen medeniyet unsurlarını tetkik etmek mecburiyetinde kaldı. Bu suretle Hunlara temas etti. Attila'nın şimdiye kadar en iyi portresini A l f ö l d i çizdi. Hunlar'dan başka Avarlar'a da temas etti ve Macaristan'da bulunan Hun eserlerinin Avar eserlerinden ayrılmasına yarayan kriterleri tesbit etti.

A l f ö l d i hayvan üslubu köklerini tetkik ederken takip ettiği metodunu anlatabilmek için bir makalesinden bir parça nakledeceğim: İç Asya medeniyetinde, din hayatında theriomorphik görüş hakimdir. Bu görüşe göre hayvanlar insanlardan kuvvet, sürat v.s. hususunda üstündürler. Majik yani füsünkar bir kudrete maliktirler.

Kahramanlar ve şamanlar büyük bir vazife yapmak isterse, hayvan şeklini almak mecburiyetindedirler. Böylece en eski hayvan mücadeleleri en eski devirlerdeki efsanevi ecdat harpleri ve kovalamalarının sembolik bir ifadesidir.

Dört nala giden at üzerindeki İskit'in yanda görünüşü. Kul Oba (Piotrovski)

Bir halkın anası rolünü oynayan dişi geyik yanında o halkın efsanevi pederi olarak daima bir yırtıcı hayvan zikredilir. Bunun gibi mesala Mongol sülalesinin ecdatları bir gök kurt ve bir beyaz geyik idi. Muhtelif cinsten olan hayvanların birleşmesi muhtelif kabilelerin birbirinden evlenmesinin bir sembolü olarak görünür. Efsanelerde bir geyikle iki yırtıcı hayvanın bulunması exogamia sebebiyle ikiye ayrılan bir kabilenin yahut halkın iki ekek ecdadını temsil eder .

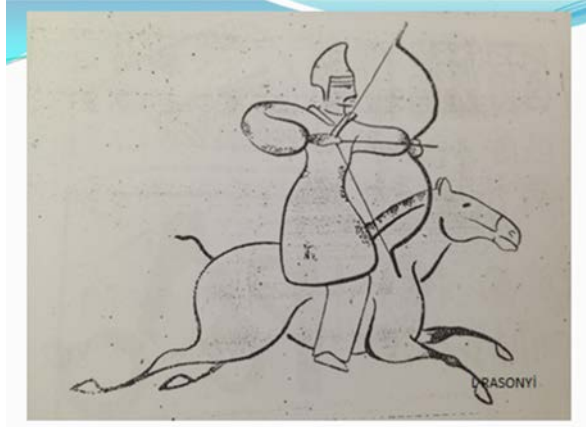
Geyik -altın-, Konstromskaya'dan. Leningrad Hermitaj Müzesi (Piotrovski)

Hatta A l f ö l d i'ye göre İskitlerin idareci zümresi Altaylılardır. Şimalden İskitler memleketlerinden M.Ö. en geç VII. Asırda Yunanistan'a gelen büyücü Abaris (33) efsanesi de Türk tesirini taşımaktadır. Hatta bu isim temiz Türk ismidir(Avar)⁵ .

İskit arkeolojisi ile ilgilenmiştir. Burada resmedilen İskitler At talimi yapıyorlar. Elbiseleri vücuda yapışık, kemerli ceket (yahut Türkçede Çekmen) ve uzun pantalonudur. Yanlarında ok kutusu görünüyor. Çekmen atlı halkların çok karakteristik olan bir elbisesidir. Çünkü diğer halkların bol ve kolsuz elbiselerine nazaran at üzerinde arkaya dönüp ok atmak için kullanışlıdır. İskitlerin oklarının küçük, üç yüzlü tunç uçları vardır⁶.

⁵ Rasonyi;Age, s,12-16.

⁶ Rasonyi;Age, 12-16 vd.

İskit Kemerli Ceketi

L.Rasonyi; Macar Arkeolojisinde Hunlar Avarlar Macarlar, Şekil 10.

İskitlerin çok güzel milli sanatları vardı. Bunun Macaristan'da bulunan çok hatırası arasında bilhassa Tapioszentmarton'da Pest vilayetinde, ve Zöldhalomppusztá'da (ayni vilayette) bulunmuş altın geyikler çok şayanı dikkattir. Her ikisi de bütün ihtimallere göre kalkan süsü olmalıdırlar. Bu geyiklerin esas şekli ağaçtan yapılmış olduğu zannediliyor.

Tapioszentmarton geyiğinde bacaklar ve boyun kenarları kordon şeklindeki bir süsle çerçevenmiştir Kulak ve göz ayrıca vücuda tesbit edilmiş küçük hücrelerdendir(kakma). Bu hücrelere kırmızı almandin taşları yahut kehribar koyulmuştu. İşte iskit ve yunan sanatı arasındaki fark en fazla bunlarda görünür⁷.

⁷ Rasonyi; **Doğu Avrupa'da Türklük**, s.12-16.

3.Prof.Dr. Bahaeddin ÖGEL 1924-1989

Bahaeddin Ögel İslam Öncesi Türk Kültür Tarihi eserinde, “ Türk kültür tarihi üzerinde yazılmış bir kitap, memleketimizin her zümresi için artık bir ihtiyaç haline gelmiştir. Buna mukabil Orta -Asya' da yapılan kazılar ve elde edilen buluntular, artık Türklerin yaşadığı bölgelerin kültür hayatını bize tasvir edebilir bir duruma gelmiştir. Bu veriler sayesinde, eski Türklerin günlük hayatları, dini inanışları, giyinişleri vs. hakkında birçok bilgiler elde edebilmekteyiz. Ve bu bilgileri kaynaklarımız da doğrulamaktadır. Bizi bu kitabı yazmağa teşvik eden en önemli sebep de budur⁸”, demektedir.

Orhun Yazıtları 'nın ortaya çıkarılmasından sonra bilim dünyasında Orta Asya Türk tarihine karşı büyük bir ilgi başlamış ve Almanya, Fransa, Macaristan, Rusya ve Çin gibi ülkelerde bu alanla ilgili bir çok çalışma yapılmıştır. Bu araştırmalar daha çok tarih ve arkeoloji olmak üzere iki alanda gelişmiştir. Gerek Çin Yıllıklarına göre maddi kültür kalıntılarına ve gerekse göre bu alanda en değerli eserleri ülkemizde İslamiyet'ten önceki dönemlere ait arkeolojik buluntuları ilk değerlendiren Prof. Dr. Bahaeddin Ögel olmuştur. Ögel, Rusya'da ortaya çıkarılan Türk tarihi ile ilgili arkeolojik eserler hakkındaki kazı raporlarına dayanarak "İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi" adı altında bir kitap yazarak bu alanda büyük bir boşluğu doldurmuştur.

Yaptığımız çalışmada başlıca Hun, Göktürk ve Uygur devirlerine ait araştırma sonuçlarını değerlendirerek bunları sistemli bir şekilde ortaya koymaya çalıştık Anlaşıldığına göre, maddi kültür kalıntıları denince daha çok eski Türk mezarlarında bulunan arkeolojik belgeler göze çarpılmaktadır. Bu nokta özellikle Hun devri için geçerlidir. Göktürk dönemine gelindiğinde bu maddi kalıntılara çeşitli büyüklükteki taşlar üzerine yazılmış eski tarih kayıtları da eklenmektedir. Ayrıca eski Türk paraları, ilk olarak bu devirde bastırılmış (Türgiş Paraları) ve tarihi belge olarak önem arz etmektedir. Elde edilen arkeolojik buluntularla ilgili bilgiler sistemli bir sınıflamaya tabi tutulmuş ve bunlara ilişkin çeşitli görüşler de ortaya konarak senteze ulaşılmaya çalışılmıştır⁹.

Türk kültürünün müşterek özelliklerini aramak tek hedefimiz olduğundan, coğrafi sahayı biraz daha genişletip, Doğu Avrupa'ya da

⁸Bahaeddin Ögel; **İslam Öncesi Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara 1984,s.XIII.

⁹Ögel; **Age**, ,s.XIV; <http://acikerisim.ege.edu.tr:8081/jspui/handle/11454/1893>.

geçmeği doğru bulduk. Mesela Macar ve Bulgarlar Türklerle akraba kavimlerdir. Fakat Orta - Asya'da yaşamamışlardır. Bununla beraber Orta -Asya ile birçok müşterek kültür özellikleri gösterdiklerinden, onları da Orta -Asya kültür çevresi içinde mütalaa etmekten kendimizi alıkoyamadık. Fakat bu bahisleri de yazarken, yalnızca Orta -Asya ile ilgili kültür özellikleri üzerinde durmağa bilhassa dikkat ettik¹⁰.

4.Prof.Dr. Taner TARHAN

Taner Tarhan'a göre, Kimmerler ve İskitler Eskiçağ'daki "Türk Kültür Tarihi"nin, daha genel bir deyişle de "Millî Tarihimiz"nin ilk temsilcileridir. Çünkü, Eskiçağ ve devamındaki çeşitli yazılı kaynaklardan edindiğimiz bilgilerin ışığı altında ve bu bilgileri doğrulayan, zenginleştiren muhteşem arkeolojik bulgular yardımıyla, adları günümüze kadar ulaşmış olan ilk Türkler ve ilk Türk Devletleridir. Onların öyküsü "tarihî gerçekler" olarak, bir anlamda - çok uzun süreli- Eskiçağ'daki "Türk Dünyası"nın öyküsüdür. Her ne sebeple olursa olsun, inkârı mümkün olmayan gerçekleri vurgulamak için "İlk Türkler" başlığını özelliğini özellikle kullandığımızı, öncelikle ifade etmek isteriz¹¹, demektedir.

Eskiçağ tarihinde İskitler " Atlı Kavimler Medeniyeti, olarak, çok önemli ve enteresan bir bölümü teşkil ederler. İskitler, Hıristiyanlık öncesi devrenin son bin yılında, Çin'den Tuna'ya kadar uzanan geniş bozkırlarda yer almışlardır. Menşeleri Orta Asya olarak ifade edilmektedir. İskit medeniyeti ile ilgili 19 yüzyıldan itibaren araştırmalar ve arkeolojik kazılar yapılmış ve değerlendirilmiştir.

Onlar hakkındaki esas tarihi gerçekleri ise, hem zamarı komşulan olan Çin " Asur " Yahudi ve Grekler'in, bilhassa Klasik Çağ (M. Ö. 450-330) Grek tarihçilerinin zamanımıza_ kadar gelen kaynaklarından edinebiliyoruz. İskitler'in meşesi hakkında Herodot (IV. S), üç versiyon halinde bilgi vermektedir. Buna göre, Asya'da oturan göçebe İskitler. Massagetler'le yaptıkları savaştan sonra yerlerinden olunca, Volga nehrini geçerek Kimmer ülkesine girmişlerdir.

¹⁰Ögel;Age, s.XIV.

¹¹ Taner Tarhan; "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler",**Türkler**,c.1.,s.597.

Karadeniz Kuzeyindeki İskit Kurganları, Şehirleri, Grek Kolonileri (T.Tarhan)

Grekler'in İskitler ile temaslan Kolonizasyon hareketi ile başlamıştır (M. Ö. 750). Grekler İskitler'den "Scyth", ve "Saha" diye bahsetmekte olup bu bölgeye de Eskiçağ'da "İskitya" denmektedir. O devrin büyük devletlerinden olan Asurlular, İskitler için "Aşguza" terimini kullanmışlar, Persler ise "Sak" demişlerdir. Hellenistik (M. Ö. 330-30) ve Roma (M.Ö. 27- M.S 476) devirlerinde ise, " İskit " kelimesi, bütün kuzey - do~ barbarlarını içine alan coğrafik bir terim olmuştur .

Kurgan gurupları şu şekilde tasnif edilebilir.

Kuban gurubu: Elizatovskaya Stanitza (M. O. V-IV. yy.), Karagedeusch (M. O. III. yy. ilk yarısı), Kelermes (M. O. VII-VI. yy.), Kostromskaya Stanilza (M. O. VII-VI. yy.), Yedi Kardeşler (M. O. V. yy'dan önce) vs.

Taman gurubu : Bolshaya Bilisnitza (M. O. LV. yy.) vs.

Kırım gurubu : Ak Mescit (M. O. vı-v. yy.), Altın Oba (M. O. V. yy'dan daha erken - LV. yy'dan sonra), Dört Oba (M. O. III. yy.), Kul Oba (M. O. V. yy'dan daha erkeri- LV. yy'dan daha sonra), Temir Gora - Kerç yakınında . (M. O. VII. yy.) vs.

Dinyeper gurubu : Alexandropol (M. O. IV. yy. ortası), CbertornIyk (M. O. iv. yy.), Melgunov (M. O. VII-VI. yy.), Nikopol (M. O. LV. yy. orlası I, Ogüz (M. O. II. yy. son yarısı), Solokha (M. O.IV. yy. ortas ma do ğru), Tsyrbalka (M. O. IV. yy.) vs.

Don gurubu : Ellzavetovskaya Staniltza (M. O. V-III. yy.), Voronez (M. Ö. IV. yy'dan daha geç - iii. yy.) vs.

Kiev gurubu : Smela bölgesindekiler (M. Ö. VI-III. yy.) , Snosk i Borovski (M. Ö. IV. yy'dan daha geç) vs.

Peltava gurubu : Akjutinsk gömüleri (M. Ö. LV · M S. 1. yy.), veikovsk gurubu (M. O. 111 · 1. yy .)

Volga gurubu : Astarhan gurubu (M. O. V·II. yy.), Samara gurubu (M. O.V·II. yy.)

Ural gurubu : Beş Oba ve Oren burg (M. Ö. ?)

Altay gurubu : Başadar » donmuş kurganlar - (M. O. VI · 111. yy.), . Katanda - donmuş kurganlar > (M. O. V·IV. yy.), Pa zırık - donmuş kurganlar - (M. O. V · IV. yy.), Şibe (M.Ö.IV.-III.yy)vs.

Kuzey Mogolistan : Noin Ula (M. S. i. yy.)

Almanya : Ploh mühlen (M. O . V·IV. yy.),Vet tersfeld (M. O. V. yy'dan önce)

Macaristan : Zoldhalompusszta (M. O. V. yy.) vs.

Romanya : Satu Mare (M. O.IV. yy'dan daha geç -111. yy.) vs¹².

İskit Hayvan Üslûbu, İskitlere "Bozkırların Kuyumcuları" denilmektedir. "Bozkır Hayvan Üslûbu"nun en güzel ve zengin örneklerini yaratan insanlardır. Grek kolonilerindeki sanatkârlara da, kendi zevklerine göre eserler yaptırmışlardır. Kurganlarda bulunmuş olan bu muhteşem eserler, ki çoğu altındandır. bozkır insanının duygularını en yalın, ancak en çarpıcı şekilde dile getirirler. Art Treasures of Ancient Kuban;11 Les Dossiers d'Archeologie:12 Les Scythes gibi muhteşem sergi katalogları bu sanatın en güzel tanıtıldığı yayınlardır.

"Kutsal" ve "öncü" hayvan olan geyiğin o kadar çok çeşitli tasviri vardır ki, kendilerine özgü bu sanat anlatımlarını bendeniz "Bozkırların Dili/Bozkırların Yazısı" olarak algılamaktayım. Çalışmalarımıza göre, "yazıdan önceki" ve de (ilk Runik alfabe gibi.) yazıdan sonraki geleneksel, anonim anlatımlarıdır. Türk Dünyası'ndaki, çok zengin kilim, çorap, çevre, heybe vs. gibi el sanatlarındaki her motifin bir "adı" ve de bir "anlamı" vardır. Kanaatimize göre bunlar, "resim yazılarının çözümü gibi" yeniden değerlendirilmelidir¹³.

¹² Taner Tarhan; "Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi", **Tarih Dergisi**, Yıl,1970,S.24, (s.17-32),s.22.

¹³ Taner Tarhan,;"Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", **Türkler**, Cilt:1, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 2002.

II- İSKİTLER ve KURGAN KÜLTÜRÜ

Türkiye’de İskitler üzerine çalışma yapan araştırmacılardan söz ederken, özellikle; M. Taner Tarhan, Abdulhaluk Çay, İlhami Durmuş ve Yaşar Çoruhlu’dan söz etmeliyiz¹⁴. Bunlar ile birlikte; Said Mübin Çalış, Hatice Palaz Erdemir Halil Erdemir, Oya San, Kürşat Koçak, Muhammet Beşir Aşan, İbrahim Tellioglu, Zekiye Tunç vb. isimleri burada belirtmeliyiz. Bunlar arasında Said Mübin Çalış’ın Karadeniz’in Kuzeyinde Yer Alan İskit Kurgan Buluntularındaki Savaş Betimlemeleri, isimli makalesi bu çalışmamızda öne çıkan bir araştırma olarak yer almaktadır.

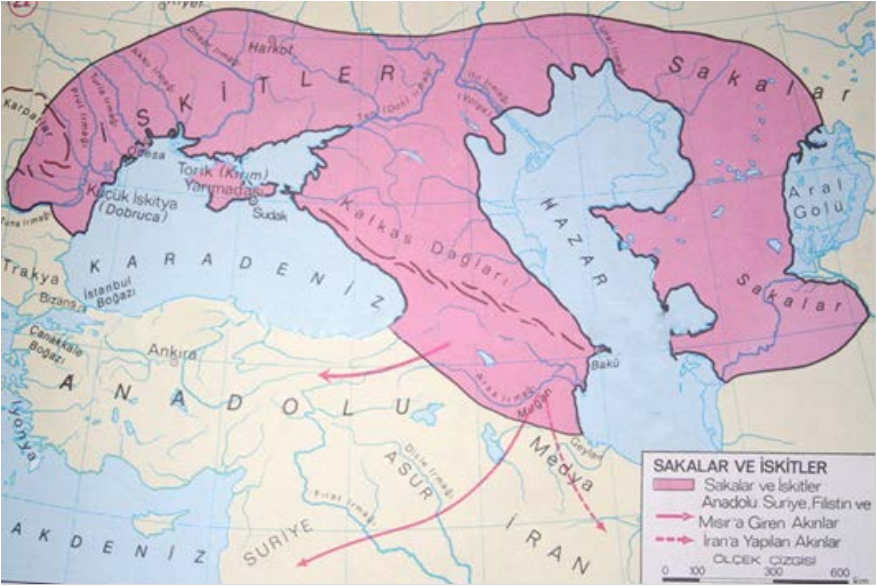
Asur ve Urartu yazılı kaynaklarında atlı kavimler olarak bilinen İskitler, M.Ö. VIII yüzyıldan M.S. II. Yüzyıla kadar (Tuna dan Çin Seddine kadar olan coğrafyada etkili olmuşlardır.)Kafkaslar başta olmak üzere, Karadeniz’in kuzeyi ve Anadolu’da etkili olmuşlardır. Kendileri hakkında bilgi veren yazılı kaynakları olamayan İskitler ile ilgili bilgileri komşuları olan Grek Asur ve Urartulardan edinebiliyoruz. Özellikle Herodotos, Strabon, Thukydides, Xenophon gibi erken dönem Hellen tarihçileri ve coğrafyacıları da, çeşitli vesilelerle İskitler’in bölgede oynadıkları rol hakkında bilgi vermektedir¹⁵.

İskitler ile ilgili en önemli bilgileri hakim oldukları bölgelerde yapılan arkeolojik kazılarda elde edebiliyoruz. Bunlar içerisinde İskit kurganlarının önemli bir yeri vardır. Bu makalenin amacı İskitler hakkında bilgi vererek, Özellikle Doğu Avrupa’da yapılmış arkeolojik kazılar ve buralardan elde edilen eserler hakkında bilgi vermek olacaktır¹⁶.

¹⁴ Ayrıca geniş bilgi için bkz. **Türkler**, c.1,s.576-632.

¹⁵ Hatice Palaz Erdemir, Halil Erdemir ; ‘‘Güneybatı Asya ve Avrasya’da İskit Askeri İzleri’’, **Tarih Okulu**, Mayıs-Ağustos 2010 Sayı VII, 25-37. s.25.

¹⁶Hatice Palaz Erdemir, Halil Erdemir ; **Age**,; s.25.

Sakalar ve İskitler (İlhami Durmuş)

İskitlerden günümüze kalan kurganlardaki zengin ve etkileyici kalıntılar, bu toplumun yazılı kaynaklarının çok az olmasına rağmen gelişmiş bir kültürün temsilcileri olduklarını göstermektedir. Kurgan buluntuları İskitlerin günlük hayatına dair pek çok ayrıntıyı ortaya çıkarmıştır. M.Ö. IX. yüzyıl itibarı ile oluşmaya başlayan İskit kurgan geleneği, bu toplumu diğer toplumlardan ayırdığı gibi, yaşayışlarının kültürel öğelerini de barındırmaktadır. Diğer bozkır toplumlarında olduğu gibi İskitler de günlük hayatta kullandıkları eşyaları, yaşantılarının en önemli parçası olan savaş hakkında betimlemelerle süslemişlerdir. Bu eşyalar üzerine savaş sahneleri dışında hayvan ve av sahneleri de betimlenmiştir. Bu çalışma, İskitlerin yaşadıkları hayat ile kurganlarından çıkarılan eşyaları üzerindeki savaş betimlemeleri arasındaki ilişkiyi ortaya koymayı amaçlamaktadır.¹⁷

¹⁷Said Mübin Çalış ; “ Karadeniz'in Kuzeyinde Yer Alan İskit Kurgan Buluntularındaki Savaş Betimlemeleri”, **KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi** Cilt:14 Sayı:1 (2017).s.42

İskit Kurgan Buluntuları

İskitlerin 40. ve 50. paraleller arasında batıda Tuna Nehrinden doğuda Çin Seddi'ne kadar 7000 kilometreden fazla bir alan boyunca yayıldıkları bilinmektedir. Arkeologlar bu arazinin bir ucundan öbür ucuna, hepsi İskitler devrinden kalma ve birbirinin eşi olan at koşum takımları, demirden kılıçlar, üçgen biçimli ok uçları ve süs eşyaları ortaya çıkarmışlardır¹⁸. İskit kurganları üzerinde yapılan arkeolojik kazılar XX. yüzyıl başlarında ciddi sayılabilecek bir biçimde başlatılmış, ilerleyen kısa zamanda da hızla devam ettirilmiştir. Karadeniz'in kuzeyi çok eski tarihlerden beri konar-göçer toplumların yaşamayı tercih ettikleri bir bölge olmuştur¹⁹. Bu bölge üzerinde bozkır kültürlü toplulukların zamanında oldukça önemli bir otorite olduğu bilinir. İskit krallarının mezarlarına Doğu Avrupa ve İç Asya bölgelerinde rastlanmıştır. Bu kurganların en ünlü örnekleri ve arkeolojik buluntu açısından en değerli parçaları Karadeniz'in kuzey tarafında yer alanlarıdır. İskit sanatı ve yaşayışı hakkında en detaylı bilgileri; günümüzde Ukrayna sınırları içerisinde yer alan ve buradaki büyük kurganlar başta olmak üzere Chertomlyk, Solokha, Kul-Oba, Kelermes gibi Karadeniz'in kuzeyindeki kurganlar sayesinde öğrenebilmekteyiz. Bu kurganlardan elde edilen bulgular yazısız kaynaklardır²⁰.

Kelermes kurgan buluntuları, İskit sanatının en karakteristik özelliklerini sergileyen kurganlardan biridir. 1903'de D.G. Schultz, Maikop'un 25 kilometre kuzeyindeki Kelermes'de arkeolojik kazıları başlatmış; burada dört adet mezar odası keşfetmiş ve çıkarılan arkeolojik buluntuların altın, gümüş ve bronz objeler olduğu görülmüştür. Ancak Schultz'dan uzun yıllar sonra kazı çalışmaları bu bölgede tekrar başlatılmış ve mezar sayısının keşfedilenden çok daha fazla olduğu öğrenilmiştir. Çıkarılan eserlerin M.Ö. VII. yüzyıla ait olduğu belirlenmiştir. Kıyafetleri üzerinde bir iskelet ele geçirilmiş, üzerinde altından yapılan ve üzeri hayvan betimlemeleri ile süslenen oldukça gösterişli bir kıyafet bulunmuştur. Aynı kıyafete sahip kişiye ait olan 47 santimetre boyunda ve 14,1 santimetre eninde bir sadak

¹⁸Çalış; Age, s.47; Boris B. Piotrovsky, "İskitlerin Dünyası", Unesco'dan Görüş, Sayı: 12. s. 6.

¹⁹Çalış ;Age, s.47; Yaşar Çoruhlu; **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, s. 297.

²⁰Çalış ;Age, s.47

kişinin hemen yanına yerleştirilmiş; üzerine geyik, kuş başı figürleri ile birlikte sekiz adet fantastik hayvan görselleri ustalıklı işlenmiştir. Bu kurgan buluntularının üzerinde sıkça grifonlara; gövdesi ve kafası farklı fantastik hayvan görsellerine sıkça rastlanmaktadır. Bunun yanında demir baltalar, bronz miğferler, altın kaseler, bronz vazolar, kişisel süs eşyaları, gümüş ayna gibi eşyalara bu kurganda bulunmuştur²¹.

1830 yılında kazı çalışmaları başlatılan, Kerç yakınlarındaki Kul-Oba Kurganı, on metre yüksekliğindeki suni bir tepe tarafından örtülmektedir. Kul-Oba; kazı çalışmaları başlatılan ilk büyük İskit kurganı olmuştur. Kurgana yerleştirilen erkekler ve kadınlarda aynı olmak üzere bol miktarda altın eşyalarla donatılmış bedenler bulunmuş, bunun yanında kurban edilmiş atlar da bu kurgana bırakılmıştır. Kurgan buluntularının M.Ö. IV. yüzyıla ait olduğu saptanmıştır.

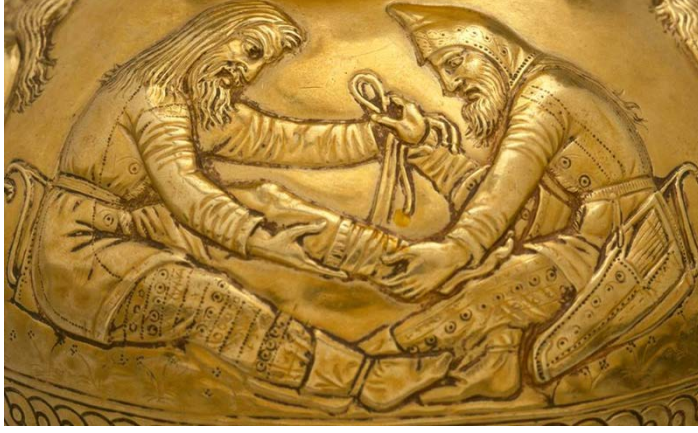

Arkeolojik Kurgan Yerleri

Bu kurgan içerisinde İskit sanat formunda oluşturulmuş; altın, gümüş ve elektrumdaki çok sayıda arkeolojik buluntular elde edilmiştir. Genel itibarı ile kurgan buluntuları; elbise süs plakaları, bilezikler, mitsel hayvanlarla süslenmiş savaş aletleri, İskit sanatının

²¹ Çalış ;Age, s.47.

figürlerini içeren başlıklar ve gösterişli vazolardan ibarettir²². Solokha, asilzadelerin hizmetçileri ve atları ile birlikte gömüldüğü 18 metre yüksekliğinde bir İskit kurganıdır. Bu kurgan, İskit-Grek sanatının birbirinden etkilendiğini gösteren en ünlü kurganlardan biridir. Nikopol'un 21 kilometre güneyinde yer alan Solokho'nun kazı çalışmaları 1911-1913 yılları arasında N. I. Veselovskiy tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu kurgandan birçok İskit savaş aleti çıkarılmıştır. Kurgandan çıkarılan savaş aletlerinin Pazırık'tan çıkarılan savaş aletlerine yüksek oranda benzediği de dikkat çekmektedir²³.

Kul-oba Kurganı : İskit - MÖ 4.yy, Kerç / Kırım

Elde edilen bulgular IV. yüzyılın sonu, V. yüzyılın başına tarihlendirilmektedir. Altın, gümüş, demir ve tunç bu kurgandaki eşyaların yapımında kullanılan temel hammaddeler olurken bunun yanında Greklere ait bazı seramikler ve madeni paralar da kurganda bulunmuştur. İskeletler altın bilezik, kolye ve yine altın işlemeli elbiselerle kurganda yer almaktadır. İskitlerin gündelik eşyalarından olan boynuz içki kadehleri, gümüş vazolar ile birlikte iskeletin hemen yanına yerleştirilen demir kılıç ve altınla kaplanmış olan kılıç kını; oldukça usta bir elden çıkmış olduğunu belli eden ürünler olarak göze çarpmaktadır²⁴.

²² Çalış ;Age, s.47; Çoruhlu; **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, s. 307.

²³ Çalış ;Age, s.48.

²⁴ Çalış ;Age, s.47.

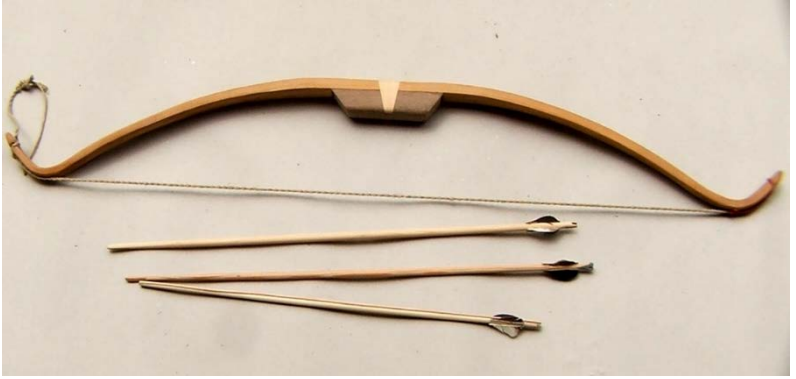
Altından tarak üzerine kopya edilmiş İskitlerin mücadele sahnesi, Solokha Kurganı (B. Piotrovski; Skythishische Kunst, Leningrad)

İskit kurganları içerisinde en fazla mücevhere sahip olan kurganlardan biri de Chertomlyk'tir. Kurgandaki mücevherlerin çokluğu İskitlerin ekonomik zenginliği ile ilgili önemli düşünceler oluşturmaktadır. Günümüzde Ukrayna sınırları içerisinde yer alan ve 19 metre yüksekliğindeki bir tepe içerisinde yer alan Chertomlyk'in arkeolojik kazıları 1862'de başlatılmıştır. Kurgan, arkeologlar tarafından keşfedilmeden önce içeriğinin belirli bir kısmının soyulmuş olduğu da anlaşılmıştır. Kurgan içerisinden yüzlerce sayıda altın mücevherler ile bronz ok uçları, kılıç, mızrak gibi çok sayıda savaş aleti bulunmuştur. Bunun yanında yine altından ve gümüşten yapılan kupalar ve bronz kazanlar da kurgan materyallerindedir. Bu kurgandan elde edilen kadın giysilerinin de Kul-Oba'daki ile her yönüyle aynı olduğu görülmektedir²⁵.

²⁵Çalış ;Age, s.52.

Kul-oba Kurganı: Solokha Buluntuları

İskit Ok uçları

SONUÇ

M.Ö.8 - M.S.2 yüzyıllarda Çin Seddi'nden Tuna boylarına kadar geniş bir alanda görülen İskitler, özellikle Doğu Avrupa'da önemli izler bırakmışlardır. Burada yapılan arkeolojik kazı ve araştırmalarda İskit kurganlarında çok önemli eserlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu eserlerin Türk siyasi ve kültür tarihine büyük katkılar sağladığı anlaşılmaktadır.

KAYNAKLAR

- Çalış Said Mübin ; ‘‘ Karadeniz'in Kuzeyinde Yer Alan İskit Kurgan Buluntularındaki Savaş Betimlemeleri’’, **KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi** Cilt:14 Sayı:1,s.42-60.
- ÇORUHLU, Yaşar, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.
<http://acikerisim.ege.edu.tr:8081/jspui/handle/11454/1893>.
- KARATAY Osman, Serkan Acar ; **Doğu Avrupa Türk Tarihi**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013.
- ÖGEL, Bahaeddin; **İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara1984.
- PİOTROVSKY, Boris B., "İskitlerin Dünyası", **Unesco'dan Görüş**,1976, Sayı: 12.
- RASONYİ Laszlo L.;**Macar Arkeolojisinde Hunlar Avarlar Macarlar**, Ankara Halk Evi Neşriyatı Büyük Boy No: 23, İstanbul 1938.
- _____ Laszlo; **Doğu Avrupa'da Türklük**, Yayına Hazırlayan : Dr.Yusuf Gedikli, İstanbul 2006.
- TARHAN Taner; ‘‘Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi’’, **Tarih Dergisi**, Yıl,1970,S.24, s.17-32.
- _____ Taner, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", **Türkler**, Cilt:1, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 2002,s.597-610.

18. BÖLÜM

YUNANİSTAN'IN ÜLKEMİZE YÖNELİK EMELLERİ: PONTUSÇULUK VE PATRİKLİK SİYASETİ***

Mehmet Münir ATALAR*
Mehmet DERİ**

Giriş

Osmanlı Devleti'nin zayıflama sürecine girmesiyle birlikte yapılan 1815 Viyana Kongresi'nde “Şark Meselesi/Doğu Sorunu” ilk defa siyasi bir terim olarak kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nin askerî, siyasî, ekonomik vb gibi alanlarda zayıflaması üzerine ortaya atılan bu terim, bundan sonraki dönemlerde sıklıkla kullanılmış ve bu sorun Avrupalı devletlerin ajandasında ilk sırada yer almıştır.

Avrupalı devletler, Şark Meselesi olarak adlandırdıkları bu sorunla Müslüman-Türkleri Anadolu'dan atmayı hedeflemişlerdir. Nitekim Avrupalı emperyalist devletler, buldukları her fırsatta Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslim vatandaşların sorunlarını çözme bahanesiyle Osmanlı Devleti'nin iç işlerine sık sık müdahale etmişlerdir. Aslında yapılan bu müdahaleler, geniş topraklara hükmeden ve yayılan İslamiyet'e karşı Hıristiyan dünyasının verdiği bir savaş halini almıştır. Bu bağlamda Osmanlı Hıristiyan vatandaşlarının hamiliğine soyunan emperyalist Avrupalı devletler, yaşanan sorunların daha da büyümesine neden olmuşlardır. Ayrıca buldukları her fırsatta Osmanlı topraklarındaki ayrılıkçı hareketleri destekleyerek yeni sorunlar meydana getirmişlerdir. Osmanlı topraklarında meydana getirilen bu suni sorunlardan birisi de “Pontus Meselesi” olmuştur.

Bu bilgilerden sonra, Pontus'un kelime anlamı, tarihçesi gibi konulara değinmek istiyorum.

Pontus: Tarihçe ve Faaliyetleri

Pontus, kelime anlamı itibariyle eski Yunanlıların Karadeniz (sahillerine)'e verdikleri isimdir. Bölge sakinlerine de “Pontuslu” ismi

** Emekli Prof. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, mehmet.deri@gmail.com

* Bu makale Polis Dergisi, Sayı: 39, Mart 2004, ss. 346-350 arasında yayınlanmış olup, son bilgilere ve güncel gelişmelere göre yeniden gözden geçirilip genişletilmiştir.

* Uzm., mehmet.deri@gmail.com

verilmiştir. Ancak zaman zaman tarif ettiği alan değişiklik göstermiştir. Yeşilirmak, Kızılırmak ve Kelkit Havzası Pontus sayıldığı gibi, bu alan daha da genişleyerek Doğu'da Kafkasya'dan bütün Karadeniz kıyıları boyunca, Sinop'un ötesine kadar yayılmış, ancak yakın devirlerde ise bu bölge Samsun ve Trabzon çevresinden itibaren sayılmıştır.¹

Roma İmparatorluğunun ikiye bölünmesiyle Pontus Bölgesi Doğu Roma İmparatorluğu topraklarında kalmıştır. Doğu Roma İmparatorluğu'nun hâkim olduğu topraklara "Romania", halkına ise "Romaio" denilmekte olup Araplar ise bu tabiri "Rum" şeklinde kullanmışlar ve kelime bu şekilde yaygınlaşmıştır.²

Bu bölgede tarihi Pontus Krallığı, M.Ö. 301'de Pers kökenli Mithridates Sülalesi tarafından kurulmuştur. Doğu Roma İmparatorluğuna hem askeri hem de ekonomik yönden rakip olabilecek güce erişen bu devlet, M.Ö. 66'da Roma Ordularınca üç parçaya bölünmüş, M.Ö. 63'te de ortadan kaldırılmıştır.³ Aynı bölgede Bizans'ın zayıflamasından sonra Trabzon Devleti (1207-1461)'de kurulmuştur. Bu devletin Pont Krallığı ile herhangi bir ilişkisi mevcut değildir. Bölgenin yerli halkını, Kafkasya ve Anadolu'nun içlerinden gelenler oluşturmakla birlikte, Grekler ve Fenikeliler kıyı şehirlerinde koloniler kurmuşlardır. Bölge halkı Roma hâkimiyetine girince Hıristiyanlaşmaya başlamıştır. Trabzon Devleti döneminde bölgeye birtakım Bizanslı aileler de yerleştirilmiştir.⁴

1080 yılından itibaren Kıpçaklar Kafkasların güneyine geçerek Azerbaycan, Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu'nun kuzeyine inmişlerdir. Diğer taraftan Moğol baskısından çekilen Türkmen gruplar da bölgeye gelmiş, Trabzon Devleti yıkıldığında bölge büyük oranda Türkleşmiştir.⁵

Bölge 1461'de Osmanlı hâkimiyetine geçince, son Bizans kırıntıları da ortadan kaldırılmış, bölge hızla Türkleştirilmiş, Hıristiyanlar da Osmanlı hoşgörüsüyle millet sistemi içerisinde sosyo-kültürel, ticarî ve iktisadî faaliyetlerine devam etmişlerdir. Zaman

¹ Özhan Öztürk, **Pontus Antikçağ'dan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi**, Nika Yay., Ankara 2016, s. 17.

² Osman Turan, **Türkler Anadolu'da**, Hareket Yayınları, İstanbul 1973, s. 24.

³ Hamit Pehlivanlı, "Tarih Perspektifi İçinde Pontus Olayı: Yakın Tarihimize ve Günümüze Etkileri", **Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası (Makaleler)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1999, s. 357.

⁴ Turan, **a.g.e.**, s. 25.

⁵ Turan, **a.g.e.**, s. 26.

içinde emperyalistlerin Batılı Devletlerin ve Rusya'nın kışkırtmaları ile bölgede yaşayan Hıristiyan halk, Yunan toplumuna ait olma duygusunu benimseyerek ayrılıkçı ve bölücü faaliyetlere zemin hazırlamışlardır.⁶

Pontus Meselesi ilk defa, Tanzimat Fermanı'nın (1839) ilanı ile gayrimüslimlerle ilgili hükümlerinden faydalanarak ortaya atılmıştır. Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile öncelikli olarak gayrimüslim tebaaya birtakım haklar tanınarak daha özgürlükçü bir ortam hazırlanmıştır. Rum vatandaşlar, bu esnada kendilerine tanınan birtakım haklar ve el altından sağlanan destekler ile bağımsızlık hayalleri kurmaya başlamıştır. Doğu Karadeniz Bölgesindeki Hıristiyan-Rum tebaası da bölgede bir Pontus Devleti kurma teşebbüslerine girişmiştir. Tarihî süreç içerisinde "Pontus Meselesi" olarak adlandırdığımız sorunun temelleri bu tarihe dayanmıştır.⁷

Pontus Rum Devletinin kurulma fikri, Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması (1829) ve Filik-i Eterya'nın kuruluş (1814) yıllarına rastlar. Doğu Karadeniz Bölgesinde Pontus adı Megali İdea (Büyük İdeal)'nin hedeflerinden biridir. 1830'da kurulan bağımsız Yunanistan'ın Doğu Karadeniz Bölgesi'ne olan ilgisi nedeniyle bölgeye Yunanistan'dan gelen Rum sayısı artmıştır. Bölgede ekonomik yönden de güçlenen Rumlar arasında Patrikhanenin büyük katkılarıyla Hellen fikirleri iyice belirginleşmiştir. Bu süreçte kiliselerin ve din adamlarının çok büyük rolü olmuştur. Ayrıca emperyalist Batılı Misyonerler de bu süreçte Rumlara, her türlü yardımı ve desteği sağlamışlardır.⁸

Megoli İdea'yı gerçekleştirmek üzere Etnik-i Eterya ve Mavri Mira'yı kuran Yunanistan, Türkiye'de de Pontus Cemiyeti'nin kurulması çalışmalarına başlar. Bunun ilk temelleri de 1904 yılında Merzifon Amerikan Koleji'nde atılır. Bu düşünce, Türklere kızgın, kinli olan ve Türkiye'nin en verimli topraklarını ele geçirmeye çalışan hayali politikacıların hülyalarıdır. Merzifon'da hayata geçirilen bu

⁶ Mehmet Deri, **Türkiye'de Azınlıklar ve Azınlık Okulları**, IQ Kültür Yay., İstanbul 2009, s. 32.

⁷ Mikail Kolutek, **Tarihsel Perspektifiyle Pontus Meselesi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Mustafa Kemal Üniversitesi SBE., Hatay 2017, s. 11; Deri, *a.g.e.*, s. 33.

⁸ Oğuz Kalelioğlu, "Türk Yunan İlişkileri ve Megali İdea", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, sayı: 41, 2008, s. 108; Deri, *a.g.e.*, s. 34.

teşkilatlanma, Pontus Karadeniz Bölgesini kapsayan daha geniş bir teşkilatlanmanın temeli olmuştur. Merzifon Anadolu Koleji'nde kurulan Pontus Kulübü, 1908 senesinden itibaren yeni şubeler açılarak genişletilmiştir. Samsun'da Müdafaa-i Meşruta ve daha sonra da Mukaddes Anadolu Rum Cemiyetlerinin kurulmasıyla başlayan genişleme sürecinde, Batum'dan İnebolu'ya kadar, Karadeniz Bölgesi içerisinde birçok şubeler açılmıştır. Pontus Cemiyeti bir yandan Anadolu'da teşkilât çalışmalarını genişletirken diğer yandan da Yunanistan'da kurulmuş olan Asya-yı Suğra Teşkilât-ı Merkeziyesi (Küçük Asya Merkez Teşkilâtı) ile de işbirliği içine girmiştir.⁹ Yine Pontus Cemiyeti, 1910'da "Pontus" adlı yayın çıkararak bölücü ve yıkıcı faaliyetlere basın-yayın yoluyla destek sağlamıştır.¹⁰

Pontus Cemiyeti'nin amacı; Trabzon, Ordu, Giresun ve Samsun vilayetleriyle Kastamonu, Gümüşhane, Erzincan ve Sivas'ı içine alan Samsun başkentli, ileride Yunanistan'la birleşmek amacıyla bir "Pontus Devleti" kurmaktır. Bu aslında, Yunan nüfusunu genişletme politikasından başka bir şey değildir. Osmanlı Devlet otoritesi zayıfladığında Rumlar, kurdukları çeteler vasıtasıyla bölgedeki Türk halkını katletmişler, mallarına da el koymuşlardır. Pontus Cemiyeti, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki otoritesini kurduğu zamanlarda ise kabuğuna çekilerek Kilise ve kütüphanelerde faaliyetini sürdürmüştür.¹¹

1918'te imzalanan Mondros Mütarekesi'ni fırsat bilen Rumlar, faaliyetlerini iyice arttırmışlar, hem Avrupa'da diplomatik alanda hem de ülke içinde çetecilik faaliyetlerinde hem de bölge nüfusunu Rumlaştırma çabalarını arttırarak had safhaya çıkartmışlardır. Yunanistan, bir taraftan bölgedeki çeteleri güçlendirmeye çalışırken, diğer taraftan da Karadeniz Bölgesine askerî müdahale yaparak amacına ulaşmaya çalışmıştır. Pontusçu Rum çeteleri, bölgedeki Müslüman-Türk milletine karşı eşi görülmemiş bir saldırıya geçerler. 1920'de Sevr Antlaşması'nı kabul ettirme çabası dâhilinde Anadolu'yu

⁹ Gülbadi Alan, "Protestan Amerikan Misyonerleri, Anadolu'daki Rumlar ve Pontus Meselesi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 10, 2001, s.199.

¹⁰ Nuri Yazıcı, *Millî Mücadele'de Canik Sancağı'nda Pontusçu Faaliyetler (1918-1922)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1989, s. 255-56.

¹¹ Yusuf Sarımay, "Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası", *Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası (Makaleler)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1999, s. 60-61.

işgal eden Yunanlılar, Pontusçu çetelerin de saldırısıyla kesin sonuca varmayı hedeflemekteydi.¹²

Anadolu'daki Millî Hareketin en kritik olduğu bir zamanda, bölgede iyi donatılmış 25 bin kişilik Pontus çeteleri, bölgede kesin sonuç almak istemişler, bu hususta Yunanistan ile koordineli bir şekilde hareket etmişlerdir. Bu gelişmeler üzerine TBMM. Hükümeti, Karadeniz kıyılarını 12 Haziran 1921'den itibaren savaş alanı ilan etmiştir. Ayrıca merkezi Sivas'ta bulunan 3. Kolordu ile Topal Osman Ağa'nın komutasındaki yaklaşık 10 bin kişilik milis kuvvetler, Pontusçu çetelere ağır bir darbe vurmuştur.¹³

30 Ağustos 1922'de kazanılan Başkomutanlık Meydan Muharebesi sonrasında Yunan kuvvetleri bozguna uğramış, 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması ile İstanbul'daki Rumlar ve Batı Trakya'daki Türkler hariç tutulmak üzere, Rumlar ve Türkler Yunanistan ve Türkiye arasında karşılıklı olarak mübadele edileceklerdi. Böylece Yunanistan'ın Pontusçuluk hayalleri, Türk ordusunun çabalarıyla hüsrana sonuçlanmıştı. Millî birlik ve bütünlük davasında büyük zafer kazanılmıştır.¹⁴

Yunanistan'ın Pontus hayallerine Amerika, Rusya, İngiltere ve Fransa; Türkiye'yi parçalamak amacı ile her türlü yardımı ve desteği vermişlerdir.

Sonuç olarak, emperyalist dış devletlerin tahriki ile 19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'ni meşgul eden Pontusçuluk hayalleri, kahraman Türk askerinin ve bu askerin Başkomutanı Mustafa Kemal'in büyük çabaları sonucunda hüsrana uğratılmıştır.

Kilise ve Patriklik

Rum Ortodoks Patrikhanesi, günümüzde İstanbul'da Fındıklı ve Kabataş adını verdiğimiz yerler arasındaki bir manastırda kurulmuş, sonra o zamanlar küçük bir ahşap kilise olan Ayasofya'ya taşınmıştır. Daha sonra sırasıyla Aya İrini (Hagia Eirene) Kilisesine, Aya Apostoloi Kilisesine, Pammakaristos Manastırına, Haliç Fenerindeki Panaghia Vlahsaray Kilisesine, Balat'taki Agios Dimitrios Kilisesine, son olarak da Fener'deki Agios Georgios Kilisesine taşınmıştır. Doğu Roma İmparatorluğu (Bizans) kurulduğu zaman İstanbul Başpiskoposu,

¹² Yılmaz Kurt, **Pontus Meselesi**, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yay., Ankara 1995, s. 76.

¹³ Deri, **a.g.e.** s. 64.

¹⁴ Deri, **a.g.e.** s. 65 vd.

Rumeli ve Anadolu piskoposlarını yönetimi altına alarak “Konstantiniyye-Yeni Roma Başpiskoposu ve Cihanşümül Patrik” unvanını almıştır.¹⁵

Ortodoks Kilisesinin başpiskoposluğu İstanbul’da Fener semtindeki Aya Yorgi Kilisesinde bulunduğu için Türkiye’de “Fener Rum Patrikhanesi” adıyla anılmaktadır. Semt önemini, Rum patrikhanesinin ve Ortodoks kilisesinin merkezi olmasına borçludur. İstanbul Rumlarının odak noktası sayılan Fener Rum Ortodoks patrikhanesi, bu çevredeki Rum soylularının ve zenginlilerinin mekânı olmuştur. Fener semti de Bizans döneminden beri Rumların baskın oldukları bir bölge olmuş ve 1960’lı yıllara kadar bir Rum semti olarak kalmıştır. Aynı zamanda dünyanın değişik ülkelerinden Ortodoksların ziyarete geldiği bir yer konumuna gelmiştir.¹⁶

Fatih zamanında birçok insanî haklar elde eden Patrikhane, 1650’lere gelindiğinde bazı Patriklerin siyasete karışmaları, kendi sonlarını hazırlamış ve sonuçta bazıları idam edilmiştir. 1856’da ilan edilen Islahat Fermanı ile teşkilat yapısı yeniden düzenlenen Patrikhane’nin, Yunanlaştırma siyasetine karşı Bulgarlar 1870’de, Sırlar 1879’da, Romenler 1885’te kendi Millî Kiliselerini kurarak Patrikhaneden ayrıldılar. 1876 Anayasası’nda da din ve cemaatlere verilen imtiyazların yürürlükte olduğu belirtildi. Osmanlı Devleti’nin bu demokratik tutumuna karşı Patrikhane, “Megali İdea”dan hiçbir zaman vazgeçmedi.¹⁷

Birinci Dünya Savaşı’ndan Osmanlı Devleti’nin yenik çıkmasının ardından Patrikhane, emperyalist Batılı devletlerden Osmanlı Devleti’nin işgal edilmesini istedi. Eski Bizans’ı ihya etme hayaline kapılan Patrikhane de 1918 yılında Mavri Mira adlı bir çete kurarak Müslümanlara karşı faaliyetlere başladı, bu menfi propagandanın en çok Trabzon Rumları etkilenmiştir.

İstanbul’daki Fener-Rum Patrikhanesi; özellikle de 1918’de imzalanan Mondros Mütarekesi’nden sonra, Türkiye’deki Rum-Yunan faaliyetlerinin merkezini oluşturmuştur. Patrikhane, siyasî faaliyetlerinin yanı sıra terör örgütlerinin teşkilatlandırılması, çetelerin desteklenmesi, örgütsel dokümanların basılması ve dağıtılması,

¹⁵ Cansen Öncü, “Fener Rum Patrikhanesi ve Faaliyetleri”, **Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak. Karesi Tarih Kulübü Bülteni**, sayı: 1, 2017, s. 87.

¹⁶ Öncü, **a.g.m.**, s. 87.

¹⁷ Erdal İltör, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, KÖKSAV Yay., Ankara 1999, s. 29, 36.

propaganda faaliyetlerinin yaygınlaştırılması vb gibi işleri yapan bir kuruluş özelliği de taşıyordu.¹⁸

Patrikhane, 1918 yılında ise iyiden iyiye siyasî bir merkez durumuna gelmiştir. Yunan tarihinde önemli bir fonksiyonu bulunan Patrikhane, Yunanistan'ın Türkiye üzerindeki emperyalist emellerini gerçekleştirme çalışmalarında en önemli kuruluş olma rolünü üstlenmiştir. Çalıştırdığı binleri aşkın üyeleri, doktorlar, öğretmenler, eczacılar, müfettişler, yazarlar, mütercimler, mühendisler gibi aydınlardan oluşan büyük bir kuruluş olarak faaliyet gösteren Patrikhane, 1919 yılına gelindiğinde neredeyse bağımsızlığını ilan etmiştir. Temmuz 1919'da kapısının üzerine çift kartallı Bizans bayrağını asmış, bütün işlerini de İstanbul Yunan Siyasi Temsilciliği ve müttefik temsilcileri ile görmeye başlamıştır.¹⁹

Yine Patrikhane, 15 Mayıs 1919'da İzmir'in işgali üzerine, "Yunan ordularının Hıristiyanlık adına mukaddes cihat yaptıklarını ve Türkiye'deki Rumların Yunan ordusuna katılması için" bir beyannâme yayımlamıştır.²⁰

Pontus faaliyetlerinde çok etkin rol oynayan Patrikhane'nin, Lozan Barış Antlaşması'nda (24 Temmuz 1923) sadece dinî görevini yürütmek şartıyla İstanbul'da kalmasına izin verilmiş, üzerindeki tüm tasarruf yetkisi Türk Makamlarına devredilmiştir.²¹ 1950'den sonra Patrikhane, Amerika'nın desteği ile Türkiye aleyhine tekrar çalışmaya başlamış, olmayan haklarını varmış gibi göstererek Kıbrıs'ta da EOKA²² terör örgütünü desteklemiştir. Günümüzde de Patrikhane, âdeta bir Yunan Kurumu gibi çalışmaktadır. Avrupa Birliği de bunun faaliyetlerine sıcak bakmaktadır. Amaç Fener Patriği'ne Evrensellik (Ekümenlik) hüviyeti vererek İstanbul'u Ortodoksluğun merkezi yapmak; Bizans'ı ihya etmek ve Pontus'u yeniden kurmaktır. Amaç

¹⁸ Ahmet Güzel, **Yunanistan'ın Pontus Hedefi ve Türkiye'nin Üniter Devlet Yapısı Açısından Stratejik Yaklaşımları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü SBE., Kocaeli 2006, s.146.

¹⁹ Güzel, **a.g. YL. Tezi**, s. 147.

²⁰ Emre Özyılmaz, **Heybeliada Ruhban Okulu**, Tamga Yay., Ankara, 2000, s. 57.

²¹ Deri, **a.g.e.**, s. 86.

²² Açılımı Kıbrıs Mücadelesi Ulusal Örgütü'dür. Kıbrıs adasını Yunanistan'a bağlamak, yani ENOSİS'i gerçekleştirmek için 7 Mart 1953'te Kıbrıs Başpiskoposu Makarios liderliğinde kurulmuş olan silahlı bir örgüttür.

tamamen dinî olmayıp siyasîdir. Türkleri bu bölgeden çıkarma düşüncesiyle her yolu denemektedirler.²³

Cinayet, zulüm ve katliamlarla lekeli olan Yunanistan, tarihte benzeri olmayan bir cesaret, hırs ve iştahını Türkiye'nin varlığı üzerinde dindirmeyi siyasi gaye edinmiştir. Yüz elli yıllık tarihi olan bu milletin düşkünü ezmekten, yaygaracılıktan başka bir özelliği yoktur. Yani bulanık suda balık avlamak Yunanlıların temel ilkesi olmuştur. Sürekli tarih mirasçısı olduğunu savunarak Avrupa'nın desteğini ve yardımını alan, Batı'nın bu şımarık çocuğu Yunanistan'ın amacı, Bizans İmparatorluğu'nu tekrar diriltmektir.

Yunanistan'ın Ülkemizdeki Bugünkü Teröre Etkileri

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, Devlet Başkanı Mihail Gorbaçov'un 25 Aralık 1991 tarihinde istifa etmesinden sonra dağılmıştır. Sovyetler Birliği'ni oluşturan cumhuriyetler ise birer birer bağımsızlığını ilan etmiştir. Kuzeyde yaşanan bu gelişmelerin ardından 1991 yılı sonrası Karadeniz Bölgesi'nin jeopolitik ve jeostratejik önemi artmış ve bölge, uluslararası mücadelenin odak noktası haline gelmiştir.²⁴

Yeni gelişmeler ışığında Karadeniz'de nüfuz sahibi olmak ve tarihsel isteklerini gerçekleştirmek isteyen Yunanistan, 25 Haziran 1992 tarihinde İstanbul'da imzalanan antlaşma ile kurulan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatına üye olmuştur. Karadeniz Havzasındaki ülkelerin ekonomik işbirliği amacını güden bu örgütte Karadeniz'e kıyısı olmayan Yunanistan'ın da yer alması oldukça dikkat çekicidir. Yunan Devleti'nin hedef ve çıkarları adına Pontus-Rum Devleti'ni yeniden ihya ve Megali İdea fikrini gerçekleştirmeye yönelmiş olduğunu da göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Yunanistan'ın Pontus meselesi ve Patrikhane konusunda yaptıkları faaliyetlerini yukarıda anlattıktan sonra Türkiye'de yaşanan teröre ve misyonerliğe, etkisine ve bu amaçla yaptığı illegal faaliyetlere gelince;

16 Ağustos 1993 yılında, Sümelalı Meryem Ana Vakfı'nda düzenlenen bir toplantıda konuşan o tarihteki Yunan Başbakanı Mitsotakis konumuzla ilgili olarak şunları söylemektedir:

²³ Komisyon, **Türkiye Gerçekleri ve Terörizm**, Beyaz Kitap Yay., Ankara 1973, s. 112.

²⁴ Kolutek, **a.g. Doktora Tezi**, s. 126.

“Anadolu’daki Helenizmin bu bölgedeki köklerinden kopmasından 70 yıl sonra, milletimizin tarihinde bir daha böyle bir trajedi yaşamaması için dua etmeliyiz. Dedelerimiz, Pontus topraklarına dönüş hayalini size miras bırakarak öldüler, bu mirası kalbinizin içinde koruyun. Pontus’u ve kökeninizi asla unutmayınız. Kaybedilmiş vatanın anası, Helen ırkının en güzel idealleri ile bağdaşmıştır.” Bu sözlerde de açıkça görüleceği üzere Yunanistan’ın Pontus ideallerinin ve hayallerinin sönmediği, tam aksine her daim canlı tutulması gerektiği en üst düzeyde Yunan bir yetkili tarafından ifade edilmektedir.²⁵ 1982 yılında dönemin Yunanistan Kültür Bakanı Melina Merkuri’nin Türkiye topraklarını Pontus, Ermeni ve Kürdistan olarak bölünmüş gösteren bir haritanın resmedildiği kartpostalları "Anavatanları Kurtarma Dünya Komitesi" adına dağıtması da konumuz açısından önemli bir diğer anekdottur.²⁶

Selanik’te 11 Kasım 1993’te "Pontus Helenizmi Tarihi Sempozyumu", 27-29 Kasım "Küçük Asya Helenizmi Kongresi" tertip edilmiştir. 16 Ocak 1994’te "Sümela Pontuslular Derneği"nin Selanik’te yaptığı panel; Pontus Rum Devleti kurma hedefine yönelik faaliyetlerin en somut örneklerindedir. Aynı şekilde “Dünya Birinci Pontuslu Rumlar Kongresi” ismiyle 1996’da Batum’da bir kongre düzenlenmiştir. Kongrenin sonuç bildirgesinde, sözde Pontuslu Rum soykırımı iddialarının başka devletler tarafından da tanınması için, Yunanistan’dan uluslararası kuruluşlara başvurması istenmiştir.²⁷

Bildiride, “Türk saldırganlığına karşı koyabilmek için birlikte hareket etme çağrısı” yapılmış ve Pontuslu Rumların Kıbrıslı Rumlarla dayanışma içinde buldukları kaydedilmiştir. Bildiride ayrıca, dünyanın çeşitli ülkelerinde yaşayan Pontuslu Rumların, her sene Ağustos ayında Trabzon’daki Sümela Manastırı’nı ziyaret etmelerinin kararlaştırıldığı belirtilerek “Dünya II. Pontuslu Rumlar Kongresi”nin 1997’de Selanik’te yapılacağı duyurulmuştur.²⁸

Duyuruya uygun olarak, Fener Rum Patrikhanesi ile Avrupa Komisyonu “Din, Bilim ve Çevre Sempozyumu” ismiyle 19-28 Eylül 1997 arasında bir organizasyon düzenlemiştir. Sempozyuma Fener Rum Patriği Bartholomeos ile birlikte, Dünya Yahudi Cemaatleri temsilcileri, bir kısım Yunanistanlı sözde çevre bilimci ve

²⁵ Kolutek, a.g. **Doktora Tezi**, s. 130.

²⁶ Güzel, a.g. **Doktora Tezi**, s.3.

²⁷ Güzel, a.g. **YL. Tezi**, s. 265.

²⁸ Güzel, a.g. **YL. Tezi**, s. 266.

işadamlarından oluşan 400 kişilik bir heyet katılmıştır. Sempozyumun arka planında ise “*Karadeniz’i Kurtaralım*” sloganı ile Pontus Rum Devletini kurma ve Bizans’ı yeniden diriltme hayali vardı. Bu sempozyum heyetini taşıyan lüks gemi ise “Eleftherios Venizelos”²⁹ adını taşıyordu ve bu isim bilerek seçilmişti. Sempozyuma katılanlara Karadeniz’i “Pontus Gölü” olarak gösteren haritalar dağıtılmıştır.³⁰ Trabzonluların yoğun tepkisi üzerine sempozyum(!) bu Eleftherios Venizelos gemisinde yapılmıştır. Geminin rotası ise Batum, Novorosisk, Yalta, Odesa, Sulina, Varna ve İstanbul’a da uğradıktan sonra Selanik olarak belirlenmiştir. Bu arada Odesa’da Fener-Rum Patriği Bartholomeos ile Rus Ortodoks Patriği II. Alexey’in Pan-Ortodoks birliğini de görüşmüşlerdir.³¹

Türkiye’ye yönelik sözde soykırım iddiaları içinde Yunanistan’ın özel bir yeri vardır. Nitekim Yunanistan, tarihsel paranoyasını oluşturan Megali İdea doğrultusunda Türkiye aleyhine öteden beri gerçekleştirmeye çalıştığı hedeflerini süsleyen konulara son yıllarda daha da önem vermeye başlamıştır. Yunanistan’ın bu konuda Ermeniler - Süryaniler - Pontuslular ve Kıbrıslı Rumlarla birlikte cephe oluşturduğunu da görmekteyiz. Bu amaçla, Yunanistan’da “Küçük Asya ve Kıbrıs Halkları Mücadele Koordine Komitesi” dahi kurulmuştur.³²

Yunanistan’ın iddialarına göre bu sözde soykırımın ilki 1916-1918 yılları arasında, ikincisi de 1919-1923 yılları arasında olmak üzere iki aşamada gerçekleşmiştir. Asılsız ve gerçek dışı bir nitelik taşıyan bu iddia, aynı zamanda “bu dönemlerde Anadolu’da yaşayan 700 bin Doğu Karadeniz kökenli Ortodoks’tan 350 bininin katliam ve sürgün metotları ile yok edildiği ve sadece 180 bininin Yunanistan’a gelebildiği” temaları ile desteklenmeye çalışılmaktadır.³³ Pontus Cemiyetleri Federasyonu (PCF) Başkanı Prof. Yorgo Parharidis, Türkiye’den sözde “Pontus

²⁹ Eleftherios Venizelos (d. 1864 - ö. 1936): 1919’da Anadolu’yu işgal için Yunan ordusunu İzmir’e gönderen Yunan Başbakanı’dır. Yine aynı kişi Karadeniz Bölgesi’nde Pontus Rum Devleti kurulması için bölgedeki Rumların sayısını artırmaya, onları silahlandırmaya ve terör hareketlerinde bulunmaya teşvik etmekteydi. Daha geniş bilgi için bkn: Mehmet Okur, “Venizelos’un ‘Pontus Komposu’: Yunanistan’ın Ermenilerle İttifak Arayışı”, **Karadeniz Dergisi**, sayı: 12, 2011, s. 13 vd.; Deri, *a.g.e.*, s. 94.

³⁰ İbrahim Sarı, **Pontus Meselesi**, Net Medya Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 15 vd.

³¹ Kolutek, **a.g. Doktora Tezi**, s. 132.

³² Salim Gökçen, “Dogmatik Yunan Paranoyası: Anadolu’da Rum Soykırımı”, **Atatürk Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, sayı: 31, 2006, s. 75.

³³ Gökçen, **a.g.m.**, s. 75.

Soykırımını için özür dilemesini istemektedir.” Yunan Bakan Nikos Çiarçionis, 2005’te Selanik’te Pontus-Rum soykırımını (!) anma töreninde yaptığı konuşmada, "Pontus soykırımının uluslararası alanda Ermeni ve Yahudi soykırımıyla birlikte tanınması gerektiğini" söylüyordu.³⁴

Yunanistan'ın buradaki amacı; soykırımını iddialarını sistemli, organizeli ve uzun vadeli planlamalarla, dernekler ve diğer sivil toplum kuruluşları aracılığıyla, insan ve azınlık haklarına gösterilen duyarlılıktan da faydalanarak uluslararası platformlarda gündeme getirmek ve kendine Pontus Devleti idealini gerçekleştirebilmek için yer bulabilmektir. Kendi kamuoyunda Türkiye düşmanlığını körüklemeye çalışan ve yayılcı emellerini her vesile ile ortaya koyan Yunanistan, Pontus idealleri için Ermenileri bile kullanmaktan çekinmemiş, Yunan Parlamentosu 25 Nisan 1996 tarihinde aldığı bir kararla "24 Nisan Ermeni Soykırımı Günü"nü de tanıma kararı almıştır.³⁵

24 Şubat 1994 tarihinde Yunan Parlamentosu 19 Mayıs gününü “Pontus Soykırımını Anma Günü” olarak kabul etmiştir. Kıbrıs Rum Yönetimi de aynı tarihi Pontus Soykırımını Anma Günü olarak kabul etmiştir. 19 Mayıs, hem Yunanistan’da hem de Güney Kıbrıs Rum kesiminde millî bayramdır. Dikkat edilirse Millî Mücadele’nin başladığı ve Mustafa Kemal Atatürk’ün Samsun’a çıkış tarihi olan 19 Mayıs’ın Pontus soykırımının(!) başlangıcı olduğu iddia edilmiştir. Bu tarihin seçilmesi, oldukça manidardır. Bu tarihte tüm eğitim kurumlarında konuşmalar yapılmakta, kiliselerde ayinler düzenlenmektedir. Türkiye’nin Pontus soykırımını tanımadığı sürece AB’ye alınmaması propagandası yapılmaktadır.

Nitekim bugün Yunanistan’da “Pontus Soykırımı ve Helenizm Yönelimi” isimli bir ders, Yunan okullarında lise müfredatına alınmıştır. 2005-2006 eğitim-öğretim yılından itibaren yürürlüğe giren Pontus soykırımı(!) dersi birinci sınıftan başlayarak son sınıfa kadar üç yıl boyunca verilmiştir. Yunanistan Eğitim Bakanı Marietta Yannakou’nun emri ile “Pontus Soykırımı ve Helenizm Yönelimi” dersleri, lise bitirme sınavlarına da alınmıştır.³⁶

³⁴ <http://www.milliyet.com.tr/dunya/pontus-abye-gidiyor-156947> (02.01.2020).

³⁵ Gökçen, **a.g.m.**, s. 76.

³⁶ Kolutek, **a.g. Doktora Tezi**, s. 127.

7 Mayıs 2006 günü Selanik'te Ayasofya Meydanı'nda, bronzdan yapılmış ağlayan bir kadın heykelinden oluşan bir "Pontus Soykırım Anıtı"nın açılışı yapılmış, onbir kişilik bir milletvekili grubu tarafından, 19 Mayıs günü, Parlamento'da bir anma töreni düzenlenmesi teklif edilmiştir. 19 Mayıs günü Selanik'te yapılan törenlerde de Türkler ve Türkiye, soykırım ve katliam iddialarıyla suçlanmış, soykırımın (!) Türkiye ve uluslararası toplumca tanınmasını isteyen konuşmalar yapılmıştır. Atina'da yapılan gösterilerde ise Parlamento önündeki "Meçhul Asker" anıtına çelenk konmasından sonra, göstericiler, Türkiye'nin soykırımı (!) tanınmasını isteyen sloganlar atarak Türkiye Büyükelçiliği'ne doğru yürümüşler ve Türk bayrağını yakmışlardır.³⁷

Patrikhane, yine 1994'te İstanbul'da "Dünya Barışına Katkı" adıyla bir toplantı düzenlemiştir. Toplantı İstanbul'da yapılmasına rağmen İstanbul ismi yerine "Boğaziçi Deklarasyonu" adının verildiği toplantının sonuç bildirisinde Bartholomeos; "Konstantinopolis'teki tahtın varisi benim. Biz Koinonia yapıyoruz, yani 'Bütünleşmeyi' başlatıyoruz" demiştir. Bütün bunlar ne anlama gelmektedir? Fener Rum Patrikliğinin, Ekümenikliğini kabul ettirmek için yaptığı faaliyetleri, misyonerlik faaliyetleri olarak değerlendirebiliriz.

Yine Patrikhane'nin Heybeliada Ruhban Rum Okulunu açma girişimleri, Patrik ve kendine bağlı metropolitlerden Türkiye Cumhuriyeti Vatandaşı olma şartının kaldırılması isteği, İstanbul'u bir Ortodoks merkezi yapma faaliyetleri, Ayasofya'nın "Ortodoks" ibadetine açılması isteği hepimizin malûmudur.

Yunanistan, Avrupa Birliği'nden aldığı kredilerle Doğu Karadeniz Bölgesi'ne "*Unutulmayan Kaybolan Vatanlara Gezi*" adı altında geziler yapmış, "Uluslararası Pontus Helenizmi Kongreleri" gerçekleştirmiş, İngiltere, Almanya, Moskova'da ve 1990 yılında Avrupa Parlamentosu'nun Strazburg binasında Pontus konulu sergiler açmıştır.³⁸

15 Ağustos 1996'da tarihinde Sümela Manastırı'nda "I. Karadeniz Helen Toplulukları Kongresi" düzenlenmiştir. Toplantıya Türkiye'ye karşı düşmanca davranışlar sergileyen çeşitli Yunan

³⁷ Nuri Yazıcı, "Yunanistan'ın Yeni Pontusçuluk Politikaları", **Türk Yurdu**, sayı: 237, 2007, s. 44.

³⁸ Güzel, **a.g. YL. Tezi**, s. 3.

kuruluşları davet edilmiştir. Kongrenin tarihi, özellikle Kutsal Sümela Yortusu'na rastlayan günlere gelecek şekilde ayarlanmıştır.³⁹

Yunanistan'ın Pontus faaliyetleri çerçevesinde ileri sürdüğü bir diğer iddia da "Anadolu'da çok sayıda Hıristiyan'ın bulunmasıdır." Hatta bu amaçla ülkemizdeki Türkçe olan yer isimlerinin Eski Rumca adları önplana çıkarılmakta, buraların Hıristiyan olduğu vurgulanmaktadır. Böylece bu toprakların Müslüman-Türk kimliği ve karakteri sorgulanmak istenmektedir. Diğer yandan Yunanistan'ın Pontus konusundaki en önemli faaliyetlerinden birisi de bu amaçla kurdukları derneklerdir. Bu çerçevede Yunanistan, yurt içi ve yurt dışında 200'ü aşkın Pontus Derneği kurduştur. Bu derneklerin koordineli bir şekilde çalışmalarını sağlamak amacıyla federasyon oluşturdukları dikkati çekmektedir. Yunanistan; bu dernekler ve federasyonlar vasıtasıyla periyodik olarak ülke içinde ve dışında uluslararası "Pontus Helenizm'i Kongreleri" düzenlemekte, soykırım iddialarına uluslararası destek sağlamaya çalışmaktadır.⁴⁰

15 Ağustos 2010'da Türkiye uzun bir dönemin ardından bir kereye mahsus olmak üzere Sümela Manastırı'nda ayin yapılmasına müsaade etmiştir. 15 Ağustos, Hıristiyan inancına göre Meryem Ana'nın göğe yükselmesinin yıldönümü olarak kabul edilmiş ve kutsal bir gün sayılmıştır. Ayinin yapılması için Karadeniz Bölgesinde Ortodoks Hıristiyan bulunmadığı için Ermenistan, Yunanistan ve Rusya'dan Ortodoks Hıristiyanlar Trabzon'a getirilmiştir. Ayine getirilen bu Hıristiyanların seçilmesi hususunda özen gösterildiği, davet edilen Ortodoksların militan olmaları dikkatlerden kaçmamıştır. Tören esnasında Yunanistan bayrakları açılmış, üzerinde Pontus haritasının basılı olduğu kıyafetler giyilmiştir. Pontus emeli güdenler, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin bahsettiği ibadet yapma iznini, siyasî bir şova ve propagandaya dönüştürmüşlerdir. Bu tarihle beraber Karadeniz Bölgesinde ender görülen PKK terör örgütü eylemleri de hızlı bir şekilde ivme kazanmıştır. Bu ivme, Ermeni militanlarla işbirliği yapan Pontuşuların, terör örgütü PKK ile de işbirliği yaptıklarının açık bir göstergesidir.⁴¹

Yunanistan; Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte bu ülkeden göçmen olarak gelen Rumları, Batı Trakya'ya yerleştirerek,

³⁹ Kolutek, a.g. **Doktora Tezi**, s. 131.

⁴⁰ Güzel, a.g. **YL. Tezi**, s. 196.

⁴¹ Kolutek, a.g. **Doktora Tezi**, s. 142.

Türklerin yaşadığı bu bölgenin demografik yapısını tamamen bozmayı ve Türkleri asimile etmeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla bölgede istimlâk edilen topraklarda Pontus göçmenleri için toplu yerleşim merkezleri kurmaktadır. Gayeleri ise Batı Trakya'nın demografik ve etnik yapısını değiştirmektir. Yunanistan, Türkiye'de bazı etnik gruplar oluşturmaya ve bu yolla Türkiye'yi etkisizleştirmeye çalışmaktadır. Doğu Karadeniz'de Rumca konuşabilen insanları, Grekler-Yunanlılar olarak göstermeye devam etmektedir.⁴²

Öte yandan 1915'ten günümüze kadar yapılan Ermeni, Kıbrıs ve Yunan propagandalarında da sözde Ermeni soykırımı konusu işlenmektedir. Yunanistan Parlamentosu, 25 Nisan 1996 tarihinde aldığı bir karar ile "24 Nisan Ermeni Soykırımı Günü"nü de tanıma kararı almıştır. Yunanistan'ın, tarihî Pontus hayalleri ve idealleri için Ermenileri maşa olarak kullandıkları da tarihî bir gerçektir.⁴³ Ne var ki Emperyalist Avrupalı Devletler, her ikisini de maşa olarak kullanmaktadır. Yunanistan, Ermeni faaliyetlerinin merkezi durumundadır. Özellikle Türklerin 1915'te Ermenilere uyguladığı iddia edilen sözde soykırım,⁴⁴ günümüzdeki asılsız Kürt sorunu ile paralellik kurularak Türkiye'nin soykırımı tanınması ve tazminat ödemesi talep edilmekte ve Türkiye'nin Pontus soykırımını tanımadığı sürece Avrupa Birliğine kabul edilmemesi için AB ülkeleri nezdinde propaganda yapmaktadır. Günümüzde Karadeniz Bölgesi gençleri eğitim ve burs bahaneleriyle aldatılarak Yunanistan'a götürülmekte, bu yolla Pontus Rum propagandaları yapılmaktadır. 2015 yılında çıkarılan bir yasa ile Yunanistan'da "Ermeni ve Pontus soykırımı yapılmamıştır" demek dahi suç kapsamına alınmıştır. Ayrıca Yunanistan, Türkiye aleyhine faaliyetlerde bulunan Ermeni kuruluşlarına da ev sahipliği yapmaktadır. Örneğin Asala, Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları, Yunanistan Ermeni Gençlik Teşkilatı, Ermeni Ulusal Komitesi, Ermeni Halk Eylem Birliği, Ermeni Devrim Ordusu (ARA), Ermeni Ulusal Direniş Hareketi, Selanik Ermeni Gençlik Örgütü, Ermeni Tutuklularını Kurtarma Komitesi, Ermenistan'ın Kurtuluşu İçin Silahlı Propaganda

⁴²Ahmet Hikmet Eroğlu, "Türkiye'de Ortodoks Misyonerliği", **Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri**, Ensar Neşriyat, 3. bsk., İstanbul 2005, s.137-138.

⁴³ Bu konuda geniş bilgi için bkn: Okur, **a.g.m.**, s. 11 vd.

⁴⁴ Bu konuda geniş bilgi için bkn: Deri, **a.g.e.**, s. 84.

Birliği, Ermeni Hayır Cemiyeti, Ermeni Kùltür Derneği, Ermeni Ortodoks Merkezi Komitesi.⁴⁵

Ayrıca Yunanistan 1985 yılından beri, bu oluşumların tanınmasının sağlanması için çaba sarf etmekte, bu uğurda her alanda çaba göstermektedir. Bilindiđi gibi Yunanistan, Türk dűřmanlıđını ve millî politikasını bugün de bu dűřünce üzerine oturtmaktadır. Bu politikası gereği; dışarıda Türkiye'yi uluslararası platformdan uzaklaştırmakta, içeride de sosyal ve siyasi bütünlüğü zayıflatıp parçalamak için uğraşmaktadır. Biz bu makalenin satırlarını yazarken, ırkçı, terbiyesiz, haddini bilmez, Ioannis Lagos ismindeki Yunanlı bir milletvekilinin, Avrupa Parlamentosunda şanlı Bayrağımızı yırtması, Ùlkemize ve Milletimize yaptığı hakaretler bunun en güncel ve somut bir örneğidir.⁴⁶

Sevr'i yeniden canlandırma çabasında olan Yunanistan, önce Ermeni Terörü Asala'ya, sonra da PKK'ya destek vermiştir. Genel politikası çerçevesinde tarihî gerçekleri göz ardı ederek sözde Ermeni soykırımını ve Kürt sorunlarının yanı sıra yeni bir argüman olarak 1985'ten beri Pontus soykırımını diye bir hezeyan uydurarak Türkiye'ye karşı her platformda kullanmaktadır.⁴⁷

Yine Yunanistan, her yıl Pontus Helenizm Kongreleri düzenlemektedir. Bu kongreye en üst düzeyde devlet yetkilileri katılmaktadır. 2001 yılında Paris'te o günkü Fransız Cumhurbaşkanı Jacques Chirac'ın himayesinde yapılan Bizans toplantısına 200'den fazla Bizans uzmanı katılmıştır. Bu toplantıda, İstanbul surları içerisinde Ortodoks bir dinî devlet kurulması, Ayasofya'nın yeniden kiliseye çevrilmesi kararlaştırılmıştır. Halen Fransa'da Bizans ile ilgili 100'ü aşkın vakıf, dernek ve enstitü vardır. Öte yandan Brüksel ve Kopenhag toplantılarında, göstericiler "Türkleri Asya Steplerine Atalım, Ayasofya'yı Kilise Yapalım" sloganı atmış, başkenti İstanbul olan Ortodoks Dinî Devletin kurulması, gayrimenkul satın alınması kararlaştırılmıştır. Patrik Bartholomeos, Yeni Roma'nın ve Konstantinapol'ün Başpiskoposu ve Evrensel Patriği Unvanını kullanmaktadır. Görüldüğü gibi Yunanistan tarafından en üst düzeyde

⁴⁵ Ali Güler, **Dünden Bugüne Yunan-Rum Terörü**, Ocak Yay., Ankara 1999, s. 29; Komisyon, **100 Soruda Ermeni Sorunu**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara 2001, s. 39.

⁴⁶ <https://www.haberturk.com/cavusoglu-ndan-turk-bayragini-yirtan-yunan-vekile-sert-tepki-2567742>

⁴⁷ Kolutek, a.g. *Doktora Tezi*, s. 154.

siyasilerin ve yöneticilerin katıldığı bir Pontus-Bizans politikaları yürütülmektedir.⁴⁸

Yunanistan ve Ermenistan, bugün terör örgütü PKK'ya her türlü maddî ve manevî yardımlarda bulunmaktadırlar. Üstelik ülkelerinde bu terör örgütlerine barınma ve askeri eğitim imkânı da sağlamaktadırlar. Yunanlı emekli Amiral Andonis Naksakis, PKK'nın Kuzey Irak'taki kamplarını organize eden kişidir. Yine Andonis Naksakis, PKK terör örgütü elebaşının Yunanistan'da ikamet etmesini sağlayan kişidir. Yunanistan'da PKK tarafından açılmış olan, Türkiye'deki bombalama ve terör eylemlerine katılmak amacıyla militanlarına bomba yapımı ile ilgili eğitim verdiği Atina'daki Lavrion Kampı bunların en önemlilerinden biridir. Bu teröristlerin ihtiyaçları ise Yunan Kızılhaçı tarafından karşılanıyor. Nitekim ülkemizdeki bombalama eylemlerine katılan teröristlerin, bu kampta yetiştirildikleri itiraflarından anlaşılmaktadır.⁴⁹

⁴⁸ Emin Demirel, **Terör**, Alfa Yay., İstanbul 1999, s. 696.

⁴⁹<https://www.trthaber.com/haber/dunya/trt-haber-avrupanin-orta-yerindeki-teror-kampini-goruntuledi-424545.html> (2.01.2020)

Sonuç

Pontus Meselesi, Türkiye Cumhuriyeti açısından kapanmış olsa da Rum ve Yunanistan tarafı için bu sorun henüz bitmemiştir. Yunanistan, her vesile ile konuyu hem ulusal hem de uluslararası düzeyde gündeme taşımaya devam etmiştir. Nitekim 1950'den itibaren Yunanistan'da giderek artan bir Türk düşmanlığı dikkatleri çekmektedir. Yunanistan devlet okullarında okutulan ders kitaplarında Türkler için kullanılan ifadeler, Yunan basın ve yayın organlarında çıkan haber ve televizyon programları Yunanistan'ın Pontus hedefinden vazgeçmediğini göstermektedir. 1982'de Yunan Kültür Bakanı Melina Merkuri tarafından dağıtılan Pontus haritasında Türkiye çeşitli bölgelere bölünmüş, Karadeniz'de bir Pontus Rum Devleti ilan edilmiştir. Yunan Hükümeti 7 Mart 1994'de Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkış günü olan 19 Mayıs'ı sözde Pontus soykırımını anma günü olarak ilan etmiştir.

Millet olarak, Millî Birlik ve Bütünlüğümüze karşı yapılan başta sözde Pontus Meselesi olmak üzere tüm bu haince faaliyetlere karşı neler yapabileceğimiz hususuna gelince:

Yunanistan'ın emperyalist amaçlar güden Pontusçu faaliyetleri için uluslararası sempozyum, panel, konferans, seminer, açikoturum ve benzeri gibi etkinlikler hem yurtiçinde hem de yurtdışında düzenlenmelidir. Bu etkinlikler çoğaltılıp halkımıza ücretsiz dağıtılmalıdır. İnternette konuyla bir site açılarak "tarihî gerçekler" tüm dünya kamuoyuna yaygın dillerle anlatılmalıdır.

Yunanistan'ın emperyalist hedefleri, Bizans'ı yeniden diriltme (Megali İdea), Pontusçuluk hayalleri vb gibi konular okullarımızın ders müfredatına konularak ilköğretim birinci sınıftan üniversiteye kadar bu dersler okutulmalı ve Yunanistan'ın çirkin yüzü gösterilmeli, nedenleri, niçinleri, kaynağı, gerçek amacı konularında çocuklarımız ve gençlerimiz bilinçlendirilmelidir.

Soykırım iddiaları yönelten, parlamentolarında karar alan, başta Türkiye'nin AB üyeliği olmak üzere hukukî ve siyasî platformlarda koz olarak kullanmaya kalkan devletlerin, kendi tarihleri ile de yüzleşmesinin sağlanması önem taşımaktadır. Bu açıdan Lisans, Yüksek Lisans ve Doktora düzeyinde "Dünya Soykırımlar Tarihi", "Tarihte Türklere Yapılan Soykırımlar", "Hukukî ve Siyasî Boyutuyla İnsanlığa Karşı Suçlar" gibi derslere yer verilmeli ve akademik araştırmalar yapılmalıdır. Yine bu hususla ilgili olarak okullarımızda

Uluslararası İlişkiler, Jeopolitik, Siyasî Coğrafya gibi derslerin okutulmasına öncelik verilmelidir.

Yunanistan'ın bu çirkin emellerine karşı siyasî, diplomatik, hukukî, akademik, sosyo-kültürel, askerî, ekonomik ve benzeri alanlarda uluslararası stratejiler belirlenmeli, bu stratejiler doğru bir şekilde uygulamaya konulmalıdır.

Yunanistan'ın sözde Pontus hayalleri için Karadeniz Bölgesine geziler düzenlediği gibi biz de Devletimizin desteğiyle Batı Trakya (İskeçe, Gümölcine, Dedeoğaç)'ya, On İki Ada'ya,⁵⁰ Girit, Meis, Sakız, Sisam ve Midilli Adalarına geziler düzenleyerek buralarının bir zamanlar Müslüman-Türk toprağı olduğu hususunda halkımızı ve genç nesilleri bil(inç)gilendirmeliyiz.

Yunanistan'ın kendi kamuoyuna uyguladığı gibi, Türkiye'nin de kendi kamuoyunu Türk-Yunan sorunları konusunda bilinçlendirmelidir. Karadeniz'de Pontus Devleti kurma düşünceleri ve çabaları karşısında bölge halkına, millî kimliğimize ve birliğimize yönelen tehditler açıkça anlatılmalı ve bölgede “millî bilinci ve millî bütünlüğü” pekiştirecek ve yapılan propagandaların olumsuz etkilerini ortadan kaldıracak şekilde her türlü destek verilmelidir.

Devletimizin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün “Yurtta Sulh Cihanda Sulh” ilkesi uluslararası ilişkilerde hayata geçirilmeli, başta komşu ülkeler olmak üzere dostane ilişkilerin kurulmasına çalışılmalıdır. Fakat kurulacak bu dostça ilişkiler, Türkiye'nin hayatî çıkarlarını asla zedelememelidir.

Karadeniz Bölgesindeki üniversiteler başta olmak üzere, ülkemizdeki bütün üniversitelerimizin sosyal bilimlerle alakalı akademik birimlerinden olan tarih, uluslararası ilişkiler, tarih, sosyoloji, antropoloji, etnoloji, edebiyat, dilbilim ve benzeri alanlarda konuyla ilgili Akademik Yayınlar ağırlık verilmeli ve bunlar hızla yayına dönüştürülerek halka ve dünyaya duyurulmalıdır.

Millet olarak içinde bulunduğumuz coğrafyanın ne kadar önemli olduğunu, ne kadar büyük bir zenginlik içinde olduğumuzu çok iyi bilmeli, bunu şimdiki ve gelecek kuşaklara çok iyi anlatmalıyız.

Komşularımızın bakış açısını, Balkanlarda, Ortadoğu'da ve Kafkasya'da olan bitenleri çok iyi takip etmeli, buna bağlı olarak da

⁵⁰ On İki Ada: Batnoz, Lipso, Leryoz, Kilimli, İstanköy, İstanpulya, İncirli, İlyaki, Sömbeki, Kerpe, Herki ve Kaşot Adalarından oluşmaktadır.

tüm dünyanın bize bakış açısını da çok iyi tahlil ederek buna paralel stratejiler geliştirmeliyiz,

Başta sosyal medyanın gücü olmak üzere diziler, filmler, sinema, belgeseller vb “kitle iletişim” imkânlarından yararlanarak halkımız yukarıda bahsedilen konularda bilgilendirilip bilinçlendirilmelidir.

Millî ve Manevî Değerlerin insanları ve toplumları harekete geçiren motive bir güç olduğu gerçeğinden hareketle bu değerlerimizi insanımıza tekrar öğretmeli ve kazandırmalıyız. Bu bağlamda başta Devletimize olmak üzere birbirimize güvenmeyi ve inanmayı gerçekleştirmeliyiz.

Unutmayalım ki Türkiye’den başka Türkiye yoktur. Fikirleri her geçen gün değerlenen Atatürk gibi bir liderimiz varken, izm’lerin sahibi diktatörlerin fikirlerinin arkasından gitmemeli, her konuda araştırmacı ve sorgulayıcı olmalıyız. Çağı, zengin yeraltı ve yer üstü kaynaklarımızla, insan gücümüzle lehimize çevirecek ve Türk Çağı yapacak gücümüz olduğunu farkında ve şuurlunda olarak birlik ve beraberlik içinde hareket etmeliyiz.

KAYNAKLAR

- ALAN, Gülbadi, “Protestan Amerikan Misyonerleri, Anadolu’daki Rumlar ve Pontus Meselesi”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, sayı: 10, 2001, ss.183-208.
- DEMİREL, Emin, *Terör*, Alfa Yay., İstanbul 1999.
- DERİ, Mehmet Deri, **Türkiye’de Azınlıklar ve Azınlık Okulları**, IQ Kültür Yay., İstanbul 2009.
- EROĞLU, Ahmet Hikmet, “Türkiye’de Ortodoks Misyonerliği”, **Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri**, Ensar Neşriyat, 3. bsk., İstanbul 2005, ss. 135-146.
- GÖKÇEN, Salim, “Dogmatik Yunan Paranoyası: Anadolu’da Rum Soykırımı”, **Atatürk Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, sayı: 31, 2006, ss. 73-92.
- GÜLER, Ali, **Dünden Bugüne Yunan-Rum Terörü**, Ocak Yay., Ankara 1999.
- GÜZEL, Ahmet, **Yunanistan’ın Pontus Hedefi ve Türkiye’nin Üniter Devlet Yapısı Açısından Stratejik Yaklaşımları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü SBE., Kocaeli 2006.
- İLTER, Erdal, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, KÖKSAV Yay., Ankara 1999.
- KALELİOĞLU, Oğuz, **Türk Yunan İlişkileri ve Megali İdea**, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sayı: 41, 2008, ss. 105-123.
- KOLUTEK, Mikail, **Tarihsel Perspektifiyle Pontus Meselesi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Mustafa Kemal Üniversitesi SBE., Hatay 2017.
- KOMİSYON, **Türkiye Gerçekleri ve Terörizm**, Beyaz Kitap Yay., Ankara 1973.
- KOMİSYON, **100 Soruda Ermeni Sorunu**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara 2001.
- KURT, Yılmaz, **Pontus Meselesi**, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yay., Ankara 1995.
- OKUR, Mehmet, “Venizelos’un “Pontus Komplosu”: Yunanistan’ın Ermenilerle İttifak Arayışı”, **Uluslararası Karadeniz Dergisi**, sayı: 12, 2011, ss.9-26.
- ÖNCÜ, Cansen, “Fener Rum Patrikhanesi ve Faaliyetleri”, **Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak. Karesi Tarih Kulübü Bülteni**, sayı: 1, 2017, ss. 87-96.

- ÖZTÜRK, Özhan, **Pontus Antikçağ'dan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi**, Nika Yay., Ankara 2016.
- ÖZYILMAZ, Emre, **Heybeliada Ruhban Okulu**, Tamga Yay., Ankara, 2000.
- Pehlivanlı, Hamit, “Tarih Perspektifi İçinde Pontus Olayı: Yakın Tarihimize ve Günümüze Etkileri”, **Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası (Makaleler)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1999, ss. 79-120.
- Sarı, İbrahim, *Pontus Meselesi*, Net Medya Yayıncılık, İstanbul 2016.
- SARINAY, Yusuf, “Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası”, **Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası (Makaleler)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1999, ss. 1-78.
- TURAN, Osman Turan, **Türkler Anadolu'da**, Hareket Yayınları, İstanbul 1973.
- YAZICI, Nuri, **Millî Mücadele'de Canik Sancağı'nda Pontosçu Faaliyetler (1918-1922)**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1989, s. 255-56.
- , “Yunanistan'ın Yeni Pontosçuluk Politikaları”, **Türk Yurdu**, sayı: 237, 2007, ss. 41-45.
- <http://www.milliyet.com.tr/dunya/pontus-abye-gidiyor-156947>
(03.01.2020).
- <https://www.trthaber.com/haber/dunya/trt-haber-avrupanin-ortayyerindeki-teror-kampini-goruntuledi-424545.html> (3.01.2020)
- <https://www.haberturk.com/cavusoglu-ndan-turk-bayragini-yirtan-yunan-vekile-sert-tepki-2567742> (30.01.2020)

19. BÖLÜM

SAVAŞIN VE ÇAĞDAŞLAŞMANIN İÇİNDE BATICI BİR AYDINDA ALMANYA ALGISI

Necmi UYANIK*

GİRİŞ

Celal Nuri (İleri), 1882-1938 yılları arasında yaşamış, hukuk öğrenimi görmüş ve gazetecilik mesleği ile birlikte siyasi hayatta da yer almış batıcılık yönü ağır basan Türk aydınlarından birisidir. 56 yıllık kısa hayatına 2200 civarı makale ve 50 civarı kitap sığdırmış bu yönü ile “*Seksen beygir kuvvetinde bir yazı makinesi*”ne¹ benzetilmiş bir karakterdir. Özellikle yaşamış olduğu dönem içerisinde Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e geçiş süreci bağlamında, Osmanlının gerileme sebepleri üzerinde çokça kafa yormuş ve Türkiye’nin çağdaşlaşması ve yükselişi için düşüncelerini sürekli paylaşmıştır.

Bu bildiri de önemli bir Türk aydını olan Celal Nuri İleri’nin, bahsedilen dönem içerisindeki Almanya ile ilgili fikirleri değerlendirilmeye çalışılacaktır.

AMANYA ALGISI

Celâl Nuri, 1913’te Kuzey Kutbu’na kadar gittiği gezisinde (1 Temmuz-17 Ağustos 1913 tarihleri arası) Almanya (Berlin, Potsdam, Hamburg, Alster), İskoçya, Orkine ve Feror adaları, İzlanda, Grönland Denizi, Norveç ve Kuzey Kutbu’na çok yakın bölgelere ulaşmış ve daha sonraki yazılarında, kendisinden *Kuzey Kutbu’na giden ilk Türk muharriri* diye bahsetmiştir². Celal Nuri, Kuzey gezisinde Avrupa devletleriyle ilgili yaptığı değerlendirmelerinde, özellikle Rusya’nın gelişmesinde büyük rol oynayan Almanya’yı ön plana çıkarmıştır. Buna göre “*Rus hükûmet-i hâzırası bir Alman*

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, necmiuyanik@hotmail.com

¹ Hasan Ali YÜCEL, **Edebiyat Tarihimizden**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1989 ek sayfalarında; Necmi Uyanık, **Siyasi Düşünce Tarihimizde Batıcı Bir Aydın Olarak Celâl Nuri (İleri)**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2003, s. 16-82.

² Tuttuğu notlardan birinin sonunda “*Celâl Nuri, Türk Muharri-1913* “ imzası bulunmaktadır. bk., Celâl Nuri, *KutubMusâhabeleri*, s. 112.

hükümetidir...Cermenlikâdetâ Avrupa'ya müstevli olmuştur...Alman nehr-i hurûşanı her sene yeni dünyaya yüzbinlerce muhacir göndermektedir...Bu dakikada Alman cinsi âleme ferman-fermadır. İngiltere, Almanya, Avusturya ve Amerika Hükûmat-ı Müttehidesi takriben cihânın en mühim kısmına hükümrândır”³.

Yazar, *Umumî Harbin*, Türkiye’de yeni bir hayatın başlangıcına neden olduğunu ve bunun da Osmanlılığa has olan askerî hayattan başka bir şey olmadığını belirtmiştir. Bundan böyle “ecdadımızın celâdeti” gibi “kılıcımız elimizde olduğu hâlde hakkı hayatımızı ihkak edeceğiz.” Almanya gibi, düşmanın “yed-i i’tisafından kurtularak, iktisadî ve fikrî her nevi tefeyyüzata silâhımızla mazhar olacağımızı” sürekli tecrübelerle anladık, bu hayatın zaruriyatı da mecmuamızın çeşitli sayfalarında ele alınacaktır, diyecektir⁴.

Yukarıda görüldüğü üzere, 1916 yılı bakış açısıyla birlikte Celâl Nuri, 1911’de, Selanik’te toplanan İttihat ve Terakki Kongresine (4. Kongresidir) bir muhtıra sunmuş ve burada, Osmanlı milleti ve İslâm âleminin en buhranlı döneminde olduğunu belirterek, Kanunî dönemi ile II. Abdülhamit döneminin bir mukayesesini yapmış ve inkıraz hâlinde bulunulduğunun altını çizmiştir. İdaresizliğin ve gevşekliğin nelere mal olduğunu göstererek, özellikle Rusya ve İngiltere’nin emperyalist politikalarına değinmiştir. Bu bağlamda Celal Nuri, bu devletlerin, Osmanlı’nın mahvolmasını istediklerine dikkat çekerken, Almanya’ya da dost gözüyle bakmıştır.

Yazar, 1915 yılında İttihad-ı İslâm ve Almanya eserini kaleme alırken, 1917’de Coğrafya-yı Tarih-i Mülk-i Rum, Rum ve Bizans, Türkçemiz, Harbden Sonra Türkleri Yükseltelim, İştirak Etmediğimiz Harekât, Ölmeyen-Masal eserlerini yayınlamıştır. İttihad-ı İslâm ve Almanya eserinde, emperyalizm politikasını uygulayan içi boşalmış ve devamlı mücadele eden İngiltere, Rusya ve Fransa’ya karşı; Alman, Avusturya-Macar ve Osmanlı’nın Müslüman ordularının fetihleriyle dünyanın dört bir yanına selâmet getireceği görüşünü ortaya koymuştur. Ona göre 1914 senesinde, birçok sahada, 1789 Fransız İnkılabı’ndan daha mühim gelişme ve yenilikler olacaktır. Celâl Nuri,

³ Celâl Nuri, **Şimâl Hatıraları**, s. 87-100.

⁴(İmzasız), “Bismillâhırahmanırahim”, **Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası**, C.1, No.1, 22 T.evvel 1332/ 04.11.1916, s. 1-2; Tahrir heyetinin ağzıyla kaleme alınmış gibi görünse de, yazı Celâl Nuri’nin kaleminden çıkmış izlenimi vermektedir. Mecmua, 110. sayısıyla, C. 5, 8 Mart 1919 tarihinde son bulmuştur.

bu tabloda Almanya'nın dünya siyasetindeki rolüne önem verecektir⁵. Dolayısıyla yazar, bu yaklaşımlarında İttihat ve Terakki'nin politikalarına destek vermiştir.

Celâl Nuri, 1917 savaş yıllarında *H. Taine*'den etkilenerek, “*yüz seneden beri, Almanya’da ve ondan sonra Fransa’da tarih usûlleri eskilerine nisbet kabul etmeyecek derecede değişmiştir. Irk, muhit ve zaman nazariyat-ı cedidesinin tarih’e tatbiki, fen ve bir de san’at olmak itibariyle, tarihin, psikoloji mu’terize-i azimesi dâhilinde bulunduğu anlaşılması âlem-i maârifde bir inkılâb vücuda getirmiştir*”⁶ tespitini yapacaktır. Buna göre, fen ve tarih sanatı ancak XIX. asırda ehemmiyet kazanmıştır. 1800’lerin başında Fransa’da yazılan tarihler iptidâidir. Ancak *Chateaubriand*(1768-1848)dan sonra, Fransa’da tarih yazılmıştır. Bununla beraber aynı dönemde Almanya ve İngiltere’de de tarihte inkılâplar yapılmıştır. “*Bugün tarih bir psikoloji meselesi olmuştur. Psikoloji ise, manâyiumumiyesi ile teşrih ve fizyoloji fûnunlarına istinad*” etmektedir. Ancak, öncekiler bunları bilmemektedirler⁷. Önceki döneme ait felsefeyi de, boş ve abuk sabuk olarak gören *Celâl Nuri*, *Kant*’ı, *Hegel*’i, *Shelling*’i sonuçsuz meselelerle uğraştıkları için eleştirmiştir. Geleceğe dönük, muğlaklıktan, karanlıktan kurtulmuş müspet, fennî esaslara yaklaşabilecek bir felsefe ise, ona göre *tarih felsefesi* içinde görülmelidir⁸.

Alman tarihçi *Karl Hilleberand*’ın 1784 yılında yazdığına göre, Alman tarih mektebi, her şeyden evvel “millî ve Protestan”dır. *Celâl Nuri*’ye göre, Almanlar böyle yaparak milliyetlerini takviye ve vahdetlerini temin için tarihi istedikleri şekle sokmuşlardır. Tarih Almanya’da bir propaganda aletidir. Ancak, bizim böyle bir tavır içerisine girmemiz yanlış olacaktır. Çünkü en iyi yaklaşım Türk milletini gerçeklerle yüzleştirmektir. Kin ve hileden arındırılmış bir tarih, bize milliyetimizin inkişaf tarzını, tekâmül üslûbunu, seciye ve

⁵ Celâl Nuri, **İttihâd-ı İslâm ve Almanya**, İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, H. 1333/ 1915, (64 + 1 s.).

⁶ Celâl Nuri, “İrk”, **Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası**, C. 2, No.26, 28 Nisan 1917, s. 5.

⁷ *Agm.*, s. 8; Hatemü’l-Enbiya, s. 11-16; Chateaubriand hakkında detaylı bilgi için bk., Ch.-M. Des Granges, *Les Grands Ecrivains Français*, Libraire Hatier, Paris (tarih kaydı yoktur), s. 604-635.

⁸ Celâl Nuri, **Tarih-i İstikbâl-1- Mesail-i Fikriye**, İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, 1331/1913, s. 17-24.

kabiliyetinin nasıl değiştiğini, milletimizin musibet ve muvaffakiyetlerdeki ruhî durumunu, hakikî seciyesini, yaratılışında bulunan hasletleri ve kötü hallerimizi gösterecektir. İşte “*bu ibret ile tarih fâidelidir, ilimdir.*” Yoksa yarınki milliyetimizi güçlendirmek için, bilgiyi istediğimiz şekle sokmak yalancılıktır ve milleti aldatmaktır. Fennî ilimlerde kesinlik olmadığı gibi, tarihte de bu durum daha çok şüphelidir. Tarihçi, elindeki bilgileri tabiatına ve siyasî meşrebine göre kullanacaktır. “*Hakikat bile muhtariyât-ı beşeriyededir.*” Tarih, *tarihî* bir romandır. Bundan dolayı, “*daima pembe gösterilmiş bir tarihin millete zararı vardır. Avukatlık da tarihçiliğe aykırıdır. Türklüğün şaşâsı mazide değil, âtidedir*”⁹.

Bu düşüncelere göre Celal Nuri'nin Batı merkezli Alman tarih ekolü yaklaşımlara dikkat ettiği bazı yönlerini de eleştirdiği görülecektir.

Celâl Nuri, 1930'daki bir yazısında, Osmanlı tarihinin tenkidî olarak yeniden yazılmasını isteyecektir. Bunun için önceki yazılan Osmanlı tarihlerine sünger çekilerek yeniden yazılmalıdır. Kulların, kölelerin gözü ile bir millet görülemez ve onların muhakemesi yapılamaz. Osmanlı tarihi, yalnız saray ve hünkâr merkeze alınarak, pembeye boyanmış bir adeseden görülmemelidir. Aynı zamanda daha önce de söylendiği gibi tarih, evvelden kararlaştırılmış şartlar altında yazılamaz. Asıl mesele memlekette tarihe karşı bir alâka uyandırmaktır. Tarih millî meşguliyetler sırasına girmiştir. Şekil, ancak cereyan gereği kararlaşıcağından, cereyanı incelemede seviye yükseldikçe tarihî telâkkide yükselecektir. Şüphesiz her nesil için yazılacak olan tarihin anlamı da farklı olacaktır. Milletimizin en iyi tarihleri Almanya'da yazılmıştır. Buna göre, vesikaları toplayarak tarihimiz yeniden tedvin edilmelidir. Böyle bir ortamda ise şahıslar yazacak, kamuoyu da yazılanları tenkit edecektir¹⁰.

Celal Nuri, Mondros Mütarekesi öncesi Türkiye'nin savaştan çekilmesini isteyen isteyecektir. Hatta bu günlerde *Meclis-i Âyan Reisi Ahmet Rıza* ile karşılaşan *Celâl Nuri*'ye, *Ahmet Rıza*: “*Münferidmüsâlaha akdetmeliyiz. Almanya'ya demeliyiz ki, eğer, siz harbde devama mecbur iseniz ve bizim de devamımızı istiyorsanız, hiç olmazsa iaşemizi temin ve harbe devam için lâzım gelen masârifi tediye*

⁹ Celâl Nuri, **Tac Giyen Millet**, s. 9-16.

¹⁰ Celâl Nuri, “Osmanlı Devrinin Tarihi”, **Hayat Mecmuası**, Yeni Tertip, No.1, İkinci Kanun 1930, s. 11-15.

ediniz” demiştir. Ancak *Celâl Nuri*’ye göre *Ahmet Rıza Bey* sözünü kimseye anlatamamıştır. Almanya bize altın ve para veremeyeceğine göre, bize vermiş olduğu “*hazine tahvilâtı*”nın da bir önemi yoktur. Almanya bizi istediği gibi kullanmıştır. Bundan dolayı istikbalde karışık malî bir buhran görünmektedir. Harbe giriş seabimiz olan Almanya sonuç itibarıyla artık ortadan kaybolmuştur. Dolayısıyla *Celal Nuri*, burada Almanya’nın Osmanlı’yı kullanmış olduğu kanaatine varacaktır.

8 Mart 1919’da “*Yetim, Zayıf Bir Millet*” başlıklı yazısında *Celal Nuri*: Malî siyaset, genel siyasetten soyutlanmamalıdır. Para meselesi umumî siyaset içinde düşünölmelidir. Bir insan bir işe teşebbüs ettiği vakit, onun bir amacı olmalıdır. “*Arabacı sür!- nereye Efendim?- Sen sürde sonra gideceğim yeri düşünürüm...Böyle, siyaset değil, arabacılık bile*” olmayacaktır. Mütarekeden sonra genel siyasetimizin temel taşı, iktisadî politikamız olmalıdır. *Celâl Nuri*’ye göre, artık matbuattaki *Cenab, Nazif, Ali Kemal* kavgaları bir kenara bırakılmalı, yarınki hayatımızın idamesi için gerekli tedbirler alınmalıdır¹¹. Mahfillerde, matbuatta alışıldığı üzere, incir çekirdeğini doldurmayacak meseleler tartışılmaktadır. Sanki her iş bitmiş gibi dâhilî ihtilâflarla uğraşılmakta ve mülk üzerindeki tasarruf hakkımız olmadığı gibi bir sonuç çıkmaktadır. Bu ortamda, “*Cemiyet-i düvel ve akvamın bir tapuyucedd ile tevsik edilmiş gibi uzun boylu fırkacılıklara*” girişilmiş ve ileri gelenlerimiz de uyku hâlinde bulunmaktadır. Uykudan uyanma zamanı çoktan gelmiştir. “*İttihat ve Terakki, İ’tilâf ve Hürriyet’in, İ’tilâf ve Hürriyet, İttihat ve Terakkinin gözlerini oymaya savaşırken, biz istiklâl ve hatta muhtariyetimizden, ticaretimizden, hakk-ı hayatımızdan, bekâ ve devam kabiliyetinden mahrûm*” bir hâlde bulunuyoruz, diyecektir¹².

¹¹ Celâl Nuri, “Siyâset-i Maliye ve İktisâdiyemiz”, *Âti*, No. 229, 29 T.evvel 1334/1918, s. 1-2.

¹² Celâl Nuri, “Yetim, Zayıf Bir Millet”, *Âti*, No. 419, 8 Mart 1335/1919, s. 1-2. Burada özellikle, *Damat Ferit*’in kurmuş olduğu, ilk hükûmetine tavsiyelerde bulunur. Belli bir grubun ya da şahsın elinde kalarak, fırka mücadelesi, adam kayırma gibi işlerle uğraşmak basitliğin göstergesidir. *İzzet* ve *Tevfik Paşalar* bu hataya düşmüşlerdir. “*Kuşpalazı*” hastalığına serum zamanında verilirse, hasta iyi olur, aksi takdirde iş işten geçer. Onun için, öncelikle milliyet meselesi halledilmelidir. Bu ise, “*milliyet-i hassa*” ve “*milliyet-i âmme*” nazariyesi dâhilinde, Turancılığa, Türkçülüğe kaçmadan halledilmelidir. Aksi takdirde, “*Altayları*” geri alalım derken “*Kostantinopolis*”i kaybediyoruz. “*Afrika kumsallarında uyku hastalığına tutulmuş*

Celal Nuri'nin Savaş öncesi ve sonrası Almanya ile ilgili fikirlerinin değiştiği görülecektir.

İkinci Meşrutiyet dönemi yazılarında Almanya'nın siyasetini, *Bismark*'ın şahsında değerlendiren *Celâl Nuri*, *Bismark*'ın mantığı, merhameti, medeniyet duygularını bir kenara bırakarak; hileyle, sözle, kalemle, tehdit ve vaatlerle Avusturya'yı ayağının altına aldığını, Danimarka'yı kavurduğunu ve Fransa'yı da yere serdiğini söyleyecektir. Hatta, Allah'tan Türkiye'ye de bir *Bismark* vermesini isteyecektir¹³. Balkan savaşından önce, ittihat ve Terakki Cemiyetine yazdığı muhtırada, Almanya'nın İngiltere ile olan rekabetinden dolayı bize yardım etmek mevkiinde bulunabileceğini söylemekle beraber, *Wilhelm* politikalarından dolayı Almanya'ya tam olarak güvenemeyecek ve böyle bir dayanışma durumunda, Osmanlı'nın ancak kendi başına adam olması hâlinde ayakları üstünde kalabileceğini belirtecektir.

Celâl Nuri, Avrupa'nın yeni sömürgecilik anlayışından dolayı Osmanlı'yı Batıdan çıkarmak isteyen tavrına karşı Balkan Savaşları yıllarında önlemler önerecektir. Amerika, Avrupa, Rusya ve Japonya pencerelerinden Osmanlı'yı ilgilendiren dış siyasî gelişmelere bakan *Celâl Nuri*, yeni dünya politikasına yön verecek güçlerin öncelikle güçlü bir ekonomiye sahip olan Amerika, sonra İngiltere¹⁴, Almanya, Japonya ve Rusya ile beraber Fransa'nın olacağını söylemiştir. İngiltere, Kırım Harbi'nden sonra Osmanlıya bakış açısını değiştirmiş; Hindistan korkusundan dolayı Rusya'yla kol kola girmiştir. Aslında, batacak olan Rusya, İngiltere, Fransa ve Almanya'nın yardımıyla ayakta kalabilmiştir. Ancak, Cihan devleti olmak isteyen Rusya, yakın gelecekte İngiltere'nin baş belâsı olacaktır.

Fransa eskimeye başlamıştır. İngiltere yeni sömürü politikaları üretmektedir. Avrupa'nın ciddî bir rakibi olan Amerika ise, sanayisi ve zengin maden yataklarıyla *Rozvelt*'in söylediği gibi, “âlem Amerikalıdır” sözünü gerçekleştirmeye çalışacaktır. Avrupa ise bundan korkmaktadır. “Amerika, dünya pazarlarına hakim olacaktır. Yeni emperyalizm bahsinde Amerika unutulmamalıdır.” Genç ve

yerliler” gibi olmayalım. Faaliyet ve çalışma gereklidir. Kirli, edepsiz, bayağı siyasetleri bir kenara bırakalım.

¹³ Celâl Nuri, **Kutub Musâhabeleri**, s. 36-38.

¹⁴ İngiltere ve Rusya'nın 1918'den önce dört beş senedir takip ettikleri politikaları, gazetesinde ki uzunca bir makalesinde de ele alır. bk., Celâl Nuri, -“TurnStand Lloyd George'un Rucû'u Münâsebetiyle”, **Âti**, No. 10, 10 K.sânî 1334/1918, s. 2.

dinamik Almanya ise kabına sığmayarak üçlü ittifakı oluşturmakla beraber mutlaka *Panslavizmle* savaşacaktır. Bu savaşta ya kazanacak ya da yenilecektir. Başka yolu yoktur. Rusya'nın Balkanlara gelmesi Almanya için büyük bir tehdittir. Almanya mutlak surette sıkışmış bir coğrafyadan kurtulmak isteyecektir. Almanya'nın İngiltere ve Fransa ile savaşması da kaçınılmazdır. Ardından Rusya ile de savaşacaktır. Buna göre, Rus-İngiliz birlikteliğinin Türkiye'yi süpürebileceğine dikkat çeken *Celâl Nuri*, Osmanlının istikbalini, *Pancermenizmle Panislavizm*'in belirleyeceğine dikkat çekerek satır aralarında Almanya¹⁵ tarafına yaklaşılmasını tavsiye edecektir. Fransa da doğuramaz bir kadın mesabesinde; emperyalizmi küçüktür. Japonya ile Avrupa'nın husumetinin olduğu bir ortamda, Almanlar “*Weltwirtschaft un welpolitik*” yani “*Evvelbe evvel, kuvvete ve iktidar edinmeğe çalış, ondan sonra servet tabiyetle gelecektir*” ilkesiyle hareket etmektedirler. İngiltere'yle olacak bir harp hâlinde, zafer büyük ihtimalle Almanya'nın olacaktır. Bu keşmekeşlik içinde, İslâmiyet'in hâli gelecekte ne olacaktır? İslâm bundan kıyamet kopuncaya kadar istifade edebilir mi? Bu konu önemli bir problemdir¹⁶. Aynı satırlar içinde *Celâl Nuri*, Avrupa'nın gelişmek isteyen devletlerin ilerlemesine izin vermeyeceğini belirtecektir. Buna örnek ise Japonya'dır. Eğer, Japonya sessiz ve sakin terakkiyi sağlayamayıp, Avrupa Japonya'nın gelişmesine izin vermeyecekti.

Yukarıdaki Almanya yakınlığı politikasında Celal Nuri'nin ortak çıkarlar etrafında konuyu baktığı görülecektir.

Celâl Nuri, Avrupa'daki siyaset felsefesini değerlendirirken, genelde sulhu sağlayabilecek bir siyasetin özlemi içindedir. Nitekim, Almanya ve Fransa'daki siyasî sıkıntıların kaynağını da Avrupa açısından *Bismark* ve onunla aynı çizgide hareket eden siyasîlerde görmektedir. Ancak, *Bismark*'ın Alman siyasetini cihangir- emperyalist bir yapıya kavuşturmasını ise, Alman milletinin geleceği açısından olumlu bulacaktır. Her ne kadar, *Bismark* hile, tehdit vs. gibi şekillerle hareket etmiş olsa da Alman milleti için bir kurtarıcı olmuştur. Buna göre *Celâl Nuri*, Türkiye'de de irade sahibi bir *Bismark*'ın doğmasını

¹⁵Osmanlının Almanya ile beraber, Rusya'ya vurulan darbeden sonra, İngiltereye karşı hareket etmesi gerektiğini, 1915 yılında savaşın içinde açıktan savunacaktır. bk., *Celâl Nuri, İttihâd-ı İslâm ve Almanya*, İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, 1333/1915, s. 17-22.

¹⁶ *Celâl Nuri, İttihâd-ı İslâm*, s. 242-278.

ister¹⁷. Bu durum aynı zamanda *Celâl Nuri*'nin *Makyevelist* bir politikayı benimsediğinin bir göstergesidir.

Celâl Nuri'nin 1912-1918'li yıllarda siyaset anlayışında Alman ekolünü benimsediğini söylersek yanlış olmayacaktır. Ona göre, tensik, teşkil, idare, idame ve dolandırıcılık gibi fikirler ne zaman siyaseti düşünse kendi aklına gelen şeylerdir. 'Neden bizde teşkil, idare ve idame fikirleri yoktur? Neden tensikatımız sonuçsuz kalıyor?' sorularına verdiği cevapta, tensik fikrini ileriye götürmüş ve bunda başarılı olmuş olan bir Cermen¹⁸ ırkı vardır. Almanya'da her şey fikrî düzenleme ve teşkilât-ı mahsusa ile sağlanmış. Bu düzen sayesinde Almanlar makine gibi çalışmaktadır. Onun için Osmanlı Devleti, hükûmeti daima mürebbi ve mürşit mevkiinde tutmak zorundadır. *Mareşal Moltke*'nin de söylediği gibi, Rusya'da olduğu üzere Türkiye'de hükûmet terakki unsurudur. Islahat ve teceddüt yukarıdan hükûmetten gelmelidir.

Celâl Nuri'ye göre, hükûmeti muhtasar tutmak, siyasette bir kaidedir¹⁹. *İzzet Paşa Hükûmetinin* eleştirilmesini istemeyenlere karşı hükûmetin ne yapması gerektiğini belirtir. Onun için hükûmet, öncelikle Avrupa'da gelişen cereyan ve hadiseleri basiretle ve dikkatle takip etmelidir. Almanya, Avusturya gibi hükûmetler ne istediklerini bilmekte ve alternatifleri olan programları bulunmaktadır. *Wilson* Amerika'sının İngiltere'ye üstün geldiği bir ortamda, Osmanlı hükûmeti milletin menfaatini düşünmeli, gelebilecek gailelere karşı hazırlıklı ve programlı olmalıdır²⁰. 1918'li yıllarda, siyasetle ilgili eleştirilerini yaparken, *Celâl Nuri*, döneminin hakim unsurları olan İttihat ve Terakki, Hürriyet ve İtilâf fırkalarının etkisi altına girmemiş; İttihat ve Terakkiye biraz daha yakın olduğu düşünülse de kendisini bu iki hükûmetin de tenkitçisi olarak görmüştür²¹.

Avrupa devletlerinin Osmanlıyı Avrupa'dan atmak istemesi, kendi aralarındaki ihtilâflarla beraber *Pancemenizm* ve *Panslavizmin*

¹⁷Celâl Nuri, **KutubMusâhabeleri**, s. 36-38; **İsmail Hami Bey**, Alman siyasetine dair okuduğu, *Welschinger*'in bir eserinden etkilenecek, *Celâl Nuri*'den Almanya'ya da gideceği kuzey gezisinden, *Bismark*'ın küçük bir heykelini getirmesini istemiştir.

¹⁸ Celâl Nuri, köken olarak, Fransızların da Frank yani Cermen olduğunu belirtir. bk., "Biz, Bir Milletiz", **Âti**, No. 63, 4 Mart 1334/1918, s. 1.

¹⁹ Celâl Nuri, "Hükûmetin İşleri Çok", **Âti**, No. 242, 6 Eylül 1334/1918, s. 3.

²⁰ Celâl Nuri, "Tamâmiyet-i Mülkiye ve Milliyemiz", **Âti**, No. 282, 19 T. evvel 1334/1918, s. 2.

²¹ Celâl Nuri, "Gençlik ve Politika", **Âti**, No. 286, 23 T. evvel 1334/1918, s. 2.

çarpışma ihtimali gibi konular yeni gelişmeleri doğuracak önemli meselelerdir. Buna göre, XX. asrın ortaları eski dönemlere benzemeyecek bir ölçüde değişiklikler gösterecektir. Bütün dünyanın harbe hazırlandığı bir ortamda meydana gelen “*intibah ve teyakkuz*” neticesi mahkum milletler de hukuklarını geri almaya çalışacaklardır. Bunlarla beraber emperyalizmin mahiyeti değişmekte, Fransa ve İngiltere gibi devletler ihtiyarlarken Japonya gibi bazı devletler de yeniden doğmaktadır. Garbın, şarkı sıkıştırmasının bir neticesi olarak dünyada bir irtica görülmektedir. Şark nedir? Garp nedir?²² Bu iki âlem arasındaki siyasî, ırkî, ahlâkî, rûhî ve hissî ihtilâflar iyi incelenmelidir. Bununla beraber, İslâm’ın geçmiş ve günümüzdeki tarifıyla beraber Müslümanların kimler olduğu? Kurtuluş ve medenî vazifeleri için ne gibi gayret göstermeleri gerektiği? Gibi konular ortaya konmalıdır²³.

Celâl Nuri’ye göre bahsedilen meseleler ne şarkta ne de garpta gereği gibi tetkik edilmemiştir. Buna göre “*İttihâd-ı İslâm*” çeşitli siyasî ihtirasların üzerinde görülmelidir²⁴. Ayrıca, bugünün mağlup fikir ve ihtirasları ile tarih yazmak, geçmiş olayları muhakeme etmek ne kadar güç ise, aynı şekilde haricî bazı fikir ve ihtiraslarla İslâm meselesini tetkik etmek de zor bir meseledir. Tarih anlaşılamamaktadır. “*Hakikat bilinen şeylerin üstünde hakikatler vardır.*” Onun için İslâm meselesi günlük mevzuların üzerindeki bir ciddiyetle ele alınmalıdır. Emperyalizm politikası İslâm meselesiyle doğrudan alâkalıdır. Bunun için bütün Avrupa siyasetiyle beraber İngiltere, Fransa, Rusya, Flenk, Almanya, İtalya, Japonya ve Amerika’nın emperyalizm politikaları iyi tetkik edilmelidir. Bu bilgilerle beraber İslâm’ın mazisini anlamak, istikbal hakkında kehanette bulunma hakkını da verecektir.

Celâl Nuri, *İttihâd-ı İslâm* eserine zeyl olarak 1914 yılında *İttihâd-ı İslâm* ve Almanya adıyla bir eser daha kaleme alarak bu konuda değişik fikirler beyan etmeye devam edecektir. Buna göre,

²²*Celâl Nuri*, başka bir eserinde de, Müslümanları günden güne ezen ve onları demir bir çember içerisine alarak, hayatî kabiliyetlerini kaybettiren, “*Avrupa medeniyetinin mahiyeti nedir?*” yalan dolanla döndürdükleri vasıtlar nelerdir? Gibi soruları sorar. bk., Haydar Kemal (Celâl Nuri), **Tarih-i İstikbâl Münasebetiyle**..s. 46.

²³ Celâl Nuri, **İttihâd-ı İslâm**, s. 3-5.

²⁴*Celâl Nuri*’ye göre, şimdiye kadar gerçekte kimse, “*İttihâd-ı İslâm*”ı tam anlamıyla bilmemektedir. bk., Haydar Kemal (Celâl Nuri), *Tarih-i İstikbâl Münasebetiyle*.., s. 45. Ancak, pek eskiden beri Müslümanlığa, ittihâd-ı İslâm’a edebî bir şekil veren zât *Celâl Nuri*’ye göre, *Abdülhak Hamit*’tir. bk., **İttihâd-ı İslâm**, s. 364.

tarihî gelişme seyri içinde inkılâplar devri yaşanmaktadır. Bunun önüne geçmek ise imkânsız görülmektedir. İttifaklar ve itilâfların kurulmasıyla I. Dünya Savaşı başlamıştır. *Celâl Nuri*, yakında bu savaşın çıkabileceğini İttihâd-ı İslâm²⁵ eserinde yazarak, Osmanlı Devletinin hangi tarafta yer alması gerektiği üzerinde de durmuştu. Buna göre o, Le Jeune-Turc'te neşrettiği yazılarında da bunun ipuçlarını vermiş ve özellikle Rusya'ya karşı durulmasının gerekliliğinden bahsetmiştir²⁶. Le Jeune-Turc'teki bu yazılarının yanı sıra, I. Dünya Savaşı'ndan bahsettiği eserlerde, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın emperyalist politikalarından söz ederek, onların Osmanlıya karşı kötü bir niyet taşıdıklarını yazıyordu. 1815 Viyana Kongresinin dünyada yeni bir denge kurmasından sonra 1870'lerde Almanya ve İtalya'nın birliklerini kurması, Avrupa'da yeni blokların doğmasına neden olmuş ve özellikle Almanya 1890'larda izlediği politikalarla “*Güneydoğu Avrupa ve Ön Asya'yı etkisi altına almış, Afrika ve Uzak Doğu'da girişimlerde bulunmaya*” başlamıştır²⁷.

Almanya'nın bu yükselişini gören *Celâl Nuri*, gelişmelerden etkilenmiş ve Şimâl Hatıraları'nda Almanya lehinde yazılar beyan etmiştir²⁸. Bu fikirlerle beraber, savaşın başlamasıyla da, Almanya'nın yanında savaşa girmemizi olumlu bakmıştır. Almanya, İslâm âlemi ile birleşecek ve İngilizlere, Slavlara ve Fransızlara karşı koyacaktır. Rusya, Fransa ve İngiltere beşeriyeti izmihlâle götürmektedir. Bu üç

²⁵*Celâl Nuri*'nin savaşın olacağını söylemesi ve bunun doğru çıkmasına *Ahmet Sâki* de dikkat çeker. bk., Davâ Vekili Giridî Ahmed Sâki, “Harb-i Hazır ve İttihâd-ı İslâm”, *İkdam*, No. 7145, 2 K.sânî 1917, s. 2; *Celâl Nuri*, I. Dünya Savaşına benzer şekilde, “*Japonya ile Amerika arasında dünyada kalan (arazi-i mevat) hakkında öyle bir derin ihtilâf bir rekabet baş gösterdi ki, asrın ortalarında bu bahr-i muhitin suları mühim miktarda beşer kanyla karışacağına benziyor*” diyerek, yaklaşık bir hesapla *II. Dünya Savaşının* çıkış tarihini tahmin etmiştir. bk., “Dünya Politikasının İcmali-Harbden Sonraki Cihan Muvazenetini İdâre Eden Tertibler”, *İkdam*, No. 11110, 28 Mart 1928, s. 4.

²⁶ *Celâl Nuri*, **İttihâd-ı İslâm ve Almanya**, İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütübhanesi, H.1333/1914, s. 3-5.

²⁷ Rifat UÇAROL, **Siyasi Tarih (1789-1994)**, s. 459.

²⁸ *Celâl Nuri*, **Şimâl Hatıraları**, s. 84-100. Hatta, bizzat gezdiği Rusya'daki gelişmelerin kaynağı *Celâl Nuri*'ye göre, Almanya'dır. Diğer eserinde ise, “*Fransa mâzî, İngiltere hâl, Almanya İstikbâldir. Bu itibarla da Cermen kavmi şayân-ı dikkatdir. Milletin irâdet-i derece-i kemâldedir. Alman, esnân-ı askeriyye dâhilinde bulunuyor. İşte bunun için daha belki sülüs veya nısf asır Avrupa ve ona tebaen Zühre ile Merih arasında dâir olan yıldız Cermen nüfuzu altında kalacaktır*” değerlendirmelerini yapacaktır. bk., *Kutub Musâhabeleri*, s. 17.

devletin, medeniyette oynayacak rolleri kalmadığı gibi, ikisi boş kavgalarla vakitlerini geçirmektedirler. Tarihte görülen büyük inkılâpların barışçı olmadığını belirten²⁹ *Celâl Nuri*, bununla ilgili olarak, İslâmiyet'in de "*cihad*" dini olduğunu söyleyecektir. Almanya ile birlikte fetihler gerçekleşirse, edebiyatta, hukukta, ticarete, idarede vs. teceddüt devri açılacaktır. Bunun için, 1914 inkılâbı, 1789 İnkılâbı'ndan daha mühim olacaktır.

Celâl Nuri'ye göre, Mısır ikinci payitaht olarak bilinmeli ve Afrika'da İngiltere'nin önüne geçilmelidir. Karadeniz açısından Kafkasya'nın korunması, Moskof'un burada durdurulmasına bağlıdır. "*hukuk-ı düvel ancak kitap sahifelerinde mündericdir.*" Bu sömürge asrında, İran da Rusya'nın faaliyet sahasıdır³⁰. Bunun için, Almanya ve İslâm âlemi, emperyalizm hareketini durdurmak ve kendi geleceklerini kurmak adına "*hayat için i'tilâf*" prensibinden hareket ederek karşılıklı olarak "*ittihâd*"ı sağlamalıdır³¹. "*İttihâd-ı İslâm*" ve iman gelecekte uyanacaktır. "*Milletleri, toplar, dretnotlar, kaleler i'lâ etmez; topları, dretnotları yaratan, milletlerin kuvve-i iradiyesidir*"³².

Görüldüğü gibi *Celâl Nuri*, başlangıçta, "*İttihâd-ı İslâm*" hedefini, olayların gelişme seyriyle beraber, Almanya ile menfaat birliğinde görmüştür. Ancak yaşanan olaylar ve Türkiye Cumhuriyetinin kurulmasından sonra 1924 yılında kaleme aldığı bir yazısında "*İttihâd-ı İslâm*" politikasından vazgeçmiştir. Buna göre, "*Bir devlet-i milliyeye müncer olan Türkiye, kendisinden olmayan din kardaşları hakkında, en büyük bir hissê muhadenetlemecbuldür. Lâkin, onun âlem-şümûl bir siyaset-i diniyesi, bir dinî emperyalizmi artık kalmamıştır. On milyon Türk, üç yüz milyon Müslümanın tahallisine kendisinde maddî kuvvet*" görememektedir³³.

İslâmiyet'i siyasî bir ittihat unsuru olarak görmekle birlikte, İslâmcılık olarak algılayabileceğimiz, dinin içtihatlarla yeniden yorumlanması ve bunun devletin batıya uzanmasında bir güzergâh teşkil

²⁹ Aslında, savaş ya da barış yoluyla inkılâbın yapılacağı veya huzurun sağlanacağı konusunda *Celâl Nuri*, önceden *CenabŞehabeddin*'lekisa süreli bir tartışma yapmıştır. Bk, CenabŞehabeddin, "Celâl Nuri Beyefendiye", *Şehbal*, No. 60, 1 Eylül 1328/ 14 Eylül 1912, s. 222-223, *Celâl Nuri*'nin cevabı, "CenabŞehabeddin Beyefendiye Açık Cevap", *Şehbal*, No. 61, 15 Eylül 1328/28 Eylül 1912, s. 248.

³⁰ Celâl Nuri, *İttihâd-ı İslâm ve Almanya*, s. 11-30.

³¹ *A.g.e.*, s. 31-37.

³² *A.g.e.*, s. 60-61.

³³ Celâl Nuri, "İleri!", *İleri*, No. 2165, 27 Şubat 1340/1924, s. 1.

ettiği teorisi, diğer batıcılar gibi, *Celâl Nuri* tarafından da savunulmuştur. *Celâl Nuri*, bu düşüncesini meşrulaştırırken de, ulemadan tepki almamak için, Kur'an, hadisler ve özellikle Peygamber'in hayatı gibi dinî içerikli kaynakları referans olarak göstermiştir. Bu açıdan, *H.z. Muhammed*'i, her şeyden önce bir insan olarak gördüğü Hâtemü'l-Enbiyâ adlı eseri bir anlamda bu gayeye dönük bir çalışmadır.

1934 yılında Almanya'nın hareketleri sonucu, "*ırk nazariyesi*"nin önem kazanmasıyla, *Le Bon*'un bu kelimeye bazen kafatası ve beyin, bazen istibdat ve meleke, bazen de milliyet ve cemiyet anlamı vermesine karşılık, *Celâl Nuri*'nin de yazılarını neşrettiği *Yeni Adam*'da *İ.H.Baltacıoğlu*, bu derece "*biçimsiz, ve bukalemen*" gibi bir mefhumun ilmî yapı içerisinde, bir "*kereste*" olamayacağını söyleyecektir³⁴.

Celâl Nuri, Rusya dâhil Avrupa devletlerinin tarihî rekabet ve Osmanlıya karşı uyguladıkları politikalara bakarak, Almanya dâhil hiç birisine güvenilmeyeceği tespitini yapar. Ayrıca *Fatih*'in, İstanbul'daki gayrimüslimleri "*Müslümanlaştırmak ve Türkleştirmek*" politikasını uygulamayarak onlara hukukî haklar vermesi başta Rusya olmak üzere diğer devletlerin işine yaramıştır. *Celâl Nuri*, *şark meselesi* olarak gördüğü "*idaresizlikten*"³⁵ kaynaklanan ve Avrupa devletlerini Osmanlı üzerine kışkırtan bu durumundan dolayı, haricî siyasetimizi daha tehlikeli günlerin beklediğini yazıyordu. Aynı zamanda, anasırlardan kaynaklanan "*kronik*" ihtilâllerden dolayı, millet daima silâh altında ve tabiî olarak da dâhilî siyasetimizde, aynı tehlikenin içinde bulunmaktadır.

(Bu çok amaçlı seyahatlerinin etkisiyle 1914 Ocak ayında *Celâl Nuri*, İctihad'da, "*Müslümanlar, Türkler, Kalkınız Geciktiniz*"³⁶ derken, yukarıdaki gezisinde gittiği ülkelerin fikrî, sanat, edebiyat ve maarif yönünden Türkiye'den üstün olduğuna dikkat çekerek

³⁴ İ. Hakkı(BALTACIOĞLU), "İrk Nazariyesi Batıldır, Milliyet Nazariyesi Haktır", *Yeni Adam*, No. 4, 22 K.sânî 1934, s. 11.

³⁵ Şark Meselesini "*idaresizlik*" olarak gördüğü diğer yazıları için bk., "Suûd ve Hubût", *Hak*, No. 107, 15 Haziran 1328/ 28 Haziran 1912, s. 1; **Havâic-i Kanûniyemiz**, s. 32; **İlel-i Ahlâkiyemiz**, s. 138-146; "*Cezrî Hükümet, Cezrî İdâre*", **İleri**, No. 398, s. 1; "Fikren Namuslu, Şahsen Namussuz; Şahsen Namuslu, Fikren Namussuz", **İkdam**, No. 11119, 6 Nisan 1928, s. 2.

³⁶ Burada ilginçtir ki, azınlıklarla ilgili bir kelime ya da diğer bir ifadeyle "*Osmanlılar*" kelimesini kullanmaz. Bunun sebebi Balkanlardaki kopmalardır.

İstanbul'un koyu bir cahillik içinde olduğunu belirtecektir. Görünüşte her şeyimiz var gibidir. “*Mekâtib-i âliye, dârülfünûn, matbuât, kütübhâne, ilh. Fakat üstü kaval, içi şişhâne her yerde dârülfünûn*” vardır, ancak bunların laboratuvarı yoktur. Talebe mi? istiyorsunuz, askerden kaçan bakkal çırağı, edebiyat fakültesinin salonunu doldurmuş bir hâdedir. “*Ağır bir uykuya dalmışız. Münhasıran Avrupa'nın zulmünden, Fransa bankerlerinin münâsebetsizliğinden, Rusya ricâlinin husûmetinden, İtalya'nın vahşetinden, Balkanların hunharlığından bahsediyoruz. Hayır! Hakkımız yoktur. Biraz da kendi cehaletimizden, kendi münâsebetsizliğimizden bahsedelim. Bu kadar geri bir fikir ile böyle sönük mezbele-âsâmektebelerle, böyle bakkal kağıdına şebîhmatbuât ile dahâbüyük muvaffakiyetler*” beklenmemelidir. “*Teknik denilen şeyin*” Türkiye’de ismi bile yoktur. Çok şükür ki , *Abdullah Cevdet Bey* buna “*âliyât*” demektedir. Her şeyi politikadanbekleyerek, “*Her şeyin mes’ulü hükûmettir*” gibi batıl bir düşünceye inanıyoruz. “*Falan nâzır şöyle yapsa idi, bilmem ne olurdu. Cemiyet filanı kullansaydı işler düzelirdi. Hey hât! Politikadan evvel inkişaf-ı fikrî lâzım, üst tarafı hezeyândır.*” Demagog, dedikoducu matbuatla bir yere varılamayacaktır. Kafatasımızın içindeki “*madde-i sincâbiye*” değişmedikçe, milletin kurtuluşu söz konusu değildir. Bundan dolayı milletçe bir intibâhın hâsıl olması için, ileri gelen tabakanın fikrinde bir inkılâb olmalıdır. Milletler, ancak, seçkin bir aydın sınıfı vasıtasıyla kurtuluşa ereceklerdir³⁷.

Celâl Nuri, 1909 yılında Avrupalı devletlerin dost olup olmadığını belirlenmesini isterken, 1912-13 yıllarında artık siyasî olarak Avrupa'nın kötü niyetli emperyalist politikasından emindir. Bunun için Müslümanları kötü niyetli Avrupa'ya karşı mücadeleye çağırılmaktadır³⁸. Trablusgarb harbinden sonra, Balkan Savaşlarının

³⁷ Celâl Nuri, “Müslümanlar, Türkler, Kalkın, Gecikdiniz”, *İctihad*, No. 86, 26 K. evvel 1329/8 Ocak 1914, s. 1902-1904; *Celâl Nuri* bu makalesinde, cidden hamiyetperver ve hususyla usulü dairesinde çalışmayı bilen “*beş yüz kişi*” çıkarsa “*istikbâli siyasî ve milliyemizden*” emin olabileceğimizi, 500 kişinin de yetişmesinin güç olmadığını belirtir. Hatta bu amaçla, “*Cemiyet-i Edebiye-i İslâmiye*” adında edebî ve ilmî bir salon açtıklarını ve bunun milletin hizmetinde olduğunu belirtir.

³⁸ Celâl Nuri, *Tarih-i Tedenniyât-ı Osmâniye-Mukadderat-ı Tarihiye*, sonundaki ek sayfalarında; Celâl Nuri, “İslâm’da Vücûb-ı Teceddüd”, *İctihad*, No. 39, 15 K. sâñf 1327/28 Ocak 1912, s. 972-973; Celâl Nuri, *İttihâd-ı İslâm*, s. 5-12. Bu son eserinde, Avrupa'nın art niyetli kapitalizm nazariyesine karşı “*İttihâd-ı İslâm*” modelini ortaya koyuyordu. Hatta Emperyalizme karşı mücadelesini, bir Ermeni gazetecisi de dile getiriyordu. bk., *Adom, Celâl Nuri Beyin Tarih-i Tedenniyât-ı*

başladığı bir ortamda (Ocak 1913) kaleme aldığı İttihâd-ı İslâm adlı eserinde Celâl Nuri, “İki Nev’i Medeniyet-Sinâî ve Hakikî Medeniyet” başlığı altında medeniyetin özellikleri ve batı medeniyetinden nelerin alınması gerektiği gibi konular üzerinde durmuştur. Buna göre “medeniyeti ikiye ayırmak mucib-i istifadedir. Sinâî medeniyet, hakikî medeniyet.” Bununla beraber Avrupa’yı ve Amerika’yı gezmiş bir Çinli, kendi medeniyetinin garptan daha az medenî olduğunu da kabul etmeyecektir. Osmanlı Devleti haricinde bulunan Müslümanlar bu görüşe katılmakla beraber, hele Japonya Avrupa’ya asla iyi bir göz ile bakmamaktadır. Hindistan’daki “sanâdîd Brahma” da Avrupa medeniyetine yukarıdan bakmaktadır³⁹. Celâl Nuri, bu fikirlerinden sonra, “Bu nazariyât doğru mudur? Yanlış mıdır? Kezâlik Avrupa’nın medeniyeti ciddî midir? Değil midir? Avrupa ve Amerika haricindeki akvâm filhakika medenî değil midir? Avrupalıların telâkkisi mucibince vahşî veya barbar mıdır?” sorularını soracaktır.

Celâl Nuri’ye göre bütün medeniyetler aslında Asya’dan doğmuş; büyük fikirler Asya’dan Avrupa’ya geçmiştir⁴⁰. Ancak yaşanan asırda geçerli olan yol, Avrupalı bir zihniyetle düşünebilmektir⁴¹. Avrupa zihniyetinde ise, “Fransa mâzî, İngiltere hâl, Almanya istikbâldir”⁴². Türkler, tarihî gelişimleri açısından Osmanlıyla beraber bir medeniyet kurmuşlardır⁴³.

Balkan Savaşlarının yarattığı üzüntü ve emperyalist Avrupa politikasına karşı, 22 Ocak 1914 tarihinde İctihad’da yayınlanan “Şime-i Husûmet” başlıklı makalesinde, “Türk ve Müslüman millete, Türk ve Müslümanların vatanlarına, Âl-i Osmân’ın taht-ı tabiiyetinden çıkıbgiryân olan eczâyı vatana karşı beslenen muhabbetten büyük bir aşk tasavvur ve tahayyül edemem” diyen Celâl Nuri, bu sevdıyla beraber artan bir düşmanlık fikrini fazilet olarak görecektir. Evet, “husûmetbülemlend ve ulvî bir haslettir. Düşmana düşman olmak ifzâl-i secâyâ, ihsân-ı mezâyâ, ekmel-i vezâîf, akdes-i ferâiz-i İslâmiye, akdem-i hukuktur.” Düşmana karşı kalbinde bir husumet beslemeyen millet, esârete adaylığını koymuş demektir. Kendileriyle rabita

Osmâniyesini Tenkiden Azadamard Gazetesinde Münderiç Silsile-i Makâlât, s. 87-96.

³⁹ Celâl Nuri, **İttihâd-ı İslâm**, s. 25.

⁴⁰ Celâl Nuri, **İttihâd-ı İslâm**, s. 143-144.

⁴¹ Haydar Kemal (Celâl Nuri), **Tarih-i İstikbâl Münasebetiyle...**, s. 4.

⁴² Celâl Nuri, **Kutub Musâhabeleri**, s. 17-18.

⁴³ Celâl Nuri, **Türkçemiz**, s. 8-15.

kurulmaya çalışılan kimseler, milletler üstü bir kardeşlik nazariyesini hor göyerek, “*her gün crimelesehumanité-beşere suikasd ediyorlarsa*” onlarla dost olmanın imkânı yoktur. Türkler, Müslümanlar son nefesinde değildir. Ancak, bugün, bütün gücümüzü husumete vermezsek, “*âti bize, esaret zincirleri, mezarlar, dar ağaçları, zindanlar..ilh..*” hazırlamaktadır, diyecektir⁴⁴. Celal Nuri, bu konuda Abdullah Cevdet ile uzun soluklu bir kalem kavgasına girmiştir.

Celal Nuri, memurlar konusunu, “*Kanûn-ı Esâsî*” den daha mühim görmüştür. Kanûn-ı Esâsî bir şekilden ibaretken, memurlar ve idare kanunları esas kısmı oluşturmaktadırlar. Devlette, usul, kaide ve nizam yoktur. Bu anarşik kafa ile devleti idare etmek zordur. Onun için iyi bir idare tesis edilmelidir. *Şark meselesi* bir “*idaresizlik meselesidir.*” Tanzimat devri başlatılmalı; esaslı bir şekilde idarî inkılâp yapılmalıdır. *Celâl Nuri*, bu inkılâpla ilgili örnek modeli Avrupa olarak gösterecektir. İngiltere’de, memurları muhâkemât kanunu vardır. Yine Avusturya ve Almanya memurlarla ilgili temel kanunlar yapmışlardır. Yine *Celâl Nuri*’nin üyesi olduğu “*Paris mukayese-i Kavânin Cemiyetinin*” 1912 yılında bu konuyla ilgili çalışmaları vardır. Bu örnekler incelenerek, bir memur kanunu yapılmalıdır. Kırk yıllık bir memur kolundan tutularak kapı dışarısına atılamaz. Bundan dolayı İttihat ve Terakki üzerine düşen görevi yerine getirmelidir⁴⁵.)

Celâl Nuri, vakıfların Osmanlı Devletinde önemli bir gelir kaynağı olduğunu ama sonradan bunların görevlerini ifa edemediklerinden para getirecek kurumların atıl vaziyette kaldığını belirtir. Almanya ve Fransa şehirleri ile Osmanlının şehirlerini kıyas eden yazar, bayındırlık işlerinin ve en önemlisi maarif için büyük miktarlarda para bulabilmenin yolunu, vakıflarla ilgili yapılacak kanunî düzenlemeler olarak gösterir. Buna göre gerçek vakıflar çalıştırılacak, hayali olanlar kamu yararına olacak şekilde satılıp, önemli miktarlarda gelir elde edilecektir. İngiliz *Taymsgazetesi* yazarı *Bloviç*’in araştırmalarına göre, iyi bir düzenleme ile vakıflardan 80 ile 100 milyon Frank gelir elde edileceğini belirtilmektedir. Osmanlının

⁴⁴ Celâl Nuri, “Şime-i Husûmet”, *İctihad*, No. 88, 9 K.sâmî 1329/22 Ocak 1914, s. 1949-1950.

⁴⁵ *Agm.*, s. 1276-1277; *Havâic-i Kanûniyemiz*, s. 24-33.

cihandaki yegâne sermayesi, mülkü olduğuna göre, “*Kavânîn-i Vakfiye*” de yapılacak bir inkılâp ile mülkümüz kurtarılabilir.⁴⁶

Programsızlık ve gayesizlik eğitim... Batı ilminin Avrupa’ya öğrenci gönderilerek alınması konusunda *Celâl Nuri*’nin bazı çekinceleri vardır. Ona göre, *II. Mahmut* zamanından beri Avrupa’ya öğrenci gönderilmektedir. İstisnalar hariç tutulacak olursa, Avrupa’ya gönderilen öğrenciler belli bir düzen dâhilinde gönderilmedikleri için, istenilen sonuç elde edilememiştir. Bu konuda örnek alınması gereken ülke Japonya olmalıdır. Japonya dikkatle, belirli bir program dâhilinde öğrencileri seçmiş ve istediği sonuçları elde etmiştir. Buna göre, Avrupa’ya öğrenci gönderilmelidir. Ancak, bu öğrenciler Avrupa’nın teknik gelişmelerinden faydalanmasını bilmelidirler. Fransa’ya geliş güzel gönderilen öğrencilerden bir sonuç elde edilememiş ve boşuna masraf edilmiştir. Buradaki öğrenciler ilmî toplantılara katılmaktansa balolara gitmiş ve bu bozulmuş ahlâkın memleketimize girmesine neden olmuşlardır. Fransa’daki eğitim metodunu da beğenmeyen *Celâl Nuri*’ye göre öğrenciler, daha çok Amerika ve Almanya’ya gönderilmelidir. Çünkü, İngiliz ve Alman eğitim sistemi toplumumuzun geleceği açısından daha önemli bir konumda bulunmaktadır.⁴⁷

1917 yılında Türkiye’deki kadın konusuyla ilgili değerlendirmelerini devam ettiren *Celâl Nuri*’ye göre, devlet teşkilâtı millete dayanırken millet de aile temeli üzerinde yükselmektedir. Aile ise sağlamlık açısından ferde ve kadının içtimaî, iktisadî vs. kudretine dayanmaktadır. Buna göre, devletin kuvvet bulması kadın sayesinde olacaktır. Memleketimizde Almanlarda olduğu gibi, heyet-i içtimaîyeye daha fazla önem verilirken aynı zamanda ferdin seviye

⁴⁶ Celâl Nuri, “Havâic-i Kanûniyemiz-Kavânîn-i Vakfiye”, *İctihad*, No. 62, 18 Nisan 1329, s. 1343-1346; **Havâic-i Kanûniyemiz**, s. 64-72; Celâl Nuri, bu tür önerilerini 1909 yılından itibaren getirmiş ve *CourrierD’Orient* gazetesinde makaleler yazmıştır. bk., DjelalNoury(Celâl Nuri) *ProblèmesSociaux; OrigineduSystèmeFoncierOttoman, La LoiAgraire, Le CreditFoncierOttoman, La QuestiondesDimes, LesVakoufs*, s. 19-28, 34-48; (Kâmil Paşa Hükûmetine yazılan) *Memâlik-i OsmâniyedeEmvâl-ı Gayri Menkûle ve Evkâf Hakkında Celâl Nuri Bey Tarafından Evkâf-ı Hümayûn Nazırı Ekrem Beyefendi ile Defteri Hâkânî Nazırı Abdurrahman Beyefendi Hazerâtına Hitaben Yazılmış Açık Mektub*, Yeri ve Tarihi Yok, 15-20.

⁴⁷ Celâl Nuri, “Azizim, Mirim Hakkı Bey! (France vapurundan gönderdiği mektup)”, *Serbest Fikir*, No. 2-14, 8 Mayıs 1330/21 Mayıs 1914, s. 2-3; “Talebe-i Osmâniye ve Avrupa”, **Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası**, C. 2, No. 16-47, 22 Kevvel 1917, s. 337-339; “İrfan Siyâseti”, **Âti**, No. 250, 14 Eylül 1334/1918, s. 2.

olarak yükseltilmesi sağlanmalıdır. Amerika ve Almanya bazı konularda örnek alınacak ülkelerdir. Dolayısıyla aile meselesi Türkiye’de en az ordu, donanma ve diyanet kadar önemli bir mesele olarak görülmelidir⁴⁸.

Almanya’da eğlence hayatında kullanılan kadınları gören *Celâl Nuri*, bu tarz yaşantı içinde olan kadınları vahşî beşeriyetin zavallı kurbanları olarak görmüştür. Bu yönüyle Avrupa, “*hürriyet-i hakikîyeyi*” anlayamamış ve tabii ihtiyaçlarını göremeyerek gözleri bağlı bir şekilde baskı altında kadınlara zulmetmektedir⁴⁹. Kadınlar bir eğlence aracı değildir. Buna karşılık teori olarak İslâm’da kadın ve erkek eşittir. Medeniyet savaşında sersemliğimizi atabilmek için, İslâm dini yanlışlardan arındırılmalı, içtihat kapısı açılarak ilim, irfan ve tekâmül yoluna girilmelidir. Terakkiyatta başarılı olabilmemiz için, işe mektepten değil, kadından başlamak gereklidir. Çünkü onlar binanın temelleridir⁵⁰ ve kadın meselesi er geç hürriyetle çözülecektir⁵¹.

Celâl Nuri, Osmanlı’nın kurtuluşu ve garplılaşıma düşüncesi çerçevesinde müreffeh, zengin, gelişmiş ülke modellerinde öncelikli olarak Kuzey Avrupa’dan başlayarak Almanya, İngiltere, Fransa, Amerika ve Japonya’yı görmüştür. Bu güçlü medeniyetlerin alınması gereken yönlerini ise tercihli olarak teknik yani sanayi faaliyetleri teşkil edecektir. Aslında batı medeniyetinin alınması konusunda *Celâl Nuri*, bu medeniyetin sadece muzır, ahlâksız uygulamaları hariç diğer bütün cihetlerinin genel geçerlilik gösteren ilmî karakterleriyle birlikte alınmasını isteyecektir.

Celâl Nuri’ye göre, 1789 Fransız İnkılâbı gibi ileri fikirler medenî âlemde hayli yol almışlardır. Buna göre, mutlak hükûmet usulü terk edilmekte, muhafazakârlık sönmektedir. İktidarda “*sosyalizm (içtimaîyun), kolektivizm (müşterekiyûn), pasifizm (sulhiyûn), anti-militarizm (muhâlifin-i askeriyûn), antiklerikalizm (muhâlifin-i rehabîn), feminizm (nisaiyûn)*” taraftarları bugünkü kadar hiçbir vakit kendilerini gösterememişlerdir. Sosyalizm, taşların çakıla döndüğü gibi, incelmektedir. Fransa’da, Almanya’da, İtalya’da demokrat sosyalist partiler büyümektedir. Avrupa’da içtimaî bir inkılâbın

⁴⁸ Celâl Nuri, **Harbden Sonra Türkleri Yükseltelim**, s. 37-47.

⁴⁹ Celâl Nuri, **Kutub Musâhabeleri**, s. 19-23.

⁵⁰ Celâl Nuri, **Kadınlarımız**, s. 4-13.

⁵¹ Age.,s. 14-21.

arifesinde bulunmaktadır. *CenabŞehabeddinBeyin* söylediği gibi aynı edebiyatta olduğu üzere, fikirler de, tekâmül de modaya tâbidir⁵².

Yukarıdaki değerlendirmelerden anlaşılacağı üzere Celal Nuri, toplumsal ve siyasi konularda Almanya'dan örnekler vermiştir. 1929 yılında Almanya ve İtalya'da Sosyalist partilerin iktidara yürümesi ve İngiltere'de "*sosyalizm ekspresinin süratle*" ilerlemesi tekrar *Celâl Nuri*'nin gözünü bu gelişmelere çevirmesine neden olmuştur. Ancak, ona göre her hâlde istikbal maziye benzemeyecektir⁵³.

Şubat 1919'da Almanya, Portekiz, Rusya, Ukrayna, Avusturya, Macaristan gibi dünyanın birçok yerinde idare tarzının değişmeye başladığına dikkat çeken *Celâl Nuri*, cumhuriyetlerin kurulmaya başladığını belirtmiştir. Artık tac ve tahta sadakat, ancak millî emeller ve asrın ihtiyaçlarının dikkate alınmasına bağlanmıştır⁵⁴.

Celal Nuri, dini alandaki yenileşme hareketlerinde de Alman bölgesindeki Reformasyon hareketinde de bahsetmiştir. Her müessese, din ve payidar olan her şeyin bir ihtiyaç ve zaruret neticesi ortaya çıktığını belirten *Celâl Nuri*, bir tarihçi gözüyle yaptığı değerlendirmede, İslâmiyet'in beşeriyetin 13 asırdır ihtiyaçlarını karşılamasından dolayı yaşadığını tespit ederek, İslâmiyet'in "*bir diyanet-i tabiiye ve mantıkıyye*" olduğunu söyleyecektir. Beşeriyete maddî ve manevî saadet veremeyen Hristiyanlık ve Yahudiliğin yerine Protestanlığın Katolikliği ıslah ettiği gibi, İslâmiyet'in de bir hükûmet şekli olarak ve "*reform*" mantığıyla geldiğini belirtecektir⁵⁵. Öncelikle de, gelmiş olduğu coğrafyada, Arabistan'da İslâmiyet, anarşiye son vermiş ve yeni düzenlemelerle beraber terakkiyi yakalamıştır. Buna göre, *Martin Luther*'in XVI. asırda yaptığını, İslâmiyet VII. asırda şümulü bir mahiyette gerçekleştirmiştir⁵⁶.

⁵² Celâl Nuri, **İttihâd-ı İslâm**, s. 283-292.

⁵³ Celâl Nuri, "Politika", **İkdam**, No. 11535, 7 Haziran 1929, s. 1.

⁵⁴ Celâl Nuri, "Padişah, Millet, Devlet ve Hükûmet Sadrazam Tevfik Paşa Hazretlerine", **Âti**, No. 393, 10 Şubat 1335/1919, s. 2.

⁵⁵ **A.g.e.**, s. 14-16.

⁵⁶ Celâl Nuri, "İslâm'da Vücûb-ı Teceddüd", **İctihad**, No. 40, 1 Şubat 1327/14 Şubat 1912, s. 983.

SONUÇ

Celal Nuri İler, İkinci Meşrutiyet devri içerisinde yenileşme anlayışında çok boyutlu olmuştur. Balkan Savaşları yılları ve Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıç ve gelişim dönemlerinde Avrupa'nın ve Rusya'nın sömürgecilik anlayışına karşı İttihad-ı İslam anlayışı ile birlikte siyasi olarak Almanya ile beraber hareket etmeyi Türkiye'nin çıkarları açısından uygun görmüştür. Ancak savaşın kaybedilmesi ve 1923 millileşme süreci ile Almanya ile birliktelik fikrinden vazgeçmiştir. Özellikle Birinci Dünya Savaşı sonucunda Almanya'nın sömürgeci niyette olduğu konusunun altını çizmiştir.

Yukarıdaki siyasi fikirleriyle birlikte eğitim, sosyal hayat (kadın, spor vs) , ordu ve teknik konularda Almanya'dan her zaman faydalanma yoluna gitmiştir.

KAYNAKLAR

- (İmzasız), “Bismillâhirrahmanirrahim”, **Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası**, C.1, No.1, 22 T.evvel 1332/ 04.11.1916.
- Adom, “Celâl Nuri Beyin Tarih-i Tedenniyât-ı Osmâniyesini Tenkiden Azadamard Gazetesinde Munderiç Silsile-i Makâlât”, s. 87-96.
- Nuri, Celâl, “Hükûmetin İşi Çok”, **Âti**, No. 242, 6 Eylül 1334/ 1918.
- Tarih-i İstikbâl-i Mesail-i Fikriye**, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütübhanesi, İstanbul 1331/1913.
- “İrfan Siyâseti”, **Âti**, No. 250, 14 Eylül 1334/1918.
- “Azizim, Mirim Hakkı Bey! (France vapurundan gönderdiği mektup)”, **Serbest Fikir**, No. 2-14, 8 Mayıs 1330/21 Mayıs 1914.
- “Biz, Bir Milletiz”, **Âti**, No. 63, 4 Mart 1334/1918.
- “Dünya Politikasının İcmali-Harbden Sonraki Cihan Muvazenetini İdâre Eden Tertibler”, **İkdam**, No. 11110, 28 Mart 1928.
- “Gençlik ve Politika”, **Âti**, No. 286, 23 T. evvel 1334/ 1918.
- “İrk”, **Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası**, C. 2, No.26, 28 Nisan 1917.
- “İleri!”, **İleri**, No. 2165, 27 Şubat 1340/1924.
- “İslâm’da Vücûb-ı Teceddüd”, **İctihad**, No. 40, 1 Şubat 1327/14 Şubat 1912.
- “Müslümanlar, Türkler, Kalkın, Gecikdiniz”, **İctihad**, No. 86, 26 K.evvel 1329/8 Ocak 1914, s. 1902-1904;
- “Osmanlı Devrinin Tarihi”, **Hayat Mecmuası**, Yeni Tertip, No.1, İkinci Kanun 1930, s. 11-15.
- “Padişah, Millet, Devlet ve Hükûmet Sadrazam Tevfik Paşa Hazretlerine”, **Âti**, No. 393, 10 Şubat 1335/1919.
- “Politika”, **İkdam**, No. 11535, 7 Haziran 1929.
- “Siyâset-i Maliye ve İktisâdiyemiz”, **Âti**, No. 229, 29 T.evvel 1334/1918.
- “Suûd ve Hubût”, **Hak**, No. 107, 15 Haziran 1328/ 28 Haziran 1912.
- “Şîme-i Husûmet”, **İctihad**, No. 88, 9 K.sânî 1329/22 Ocak 1914, s. 1949-1950.
- “Talebe-i Osmâniye ve Avrupa”, **Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası**, C. 2, No. 16-47, 22 K.evvel 1917, s. 337-339;
- “Tamâmîyet-i Mülkiye ve Milliyemiz” , **Âti**, No. 282, 19 T. evvel 1334/ 1918.
- “TurnStand Lloyd George’un Rucû’uMünâsebetiyle”, **Âti**, No. 10, 10 K.sânî 1334/1918.
- “Yetim, Zayıf Bir Millet”, **Âti**, No. 419, 8 Mart 1335/1919.

- Harbden Sonra Türkleri Yükseltelim**, İstanbul: Cemiyet Kitabhanesi, 1917.
- Hatemü'l-Enbiya**. Ravza Yayınları: 2016.
- İttihâd-ı İslâm ve Almanya**, İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, 1333/1915.
- Kadınlarımız**, Ravza Yayınları, 2017.
- KutubMusâhabeleri**. Ravza Yayınları, 2016.
- Şimâl Hatıraları**. Ravza Yayınları, 1997.
- Tac Giyen Millet**. Ravza Yayınları, 2017.
- Tarih-i Tedenniyât-ı Osmâniye-Mukadderat- ı Tarihiye**, İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, 1915.
- “İslâm'da Vücüb-ı Teceddüd”, **İctihad**, No. 39, 15 K.sânî 1327/28 Ocak 1912, s. 972-973;
- Türkçemiz**. İstanbul: Cemiyet Kütüphanesi, 1917.
- Cenab Şehabeddin Beyefendiye Açık Cevap”, **Şehbal**, No. 61, 15 Eylül 1328/28 Eylül 1912.
- Des Granges, Les Grands Ecrivains Français, **LibraireHatier**, Paris (tarih kaydı yoktur), s. 604-635.
- Giridî Ahmed Sâkî, “Harb-i Hazır ve İttihâd-ı İslâm”, **İkdam**, No. 7145, 2 K.sânî 1917.
- YÜCEL, Hasan Ali. **Edebiyat Tarihimizden**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1989.
- Haydar Kemal (Celâl Nuri). **Tarih-i İstikbâl Münasebetiyle Celal Nuri Bey**. İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, 1913.
- BALTACIOĞLU, İ. Hakkı. “İrk Nazariyesi Batıldır, Milliyet Nazariyesi Haktır”, **Yeni Adam**, No. 4, 22 K.sânî 1934.
- UÇAROL, Rifat. **Siyasi Tarih(1789-1994)**. İstanbul: Filiz Kitabevi, 1995.
- UYANIK, Necmi, **Siyasi Düşünce Tarihimizde Batıcı Bir Aydın Olarak Celâl Nuri (İleri)**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2003.

20. BÖLÜM

SOĞUK SAVAŞ HAZIRLIKLARINDA TÜRKİYE'NİN YERİ

N. Selcen KORKMAZCAN*

Giriş

İkinci Dünya Savaşı 1 Eylül 1939'da Alman askerlerinin Polonya'ya girişinin ardından İngiltere ve Fransa'nın Polonya'ya verdikleri garantiye dayanarak Almanya'ya savaş ilan etmeleri üzerine 3 Eylül 1939'da başlamıştır.¹ Dönemin İngiltere Başbakanı Neville Chamberlain 31 Mart 1939'da Polonya'ya verilen garantiyi ilan ederken Polonya'nın bağımsızlığını tehdit eden her türlü hareketin karşısında durulacağını ifade etmiştir.² Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Franklin Roosevelt, İngiltere Başbakanı Winston Churchill ve Sovyetler Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreteri Joseph Stalin, 4- 11 Şubat 1945 tarihleri arasında Kırım'da, Yalta Konferansı'nda bir araya geldiklerinde son hâline barış konferansında karar verileceğini onaylayarak, Polonya sınırın batıya kaydırılmasını, Sovyetler Birliği'nin Polonya'dan, Polonya'nın da Almanya'dan toprak almasını kararlaştırmışlardır.³ Polonya meselesi, savaşın başı ve sonundaki koşulların farklılığını anlayabilmek için önemli örneklerden sadece bir tanesidir.

Fililen çatışmalara katılan devletler için olduğu gibi Türkiye açısından da önemli bir kırılma noktası olan İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda Avrupa'nın siyasi gücü azalırken ABD ve Sovyetler Birliği iki büyük güç olarak ortaya çıkmıştır. Savaşın sonunda, yaklaşık 45 yıl devam edecek olan siyasi ve askeri gerginlik döneminin iki blokunu oluşturmuşlardır. Türkiye'nin, bu ayrışmanın ortaya çıkmasında jeostratejik değerinden kaynaklı önemli bir yeri bulunmaktadır.

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nda müttefikler arasında yer almış ancak saldırıya uğramadığı müddetçe savaşa girmeme gayreti

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Aydın Üniversitesi, İstanbul, selcenkorkmazcan@aydin.edu.tr

¹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA) 030-10-235-582-15

² J.A.S. Grenville, **The Major International Treaties, 1914-1973: A History and Guide with Texts**, London, 1974, Methven & Co. Ltd., s. 189

³ **Akşam Gazetesi** 13 Mart 1945

göstererek çatışmaların dışında kalmayı başarmıştır. Savaş başladıktan sonra, 19 Ekim 1939 tarihinde, aynı yılın bahar aylarında kararlaştırıldığı gibi İngiltere, Fransa ve Türkiye arasında ittifak antlaşması imzalanmış, yazılı koşullar oluştuğunda Türkiye, müttefiklerinin yanında savaşa katılma sözü vermiştir.⁴ Bu sözü verirken, ulusal çıkarları gereği ihtiyaç duyduğu maddeleri antlaşmaya eklemeyi başarmış, böylece bu maddelere dayanarak çatışmaların dışında kalabilmiştir. İttifakta yazılı olan koşulların pek çoğunun gerçekleşmesine rağmen yine ittifakta yer alan çekincelerini öne sürerek savaşa fiilen katılmayan ya da beklediği gibi üslerini müttefiklerinin kullanımına açmayan Türkiye, savaşın sonunda Sovyetler Birliği'nden aldığı tehditlere bir süre tek başına direnmek zorunda kalmıştır. İronik şekilde, Türkiye'nin İttifak Antlaşması'nda yer alması için mücadele verdiği iki maddenin biri yeteri kadar silahlandırılması, ikincisiyse, Sovyetler Birliği ile karşı karşıya gelebileceği bir durumda savaşa girmeme hakkını kullanacağı olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyetler Birliği'nin durumu da karmaşıktır. Savaşın başlamasından bir hafta önce 23 Ağustos 1939'da Almanya ile imzaladığı saldırmazlık paktının ardından, hiçbir savaş ilanı gerçekleştirmeden batıya doğru ilerlemiş, Almanya ile kararlaştırdıkları toprakları işgal etmiştir. Almanya'nın 22 Haziran 1941 tarihinde Sovyetler Birliği'ne saldırmasının ardından İngiltere'nin teşvikiyle müttefik devletler arasında yer almıştır. Savaşın sonlarına doğru, Almanya'nın yenilgisindeki etkisini ve gücünü göz önünde bulundurarak politikalarını gözden geçiren Sovyetler Birliği, siyasi ve ideolojik yayılma hedeflerini gündeme koymuş, bu durum müttefiklik ilişkilerini sonlandırırken çatışmasız da olsa yeni bir savaşın çıkmasının temellerini atmıştır.

ABD Avrupa Savaşı olarak başlayan İkinci Dünya Savaşı'na Japonya'nın Pearl Harbor'a saldırmasının ardından 7 Aralık 1941 tarihinde bu ülkeye savaş ilan ederek girmiştir. Bu tarihten önceki durumu, 1823'ten beri sürdürdüğü yalnızcılık politikası gereği savaş dışı kalmak şeklinde açıklanabilecek olsa da savaşın başında da İngiltere'nin başını çektiği müttefik güçlerine yakın bir politika izlemiş olduğu gerçeği göz önünde olmuştur. ABD'nin savaşa katılımından

⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, İkinci Dünya Harbi Koleksiyonu, (ATASE) 3-004-1:6a

sonra da öncelik Avrupa savaşında olmuş, ABD ve Sovyetler Birliği, savaşın sonuna kadar mihver yenilgisi için bir arada mücadele etmişlerdir. ABD, uzunca bir süre, Sovyetler Birliği'nin savaş sonu hedeflerini görmezden gelerek bu devlete yakınlık göstermiş ve güçlenmesine destek olmuş, savaşın ardından İngiltere'nin de etkisiyle güç mücadelesinde Sovyetler Birliği'nin karşısına geçmiştir.

Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den Talepleri

Sovyetler Birliği, savaş sırasında, müttefiklerin ortak kararıyla, Alman yayılcılığına karşı batıya doğru ilerlerken “kurtarıcı” olarak girdiği Doğu Avrupa ülkelerini ideolojik olarak da etkilemiştir. Savaşın sonunda da, galip olmanın verdiği güvenle Doğu Avrupa, Ortadoğu ve Uzakdoğu yönlerine doğru askeri ya da ideolojik yayılma politikası izlemeyi sürdürmüştür.⁵ İşgal ettiği bölgeler dışında da ısrarcı taleplerinin olduğunu ilk kez ifade etmesi ise Türkiye'ye yönelik talepleriyle ortaya çıkmıştır. Sovyet Dışişleri Komiseri Molotov, 19 Mart 1945'te, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'e Türk hükümetine iletilmek üzere bir nota vermiştir. Notada, Sovyetler Birliği'nin, 17 Aralık 1925'te imzalanan ve üç kez karşılıklı protokollerle süresi uzatılan 20 yıllık Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın 7 Kasım 1945'te bitecek olan süresinin, “İkinci Dünya Harbini esnasında vukuagelen derin değişiklikler münasebetiyle” yeni şartlara uymadığı ve “ciddi bir surette iyileştirilmeğe muhtaç olduğu” gerekçesiyle feshedileceği bilgisi yer almıştır.⁶ Notayı teslim alan Sarper'in, yeni anlaşmanın çerçevesi hakkındaki sorusuna Molotov yeni bir metnin, Türk hükümeti tarafından arzu ediliyorsa bildirilmesi gerektiğini, Türklerin de mevcut anlaşmanın “bilhassa İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra hasıl olan vaziyete uygun olmadığını” takdir edeceğini umduğunu belirtmiştir.⁷ Bu kararlar, iki ülke arasındaki ilişkiler gerginleşmeye başlamıştır. Dışişleri Bakanı Şükrü

⁵ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980**, Ankara, 1984, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Tisa Matbaası, s. 423

⁶ ABD'nin Sovyetler Birliği Büyükelçisi Harriman'ın Dışişleri Bakanı'na Mektubu, 21 Mart 1945, **Foreign Relations of the US (FRUS), 1945, Vol. VIII, The Near East, South Asia And Africa**, Washington, 1969, US Government Printing Office, s. 1219-1220

⁷ **Türkiye Dış Politikası'nda 50 Yıl, İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)**, y.y., 1975., T.C. Dışişleri Bakanlığı, Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, s. 251

Saracoğlu'nun savaşın başında Moskova ziyaretinde talep edilen Montreux'de değişikliğe yönelik talepler⁸ Türkiye tarafından unutulmamışken gelen bu antlaşmayı fesih kararı, Türkiye'nin konunun yine boğazlara geleceği endişesini yaşamasına sebep olmuştur. Yine de sükûnetini koruyarak 4 Nisan 1945'de Sovyetler Birliği'ne gönderdiği cevabi notada yeni bir anlaşma önerisinde bulunmuş ancak notaya Haziran ayına kadar resmi bir cevap almamıştır.⁹

Selim Sarper, Moskova'ya dönüşünün ardından, 7 Haziran 1945 tarihinde Molotov ile bir kez daha görüşmüş, Molotov, feshetme kararı verdikleri antlaşmanın yenilenebilmesi için öncelikle iki ülke arasındaki sorunların giderilmesi gerektiğini belirtmiştir. Molotov, öncelikli sorunun, 1921'de, Sovyetler Birliği'nin zayıf olduğu dönemde imzalanmış olan anlaşma ile gerçekleşen "haksız" arazi değişikliklerinin tamiri sorunu olduğunu belirtmiştir. Sarper ise bu düzenlemenin mevcut haksızlığı ortadan kaldırmak için yapıldığını dile getirerek "bu arzunuzun tahakkuku için hiçbir ihtimal yoktur" diyerek, konunun kapatılmasını rica etmiştir.¹⁰ Molotov, bu konuda sonradan şöyle demiştir: "Batum'a sınır bir bölgeyi de talep ettik çünkü bu Türk toprağında eskiden Gürcüler yaşıyordu. Azeriler İran'ın Azeri kısmını almak istiyordu, Gürcüler de Türkiye'nin Gürcü bölgesini. Ağrı'yı da Ermenilere vermek istiyorduk. O dönemde bu tür toprak talepleriyle ortaya çıkmak zordu. Geçmişte Çar yönetimi Rusya sınırındaki topraklara el koymuştu."¹¹ Sovyet gazetelerinde ilerleyen süreçte de yer almaya devam eden, Doğu Anadolu'nun Ermenistan'a bırakılmasına dair görüşlerin de sürekliliği, Sovyet Hükümeti'nin bu konuyu gündemde tutma kararlılığını ortaya koymuştur.¹² Toprak konusu,

⁸ Mustafa Aydın, "Sovyetlerin Montreux'de Değişiklik Talepleri, 1 Ekim 1939 Kutusu", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt I, (1919- 1980)**, Baskın Oran (Ed.), İstanbul, 2003, 8. Baskı, İletişim Yayınları, , s. 421

⁹ Dışişleri Bakanlığı Bilgi Notu, 19 Aralık 1945, **FRUS, 1946, Vol. VII, Near East and Africa**, Washington, 1969, US Government Printing Office, s. 802

¹⁰ **Türkiye Dış Politikası'nda 50 Yıl**, a.g.e., s. 265

¹¹ Felix Çuyev, **Molotov Anlatıyor, Stalin'in Sağkolu ile Yapılan 140 Görüşme**, Çev.: Ayşe Hacıhasanoğlu- Suna Kabasakal, İstanbul, 2010, 2. Baskı, Yordam Kitap, s. 118

¹² Ali Rasizade Şamiloğlu, "Türkiye Açısından Truman Doktrini ve Stalin Diplomasisinin Hataları", Rusça'dan Çeviren: Muhibbi Ahmedov, **Belleten**, C. LV, Sayı: 212, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Nisan 1991, s.243

görüşmelerden sonra da devam etmiş, iki Gürcü akademisyenin, 14 Aralık 1945'te Tiflis'te çıkan Komünisti gazetesinde, 20 Aralık 1945'te de Sovyetler Birliği genelinde çıkan Pravda ve Izvestiya gazetelerinde yayınlanan 'Türkiye'den haklı isteklerimiz üzerine' adlı makalelerinde talep edilen bölgenin genişletildiği de anlaşılmaktadır. Makale talep edilen toprakları tek tek sıralamış ve şu satırları içermiştir: "Gürcü halkı hiçbir zaman vazgeçmediği ve vazgeçemeyeceği topraklarını geri almak zorundadır. Ardahan, Artvin, Oltu, Tortum, İspir, Bayburt, Gümüşhane, Giresun ve Trabzon bölgelerini içine almak üzere Doğu Lazistan'ı yani Gürcistan'dan koparılmış toprakların bir bölümünü kastediyoruz."¹³

Sovyetler Birliği'nin toprak talepleri Türkiye'yi endişelendirmiş olmakla beraber, Boğazlar'da üs taleplerinin önüne geçmesi söz konusu olmamıştır. Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper, Molotov ile yaptığı görüşmenin ardından hazırladığı raporda arazi meselesiyle ilgili olarak Rusların çok ısrarcı olacaklarını düşünmediğini, diğer konularda daha fazla taviz alabilmek için bu konunun öne sürüldüğü izlenimi edindiğini belirtmiştir.¹⁴ Yine de Türkiye, topraklarına sahip çıkacağına mesajını her fırsatta vermiştir. İnönü, 1 Kasım 1945'te, TBMM Kürsüsü'nden yaptığı açış konuşmasında "Açıkça söyleriz ki, Türk topraklarından ve haklarından hiç kimseye verilecek bir borcumuz yoktur. Şerefli insanlar olarak yaşayacağız, ve şerefli insanlar olarak öleceğiz." demiştir.¹⁵

Molotov- Sarper arasında geçen 7 Haziran 1945 tarihli görüşmede Molotov Boğazlar konusunu da açmış, Türkiye'den şüpheleri olmamasına karşın, Karadeniz'deki emniyetleri konusunda endişeleri olduğunu belirtmiştir. 200 milyonluk Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin iradesine bağlı olduğunu, Türkiye'nin Boğazlar'ı korumada ehliyet ve imkanlarından emin olmaları gerektiğini vurgulamıştır. Sarper de kastedilenin Boğazlar çevresinde Sovyet üsleri ise toprak ve üs konusu bertaraf edilmeden konuşmaya devam etmeyi faydalı bulmadığını söylemiştir. Molotov, nasıl bir emniyet tesis edilmesinin düşünüldüğünü sorduğunda, Sarper de şu şekilde yanıtlamıştır: "...şayet imkanlarımızı dar görüyorsanız ve sizden talep edersek bize silah ve malzeme satınız, bu suretle mevcut imkanlarımızı

¹³ Erel Tellal, "1945-1960 SSCB'yle İlişkiler", Baskın Oran (Ed.), a.g.e., s.503- 504

¹⁴ **Türkiye Dış Politikası'nda 50 Yıl**, a.g.e., s. 267

¹⁵ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 7, Cilt: 20, Toplantı: 3, 1 Kasım 1945, s. 6

o nisbette takviye ederiz.” Molotov, toprak ve boğazların emniyeti konusunun ardından ittifak görüşmeleri ve boğazlar sözleşmesinin değişimi konusunu beraber yürütme isteğini açıklamıştır.¹⁶ Selim Sarper’in görüşmelerle ilgili detayları Ankara’ya bildirmesinden sonra Büyükelçi’ye “böyle başlayan görüşmede müsbet anlaşma ümidi zayıftır” denilse de bu yönde tutum olduğunu değerlendirirse konuşmayı sürdürmesi talimatı verilmiş; görüşmenin İngiltere’yle paylaşıldığı ancak bu durumun gizli tutulacağı belirtilmiştir. Yeni bir anlaşma münasebeti ile arazi terki ya da üs verilmesinin asla kabul edilmeyeceği ve uluslararası bir sözleşme olan Montreux Boğazlar Sözleşmesi’nin sadece iki devlet arasında konuşulmasının sonuç vermeyeceğinin Molotov ile paylaşılması istenmiştir.¹⁷

Molotov- Sarper arasında 18 Haziran 1945’te gerçekleşen görüşmede Sarper’in yeni bir anlaşma hazırlarken arazi ve üs konularının gündem dışı kaldığını düşündüğünü vurgulaması karşısında Molotov, “talepler nazarı itibare alınmadıkça kendileriyle bir ittifak anlaşması yapılmasının düşünülemeyeceğini” tekrarlayarak konuyu gündemde tutmak istediğini belirtmiştir. Görüşmenin sonunda Sarper, ısrarlı talepler karşısında bir sonuç alınmasının imkansız oluşundan duyduğu üzüntüyü ifade etmiş, Molotov’un “bir defa daha düşünürseniz çok iyi olur” sözü üzerine yanından “beraberce düşünelim, siz de biraz düşünün ve bundan bir faide hasıl olacağını birlikte tetkik edelim” diyerek ayrılmıştır.¹⁸

İlerleyen yıllarda Stalin’in de bazı hatalar yaptığını kabul ettiğini belirten Molotov, bu teklifi hata olarak değerlendirdiğini ancak görevi gereği bu talepte bulunduğunu söylemiştir. Böyle bir düzenlemeyi Sovyet ordusunun kazandığı zafere dayanarak önerdiklerini, tam zamanında geri adım atmış olmalarından da memnuniyet duyduğunu, aksi halde, Sovyetler Birliği’ne karşı saldırgan bir koalisyonun kaçınılmaz olacağını belirtmiştir.¹⁹

Boğazlar sözleşmesinin tadili konusu, Sovyetler Birliği’nin savaşın başından itibaren gündeminden düşmemiş, savaşın başında Türkiye ile, Almanya ile saldırmazlık paktı korunurken bu devletle, saldırıya uğradıktan sonra müttefiklerle yapılan görüşmelerde de ele

¹⁶ **Türkiye Dış Politikası’nda 50 Yıl**, a.g.e., s. 265-267

¹⁷ A.y., s. 268

¹⁸ A.y., s. 272-273

¹⁹ Felix Çuyev, a.g.e., s. 116-118

alınmıştır. Savaşın kaderinin müttefikler lehine değiştiği 1943 yılı sonrasında savaş durumunu görüşmek ve savaş sonu düzenini kurgulamak için toplanan müttefik konferanslarında Sovyetler Birliği'nin Boğazlar konusunda müttefikleri yanına çekmek için çeşitli girişimleri olmuştur.²⁰

1944 Ekim'inde Moskova'da Stalin ve Churchill arasında geçen görüşmede Stalin Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin Sovyet savaş gemilerinin serbest geçişini sağlayacak şekilde değiştirilmesi gerektiğini ifade etmiş, Churchill, bu konuyu prensipte kabul ettiğini vurgulayarak Stalin'e "makul" tekliflerini müttefiklere sunmasını beklediğini belirtmiştir.²¹ Stalin, Roosevelt ve Churchill arasında 10 Şubat 1945 tarihinde Yalta'da, gerçekleşen görüşmede Stalin yalnızca savaşta değil barış döneminde de Boğazlar'dan geçişlerde Türkiye'ye "yalvarmak zorunda olmanın" Sovyetler Birliği için kabul edilemez olduğunu vurgulayarak Montreux Sözleşmesi'nin güncellenmesi gerektiği üzerinde durmuştur. Churchill ise Sovyetler Birliği'nden somut öneri beklediğini ifade etmiştir.²² Müttefikler arasındaki gerilimin arttığı Potsdam Konferansı'nın 22 Temmuz 1945'te gerçekleşen toplantısında Molotov, Boğazlar hakkındaki tekliflerini yazılı olarak taraflara sunmuştur. Teklifte "Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin güncel koşullara uymadığından değişmesi gerektiği, yeni rejimin belirlenmesinde Türkiye ve Sovyetler Birliği'nin yetkili kılınması gerektiği, Karadeniz bölgesinde barışın korunması ve güvenliklerinin sağlanması için Türk üslerinin yanında Sovyet üslerinin de kurulmasıyla Türkiye ve Sovyetler Birliği'nin ortaklaşa önlemler alacağı" yazılıdır.²³ Churchill bu kez karşı karşıya oldukları konunun 1944 Ekim'inde Moskova'da görüştüklerinden farklı olduğunu vurgulamış, Molotov, bu durumu, o süreçte bir Türk-Sovyet ittifakının gündemde olmamasıyla açıklamıştır.²⁴ Truman ise, Boğazlar

²⁰ **Türkiye Dış Politikası'nda 50 Yıl**, a.g.e., s. 269

²¹ Churchill'in Roosevelt'e Mektubu, 22 Ekim 1944, **FRUS 1944, Vol. IV, Europe**, Washington, 1966, US Government Printing Office, s. 1022

²² CAB 66/63/12, Savaş Kabinesi'ne Sunulan Kırım Konferansı Tutanakları, 12 Mart 1945

²³ Sovyet Delegasyon'unun Karadeniz Boğazları Hakkında Teklifi, 22 Temmuz 1945, **FRUS 1945, The Conference on Berlin (Potsdam Conference), Vol. II**, Washington, 1960, US Government Printing Office, s. 1427-1428

²⁴ Altıncı Toplantı Tutanakları (Thompson Zabıtları), 22 Temmuz 1945, a.y., s. 257-258

konusunda önce fazla hazırlık olmadığını söyleyerek suskun kalmış, bir sonraki toplantıda da bütün su yollarının bütün devletlere açık olması gerektiğini, toprak meselesini ise Sovyetler Birliği ve Türkiye kendi aralarında çözebileceklerini ifade etmiştir.²⁵ Yine burada dikkat çeken nokta, Sovyetler Birliği'nin gündeme yeni geldiğini söylediği ittifak meselesini Türkiye'nin talebi olarak ifade etmesidir ki Türkiye, konunun gelişimini doğrudan İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi ile paylaşmıştır. Bu paylaşım, aynı gün İngiltere tarafından ABD Dışişleri Bakanlığı'na da iletilmiştir. İngiltere, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne verdiği cevapları haklı bulduğunu belirterek Türkiye'nin yanında duran bir tavır izleyip bunu ABD'den de beklediğini ifade etmiştir.²⁶

Sovyetler Birliği tarafından, 7 Ağustos 1946'da Dışişleri Bakanı Hasan Saka'ya Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin günün koşullarına uymaktan çok uzak olduğu vurgulayan ve boğazlar konusunda Sovyet taleplerini içeren bir nota iletilmiştir. Notada, savaş sırasında Mihver devletlerin savaş gemilerinin boğazlardan geçmesinin, Karadeniz'in güvenliği için sakıncalı olduğu belirtilmiş, bu gibi durumların düzeltilmesi için de boğazlar rejiminin Karadeniz'de kıyısı olan devletlerce belirlenmesi gerektiği üzerinde durulmuştur. Ticari gemilerin Boğazlardan serbest geçişin Karadeniz'de kıyısı olan devletler aleyhine kullanımını engellemek ve Boğazların güvenliğini sağlamak amacıyla Boğazlarda müdafaayı Türk ve Sovyet hükümetlerinin birlikte yapmasının beklendiği ifade edilmiştir. Sovyet talepleri 5 maddede toplanmıştır ki, Türkiye'yi rahatsız eden, 4 ve 5. maddeler olmuştur:

“1. Boğazlar bütün devletlerin ticaret gemilerinin geçişine açık olmalıdır. 2. Boğazlar Karadeniz devletlerinin savaş gemilerinin geçişine açık olmalıdır. 3. Karadeniz'de sahili olmayan devletlerin savaş gemilerinin geçişi, özel durumlar dışında yasaktır. 4. Boğazlar rejiminin tesisi Türkiye ve Karadeniz'e kıyısı olan devletler tarafından

²⁵ Yedinci Toplantı Tutanakları (Dışişleri Bakanlığı Zabıtları), 22 Temmuz 1945, a.y., s. 303-304

²⁶ Dışişleri Bakan Vekili Grew'un Notası, 18 Haziran 1945, **FRUS 1945, The Conference on Berlin (Potsdam Conference), Vol. I**, Washington, 1960, US Government Printing Office, s. 1017- 1018

gerçekleştirilmelidir. 5. Türkiye ve Sovyetler Birliği, Boğazların müdafaasını birlikte gerçekleştireceklerdir.²⁷

Türkiye, 22 Ağustos 1946 tarihinde detaylı şekilde kaleme aldığı cevabi notasında, Sovyet notasının detaylı şekilde incelendiği, Sovyet hükümetinin Montreux Boğazlar Sözleşmesi'ni Karadeniz devletlerinin güvenlik menfaatlerine uygun görmeyip boğazların bu devletler aleyhine kullanımını engellemediği görüşünü taşıdığı anlaşıldığını belirtmiştir. Sovyetler Birliği'nin talep ve gerekçeleri sıralandıktan sonra belirtildiği gibi, savaş sırasında Alman ve İtalyan savaş gemilerinin Türkiye'nin onayıyla boğazlardan geçiş yapmadığı, notada adı geçen gemilerin tek tek özellikleri ve geçişe yönelik izin durumları sıralanarak aktarılmıştır. Montreux Sözleşmesi'ne göre ticaret gemilerinin geçişte serbest olduğu açıklanırken, hileli geçiş yapan bir iki mihver gemisi hariç tüm geçiş izinlerinin Montreux Boğazlar Sözleşmesi hükümlerine göre tespit edildiği ifade edilmiştir. Notada, Türkiye'nin bu konuda hassasiyeti vurgulanırken, sonradan donanmaya dahil edilmiş olduğu anlaşılan ticaret gemileri için de geçiş izni verilmediği belirtilmiş, savaş sırasında Sovyet hükümetinden güvenliğini tehlikede gördüğüne dair herhangi bir müracaat alınmadığının da altı çizilmiştir. Boğazlardan geçiş rejiminin yeniden düzenlenmesine yönelik sözleşmeden tarif edilen şekilde, uluslararası bir konferans toplanmasına karşı olunmadığı belirtilmişse de yeni düzenlemenin yalnızca Karadeniz'de kıyısı bulunan devletlerce yapılmasını sözleşme koşullarına uygun bulmadığı ifade edilmiştir. Sovyetler Birliği ile birlikte Boğazların korunması konusu ise Türkiye'nin milli egemenlik ve güvenliğine aykırı olması yüzünden kabul edilemeyeceği açıkça ifade edilerek reddedilmiştir.²⁸

Karşılıklı olarak notaların hazırlandığı Türk- Sovyet ilişkilerinde bu dönemde Kars'ta sınır bölgesinde Türk ve Sovyet askerleri arasında da gerilimin tırmandığı anlaşılmaktadır. Arpaçay kenarında 27 Ağustos 1946'da iki Türk subayının iki Sovyet erinin "namlu tevcihi suretiyle" tehdide maruz kaldıkları rapor edilmiş, suçluların cezalandırılması için yapılan girişimde hudut komiseri sıkı bir tahkikat yapıldığını belirterek "Sovyet eri kendi silahına baktığı sırada öyle anlaşılıyorki sizin

²⁷ Sovyetler Birliği Hükümeti Tarafından Türkiye Cumhuriyeti Hükümetine 7 Ağustos 1946 tarihinde verilen nota için bkz., **Türkiye Dış Politikası'nda 50 Yıl**, a.g.e., s. 285-287

²⁸ Boğazlar Hakkında Birinci Türk Cevabi Notası için bkz., A.y., s. 287-295

subaylarınız bunu tehdit manasına almışlardır” şeklinde cevap vermiştir.²⁹ Gerekçesi açıklanmayan 18 Eylül 1946 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı’na göre dekim 1946 sonuna kadar Kars, Erzurum, Ağrı ve Muş il sınırları içerisinde yabancıların seyahatleri yasaklanmıştır.³⁰

Sovyetler Birliği, 24 Eylül 1946’da, isteklerinden vazgeçmediğini gösteren Boğazlar hakkındaki ikinci notasını Türkiye’ye iletirken, ilk notaya verilen cevaptaki açıklamaları da yerinde bulmadığını öne sürmüştür. Boğazlar rejiminin Karadeniz’de kıyısı olan devletlerce belirlenmesi konusunda 16 Mart 1921 antlaşmasına da atıf yapılarak kıyıdaş devletlerin boğazlar rejimini tespiti için önceden ortak karara sahip oldukları hatırlatılmış; Türkiye’nin itirazları karşısında Karadeniz’in kapalı deniz olduğu hatırlatılarak buradaki devletlerin hususi durumları ve güvenliklerine uygun bir rejimin gerekliliğine dikkat çekilmiştir. Türkiye’nin en çok itiraz ettiği Türk ve Sovyet hükümetlerinin Boğazlarda birlikte müdafaa yapması konusunda ise Türk hükümetinin henüz Sovyet hükümetinin tekliflerini dinlememiş olduğu ifade edilerek Türk egemenliğinin kısıtlanmasının söz konusu olmadığı, aksine Türkiye’nin yalnız başına alacağı tedbirlerden çok daha geniş tedbirlerle güvenliğinin artacağına işaret edilmiştir.³¹

Buna cevaben Türk Hükümeti de, 18 Ekim 1946’da daha sert bir şekilde Sovyetler Birliği’nin notasına karşı çıkarak, ilk notada yazılan savaş sırasında geçişlere yönelik bilgilendirmeler eksik görülüyorsa hakeme gitmeyi kabul ettiğini; Sovyetler Birliği savaş sırasında Karadeniz’de Akdeniz’den gelen bir mihver gücü taşıtının saldırısına uğramamışsa bu durumun, Türkiye’nin görevini yerine getirmiş olduğuyla açıklanabileceğini belirtmiştir. Coğrafi konumu sebebiyle Türkiye’nin Karadeniz ve Boğazlar meselesini yalnız bu denizde kıyısı olan devletleri ilgilendiren bir konu olarak değerlendiremeyeceği; Karadeniz’e kıyısı olan devletlerin boğazlardaki özel haklarının korunmasının zaten sözleşmeyle tespit edilmiş olduğunu ve Türkiye’nin de bu durumunun haklılığını kabul ettiğini; 1921 antlaşması ya da Montreux Boğazlar Sözleşmesi öncesindeki tüm metinlerin dönemin koşulları gereği düzenlenen Montreux ile alınan

²⁹ BCA 30-1-0-0-65-403-10

³⁰ BCA 30-18-1-2-111-59-17

³¹ Boğazlar Hakkında İkinci Sovyet Notası için bkz., **Türkiye Dış Politikası’nda 50 Yıl**, a.g.e., s. 295-302

kararla ortadan kalktığı; Karadeniz’de kıyısı olmayan devletlerin, Boğazlardan geçiş konusunda memnun olmadıklarının bilindiğini; Lozan’da Çiçerin’in Boğazlardan geçişin Türkiye’den alınması konusu gündeme geldiğinde bu durumu Türkiye’nin egemenlik ve bağımsızlığının ihlali şeklinde değerlendirdiğini özellikle hatırlatmıştır. İlk notaya cevaben Sovyet tekliflerinin dinlenmesine ihtiyaç duyulmadan Boğazları birlikte savunmaya itiraz eden Türkiye, savaşın başında ve sonunda yapılan ve Türkiye’nin egemenliğine aykırı bulunarak her seferinde reddedilen görüşmeleri de hatırlatmış, Boğazların Karadeniz’e kıyısı olmayan devletlere kapalı tutulması ve Türkiye’nin teminatları yeterli görülüyorsa Birleşmiş Milletler’in saldırıları önleme konusundaki kuvvetlerinin müşterek savunmasına güvenilebileceği ifade edilmiştir. Montreux’nün tadili konusunda toplanacak konferansta bu notada belirtilen hususların göz önüne alınması gereğine işaret edilmiş ve Japonya hariç sözleşmeyi imzalayan tüm devletlere bu notanın bir kopyasının iletildiği ifade edilmiştir.³²

Türkiye, hazırladığı cevapla, Sovyetler Birliği’nin Türk milli bütünlüğüne karşı görülen isteklerini tek başına savaşmayı göze alarak reddetmiştir. Yine de bu yalnızlığı giderebilmek için Birleşmiş Milletler’e yapılan çağrılar sürdürülmüştür. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 1 Kasım 1945’te, TBMM Kürsüsü’nden şu şekilde seslenmiştir: “Birleşmiş Milletler Anayasasının prensiplerinin iyi ve samimi niyetlerle konulmuş olduklarına inanmak istiyoruz. Eğer insanlık hisleri gelecek dünya için temel tutulmak boş bir sözden ibaret değilse, Türkiye’nin yeni cihan barışı için faydalı bir unsur olduğunun teslim olunacağına inanıyoruz.”³³ İnönü 1946 yılı TBMM açış konuşmasında dış politikanın zamanın en önemli meselesi olduğunu vurgulayarak;

“Sovyetler Birliği ile dostluk ciddi arzumuz. Barış konferansları sürerken Montreux’nün tadili konusu açıldı, yeni şartlara uygun olarak iyileştirilmesini takdir ediyoruz, milletler arası konferansta görüşülmesini de iyi niyetle alıyoruz. Birleşmiş Milletler Antlaşması’nda da boğazlar konusunda teminatı görüyoruz, Birleşmiş Milletler Antlaşması’nın toprak bütünlüğü ve egemenlik haklarına riayet edildikçe Sovyetler Birliği ile ilişkilerin iyileşmesine engel olmamak lazım”³⁴, ifadesini kullanmıştır.

³² Boğazlar Hakkında İkinci Türk Cevabi Notası için bkz., A.y., s. 302-316

³³ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 7, Cilt: 20, Toplantı: 3, 1 Kasım 1945, s. 6

³⁴ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 8, Cilt: 2, Toplantı: 1, 1 Kasım 1946, s. 4

İnönü, sonradan yaptığı açıklamada da Sovyet talepleri konusunda şöyle demiştir: “Boğazları beraber savunacaktık. Yani Rus kuvvetleri gelip Boğazlara yerleşeceklerdi. Sonra, ortak savunmanın icabı diye bizden her şeyi isteyeceklerdi. Doğu Avrupa’nın ele geçirdikleri ülkelerinde hangi statüye sahipseler bizde de o statüde bulunacaklardı. Kararımı derhal verdim: Cevabımız ‘Hayır’ olacaktı. Bu kararımı verirken kendimizden başka hiç kimseye güvenmiyordum. Fakat Anglosaksonların da Rusya’nın, Akdeniz kapısını tutmasını istemeyeceklerini biliyordum.”³⁵

ABD’nin İzolasyonist Politikayı Terk Etmesi

ABD’nin ilk başkanı Washington’un veda konuşmasında tavsiye ettiği ve 1823 yılında Başkan James Monroe’nun Senato ve Temsilciler Meclisi’nde ilan ederek temel dış politika prensibi haline getirdiği Avrupa ile siyasi ilişkileri azaltma, ticari ilişkileri ise çoğaltma tavsiyesi şeklinde açıklanabilecek izolasyon ya da yalnızcılık prensibi, İkinci Dünya Savaşı’nın sonunda terk edilmiştir. Bu kararın alınmasında Türkiye’ye yönelik Sovyet tehdidinin yeri önemli olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı’nda ABD’nin savaşa girişinin ardından Başkan Woodrow Wilson, bu yalnızcı politikayı değiştirmeyi kendi adıyla anılan prensiplerini ilan ederek ve Milletler Cemiyeti’nin kurulmasını sağlayarak değiştirmeye çalışmışsa da ABD Senatosu ve Temsilciler Meclisi, doktrinin değişimine hazır olmadıklarını göstererek Wilson’ın teklifini yok saymıştır. ABD’nin yer almadığı Milletler Cemiyeti, İkinci Dünya Savaşı’nı engelleyememiştir ki 1933 yılında ABD Başkanı olan Franklin Roosevelt, ABD’nin savaş hazırlıklarını hızlandırdığı 1941 yılından itibaren savaş sonu düzeni için çalışmaya başlamıştır. ABD henüz savaşa girmeden, Başkan Roosevelt ve İngiltere Başbakanı Churchill arasında 14 Ağustos 1941’de gerçekleşen toplantının sonunda “dünyanın daha iyi bir geleceğe kavuşturulması” için tespit edilen ilkeleri içeren Atlantik Bildirisi yayınlanmıştır. ABD ve İngiltere, ulusların istekleri dışındaki arazi değişikliklerine karşı olduklarını; hükümet şeklini her ulusun kendisinin seçeceğini; ekonomik eşitlik sağlanması gerektiğini; Nasyonal Sosyalizm imha edildikten sonra barışın tesis edilmesi için tehditkâr devletlerin silahsızlanmasına çalışacaklarını kabul

³⁵ Metin Toker, **Demokrasimizin İsmet Paşa’lı Yılları 1944-1973, C. I, Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950**, 4. Basım, Ankara, 1998, Bilgi Yayınevi, s. 138

etmişlerdir.³⁶ Anlaşıldığı gibi, bildiri savaşı hızlıca sona erdirmektense savaş sonu düzenini müttefiklerin kazançlı çıkacağı şekilde düzenlemeye yönelik hazırlanmıştır. Savaşın kendisi için de kaçınılmaz olduğunu gören ABD, savaş sonu düzenlemelerinde kendi yerini daha çatışmaya girmeden belirlemiştir. ABD'nin geleneksel politikasından uzaklaşacağına yönelik sinyaller ABD'nin savaşa girişinin ardından da sıkça verilmiştir. ABD'nin çabalarıyla, 1 Ocak 1942'de Almanya, İtalya ve Japonya'ya savaş ilan eden devletler arasında Birleşmiş Milletler Beyannamesi imzalanmıştır. Devletler, tüm askeri ve ekonomik kaynaklarını mihver güçlerine katılan devletlere karşı kullanmayı kabul ettiklerini ve hiçbir şekilde bu devletlerle bire bir mütareke ya da barış yapmayacaklarını kabul etmişlerdir.³⁷ Roosevelt, bu tarihten sonra da beyannameye sahip çıkmayı sürdürmüş, müttefik devletlerden bahsederken Birleşmiş Milletler ifadesini kullanmıştır.³⁸ 1945 yılında Türkiye'nin de mihvere savaş ilan etmesiyle sonuçlanan Birleşmiş Milletler teşkilatının daveti Birleşmiş Millet Beyannamesi'ni imzalayan tüm devletlere yapılmıştır.³⁹ Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan Milletler Cemiyeti'ne katılmayarak Cemiyet'in etkisiz kalmasında payı olan ABD, Birleşmiş Milletler'e başından itibaren sahip çıkarak savaşın sonunda geleneksel politikasından uzaklaşacağını belli etmiştir.

Yalnızcılık politikası gereği Avrupa işlerine hem uzak hem de yabancı kalan ABD'yi İkinci Dünya Savaşı'nda da sonrasında da Avrupa ve Türkiye ile ilgilenmeye İngiltere teşvik etmiştir. ABD'nin savaş durumuyla bağlantılı olarak Türkiye ile ilgilenmeye başlaması İngiltere'nin talepleriyle, savaş durumunda müttefikler açısından ortaya çıkan ilk büyük krizin sonrasında gerçekleşmiştir. 1940 Haziran'ında Fransa'nın yenilgisinden sonra, İngiltere, 1939 ittifak antlaşması gereği Türkiye'den alınan kromun Fransa'nın payına düşen kısmının ABD

³⁶ Hans- Adolf Jacobsen, **1939-1945 Kronoloji ve Belgelerle İkinci Dünya Savaşı**, Çev.: Em. Kur. Alb. İbrahim Ulus, Ankara, 1989, Genelkurmay ATASE Yayınları, s. 361-362; J.A.S. Grenville, a.g.e., s. 198-199

³⁷ İsmail Soysal, **Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağlıları, Cilt: 2 (1945-1990), Kesim A (Çok Taraflı Bağlılar)**, Ankara, 2000, 2. Baskı, TTK Yayınları, s.4

³⁸ Bkz. Kazablanka Konferansı sonrasında Roosevelt'in yaptığı radyo konuşması, 12 Şubat 1943, **Documents of American History, Vol.II, Since 1898**, Henry Steele Commager, Milton Cantor (eds.), New Jersey, 1988, 10th Edition, Prentice Hall, Englewood Cliffs, s. 475

³⁹ ATASE 9-031-15

tarafından alınıp alınmayacağı sormuş, ABD de bunu kabul etmiştir.⁴⁰ Yine ABD henüz savaşa girmeden Kongre, 11 Mart 1941’de Başkan’a, savaşta, “ABD ile aynı doğrultuda mücadele eden devletlere”, geri ödemesi savaş sonuna bırakılmak üzere savaşta kullanabileceği her türlü malzemeyi ödünç verme, kiralama, ya da takas etme yetkisi vermiştir.⁴¹ Ödünç Verme- Kiralama Yasası adı altında çıkarılan yasa çerçevesinde İngiltere, ABD’den 1941 yılından itibaren yüklü miktarda askeri malzeme almaya başlamış, yasanın çerçevesi Türkiye’yi de içerecek şekilde genişletilinceye kadar yardımların bir kısmının da Türkiye’ye yönlendirilmesinde aracı olmuştur.⁴² ABD, Türkiye’nin savaş sırasındaki bazı hamlelerinin ardından yardımları kesintiye uğratsa da Avrupa’nın geleceği için Türkiye’nin yerinin bilincinde olan İngiltere, savaş sonuna kadar aksatmadığı yardımları 1947 Mart’ında ABD’ye devredinceye kadar sürdürmüştür.

İngiltere’nin Sovyetler Birliği’nin yayılmacı politikalarını ve bu durum karşısında Türkiye’nin önemini ABD’den çok önce görmeye başladığı açıktır. Savaşa katılmak için kamuoyunu ikna etmeye çalışırken Sovyetler Birliği’ni dost ilan eden ABD’nin aksine, İngiliz ulusal çıkarları Avrupa’da hakimiyet kurma çabasına girebilecek bir devletin varlığını müttefiki de olsa kabul etmemektedir. Churchill anılarında, 1940’ta Ribbentrop’un Molotov’a yaptığı “dünyayı paylaşma teklifini” 1942 Ağustos’unda Stalin’den dinlediğini belirtmiş ve şöyle yazmıştır: “Milyonluk orduları olan ve bütün Avrupa kıtasına egemen bulunan iki büyük devlet; Balkanlar’ı, Türkiye’yi, İran’ı, Ortadoğu’yu birer ganimet payı diye aralarında bölselerdi, Hindistan’ın geleceğini egemenlikleri altına geçirselerdi ve böyle işlerde açgözlü bir ortak olan Japonya ile Doğu Asya’yla ilgili tam bir anlaşmaya varsalardı, dünyanın durumu ne olurdu?”⁴³ Churchill’in bu süreçten

⁴⁰ 22 Haziran 1940, ABD’nin İngiltere Büyükelçisi Kennedy’in Dışişleri Bakanına Mektubu, **FRUS, 1940, Vol. III, The British Commonwealth, the Soviet Union, the Near East and Africa**, Washington, 1958, US Government Printing Office, s. 944-945; Dışişleri Bakanının Kennedy’e Cevabı, 9 Temmuz 1940, 945

⁴¹ **Documents on American History**, Henry Steele Commager (ed.), Fifth Edition, New York, 1949, Appleton- Century-Crofts, Inc., s. 629-630

⁴² ABD Dışişleri Müsteşarı Welles’in Yakındoğu İşleri Masası Şefi Wallace Murray’e Notası, 21 Mart 1941, **FRUS, 1941, Vol III, The British Commonwealth; the Near East and Africa**, Washington, 1959, US Government Printing Office, s. 833

⁴³ Winston S. Churchill, **İkinci Dünya Savaşı Hatıraları, Tek Başımıza Mücadele, 1940**, İstanbul, 2005, Örgün Yayınevi s. 400-404

itibaren de savaşta Türkiye'yi yatıştırmak için üstünü kapatmaya çalışsa da yine Türkiye'nin endişelerinin de etkisiyle Sovyetler Birliği'nin yayılcı politikalarını engelleme girişimlerini hiç bırakmadığı anlaşılmaktadır. Savaşın sonunda da Sovyetler Birliği'nin baskılarına maruz kalan Türkiye'nin savunmasının İngiltere'nin çıkarları için vazgeçilmez olduğu vurgulanmaya devam edilmiştir.⁴⁴ Savaşın sonunda eski gücünü kaybetmişse de geleneksel nüfuzunu koruyan İngiltere, Türkiye'ye yaptığı yardımları da devam ettirmeye çalışsa da bu yükümlülüğü 1947 Mart'ından itibaren ABD'ye devretmek istediğini resmi yollarla iletmiştir.⁴⁵

1945 sonrasında Avrupa'da geleneksel büyük güçler ortadan silinirken, onların bıraktığı boşluğu dolduran ABD, kendi kıyıları, hatta kendi yarıküresi içine sıkışıp kalamayacağını anlamıştır.⁴⁶ Sovyetler Birliği'nin Doğu Avrupa'da askeri ya da ideolojik yayılcılığını devam ettirmesi; Türkiye'ye yönelik tehditlerinde geri adım atmaması; Yunanistan'da komünistlerin desteklediği iç savaşa etki etmeyi sürdürmesi ve İran'dan çekilmeyi reddetmesi ABD'yi tutumunu değiştirmeye yönlendirmiştir. ABD Başkanı Harry 5 Ocak 1946'da Dışişleri Bakanı James Byrnes'a yazıp okuduğu mektubunda Sovyetler Birliği'nin tutumundan duyduğu rahatsızlığı dile getirmiş, bu tutuma karşı bir şeyler yapmanın zamanının geldiğini belirtmiştir. Mektupta Türkiye ile ilgili olarak; "Rusya'nın Türkiye'ye saldırmaya, boğazları ele geçirmeye niyetlendiği konusunda hiçbir şüphem kalmadı... Rusya, demir yumruk ve sert bir dille karşılaşmazsa yeni bir savaş çıkacak..."⁴⁷, ifadesi yer almıştır.

⁴⁴ **FRUS, 1946, Vol. VII.**, a.g.e., ABD'nin Ankara'daki Büyükelçisi Edwin Wilson'ın, ABD Dışişleri Bakanı Brynes'a 10 Ocak 1946'da yazdığı mektup, s. 807-808

⁴⁵ **FRUS, 1947, Vol. V., Near East and Africa**, Washington, U.S. Government Printing Office, Department of State Publication, Historical Office, Bureau of Public Affairs, 1972, Dışişleri Bakanı Marshall'ın Başkan Truman için 26 Şubat 1947'de hazırladığı "Yunanistan ve Türkiye'ye acil yardım" başlıklı gizli notası s. 58

⁴⁶ Paul Kennedy **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Düşüşleri, (16. Yüzyıldan Günümüze Ekonomik Değişim ve Askeri Çatışmalar)**, (Çev. Birtane Karanakçı), Ankara, 2002, 9. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 428

⁴⁷ **Strictly Personal and Confidential, The Letters Harry Truman Never Mailed**, Monte M. Poen (Ed.), Columbia, Missouri, 1999, University of Missouri Press, s. 38, 40-41

ABD, Türkiye'nin Sovyetler Birliği karşısında aldığı tehditlere kayıtsız kalamayacağını 5 Nisan 1946'da, savaş sırasında vefat eden Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Münir Erteğün'ün cenazesini Missouri zırhlısıyla İstanbul'a göndererek göstermeye çalışmıştır. ABD donanmasının en büyük gemisi olma özelliğine sahip Missouri, aynı zamanda Japonya'nın 2 Eylül 1945'te kayıtsız-şartsız teslimiyet belgesini imzaladığı ve İkinci Dünya Savaşı'nın resmen sona erdiği yer olma özelliğine de sahiptir ki ABD'nin üstünlüğünü de simgelediği açıktır.⁴⁸ Bu jestten sonra ikili ilişkilerde dostluktan söz edilmeye başlanmış, gazetelerde gemi ve mürettebatın fotoğrafları manşetlere taşınmış, basında konuyla ilgili ABD'ye övgüler içeren yazılar yazılmıştır.⁴⁹ Montreux Boğazlar Sözleşmesi'ne göre Karadeniz'de kıyısı olmayan ABD'nin savaş gemisi olan Missouri'nin Marmara Denizi'ne gelişi, Türkiye'ye verilen desteğin yanında Sovyetler Birliği'ne verilen gözdağını göstermesi açısından önem taşımaktadır. Bu adımın ardından, Türkiye'nin savaş zamanında "Ödünç Verme ve Kiralama Yasası" çerçevesinde aldığı toplam 95 milyon dolarlık savaş malzemesi, 7 Mayıs 1946'da yapılan anlaşma ile 4,5 milyon dolar ödemesi karşılığında, Türkiye'ye bırakılmıştır.⁵⁰ Yine bu süreçte, Türkiye'nin 1945 yılı sonunda ABD'den talep ettiği 50 milyon dolarlık kredinin 25 milyon dolarlık kısmı, 1946 Temmuz'unda Eximbank tarafından onaylanmıştır.⁵¹ Sovyetler Birliği'nin Boğazlara ilişkin notalarına cevaben ABD, 19 Ağustos 1946'da ve 9 Ekim 1946'da gönderdiği notalarda, "Boğazlar'ın geçiş rejiminin Karadeniz'de kıyısı olan devletlerce tespit edilmesi" ve "Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerinin geçişinin yasak olması" ile ilgili maddelerine itiraz ederek, Boğazların, kendisinin de katılacağı bir

⁴⁸ Türkkaya Ataöv, "Soğuk Harbin Doğuşu: San Francisco'dan Mihver Barış Toplantılarına", **AÜSBF Dergisi**, C. XXIII, No: 1, Mart 1968, s. 343

⁴⁹ Cumhuriyet Gazetesi, 6 Nisan 1946

⁵⁰ Mustafa Aydın, "Ödünç Verme- Kiralama (Lend and Lease) Yasası", Baskın Oran (Ed.) a.g.e., s. 411

⁵¹ ABD Yakın Doğu ve Afrika Bölgesi Danışmanı Henderson'ın Türkiye'nin ABD Büyükelçisi ile yaptığı görüşmeden sonra ABD Dışişleri Bakanlığı için 23 Mayıs 1946'da hazırladığı gizli nota; Dışişleri Bakan Vekili Acheson'ın ABD'nin Ankara'daki Büyükelçisi Wilson'a 3 ve 10 Temmuz 1946'da yazdığı gizli mektuplar, **FRUS, 1946, Vol. VII**, a.g.y., s. 907, 911

konferansta görüşülmesi önerisinde bulunmuştur.⁵² Yine de ABD'nin bu ilgi ve desteği, Türkiye'yi yalnızlık korkusundan kurtarmaya yetmemiştir.⁵³

ABD Dışişleri Müsteşarı Acheson, 24 Şubat 1947'de İngiltere Büyükelçisi'nden aldığı notları Dışişleri Bakanı'na anlatan bir mektup yazmış; İngiltere'nin Türkiye ve Yunanistan'a savaş sırasında yaptığı askeri ve ekonomik yardımı devam ettiremeyeceğini bildirdiğini belirtmiştir. Notlarda bu durumun iki ülkede de bağımsızlığın çöküşü ve bu ülkelerle beraber tüm Ortadoğu'nun Rus kontrolü altına girmesi anlamına geldiğinin vurgulandığını ifade etmiştir.⁵⁴ Dışişleri, Harbiye ve Donanma Bakanlıkları'nda ortak bir komisyon oluşturularak, yardımların sürdürülme sorumluluğunun devralınması görüşülmeye başlanmıştır.⁵⁵ İngiltere'de 30 Ocak 1947'de gerçekleşen hükümet toplantısında Türkiye konusu ele alındığında Dışişleri Bakanı Ernest Bevin, Türkiye'nin ordusunu yeniden organize edip malzeme eksiklerini gidermesi konusunda teşvik edilmesini önermiştir.⁵⁶ İngiliz hükümet tutanaklarında yine öne çıkan durum, İngiltere'nin Türkiye'ye askeri yardım önerirken Yunanistan'a da ekonomik yardımı uygun görmüş olmasıdır. Yunanistan'a karşılayabileceğinden fazla askeri yardım yapmaya gerek olmadığı, Türkiye'de ise eğitimle desteklenebilecek askeri gücün etkili olabileceği konuşulmuştur. Bunun dışında Türkiye'nin altın stoklarıyla askeri malzemeleri alabilecek gücü olduğu da ifade edilmiştir.⁵⁷ ABD'de İngiltere'nin önerisiyle şekillenmiş olabilecek Komisyon raporuna göre, Yunanistan'a ağırlıklı olarak ekonomik, Türkiye'ye de askeri yardım

⁵² Boğazlar konusunda ABD'nin Sovyetler Birliği'ne notası için bkz. **American Foreign Policy Basic Documents, 1941-1949**, Washington, 1950, US Government Printing Office, 904-905

⁵³ Yılmaz Altuğ, "The United States of America's Policies Towards Turkish Straits", **Belleten**, C. LVI, Sayı: 215, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Nisan 1992, s.192

⁵⁴ Dışişleri Müsteşarı Acheson'ın Dışişleri Bakanı'na Notası, 24 Şubat 1947, **FRUS, 1947**, Vol. V., a.g.y., s. 44

⁵⁵ George Mcghee, **ABD- Türkiye- NATO- Ortadoğu**, (Çev: Belkis Çorakçı), Ankara, 1992, Bilgi Yayınları, s. 53

⁵⁶ CAB 128/9, 30 Ocak 1947 Hükümet Toplantısı Notları

⁵⁷ CAB129/16, 25 Ocak 1947, Dışişleri Bakanı Ernest Bevin'in Türkiye ve Yunanistan hakkında Raporu; CAB 195/5, 30 Ocak 1947 Hükümet Toplantısı Notları

yapılması önerilmiştir.⁵⁸ Türkiye, Truman'ın konuşmasının ardından çalışmaların sürdürüldüğü süreçte, ekonomik yardım için de talepte bulunmuş ancak bu görüş kabul edilmemiştir.⁵⁹ Truman, komisyonda alınan karar doğrultusunda Kongre'yi Türkiye ve Yunanistan'a yardıma ikna etmek için hazırlanan taslak metne müdahale ederek "genel politika deklarasyonu" şeklinde hazırlanmasını istemiş, metne son şeklini de kendisi vermiştir.⁶⁰

ABD Başkanı Harry Truman, 12 Mart 1947'de Amerikan Kongresi'nde yaptığı konuşmada ABD'nin gelecekteki amacını, "bağımsız devletlerin baskısız bir hayat sürebilmeleri için gereken şartları sağlamak" şeklinde tarif etmiştir. Adını hiç geçirmeden Sovyetler Birliği'nden ve bu ülkenin dünya için yarattığı tehditten söz ederek, ABD'nin, "kendi hayat tarzlarını diğer milletlere zorla kabul ettirmek isteyen devletlere karşı elinden gelenin en fazlasını" yapması gerektiğini belirtmiştir. Türkiye ve Yunanistan'a kendi ayakları üzerinde durabilmeleri için 400 milyon dolarlık yardım yapılması için Kongre'den kendisine yetki verilmesini istemiştir. Truman, konuşmasında, "bağımsız ve iktisaden sağlam bir devlet olarak yaşayabilmesi, hürriyet sever dünya milletleri için, Yunanistan'ın geleceğinden daha az önemli olmayan" Türkiye'nin acil desteğe ihtiyacı olduğunu vurgulamıştır. "Ortadoğu'nun nizamının korunması için" Türkiye'nin "milli bütünlüğünün" şart olduğunu belirten Başkan, İngiltere'nin maddi olanaksızlıkları yüzünden yardım etmeyi sürdürmeyeceğini kendilerine bildirdiğini söyleyerek, ülkenin milli bütünlüğünü koruyabilmek amacıyla gereken modernleşmeyi sağlamak için Türkiye'ye ancak ABD'nin yardım edebileceğini hatırlatmıştır.⁶¹

Dünya barışını, dolayısıyla ABD'nin de konumunu tehlikeye düşürmemek için kongreden tam yetki isteyen Truman, konuşmasıyla Soğuk Savaş'ı resmen başlatmış, ABD'nin Sovyet yayılmacılığının karşısında olduğunu göstermiştir. Türkiye ve Yunanistan için

⁵⁸ Yunanistan ve Türkiye'ye Yapılacak Yardım Konusunda Toplanan Komitenin 24 Şubat 1947 Tarihli İngiliz Notaları Hakkında Görüşlerini Bildiren Gizli Raporu, **FRUS, 1947, Vol. V.**, a.g.y., s. 48-50

⁵⁹ ABD Ankara Büyükelçisi Wilson'ın Dışişleri Bakanı Marshall'a Mektubu, 14 Mart 1947, a.y., s. 118

⁶⁰ Harry S. Truman, **The Memoirs of Harry S. Truman, Vol. 2, Years of Trial and Hope, 1946-1953**, Great Britain, Hodder and Stoughton, 1956, s. 109-111

⁶¹ **The Turkish Aid Program**, Department of State Publication 3014, Washington, 1948, US Government Printing Office, s. 12- 17

öngörülen yardımların Kongre tarafından onaylanmasıyla ABD dış politikasının ana hedefi değişmiş; Truman'ın konuşması sonradan "doktrin" olarak anılmaya başlamıştır. Savaş sonrası dönemde, komünizmin yayılmasına karşı kendine başat güç rolünü biçen ABD, Sovyetler Birliği'ni çevreleme politikasını başlatarak artık uluslararası düzenin eskisi gibi olamayacağını ortaya koymuştur.⁶² Dış politika konusunda belirlenen doktrinlerin, benimseyen ülkeyi etkilediği kadar, muhatap olan ülkeleri de etkilediğinin kabul edildiği⁶³ de unutulmamalıdır.

Yunanistan ve Türkiye'ye Yapılacak Yardım Hakkında Kanun, 22 Nisan 1947'de Senato'da, 9 Mayıs 1947'de, iptali için verilen teklif reddedilerek 107'ye karşı 287 oyla Temsilciler Meclisi'nde kabul edilmiş, "barışa doğru önemli bir ilerleme" sözleriyle 22 Mayıs 1947'de Başkan Truman tarafından imzalanarak yürürlüğe girmiştir.⁶⁴ Kanun tasarısının görüşülmesi sırasında, Dışişleri Müsteşarı Dean Acheson, yaptığı konuşmada barış için ABD'ye çok iş düştüğünü belirterek, "Yunanistan ve Türkiye'de bağımsızlığın olmaması ve bu devletlerin hür kurumlarının yok edilmesi sadece iki devlet için değil, dünya için de korkunç olacaktır."⁶⁵ demiştir. Hüseyin Cahit Yalçın, Tanin Gazetesi'ndeki köşesinde yardımı şöyle değerlendirmiştir: "Amerika'nın şahsî menfaat fikrinden uzak bu samimî ve âlicenap hareketi bütün medenî milletler üzerinde bir mıknaş tesiri yapacak ve medeniyet kuvvetlerini birleştirecektir. Harb artık kanun harici ilân edilmiş bir düşmandır. Amerikan yardımının mânası budur."⁶⁶ Necmettin Sadak ise "Amerika bu yardıma karar vermekle her türlü tecavüz ve istilâ siyasetine karşı koyacağını ve Avrupa Doğusunda, bilhassa Türkiye ile Yunanistan'da böyle bir tehlikeyi önlemek istediğini ilân ediyor."⁶⁷ Falih Rıfkı Atay da çoğunluğun görüşüne

⁶² George F. Kennan, **Memoirs, 1925-1950**, US,1967, An Atlantic Monthly Press Book, Little, Brown and Company, s. 361, 363

⁶³ Funda Keskin, "ABD Başkanları'nın Ünlü Doktrinleri Kutusu", Baskın Oran (Ed.), a.g.e., s. 527

⁶⁴ **Ayın Tarihi**, 1947 Mayıs

⁶⁵ **Aid to Greece and Turkey**, The Department of State Bulletin Supplement, Vol. XVI, No: 409 A, Near Eastern Series VII, Washington D.C., 2002, Dışişleri Bakan Vekili Dean Acheson'ın 4 Mayıs 1947'de Senato ve Temsilciler Meclisi Birleşik Oturumunda Yaptığı Konuşmanın Metni, s. 835-836

⁶⁶ **Ayın Tarihi**, 1947 Nisan

⁶⁷ A.y.

göre savaş tehlikesinin azalacağı, azınlığın kanaatine göre de Sovyetler'i karşı tedbirler almağa zorlayarak tehlikeyi artıracığına inanıldığını belirterek şöyle yazmıştır: “Biz ise hiç tereddüt etmeksizin Amerikan siyasetindeki bu azimli gelişmeyi, barış yolunda atılan en ciddi bir adım saymaktayız.”⁶⁸

Yardım Kanunu'nun onaylandığı gün, 22 Mayıs 1947'de, General Lunsford Oliver başkanlığındaki heyet, yardımların ne şekilde yapılacağına belirlenmesi için Ankara'ya gelmiştir. ABD Dışişleri Bakanı Marshall, ABD'nin Ankara Büyükelçisi Edwin Wilson'a talimat göndererek, yardımın temel amacının “Türkiye'nin savunma gücünü olası Sovyet saldırısına karşı yeterli düzeye ulaştırmak” ve “Türkiye'nin genel refah düzeyini artırarak Sovyet-Komünist nüfuzuna yer açmamak” olduğunu hatırlatmış, tetkiklerin bu doğrultuda yapılmasını istemiştir.⁶⁹ Türk yetkilileriyle yapılan görüşmeler sonucunda, heyetin hazırladığı rapora göre yapılacak olan 100 milyon dolarlık yardımın, Türk ordusunun modernizasyonu için gerekli olan işlerde kullanılmasına karar verilmiştir.⁷⁰ General Oliver'ın, Türk ekonomisini düzeltmenin orduda insan gücünü azaltıp silahlı kuvvetleri modernleştirmekle mümkün olabileceği görüşüyle hazırladığı heyet raporunun ardından 100 milyon dolar olarak tespit edilen yardımların 48,5 milyon dolarının kara kuvvetlerine, 14,5 milyon dolarının deniz kuvvetlerine, 27 milyon dolarının hava kuvvetlerine, 5'er milyon dolarının da otoyol programı ve askeri depolara harcanmasına karar verilmiştir.⁷¹

Türk- Amerikan Yardım Anlaşması, 12 Temmuz 1947 tarihinde Ankara'da imzalanmıştır.⁷² Wilson, anlaşma ile ilgili olarak ABD Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgrafta Türkiye'nin askeri kuvvetlerine harcanacak paranın ABD silahlı kuvvetlerine harcanması durumunda, Sovyetler Birliği'nin saldırgan tutumunun aynı ölçüde azaltılamayacağına işaret etmiş, yardımın ABD'nin “hayat sigortası

⁶⁸ A.y.

⁶⁹ **Aid to Greece and Turkey** A.g.y., ABD Dışişleri Bakanı Marshall'ın, Ankara'daki Büyükelçi Wilson'a Mektubu, 15 Mayıs 1947, s. 172-173

⁷⁰ A.y., ABD'nin Ankara'daki Büyükelçisi Wilson'ın Türkiye'ye Yapılacak Yardım Konusunda Hazırladığı Rapor, s. 259

⁷¹ **The Turkish Aid Program**, a.g.e., s. 6

⁷² Anlaşmanın metni için bkz.: a.y., s. 22-24

primi” olarak değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁷³ Dışişleri Bakanı Hasan Saka, imza töreninde “Bu vesika, esas kıymetinin ehemmiyetine, memleketimizin gelecekteki münasebetlerine daha etraflı bir gelişme vaadetmek ve aynı zamanda cihan sulhunun sağlamaştırılmasına ve muhafazasına hizmet etmek önemini de ilâve etmektedir” açıklaması yapmıştır. Bağımsızlık konusundaki titizliği vurgulayan Wilson, “her iki memleketin egemenlik ve bağımsızlığına itina ile saygı gösterilmesi prensibi bize rehberlik etmiştir. Bu prensip anlaşmanın bir cüzü mütemmimidir ve filhakika onun temelini teşkil etmektedir” demiştir. Anlaşmanın amacını da “Türkiye’yi emniyet kuvvetlerini takviyeye muktedir kılmak ve aynı zamanda ekonomisindeki istikrarı muhafazaya devam ettirmek” şeklinde açıklamıştır.⁷⁴

Türk- Amerikan Yardım Anlaşması 1 Eylül 1947 tarihinde TBMM’de, hükümetin de muhalefetin de tam desteğiyle ve katılımcı 339 milletvekilinin oybirliğiyle yürürlüğe girmiştir.⁷⁵ Anlaşma, önsözünde ifade edildiği gibi genel bir anlaşma olması sebebiyle bundan sonra yapılacak olan birçok metne de temel oluşturmuştur. Anlaşma çerçevesinde Türkiye’de göreve başlayan “Amerikan Misyonu” ile Türk Hükümeti arasında pek çok anlaşma imzalanarak, çoğu, TBMM’nin onayına sunulmaksızın yürürlüğe girmiştir.⁷⁶ Türkiye’de Amerikan Misyonu’nun istihdamını sağlayan anlaşma ile, bu süreçten sonra Türkiye’de alınan pek çok kararda Misyon’un destek, onay ya da katkısı aranmıştır. Askeri amaçlı dış yardımlarda siyasal amaçların askeri amaçların önüne geçtiği kabul edilmektedir. Yardım alan devletin siyaseten kendisinden beklenenlere uygun hareket etmesi de olağan sayılmaktadır.⁷⁷ Türkiye de Soğuk Savaş’ın başında Sovyetler Birliği’nden gelen tehditler karşısında kendisine uzanan yardım eline gittikçe daha sıkı tutunma kararı almış, geleceğini

⁷³ **FRUS, 1947, Vol. V.**, a.g.y., ABD’nin Ankara Büyükelçisi Edwin C. Wilson’ın ABD Dışişleri Bakanlığı’na Gönderdiği Türkiye’ye Yardım Konulu Rapor, s. 259

⁷⁴ **Aydın Tarihi**, 1947 Temmuz

⁷⁵ Anlaşmanın onanmasına dair 5123 sayılı kanun ve ek maddeler için bkz.:**Türkiye Cumhuriyeti Kanunları, 3788-5845, C. IV.**, Haz: Fahri Çoker vd, İstanbul, 1983, Kazancı Matbaası, s. 3981

⁷⁶ Çağrı Erhan, “ABD ve NATO’yla İlişkiler, 1960-1980”, Baskın Oran (Ed.), a.g.e., s. 681

⁷⁷ Mehmet Gönlübol, **Uluslararası Politika, İlkeler- Kavramlar- Kurumlar**, 4. Baskı, Ankara, 1993, Atilla Kitabevi, s.157, 158

etkileyen kararlarını ortaya çıkan bu yeni duruma göre şekillendirmeye başlamıştır.⁷⁸ ABD'nin kamuoyunu bilgilendirmek amacıyla 1948'de "Türkiye'ye Yardım Programı" adı altında hazırladığı kitapçıkta, yapılan yardımın Türkiye'nin askeri ve ekonomik darboğazdan kurtulmasının yanında dolaylı olarak refah ve istikrarını hedeflediği hatırlatılırken, bu durumun Ortadoğu'daki komşularına da derinden etki etmesinin beklendiğinin özellikle altı çizilmiştir. Türkiye yabancı hakimiyetine direnişi sürdürebilir ve yardımın diğer amaçları başarılırsa Amerikan yardımının her dolarının haklılığının ortaya çıkacağı vurgulanmıştır.⁷⁹ Soğuk Savaş'ın başında, ABD'nin izolasyonist politikasını terk ederken yaptığının yalnızca Sovyet tehdidini durdurmak için dünyanın koruyuculuğunu üstlenmek olmadığı, gelecekte daha sık ortaya koyacağı, Türkiye'ye yakın coğrafi bölgelerde etkili bir politikanın hazırlığını başlatmayı da hedeflediği anlaşılmaktadır.

⁷⁸ Türkiye, ABD- Sovyet ayrışmasının bir sonucu şeklinde ortaya çıkan NATO'nun kuruluşunun ardından, pek çok konuda taviz vererek bu örgütlenme içinde yer alma mücadelesi vermiştir. Bkz. M. Hakan Özçelik, "Türkiye'nin Natoya Giriş Süreci ve Türk Basını (1948-1952)", **Cumhuriyet Dönemine Genç Bakışlar**, İstanbul, 2008, IQ Kültür Sanat, s. 585-630

⁷⁹ **The Turkish Aid Program**, a.g.e., s. 8

Sonuç

İkinci Dünya Savaşı, savaşa katılmış tüm ülkeler açısından olduğu gibi savaşa taraf ama savaş dışı bir devlet olarak çatışmaların uzağında kalabilmişse de Türkiye açısından da bir kırılma noktası olmuştur. 1939-1945 yılları arasında devam eden savaş, Avrupa'nın siyasi gücünün sonunu getirirken, iki yeni küresel gücün, ABD ve Sovyetler Birliği'nin, dünyada etkili hale gelmesini ortaya çıkarmıştır. Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda başlayıp Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle sona erdiği kabul edilen Soğuk Savaş'ın hazırlıkları sürecinde jeostratejik konumunun etkisiyle blokların merceği altında olmuş, savaş ilanında her iki blokun da adını geçirdiği tek ülke olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı henüz sona ermeden, yayılmacı bir politika izleyeceği anlaşılan Sovyetler Birliği, savaşta askeri ya da ideolojik olarak kontrolü altına aldığı ülkeler haricinde dış politikasındaki değişimi ilk kez Türkiye'ye karşı izlediği tutumu değiştirerek göstermiştir. Atatürk'ün de çabalarıyla Milli Mücadele döneminde batıya karşı ideolojik bir savaş veren Sovyetler Birliği ve yine batıya karşı çatışmalı savaşını sürdüren Türkiye arasında kurulan dostluk ilişkisi Atatürk'ün ölümünün ardından başlayan İkinci Dünya Savaşı'nda sarsıntıya uğramıştır. Sovyetler Birliği, savaşın henüz başında dostça tutumundan uzaklaşacağının ve dünyada siyasi güç yarışına gireceğinin sinyallerini yine ilk Türkiye'ye göstermiştir. 1939 sonbaharında Sovyetler Birliği'nin Boğazlar konusundaki talepleri, Türkiye'nin savaş boyunca güçlü komşusundan endişelenmesini beraberinde getirse de Türkiye, bu durumu Sovyetler Birliği'nin de sonradan dahil olacağı kendi müttefiklerine bile anlatmakta zorluk yaşamıştır. Savaşın sonuna gelindiğinde ise Sovyetler Birliği'nin uzlaşmaz tavrı yine Türkiye'ye karşı yönlendirdiği tehditkâr taleplerin devam etmesiyle anlaşılır hale gelmiştir.

ABD, İngiltere'den ayrılıp bağımsızlığını kazandığından beri sürdürdüğü izolasyonist politika gereği Avrupa ile uzak olduğu kadar yabancı duruma da düşmüştür. Avrupa'nın askeri, siyasi ve ekonomik olarak eski gücünün çok gerisine düştüğünün anlaşıldığı İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda İngiltere, Sovyetler Birliği'nin yayılmacı politikalarını engelleyemeyecek duruma düştüğünden bu görevi ABD'ye yüklemeye çalışmıştır. ABD, yine İngiltere'nin çabalarıyla Avrupa hakimiyetinin batı dünyasınca benimsenmeyen bir ideoloji tarafından ele geçirilmesini engellemek için mevcut politikasını terk

etmeye karar vermiştir. Yeni politikanın değişim yöntemi de İngiltere tarafından tarif edilmiş, ABD bu değişimi Sovyet tehdidi altındaki Türkiye ve Sovyetler Birliği'nin destek verdiği iç savaşı yaşıyan Yunanistan'a yardım yapma kararı ile açıklamıştır. Truman Doktrini "kendilerini korumak isteyen" yalnızca bu iki devlete, yardım başlatmakla kalmamış, bu süreçten sonra ABD'nin tüm dışa açılım politikalarının da ilk adımını atmıştır. Sovyetler Birliği'ne karşı başlatılan çevreleme politikasının da, Avrupa'nın yaraları sarma projelerinin de ABD'nin yalnızcılık politikasını terk ettiğini de açıklayan Doktrin, bu durumların hiçbirinden bahsetmezken Türkiye ve Yunanistan'ın adını içeren bir metin olarak tarihe geçmiştir.

Soğuk Savaş'ın başında Türkiye'ye yönelen tehdit ve yardımın, iki kutbun öncüsünden gelmesi ve onların politikalarının geleceğini de tarif etmiş olması, Türkiye'nin yalnızca bu dönemdeki yeri ve tutumunu değil; siyasi, askeri, ekonomik, kültürel, toplumsal kararlarını da etkilenmiştir. Tüm bu değişimlerin sonuçlarını günümüzde dahi görebilmek mümkündür.

Kaynaklar

Belgeler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA):

BCA 030-10-235-582-15; BCA 30-1-0-0-65-403-10; BCA 30-18-1-2-111-59-17

Genelkurmay ATASE Arşivi, İkinci Dünya Harbi Koleksiyonu, (ATASE):

ATASE 3-004-1;6a; ATASE 9-031-15

UK National Archives Cabinet Papers (CAB):

CAB 66/63/12; CAB 128/9; CAB 129/16; CAB195/5

Resmi Yayınlar

Aid to Greece and Turkey, The Department of State Bulletin Supplement, Vol. XVI, No: 409 A, Near Eastern Series VII, Washington D.C., 2002**American Foreign Policy Basic Documents, 1941-1949**, Washington, 1950, US Government Printing Office,

Ayın Tarihi, 1947 Nisan, Mayıs, Temmuz

Foreign Relations of the United States (FRUS) 1940, Vol. III, The British Commonwealth, the Soviet Union, the Near East and Africa, Washington, 1958, US Government Printing Office

FRUS, 1941, Vol III, The British Commonwealth; the Near East and Africa, Washington, 1959, US Government Printing Office

FRUS 1944, Vol. IV, Europe, Washington, 1966, US Government Printing Office

FRUS 1945, The Conference on Berlin (Potsdam Conference), Vol. I, Washington, 1960, US Government Printing Office

FRUS 1945, The Conference on Berlin (Potsdam Conference), Vol. II, Washington, 1960, US Government Printing Office

FRUS 1945, Vol. VIII, The Near East, South Asia And Africa, Washington, 1969, US Government Printing Office

FRUS 1946, Vol. VII, Near East and Africa, Washington, 1969, US Government Printing Office

FRUS, 1947, Vol. V, Near East and Africa, Washington, 1972, US Government Printing Office, Department of State Publication, Historical Office, Bureau of Public Affairs

Hans- Adolf Jacobsen, **1939-1945 Kronoloji ve Belgelerle İkinci Dünya Savaşı**, Çev.: Em. Kur. Alb. İbrahim Ulus, Ankara, 1989, Genelkurmay ATASE Yayınları

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 7, Cilt: 20, Toplantı: 3

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 8, Cilt: 2, Toplantı: 1

The Turkish Aid Program, Department of State Publication 3014, Washington, 1948, United States Government Printing Office

Türkiye Dış Politikası'nda 50 Yıl, İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946), y.y., 1975, T.C. Dışişleri Bakanlığı, Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü

Başvuru Eserler

Armaoğlu, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980**, Ankara, 1984, 2.

Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Tisa Matbaası

Churchill, Winston S., **İkinci Dünya Savaşı Hatıraları, Tek Başımıza Mücadele, 1940**, İstanbul, 2005, Örgün Yayınevi

Çuyev, Felix, **Molotov Anlatıyor, Stalin'in Sağkolu ile Yapılan 140 Görüşme**, Çev.: Ayşe Hacıhasanoğlu- Suna Kabasakal, İstanbul, 2010, 2. Baskı, Yordam Kitap Grenville, J.A.S., **The Major International Treaties, 1914-1973: A History and Guide with Texts**, London, 1974, Methven & Co. Ltd.

Documents of American History, Vol.II, Since 1898, Henry Steele Commager, Milton Cantor (eds.), New Jersey, 1988, 10th Edition, Prentice Hall, Englewood Cliffs

Documents on American History, Henry Steele Commager (ed.), Fifth Edition, New York, 1949, Appleton- Century-Crofts, Inc.

Gönlübol, Mehmet, **Uluslararası Politika, İlkeler- Kavramlar- Kurumlar**, 4. Baskı, Ankara, 1993, Atilla Kitabevi

Kennan, George F., **Memoirs, 1925-1950**, United States, 1967An Atlantic Monthly Press Book, Little, Brown and Company

Kennedy, Paul, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Düşüşleri, (16. Yüzyıldan Günümüze Ekonomik Değişim ve Askeri Çatışmalar)**, (Çev. Birtane Karanakçı), Ankara, 2002, 9. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları

McGhee, George, **ABD- Türkiye- NATO- Ortadoğu**, (Çev: Belkıs Çorakçı), Ankara, 1992, Bilgi Yayınları

Soysal, İsmail, **Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağlıları, Cilt: 2 (1945-1990), Kesim A (Çok Taraflı Bağlılar)**, Ankara, 2000, 2. Baskı, TTK Yayınları

Strictly Personal and Confidential, The Letters Harry Truman Never Mailed, Monte M. Poen (Ed.), Columbia, Missouri, 1999, University of Missouri Press

- Toker, Metin **Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları 1944-1973, C. I, Tek Partiden Çok Partiyeye 1944-1950**, 4. Basım, Ankara, 1998, Bilgi Yayınevi
- Truman, Harry S., **The Memoirs of Harry S. Truman, Vol. 2, Years of Trial and Hope, 1946-1953**, Great Britain, Hodder and Stoughton
- Türkiye Cumhuriyeti Kanunları, 3788-5845, C. IV.**, Haz: Fahri Çoker vd, İstanbul, 1983, Kazancı Matbaası

Sürelî Yayınlar ve Kitap Bölümleri

- Altuğ, Yılmaz, "The United States of America's Policies Towards Turkish Straits", **Bellekten**, C. LVI, Sayı: 215, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Nisan 1992
- Ataöv, Türkkaya, "Soğuk Harbin Doğuşu: San Francisco'dan Mihver Barış Toplantılarına", **AÜSBF Dergisi**, C. XXIII, No: 1, Mart 1968
- Aydın, Mustafa, "Sovyetlerin Montreux'de Değişiklik Talepleri, 1 Ekim 1939 Kutusu", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt I, (1919- 1980)**, Baskın Oran (Ed.), İstanbul, 2003, 8. Baskı, İletişim Yayınları
- , "Ödünç Verme- Kiralama (Lend and Lease) Yasası", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt I, (1919- 1980)**, Baskın Oran (Ed.), İstanbul, 2003, 8. Baskı, İletişim Yayınları
- Erhan, Çağrı, "ABD ve NATO'yla İlişkiler, 1960-1980", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt I, (1919- 1980)**, Baskın Oran (Ed.), İstanbul, 2003, 8. Baskı, İletişim Yayınları
- Keskin, Funda, "ABD Başkanları'nın Ünlü Doktrinleri Kutusu", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt I, (1919- 1980)**, Baskın Oran (Ed.), İstanbul, 2003, 8. Baskı, İletişim Yayınları
- Özçelik, M. Hakan, "Türkiye'nin Natoya Giriş Süreci ve Türk Basını (1948-1952)", **Cumhuriyet Dönemine Genç Bakışlar**, İstanbul, 2008, IQ Kültür Sanat
- Şamiloğlu, Ali Rasızade, "Türkiye Açısından Truman Doktrini ve Stalin Diplomasisinin Hataları", Rusça'dan Çeviren: Muhibbi Ahmedov, **Bellekten**, C. LV, Sayı: 212, Ankara, Atatürk Kültür,

Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Nisan
1991

Gazeteler

Akşam Gazetesi
Cumhuriyet Gazetesi

21. BÖLÜM

İRAN ORDU MODERNLEŞMESİNİ OSMANLIDAN (KOMŞUDAN) OKUMAK: XX. YÜZYILIN İLK ÇEYREĞİNDE İSVEÇ SUBAY TEŞKİLATININ İRAN'DAKİ FAALİYETLERİ VE BUNUN İSTANBUL-TAHRAN HATTINA YANSIMASI

Ramazan SONAT*

Giriş

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya ve İngiltere tarafından yarı sömürge bir ülke haline getirilen İran⁸⁰, askerî açıdan da artık gittikçe kendisine yetememeye başlamıştır. Bu süreçte ülkeyi yöneten Kaçar Hanedanı⁸¹, İran'ı dış tehditlere karşı koruyamadığı gibi onu bilhassa ekonomik açıdan yabancı ülkelere bağımlı hale getirmiştir. Bütün bu yaşanan gelişmeler ise her ne kadar tamamen dışarıya bağlı bir ülkenin ortaya çıkmasına sebebiyet verse bile aynı zamanda XX. yüzyıla girilirken İran'ın çehresini değiştirecek bir toplumsal muhalefet hareketinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim bu toplumsal muhalefet hareketi kısa sürede genişleyerek İran'ın büyük bir kısmına yayılmış ve ordu modernleşmesine giden sürecin oluşumunda baş rol oynamıştır⁸².

İran meşrutiyet hareketi olarak bilinen bu toplumsal muhalefet dalgası XX. yüzyıla girildiğinde iç ve dış dinamiklerin etkisiyle ülke içerisinde birtakım gruplaşmaların ortaya çıkmasını hızlandırmıştır. Bu minvalde İran toplumu, demokratlar (reform yanlıları) ve

* Dr. Öğr. Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, ramazansonat@hotmail.com.

⁸⁰Peter Sluglett, ‘The Waning of Empires: The British, the Ottomans and the Russians in the Caucasus and North Iran, 1917-1921’, **Middle East Critique**, 23:2, (2014), s. 190-191.

⁸¹1796-1925 tarihleri arasında İran'ı yöneten Türk hanedanına verilen isimdir. Kaçarlar döneminde İran'ın genel durumu ve yabancı ülkelerle ilişkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Faruk Sümer, ‘Kaçarlar’, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 24, (2001), s. 51-53; Abdolvahid Soofizadeh, **Kaçar Döneminde İran-Osmanlı İlişkileri**, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2014; Yılmaz Karadeniz, *Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.

⁸²Sluglett, ‘The Waning of Empires:’, s. 191-194; Soofizadeh, **Kaçar Döneminde**, s. 121-136; Sümer, ‘Kaçarlar’, s. 52.

muhafazakârlar (mevcut sistem taraftarları)⁸³ olmak üzere iki kısma ayrılmış ve taraflar ülkenin idaresini ellerine alabilmek için kendilerine yakın gördükleri yabancı devletlerle iş birliği içerisinde yer almışlardır. Çok farklı toplumsal statüye sahip olmalarına rağmen ortak bir amaç uğrunda birleşen demokratların yegâne dayanağı İngiltere olurken muhafazakârlar daha çok Rusya'yı kendilerine yakın görmüşlerdir. Bu iki toplumsal grup içerisinden demokratlar ülkenin içerisinde bulunduğu siyasi, ekonomik, sosyal vb. koşullardan Kaçar Hanedanını sorumlu tutarak meşruti bir yönetim tarzını güçlü şekilde talep etmişlerdir. Bunun için de İran'da değişimi arzulayan ve ülkenin Rus kontrolünden çıkmasını arzu eden İngiltere ile yakın ilişkiler kurmuşlardır. Muhafazakârlar ise demokratların tam zıttı bir şekilde kendilerini konumlandırarak mevcut sistemin devamını ancak Rusya'nın desteği ile sağlayabileceklerini düşünmüşlerdir. Fakat demokratların öncülük ettiği bu güçlü toplumsal muhalefet dalgası 1905 yılı itibariyle öyle bir seviyeye ulaştırmıştır ki İran Şahı Muzaffereddin Şah⁸⁴ bir yıl sonra Ağustos 1906 tarihinde ülkede meşrutiyeti ilan etmek mecburiyetinde kalmıştır. Bu olaya paralel olarak kısa süre içerisinde sisteme uygun bir anayasa hazırlanması için çalışmalara başlanmıştır. Böylece demokratların öncülük ettiği toplumsal muhalefet hareketi ve onu her anlamda destekleyen İngiltere uzun uğraşlarının karşılığını alarak İran'da konumlarını güçlendirmişlerdir⁸⁵.

⁸³Her ne kadar kaynaklarda ikiye bölünmüş İran toplumunu tanımlamak için farklı kavramlar kullanılsa bile bu çalışmada demokratlar ve muhafazakârlar tabiri karşıt iki bloku tanımlamak amacıyla kullanılmıştır.

⁸⁴Onun ve Nasereddin Şah'ın döneminde İran'ın İngiltere, Rusya ve Fransa'ya verdiği imtiyazlar için bkz: Melike Sarıkçıoğlu, "İran'da Nasereddin Şah ve Muzaffereddin Şah Dönemi'nde (1848-1907) İngiltere Fransa ve Rusya'ya Verilen İmtiyazlar", **History Studies International Journal of History**, Vol., 5, Issue., 2, (March 2013), s. 397-410.

⁸⁵İran meşrutiyet hareketine giden süreç ve yabancı devletlerin (Rusya ve İngiltere) İran'daki faaliyetleri, toplumsal gruplar ile ilişkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Ervand Abrahamian, "The Causes of the Constitutional Revolution in Iran", **International Journal of Middle East Studies**, Vol., 10, No., 3, (August 1979), s. 381-414; Ramazan Sonat, "İngiliz Arşiv Belgelerine Göre XX. Yüzyılın Başında Rusya'nın İran'a Yönelik Stratejileri ve Faaliyetleri", **History Studies International Journal of History**, Vol., 10, Issue., 2, (March 2018), s. 141-159; Cemal Said Bey **İran Mektupları**, Yay., Hz., A. Ergun Çınar, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014, s. 1-21; Selda Kılıç, "İran'da İlk Anayasal Hareket "1906 Meşrutiyeti", A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. XX, S. 32, (Ankara

Her ne kadar meşrutiyet hareketi taraftarları istedikleri yönetim biçimini İran’da hayata geçirme şansını elde etseler de bu durum çok fazla uzun sürmemiştir. Zira Muzaffereddin Şah’ın ölümünün ardından Ocak 1907 tarihinde ülkenin idaresini tamamen eline alan Muhammed Ali Şah ilk etapta meşrutî yönetim tarzını destekler mahiyette bir pozisyon alsa bile daha sonra Rusların etkisi ile yeni sistemi ortadan kaldırmaya başlamıştır. Bu kapsamda meşrutî yönetimin en önemli simgesi olan milli meclis bombalanıp kapatılmaya zorlandığı gibi demokratların ve onlarla bağlantılı İngilizlerin ülkedeki etkinlikleri yavaş yavaş aşınmaya yüz tutmuştur. Arkasından, Tahran’ın yanı sıra ülkenin önemli şehirleri arasında yer alan İsfahan, Yezd gibi noktalarda karışıklıklar çıkartılarak bu kez Muhammed Ali Şah’ın tahttan genç yaştaki oğlu Ahmet Şah adına çekilmesi sağlanmıştır. Bunun sonucunda İran, XX. yüzyılın ilk çeyreğine genç yaşta tahtta çıkan Ahmet Şah’ın yönetimi altında sancılı bir şekilde giriş yapmıştır⁸⁶.

İran’da İngiliz ve Rus yanlısı bloklar arasında yaşanan gerilim, nüfuz mücadelesi 1910 yılına gelindiğinde farklı bir şekle bürünmüştür. Muhammed Ali Şah’ın tahtta çıkmasının ardından ülke idaresinde yavaş yavaş etkinliğini kaybetmeye başlayan demokratlar bu tarih itibarıyla yeniden İran’da söz sahibi olmaya başlamışlardır. Demokratların iktidara gelmesi ile birlikte XIX. yüzyıl boyunca modernleştirilmeye çalışılan ordu teşkilatının yapılandırılması konusunda bir dizi yeni adımlar atılmıştır. Bu bağlamda teşkilatın değişimini ve dönüşümünü sağlayabilmek amacıyla yurt dışından uzmanların İran’a davet edilmesi fikri daha fazla ön plana çıkmıştır. Bu iş için ilk etapta İtalya’ya başvurulsa da İngiltere ve Rusya’nın itirazları

2002), s. 143-161; Kaan Dilek, “İran’da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri”, **Akademik Orta Doğu**, C. 2, S. 1, (2007), s. 49-68; Yılmaz Karadeniz “II. Meşrutiyet’in Ön Denemesi: İran Meşrutiyet Hareketi ve Sebepleri (1906)”, **Bilgi**, S. 47, (Güz 2008), s. 193-214; Yılmaz Karadeniz, “İran Meşrutiyet Hareketi Sırasında İstanbul’daki İranlıların Siyasi Faaliyetleri: Encümen-i Saadet (1906-1909)”, **SBArD**, S. 14, (Eylül 2009), s. 1-12; Gökhan, Bolat, “Russia’s Attitude Towards The Iranian Constitutional Revolution and Its Support of Counter-Constitutionalism”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, Vol., 6, Issue 4, (April 2013), s. 179-189.

⁸⁶Osman Gazi Özgüdenli, “Muhammed Ali Şah (1872-1925)”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 30, (2005), s. 502-503; Gökhan Bolat, “Muhammed Ali Şah Döneminde İran’ın Siyasi Durumu (1907-1909)”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl 8, S. 16, (Nisan 2016), s. 332-339; Cemal Said Bey, s. 20-28.

neticesinde demokratlar İsveç'e yönelmişlerdir. Bu girişimlerin neticesinde Devlet Jandarma Yüksek Komutanlığı Ağustos 1911 tarihinde Binbaşı H. O. Hjalmarson'ın başını çektiği İsveç askeri misyonu tarafından kurulmuştur. Bu tarihten itibaren de devlet jandarma teşkilatı bünyesinde yer alan subay ve erleri eğitmek amacıyla uzman sıfatı ile İsveç'ten İran'a önemli sayıda subay giriş yapmaya başlamıştır. Böylece devlet jandarma teşkilatının yalnızca Tahran'da değil aynı zamanda İran'ın diğer kısımlarındaki etkinliği/ağırlığı beklenildiği gibi ciddi seviyede artış göstermiştir⁸⁷.

İran ordusunu modernleştirmeye yönelik atılan bu adımlar ülke içerisinde olduğu kadar ülke dışında da ses getirmiştir. İran'da yaşanan gelişmeleri yakından takip eden devletler, mevcut durumu anlamlandırıp kendi lehlerinde kullanmaya çalışmışlardır. Bu devletlerden birisi olan Osmanlı Devleti çeşitli kanallar aracılığı ile en önemli komşularından birisi olan İran'ın ordu yapısında meydana gelen değişimleri dikkatlice izleyerek komşusuna karşı pozisyon almıştır. Bu çalışmanın temel amacı İran Devlet Jandarma Teşkilatını modernleştirmek amacıyla İsveç'ten İran'a giden subayların İstanbul tarafından nasıl takip edildiğini Osmanlı arşiv belgeleri ışığında ortaya koymaktır. Böylece İsveçli subayların İran'daki faaliyetlerine odaklanan ancak muhteviyat itibarıyla farklı kaynakları kapsayan diğer eserlerden⁸⁸ ayrı bir yöntem izlenerek çalışmanın özgünlüğü ortaya koyulmuştur. Bunun dışında çalışma birkaç temel soruya cevap aramaktadır. Birincisi, İran Devlet Jandarma Teşkilatını modernleştirmek amacıyla bu ülkeye giden İsveçli Subayların kısa veya uzun vadede İran'ın askerî gücüne katkısı ne şekilde olmuştur? İkincisi, İran'da görev yapan İsveçli subayların başta Rusya olmak üzere Almanya, İngiltere ve Osmanlı Devleti gibi yabancı ülkeler ile etkileşimi hangi koşullar altında nasıl gelişim göstermiştir? Üçüncüsü, bu yabancı ülkeler jeopolitik ve jeostratejik açıdan büyük önem attıkları İran'da İsveçli subayların varlık göstermesini ne şekilde

⁸⁷Stephanie Cronin, "İran Milliyetçiliği ve Devlet Jandarması", **İran ve I. Dünya Savaşı Büyük Güçlerin Savaş Alanı**, Edit., Touraj Atabaki, Çev., Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 45-47; Sümer, "Kaçarlar", s. 53.

⁸⁸Bu konu ile alakalı son dönemde Evren Küçük tarafından hazırlanan bir çalışmada, (*İran ve İsveçli Subaylar*, Yay. Hz., Evren Küçük, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2019) İsveçli subayların İran Ordusu içerisindeki varlığı çeşitli görsel malzemeler ile ortaya koyulmuştur. Küçük, İsveç Askerî Arşivinden elde ettiği fotoğraflardan derlediği kitabı ile bu alana çok ciddi katkı sağlamıştır.

algılamışlar ve kendilerini onlara karşı nasıl konumlandırmışlardır? Çalışmada bütün bu sorular ve benzerleri Tahran-İstanbul-Paris-Stockholm dörtgeninde gerçekleşen telgraf yazışmalarının incelenmesi ile cevaplandırılmaya çalışılmıştır. Ayrıca bu telgraf yazışmalarının incelenmesi neticesinde İran Jandarma Teşkilatında görülen değişimlerin Tahran-İstanbul ilişkilerine etkisi ortaya çıkarılmak istenmiştir.

1- Komşunun (Osmanlının) Gözünden İran Devlet Jandarma Teşkilatını Modernleştirme Çabaları: İsveçli Subayların İran'a İntikallerinin Analizi

1910 yılı itibarıyla İran'da yeniden güç kazanan demokratların jandarma teşkilatını modernleştirmek amacıyla İsveç'ten subay talep etmeleri Rusya, İngiltere ve Almanya gibi Osmanlı Devleti tarafından da yakından takip edilmiştir. Osmanlı Devletinin Stockholm Sefiri Mustafa Şekip Bey⁸⁹, bu gelişmenin hem İsveç hem de Avrupa'da yankılanmaya başlamasının hemen akabinde İstanbul ile iletişime geçmiş ve konu hakkında başkenti bilgilendirmiştir. Şekip Bey 16 Ocak 1911 tarihli yazısında, son günlerde İngiliz basınında İsveçli subayların İran Ordusu'nun yeniden örgütlenmesinde kullanılacağına dair haberlerin yer alması üzerine konuyu kraliyet bakanlığına açıp bilgi talep ettiğini, bölüm sekreteri Baron Ramel'in kendisine verdiği cevaba göre her ne kadar İran hükümeti böyle bir talepte bulursa bile İsveç hükümetinin bu talebi ancak subayların hizmet edecekleri koşulları bildikten sonra değerlendirebileceğini ve sonuç olarak şu ana kadar hiçbir şeye karar verilmediğini açıklamıştır⁹⁰.

Mustafa Şekip Bey'in ilk yazısının üzerinden çok geçmeden İsveçli subayların İran'a intikalleri ile ilgili daha derli toplu bilgiler çeşitli kanallar aracılığıyla İstanbul'a ulaşmaya başlamıştır. Hariciye Nezaretine 8 Temmuz 1911 tarihinde Paris Osmanlı Sefaretinden gelen 5 Temmuz 1911 tarihli Paris İran Sefareti imzalı mektupta, İran jandarmasının tensikatı (düzenlenmesi) için hemen bu ülkeye hareket edecek olan üç İsveçli zabitanın Viyana, İstanbul, Batum ve Bakü

⁸⁹1909-1915 yılları arasında Osmanlı Devletinin tam yetkili Stockholm sefiri olarak görev yapmıştır. <http://stokholm.be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory> Erişim Tarihi: 18.10.2019.

⁹⁰Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti, Siyasî Kısım, 2903/88. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. HR. SYS.) olarak kısaltılmıştır.

güzergahını kullanacağı ve zabitlerin nezdinde yirmi adet sandık olacağı bilgisi yer almıştır. Yine aynı mektupta zabitlerin taşıdıkları sandıkların içerisinde muhtelif miktarlarda kılıç, av tüfeği, tabanca, fişek, binek atları için teçhizat, kitap ve hem Osmanlı hem de İran coğrafyasına ait haritalar olduğu belirtildikten sonra bu eşyaların serbest bir şekilde Osmanlı sınırlarından geçirilmesi konusunda gerekli birimlere uyarılar yapılması gerektiği talep edilmiştir. Paris İran Sefaretinin talebi üzerine 26 Temmuz 1911 tarihinde Dahiliye Nezaretine bir yazı gönderen Hariciye Nezareti, Maliye Nezareti ve Rüşumat Müdüriyeti Umumiyesine ilaveten sorumlu diğer birimlere konu hakkında acil bilgi akışı sağlanması lüzumunu ifade etmiştir. Dahiliye Nezareti Muhaberatı Umumiyesi Dairesi de 29 Temmuz 1911 tarihinde İstanbul Polis Müdüriyeti Umumisine bir telgraf göndererek gerekenin yapılmasını emretmiştir⁹¹.

İstanbul, Stockholm ve Paris üçgeninde konu ile ilgili yazışmalar sürerken İran'a intikal eden İsveçli subay sayısı giderek artmaya başlamıştır. Bu bağlamda Hariciye Nezareti Umur-ı Siyasi Müdüriyeti Stockholm Sefaretinden kendisine ulaşan yazıya atfen 19 Aralık 1911 tarihinde Harbiye Nezaretine gönderdiği telgrafının ilk kısmında İran'a daha önce hareket eden üç subay ile teşrik-i mesai etmek için İsveç Hükümeti tarafından bu ülkeye yedi subay daha gönderildiğini⁹² ve bu subayların şu an İran'ın Petersburg sefiri ile akdi mukavele imzalamak maksadıyla hareket halinde olduklarını açıklamıştır. Nezaret aynı telgrafının devamında İsveçli subayların İran jandarma teşkilatında görevlendirmeleri konusunda Rusya'nın bazı çekinceleri olduğuna dair bazı gazetelerde yer alan haberlerin araştırıldığını, İran hükümeti tarafından ilaveten yirmi kadar zabitin gönderilmesine yönelik talebin uygun koşullar oluşmadığı için şu aşamada İsveç hükümeti tarafından reddedildiğini ve her ne olursa olsun İran'a gönderilen/gönderilecek İsveçli subay sayısının maksimize edilmeye çalışıldığını beyan etmiştir⁹³.

⁹¹Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti, Siyasi Kısım Belgeleri, 39/21. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (**BOA. DH. SYS.**) olarak kısaltılmıştır.

⁹²Bu subayların isimleri Kaptan P.G. Glimstedt, Kaptan I. Folke, Rytmastare S. V. Siefert, Løjtnanten grefve E. A. Lewenhaupt, Løjtn. Mendel Borell, Intendent A. R. Nicolin ve Løjtnant J. E. NorenBrandel şeklindedir. *BOA. HR. SYS.*, 698/3. Ek 1 de subaylar fotoğrafları ile birlikte yer almıştır.

⁹³**BOA. HR. SYS.**, 698/3.

İsveçli subayların İran'a ulaşip bu ülkede işe koyulmalarının ardından Tahran Osmanlı Sefareti ile Hariciye Nezareti arasında bir dizi telgraf yazışmaları başlamıştır. Tahran Sefaretinden Hariciye Nezaretine gönderilen 25 Haziran 1912 tarihli telgrafta jandarmanın eğitimi için Tahran'da tesis edilen mektebin açılışında hazır bulunduğu, İsveçli subayların İran'ın asayişinde aktif bir rol üstlenmeye başladığı ve onların mevcut rollerinin ülkede bulunan Rus sefiri ile kazak taburunu komuta eden Rus subaylar tarafından hoş karşılanmadığı belirtilmiştir. Ayrıca, İsveçli subayların son birkaç aydır İran'daki faaliyetleri neticesinde senelerce Rusların idaresinde kalmış olan ve başı bozuk alayı olarak bilinen Kazak taburunun işlevini kaybettiği Tahran Sefareti tarafından aynı telgrafta önemle vurgulanan bir diğer konu olmuştur⁹⁴.

Tahran Sefareti ile Hariciye Nezareti arasında yazışmalar sürerken diğer taraftan Stockholm Sefiri Mustafa Şekip Bey İsveç'te yaşanan gelişmeleri yakından takip edip raporlamaya devam etmiştir. Bu bağlamda Hariciye Nezareti Şekip Bey'in kendisine gönderdiği telgrafa atfen Harbiye Nezaretine gönderdiği 6 Temmuz 1912 tarihli yazıda İsveç Hükümetinin ikna edilmesi neticesinde İran Jandarma Teşkilatında istihdam edilmekte olan on İsveç zabıtine ilaveten beş zabıtın daha yakın bir zamanda Tahran'a hareket edeceğini ve İsveç zabıtlarının İran'daki faaliyetlerinin bir hayli takdir topladığını açıklamıştır⁹⁵.

İsveçli zabıtların İran'a hareketleri sırasında kullandıkları güzergahların Osmanlı toprakları içerisinde yer alması zaman zaman yazışmalara konu olan bir diğer mesele olmuştur. Bu tarz durumlarda İsveçli zabıtların Osmanlı topraklarından geçişleri birtakım prosedürler çerçevesinde gerçekleşmiştir. Örneğin Hariciye Nezaretine 20 Şubat 1913 tarihinde Tahran Sefaretinden gelen telgrafta Fars Eyaletinde cereyan eden ahval hakkında tahkikat icra etmek maksadıyla bu bölgeye ve oradan Büşir, Basra, Bağdat yolu ile Kasr-ı Şirin'e hareket etmeyi arzulayan İran Jandarmanında görevli Parlmarsson namındaki İsveçli zabıtın maiyetinde bulunan iki zabıt ile birlikte Osmanlı sınırlarından geçerken askerî üniforma giyme talebine yer verilmiştir. İlk etapta Hariciye Nezareti kendisine bu yazının ulaşmasının ardından 15 Mart 1913 tarihinde Dahiliye Nezaretine bir yazı göndererek

⁹⁴BOA. HR. SYS., 698/3.

⁹⁵BOA. HR. SYS., 698/3.

Parlmarsson'un talebinin bir karara bağlanması gerektiğini ifade etmiştir. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti konu ile doğrudan ilişkileri bulunan Bağdat ve Basra valiliklerine 16 Mart 1913 tarihinde şifreli birer telgraf göndererek Parlmarsson'un üzerinde askerî üniforma maiyetinde bulunan iki zabıt ile birlikte Büşir, Bağdat ve Basra yolu yolunu kullanarak Kasr-ı Şirin'e hareket etmesinde bir mahzur olup olmadığını sormuştur. Basra Valiliği 17 Mart 1913 tarihinde Dahiliye Nezareti Şifre Kalemine gönderdiği cevabi yazıda zabıtların Hükümet-i Seniyye'ye tâbi bir memuriyete haiz olmadıklarından Osmanlı sınırlarından geçerken ahaliye kötü örnek teşkil edebileceklerini beyan etmiştir. Bağdat Valiliği ise aynı gün Dahiliye Nezaretine gönderdiği diğer şifreli telgrafta İsveçli zabıtların Osmanlı topraklarından üniforma ile geçişlerinin onların dolaştıkları mevkide mensup oldukları konsoloshanelere ve askerî birimlere malumat vermeleri halinde mümkün olabileceğini açıklamıştır. Bağdat ve Basra valiliklerinin iki farklı yazısı üzerine tekrar devreye giren Dahiliye Nezareti 20 Mart 1913 tarihinde Hariciye Nezaretine bir yazı yazarak bu konunun Harbiye Nezaretinden gelecek yazı doğrultusunda karara bağlanmasını tavsiye etmiştir. Hariciye Nezareti de 30 Mart 1913 tarihinde Dahiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta Harbiye Nezaretinin Bağdat'ta Dördüncü Ordu Müfettişliğinin tavsiyesine atfen Parlmarsson'un maiyetinde bulunan iki zabıt ile Osmanlı sınırlarından geçişine müsaade ettiğini ve bu kararın Tahran Sefaretine tebliğ edilebileceğini bildirmiştir⁹⁶.

2- İsveçli Subayların Birinci Dünya Savaşı Sırasında İran'daki Pozisyonlarını Anlayabilmek

Demokratların jandarma teşkilatını modernleştirme arzusu neticesinde İran'a intikal eden İsveçli subayların durumu Birinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkması ile farklı bir boyut kazanmıştır. Bu subayların İran'ın tek silahlı gücü olan jandarma teşkilatının ana omurgasını oluşturmaları, İran'ın savaştaki konumuna doğrudan veya dolaylı olarak etki edebilme durumları İtilaf ve İttifak devletlerinin onlar üzerine birtakım politikalar geliştirmelerini zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda İsveçli subayların hareketleri yakından takip edilmiş ve İstanbul'a anında raporlanmıştır. Tahran Sefaretine iletilmek üzere

⁹⁶BOA. DH. SYS. 108/1.

Musul Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen 13 Eylül 1914 tarihli telgrafta her ne kadar Osmanlı Devleti var olan harpte tarafsız kalmaya çalışsa da yerleşik güç olarak İran'ın kuzeyinde Rusya'nın güneyinde İngiltere'nin onu müşkülata sokma ihtimalinin bulunduğu buna mukabil İsveçli subayların eğitiminden geçen subayların komuta ettiği jandarma birliklerinin İran'ın savunulmasında yetersiz kalabileceği ve Musul'un güvenliğini sağlama noktasında problemlerin ortaya çıkabileceğinden bahsedilmiştir⁹⁷.

Savaşın ilerleyen safhalarında bu kez Rusların girişimleri ile İsveçli subayların bir kısmı ülkelerine dönmeye başlarken diğer kısmı ise İran'da kalmaya devam edip jandarma teşkilatının organizasyonunda varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu konu kapsamında Stockholm Sefiri Mustafa Şekip Bey 1 Temmuz 1915 tarihinde Sadrazam ve Hariciye Nazırı Said Halim Paşa'ya yazdığı telgrafının başında İran Jandarma Teşkilatının düzenlenmesi için İsveç'ten bu ülkeye gelen zabitlerin peyderpey memleketlerine geri dönmeye başladığını açıklamıştır. Şekip Bey aynı telgrafının devamında bu sefer geri dönen zabitlerden elde ettiği bilgiler doğrultusunda İsveçli subayların jandarma alaylarına ağırlıklı olarak Azerbaycan Türklerini kabul ettiklerini ve onlardan ziyadesiyle memnun olduklarını ifade etmiştir. Telgrafının son kısmında Şekip Bey bu duruma örnek olması bakımından da İsveç'e geri dönen Binbaşı Gustaf Hjalmar Pravitz namındaki subayın bir gazeteye verdiği demeçte⁹⁸ maiyetindeki iki bin beş yüz mevcutlu jandarma alayının bin neferinin hem çok iyi yetişmiş hem de Türk asıllı olduklarından bahsettiğini açıklamıştır⁹⁹.

Mustafa Şekip Bey'in ilgili yazısının üzerinden çok geçmeden İsveçli subayların durumlarını tetkik etmek amacıyla Hariciye Nezareti, Dahiliye Nezareti ve Başkumandanlık Vekaleti arasında birtakım yazışmalar başlamıştır. İlk olarak Hariciye Nezareti malumat edilmesi amacıyla 20 Temmuz 1915 tarihinde Harbiye Nezaretine gönderdiği telgrafta sefir Şekip Bey'in İsveçli subaylar ile ilgili sözlerine yer vermiştir. Arkasından Hariciye Nezareti 24 Temmuz 1915 tarihinde Başkumandanlık Vekaleti ve Dahiliye Nezaretine bir yazı

⁹⁷Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye, 2. Şube, 1/48. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (**BOA. DH. EUM. ŞB.**) olarak kısaltılmıştır.

⁹⁸İlgili gazete küpürü Ek 2 de gösterilmiştir.

⁹⁹**BOA. HR. SYS., 698/3.**

daha göndererek bu kez İran Jandaromasında görev aldıktan sonra Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması sonrasında tekrar ülkesine dönen Hjalmarson isimli zabitan AFTONBLADET gazetesi¹⁰⁰ yazarlarından birisine verdiği demeçten yola çıkarak İsveçli subayların İran'daki görev tanımlamaları ve karşılaştıkları sorunlar ile ilgili birtakım ek bilgiler vermiştir. Bu bağlamda Hariciye Nezaretinden ilgili nezaretlere gönderilen yazıda jandarma teşkilatının düzenlenmesi maksadıyla vakti zamanında İran'a gelen Hjalmarson'un savaşın başlaması ile Çin Hükümetinin daveti üzerine bu ülkede kurulması planlanan jandarma teşkilatı için oraya hareket ettiği fakat acil görev emri ile Stockholm'e geri dönmek mecburiyetinde kaldığı ve kendisinin Rusya'dan geçerken yanında bulunan bir gazeteciye İngilizlerin etkisi neticesinde kendilerinin görev tanımlarının sorgulanıp İran'da çeşitli iftiralara maruz bırakıldıkları bilgisini verdiği ifade edilmiştir. Ayrıca Hariciye Nezareti, yazısına ek teşkil eden General Hjalmarson'un Çin'e seyahatini konu edinen AFTONBLADET gazetesine ait küpürü ilgili nezaretler ile paylaşarak¹⁰¹ Hjalmarson'un Çin'e yaptığı ziyaretin İsveç içerisinde ve dışarısında ne şekilde yankılandığını ve bu ülkede kurulması planlanan jandarma teşkilatının son durumunu açıklığa kavuşturmayı amaçlamıştır¹⁰².

Ülkelerine dönen İsveçli subaylar hakkında bilgilerin Stockholm'den İstanbul'a aktarıldığı süre zarfı içerisinde diğer taraftan İran'da görev yapmaya devam eden İsveçli subayların durumları genel anlamda onların devlet jandarma teşkilatı içerisindeki rolleri yavaş yavaş ortaya çıkarılmaya başlanmıştır. İran devlet jandarmalarının savaş sırasında ağırlıklı olarak Osmanlı-Alman bloku tarafında yer alması ve bu bağlamda İran'da bulunan Osmanlı-Alman temsilcileri ile etkileşimde olmaları hem onlar hem de onları komuta eden İsveçli subaylar hakkında teferruatlı bilgilerin elde edilebilmesine olanak sağlamıştır. Örneğin Tahran Sefiri Asım Bey 23 Kasım 1915 tarihinde Hariciye Nezaretine gönderdiği telgrafta İran'da bulunan Almanların buradaki Osmanlı memurlarından bağımsız bir şekilde hareket ettiklerini, bu bağlamda devlet jandarmalarını ve Kazak birliklerini para

¹⁰⁰Stockholm merkezli günlük bir İsveç gazetesidir. Yayım hayatına başladığı 1830 yılından itibaren sadece İsveç değil aynı zamanda Norveç ve Finlandiya gibi diğer Nordik ülkelerinde de ciddi bir okur kitlesine sahip olmuştur. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/3553279.stm> Erişim Tarihi: 18.10.2019.

¹⁰¹İlgili gazeteye ait küpür Ek 3 de gösterilmiştir.

¹⁰²BOA. HR. SYS., 698/3.

ile kendi taraflarına çekmeye çalıştıklarını bunun neticesinde Rusların Kazvin'den Tahran'a doğru harekete geçtiklerini ve İran Şahı ve hükümet üyelerinin zor durumda kaldıklarını beyan etmiştir. Asım Bey 28 Kasım 1915 tarihinde Hariciye Nezaretine gönderdiği ek telgrafta konu ile ilgili detayları biraz daha açarak Rusların Tahran'a çok yaklaşmakta olduklarını, şehrin şu an jandarma birlikleri ile Almanların çevreden topladığı mücahitlerin savunması altında bulunduğunu ve jandarma birlikleri başarılı olamazlar ise İran'ın Rus istilasına uğrayacağını ifade etmiştir. Nitekim bu bağlamda Hariciye Nezaretine 8 Ocak 1916 tarihinde Hanekin'den gelen şifreli telgrafta jandarma birlikleri ve mücahitlerin Tahran yolunda Ruslar ile şiddetli bir çatışma içerisine girdikleri ve bu çatışma neticesinde jandarmanın ağır kayıplar verdiği buna mukabil Rusların ise ilerleyişlerine devam ettiği beyan edilmiştir. Hariciye Nezaretine 19 Şubat 1916 tarihinde bu kez Tahran Sefareti Müsteşarı Sefa Bey tarafından gönderilen bir diğer telgrafta Almanların kendi politikalarını tatbik edebilmek maksadıyla İran'da yer alan gruplar ile yakın ilişkiler kurdukları ve bu gruplar içerisinde yer alan İran devlet jandarmaları ve onları komuta eden İsveçli subayları birtakım vaatlerle kendi saflarına dahil etmeye çalıştıkları yinelenmiştir. Aynı telgrafta Sefa Bey ayrıca kendi ülkelerinde harp görmemiş İsveçli subayların komuta ettiği jandarma birliklerinin Ruslara hiçbir şekilde karşı koyamadıklarını ve onların bir süre sonra dayanamayarak İran'ın iç kısımlarına doğru geri çekilmek mecburiyetinde kaldıklarını açıklamıştır¹⁰³.

İsveçli subayların komutası altında yer alan devlet jandarma birliklerinin Ruslara karşı mukavemet gösterememesinin yankıları sürerken bu kez İsveçli subayların birbirlerini suçlayıcı ifadeleri İstanbul'a ulaşmaya başlamıştır. Hariciye Nezaretinden Dahiliye ve Harbiye Nezaretlerine gönderilen 9 Ocak 1917 tarihli telgrafta İran jandarmasının tensikatı maksadıyla vakti zamanında Tahran'a gelmiş olan ve Rusların müdahalesi ile Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasını müteakip İsveç'e dönen zabitlerin aksine bir süre daha İran'da kalarak umum jandarma kumandanlığı vazifesini ifa eden Nystroum namındaki zabitin arkadaşlarının hatalarını İsveç gazetelerinde neşrettiğinden bahsedilmiştir. Aynı telgrafta ayrıca Nystroum'un suçlayıcı ifadeleri karşısında Berlin'de toplanan arkadaşlarının çeşitli neşriyatlarla

¹⁰³BOA. HR. SYS., 2339/49; BOA. HR. SYS., 2338/94; BOA. HR. SYS., 2338/95; BOA. HR. SYS., 2416/51.

kendilerine yapılan ithamlara cevap verdikleri ve bu kişilerin yine Berlin’de Alman Erkan-ı Harbiyesi ile çok yakın ilişki içerisinde buldukları önemle vurgulanmıştır¹⁰⁴.

Sonuç Yerine

İsveçli subayların XX. Yüzyılın ilk çeyreğinde İran Devlet Jandarma Teşkilatı bünyesinde oynadıkları roller ve bu roller karşısında başta Rusya olmak üzere İran’da söz sahibi olan veya söz sahibi olmak isteyen devletlerin takındıkları tutum, üzerinden yüzyıldan fazla bir süre geçmesine rağmen halen gizemini korumaktadır. Her ne kadar son yıllarda İsveç arşivleri vasıtasıyla bu konu Türkiye’de birtakım kişiler vasıtası ile aydınlatılmaya çalışılsa da İran arşivleri ve Osmanlı Arşivinin İsveçli subayların İran’daki durumlarını ortaya çıkarmak için yeteri kadar kullanılmaması büyük bir eksiklik olarak ortada durmaktadır. Nitekim bu çalışmada mevcut eksikliği ortadan kaldırmak maksadıyla komşu devletin resmi kayıtlarının incelenmesi ile bir anlamda komşunun gözünden İsveçli subayların İran Devlet Jandarma Teşkilatının oluşumuna ve gelişimine ne şekilde etki ettikleri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda tarafımızdan yapılan incelemeler neticesinde elde edilen bulgular şu şekildedir:

1- İran Devlet Jandarma Teşkilatını modernleştirmek maksadıyla İsveç’ten İran’a hareket eden zabıtlar bu ülkeye ulaşmak için sık sık Osmanlı sınırlarından geçmek mecburiyetinde kalmışlar ve Osmanlı memurlarının sıkı denetimlerine maruz kalmışlardır. Bu denetimler sırasında İsveçli zabıtların sahip oldukları başta teçhizat ve diğer araçlar dikkatli bir şekilde incelenerek onların İran’a hangi gerekçeler ile hareket ettikleri tespit edilmek istenmiştir. Böylece İstanbul, komşusu İran’ın ordu yapısında meydana gelen gelişmeleri yakından takip ederek bu durumun kendisine yönelik bir tehdit oluşturup oluşturmadığını öğrenmeyi arzu etmiştir.

2- İran’da vazifeye başlayan İsveçli subaylar kısa sürede bu ülkede kendilerini kanıtlamışlar ve yabancı devletlerin dikkatlerini çekmeye başlamışlardır. Hatta İsveçli subayların jandarma teşkilatı vasıtası ile İran coğrafyasında etkinliklerini arttırmaları ve Tahran Hükümeti tarafından takdirle karşılanmaları uzun yıllardır bu ülkede faaliyet gösteren Rus memurların bilhassa Kazak taburunu komuta eden Rus zabıtların varlığını tartışmalı bir hale getirmiştir.

¹⁰⁴BOA. DH. EUM. 2. ŞB., 32/23; BOA. HR. SYS., 698/3.

3- İran'da gösterdikleri üstün gayret neticesinde kendilerini bu ülkede kabul ettiren İsveçli subaylar Birinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkmasının ardından Rusya'nın baskısı ile çoğunlukla ülkelerine geri dönmek mecburiyetinde kalmışlardır. Ülkelerine dönen İsveçli zabıtların dışında İran'da kalan diğler subaylar Osmanlı Devleti ve Almanya ile birlikte hareket ederek İran'ın Rus istilasına altında kalmaması için ciddi derecede gayret sarf etmişlerdir. Fakat Osmanlı Devleti ve Almanya arasındaki ittifakın İran coğrafyasında işlevsel olmaması İsveçli subayların savaş sırasında jandarma teşkilatını tam manasıyla organize edememesi ile birleşince İran Rus istilasına maruz kalmıştır.

4- İran'da görev alan İsveçli subayların ülkelerine döndükleri vakit kendi tecrübelerini aktarmak maksadıyla gazetelere verdikleri bazı demeçler büyük ses getirmiş ve İsveçli subayların İran'daki varlığını tartışmaya açmıştır. Bu durum karşısında İran'da görev alan subaylar harekete geçerek basın aracılığı ile kendilerini savunmaya bir anlamda aklamaya çalışmışlardır.

Son söz olarak şunu söylemek gerekir ki İsveçli subayların İran Devlet Jandarma Teşkilatına etkilerini daha iyi anlayabilmek için Osmanlı Arşivinden temin edilen kısıtlı belgeler yerine İran arşivlerini baz alan çalışmaların ortaya çıkması zaruri bir ihtiyaç olarak ortada durmaktadır. Zira İran arşivlerinin incelenmesi neticesinde meydana gelecek çalışmalar ile bu ülkede görev yapan İsveçli subayların sayısı, vazifelerinin muhteviyatı ve görev sahaları konusunda çok daha net ve sağlıklı bilgilerin elde edilebilmesi imkân dahilindedir.

KAYNAKLAR

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)¹⁰⁵

Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye, 2. Şube Belgeleri (DH. EUM. 2. ŞB.)

Dahiliye Nezareti, Siyasî Kısım Belgeleri (DH. SYS.)

Hariciye Nezareti Siyasî Kısım (HR. SYS.)

Kaynak Eserler, Araştırma ve İncelemeler

ABRAHAMIAN, Ervand; “The Causes of the Constitutional Revolution in Iran”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol., 10, No., 3, (August 1979), s. 381- 414.

BOLAT, Gökhan; “Russia’s Attitude Towards The Iranian Constitutional Revolution and Its Support of Counter-Constitutionalism”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, Vol., 6, Issue 4, (April 2013), s. 179-189.

_____ ; “Muhammed Ali Şah Döneminde İran’ın Siyasi Durumu (1907- 1909)”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl 8, S. 16, (Nisan 2016), s. 327-350.

Cemal Said Bey İran Mektupları, Yay., Hz., A. Ergun Çınar, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014.

CRONIN, Stephanie; “İran Milliyetçiliği ve Devlet Jandarması”, **İran ve I. Dünya Savaşı Büyük Güçlerin Savaş Alanı**, Edit., Touraj Atabaki, Çev., Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 45-69.

DİLEK, Kaan; “İran’da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri”, **Akademik Orta Doğu**, C. 2, S. 1, (2007), s. 49-68.

İran ve İsveçli Subaylar, Yay. Hz., Evren Küçük, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2019.

KARADENİZ, Yılmaz; **Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925)**, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.

_____ ; “II. Meşrutiyet’in Ön Denemesi: İran Meşrutiyet Hareketi ve Sebepleri (1906)”, **Bilig**, S. 47, (Güz 2008), s. 193-214.

¹⁰⁵Arşiv belgelerinin numaraları metin içerisinde verilmiştir.

- _____ ; “İran Meşrutiyet Hareketi Sırasında Zstanbul’daki İranlıların Siyasi Faaliyetleri: Encümen-i Saadet (1906-1909)”, **SBArD**, S. 14, (Eylül 2009), s. 1-12.
- KILIÇ, Selda; “İran’da İlk Anayasal Hareket “1906 Meşrutiyeti””, **A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. XX, S. 32, (Ankara 2002), s. 143-161.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi; “Muhammed Ali Şah (1872-1925)”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 30, (2005), s. 502-503.
- SARIKÇIOĞLU, Melike; “İran’da Nasereddin Şah ve Muzaffereddin Şah Dönemi’nde (1848-1907) İngiltere Fransa ve Rusya’ya Verilen İmtiyazlar”, **History Studies International Journal of History**, Vol., 5, Issue., 2, (March 2013), s. 397-410.
- SLUGLETT, Peter; “The Waning of Empires: The British, the Ottomans and the Russians in the Caucasus and North Iran, 1917-1921”, **Middle East Critique**, 23:2, (2014), s. 189-208.
- SONAT, Ramazan; “İngiliz Arşiv Belgelerine Göre XX. Yüzyılın Başında Rusya’nın İran’a Yönelik Stratejileri ve Faaliyetleri”, **History Studies International Journal of History**, Vol., 10, Issue., 2, (March 2018), s. 141-159.
- SOOFİZADEH, Abdolvahid; **Kaçar Döneminde İran-Osmanlı İlişkileri**, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2014.
- SÜMER, Faruk; “Kaçarlar”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 24, (2001), s. 51-53.

İnteraktif Kaynaklar

<http://stokholm.be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory> Erişim Tarihi: 18.10.2019

<http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/3553279.stm> Erişim Tarihi: 18.10.2019

EKLER:

LEGATION DE TURQUIE
à STOCKHOLM.

archive au N° 2454-134.

Afttbl. 18 Nov. 91

De svenska officerarna till Persien.

De sju nya utsedda.

Kapten P. G. Glimstedt. Kapten I. Folke. Ryttmästare S. V. Siefert

Löjtnanten greve E. A. Lewenhaupt. Löjtn. Mendel Borell. Intendent A. R. Nicolin. Löjtnant J. E. Norén-Brandel.

Följande officerare och intendenter-ke, löjtnanten vid Gottlands infanteri- regementet M. Borell, löjtnanten vid tjänstemän skola, enligt af regeringen Skånska linie-regementet greve E. A. nu fattadt beslut, ställas till persiska Lewenhaupt, ryttmästaren vid Skån- regeringens förfogande för omorganisa- ska dragonregementet S. V. Siefert tion af landets gendarmverisående: samt intendenten vid Intendenturkå- Kaptenen vid Göta lifgarde P. G. ren A. R. Nicolin.
Glimstedt, löjtnanten vid Hjälpings De utsedda porträtt återgifvas här regementet J. E. Norén-Brandel, kap- ofvan.
taten vid Värmlands regemente I. Fol- Samtliga äro, jämlikt persiska rego- ringens Snekan, officerare, resp. inten- dent, i aktiv tjänst. De ha af veder- börande armöfvervaltnings- och likställ- da chefer visorderats såsom väl lämpade för lifgarvaranda uppdrag och till dess erhållande af dem förordade.
Utöfver detta antal kommer tillä vi- dare icke någon militärpersonal att utsändas till Persien.

HR.SYS 698/3

9

HR.SYS.00698

Ek 1: İran'a Gonderilen İsvaçli Subaylardan Bir Kesit
(BOA. HR. SYS., 698/3)

LEGATION DE TURQUIE

à STOCKHOLM.

روزنامه اخبار بلژیک ۲۹/۶/۱۵

Aftonbladet du 29 Juin 1915

29/6/15 Afttbl.

**Two hemkomna Perser-
svenskar.**

De två sista av de Persersvenskar vi i sommar kunna vänta hem, anlände hit på måndagen, nämligen major Gustaf Hjalmar Pravitz och medicine doktor Hjalmar Karlström. De hade haft en angenäm hemresa genom Ryssland, där de blivit synnerligen förekommande mottagna.

Major Pravitz kommanderade ett regemente på 2,500 man, av vilka 1,000 voro turkar. Dessa turkar berömde han som de präktigaste soldater man kunde önska sig, tappra och dugliga i alla hänseenden.

Det hade alltså icke varit hans folk, som berett honom de svårigheter han haft att kämpa mot, utan de mycket invecklade politiska intrigerna i Persien. Major Pravitz hyete den åsikten, att Persien kommer att allt fortfarande förhålla sig neutralt. Afghanistan däremot lär vara mycket krigiskt sinnat och ha en väl beväpnad armé på cirka 700,000 man uppsatt.

HR.SYS 698/3

22

HR.SYS.00698

Ek 2: İsveç'e Geri Dönen Binbaşı Gustaf Hjalmar Pravitz ve Tıp Doktoru Hjalmar Karlström Hakkında Çıkan Bir Haber

(BOA. HR. SYS., 698/3)

22. BÖLÜM

FETİHTEN-BATININ ÜSTÜNLÜĞÜNE DEVLET YÖNETİMİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Turan AKKOYUN*

GİRİŞ

Türkler, tarih boyunca devam ede gelen süreçte köklü bir devlet geleneği geliştirmişlerdir. Tarihin hiçbir döneminde devletsiz kalmaması, bağımsızlığa düşkünlüğü, devlet kurmada gösterdiği itina, takdire şayan olmuştur. Böylesine köklü bir geleneğin içinde kesintisiz tahtta kalan en uzun ömürlü hanedan olarak yerini alan, çok geniş bir coğrafya ile farklı unsurları bir arada, huzur ve güven içinde tutmasıyla dikkat çeken Osmanlı Devleti'nin özellikle İstanbul'un fethinden takriben iki yüz elli yıl kadarki dönemi, öncesi ile sonrasından ayrı karakteristik hususiyetler ortaya koymaktadır. Hadiseleri birbirinden ayırmak kolay olamayacağı için, 1683 II. Viyana Bozgununa ya da *1718 Pasarofça Antlaşması*'na kadar götürmek mümkündür.

Araştırmanın zaman dilimi 1453-1718 yıllarını kapsamaktadır. Bu dönemin tamamında tek bir devlet yönetim sistemi olmamakla birlikte, Türk devlet geleneği içinde bu dönem mühim bir yer işgal etmektedir.

İstanbul'un fethi gibi yüzyıllardır Türk-İslam devletlerinin rüyalarını süsleyen (YUSUF BEHÇET 1923: 139) bir hedef yolunda ilerleyen II. Sultan Mehmet, teknik hazırlıklarını tamamladıktan sonra böyle bir muhasarada muhtemel Haçlı desteğinin önünü kesmek için sınır boylarına akıncı birlikleri sevk etmişti. Fetihten sonra (SCHLUMBERGER 2005) da payitaht Edirne'den İstanbul'a nakledilmiş, sistemli fetih ve ticaret politikalarıyla Doğu Roma'nın yeniden tesisi imkansız hale getirilmiştir. Napolyon'un ifadesiyle "İstanbul, dünya imparatorluğu demektir." (KURAN 1994: 30) Dünya egemenliğini bir ideale ve Hunlar ile realiteye (TURAN, 2000: 83-85) dönüştürerek Ortaçağ'ın sonuna ulaşan topluluk, fetihten sonra, İstanbul'u gerçek anlamda yeniden "bir dünya başkenti" (ORTAYLI 2008: 17-20) haline getirmiştir.

* Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, takkoyun@aku.edu.tr ; turan.akkoyun@hotmail.com

OSMANLI TARZI

Fetihler ne kadar büyük olursa olsun yönetimde dinamik kalmak esastır. Hükümdarın görevi hem kendisini, hem devletini, hem de toplumunu dinamik tutmaktır. Bunu da hukukla, kanunla, adaletle sağlama durumundadır. "Fatih Mehmet kendi şahsında Osmanlı Padişahı tipini yaratmış olan ilk padişahdır. Türk devlet telakkisi Osmanlılara Selçuklular ve Moğollar vasıtasıyla olduğu kadar Uc'larda hakim Türkmen çevresi yolu ile de intikal etmiş olmalıdır." (İNALCIK 1958: 68)

Fatih Sultan Mehmet tarafından 1460 yılında yaptırılan Topkapı Sarayı 400 yıl kadar "Osmanlı Sultanlarının ikametgahı" olmuştur. "Bir baba ocağı ve 'Mukaddes Emanetleri' barındırmasından dolayı saray, protokolünü muhafaza etmiştir." (ORTAYLI 2008: 13) "Harem, genç kızların şüphesiz ki hepsi padişaha iş ve tecviz edilmiş değildir. Diğer yönetici kumandan sınıfları da buradan evlenirlerdi. Mesela İstanbul ve Bursa gibi şehirlerin hemen her mahallesinde saraydan çıkıp, o yörenin belli başlı bir efendisiyle evlenen bir hanım bulunurdu. Sarayın etiketi böyle yayılırdı." (ORTAYLI 2008: 14)

Üzerinde hala tereddütler bulunan Fatih Sultan Mehmet'in 1482'deki vefatından sonra tahta çıkan II. Sultan Beyazıt zamanı da askerî olmaktan çok, siyasi ve toplumsal olaylarla geçmiştir. Kardeşi Şehzade Cem ile giriştiği taht mücadelesini devşirmelerin desteği ile lehine çevirse de hem kendisi, hem de halefleri, önce Rodos Şövalyelerine, daha sonra da Papa'ya sığınan Osmanlı Şehzadesi ile çocuklarının durumuyla politikalarını belirlemişlerdir. Toplumda "Sultan" olarak karşılık bulan Şehzade Cem Taşeli üzerinden Rodos'a sığınmış, kendi kendini hapsedmiştir. Şövalyeler önce padişah ile anlaşmışlar, ardından da onu Papa'ya satmışlardı. Fransa Kralı İtalya'ya sefer düzenleyerek onu ülkesine götürdü. Osmanlı üzerine planladığı Haçlı Seferinde ondan yararlanmayı düşünüyordu. Şehzadenin fırtınalı yaşamı uzun sürmedi. 24 Şubat 1495 tarihinde öldü. Şehzadeyi kim ele geçirdiyse lüzumundan fazla imtiyaz elde etti ki, Venediklilerin yaptığı anlaşma da bunlardan sadece birisi idi. (TANSEL 1966: 1)

Hanedanın devamı yanında kendi ismi ve neslinin sürmesine binaen her Osmanlı Şehzadesinin dünyaya gelişi, ülkede büyük bir sevinçle kutlanmıştır. (EROĞLU 2004: 75-76) Yetişme çağlarında genel eğitimlerinin yanında askerî, siyasi, idarî hususlarda da XVII. yüzyılın başlarına kadar büyük bir törenle münasip görülen sancaklara gönderilmişlerdir. (EROĞLU 2004: 103)

Gelişen Osmanlı-İran, Osmanlı-Memlûk, Osmanlı-Venedik ilişkileri sürtüşmelerle geçse de kalıcı sonuçlar elde edilecek büyük savaşlara dönüşmemiştir. Giderek denizlere yönelen devlet, "sahada yetişen" denizcileri bünyesine dahil ettiği bu zamanda, donanmasını daha da güçlendirmiştir.

Gerek iç, gerekse dış olaylarda Osmanlı aleyhine hareket eden Karamanoğulları tamamen ortadan kaldırılmıştır. Anadolu Türk Siyasi Birliği'nin sağlanması yönündeki önemli engellerden biri daha aşılmıştır. İran'da iktidarı ele geçiren Safeviler, tarihin her döneminde olduğu gibi Anadolu ile sıcak temasa geçmişler, mezhep ayrışımını tetiklemişlerdir. Sonraki dönemlerdeki ayrı yürüyüşlerin tohumlarını ekmişlerdir.

Anadolu'da ve Rumeli'de sürekli genişleyen, nüfusunun önemli bir kısmı Hıristiyan olan Osmanlı Devleti bünyesini, gücü, otoritesi herkes tarafından kabul edilen bir meşruiyetle yenilemiştir. Böylelikle "Pax Ottomana" denilen sistemin temelleri de oluşmuştur. (ORTAYLI 2004)

Kroniklerde "kanun üzre" (ÂŞIK PAŞAZADE 2003: 575, 579) yürüyen bir devlet yönetiminin şekillenmesi dikkat çekicidir. Fatih devrinde, o zamana kadar uygulanan örfi kanunlar derlenmiştir. (ÖZCAN 2003: 60) Kanuni Sultan Süleyman devrinden itibaren toplumsal bozuklukların giderilmesi için fermanlar ve emirler yayınlamışlardır. İhtişamın zirvesine ulaştıkları noktada toplumsal problemlerin başladığı görülür. Şehzadelerin mücadelesinde geçmişten benzeşimler bulunsa da farklılıklar da dikkati çekmektedir.

İslam hukukunu temel (AYDIN 1995: 87) alan, zamanla kendine özgü (ÖZBİLGİN 1985: 89-90) bir hukuk oluşturan Osmanlılar "devlet otoritesini temsil edenlerin, reayaya karşı bu otoriteyi kötüye kullanmalarını, kanun, hak ve adalete aykırı tutumlarını olağanüstü tedbirlerle yasaklayan" beyannameler mahiyetindeki *Adaletname*'leri "hilaf-ı şer kanun ve muğayir-i emr-i hümayun ibda' olunan bid'atleri bi'l-Külliye ref' edip vilayetin emn u amanına ve re'aya ve berayanın itmi namına" (İNALCIK 1967: 49) hazırlamıştır.

Sınırları belirgin bir devlet geleneğiyle katı bir şekilde bağlı Osmanlı Devleti, teşekkülünden itibaren özellikle yönetim alanında tekamüle açık, gayet esnek bir anlayışı benimsemiştir. Muhtemelen Yükselme Döneminde önemli bir katkı sağlamıştır. (QUATAERT 2000: 47-48) Ortaçağı kapatıp Yeni Çağı açan Fatih Sultan Mehmet gibi bir hükümdarın defterdarlığını üstlenecek kadar güvenini kazanan,

sonrasında II. Sultan Beyazıt devrinde de itibarını muhafaza etmeye muvaffak olan Tursun Bey kaleme aldığı *Tarih-i Ebu'l-Feth* eserinin mukaddimesinde saltanatı ele alırken "her insanı kendi kabiliyetine göre mevkiinde hakkına razı tutmak ve başkasının hukukuna saldırmaktan men etmek zarureti bir padişahın vücudunu zaruri kılar. Padişah olmazsa insanlar mahvolur, nizam kalmaz. Bu sebeple padişaha mutlak itaat lazımdır. *Kur'an* da bunu emreder. Padişah istediği gibi yüksektekileri alçaltır, aşağıdakileri yükseltir. Allah'ın zatına mahsus bu sıfat onda tezahür eder. Padişah zahiren kendi ihtirasını tatmin için hazine ve asker toplar, fakat asıl maksat iyi bir siyasetle bu hazineyi yerli yerine harcamak ve asker sayesinde düzeni korumak İslâm dinini müdafaa etmektir. Bu tutum ahrette kendi saadeti için şarttır." Osmanlı Padişahı artık "Padişah-ı İslâm" (TURSUNBEY 1977: 52) olarak anılmaktadır.

Fatih Sultan Mehmet'in Vezir-i azamlarından Mahmut Paşa'ya göre "Hükümdar, saltanata şükrederek insanlara adl göstermeli, hizmet edenlerin hakkını bilmeli, memleketin genişliğine bakarak raiyetin emlakine tema etmemeli, zulme uğramışlara adaletle yetişmeli, reayanın evlerine asker yerleştirmekten mümkün mertebe kaçınmalıdır." Yükselme Döneminin başladığı Fatih zamanında her ferdin kabiliyetine göre yer bulması için gerekli müessesese, "devlet" (İNALCIK 1990: 30) kabul edilmiştir.

Yavuz Sultan Selim tahta geçtikten bir müddet sonra Manisa'da bulunan Sancakbeyi Şehzade Süleyman'a gayet açık ve halk diliyle yazılmış *Siyasetname* türünde küçük bir defter göndermiş ve şu hususlara dikkat çekmiştir: (KARAL 1942: 37-40)

- Zina
- Katl, cinayet
- Hırsızlık
- Yankesicilik
- Şehirlerde ve köylerdeki kundakçılık

Osmanlı devlet yönetiminin siyasi lideri konumundaki sultan kadar, büyük alimlerin ve onların vasıfları da etkili olmuştur. Devlet mekanizması kadar ulemanın yapısını da dikkatle şekillendirmiş, onların mevcudiyetini hanedan için hayatî kabul etmişlerdir. Ulemanın desteği, teminatı olmadığı takdirde hukukî eylemlerinin eksik kalacağı yönünde bir kanaat oluştuğu gibi meşruiyetinin de tehlikede olduğunu düşünmüşlerdir. Temel felsefesinin İslâm olduğunu ortaya

koymuşlardır. (ZİLFİ 2008: 6) Ulemanın kendini ispatlayabileceği kurumların başında, medreseler gelmekteydi.

Ortaya çıkıştan itibaren medreselere gereken önemi veren Osmanlılar, Fatih Sultan Mehmet tarafından İstanbul'da tesis edilen Sahn-ı Seman Medreseleri'yle İslâm aleminin en üst eğitim kurumlarının sahibi oldular. (İPŞİRLİ 1994) Eğitim kurumları, vakıflarla desteklenmiştir. Alt düzeyde de Konya, Malatya, Kayseri, Sivas, Bursa gibi köklü kültür merkezlerinde medreseler açılmış olmasına karşın, devlet yönetiminde olduğu gibi eğitim alanında da merkeziyetçi davranmış, İstanbul'a ağırlık vermiştir.

İşleyişte dinî teşkilat devlet yönetimine bağlı olmasına karşın, ulemanın devletin bütün kademelerine büyük bir etki yaptığı net olarak görülmektedir. Böyle olmakla beraber tam olarak teokratik bir devlet anlayışının uygulandığını söylemek hayli güçtür. Zira Osmanlı devlet anlayışıyla bütün çağların anlayışının ve bilim disiplinlerinin teorilerini zorlamaktadır. Ortada taht dışında bulunan her makama ulaşma hususunda bir "Osmanlı tarzı"nın (ÖZDEMİR 2006: 16-17) bulunduğu aşikardır.

Kuruluş döneminde olduğu gibi Fatih Sultan Mehmet ile başlayan Yükselme Döneminde de dinî eğitim ve kültür düzeyinin daha da ilerleyebilmesi için hükümdarlar hem çaba, hem de vakit harcamışlardır. Fatih devrinde matematik bilmeyenin kadı olma şansı yoktu. Giderek bu zorunluluk ortadan kalktı. Matematik, astronomi, felsefe giderek önemini yitirirken tefsir, kelim gibi ilimler boşluğu doldurdular. Bu durum din eğitimindeki bozulmanın birinci nedeni olarak görülmektedir. (UZUNÇARŞILI 1988: 67)

Merkezi otoriteyi güçlendirmelerinin bir işareti olsa gerek büyük alimleri ve mektepleri payitahtta toplama politikası izlemişlerdir. Çok geçmeden bunun olumsuzlukları da ortaya çıkmış, bilhassa kadılar olmaları gerekenden farklı bir yaşam sürmeye başlamışlardır. (FLEISCHER 1968: 269) Böylelikle ortaya çıkması muhtemelen yanlış uygulamaları engelleme imkanı da ortadan kalkıyordu. İdarî ya da askerî mekanizmanın yanlışlarını düzelterek makamdaki bozulmaları ortadan kaldırmak mümkün olamayacaktı. Giderek Şeyhülislamlık makamı da siyasi ihtiraslar arasına dahil oldu. Her alanda aristokrasinin oluşmasını engellemeye çalışan Osmanlı devlet mekanizması ulema da aynı yönde hareket etmişti. İhtişamında bunun da etkisi bulunmaktadır. Merkezî yönetim ulemaya tanıdığı ayrıcalıklarla onlara hem hiyerarşik, hem de aristokratik bir statü kazandırmakta gecikmedi.

Bu durum duraklama dönemiyle birlikte kesinlik kazandı. Başka bir husus; bu imtiyazların devamı için, devlete bağımlılık da gerekliydi. (ZİLFİ 2008: 246)

Araştırma konusu dönemde padişah ya da sadrazamlar zamanlarına isim vermişlerdir. Fatih Sultan Mehmet, Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman gibi hükümdarlardan başka Sokullu Mehmet Paşa, Köprülü Mehmet Paşa, Köprülü Fazıl Ahmet Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa gibi sadrazamlar zamanlarına isimlerini vermişlerdir. Dönemin hemen başında sadrazamlık makamında bulunan Çandarlı Hayrettin Paşa, bu görevde 22 yıl aralıksız kalmıştır. Yine bahsettiğimiz Fazıl Ahmet Paşa, henüz 26 yaşında iken devlet yönetim mekanizmasının en üstüne gelmiştir. Sadrazam deyiminin karşılığı XVII. yüzyılın ortalarına kadar "Vezir-i Azam" olarak kullanılıyordu. Onların pašaları azil, idam ettirme yetkileri bulunmaktaydı. Osmanlı yönetim sistemi içinde kadıları tayin etme yetkisinin olmasına karşılık, onun kararına uymak zorundaydılar.

Osmanlı Devleti, Yavuz ve Kanuni devrinde de Devlet-i Aliyye'ye dönüştürülerek, cihan devleti haline getirilmiştir. Yaklaşık üç yüz elli yıllık bu dönemde, Osmanlı Devleti çağdaşı olan Avrupa devletleri ile, bazı önemli farklar olsa da hemen hemen benzer şartlar altında bulunuyordu. Her iki tarafta da emeğe dayalı, coğrafi şartlara ve zamana bağlı tarım ekonomisi (tarım, hayvancılık) geçerli idi. İdeolojik olarak Avrupa'da Hıristiyan dini, Osmanlılarda ise İslâm dini hakimdi. Ancak, Avrupa bu dönemde kilisenin, skolastik düşüncenin, feodalitenin baskısı altında kalıplaşmış ve kapalı bir sistem içinde yaşarken, Osmanlı o günün şartlarına ve Avrupa'ya göre yüzü dünyaya dönük ve daha dinamik bir şekilde sahipti.

Fethiye kadar gelişimin "amili" durumundaki üst yöneticiler, Yükselme Döneminin "siyasetine fedâ" (DANIŞMEND 1983: 48) edildi. Vezirlerin ve hatta sadrazamların hemen tamamı devşirme kökeni ile dikkat çekmeye başladı. Bunların arasında üzerinde durulması gereken, psikolojik açıdan izahı da çok kolay olmayan II. Sultan Beyazıt'ın Sadrazamı Mesih Paşa'dır. Zira kendisi Doğu Roma'nın son imparatoru Constantin'in kardeşinin oğludur.

Fatih Sultan Mehmet ile beraber kiliselerin devlet himayesinde teşkilatlanması, etnik değil dinî esas alan "millet" statüsünde şekillenmeye başlamıştır. Ülke sınırları içinde yer alan cemaatlara "millet" denilmeye başlanmıştır. Türk devlet sistemi içinde her devirde olduğu gibi Osmanlılarda da cemaatler topluluk olarak ele alınmış,

kendi yaşam tarzlarına uygun olarak mevcudiyetlerini sürdürmüşlerdir. Sistem içinde "Müslüman Milleti, Rum Milleti, Yahudi Milleti, Ermeni Milleti" esas kabul edilip Müslümanlar "millet-i hakime" olarak adlandırılmışlardır. Millet-i hakime Türkler, Araplar, Arnavutlar, Çerkezler, Abazalar, Çeçenler, Boşnaklar gibi topluluklardan mürekkepti. (ORTAYLI 2002: X-218) Müslümanların sahip olduğu haklar Gayr-i Müslimler için de geçerlidir. Evlenme, mal, mülk edinme gibi. Geneli ilgilendiren hususlarda İslâm hukukunu uygularken aile, miras gibi özel hususlarda kendi inançlarına dayanan hukuku uygulanmasına müsaade etmiştir. Bir akde dayanarak "Zımmi" adını alırlar, sosyal ve ekonomik ilişkilerini sürdürürlerdi. (BOZKURT 1989: 1-8)

Osmanlılar kuruluşundan itibaren Anadolu'da ve Rumeli'de bir çok Türk şehri inşa etmişler, işlerlik kazandırmışlardır. Anadolu'da hareket halinde bulunan Oğuz kütlelerinin mühim bir kısmı da şehir ve köylerde yerleşik yaşama geçmişlerdir. Reayanın sosyo- ekonomik yapısı tarıma, el zanaatlarına dayalı halde yürümektedir.

Başka diyarlarda yetişmesine rağmen, sonradan Osmanlı memleketine dahil olan şahsiyetlerin de devletin işleyişine katkıları bulunmaktadır. XV. Yüzyılın ortalarında Bitlis'te dünyaya gelen Şeyh Hüsameddin'in oğlu İdris, Diyarbakir, Tebriz gibi merkezlerde dinî ve zihnî ilimleri tahsil ettikten sonra Akkoyunlular Devleti'nde resmî görev almış, Şii Safevi Devleti'nin Akkoyunluları ortadan kaldırmasından sonra onların davetini reddedip İstanbul'a gelip Osmanlılara sığınmıştı. Önceleri II. Sultan Beyazıt'ın adamları ile arasındaki soğukluktan dolayı beklediği ilgiyi ve makamları göremeyince kalemine yüklendi. Ancak Şehzade Selim'in padişah babasına başkaldırısının lehine neticelenmesiyle kendisini sultanın danışmanlık makamında bulan İdris, Yavuz'un emriyle doğudaki aşiretlerin beyleriyle temasa geçerek bölgenin savaşız Osmanlı ülkesine katılmasını sağladı. Ömrünün sonlarında payitahtta ilimle iştigal etti. (ÖZCAN 1994: 485-487)

OTORİTE PAYLAŞIMI

XVI. yüzyılın ilk yarısından XVIII. yüzyılın ortalarına kadar süren bir dönem, Osmanlı toplumsal kuruluşunun yükseliş ve duraksamaya başlaması devridir. XVI. yüzyıl boyunca, tarımda hakim toprak düzeni ve mülkiyet biçimi, merkezi otoritenin ekonomik- politik denetimini fiilen ulaştıramadığı taşrada, bir yerel güç olarak sipahinin,

merkezî devlete olan görev ve hizmetleri karşılığı, sınırları ve gelir kaynakları dirlik adı altında belirlenen bir toprak parçası olan tımandır. Üretimin teşkilatlanması, taşrada düzenin sağlanması, askerî hizmetleri düzene konması vb. misyonlar üstlenen sipahi ve bir mülkiyet biçimi toprak düzeni olarak tımar, bakış açısına göre "sömürü sistemi" (YERASİMOS 1977: I- 239) olarak da görülmektedir.

Tımar sistemi özünde bir "otorite paylaşımı" (ORTAYLI 1979: 92) barındırmaktadır. Osmanlılarda Tımar sisteminin uygulandığı eyaletlerde nüfus ve vergi kaynaklarının tespiti için "Tahrir" (EMECEN 1990: 142-156) adı verilen sayımlar yapılırdı. "Tahrir defterleri nüfus yapısı ile ilgili verileri, doğrudan aktaran" (AYDIN, 2016: 200) kaynaklardandır. XV. Yüzyıl başlarında başlayan Tahrirler 20-30 yıl aralıklarla takriben iki yüz yıl gerçekleştirilmiştir. (ACUN 2002: 902)

İşlevi bakımından "Has, Zeamet, Tımar" ismiyle üçe ayrılan Tımar arazisinin "kılıç" adı verilen asla bölünemeyen sistemin başlangıcını temel teşkil eden çekirdek kısmına sonradan eklenen terfi ve ilavelere "terakki" denilir. (ACUN 2002: 903) Tımar sahibinin ölümü sonrasında teamül, erkek evlat tarafından fonksiyonun devamı sağlanmaktadır. Böyle olmakla beraber miras söz konusu edilmemiştir. Tımar sahibi ile köylü arasında dengenin sağlanmasında herkesin hakkının gözetilmesine zemin hazırlanmış kadıya görevler yüklenmiştir. Tımarlı sipahiler tasarruf ettikleri tımarın geliri ile belirlenen sayıda ve nitelikte yetiştirdiği askeriyle seferlere iştirak ederdi.

Dünyadaki değişimler tımar sistemini sarsınca, Osmanlı Düzeni de aksamaya başlayacaktır. İçerideki ve dışarıdaki gelişmeler, kaideye uygun olmayan pek çok reyanın Tımarlı sipahi sınıfına katılmasına sebep olmuştur. 1578-1618 arasındaki kırk yıllık dönemde sayıları daha da artmıştır. Vasıfsız katılımlar her zaman tepkiyle karşılanmıştır. XVI. Yüzyıldaki Şehzade ve Celali hareketlerinde tepkilerin (ACUN 2002: 906) etkisi de dikkate değerdir. 1584 yılında % 100'e ulaşan enflasyon sonucunda kayıplarını köylüden karşılamaya çalışan sipahiler 1596 Haçova Savaşı'na iştirak etmeyince firarî sayılmış, tımarları ellerinden alınmıştır. Uygulama Anadolu'daki sosyal huzursuzluğu daha da artırmıştır. Savaş meydanlarındaki ateşli silahların gelişimi, onları geri plana itmiştir.

Osmanlı Devlet mekanizmasının tesisinden itibaren XVI. yüzyılın sonlarına kadar gayet sistemli bir şekilde işletilen ziraî üretim, ekonomi ve askerî açıdan yararlanan tımar sistemi bahsi geçen

zamanda hızla bozulmaya yüz tutmuş, bütün çabalara rağmen istenilen netice elde edilemeyerek işleme (İPŞİRLİ 1999: I-239) hale dönüşmüştür. Devlet yönetiminin ıslahı konusunda kaleme alınan samimi risalelerde (KOÇİBEY 1972: 32-36) de bu hususa işaret edilmiştir.

Osmanlı Devleti, Yükselme Döneminde diplomasiyi doğrudan kendisi yönlendirmiş, "cihat ve gaza" anlayışı ile İslamî hukuk kurallarına bağlı olarak sürdürmüş, büyümesini fetihler şeklinde gerçekleştirmiştir. Batı'da Ortaçağın sona ermesiyle başlayan süreçte uygulanan devletlerarası hukuk kuralları, Osmanlı ile batılı devletler arasında uygulanamamıştır. Askerî açıdan, o dönemde çok güçlü olduğundan ve her istediğini gerektiğinde savaşarak aldığı için de dönemin diplomasisi sürekli değil "ad hoc diplomasi" (ARI 2004: 37) antlaşma yapma, törenlere katılma, buyrukları bildirme, savaş öncesi kan dökülmeden teslim olmayı önerme vb. şeklinde olmuştur. (UNAT 1987: 15)

Avrupalıların Yükselme Döneminde Osmanlı'ya karşı en büyük kozu II. Beyazıt'a karşı taht mücadelesini kaybederek kendilerine sığınan "Cem Sultan" olmuştur. Hem bu durum, hem de Fetret Dönemindeki mücadeleler kardeş katlini katileştirmiştir. XVI. Yüzyıl sonlarına gelindiğinde "ekberiyyet" (İNALCIK 2012: 120) esası kabul edilerek, Osmanlı Hanedanı'nın en yaşlı erkek üyesinin tahta çıkması benimsenmiştir. 1603-1617 yılları arasında on dört yıl hükümdarlıkta bulunan I. Sultan Ahmet zamanında kabul edilen, kendinden sonrası için uygulanan "ekber ve erşed" (ORTAYLI 2007: 170) ilkesi devleti "adeta gerontokratik bir monarşiye dönüştürmüştür." (ÖNDER 2013: 276) İslâm tarihinde "adını kurucusundan alan tek bir hanedanın benzeri bulunmayacak uzun süre hükümran olması" (EMECEN 2001: 64) başlı başına orijinal bir konudur. Zaman içinde yönetimde anlayışların değişmesi de gayet normaldir.

Fatih Sultan Mehmet "Ebul Feth" olmasına mukabil denizlerdeki en büyük rakibi Venediklilere bir takım imtiyazlar tanımıştır.

Kanuni Sultan Süleyman zamanında Katoliklere karşı Ortodokslar korunduğu gibi, onlar üzerinde Moskoflar ile şiddetli bir mücadelenin içine girilmiştir.

1535 yılında kapitülasyonların verilmesiyle Osmanlı-Fransız siyasi münasebetleri başlamıştır. (AKKOYUN 1984: 24-28) Esas amacı Hıristiyan Birliğini parçalamak iken, duraklama ile beraber amaç Osmanlı kontrolünden çıkmıştır. Çok geçmeden de aleyhe dönmüştür.

"Osmanlı memleketlerinde daimi surette, yahut geçici olarak oturan Hıristiyan devlet tebaasına bahş olunan müsaadeler ve imtiyazları ihtiva eden ve Osmanlı Devleti'nin en şevketli ve kudretli bir zamanda, Babıali'nin rıza ve muvafakatı ile akd olunan muahedelere kapitülasyon denmiştir" (ALİ-MACAR 1330: 10)

Osmanlı yönetimi devletin egemenliğine tehlikeye sokacak en küçük teşebbüse bile izin vermemiştir. (BOZDEMİR 1982: 44-49)

COGRAFYANIN GENİŞLEMESİ ve YÖNETİME DÂHİL OLANLAR

Beylikten itibaren karada büyüme trendi yakalayan Osmanlılar, İstanbul'un fethinden sonra da aynı istikamette yürümüşler, denizlerdeki gelişime de önem vermişlerdir. Denizlerde büyüme politikası yeni rakipler ortaya çıkarmıştır. Varlığını denizcilikteki faaliyetleriyle sürdüren Venedik ve Cenevizliler, Türklerin çetin rakipleri olmuştur.

Fatih Sultan Mehmet ile yepyeni bir döneme erişen Osmanlılar, beylikten miras kalan Rumeli siyasetini sürdürmüşler, Anadolu Türk Siyasi Birliği konusunda kesin sonuca yönelmişlerdir. Her iki hedefte bir "entrika" merkezi olan Doğu Roma'nın ortadan kaldırılmasından sonra Akkoyunlular ve Memluklar ile sıcak temasa geçmişlerdir. Olayların gelişimiyle 1461'de Trabzon, 1467'de Karaman, 1474'de Adana ele geçirilmiştir. Doğu Anadolu'da egemenlik 1473 Otlukbeli Savaşı ile netleşirken, Memluk egemenliğinde Osmanlı nüfuzu giderek artmıştır. Osmanlı Padişahının 1481'de beklenmedik ölümünün muhtemel bir Mısır Seferini engellediği görüşü ağır basmaktadır.

Trabzon'un fethi ile Karadeniz politikası şekillenmiş, ülke güvenliği açısından Kırım-Hazar hattı dikkate alınmıştır. 1475'de Kırım payitahta bağlanmıştır. Sonrasında da Taman, Kuban, Nogan diyarı, Kafkasya'nın Çerkezistan, Çeçenistan, Dağıstan kısımları Osmanlı'ya dahil edilmiştir.

Balkanlar'da da 1460'da Mora, 1463'de Bosna-Hersek, 1479'da Arnavutluk fethedilmiştir. Adriyatik Denizi'nin aşılmasıyla 1480-1481'de Otranto ele geçirilmiş, Balkan politikası süratle bir Akdeniz ve Avrupa siyasetine dönüşmüştür.

II. Beyazıt devrinde Kili, Akkerman, Yaş, Hotin alınmış, Boğdan'a ulaşılmıştır. Dulkadiroğulları ile Memluk ittifakı dolayısıyla Osmanlı-Memluk rekabeti artmış ortaya çıkan Safeviler dengeyi Osmanlı aleyhine bozmuştur. Ayrıca Avrupalıların Ümit Burnu'nu keşfetmesine müteakiben 1503'de Hindistan'a el atan Portekizlilerin Hürmüz'ü alarak Acem Körfezi'ni kapamaları İslâm Dünyası'nı zor durumda bırakmıştır. İlaveten Mekke-Medine'yi istila şaiyaları ve Hz. Muhammed'in kabri konusundaki söylemleri Memlukların deniz gücü talebiyle ittifaka dönüşmüşse de Portekizliler karşısındaki başarısızlık, İslâm Dünyasını yeni bir Haçlı tehdidine açık hale getirmiştir. Bu arada İspanyollar da Kuzey Afrika'yı istilaya ve tehlide başlamışlardır. İstila tehlikesi ve tehdit üzerine Kuzey Afrika'da Cezayirli, Oruç Reisi davet etmişlerdir.

1512 Yılında Yavuz Sultan Selim tahta çıktı. Doğu Anadolu'yu tehdit eden Safeviler üzerine gerçekleştirilen seferde 1514 Çaldıran Savaşı'nın kazanılmasıyla, hem Anadolu Türk Siyasi Birliği temin edilmiş, hem de Şii tehdidi engellenmiştir.

Daha güneye yönelen Yavuz Sultan Selim 1516 Mercidabık, 1517 Ridaniye zaferleriyle Halep, Şam, Filistin, Mısır ve Hicaz'ı elde edince İslâm coğrafyasında köklü bir değişiklik yaşanmaya başladı. Bir yıl gibi kısa bir sürede Cezayir Osmanlı himayesine girdi. Memluk idaresinde bulunan zayıf Abbasi Hilafetine son verilerek Osmanlı Sultanı, aynı zamanda İslâm Halifesi haline geldi.

Araştırma konusunun ele aldığı dönemde Osmanlı sultanları "halifelik" kurumunu etkin bir şekilde değerlendirmedikleri görülmektedir. Kızıldeniz'den Hint Okyanusuna doğru başlatılan hareket sonraki dönemde de sürdürülmüş, 1538'de Irak ele geçirilmiş, Körfez'de Osmanlı himayesi genişlemiştir.

Kanuni Sultan Süleyman Kızıldeniz'de bir donanma oluşturarak, Mısır Kaptanlığı'nı tesis etmiştir. Akdeniz'in şartlarına göre vücuda getirilen donanma Okyanus şartlarında genelde başarısız olsa da girişilen mücadelede Portekizliler bölgeden uzaklaşmak zorunda kalmışlardır.

Kanuni Sultan Süleyman ile Osmanlı Devleti ve yönetimi parlak, çağdaşı ve kültürel miras kalan ifadeyle "muhteşem" (AFYONCU 2011; GARDEL, 2001; LAMB 2019) bir dönem yaşamıştır. Macaristan üzerindeki mücadeleler, Viyana Kuşatması ile Avrupa'da etkili olmuş, devletlerarası rekabet ortamında Fransa'ya yardım edilmiştir. Boğdan, Basarabya ile Kırım arasındaki bölge de fethedilmiştir.

XVI. Yüzyılda güçlenmeye ve istilaya başlayan Rusya'ya karşı 1563'de Don-Volga Kanal Projesi ortaya atılmış 1568-1569'da kanal açılmaya çalışılmışsa da başarılı olunamamıştır. 1569 Astrahan Seferi de başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sonrasında kesintiye uğrayan Kuzey Afrika'nın Akdeniz şerisinde Trablusgarb, Tunus, Cezayir'in tamamı elde edilirken, Fas üzerinde İspanyollar ile mücadeleye girişilmiştir.

İstanbul'un fethi ile beraber başlayan denizlerdeki güçlenme bilhassa Kanuni ile daha da hızlanmıştır. 1522'de Rodos, 1560'de Sakız, sonrasında 1571'de Kıbrıs, 1669'da da 24 yıllık ısrarlı bir gayret sonrasında Girit adaları fethedilmiştir.

Türkçe, Almanca ve Macarca kaleme alınan 1606 Zitvatorok Antlaşması stratejik değeri bulunan yerleri kapsayan maddeleri yanında, Avrupa'nın kralları Sadrazama denk sayılma yerine Padişaha eşit statü kazandılar. Uluslararası hukuk açısından son derece önemli olan bir üstünlük Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmıştır. Buna rağmen "Zitvatorok ile ilgili çağdaş kaynakların ilgisiz tavırları, onların bunu daha önceki antlaşmalara benzemediğinin farkında bulunmadıkları şeklinde yorumlanmamalıdır. Burada ustalıklı bir gözden kaçırma ve önemsizleştirme söz konusudur. Çünkü ne de olsa dönemin tarihçileri ve aydın kesiminin zihin dünyasında hâlâ Osmanlı devasa gücünün görüntüsü sürmektedir ve bu telafi edilebilir bir durumdur." (EMECEN 2007: 97)

Osmanlı Devleti'nin ihtişamlı döneminde XVI. yüzyılda İstanbul'da başta Avrupalı tüccarlar olmak üzere yabancı devlet adamlarının eşleri ve kızları kendisini göstermektedir. Batı kadınların ve batıdan etkilenen yerli Gayr-ı Müslim kadınlar payitahtta bir kadın modasının ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Batı modası etkisini göstermeye başlamış olmalı ki Türk kadınları için, onların bilhassa kıyafet konusunda taklit edilmemesi hususunda fermanlar çıkarılmıştır. Fermanların mahiyeti sonraki dönemlerde ağırlaşmıştır. (AHMET REFİK 1987: 60)

Osmanlı şehirlerinde yaşayan kadınların ekonomik yaşama ticaret alanına dahil olmasında bir engel çıkarılmamıştır. Zira mal, mülk sahibi olabilmekteydiler. Sahibi olduğu mülkünü de dilediği gibi değerlendirip satabilmekteydiler. Kendi izni olmadan babası, eşi ya da oğlu mülkünü satarsa işlem iptal edilmektedir. (JENNINGS 1975: 65) İçlerinde tüccarlık yapanlar da mevcuttur. Kanuni Sultan Süleyman

zamanında amaşırhane işletip, köle ticareti yapabilmekte, borç para verip alabilmektedirler. (FARUQHİ 2003: 22) Kadınların ticarî faaliyetlerde kefillikleri de söz konusu olabilmektedir. (ABACI 2001: 148)

Zengin yani varlıklı olmayan kadın ticaret yapmada maddi birikimi olmadığından zanaata yönelmektedir. Tekstil ürünleri imalatı ile zirai faaliyetlere dahil olurlar. İpekçilik hususunda oldukça ileri olan Bursa şehrinde iplik eğirme tezgahlarının hemen hemen yarısı kadınlar tarafından işletilmektedir. Böyle olmakla beraber loncaya dahil olamamışlar, babaları vasıtasıyla kendilerine intikal eden lonca hisselerini satmak veya devretmek zorunda kalmışlardır. (GERBER 1980: 237)

Kadınlar da ihtiyaç duyduklarında mahkemeye müracaat edebilirlerdi. Őikayetleri, hakları, ithamlar karşısında kendilerini müdafaa etmek üzere mahkeme her zaman kendilerine açıktı. (JENNINGS 1975: 61) Kadınlar arasında annenin Türk töresinden kaynaklanan çok ayrı bir yeri bulunmaktaydı. Osmanlının Yükselme Döneminde her anneye mutlaka aynı şekilde ayrıcalıklı bir yer verilmiştir. Ekonomik açıdan üst düzeyde olan kadınlar güçlerini hayır kurumlarında vakıf tesis etmede ortaya koymuşlardır.

Yerleşim yerleri yeniden oluşabilmekte ya da yer değiştirmektedir. Öteden beri toplumlar suya yakın yerleşim birimlerini tercih etmektedirler. Bir örnek olarak Fatih devrinde Eskişehir'in 7 km güneybatısında, Porsuk Çayının kenarındaki Karacaşehir Köyü eski yeri terk edilerek, aşağıya taşınmış ve yeniden yapılanmıştır. (DOĞRU 2000-2001: 121)

Kendinden önceki İslâm devletlerinde örnekleri görüldüğü gibi Osmanlı Devleti'nin başlangıcından itibaren kendi parasını basma geleneği hakim olmuştur. Fatih Sultan Mehmet'in çok kısa süren ilk saltanatında bile adına para basılmıştı. İkinci kez hükümdar olduktan hemen sonra ve 1460/1461, 1470/1471, 1475/1476, 1471 yıllarında da yine gümüş sikke bastırmış, her defasında "tağşış" denilen bir uygulamaya gitmiştir.

Osmanlılar devletin gelirini artırabilmek, reayadan en üst verimi alabilmek için oldukça sistemli ve farklı uygulamaları denemiştir. Bilhassa Balkanlarda fethedilen yerlerin "şenlendirilmesi" amacıyla ilerlenen yolda köyler kurarak Hıristiyan unsurların arasına yerleştirilen Müslüman Türkler ile bir Türk yurdu elde edilmiştir. Devletin ömrünün uzaması mümkün olmuştur. (BARKAN 1953: 57-58) Bir taraftan

devletin Anadolu coğrafyasında problem çıkarması muhtemel kütlesi "sürgün" politikasıyla kalıcılığın unsuru haline gelmiştir. (İNALCIK 1995: 465-466) Yörelere elde edilmesindeki manevi önderler ile de hiçbir zaman bağlantı kesilmemiştir. Mohaç Savaşına giderken "... Ol uçda bazar-ı kar-zar tagilub savaş kumaşına revaç kalmayub, meta-ı cihad-ı kesad bulıcak, cevahir-i zevahir-i ganayim ü seveyime ragıb olub, sevâb-ı cemil ü ecr-i cezil-i cihada talib olanlar deryay-ı gazaya talib Sinob'dan, Samsun'da gemilerle Rumili canibine geçdiler. Dobruca Kırı dedikleri yerde sahib-i serir-i velayet tac-dar-ı iklim-i keramet Saru Saltuk Sultanın ki havarik-i adat-ı kahire ve bevarik-i keramet-i bahireyle zahir olan emir-suret, fakir-siret azizlendendi..." (KEMALPAŞAZADE 1996: 281)

Diğer yandan Hıristiyanların mezhepsel çatışmaları Osmanlı devlet yönetiminin gündeminde ve önceliğinde olmuştur. Avusturyalıların, Macar Protestanlarını Katolik Kilisesine girmelerini zorlamalarıyla 1669-1670 yılındaki görüşmede Macarların ret etmeleri üzerine Kral ve prensleri öldürüldü. Macar Kralı'nın oğlu Tökeli Emre hükümetini kurtarmak için Osmanlılara müracaat etti. (UZUNÇARŞILI 1998: III-435) Osmanlı-Avusturya hududunda sıcak temaslar oldu. Türkler bir kısım kaleleri Avusturyalılardan aldılar. Ordu çekilince karşı saldırıya geçen Avusturyalılar kaleleri geri aldılar. Bunun üzerine Tökeli Emre ile Budin Serdarlığına atanan Uzun İbrahim Paşa Avusturya üzerine gönderildi. (UZUNÇARŞILI 1998: III-436) Elde edilen başarı üzerine Osmanlı Devleti'ne vergi vermek şartıyla Tökeli Emre kral yapıldı. Avusturyalılar *1664 Vasvar Barışı*'nın süresinin uzatılmasını istediler. Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa barışın süresinin uzatılması yerine savaşı tercih edip, padişahın da bu yönde onay almayı başardı. Böylece II. Viyana Seferi başlamış oldu.

Yavuz Sultan Selim ile beraber sınırların katlanarak genişlemesi ile iktisadî ve ticarî politikaların da değiştiği görülmektedir. Değişiklikte ecnebi tüccarlar daha da öne çıkmışlardır. Ülkede bulunmayan ya da teminde zorluklarla karşılaşılacak ürünleri getiren tüccarlara kolaylıklar sağlanmış, imtiyazlar verilmiştir. Bazı istisnalar hariç ihracata izin verilmemiştir. Bu durumun "sermaye birikimini engellediği" (PAMUK 2005: 74) kabul edilmektedir. (İNALCIK-QUATAERT 2004: 47-53) Bu durum Avrupa'daki ekonomik gelişmeler ile ters orantılıdır. Uluslararası satıştan birikmeyen sermayenin iktisadî sınırlarda yeni arayışların ortaya çıkmasına mani

olduğu da düşünülebilir. İmtiyaz elde eden ecnebi tüccarlar ise sadece Osmanlı ülkesinde değil, kendi ülkelerinde de üstünlük elde etmişlerdir.

Kanuni Sultan Süleyman iktidarının sonlarından itibaren layiha niteliğinde kaleme alınan risale ve siyasetnamelerin arttığı görülmektedir. Lütfi Paşa'nın (İPŞİRLİ 1994: 234-236) *Asafname* isimli risalesi önceki siyasetname geleneğinden ayrılışı simgelemektedir. Kendinden sonraki sadrazamlara hitaben onlardan "dua" istediğiyle sözü uzatmadan özlü bir şekilde yazmıştır. Osmanlı Siyasetnamelerindeki ağırlığı *Asafname*'yi öncekilerden ayırmaktadır. İslahatlara geçişin zorunluluğunu ortaya koymaktadır.

XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu'daki nüfus artış göstermiştir. Braduel'in bu yüzyılda Akdeniz çevresindeki nüfus artışına dair tespitleri de bulunmaktadır. Böyle bir artış işsizlik mevzusunu da gündeme getirmiştir. (İNALCIK 2002: 285-286; AKDAĞ 1995a: 316) Tahıl üretiminin azlığı Anadolu köylüsü üzerinde etkili olmuştur. İşsiz ve topraksız kalan köylünün yurdunu terk ederek kentlere yönelmesi, kentlerin onların taleplerini karşılayamaması gençlerin medreseleri zorlamalarına sebep olmuştur. Böylelikle üretim tüketim dengesinde bozulma meydana gelmiştir. Bu durum Celali isyanlarını körüklerken, Anadolu'daki toplumsal dengenin kökten bozulmasını hızlandırmıştır. "Köylülerin tarımı bırakıp başka işlerle meşgul olmaya başlaması, yerlerini terk etmesi; buna paralel olarak da topyekûn bir kriz yaşanmasında toprak ve öküz fiyatlarındaki artışın rolü vardır. Bu da klasik çift-hane sisteminin çözülmesi ve buna dayalı toplumsal dengelerin bozulmasını beraberinde getirmiştir." (KOÇ 2012: 147)

XVII. Yüzyılda veraset sisteminde meydana gelen gelişmeler "muhteşem günlere" hayalini ıslahatçılara devretti. Hanedanın kadın üyeleri zengin vakıflar, ihtişamlı binalar, boğazdaki saraylarla gündeme gelmeye başladılar.(ARTAN 1992: 10-19)

Padişahların bilinçli-bilinçsiz ya da zaruretten dolayı konumlarında meydana gelen değişiklik daha önceki güçlerini azaltmıştır. Azalan gücün bir kısmı Sadrazamlık başta olmak üzere diğer makamlara bir kısmı da hanım sultanlara geçmiştir. Güç dengesinin kayması, devlet yönetimindeki işleyiş ile ahengi de değiştirecektir.

Zayıf padişah, zayıf hanedan anlamına gelmemiştir. Yükselme Dönemindeki hanedanın gücü sonraki devirlerde de aynen kabul

görmüştür. Konuya devlet yönetimi açısından yaklaşıldığında bunun dikkate alınarak değerlendirme yapılması kaçınılmazdır.

SONUÇ

Kesintisiz en uzun süre hüküm süren hanedan olarak tarihte yerini alan, çok geniş bir coğrafya yanında farklı unsurları bir arada, huzur ve güven içinde tutabilen Osmanlı Devleti'nin büyük fethi takip eden iki yüz elli yıl kadar ki dönemi, öncesi ve sonrasında farklılık göstermektedir. Araştırma döneminde tek bir devlet yönetim sistemi bulunmamaktadır.

Fethin akabinde payitaht Edirne'den İstanbul'a nakledilmiş, sistemli fetih, iskan ve ticaret politikalarıyla Doğu Roma'nın bir kere daha tesisi imkansız hale getirilmiştir. İstanbul, yeni kimliği ile gerçek anlamda yeniden "Bir Dünya Başkenti" haline dönüşmüştür.

Hükümdarın görevi; hem kendisini, hem devletini, hem de toplumunu dinamik tutmaktır. Yepyeni bir padişah tipini şahsında ilk temsil eden Fatih Sultan Mehmet'tir. 1460'da yaptırılan Topkapı Sarayı 400 yıl kadar "Osmanlı Sultanlarının ikametgahı" olmuştur. "Bir baba ocağı ve Mukaddes Emanetleri barındırmasından dolayı saray, protokolünü muhafaza etmiştir."

II. Sultan Beyazıt zamanı da, siyasi ve toplumsal hadiselerle geçmiştir. Kardeşiyle giriştiği taht mücadelesini devşirmelerin desteğiyle lehine çevirse de hem kendisi, hem de halefleri, önce Rodos Şövalyelerine, daha sonra da Papa'ya sığınan Osmanlı Şehzadesinin ve çocuklarının durumuyla politikalarını belirlemişler, Yükselme Dönemi içinde adeta bir duraklama dönemi yaşamıştır.

Yavuz Sultan Selim, Şii tehlikesini engellemiş, devlet politikasının merkezini Doğu ve İslâm Dünyasına kaydırmıştır. Mütevazı yaşam tarzıyla dikkat çeken Sultan, malî açıdan devleti, Osmanlı tarihinin en üst konumuna getirmiştir. Ayrıca Oğuz Türkleri bir kere daha İslâm Aleminin siyasi liderliğine geçmişlerdir.

Anadolu'da ve Rumeli'de sürekli genişleyen, nüfusunun önemli bir kısmı Hristiyan olan Osmanlı Devleti bünyesini, gücü, otoritesi herkes tarafından kabul edilen bir meşruiyetle yenilemiştir. Böylelikle "Pax Ottomana" denilen sistemin temelleri de oluşmuştur.

Kanuni Sultan Süleyman devrinden itibaren toplumsal bozuklukların giderilmesi için fermanlar ve emirler yayınlamışlardır. İhtişamın zirvesine ulaştıkları noktada toplumsal problemlerin başladığı görülmüştür.

Bu dönemde padişah ya da vezir-i azamlar zamanlarına isim vermişlerdir. Fatih Sultan Mehmet, Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman gibi hükümdarlardan başka Sokullu Mehmet Paşa, Köprülü Mehmet Paşa, Köprülü Fazıl Ahmet Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa gibi sadrazamlar zamanlarına isimlerini vermişlerdir. Sadrazamların paşaları azil, idam ettirme yetkileri bulunmaktaydı. Yükselme Dönemiyle beraber vezirlerin ve hatta vezir-i azamların hemen tamamı devşirme kökenliydi.

Osmanlı Devlet mekanizmasının tesisinden itibaren XVI. yüzyılın sonlarına kadar gayet sistemli bir şekilde işletilen ziraî üretim, ekonomi ve askerî açıdan yararlanan tımar sistemi bahsi geçen zamanda hızla bozulmaya yüz tutmuş, bütün çabalara rağmen istenilen netice elde edilemeyerek işlemez hale dönüşmüştür. Devlet yönetiminin ıslahı konusunda kaleme alınan samimi risalelerde de bu hususa işaret edilmiştir.

XVI. Yüzyıl sonlarına gelindiğinde "ekberiyet" esası kabul edilerek, Osmanlı Hanedanının en yaşlı erkek üyesinin tahta çıkması benimsenmiştir. 1603-1617 arasında on dört yıl hükümdarlık yapan I. Sultan Ahmet'in kabul ettiği, kendinden sonrası için uygulanan "ekber ve erşed" ilkesi, devleti "adeta gerontokratik bir monarşiye dönüştürmüştür."

XVII. Yüzyılda veraset sisteminde meydana gelen gelişmeler "muhteşem günlere" hayalini ıslahatçılara devretti. Hanedanın kadın üyeleri zengin vakıflar, ihtişamlı binalar, boğazdaki saraylarla gündeme gelmeye başladılar.

Padişahların bilinçli-bilinçsiz ya da zaruretten dolayı konumlarında meydana gelen değişiklik daha önceki güçlerini azaltmıştır. Azalan gücün bir kısmı Sadrazamlık başta olmak üzere diğer makamlara, bir kısmı da hanım sultanlara geçmiştir. Güç dengesinin kayması devlet yönetimindeki işleyiş ile ahengi de değiştirmiştir. Zayıf padişah, zayıf hanedan anlamına gelmemiştir. Yükselme Dönemindeki hanedanın gücü sonraki devirlerde de aynen kabul görmüştür.

KAYNAKLAR

- ABACI, Nurcan, (2001), *Bursa Şehrinde Osmanlı Hukukunun Uygulanması (XVI. Yüzyıl)*, Başbakanlık Basımevi, Ankara.
- ACUN, Fatma, (2002), "Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Timar Sistemi ve Uygulaması", *Türkler*, IX, Yeni Türkiye Yay., Ankara, ss. 899-908.
- AFYONCU, Erhan (2011), *Muhteşem Süleyman*, Yeditepe Yay., İstanbul.
- AHMET REFİK, (1987), *Onuncu Asr- Hicride Osmanlı Hukukunun Uygulanması (XVII. Yüzyıl)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara.
- AKDAĞ, Mustafa, (1995), *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi (1453-1559)*, II, Cem Yay., İstanbul.
- AKKOYUN, Turan, (1984), "Osmanlı-Fransız Münasebetlerinin Başlangıcı", *Konevi* (Konya), nr. 27, Mayıs Haziran, ss. 24 - 28.
- ALİ Reşat, MACAR İskender, (1330), *Kapitülasyonlar, Tarihi, Menşei, Asılları*, Dersaadet.
- ARI, Bülent (2004), "Early Ottoman Diplomacy: Ad Hoc Period", *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?*, Ed. A. Nuri Yurdusev Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2004, pp. 36-65.
- ARTAN, T. (1992), "Boğaziçi'nin Çehresini Değiştiren Soylu Kadınlar ve Sultanefendi Sarayları", *İstanbul*, III, ss. 10-19.
- ÂŞIK PAŞAZADE (2003), *Osmanoğulları'nın Tarihi*, (Haz. Kemal Yavuz, M. A. Yekta Saraç), K Kitaplığı Yay., İstanbul.
- AYDİN, Meltem (2016), "Avarız Defterlerine Göre XVII. Yüzyılda Kütahya", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, nr. 48, Nisan, ss. 199-232.
- BARKAN, Ömer Lütfi, (1953) "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu olarak Sürgünler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XIII/1-4, İstanbul.
- BOZDEMİR, Mevlüt (1982), *Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yay., Ankara 1982.
- BOZKURT, Gülnihal, (1989), *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, Ankara.
- DÂNİŞMEND, İsmail Hami (1983), *Türklük Meseleleri*, 2. b., İstanbul Kitabevi Yay., İstanbul.

- DOĞRU, Halime, (2000-2001), "Karacahisar Kalesi ve Osmanlı Devletinin Kuruluşundaki Önemi", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, ss. 105-127.
- EMECEN, Feridun M., (2001), "Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar Üzerine Bazı Örnekler ve Mülahazalar", *İslam Araştırmaları Dergisi*, nr. 6, İstanbul, ss. 63-76.
- EMECEN, Feridun, (1990), "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri", *Tarih ve Sosyoloji Semineri, Bildiriler*, İstanbul, ss. 142-156.
- EMECEN, Feridun, (2007), "Çağdaş Osmanlı Kaynaklarında Uzun Savaşlar ve Zıttorok Antlaşması ile İlgili Algılama ve Yorum Problemleri", *Osmanlı Araştırmaları*, XXIX, İstanbul, ss. 87-97.
- EROĞLU, Haldun, (2004), *Osmanlı Devleti'nde Şehzadelik Kurumu*, Ankara.
- FARUQI, Süreyya, (1998), *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, (Trc. E. Kılıç), Tarih Vakfı Yay., İstanbul.
- FLEISCHER, Comell H., (1968), *Bureaucrat and Intellectual in The Ottoman Empire; The Historian Mustafa Ali, (1541-1600)*, New Jersey.
- GARDEL, Luis (2001), *Muhteşem Süleyman*, (Trc. Ümit Moran Altan), Can Yay., İstanbul.
- GERBER, Haim, (1980), "Social and Economic Position of Women in the an Ottoman City, Bursa 1600-1700", *International Journal of Middle East Studies*, XII, ss. 231-244.
- İNALCIK, Halil, (1958), "Osmanlı Padişahı", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, XIII, nr. 4, ss. 68- 79.
- İNALCIK, Halil, (1967), "Adaletnameler", *Belgeler*, II, nr. 3-4, Ankara.
- İNALCIK, Halil, (2000), "Osmanlı Fetih Yöntemleri", *Söğüt'ten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, (Der. Oktay Özel, Mehmet Öz), İmge Yay., Ankara.
- İNALCIK, Halil, (1990) "Osmanlı Toplum Yapısının Evrimi", *Türkiye Günlüğü*, nr. 11, Ankara, ss. 30- 41.
- İNALCIK, Halil, (2002), *Studies in Ottoman Social And Economic History*, Hampshire: Variorum.
- İNALCIK, Halil (1995), *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, I, *Klasik Dönem, (1302-1606)*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul.

- İNANLÇIK, Halil, QUATAERT, Donald, (2004), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1300-1600*, I, (Trc. Halil Berktaş), Eren Yay., İstanbul.
- İPŞİRLİ, Mehmet, (1994), "Fatih Medreseleri", *Tarih ve Medeniyet*, Mayıs, İstanbul.
- İPŞİRLİ, Mehmet, (1994a), "Lütfi Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopesi*, XXVII, İstanbul, ss. 234- 236.
- İPŞİRLİ, Mehmet (1999), "Tımar", *Osmanlı Devleti Tarihi*, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), I, İstanbul.
- JENNINGS, R. C., (1975), "Women in Early 17th Century Judicial Records - The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XVIII, 1, pp. 53-114.
- KARAL, Enver Ziya (1942), "Yavuz Sultan Selim'in oğlu Şehzade Süleyman'a Gönderdiği Siyasetname", *Bellekten*, IV, nr. 21., II. Kânun, ss 37- 44.
- KEMALPAŞAZADE, (1996), *Tevarih-i Ali Osman*, X. Defter, (Haz. Şefaettin Severcan), TTK Yay. Ankara.
- KOÇ, Yunus, (2012), "XVI. Yüzyılda Tarımda Yatırım Maliyeti Sorunu ya da "Resm-i Tapu" ve Öküz Fiyatlarına Dair Bazı Gözlemler", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, nr. 17, Güz, ss. 139-149.
- KOÇİBEY, (1972), *Koçibey Risalesi*, (Haz. Zuhuri Danışman), Türk Kültürü Kaynak Eserler Dizisi, İstanbul.
- KURAN, Ercüment, (1994), "Fethin Türk, İslam ve Batı Tarihindeki Yeri", *Tarih ve Medeniyet*, nr. 3, Mayıs İstanbul, ss. 30-33.
- LAMB, Harold (2019), *Muhteşem Süleyman Kanuni*, İlgi Kültür Sanat Yay., İstanbul.
- ORTAYLI, İlber (1979), *Türkiye İdare Tarihi*, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yay.
- ORTAYLI, İlber, (2002), "Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi", *Türkler*, X, Yeni Türkiye Yay., Ankara, ss. 216-220.
- ORTAYLI, İlber, (2004), *Osmanlı Barışı*, Erkam Matbaası, İstanbul.
- ORTAYLI, İlber, (2008), *Osmanlı Sarayında Hayat*, Yitik Hazine Yay., İstanbul Mayıs.
- ORTAYLI, İlber, (2007), *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Yay., Ankara.
- ÖNDER, Özgür, (2013) "Gerontokrasi: Yaşlılar Yönetimi", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, nr. 36, Nisan, ss. 271- 281.

- ÖZBİLGİN, Erol, (1985), *Osmanlı Hukukunun Yapısı*, Nihal Kitabevi Yay., İstanbul.
- ÖZCAN, Abdülkadir, (2003), "Fatih Devri Tarih Yazıcılığı ve Literatürü", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, İstanbul'un Fethinin 550. Yılı Özel Sayısı*, nr. 14, ss. 55-62.
- ÖZCAN, Abdülkadir, (1994), "İdris-i Bitlisi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopesi*, XXI, İstanbul, ss. 484-488.
- ÖZDEMİR, Hüseyin, (2006), *Kılıç, Kalem ve İlim*, Yitik Hazine Yay., İstanbul.
- PAMUK, Şevket, (2005), *Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi 1500-1914*, İletişim Yay., İstanbul.
- QUATAERT, Donalt, (2000), *Osmanlı İmparatorluğu*, İletişim Yay., İstanbul.
- SCHLUMBERGER, Gustave, (2005), *İstanbul Düştü*, (Trc. Hamdi Varoğlu), Kaknüs Yay., İstanbul.
- TANSEL, Selahaddin, (1966), *Sultan II. Bayezid'in Siyasi Hayatı*, Millî Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul.
- TURAN, Osman (2000), *Türk Cihân Hakimiyeti Mefkûresi: Türk Dünya Nizâmının Millî, İslâmî İnsani Esasları*, I-II, 13. b., Boğaziçi Yay., İstanbul.
- TURUN BEY, (1977), *Tarih-i Ebu'l-Feth*, (Haz. Mertol Tulum), İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul.
- UNAT, Faik Reşit, (1987), *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, (1988), *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.
- UZUNÇARŞILI, İ. H. (1998), *Osmanlı Tarihi*, III, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.
- YERASİMOS, Setafanos (1977), *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, I, Gözlem Yay., İstanbul 1977.
- YUSUF BEHÇET, (1923), "İstanbul'u ilk Muhasara Eden Türkler", *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, sene: 3, nr. 2-3, Ağustos- Teşrin Evvel, İstanbul 1339, ss. 149-158.
- ZİLFİ, Madeline, (2008), *Osmanlı Uleması*, (Trc. Mehmet Faruk Özçınar), Birleşik Yay., Ankara.

23. BÖLÜM

BİR DEVRİN PERDE ARALIKLARI İLE BİRLİKTE MİLLÎ KİMLİK KONULU STRATEJİLER

Yaşar KALAFAT*

“Merkep Ölür nalı kalır yiğit ölür namı kalır.”

Mehmet Şerif Fırat, 1894 yılında Varto'nun Kasıman (Köprücük) köyünde dünyaya gelmiştir. Ortaokul eğitimine 1909 yılında başlamış, aile sorunları nedeniyle eğitimine ara vermek zorunda kalmış, 1912 yılında okuldan ayrılmıştır. 1914 yılında 1. Dünya Savaşı ile birlikte Doğu Anadolu'da Rus işgali başlayınca 1915-1918 yılları arasında yöre halkı ve ailesiyle beraber Malatya-Akçadağ ilçesinin Engürek köyüne gelmiş, orada bir süre öğretmenlik ve vergi memurluğu yapmıştır.

Yenilgiye uğrayan Ruslar 1918 yılında bölgeden çekilmek zorunda kalınca, memleketi olan Varto'nun Kasıman köyüne dönmüş,

* Dr., Halkbilimi Araştırmaları Kültür ve Strateji Merkezi, yasarkalafat@gmail.com

burada Milis Kuvvetleri Komutanı olarak görev yapmıştır. Ancak aşiretler arası geçimsizlik sonucu çıkan kavgada bir şahıs vurulmuştur. Bunun üzerine bir kısım aşiret liderleri ile birlikte Mehmet Şerif Fırat da 1926 yılında Isparta'ya gönderilmiştir. 24 Şubat 1928 yılında geri dönmüş ve 1929 yılında Kasıman (Köprücük) Köyü Millet Mektebi öğretmeni olmuştur. 1933'te Muş'ta katıldığı öğretmenlik imtihanını kazanarak Üstükran (Çaylar) köyüne öğretmen vekili olarak atanmıştır.

1934 yılında Bingöl/Karlıova ilçesi Yazı İşleri Müdürlüğüne naklen tayin edilmiş, 1935'te bu görevden ayrılarak tarih araştırmalarında yoğunlaşmıştır. 1949 yılında bir suikast sonucu öldürülmüştür.

Yazarın, ilk baskısı 1948'de yapılan “**Doğu İlleri ve Varto Tarihi**” isimli eserinin dışında, 1949 yılında yayınlanan “**Bingöllerin Sesi**” isimli bir şiir kitabı ve ayrıca henüz yayınlanmamış olan “**Tarihî Bir Gün**” adlı romanı ile “Hayat ve Hatıralarım” (2 cilt) isimli kitapları vardır. Anılan şiir kitabı, Atatürkçü coşku ile hazırlanmış bir eserdir.

Rahmetli Mehmet Şerif Fırat, Kasıman köyü okulunda öğretmenlik yapan yerel tarih ve alan çalışmaları ile kendisini ilmî ciddiyeti ile kabul ettirmiş Varto'lu bir araştırmacı-yazar idi. Halen Zazaca ve Kürtçe konuşan halkın anadilleri olan Türkçeyi zamanla kaybettiklerine inanan bir aydıdı. Eserini tamamladığı 15 Şubat 1945 yılından ölünceye kadar savunduğu bu fikirlerinden hiç taviz vermemiştir.

Ünlü eseri **Doğu İlleri ve Varto Tarihi**'nin ilk baskısı kendisi tarafından yapılmıştır. 1961 yılında yapılan 2. baskısının “Sunuş” yazısı, Devlet Başkanı ve Başbakan Cemal Gürsel'in imzasını taşımaktadır.

Bu kitabın; “Şaka Matbaası, İstanbul 1948”, “Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1961”, “Kardeş Matbaası, Ankara 1970”, “Türk Kültür Yayını, İstanbul 1975”, “Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1981”, “Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1983”, “Kamer Yayınları, İstanbul 1998”, “IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007”, “Yayın B, İstanbul 2013” olmak üzere, farklı tarihlerde 9 ayrı baskısı yapılmıştır.

Bu arada, anılan kıymetli yayının bir baskısı da oğlu, saygın insan, rahmetli savcı Atilla Fırat tarafından yapılmıştır. Eserin önemini ilk teşhis eden rahmetli Cemal Gürsel olmuştur. Esere onun “Sunuş” yazısı yazması bize göre ciddi bir farkındalık örneğidir. Eserin Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü tarafından 1981'de yapılan baskısına

sözlük ve dizin konulmuş, 1983 baskısına ise yazara ait bazı resimlerle kitapta ismi geçen bazı ilgili şahısların resimleri de eklenmiştir. 1983 baskısında ayrıca, Atatürk'ün 1931 tarihini taşıyan konuyla ilgili şu vecizesi yer almaktadır:

“Her şeyden evvel kendinizin dikkat ve itina ile seçeceğiniz vesikalara dayanınız. Bu vesikalar üzerinde yapacağınız tetkiklerde her şeyden evvel, herkesten evvel kendi inisiyatifinizi ve millî süzgecinizi kullanınız.”

12 Eylül'le başlayan 8-10 yıllık süreçte Doğu konusunu içeren alan çalışmaları ve bunların yayına dönüştürülmelerinde Atatürk'ün millî kültür politikası esas alınmıştır.

Öte yandan, merhumun köyündeki mezarı hain unsurlarca tahrip edilmesi üzerine sevenlerince onarılmıştır. Eminiz ki, batı ülkelerinin bir “Mehmet Şerif Fırat”ı olsa, ismini taşıyan faal bir araştırma enstitüsü de olurdu.

Fırat ailesinden yetişen yeni nesiller arasında kültür araştırması yapan kıymetli gençler de olmuştur. Ancak, Atilla Fırat'tan sonra, M. Şerif Fırat'ın yeri bize göre doldurulamamıştır.

Rahmetlinin eseri; bölgedeki koçlu-koyunlu Türk mezar mimarisi, Ahmed Yesevî İslâm anlayışının Anadolu'nun bu bölgesine girişi ve Alevi inançlı İslâm kesimlerden Zazalar arasında yayılışı, Zaza-Türk İslâm halk tasavvufunun yaşamakta olan örnekleri, **Şeyh Sait İsyanı** ve ardılı olan bazı ayaklanmalarda bölgedeki Zaza aşiretlerinin tutumu, Ermeni isyanlarının yol açtığı katliamlar karşısında bölge halkının tavrı, bir kısım aşiret şecerelerinin tespiti, Zaza halk kültürünün örneklenmesi, vb. gibi konular bakımından ciddi ve ilk başvuru kaynakları arasında yer alır. Bu eser, halen de birçok tarihçi, arkeolog, sanat tarihçisi, dil bilimci ve halk bilimciye kaynaklık yapmaya devam etmektedir.

Türkiye'de yapılan bu neviden kıymetli bir eserde maalesef psikolojik harekât bilinç stratejisi yeterli değildir. Psikolojik harekât strateji bilinci ülkenin farklı hassasiyetlerinin olduğunun farkındalığını gerektirir. Coğrafyanızın bir bölgesindeki hassasiyetin hasım propagandadan korunmasını sağlarken, bir organınızda yarayı sağaltmaya çalışırken, bünyenin diğer sağlıklı organının korunmasının zaruret olduğu bilinmelidir.

İmparatorluk bakiyesi olan ulus devletlerin etno-sosyal yapıları inanç içerikleri bakımından farklılıklar içerebilirler. Bu kesimlerin aralarında ve bunlarla devlet arasındaki ilişkilerde zihniyet ve tutum

farklılıkları da olabilir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu da bu türden çalkantılara şahit olmuştur. Yaşanan geçmişin olayları yeni nesillere sunulurken, toplumun sosyo-psikolojik yapısının dikkate alınması, hasım propagandanın etkinliğini önler.

İlginçtir, Varto Tarihi gibi eserlerin varlığının ve öneminin fark edilmesi hep olağanüstü dönemlerde ve siyasi iktidarlarca öncelikli görevi bu tür eserleri üretmek durumunda olanlar tarafından değil de, ateş bacayı sarınca, olaylara çözüm aramak durumunda olan yönetici kadrolarca fark edilir, önemsenirler. Bu eserin ilk ve daha sonraki 12 Eylül gibi dönemlerde itibar kazanması da böyle olmuştur. 12 Eylül hareketiyle basımı sağlanan kitaplar Cumhuriyetin kuruluş yıllarındaki kimlik arama, kimlik oluşturma döneminin yayınlardır. **Kadri Kemal Kop**'un eserleri bu türdendir.

O dönemde, mesela **Mehmet Şükrü (Sekban)** gibi uzun süre etnik kimlik adına mücadele veren, **Mesud Fâni (Bilgili)** gibi 150'liklere dâhil edilerek sınır dışı edilen, fakat daha sonra millî kadroların safında yer alan kimselerin 1930'lu yıllarda yurt dışında basılmış değerli eserleri tekrar basılmıştır.¹ Diğer yandan, eski Tunceli/Pülümür Kaymakamı ve Tunceli Valisi **Edip Yavuz**'un, emekli Albay **Nazmi Sevgen**'in, eski Tunceli/Nazımiye Kaymakamı **Mehmet Zülfü Yolga**'nın çalışmaları bu alanda türlerinde önemli çalışmalar olarak bilinirler. Bu dönemi çeyrek asır sonra anlatan anı/hatırat türü kitaplar², bildiri, makale türü yayınlar da yapılabilmektedir.

Bu uygulanagelen tutumdan çıkarılacak sonuç bize göre şudur: Millî kadroların millî konularda ateş bacayı sarmadan uygulamaya koyabilecekleri projeleri pek olmamıştır. İş başa düşünce bir gayret dönemi yaşanmış ve kısa süren bu süreçten sonra inisiyatif adeta Türklüğün dostu olmayanların eline geçmiştir.

12 Eylül'le birlikte millî varlığı tehdit eden olaylara karşı alınacak tedbirler konusunda konulan teşhisin mahiyeti şu idi: "Gençliğimiz millî olmayan görüşlerin tesirinde, planlı bir şekilde ihtilaflı kesimlere

¹ Mehmet Şükrü Sekban, **Kürt Sorunu**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1981; Mesud Fâni (Bilgili), **Kürtler ve Sosyal Gelişimleri** (Haz. Azmi Süslü), Ankara 1993.

² Bu dönemi anlatan birkaç örnek: M. Sadık Yiğitbaş, **Kığı**, İstanbul 1950; İbrahim Arvas, **Tarihi Hakikatler/Hatırat**, Ankara 1964; M. Halit Fırat, **75 Senelik Derbeder Bir Hayat Hikâyesi**, Ankara 1966; Sıdıka Avar, **Dağ Çiçeklerim (Anılar)**, Ankara 1986; Burhan Kocadağ, **Lolan Oymağı ve Yakın Çevre Tarihi**, Yalova 1987; Kâzım Karabekir, **Kürt Meselesi**, İstanbul 1994.

bölünmüştür. Öğrencilik yıllarında başlatılan bölünmüşlük, onların mezuniyetleri ile çeşitli mesleklerde silahlı eylemler de verebilen, ihtilafli meslek grupları oluşturmakta, millî birlik tehdit edilmektedir. Gençliğe millî kültür şuuru verebilen yayınlar yapılabilmesi, gençler yabancı ideolojilerle değil, millî kültürle beslenme imkânına kavuşabilmelidir.”

Bu noktada millî kimliğin tanımına ve millî kültürün içeriğine dönüldü. Türk olmanın bir kültürel olgu olduğu ve yapı taşlarının incelenmesine karşı görüşlerle birlikte geçildi.

Karşı görüşlerin oluşturulmasında hasım ülkeler ilmî enstitüler kurmuşlardı. Argümanlar buralarda üretiliyordu. Bu evsafa aynı donanım haiz yapılanmaların oluşturulması gerekiyordu. Üniversiteler ve enstitüler harekete geçirildi. Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu yeni kurumlar ilavesi ile yeniden dizayn edildi. Kültür şöenleri ve sosyal bilimler alanında akademik araştırma tezlerine ayar verilme süreci başladı. Argüman ve eleman itibariyle millî cephe adeta sıfır noktasında idi. Yayın taramaları yapıldı. Varto Tarihi bu dönemin bayrak kaynaklarındandı.

Diğer mücadele dönemleri gibi bu dönem de kısa ömürlü oldu. Böyle sonuca varılması kaçınılmazdı. Zira Türkiye’yi bu arayışa sevk eden hasım cephe, mevzilerini boşaltmamışlardı. Saman alevi karakteri icabı çabuk söndü. Türk milliyetçi sosyal bilimci kadrolar, dayanışma içinde oldukları ilgili bürokratlarla birlikte yenik düşürülmüşlerdi.

Vurulmuş tertemiz alnından, ulu dağların gölgesini gölgede bırakan Mehmetçiğin destanını, onun masa başlarında, arşivlerde, kütüphanelerde savaşılan kardeşleri yazamamıştık.

1979 yılında, **Kon Dergisi** etrafında toplanan bir grup vatansever Doğulu gencin, kendi inisiyatifleri ve imkânları ile bölücü/ayrılıkçı zihniyete karşı “millî birlik-beraberlik-kardeşlik” yolunda başlattığı kültürel araştırma faaliyetinin bu gençlere maliyeti, maalesef “cezalandırma” şeklinde fatura edilmiştir. Sonuç; dergilerinin -hangi akla hizmet ise- toplatılıp yasaklanması, gençlerin gözaltına alınıp Mamak cezaevine konulması ve haklarında dava açılması şeklinde olmuş, açılan davadan aklanmaları ise ancak 10 yıl sonra mümkün olabilmiştir!

İşin asıl acı tarafı, böylesi bir destanın, ilmî cephede savaşılanlarının bilinmeyişi ile uğranılan kaybın dahi farkında olunmamasıdır. Türk milletinin sürdürülmüş bu kültür savaşında

kaybedilmiş sanılsa da kazanımlarının bilinmesi bize göre, bu alandaki millî birikimin israfıdır.

Asıl üzerinde durulması gereken nokta, milletin bekası adına hayatî öneme haiz olan husus, çok daha farklıdır. Devlet çarkında millî görünümüne bürünmüş köstebeklerin mevcudiyetinin farkında olunmamasıdır. Bunların neyi, ne zaman ve ne şekilde yapacaklarını bilebilecek derecede organize olan yapılar, işte gerçek millî yapılar bunlardır.

8-10 yıl süren bu mücadelede, birlikte yaşayan halkların inkârı yoktur. Bu mücadelenin anlayışında; birlikte yaşayan halkların, akrabalıklarının ırktan hareketle izahları da yoktur.

Bu arayışın kültür anlayışında, birlikte yaşayan halkların halk kültürlerinde farklılıklar kadar ortaklıklar da vardır. Halklar arası akrabalığı gösteren ortaklıklar, halklar arası farklılığı gösteren verilerden daha az değildir. Hasım organizasyonlar farklılığı esas alarak halklar arası ihtilafı menfaatleri adına dile getirirlerken, ortak yönlerin dile getirilmesi, birlikte yaşamaktan yana olan halkların doğal hakkı değil midir?

Anadolu Türk kültür kesimlerinin kültürlerine sahip çıkılması, sadece ve muhakkak bu kesime mensup halkın davası olmamalı, onunla sınırlı tutulmamalıdır. Bu sahiplenme sadece bu kesim tarafından, etnisite adına da yapılmış olmamalıdır. Birlikte yaşayan halkların kültür değerleri ortak millî kültürün değerleridirler ve eşit derecede millîdirler. Yerel kültürlerle, ortak millî kültür kapsamında hak ettiği yeri vermek, bir “sus payı” veya “onu da dışlamayalım” anlamında değil, millî kültürel hayatın ortak aslî unsurları olarak benimsendiği için yapılmalı, yapılabilmelidir. Bizim Mehmet Şerif Fırat milliyetçiliğinden anladığımız budur.

Türkiye Cumhuriyeti’ni kuran irade Türk’ün tanımını yaparken tarih ortaklığı, kader birliği, daha ziyade de kültür birliği üzerinde durmuş, kültür birliği kapsamında ortak millî dilin inşası sürecinde de tarama ve derleme çalışmaları yapmıştır. Bu millî irade Anadolu Türklüğünün yok edilmesi adına emperyalizmin hangi cihetlerden cephe açacağını biliyordu, millî cepheleri ona göre istihdam ediyordu. Mehmet Şerif Fırat’ın tefekküründe bu şuur vardı. O, Zazaca ana dilli halkın Anadolu Türk birliğindeki önemini şuurunda idi. Onun yapmak istediği, birçok bilim insanı, üst düzey bürokrat tarafından anlaşılammış iken, Anadolu kültür birliğine karşı olan emperyalist güçler ve onların maşaları tarafından anlaşılıp, maalesef şuurlu bir

biçimde uygulamaya konulabilmiştir. Özetle Mehmet Şerif Fırat'ın izlenilmesi, Atilla Fırat'ın dışında ne yakın aile çevresine ne genel Türk kültür milliyetçilerine ve ne de ülkemizin kültür politikalarına yön verenlerce gerektiği gibi takip edilememiştir.

M.Şerif Fırat'ın verdiği mücadelenin istikrarlı, metotlu ve şuurlu takipçisi maalesef pek olmamıştır. Onun ülkesi için yapmak istediği hizmetlerin karşısında olan kesimler mücadelelerinde daha ısrarlı ve sebatlı olmuşlardır. Şüphesiz hür demokratik bir ülkede tüm araştırmacı ve yazarların aynı fikirde olması beklenemezdi. Ancak gönül, korumak, onarmak isteyenlerin de yıkmak, yakmak isteyenler kadar faal olmasını arzuluyor. Ülkemizde millî değerlere sahip çıkılabilmesi için verilen mücadelenin üzerinin küllenmesi gerekli midir?

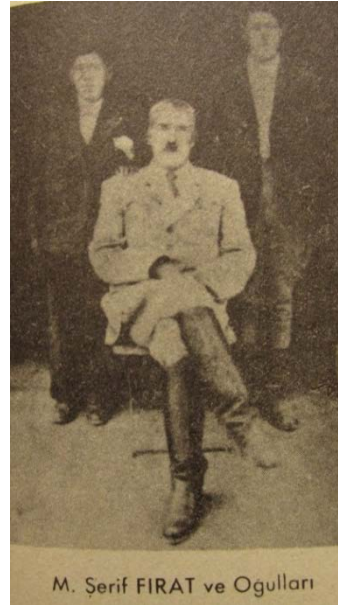
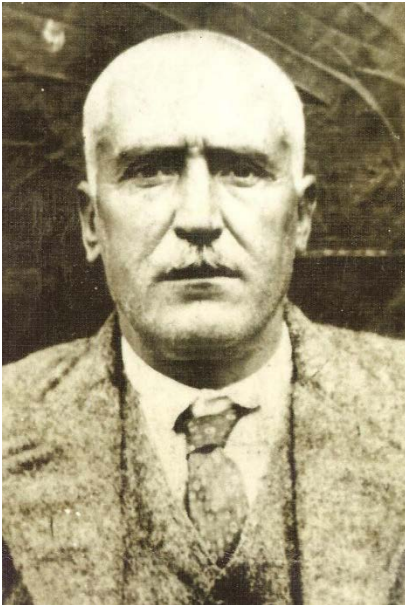
Bu cümleden olarak M. Şerif Fırat konusunda şu iki kitabın yayınlanmış olduğundan bilgimiz var -Mustafa Fırat, **Siyasi Bir Cinayetin Anatomisi Mehmet Şerif Fırat Olayı ve Kürt Sorunu** (IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010).ve -Ruşen Arslan, **Şeyh Said Ayaklanmasında Varto Aşiretleri ve Mehmet Şerif Fırat Olayı** (Doz Yayınları, İstanbul 2006).

Biz, bizim gibi düşünmeyenlere düşmanca davranılmasını da onaylamıyoruz. Yeter ki, düşüncelerinin arkasında düşmanlık olmasın. Düşünceleri bu ülkenin düşmanlarınca oluşturulmasın.

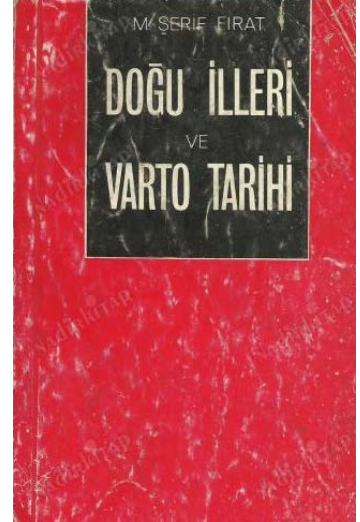
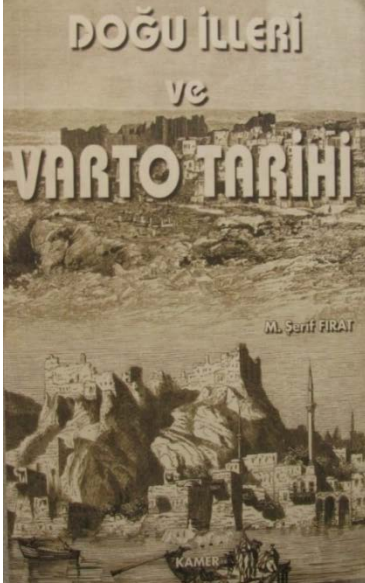
Ortadoğu ülkelerinin kaderi midir nedir bilinmez, millet hayatında fevkalade öneme haiz bazı karar ve uygulamalar halktan saklanır, halk bilahare bunları iç siyasi çekişmeler sonrası kısmen öğrenebilir. Bir dönem ABD'nin baskısı ile Van Gölü çevresinde ABD'de emekli olmuş Ermenilere yazlıklar yapılacaktı. Aradan 2 yıl geçti bu kere aynı bölgede ABD'nin yetim Ermeni çocuklarına yurtlar, kamp alanları hazırlanacak oldu. Şimdilerde basında dolaşan haberlere göre devletin bir dönem doruk noktasında bulunanlar ile Amerika arasında, Anadolu'ya bilmem kaç bin Ermeni'nin iskânı sözleşmesi yapılmış. Harabe olmuş veya camiye dönüştürülmüş Anadolu'daki yüzlerce Ermeni kilisesinin tekrar kiliseye dönüştürülme hazırlıkları yapılmıştı. 12 Eylül'den sonra teröre dönüştürülen etnik milliyetçilik hareketlerine karşı yapılan aydınlatma hareketleri de bıçakla kesilircesine ani bir kararla bitirilmişlerdi. Bu alanda başlatılmış birçok araştırma ve kültürel proje de yarım kalmıştı. Anadili Kürtçe olan Türklerin üzerinde yürütülen bölücü faaliyetlere karşı başlatılan kültürel etkinliklerin aniden durdurulmalarının perde arkası ve sebebi sır olarak kalmıştır.

Mehmet Şerif Fırat'ın Varto Kasman (Köprücük)
Köyündeki mezarı.

M. Şerif FIRAT ve Oğulları

IKSAD
Publishing House

978-625-7954-81-5